

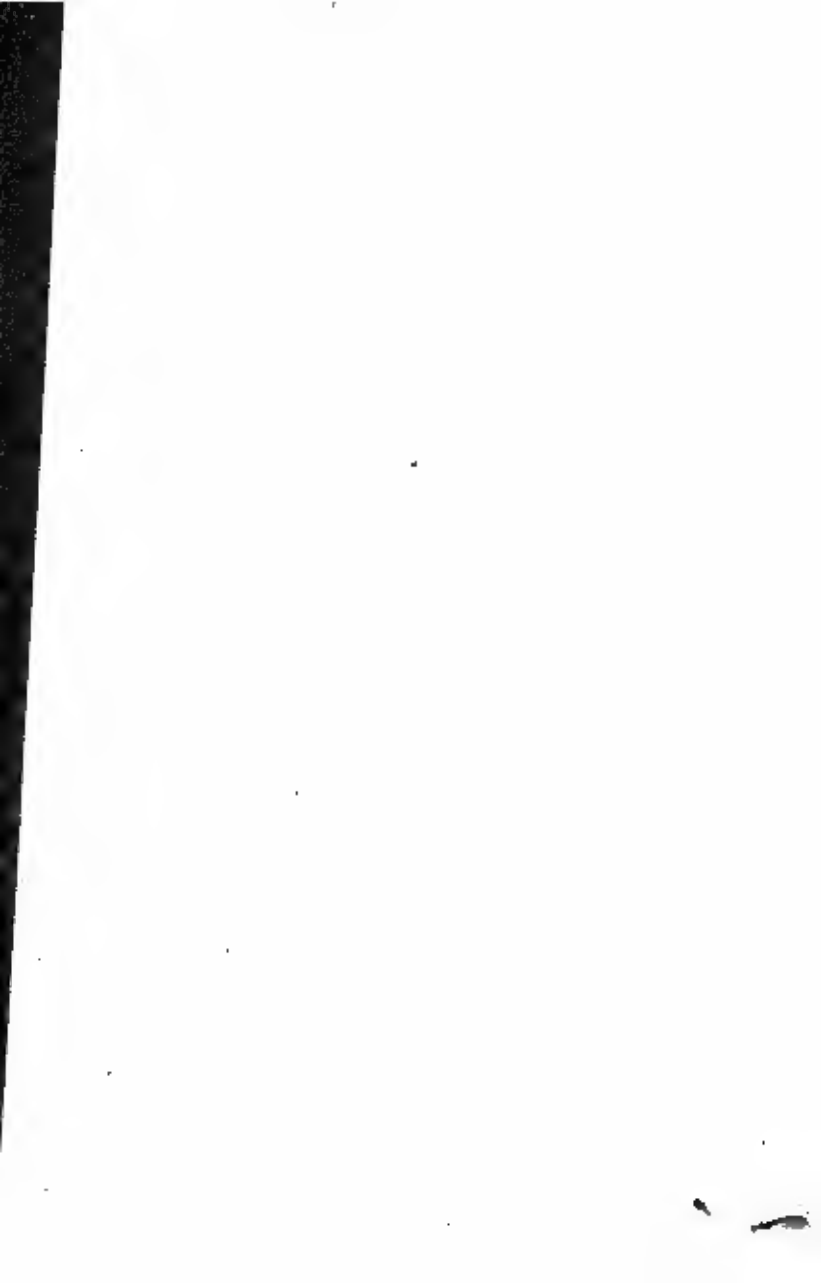
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4Y Dik-Ray

D.G.A. 79.

Three Western Woodpeckers, 1890

भारदायिनीदे
 देवाकरणासिद्धान्तकौमुद्याः
 छन्दमन्त्रैविकादिप्रकरणम्

BHATTARJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI
 Vol. VI

(KRIDANTA-VAIDIKA-PRAKARANA)
 With English Translation, Sanskrit Commentary

Sa. 4V
 Dik/Ray

BY
 KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D (ML)

Bombay 1939

101

Principal S. Roy's—

Sahmtala, Uttar, Ratnavali, Kirat,

Sisupal, Manu, Etc.

Best in the market.

OUR NOTES ON GITA

CHAPTER XI-XII

**With an elaborate Introduction, Synonym,
Translation, Prose, Notes, Test questions etc.**

Best in the market As 12 ; 8.

FOR B. A. STUDENTS

Notes on History of Sans. Litt.

with Text and University Questions etc. As. 8.

KORNDORF PRINTING WORKS

108, Arden Street, Calcutta.

452-
 Date 13/10/58-
 सिद्धान्तकौमुदी Sa 4 V / Dik / Ray
 Vol. VI

अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम्

१८२८ । धातोः ॥ ३।१।८१ ॥

दीक्षितः—। आद्यतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । 'तन्नीपपदं
 सप्तमीस्यम्' (७८१) । 'कृदतिङ्' (१७४) ।

This rule 'धातोः' extends as far as the end of the third chapter (of Panini's अष्टाध्यायी) । The rules 'तन्नीपपदम्' and 'कृदतिङ्' (explained before) are brought down here to fill up the gaps between 'धातोः' (३. १. ७१.) and 'वाऽसरूपो' (३. १. ७४).

मितभाषिणी—। 'अथेदानीं कृदन्तप्रकरणं निरूपयितुं कृदन्तान्तरैर्द्वं कृत्यप्रकरणं
 लक्षयति—वाचोरेति । आ द्वतीयेति—द्वतीयाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।
 तन्नीपपदमिति—एतत् सूत्रव्ययमपि प्राग् व्याख्यातम् । 'अथानयो रूपस्यास्य' "धातोः"
 (३।१।८१) 'वाऽसरूप'— इति सूत्रस्यान्तरालवर्तित्यादिति ज्ञेयम् ।

२८३० । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३।१।८४॥

दी—। परिभाषेयम् । अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवाद-
 प्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधकी वा स्यात् स्वाधिकारोक्तं विना ।

This rule is a परिभाषा i. e. a regulating injunction. In this धात्वधिकार or the jurisdiction of roots, a special or prohibitive (अपवाद) affix which is dissimilar (with the general affix or

अपत्तिः । 'कर्मव्यतिहारि' इत्यस्य भिन्नव्यतिहारि शब्दोच्चारणमात्रं न त्वधिकारत्व-
प्रसक्तम् । 'वाङ्मनसोऽस्तिव्याम्' इत्यत्र 'अभिव्याम्' इति त्वधिकारत्वदीप्तकम् ।
तत्त्वज्ञानम् । अधिकारत्वमात्रात् 'कर्मव्यति' इत्यस्य 'अभिव्याम्'—'अधिकारीक-
विम्'—इति विधेयो न प्रवर्तते इति दिक् ।

२८३१ । कृत्याः ॥ २।१।८५ ॥

दी— । अधिकारोऽयं पञ्चलः प्राक् ।

This is an अधिकारसूत्र extending up to the rule "अनुवृत्तौ"
(२८२५—२।१।८३) i. e. the affixes dealt with in the intervening
aphorisms are designated as कृत्याः.

नित— । अधिकारोऽयमिति । अनुवृत्ताधिकृत्यतः (२८२५—२।१।८३) प्राक्
आदिष्टाः प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञका इत्यवगमन्यमित्यर्थः ।

२८३२ । कर्तरि कृत् ॥ २।४।६७ ॥

दी— । कृत्यप्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्तः—

कृत्यप्रत्ययः are but a subdivision of the कृत्यप्रत्ययः. When
therefore, by this rule कृत्यप्रत्ययः are instructed to have sphere in
the active voice also we look forward—

नित— । कृत्यप्रत्यय इति । कृत्या नाम कृत्यविभाजाः । एवञ्च कर्तरि
कृत्यप्रत्ययैः वक्ष्यमाणतत्त्वतयागोचरादीनामपि कृत्यप्रत्ययानाम् कर्तृवाचिरेषां प्रयोगः
स्यादिश्यते तु भावकर्मणोरेवैत्यत्र आह—आद्ये इति ।

२८३३ । तयोरेव कृत्यप्रत्ययस्यार्थाः ॥ २।४।७० ॥

दी— । एते भावकर्मणोरेव स्युः ।

कृत्यप्रत्ययः, क and those that convey similar sense with कृत्
are restricted to the भाववाच्य and the कर्मवाच्य only and not
extended to the कर्तृवाच्य also.

मित—। एते इति । कृत्वा, कर्मत्वया, कर्मत्वयाच इत्यर्थः । 'कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (३।४।६८) इति वर्तते । तदाह—सावकार्योरेवेति । अतः 'कर्तरि' इत्यस्मात्तु मा भूदित्येवकारप्रयोगः । अथवेत्यतः 'तत्कर्मोपि न्यन्तादि' इत्यर्थे तदापि अष्टप्रतिप्रत्ययमेतदिति बोध्यम् । एवमेते भाव एव कर्मणोश्च च मूर्ते तु कर्तरौति प्रथितम् ।

२८३४ । तव्यत्तव्यानीयर् ॥ ३।१।८६ ॥

दो—। घातोरेति प्रत्ययाः स्तुः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भाषे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यस्यणीयो वा धर्मस्त्वया । 'वसेस्तवात् कर्तरि णिच्' (वार्तिक) —वसतोति वास्तवः । 'केळिमर उपसंख्यानम्' (वार्तिक) —पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु 'कर्मकर्तरि चायमित्यते' इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ।

These i. e., तव्यत्, तव्यand वनीयर् are attached to all roots. तकार in तव्यत् and रेफ or रकार in वनीयर् are for accent viz., 'सित् स्वरितम्' (3729), 'उपोत्तमं रिति' (3733). Thus तव्यत् is different from तव्य which is चाद्युदात्त (and not स्वरित) by the rule 'चाद्युदात्तश्च' (3708). Words formed in the भाववाच्य are in general singular and neuter. Thus एधितव्यम् etc., कर्मणि चेतव्यः—etc., 'वदीः' (Varttika).—The root वच् (to live) takes तव्यत् after it in the कर्त्तृवाच्य and the affix is to be treated as कित् (so that the penultimate of वच् undergoes वृद्धि by the rule 'अष्ट उपधायाः'—2282). 'केळिमरः'—(Varttika).—The affix केलिम्, (also

as : to be enhiated under or along with the rule 'तस्य चान्वीयः')
 : किलिन्- reasons 'एलिन्' only. पचेलिनाः—i.e., fit to be cooked
 : किलिन्- i.e., fit to be pierced. सरस् is a kind of devadaru ?
 The affix is here attached in the कर्मवाच्ये । हासकार, however,
 says that it (किलिन्) is adduced in the कर्मकर्तृवाच्य also ; but
 this is against Bhasya.

नित्— । तस्यदिति । धातोरिति वर्तते तदाह—धातोरित्यादि । सरायाविति—
 तद्यपि तस्यदित्यत्र स्वरितत्वाद्यं 'वित्सरितम्' (२७२६) इति तकारानुबन्धकारणम् ।
 तस्यदिति तु स्यात्वाभावात् 'काट्टादात्तश्च' (२७०८) इति प्रत्ययस्वरिष चाट्ट-
 ण्प्रत्ययस्यैव प्रत्यययोर्भेदः । अतोयर् इत्यत्र तु 'सपोत्तमरिति' (२७३२) इति
 सिन्नुक्तसंज्ञाचम् सधोत्तमत्वाद्यर्थम् । धोत्तमसंज्ञकमिति—उत्तमत्वात् प्राक्—आधारभोग
 सौकृतमित्यर्थः । कौत्वं चेति—लिङ्निष्ठासकानामुत्तमसंज्ञात् विरहादिति भावः ।
 वसतिरिति । वातिकमिदम् । चिति—घित्कारणमुपधात्वात् । कर्तरीति
 सत्यमेव दर्शयति—वसतीति । 'किलिन्'— वातिकम् । उपसंख्यानमिति—
 तस्यदित्यत्र चक्षोपि परिणयेन कर्तव्यमित्यर्थः । पक्ताया, भेषज्या इति प्रत्ययान्त-
 मधोविष्कारवाच्यम् । सरसाः इति वृद्धविशेषाः ['पीतसुः सरसः पूतिकाष्ठश्च' इत्यमरः] ।
 'कर्मणि' प्रत्यय इति, 'कर्मणि जेषः । तदभाष्य विशदम् इति । भाष्य—'भिदेलिना'
 प्रत्युदाहृत्य 'भेषज्या' इत्येव विवरणादिति भावः ।

२७३५ । कलचः ॥ ८४१२८ ॥

दौ— । उपसर्गस्य निमित्तात् परस्य च च उत्तरस्य कृतस्यस्य
 नस्य एत्व' स्यात् । प्रयाणीयम् । 'च' किम् । प्रमग्नः ।
 'निविणस्योपसंख्यानम्' (वातिक) । 'च' परत्वाभावात्तकारिण
 वाक्यधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य एत्वम् । पूर्वस्य णत्वम् ।
 निविणः ।

चल is enjoined to a नकार lying in a कृतप्रत्यय coming after an

चच् which follows a condition (or निमित्त of चत्) resting in an उपसर्ग. Thus प्रधाणीयम् (प्र—धा + णीयर) etc. Why say 'चच्'—? witness प्रमथः where although क is changed into न by the rule 'चोदितम्' (301) as the root is ओकार dropping (टुमसजो यहाँ) ; Yet we have no चत् here as there is no चच् in the root invariably preceding the नकार । 'निर्विचक्ष—(Varitika)—But it has to be said that (the नकार in) निर्विच gets चत् nevertheless the नकार does not invariably follow upon an चच् and नकार (i.e., दकार changed into न by the rule रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः— 3016) standing as a barrier in the middle. Hence it is that Bhojji justifies the Varitika saying 'चच् परलोभावात्—' etc. परस्य i.e., of the निष्ठानकार । पूर्वस्य i.e., of the नकार occuring in place of दकार । टुमम् i.e., by the rule 'टुना टु' (113).

मिति—। क्लृप्ति । 'रवाभ्यां जो चः' (८१११) इत्यतो जो य इति । 'उपसर्गादनुत्तरः' (८११२८) इत्यस्य उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्यादित्यादि । तृतीयस्य विपरिणामेन पञ्चार्थकत्वं, तदाह—तत्स्यस्य इति । अथ इति पञ्चम्यस्य । प्रधाणीयमिति—'अट्कुशाङ्मुम्' इत्यस्य विपरिणामेन सकारव्यवायस्येत्यस्य भवत्येवेति भावः । अथः किमिति—तस्याच प्रमथ इत्यस्य 'टुमसजो यहाँ' इति भावः । तस्य प्र—मसज् + क इति स्थितिः यस्य चोदित्यात् 'चोदितम्' (३०१८) इति निष्ठाश्लेषे, प्र—मसज् + न इति आत्तिः सकारव्यवायवशात् 'अट्कुशाङ्मुम्—' इति न प्रवर्तते । एवञ्च चत्प्रवृत्त्याः परलोभावात् चत् न भवति । ततो निष्ठानलस्य चोदित्यात् 'ओः—' इति शलोपे 'ओः ऊः' इति क्लृप्ते च रूपं सिध्यति । 'निर्विचक्ष—इति । आर्त्तिकनिदम् । अथः परलोभावादि—नकारस्य नकारेण व्यवधानादित्यर्थः । नकारेण व्यवधानादिति—अत्रमकारे विभाविति नतीत्यर्थः । तदाह निर—निर + क इति स्थिते 'रवाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' (३०१६) इति निष्ठाश्लेषे पूर्वस्य दस्य च नल्ले निर—निर + न इति

जाते 'प्रयत्नमवधारण' इत्येवमिति 'चामाते' वचनम् इति । 'ह्यन्यथः' इत्यनेन 'चामाते' वचनम्, इदं वार्तिकमिति, प्रवर्तते इति शेषः । परस्य 'चलम्' इति चनेन वार्तिकेन । पूर्वस्य 'दुर्लभम्' इति । 'दुर्लभं दुः' इत्यनेन ।

२८३६ । येषां भावा ॥ ८॥४१२० ॥

दी— । उपसर्गस्याभिहितत्वात् परस्य चयन्ताद् विहितो यः कृतस्त्वस्य नस्य चो वा स्यात् । प्रयापनीयम्—प्रयापनीयम् । 'विहितविशेषणम्' किम् ? यच्चा वावधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । 'एतत्' दुर उपसर्गत्वं न इत्युक्तम् । दुर्याणम् । दुर्यापनम् ।

'चल' is optionally enjoined to the, कृतम् lying in a कृतप्रत्यय which has been ordered after a base ending in चिच्, which again follows a condition or निमित्त of चल resting in an उपसर्ग । Thus 'प्रया—' etc. Why do you attach the qualifying word 'विहित' before 'कृत' (in कृताद् विहितः यः कृत) ? It is attached to to have चल (optionally) despite the barrier यक् in such cases, प्रयाप्यमाणम् etc. 'एतत् दुरः—' etc. compare the Yastika 'दुरः एतत् दुरयोः उपसर्गत्वं प्रतिषेधो वक्तव्यः'—Under 'चामि लोट्' (२१३१). Thus दुरम् having ceased to be an उपसर्ग we have no चल in दुर्याणम् etc.

निते— । चेरिति । पूर्वोक्तं सूत्रं चामावनुवर्तते । कृतप्रत्ययि च । तदाह— उपसर्गस्येकादिति । चेरिति पञ्चम्यन्तम् । विशेषणम् । नेन तदन्तमिति । 'विहित' इति पदं यद्यपि सूत्रे न दृश्यते तथाप्यस्योपयोगित्वमस्तीति ज्ञेयम् एक 'विहितविशेषणम्' किम् इत्यत्र वक्ष्यति । प्रयापनीयम् इति । प्र—या + चिच् + धनीवर इति स्थिते 'चर्चिणी'— (२४७०) इति दुर्लभम्, चिच् धाणि इत्येकादं 'चामादनीयदि' 'चैरिति (२२१२) इति चित्लोपे च इत्यम् । चल

विकल्पात् प्रयापनीयम् इति । 'विहितविशेष' किमिति ? 'विहितम्' इति विशेषणं कलं भवताः चतुस्तमपि कपी निर्दिश्यते इति प्रश्नः । उच्यते चाह—यथा स्वयधाने इति—अथवा 'क्षीः प्ररी यः कृतस्वस्य यत्नविकल्प' इत्युक्ते प्रयापनाच्चम् प्रत्याहौ तु कृतप्रत्ययस्य यान्ता यका स्वयहितलेन यकार परत्वाभावात्तत्स्य (यान्तापि स्थितस्य) यस्य यत्नविकल्पो न स्यादिति । प्रया—विच् (यपि) + यक् + यान्ता इत्यन्तापि प्राग्वत् प्रक्रिया—'यानि मुक्' इति सुगायमः । 'यत्ने दूर' इति—तथाच वार्तिकम् 'दूरः दलपल्लवोरुपसर्गबलप्रतिषेधो यत्नव्यः' इति 'यानि लोट्' (२२३१) इत्यस्य प्राप्तेः स्यात् । तदेवं दूर उपसर्गत्वानापिच दुर्वागमिवादीः स्वतः न भवति ।

२८३७ । हलस्येजुपधात् ॥ ८।४।११ ॥

दी— । हलादेरिजुपधात् हलस्याचः परस्य खी या स्यात् । प्रकोपणीयम्—प्रकोपनीयम् । 'हलः' किम् ? प्रोहणीयम् । 'इजुपधात्' किम् ? प्रवपणीयम् ।

हल takes effect optionally in the room of न lying in a कृतप्रत्यय coming after a root having a हल् at the outset and any one of the letters इ, उ ऋ etc. of the इच् प्रत्याहार coming after an उपसर्ग having the condition of हल. Thus प्रकोपणीयम् etc. Why say इजुः—having a इच् letter at the outset ? witness प्रोहणीयम् ; why इजुपधात्, witness प्रवपणीयम्—where (in both the cases, हल is obligatory (निय) by the rule 'हलव्यः' ।

मिन्— । हलस्येति । रथायामित्वादि प्राग्वदनुवर्तते । 'हलव्यः' इति 'क्षी' भाषा' इति च । किञ्च इजुपदस्य हलन्तत्वात्प्रतिषेधत्वात् इति 'हल' इत्यनेन तदादित्वं निवर्तितमिति नान्यत्र आह—हलादेरित्यादि । लक्ष्मणेति—लक्ष्मणस्य नमोऽर्थः । इजुः किमिति हलवित्तं कथमिति प्रश्नः । प्रोहणीयम् । उच्यते इति चाहुः । 'यत्न' इत्यस्य इति निवर्तनीय इत्यस्य । इजुः प्रवपणीयम् इत्यस्य ।

॥ १८३ ॥ । 'इजादिः सनुम्' ॥ ॥ १८३ ॥ ।
 दी— । सनुमेवेद् भवति तर्हि 'इजादि' इत्यादि विहितो
 यः कृत् तत्स्थस्यैव । प्रेक्षणीयम् । 'इजादेः' किम् ? 'संगि सर्वणे'
 प्रमदनीयम् । तुमग्रहणमनसारोपलक्षणाद्यम् । 'भटकुण्डा'
 (१८३) इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेक्षनम् । इह
 तु स्वादेव । प्रोक्षणम् ।

॥ १८३ ॥ has to be enjoined of a कृत् (कृत्) affix having a
 तुम् (चतुष्ठादि) within it is directed to such कृत् (कृत्)
 इजादि (or having an इज् latter at the beginning) and इज् roots ;
 प्रेक्षणीयम्—the root is इक्षि where तुम् comes in by
 'इदितो तुम् भातो' (२२६२). This rule (इजादेः—) is restrictive
 and therefore Bhottoji explains 'सनुमेवेद् भवति' etc and asks
 इजादेः किम्—etc. Here तुम् denotes such as is changed into
 चतुष्ठादि so that in the case of प्रेक्षणम् (प्र—वि + लुट्) there is no
 कृत् whereas in that of प्रोक्षणम् (प्र—क्ष + लुट्) there is.

नित्य— । 'इजादेरिति' । 'विधिर्भाषा' इति निवर्तते । 'कृत्यम्' (१८३)
 इति 'इल्लेख्यपदान्' (१८३) इत्येवम् इति चतुष्ठादि । 'एकमेव' इत्यादि
 कृत्यादिवचनं न कृत्यम् इति इज् इत्यनेन तदन्तर्गतं कृत्यम् । 'कृत्यम्'
 इत्यनेनैव सिद्धे निवर्तयामिदम् इत्येतद् सर्वं विधिर्भाषा—सनुमेवेद् भवतीत्यादि ।
 कृत्यादिवचनं प्रत्ययोपलक्षणम् इति प्रत्ययद्वयोक्तम् । सनुम् इत्यादेर्यस्य—सनुम्
 कृत्यादिवचनं 'वेद् भवति' कृत्यम् इति शेषः तर्हि 'इजादेरित्यादि' प्रेक्षणीयम् इति ।
 इक्षि इति चतुष्ठादि । 'इदितो तुम्' (२२६२) इति कुम् तस्य कृत्यादिवचनम्—
 (१८३) इत्युक्तम् तस्य 'चतुष्ठादिवचनम्' (१८३) इति प्रत्ययवचनं च कृत्ये
 'इज्' (प्र—इक्षि + चतुष्ठादि) । 'इजादेः' किमिति ? 'भटम्' । तुमग्रहणम्
 'साराधनम्' इति । 'इह' तुमोऽनुसारेण विनियोगः श्री 'वा' शब्दादिकृत्यादिवचनम्

अथवा एवमिति इत्यर्थः । अतएव प्रथमम् (प्र—वि + कृत्) इत्यादी शब्द न
भवति, शीतकम् (प्र—कृत् + कृत्) इत्यादी तु भवत्येव ।

२८३८ । वा निंसनिञ्जनिन्दास ॥ ८।४।३३ ॥

दी— । एषा नञ् यो भ्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम्
प्रनिंसितव्यम् ।

Eng.—Easy.

मिस— । एषामिति । 'कृत्यः' (८।४।३८) इत्यनुवर्तते । तदर्थ—कृति
अर्थ इति ।

२८४० । न भाभूधूकमिगमिष्यायीविषाम् ॥ ८।४।३४ ॥

दी— । एभ्यः कृत्वस्य यो न । प्रभाणोयम् । प्रभवणोयम् ।
'पूष एवेह ग्रहणमिष्यते' । (वार्तिक) । धूक्च प्रवणोयः
सोमः । 'एषान्त्भादीनामुपसंस्थानम्' (वार्तिक) । प्रभाणोयम्
'कृत्वाजः' शस्त्र यो वा' (वार्तिक) इत्युक्तम्—यत्प्रकरणोपरि
तदोच्यम् । यत्प्रत्यासिद्धत्वेन प्रकारव्यवधानात् न चत्वम् ।
प्रस्थापनीयम् ।

चल is forbidden to a नकार existing in a क्त affix coming
after any of the roots भा, भू, धू, कभि, नभि, चायी and विपू. पूषः
(vartika).—This (पूष) is कृत्वाज् whereat पूष is भादि. Both
mean the same viz—to purify. 'कृत्वाजः' (vartika) i. e. the
prohibition of चल applies to पिबन् forms also of भा, भू, धू etc.
'कृत्वाजः'—(vartika) comp. the rule 'चलियः स्थाय' (२४३०) यत्प्रत्या
सिद्धत्वेन

प्रतिबलेन च—*also under the rules 'चक्षिः श्याम्' and 'वा चिठि'* (2437).

मित्र—1. न भाव—इति । 'अतापः' (2438) इति प्राक्प्रदगुणम् । तदाह—एषः कृतस्तेति । प्रभवनीयमिति । एवम् प्रपवनीयम्, प्रभवनीयमिवादि । पूर्य एवम्—इति वार्तिकमिदम् । 'पूर्य' घञे क्रीयादिकादेव कृतस्य चत्वं निमित्तः, न तु औपादिकादयि । अत आह पूर्य इति । आन्तादीनामिति । 'अन्ताद्यानाः धातवः' इत्यनुसारात् आन्तानां प्रकृत्यन्तरत्वाद्भावे यचनम् । उप-संस्कारमिति—एषोऽपि कृतस्य चत्वं नेति परिचयनीयमिवादि । 'कृषाणः—' वार्तिकम् । अथ 'तत्त्वयोविनीकृतपाठः आधीयान् । यत्तस्यास्तिचत्वं' इत्या-व्यवधानमिति । यद् कृत्यं तद् 'चक्षिः श्याम्' (2438) इत्यत्र उक्तम् ।

२८४१ । कृत्यलुपटी बहुलम् ॥ २१२१२२ ॥

दी—1. आन्तराग्रेण आनीयं चूर्णम् । दीयतेऽप्यौ दानीयो विप्रः ।

The कृत्य affixes as also (the कृत् affixes such as) कृद् (etc.) take place in various (or irregular) ways i. e. they are employed to bring out a sense quite different from that in which they were originally instructed to convey. Thus the rule 'तवीरेव कृत्यलुपसंज्ञाः' (2833) enjoins कृत्य etc. in धातु and कर्तृवाच्य only whereas the कृत्य affixes like चनीय and चनीयर् in आनीयम् (whereby bath is performed) and दानीयः (to whom a gift is dedicated) are made use of in the sense of करण and सम्पदानवाच्य ; similarly कृद् is generally ordered in करण, चक्षिस्वरूप and भाववाच्य but by the force of this irregular injunction or वाच्यलुपसंज्ञा it is used in other senses also. Cp.—अपरीचनम्, अयथावचम् (काविका) ।

नित—। कृत्यस्युठ इति । कृत्यप्रत्ययाः लुट् च बहुलं विधीयन्ते इत्यर्थः ।
 आश्वः प्रकृतिभ्यः येष्वर्थेषु विहितस्ततोऽपि सुप्रति यावत् । तथा च
 'तवीरेष कृत्यप्रत्ययानाः' (२८२३) इति भावे कर्मणि च कृत्यादयो विहितः ।
 परम् अथात् सूत्रवशात् ततोऽप्यपि अर्थे एते सन्ति । अन्यत्रापि अर्थे
 भवन्तीत्यस्य कारणात्तरे च सुप्रतिषेधमर्थः । अतएव आत्ति 'अनेन इत्यादिना' कर्त्तृ-
 सम्प्रदाये च त्रसि च चनीवानीत्यरी विहितौ । एवं लुट् च कर्त्तृप्रत्ययकारणयोर्भावे
 विहितोऽपि बाहुल्यवशात् 'अप्रसीधनम्, अप्रत्यावकम्' इत्यादितु अर्थान्तरे च भवति
 इति काविकायां उक्तम् । अतएव भाष्ये 'पादाभ्यां द्विषते पादकारणः' इति
 कर्मणि प्लुषविहितः । एवञ्च 'कृतौऽपि बहुलम्' इति मनोः । अयं बहुल-
 म्बोधः—'कृत्वि प्रकृतिः कृत्विप्रकृतिः कृत्विद् विनायः कृत्विद्व्यर्हः । विधेर्विधानं
 बहुधा समीक्ष्यचतुर्विधं बाहुल्यकं ब्रूवन् ॥' इति ।

२८४२ । अचो यत् ॥ ३१८७ ॥

दी—। अजस्तादातीर्यत् स्यात् । ज्ञेयम् । ज्ञेयम् ।
 अजप्रकृष्टं शक्यमर्थतुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तत्प्रदादिष्वेव
 यतोऽपि सुपठत्वात् ।

The affix 'यत्' is enjoined after such roots as end in च् or vowel, thus ज्ञेयम् (ज्ञि + यत्) etc. given by 'सावधानुक्तौ—' (२१०९). Here (the acceptance of) च् might have been omitted. For roots are of two kinds वज्ज (ending in vowels) and वज्ज (ending in consonants). The rule 'सहस्येयत्' (२३१२) enjoins यत् to सहस्य and वज्ज roots only—whence it is clear that (other) वज्ज roots except सहस्य ones, will have यत्. Thus it was better to enunciate as 'यत्' only. Or, that even i.e., the enunciation of the whole rule also on a separate basis (योगविभागः) was not necessary ; for the affix यत् might have been superfluous with

(2198). 'तकिञ्चि' by the rule 'आदिच' (उपदेशेऽर्थात्) (2370) gives अथम् । 'तकिञ्चि'—'वार्तिक' । This Varttika prohibits चान् from लक्, ष्, etc which (चान्) was due to them due to their being वृत्त by the rule 'अङ्गलोपान्' (2172). The injunction of यत् to लक् is for the sake of pitch or accent due by the rule 'यतोऽनाद्य' (3701) for the form 'जम्' might have been obtained by चान् also after it, by the rule 'अङ्गलोपान्' (2132). Nor can it be argued that in that case i.e., in the case of चान् it would have वृत्ति; for the वृत्ति is being forbidden here by the rule 'अङ्गलोपान्' (1511). अनी वा यत्—Varttika. वृत्त्यन्तः i.e., under 'अङ्गलोपान्' ( ) चान् i.e. त् replacing the final of लक् by 'अङ्गलोपान्' [2574].

अथ—। अथि परि इति—'आनी लोप इति च' (२१७५) इत्यन्तः आनी लोपवर्तने । यदाह—आनी ईदिति । गुण इति 'आयथातुकाह'—(२२६८) इति सूत्रेणेति शेषः । अथम् इति । 'अ' इति च' इति धातुः । तस्य 'आदिचः—' (२२७०) इत्यादि वृत्ति अनेन ईदिति गुणे च यम् । 'तकिञ्चि'—' इति वार्तिकम् । अथा विवेकः । एतत् वृत्तम्, यत् विनयान्, अती याचनी, यती प्रयत्नः, अनी प्रादुर्भाव इति पञ्च धातवः । एषा वृत्तान्तेन 'अङ्गलोपान्' इति आदि, आनी अनेन यत् । ननु अनेनैविविधैः । 'अ' 'अतावत्' (२२२२) इत्यादि 'अनेन' इत्यादि यथैव । न च वृत्तिः शङ्का । अङ्गलोपान् (२५२२) इति निषेधान् । तत्—अनेनैविविधः स्वार्थः इति । 'यतोऽनाद्य' (२७०२) इति 'आङ्गलोपान्' इत्यादि । 'अनी वा यत्—' इति । वार्तिकम् । अथे इति । 'अङ्गलोपान्' (२५७२) इत्यादि । आनी इति 'अङ्गलोपान्' (२५७७) इत्यादिन वृत्तान्तेन । 'अ' 'अनेन'—(२५८) इति वृत्तम् ।

२८४४ । अथिदुपचान् २२४५ ।

अथि—। अथिदुपचान् २२४५ ।

अप्यम् । लभ्यम् । 'नानुबन्धस्तमसारूप्यम्' । अतो न
प्यत् । तद्वदादयस्तु सार्वेय ।

यत् takes place after a root ending in any of the पञ्चमीय
letters and having अत् or अकार for the penultimate (उपधा) ।
'नानुबन्ध—' This is a परिभाषा which means 'Dissimilarity or
असारूप्य due to (or caused by) an indicatory (अनुबन्ध) cannot
be resorted to.' Thus चत् here cannot come in as an alt. of
यत्, for चत् bereft of 'च' is nothing but यत् and therefore they
are similar (सङ्ग) or same. लभ्यत् etc. however, may serve as
alternatives for they differ from यत् in form.

नित—। योः + अदुपधात् इति ऋदः । योरिति पञ्चमीय । तदसमिधिः ।
तदाह—पञ्चमीयादिति । नानुबन्धस्तमिति । परिभाषेयम् । अनुबन्धकृतम्
(तद्धेतुकम्) असाधारणम् (असाम्यम्) न नापीयते इत्यर्थः । अतएव अकारसञ्ज्ञेऽपि
यत्चालोः सङ्गपरमिव । ततश्च 'वाससप—' (२८२०) इत्येवं न प्रवर्तते । अत्र
निवर्तते । तद्वदादयश्चित्—असारूप्यादिति भावः ।

२८४५ । आहो यि ॥ ७।१।६५ ॥

दी—। आहः परस्य लभेर्नुम् स्वाद् यादौ प्रत्यये
विवक्षिते । नुमि कृते अदुपधत्वाभावाद् प्यदेव । आलभ्यो गौः ।

When an affix beginning with a यकार is intended to be
used, the augment नुम् is directed to लम् coming after the
particle आहः. Here as लम् ceases to be अदुपधत्वा
due to the
existence of नुम् (न्) which itself becomes the उपधा, so चत्
only will take effect [and not यत् also]. Thus 'आलभ्यः' with

आत्—।

नित—। यीति—विश्वस्यप्रत्यये। तदाह—यादौ प्रत्यये विवक्षिते इति।
यकारादिप्रत्ययविषये इत्यर्थः। तादृशव्याख्यानफलमाह—तुमि क्वति इति। प्रत्ययः
तुमसन्निवीतव्यादिव चतुर्थप्रत्ययविशेषः। ततश्च यात् एव प्राप्नोति यश्च निवर्तते।
यद्व्यापारेकतरे कृते उपसर्गोऽपि सूर्ये भेदः कल्पम्। याति स्वरितत्वम्। यति तु
‘यतोऽन्तावः’ इत्याद्याक्षरं स्थात्।

१८४६। उपात् प्रशंसायाम् ॥ ७। १। ६६ ॥

दी—। उपलब्धः साधुः। ‘सुती’ किम्? उपलब्धं
प्रत्ययः उपलब्धः।

उपलब्धः—Praiseworthy. उपलब्धः—fit to be had near.
The former is with यात् and the latter is with यत्।

नित—। उपादिति। उपपूर्वाद् समेर्नुस्माद् यादौ प्रत्यये विवक्षिते
प्रशंसायामर्थे च। उपलब्धः इति—यदापि तुमि क्वति प्राप्तवद्वादेव। प्रत्ययः
इत्यर्थः। उपलब्धः—समीपे प्राप्तुं शक्य इति चार्थः।

१८४७। शकिसङ्कीर्ण ॥ ३। १। ८८ ॥

दी—। शक्यम्। सङ्ग्रहम्।

नित—। आभ्यां चादपयादौ सहित्यर्थः।

१८४८। गदमदचरयमचाशुपसर्ग ॥ ३। १। ९०० ॥

दी—। गद्यम्। मध्यम्। चर्यम्। ‘चरेराङ्गि चागुरी’
(वार्तिक)। आचार्यो देशः। गन्तव्य इत्यर्थः। ‘अगुरी’
किम्? आचार्यो गुरुः। यमेर्निधमाद्यम्। सोऽयसर्गोऽप्य
भूदिति। प्रयास्यम्। निपूर्वात् स्वादेव। ‘तेन तत्र न भवे’
दिनियम्यम् इति वार्तिकप्रयोगाद्। एतेन ‘यनियम्यम्’

नाशुक्तिः । 'स्वया नियम्या ननु दिव्यशक्त्या' इत्यादि व्याख्यातम् ।
नियमे साधुरिति वा ।

The roots च्, मच्, चर् and यच्, take यत् after them, only when they are not prefixed [with उपसर्गः]. Thus नय (fit to be said) etc. 'चरोरादि—' Vartika—But चर् (as an exception) takes यत् and not चयत् despite its being prefixed with चाम् (चा) provided the sense is other than a गुरु or preceptor. Thus चाचर्य—fit to be gone to. With चयत्—चाचार्य—a preceptor. यच् has here been enlisted to form a restriction (नियम) that यत् may not take place after it when it is prefixed. Thus it takes चयत् only when it has got an उपसर्ग before it—प्रयानम् । It however, takes यत् when चि precedes—नियन्तम् ; cp. the use in the Vartika 'तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम्' ! Similarly expressions like 'अनियम्यस्य नाशुक्तिः' (There many not be any defect of argument on the part of one who is beyond restriction), and 'स्वया नियम्या—' (It has to be controlled by you who have got the mind's eye or transcending knowledge—etc.) are explained. Or—we can explain नियम्य विनियम्य etc. as cases of तद्धित यत् after नियम (formed with चप् भावे by the rule—चत्. सप्तपद्विहितं च—१२४१), by the rule नय सात् (३५१०).

नित— नदनद—इति । अनुपसर्गे इति व्यत्ययेन पथम्यर्थे सप्तमी । तेन 'अनुपसर्गभ्यो नदनदादिभ्यो यत् स्यात्' इति सूतार्थः । चातोऽपवादः । अनुरागवै ह चात् पूर्वोदपि चरेदित्याह—'चरोरादि—' इति । चातिव्यभिचयम् । चाचार्यो युक्तिरिति । चयत् । अत उपधायाः (२६२२) इति उपवादविधिः । नियमार्थ-
मिति । चयत्वा अनेनैकाराकलेन परमार्थत्वात् 'पौरुषभात्' (१८४४) इत्येव यत्
साधुरिति । अतिप्रसन्नमिव—निपूर्वात् आदेन इति । तत्र विनियमकमाह—'तेन न

तत्र भवेद् 'निमित्तकम्' इति वार्ति 'कर्मणी' इति । अत्रानाह—एतेनेति । प्रकाशवरेण व्यापके—निमित्तकं साधुरिति वेति । 'तत्र साधुः' (१६५०) इति शेषः । अत्र भावः—'यत्नः समुपनिमित्तं च' (१२४०) इति भावे 'अप्यत्र' इति 'निमित्तकम्' इति भवति । यत्नशब्दो यदिति । अत्र एव 'ज्ञानानां कर्तारि वा' इत्यस्य अत्रार्थः 'तथा' इत्यत्र कर्तारि तृतीयाया दुर्लभत्वात् कश्चे एव कर्तार्येति बोध्यम् ।

२८४८ । अवश्यपश्यवर्गं गच्छेत्पक्षितव्यानिरोधेषु ॥१॥१२०१॥

दी—। वदेर्नञ्पुपदे 'वदः सुपि—' (२८५४) इति यत्पक्षपोः प्राप्तवोर्यदेव । सोऽपि गच्छेयामेवेत्तुभयार्थं निपातनम् । अवश्यं प्रायम् । 'गच्छे' किम् ? अनुषङ्गं मुक्तनाम । तदि न गच्छे' वचनानर्हं च—

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिशयपणस्य च ।

अथेस्तामो न गच्छेयाद् अत्रापत्यकलत्रयोः ॥” इति स्मृतेः ।

पश्येय मी । व्यवहर्तव्ये त्वर्थः । पाण्यमन्यत्, सुत्यर्हमित्यर्थः ।

अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन् वियये वृद्धो यत् । यत्नेनवर्गं वाक्या । वृत्त्याम्बा ।

The terms अवश्य, पश्य and वर्य are irregularly (निपातने) formed with वृत् in the senses of गच्छे (fit to be condemned), शक्तिम् (fit to be used) and अनिरोध (without restriction). Although when वद is preceded by नञ् (as here) it can take any of the affixes यत् and ऋप् by the rule 'वदः सुपि—' (२८५४) yet according to this rule it will have वत् only after it and that in this special sense (गच्छे—condemnation) only. These two purposes are served here by this निपातन. Thus 'अवश्यम्'—sin is despicable or fit to be condemned. But "सुप्यम्"—the name of a

preceptor is not to be uttered which is neither despicable nor unutterable. Cp—Smṛiti quoted here, e. g.—

‘one wishing his welfare should not utter the name of one’s self, that of one’s preceptor, of a very miserly person, of one’s eldest child and of one’s wife’.

पापम्—Here पच् (the root) has got चत् (not यत्) and has been used in the sense of praise or admiration and not in the sense of ‘use’ though it has got both (the senses)—पच् व्यवहारे सुती च । बलेन रक्षा—i. e. bride may be chosen by many, say a hundred. रक्षा—this is by कप् which comes in by the rule ‘एतिष्ठायाश्चङ्कनुः कप्’ । तुक् having taken effect by ‘इक्षस्व णिति कति तुक्’ ।

क्षित—अक्षयपञ्चाशत् इति । यत्तद्व्याख्या एते त्वी निपात्यन्ते—‘बर्हः’, ‘परिद्वयः’, ‘चमिरीयः’ इत्यर्थेभुः । ननु ‘बर्हः सुपि—’ (२५५४) इत्यत्र बर्हः प्रापञ्च विधानान् चमिरीये चारवन्तम् ‘बहुवचम्’ इत्यपि निपात्यन्तान् इति चेत् । नैवाह—‘यत्प्रापञ्चो प्रातर्पोर्वेदेन, सोऽपिगर्हायामिवैकभार्य’ निपातर्हम् इति । अत्रान्ति निन्दनीयम् इत्यर्थः । बहुवचम् इति—अनुवार्त्तनित्यर्थः । कापि परं ‘वैदिकानि यमादीनां किति’ (२४—१२) इति सत्यकारणम् । ‘प्रापञ्चस्यैव’ (‘बहुवचम् इत्यस्य’) अर्थाद्येकत्वं यावयति । तस्मिन् न गार्हान् न यत्तद्व्याख्या इति । प्रतीत्यन्तः—चात्तनामिति । गृहेहाप्यकलतरीरिति—नामिति । योज्यम् । अर्थः बर्हः । व्यवहर्तव्या इति—व्यवहारयोग्या । त्वयिक्तययोग्या । इत्यर्थः । ‘पच् व्यवहारे सुती च’ इति विविचार्यकस्य प्रत्येक्यवहारे एकार्ये निपातनम् इति भावः । सुताचर्त्तु वादेनैवाह—प्राचान्त्वमिति । अपरिचय इति—वाचान्त्वो नियन्त्राभावो वेत्यर्थः । बलेन रक्षा इति—पुत्रपयसीन वरचीया इत्यर्थः । चमिरीय पुत्रवेष प्रचीयेति नाम्नि नियम इति यावत् । कन्यायाः (चपूडायाः पुत्रीः) सर्वकाल-चाचारचलात् । [‘यतेः कामयते कर्मान् पुंसिः सर्वेषु काम्यते । यतः कन्या—’

इति । महाभारते दर्शयान् । इत्या इति—भव 'एतिव्यासहृदयः' चाप ।
'अस्माकं पितृ' इति । इति तुगाथमय । अत्र 'इन्' वरचे' इति लौघादिकस्य
यङ्यम् । पूर्वम् तु 'इन्' संभ्रमी' इति क्रीयादिकस्येव इति विवेकः ।

२८५० । 'वह्य' कारयम् ॥ ३।१।१०२ ॥

दी— । वह्यन्तानेनेति वह्य' शकटम् । 'कारणे' इति किम् ?
वाङ्मयम् । जोढव्यम् (इत्यर्थः) ।

The word 'वह्य' signifying a cart is irregularly formed with
यत् in the कारयवाचा ।

मित— । वहिः कारयवाचो यत् निपात्यते इत्यर्थः । अति तु वाङ्मयम् इति मादौ
कर्मणि वा ।

२८५१ । अयः स्वामिवैश्वयोः ॥ ३।१।१०३ ॥

दी— । 'अ गता'—अस्माद् यत् । अतोऽपवादः । अयः
स्वामो वैश्वो वा । 'अनयोः' किम् ? भार्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य
इत्यर्थः ।

Eng.—Easy.

मित— । अकार्ययोरर्थो यत् निपात्यते इति सुवर्णः । अतोऽपवादः ।
'अयसोः' इति प्राप्ते अयसोदासी इति नाम् । 'आय' इति अत्र वात् ।
इति । पूर्वम् तु गुणः ।

२८५२ । उपसर्गो काष्ठा प्रजने ॥ ३।१।१०४ ॥

दी— । गर्भमहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गो गोः—
गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । 'प्रजने काष्ठा' इति
किम् ? उपसर्गो काष्ठी । प्राप्तव्यार्थः ।

The term 'उपसर्गो' is irregularly formed with यत् in the नान्

of "having arrived at the proper stage of conception,"
 'सोपजायम्'—i. e. fit to be approached by a bull for impregnation. Rest easy.

नित—। उपसर्ग इति । अन्तः प्राप्तिः इति वाक्यम् । 'तद्वत् प्राप्तम्'
 इति वर्तमानं 'वाक्यं यत्' इति यत् । प्रजननं प्रजनः—अस्यैव यत्नम्, भावे यत्नः ।
 'अनिवर्ज्यम्' इति शब्दिनिर्देशः । उपपूर्वात् सरतिः सर्वैः वा यन्निपात्यते गर्भसङ्घे
 साक्षात्साक्षा चेदिति सूचयैः । उपसर्ग इति यत्नं वात् । शब्दिनः । प्राप्तम् इति—
 कलम्बा इत्यर्थः ।

२८५२ । अजयं सङ्गतम् ॥ २१।२०५ ॥

दी—। नञ्पूर्वाज्जीर्यते कर्तरि यत् सङ्गतं चेद्विशेषम् ।
 न जीर्यतीत्यजयम् । 'तेन सङ्गतमप्येव ससाजये कुरु हुतम्'
 इति भट्टिः । 'सृगैरजयं' सुरसोपदिष्टमदेहवन्धाय पुनर्वन्ध
 इत्यत्र 'सङ्गतमिति विशेषमध्याहार्यम् । 'सङ्गतम्' किम् ?
 अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्गतकर्तृ केऽपि न्यदेव । अजयं
 सङ्गतेन ।

The root जृ preceded by नञ् takes यत् in the कर्तृवाच्य
 provided the term सङ्गत (meaning friendship) accompanies
 it (the word so formed, viz-अजयं), as विशेष्य । अजयं means that
 which does not decay, hence stable or permanent. Thus in
 Bhattikavya we find 'तेन सङ्गतम्—' 'Oh Rama quickly make a
 permanent friendship with him who is honourable' ! But
 Kalidasa has 'सृगैरजयम्'—where the noun 'सङ्गतम्' has to be
 taken understood—the sense of the line being—'He instituted
 again a permanent (friendship) instigated by infirmity (i. e.

due to old age) with deers with a view to removing rebirth.' 'मज्जरिता—' a blanket which knows no decay. Here there being no presence of 'सङ्गत' the root कृ has taken लृच्. In अश्वव्याघ्रा, however, the root takes णच् alone even if the term सङ्गत stands as the (चतुर्थ) कर्ता. Thus 'मज्जरितम्' = friendship does not decaying.

मित—। चञ्चयैमिति सङ्गतं चैत् विशेषमिति। सङ्गतमिति विशेषणं यदि साक्षाद् अन्वयितेऽप्याजियते मित्यर्थः। सङ्गतमिति—नपुंसके भावे क्तः। मैत्रीत्यर्थः। तेन सङ्गतमिति=राम, चार्थेण (प्राप्तयेन साध्यमित्यर्थः)। तेन चञ्चयम् (चञ्चयन्) सङ्गतम् (सङ्गितम्) कृतम् कृच् इति। कर्त्तृदासः प्राङ्—सगैरज्यमिति—अदेवव्याघ्र (देवव्याघ्रः पुनर्जनः स माधुर्येति प्राप्ता) कृतेः पशुभिः ['पश्वोऽपि यदाः कृता' इत्यमरः] ('सार्धमिति ज्ञेयः) कर्त्तृदासः सङ्गतम् (मरणात् सार्धं केन अपदिक् अमितं सार्धं कसुद्धमिति 'यान्') चञ्चयम् ('चञ्चयं सङ्गतमिति शेषः) पुनः ('सुशोऽपि') वनम् किदभावित्यर्थः ['समस्त-माराधनमनुष्ठानम्' इत्यनुष्ठानात् समदर्शनी वधूवैत्यर्थः]। चञ्चयितेति—चञ्चयसङ्गतमिति विशेष्यासांभात् ठञि न यत्। भावे लिति—चञ्चयसङ्गता प्रत्ययवाचकानामावात् इति भावः। चञ्चयैमिति कृति इति। चञ्चयमित्यर्थः। देसा प्रायेण न प्रचक्षते इत्याहुवम्।

२८५४। वदः सुपि षष्प च ॥ २११२०६ ॥

दी—। उत्तरसूत्रादिह 'भावे' इत्यप्युच्यते। 'वदेर्भावे' षष्प स्यात्ताद् यदनुपसर्गे सुप्पपदे। ब्रह्मोद्यम्—ब्रह्मवद्यम्। वद्व वेदः, तस्य वदनमित्यर्थः। कर्मणि प्रत्ययवित्ति के। उपसर्गे तु ग्यदेव। अनुवाद्यम्। अपवाद्यम्।

The term 'भावे' is taken backwards (drawn in here) from the subsequent rule 'मुबो-भावे' (2855—3: 1107). This root वद 'भावे'

क्वप् as also यत् in the भाववाचा when a सुबन्त उपपद bereft of any prefix (उपसर्ग) precedes. Thus वक्तोयन्—वक्त्र + वद् क्वप् where वक्तोयन् takes effect due to क्तिब्य by 'वक्तिसिपि'—(२४०९) and वक्तव्यम्—वक्त्र + वद् यत्—the meaning in both cases being the same viz—'The speech on the veda'. Some say that क्वप् and यत् are attached here in the कर्मवाचा (and not in the भाववाचा). Rest easy.

मित—। वदः सुपीति । उत्तरसूत्रादिति—'सूवी भावे' (३११२०६) इत्यत इतिवैः । अपठ्यते—उपरिष्ठादाकथ्यते । 'अथो यत्' (३११२०७) इत्यतो वदिति चकाराद् गृह्यते । 'वदः सुपानुपसर्गप्रचक्षन्' इति भाष्यादाह—अनुपसर्गे इति । वक्तोयाम् इति । कापि 'वक्तिसिपि'—(२४०९) इति सत्यसारणम् । वक्तव्यम् ।—यत् । अर्थः समाज समर्थन । कर्मचोति—कार्यतायाम् कर्मयोगेन न तु भावे इति तेषामाशयः ।

३८५५ । सुवो भावे ३११२०७ ॥

टी—। क्वप् स्वात् । वक्तव्यो भावो वक्तव्यम् । सुपीत्येव—अभ्यम् । अनुपसर्गे इत्येव । प्रभक्षम् ।

The root सू takes क्वप् in the भाववाचा when an un—prefixed सुबन्त word precedes. Thus वक्तव्यम्—the state of वक्त्र or वक्तव्य. Here सू is barred by the rule 'क्तिबिपि च' (२२१७). If a सुबन्त word is wanting or if a prefix exists the root will take यत् only thus लब्धम् and प्रसब्धम् in the sense of भाव and प्रभाव ।

मित—। सुव इति । सुवः क्वप् स्वादनुपसर्ग सुपुपपदे इति सुभावः । तदाह सुपीत्येवेति, अनुपसर्गे इत्येवेति । 'वक्तव्यम्' इति—'वक्तव्य' लोकात् । वक्तव्य-मिदमेव । भाववाचिवात् क्वप् । 'क्तिबिपि च'—(२२१७) इति निषेधे न सुव । लब्धमिति—भाव इत्यर्थः । यत् यदेत न क्वप् सुपुपपदसाभावात् । एवं, प्रसब्ध-

नित्यम्, सुवभावात् उपसर्गकत्वात् च न क्वप् कित् यदेन । 'सर्वधातुकार्'—
इतिगुणः । 'वानोवि' इत्यवादेशः । भावः, प्रभाव इति कर्त्तृत्वार्थः ।

२८५३ । इन्त्यः ॥ ३।१।१०८ ॥

दी— । अनुपसर्गे सुपुपप्रदे इन्तेभावे क्वप् स्वात्
तकारस्यान्तादेशः । ब्रह्मणोहननं ब्रह्महत्या । स्त्रोत्वं लोकात् ।

When an unprefixd सुपन् word precedes the root, इन् takes
क्वप् and तकार becomes the final substitute. Thus ब्रह्महत्या which
is fem. by usage. But 'इत्या' without ब्रह्म or some such सुपन्
word is incorrect as in that case इन् will take क्वात् or 'वत्' and
not क्वप् । But इत्या is current in Bengali Litt.

नित्—० इन् इति । अनुपसर्गे इति—प्राग्वदनुपसर्गः । क्वादीन् इति—
इत्येवकारः स्वान्ते तकारादेशः इत्यर्थः । भावे इत्येव । घातः—घनः घातः ।
अनुपसर्गे इत्येव—प्रघातः । घत घम् । इत्येति । केषामयोगसु प्रागादिश्च एव ।
अनुपसर्गानुपसर्गदाशान्ते क्वापो दुर्बलत्वात् ।

२८५७ । एतिसुशासद्वह्नुयः क्वप् ॥ ३।१।१०८ ॥

दी— । एभ्यः क्वप् स्वात् ।

२८५८ । इत्स्वस्व पिति कृति तुक् ॥ ३।१।७१ ॥

दी— । इत्यः । सुत्यः । 'मांस इद्वह्नुहोः' (१२४८६)
श्रियः । 'ह' इति वृत्ति गृह्यत्वं न वृत्तः । इत्यः । इहस्व वायो
अत्विजः । आह्वयः । कुप्यः । पुनः कर्मणिः परस्यापि क्यतो
वाधनार्था—अवस्यसुत्यः । 'मांसिद्वहि-गृहिभ्यो ता' (१ वाति क)
इति काशिका । अथम—अस्यम् । दुश्म—दोश्मम् । गृह्यम्—
गोह्यम् । प्रशस्यस्व अः (२००६) । 'इहस्वद्वह्नुमांसद्वह्नु' अथमः

(३७०२) इति सूत्रद्वयवशाच्छंसः सिद्धम् । इतस्योक्तं मूलं सम्बन्धम् । 'आक्पूर्वादिभ्यः सञ्ज्ञायामुपसंस्थानम्' (वार्तिकम्) । 'अक्' व्यक्तिस्यचणादिषु । 'वाङ्मलात्' कारके । 'अप्' । 'अनिदिताम्' (४१५) इति श्लीषः । आन्यम् ।

अप् is used after the roots इ, कृ, गार्च्ङ, इ and कुङ— ।

The root which ends in a short अक् will have the augment हुक् when अ पित् क्तं (such as क्वप्, कृप् etc) follows. Thus इ + अक् = इक् etc. वाक् becomes विक् by the rule 'वास इत्—' (2486). न इक्— which takes क्तं (and not क्वप्) due to its connection with ईक्, क्वप् etc (which are आत्मनेपदिस) in the rule 'ईकवम्—' (3702) and consequently gives 'दार्थ्य' as in दार्थी चरित्रः—the चरित्राः or sacrificial priests only are to be selected—the sense here being that of विरोध or restriction, वत् enjoined by 'वचनमस्तव्यं—' (2849) does not come. Repetition of क्वप् in the sūtra bars चत् even that is later—परस्यापि चत्; i. e. चत् expressed in 'भोदावच्छेद' (३. १. १२५—२८८६), 'चत्' । Balamonorama reads it as a varttika whereas Tattwabodhini takes it to the very words of इतिवाक्य—which seems to be preferable from the critical appreciation made by Dikshita. वक्ष्यम्—in the case क्वप् where the लकार disappears by 'अनिदिताम्—' (415). वक्ष्यम् in the case of चत् । दुह्यम्—क्य no guna due to loss of क्वप् । दीह्यम्—क्यत् । इति सूत्रद्वयवशात् etc—i. e. as Panini reads 'प्रत्ययस्य'— which is an indication of वक्ष्य taking क्वप् and 'ईकवम्—' which enjoins चत् after सञ्ज्ञायामुपसंस्थानम् so it is evident वक्ष्य has got an option between क्वप् and चत् whereas the expression of that in

the cases of इक् and गुक् is objectionable on the ground of proper evidence. 'वाक्पूर्वादेशः'— This is a varttika which enjoins कप् to 'वक्', preceded by वाक् in the sense of a संज्ञा or designation. Thus वाक्यम् (वक् + कप्)—नलोप as before.

नित— एतिसुति। एतः वदन्तः इत्यर्थः। कापः पितृव्येति पितृविनिर्मुक्त-
 स्थापयति—इत्येति। इत्यान्तस्य भातीत्यान्तः स्यात् इति कति पदे इति
 तदर्थः। पक्षमाह—इत्येति। एतिसुत्यत्र अनुपमर्शे इति सुप्रपपदे इति न
 निहतम् इति विभावनीयम्। अथ एतीति इक् गतामिष्यैरम् न तु 'इक् चरते'
 इत्यस्य, तस्य प्राविषाभिपुर्मेव प्रयोगदर्शनात्, भाष्ये 'वाक्यं वाक्करवम्' इति धदन्-
 त्वेन प्रयुक्तत्वात्। न वा 'इदं मया' इति औषादिकस्य, व्याख्यानात्। शिष्य इति—वाक्
 अनुसिद्धी इत्यस्य 'वाक्यम्' इति शिष्यत्वे जाते काप्। किञ्चात् गुणः एकमन्त्रः।
 इत्ये वदन्तम् न इक इति। 'इत्येवम्' (२०=२) इत्येत वाक्यनेपदिनां चातुर्ना
 संज्ञात् वाक्यनेपदिनी 'इक' संज्ञा इति औषादिकस्य न वदन्तं किन्तु 'इत्येवम्'
 इत्युभयपदिनः औषादिकस्यैवत्वर्थः। भाष्ये चलिता इति—एते एव वदन्तीति
 निश्चयस्यमभावात् निरोधार्थं तदभावात् चादित्यर्थः। पुनः कृतुक्तिरिति—च
 मूर्ते इति शेषः। 'मदः सुप्'— (२४५४) इत्यनुसिद्धेति
 भावः। परव्यापीति—'चोपायम्' (२८८६—२९११५) इत्यनुसिद्धेति वाक्।
 'अति'— इति वाक्चननिदम्—न वार्तिकम्। भाष्यानुपलब्धेः। एत
 काव्यादी विकल्पात् स्यादिति काव्यादिव्यापकत्वे इत्यर्थः। इत्येवम् इति—
 चत्त कप्। अनिदितानिति नलोपः। नसम्। अथ चत्। इत्यम्—कापः
 किञ्चात् गुणः। दीप्तम्—कत्। गुणः। सुप्रपपदादिति। चत्प्रत्ययान्त
 'प्रवसा' इत्यस्य पूर्वभावेन 'प्रवसात्' इति चत् कापप्रत्ययपक्षे कापकम्।
 चत्तत्वात् चत् पक्षे इति भावः। इत्येवमित्ति—इत्येवमित्तिर्भव्यः। 'वाक्पूर्वादेशः'
 इति—वार्तिकनिदम्। अथमाह—वाक्चनान् करणे काप् इति। 'इत्येवम्'—
 इत्यनुसिद्धेति। अथ चत् कप्।

२८५८ । ऋदुपधाद्यान्लुपिचतेः ॥ २११११० ॥

दी—। इत् । इत्यम् । इध् । इध्वम् । कृपिच्योस्—
कल्प्यम् । चतयम् । तपरकरणम् किम् ? कृत् । कीर्तयम् ।
अनित्यव्यन्तासुरादय इति चिजभावे—यत् । चिजन्तात्—यदेव ।

Roots having ऋकारs for their penultimate save and except
कृप् and कृत् take कप् after them. Thus इत्तम् etc. But कल्पम्
and कर्तव्यम् are derived with चान् added to them by the rule
'अङ्गोर्चान्' (2872); न् after ऋ (in चन्) has been added to restrict
the affix (कप्) to ऋस्मान् roots only and not to extend to दीर्घा-
ण्ये also. Thus कीर्तयम् etc are derived with चान् ॥ चिजभावे चान्
i. e. by 'अङ्गोर्चान्' । चिजन्तात् यत्—i. e. by 'अधी यत्'.

नित—। ऋदुपधादिति । ऋदुपधास्यो चातुर्थः काप् स्यात् न कृपिचिच्योरिति
मूलाद्यः । तदाह—कृपिचिच्योस् इति । अतः कृपिच्योरिति पादित्यर्थः । अहिति
तपरकरणम् । दीर्घाणां मुदित्याह—तपरकरणं किम् ?—कीर्तयम् । चतयादेव ।
चिजभावे—चादिति । इत्यन्तादित्यर्थः । चिजन्तात् यदिति । अङ्गन्तादित्यो
यदिति यत् ।

२८६० । ई च खनः ॥ २१११११ ॥

दी—। चान् कप् । 'आधुगुणः' (६८) । खयम् ।
'खय' इति छलः सुपठः ।

The final (नकार) of खन is replaced by ईकार and कप् is
added to it. Here इह ईकार might have better been read as
there is no reason to increase the syllable by pronouncing the
दीर्घ when the operation viz 'नृच्' being the same in each case.

N. B.—Nagesha however defends the दीर्घोच्चारण here—

नित—। ई चेति । खनः काप् प्रत्ययः आदीन्नादन्नादेव ईकारः । इहः

शुभ्रः इति—एवं भाषावाचकः स्यादिति भावः । न च कश्चिद् भेद इति वाच्यम् ।
कुसुमवर्णं चाद्गुणवत्त्वं निर्वाचयाम् । नागवत् 'ये विभाधा' इत्यत्र ये इत्यत्र
विषयसप्तमीत्वेऽपि जगदिसाहचर्येण यादिसत्ययोत्पत्तिपूर्वकाणि नामस्यैवात्वविधावेक
त्वं तदमात्रा नश्यत्वे चाद्गुणेन रूपसिद्धिरिति भावः । एतत्कृतेपरिहारादेव
दीर्घावसानं कृतमिति तत्तुमिवाह ।

२८६१ । शुभ्रोऽसंज्ञायाम् ॥ २११११२ ॥

दी— । श्रुत्याः कर्मकराः भर्तव्या इत्यर्थः । क्रिया-
शब्दोऽयं न तु संज्ञा । 'समस बहुलम्' (वार्तिक) ।
संभ्रुत्याः—संभ्रार्याः । असंज्ञायामिव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् ।
'असंज्ञायाम् किम् ? भार्या नाम क्रियायाः । अथ कर्त्तुं
भार्या बहुव्रीहि । इह हि 'संज्ञायां समज—' (३२७६) इति
व्याख्या भाष्यम् । संज्ञापयुंदासस्तु पुंसि चरितार्थः सत्यम् ।
विभक्तौ भू इति दीर्घान्तात् कृपादेर्वी भ्यत् । क्वप् तु भर्तरेव ।
'तदनुबन्धकशब्दो जातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया ।

क्वप् is added to भृञ् (भरच्—श्रादि) when a designation or
संज्ञा is not implied (by the derivative). Thus श्रुत्याः ('श्रु by
'इसस—') workmen i. e. those who are to be maintained.
Hence it is a verbal or क्रियावाचक word and not a designation.
'समस—'varttika—when सम् precedes and a designation is not
implied then क्वप् and वात् are optionally added to the root.
Thus संभ्रार्याः—संभ्रार्याः । भार्याः (masc. base)—a class of particular
श्रुतिवत् (and not wives) ; thus it is a संज्ञावाचक and takes क्वप् । Then
how to derive the word 'भार्या' which is a संज्ञा of wife ? For here
(in श्रुत्या and fem.) i. e. in the case of श्रु (श्रुत्) there must

be कृप in the sense of a संज्ञा by the rule 'संज्ञायं सभननिधनियत-
मननिधयुज्जीकृष्विति' (3276) which (with कृप) gives स्रया—wage
or a sort of treatment as in 'कुमारसत्याकुर्वीरनुचिते मिवन्मिरात्तैरयं
भर्तृभर्तृभि' (रघु—3. 12). Nor can it be argued that in that case
(i. e. in case of स्रया as संज्ञा) the संज्ञापदंदास or the utterance
of the term 'संज्ञावत्' in the rule 'यज्,—' is superfluous, as it
has got its importance in the masculine संज्ञावाचक word 'भार्या'
above. Hence the word स्रया (fem.) has rather to be derived
from य (युज्) read in जुहोत्यादि class or from यृ read in ऋषिदि
(यृ भर्तृभर्तृ) with कृत् attached to them and not कृप् which is
restricted to भरति only i. e. to यज् (भरति भूदि) only by the
परिभाषा—'तदनुवृत्तकृष्वर्च'—when an injunction is made with ref.
to a root having a particular अनुवृत्त then it is restricted to that
special root along with that particular अनुवृत्त or indicatory only,
and does not hold good when only other अनुवृत्त is added to the
same—(Hence यज् alone is the sphere of application of कृप्
and not युज् also). N. B.—Acc. to भाषा however we can
have भार्या (wife) from य (भरति भूदि) also with कृत् by "कृत्वाटो-
कृत्वाट्" &c.—(See 'Tika').

मित—। भज इति । भरतेः संज्ञानिर्वाहं कृप् स्यादित्यर्थः । भवा इति ।
'कुलस्य पति' (२८५८) इति तुम् । जियाशब्द इति—जिवावाचकः यज्
इत्यर्थः । 'सम्बन्ध' इति—पतिर्जनितम्—सम्बन्धं भरतेरसंज्ञायामिव कृप्
ननु संज्ञात् । पदे कृत् । सदाह—सम्बन्धाः-सम्बन्धा इति । सर्वेः समानः ।
भार्या नाम इति—अथ संज्ञाकृत्वाह भरतेर्भात् । यत्र भार्येति पुंल्लङ्गं न लीति
स्यपि न वक्ष्यति 'संज्ञापदंदासस्य पुंसि चरितार्थ' इति । नन्वं न सार्थवाची भार्या-
शब्दः कर्तुं सिध्यति इत्याशङ्क्य भाषिपति—अथ कथमिति । कृत् इति—संज्ञापदे

इत्यर्थः । ननु तर्हि 'स' 'शायन्' इति तु स 'शायन्' दासो मर्त्य इत्याहम् समाश्रितः—
 स 'शायन्' दासकिति—आर्या नाम चरित्रा इत्येवमर्थः । एवं पूर्वपक्षे प्रकृत्या साम्प्रतं
 प्रकटयति—सत्यमिति । सत्यम्—'स' 'शाय' समजनिवदपित्तनविदुषु शौक् मुषिः'
 (३१७६) इति अश्विनीतोत्तमं च 'प्रजयजोर्मावे काप्' (३१७७) इत्यतः
 कचित्पुनश्च भावे एव मरते, स 'शाय' 'सत्या' इति चिन्तितुं विविधादिवचनः शीघ्रं
 विधीयते । सत्यमिवदमपि यत् स 'शायन्' दासः पुंस्वीय अस्तितायः । तथापि बहुवचनः
 आर्यामन्तोऽपि न दुर्घटः—भौमादिकाद् भूय उत्तवं विद्या शरीरा आघाततः दुर्लभत्वेऽपि
 औहीत्यादिकाद् 'बुभुक्ष' इत्यतः ऋत्यादिकाद्वा 'भू' इति दीर्घान्ध्र कान्तप्रवायस्य
 चरकादस्यवात् । एवञ्च विभर्तीति विभिन्यत इति वा भार्या आति स्त्रियाम् । एवं
 दीर्घपक्षे कर्मणि बाहुवचनान् कर्तव्यं वा यात् इत्यर्थः । नन्वेवं काश्चिन् अन्वयेरिवत्तत्वात्
 आदिति चेत्—नेत्याह । काप् तु मरतेरेवेति । 'भू' मरते' इति भ्रातृरेवेत्यर्थः ।
 कुत इत्यत आह—तदनुबन्धकत्वव्युत्पत्तिरिति—यावदप्यवकमनुबन्धस्यपदिश किञ्चित्
 कार्यम् कुवचिद् धातौ विधीयते, तत् कार्यम् तावन्नातावन्वानुबन्धविधेरे एव धातौ
 विधीयते इति प्रतीतव्यम्, न तु तावन्नातावन्वविरहितेऽपि तत्र धातौ न तद्विधानुबन्ध-
 सहितेऽपि तत्र । अयमर्थः—'भू' 'स' 'शायन्' इति भ्रातृ 'भू' इति मनुष्याय
 कान्तप्रवायात् तत् एव काप् भविष्यति न तु तद्विधानुबन्धविशिष्टा औहीत्यादिः
 'बुभुक्ष' इत्यतो नापि निरनुबन्धमात्राद्वादिः 'भू' इति दीर्घादिति । मन्वेत्यत्र
 इतिकारमतेन व्याख्येतम् । तस्यने "स' 'शाय' समज" इत्यत्र भावे इति न विदधे ।
 भाष्यकारस्तु "स' 'शाय' समज—" इत्यत्र 'भावे इति वरते—आर्यामन्तु' इत्येवमर्थः
 एव" इत्याह । तथा च कैवटः—"भावयद्वा नुवर्तमानात् कर्मणि कथंभावात्
 भावेव भवति" । "अथवा अत्यल्पतो नृपत्यम् इत्येवमवामि चाह भविष्यति" इति
 तत्र अर्थम् । एवं भाष्यस्येव च अन्वयं कर्मणि स्त्रियाम् स 'शायन्'—आर्या ।

२८६२ । सृजेर्विभाषा ॥ ३११११२ ॥

दी— । सृजेः क्त्वा स्नात्, पक्षे स्यात् । सृज्याः ।

नित— । सृजेरिति । अदुपधत्तेन कियं कापि प्राप्तिरिति ।

काप्पक्षे किरतेन तुर्मावे इत्यम् । चात्पक्षे तु—

२८६३। चञीः कुं चिञातीः ॥ अ३।५२ ॥

दी—। चञ्जञञ्च कुञ्च' स्याद् चिति षाति च प्रत्यये परे। 'निष्ठायांमिड इति वक्तव्यम्' (वार्तिक)। तेनेह न—गर्जाम्। 'मृजेष्ट' (२४७२)। मार्यः।

The चकार and the जकार in a root turn to कुञ्च i. e. become च and न respectively when any affix dropping a चकार as also when the affix चात् follows. 'निष्ठायां—' varttika—This has to be said that this rule holds good in cases of such roots alone as are चमिड् in con. with निष्ठा (नञ्चवद्). Thus रज्ज् being सिद् in निष्ठा (गमितम्—गर्जितवान्) we have गर्जाम् and not गर्जम् in चात्। मार्यः—कुञ्च by this rule.

नित—। चञोरिति। चञ्चञ्च चिति जञ्च च षाति परे कुञ्चमिति नञी न विवक्षितः। किन्तु उभयोरपि उभयमिदं प्रत्यये परे कुञ्चमिति विवेकः इति कैवटहरदत्तो। तदाह—चञ्च जञ्च चेति। चञ्च 'तेन राज्ञं रागादि'ति षमि जञ्च कुञ्चनिर्देशो चापेक्षम्। 'कुं' इत्यविमक्तिर्लोमिर्देशः। 'निष्ठायांमिड—' इति। वार्तिकमिदम्—निष्ठायांमिड एव धातोः कुञ्चं नेतरस्येत्यर्थः। मार्यमिति। निष्ठायां गमितम्—गमितवानिति इति सिद्धत्वात् कुञ्चम्। चञ्चानुसमम्।

२८६४। अङ्गादीनां च ॥ अ३।५२ ॥

दी—। कुञ्च' स्यात्। अङ्गुः। 'मावचीः' (उना १७) इत्युप्रत्ययः।

नित—। अङ्गरिति धनमेव, ['अचसारवदन्धुरदुश्चन्धरोहिता' इत्यमरः]। [अङ्गु, नदङ्गु, अङ्गु, दूरीपाक, फलीपाक, चषीपाक, दूरीपाका, फलीपाका, दूरीपाक, फलीपाक, वक्त्र, अङ्गु (तक), व्यतिषङ्ग, चतुर्वङ्ग, चतुर्वङ्ग, लघुवङ्ग, वपाक, मांसपाक (मांसपाक) सूक्ष्मपाक, कपोतपाक, लघुवपाक। च'त्रायां मीचनिष्ठायादकाचाः। अङ्गीय, वीचन—इति अङ्गादिः]। एषः कुञ्चमित्यर्थः।

२८६५ । राजसूय-सूय-सूयोय-रुच्य-कुप्य-कष्टपचाव्यथाः

॥ ३।१।११४ ॥

दी— । एते सप्त कव्यन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतथ्योऽ-
भिषयद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा—सतात्मकः सोमो राजा
स सूयते स्रज्जते * अत्रैत्यधिकरणे क्यप् । निपातनाद् दीर्घः ।
राजसूयः-राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्वाकाशे सूर्यः । कर्तरि
क्यप् । निपातनादुत्त्वम् । यद्वा—‘यू’ घेरणे तुदादिः । भुवति
कर्मणि लोकां प्रेरयति । कर्णो रुद । मृषोपपदाद् वदेः कर्मणि
नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिवृत्त्यम् । ‘उच्छ्राय-
सौन्दर्यगुणा मृषोद्याः’ । रोचते रुच्यः । रुधिरादेः क्लृप् च
संज्ञायाम्—सुवर्णरजतमिश्रं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्थत् ।
कष्टे स्वयमेव पचन्ते कष्टपचाः—कर्मकर्तरि । कृते तु कर्मणि
कष्टपाकाः । न व्यत्यसि व्यथ्यः ।

These seven words (राजसूय, सूय, सूयोय, रुच्य, कुप्य, कष्टपचा, कष्टपाका) are irregularly derived with क्यप्. राजसूय means a sacrifice which is to be performed by a king or कर्तव्य by means of a sacrificial path or—a sacrifice wherein राजा—a kind of creeper or plant (सोम)—is churned and squeezed (distilled). In the latter sense we have क्यप् in the चक्रिकरचनाय (राज + घृ (सु) + क्यप्) whereas in the former we have कर्मणि क्यप्—the lengthening of रुकार being in an irregular way (निपातनात्) for the rule ‘क्यप्-कारेणानुबन्धो’ (२२९४) does not apply here. The word falls in

the सर्वभौति class. सूर्य is derived either as सृ + काप् (कर्त्तरि) = सूर्य (उच् of चकार by निपातन) = सूर्य (the sun) दीर्घ by the rule 'इलि च' (354); or—as सू (सृ) to send forth) + काप् (कर्त्तरि) = सूर्य, the augment 'इद्' having been prefixed to the affix (काप्) by this निपातन। सूक्ष्म— is derived as सूक्ष् + क्त्वं + काप् (कर्त्तरि) and not यत् also by क्त्वं: सुप्— (2854) so he says 'निर्यम' (persistently). समसारच by 'वचिस्वप्ति'— (2409). स्वोद्य means a false representation; hence an adjective and is thus used in any gender according as the noun it qualifies is masc, fem. or neut. 'उच्छ्राव'— false utterances represent the beauty of a bright i. e. fascinate the mind of the audience for the time being. रुच— रुच् + काप् and not रुचत् by 'रुचलोः'— (2872) which would give रीचा which is inadmissible. कृष्य—गृप् + काप्, ग being changed into कृ in the sense of संज्ञा by निपातन. It means a metal other than gold and silver Cp—'कृष्यं चकृष्वं वसु वाचसोपमः' (किरात—rat canto). In con. with यात्—शोष्यम् (secret). कृष्ट + पच् + काप् = कृष्टपचाः—that which (a crop) grows (and matures) in a tilled field out of itself. Thus काप् is here कर्मकर्त्तरि. In the pure कर्मवाच्य, however, the form would have been कृष्टपाक्य with यात् कुल being effected by 'पजोः कु—' (2863). नज् + भ्यच् + काप् कर्त्तरि (by निपातन) = नज्यन्: he who is never pained.

नित—। रात्र्यस्येति। अग्निवचनारा इति—अग्निवचनो नाम व्रतज्ञानम्।
 ['सुखाग्निवचः सवनाचैना' इत्यमरः]। अत्र पक्षे कर्मणि काप्। 'अस्तुसाधुवाक्योः'
 (२२८८) इत्यस्मात्ते निपातनादीर्घः। पञ्चानरमाह—यदेति। अश्वातेऽमेति।
 वसुनिधाय्यर्चं वावभिः सोमसतामो कुङ्कुमपूर्वकं सञ्चानमभिषवः ['स्नात् सञ्चानमभिषवः'
 इत्यमरः]। अत्र बाहुलकादधिकारणे काप्: 'माचक्षीर्षः' पूर्वपक्षे राजसूय इति।

सत्तरपथे तु राक्षस्यमिति । कर्तारोति—वाङ्मनः । निपातनादुत्पत्तिरिति—गुणवत्त्वस्य
 अकारणत्वं । ततो 'इति च' (२५४) इति दीर्घः । अथापाङ्गुलं पञ्चानरमाह—
 यदेति—कापो इति । निपातनादिति शेषः । नित्यं काचिति—'वदः सुपि—'
 (२८५४) इति अतोऽपि प्राप्नोति निपातनात्तदपवादो नित्यं काचित्त्वार्थः । 'अचिस्त्वपि—'
 (२४०८) इति सम्प्रसारणम् । विशेषानिर्गोऽयमिति—विशेषाधीनो विशेषश्च इति
 धावत् ['अधीने निष्ठा चावतः' इत्यमरः] । विशेषाद्विशेषात् विज्ञानमिति नित्यं ।
 उक्त्यायेति—उक्त्यायस्य उत्तरेष्वस्य सौन्दर्यम् रमणीयता तस्यैव गुणाः येषां ते
 (तादृशाः) सुवीराः निष्ठाभावपानि भवन्तीति शेषः । नमोऽस्तिर्हितकेन सत्यत्वेन
 प्रतीयमाना 'श्रीरत्नानन्द' सुष्ठुप्रतिमापादयति (परं चक्षुःकरेण 'पतमानाः
 सुष्ठुचक्षुः' इति नयनं यद्विज्ञां गतिनाप्नोति) इति भावः । रोचतेरिति—रुच-
 धातोर्विपर्ययः । अतः निपातनात् काप् । अथवा इत्यन्तत्वेन कात् कात् । रुचामिति
 यथा 'ज्ञानं मनोरमं रुचाम्—' इत्यमरः । सुषेरादेरिति—नकारस्योत्पत्तिः ।
 स'ज्ञानमिति । तदेवाह—सुषेरादेरुत्पत्तिर्धर्मं कृपामिति । ['स्वात् कोशवद्विरुद्ध-
 धर्मपथे कदाचित् । तासां यद्व्युत्पत्तं तत् कृपाम्—' इत्यमरः] । 'विजिज्ञ यः
 प्राणम् अथवा दुःखान् कुर्वन् 'अकृपां' वसु मत्सरोपमः' इति किरातार्जुनीयम् ।
 नीपामिति—वादेनोऽयम् । अचूपापगुणः । नर्मकर्तारोति । अतएवोक्तम्—अयमेव
 पञ्चानर इति । कृष्टे चैत्रे व्यापारोत्तरं विना निष्पदान्ते इत्यर्थः । 'सुखेन कृष्टा-
 दधतः कृष्टोत्पत्तिरुत्पत्त्या १५ मयाचम्यः—(किरात—१५) । कृष्टमिति—
 कर्मवाच्ये इति उपधासूत्री 'अतोः कु—' इति कुञ्जमित्यर्थः । अथवा इति—
 निपातनात् काप् । वाङ्मनः कर्तव्येव ।

२८६६ । भिद्योच्चो मदे ॥ २११११५ ॥

दी— । भिदेकस्मिन् अथ । उक्तार्थत्वं च । भिन्नमिति
 कूलं भिद्यः । उक्तार्थत्वं कूलम् । 'मदे' किम् ? भेदा ।
 सन्निवृत्ता ।

मित—। मिदोच्चाविति । कर्तरि क्यवन्तावेवी नदविशेषार्थे निपात्येते इत्यर्थः ।
उक्तोक्तं चेति—‘उक्तं उक्तम्’ इति लौदादिकोऽयं धातुः । तस्य कस्य धकार
इति भावः । ‘भसां कम् कञि’ इति ककारस्य दकारेण उच्चा इति । कवीकृत-
युक्तनदविशेष इत्यर्थः । नेतेति—कयोभ्यश्च कर्तरि इत्येव । ‘तोवदागम् इवीच-
मिपयोर्नामनेवसद्वर्गं विभेदितम्’ (रघु ११।८) ।

२८६७ । पुष्पसिधौ नञ्त्वे ॥ १।१।११६ ॥

दो—। अधिकरणे कश्चिन्निपात्यते । पुष्पन्तस्मिन्नर्थः
पुष्पः । सिध्न्तस्मिन् सिध्ः ।

मित—। पुष्पसिध्वाविति । क्यवन्तावेव । पुष्पः सिध्न्तस्मिन्नर्थे । पुष्पन्तीति—
अतःकः पुष्पसिध्वावन् भवतीत्यर्थः ।

२८६८ । विपूयविनीयजित्वा मुञ्चकल्फहलिषु ॥ १।१।११७ ॥

दो—। यूङ्गोवजिभ्यः कप् । विपूयो मुञ्चः । रज्ज्वादि-
करणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्फः । पिष्ट औषधि-
विशेष इत्यर्थः * । पापमिति वा । जित्वो हलिः । वलेन कृष्टव्य
इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं शूचकाष्ठं हलिः । अन्यतस्तु—
विपूयम् । विनीयम् । जेयम् ।

The words विपूय, विनीय and जित्वा are irregularly formed with
कप् when applied to मुञ्च (a kind of grass), कल्फ (squeezed drug
or sin) and हलि (a furrow). विपूयः i. e. ■ be purified for
making a rope etc.—जित्वा—i. e. to be drawn with force (for
levelling what is ploughed by a furrow—a kind of thick
plank).

* औषधिविशेष इति लज्जोविनीयश्चतः पाठः ।

मित—। विपुयति। एतं तवः कर्मैव सुधकककलिषु क्लमना निपाम्यन्ते।
विपुयो मुक्त इति—दीर्घत्वविधेयो मुक्तः। अन्यत्र यत्—विपम्यम् तन्मन्। शीघ्रनीय-
मित्यर्थः। विनीयः कलक इति—कलकश्चद्विस्त्रायेमाह—पिष्ट चोषभिस्त्रिभ्येव इति।
'कलकैः कलिकश्चाकलककोलककलकैरिति' इति वैदिके दर्शनात्। पाषांसि वेति।
['तपो न कलकोऽज्यवन् कलकः' इत्युपलब्धे 'तान्तेव भावीपकृतानि कलकः' इति भारते
दर्शनात्। 'कलकोऽसौ जलमैतथोः' इत्यमरश्च]। य विनीयः बोधयितव्यइत्यर्थः।
अथ यत्—'विनीया यत्'। निर्व्या इतिरिति—तत्र निर्व्यापदं व्याचष्टे इत्यनेन।
इतिपदार्थमाह—कृतेति। इत्यल्लभ्यनिर्दिष्टमीकारपार्वमित्यर्थः। स्तूलकांश्चमिति—
['मर' इति भाषायां]। अन्यत्र यत् = केवम् यत् ['चचोयत्' इति यत्]।

२८६८। प्रत्यभिध्यां ग्रहः ॥ ३।१।११८ ॥

दी—। 'कन्दसीति वक्तव्यम्' (वार्तिक)। प्रतिगृह्यम्।
अपिगृह्यम्। लोके तु प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्।

The root वृ preceded by प्रति and अपि takes ग्राप्, but adds the author of varttikas, it must be stated that it holds good with ref. ■ the vedas only and not in classical usage where ग्राप् is due by 'वृहशीः—'.

मित—। प्रत्यभिध्यामिति। ग्रहः स्वधिति सेवः। कन्दसीति—वार्तिकमिदम्।
वक्तव्यमिति विनिश्चिता प्रथितमित्याहुः। लोके त्विति—अत्र ग्राहिति भावः।

२८७०। पदास्त्रैरिवाह्यापचर्येषु च ॥ ३।१।११८ ॥

दी—। अवष्टह्यं प्रष्टह्यं वा पदम्। अस्त्रैरी परतन्त्रः।
गृह्यकाः शुकाः। पञ्चरादिवत्स्थनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः।
वाह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना। ग्रामवहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशात् पुंनपुंसकयोर्न। पद्ये भव पद्यः। दिगर्दित्वाद्
यत्। आयैष्टं ह्यसि आयैष्टह्यः। तत्पञ्चाशित इत्यर्थः।

The root चङ् takes कार् provided the words or bases so derived signify पद (a word), चर्यौ (dependant) बाह्या (keeping outside) and पक्ष (a sider or one who takes sides). अवयवज्ञान् (अव + चङ् + क्ताच्) पदम्—means a word which requires separation from another or the whole, 'whereas प्रत्यक्ष' पदम् is a peculiar word which does not allow combination (सम्भि); Cp—'रूढीद्विषयने प्रत्यक्षम्'—100). स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् i. e. as the सूत्रकार reads 'बाह्या' a feminine form of बाह्य (outside) so we should have 'प्रत्यक्ष' only and not प्रक्ष; and प्रक्षम् also which indicate masc. and neuter respectively. The word पक्ष in the rule is derived as पक्षेभ्यः etc. तत्पञ्चाशितः—i. e. siding with them. Cp—'तन्मार्ग्यन्तरं निरुद्धीत-प्रेतुमेतुचक्षणा मनुवंशकितुम्' (रघु—II. 33). and "शुभप्रत्यक्षं वचने विपश्चितः"—Kīrat II.

नित—। पदिति। पूर्वपदान्द पदिति वतीति—पद, चर्यौ रित्, बाह्या, पक्ष
 वचनेचक्षेत्तु वक्षः क्वचित् शुभार्थः। अवयवज्ञानिति—अवयवज्ञानं पदः क्ताच्।
 एवमन्तर। अवयवज्ञानं नाम सनन्तादवाकरपक्षविभागः। [विषय पूर्वपक्षोऽवयवः—
 इत्यपि अत्र कार्यम्] यत्पक्षं गतमिति तदप्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षमिति पदविशेष
 संज्ञा। सन्धाभापक्षविशेषः। 'रूढीदेत्—' (१००) इत्यादौ यथा। अतोभयत
 कापि 'यद्विषयविशेषाधि—' (२४१२) इति वक्षः सन्ध्याकरम्। अर्यौ—
 परतन् इति। 'रूढीदेत्' शीघ्रमर्थेति 'सादौरेरिचो'रिति द्विः। पराधीन इत्यर्थः।
 [सतत्त्वोऽप्यतः र्यौ सन्ध्यादौ निरवयवः—इत्यन्तरः]। बाह्यायामिति—वक्षिमेवा
 बाह्या 'वक्षिमेवलोपो यच् च'—इति चार्तिवाद यच्। टाप् सियाम्।
 स्त्रीलिङ्गमोवनम्। तत्पक्षमाह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति। सूत्रे पक्ष्यं पक्षि। तद्यथापदे
 पक्षे भवे इत्यादिना। आर्धप्रत्यक्ष इति—आर्धप्रत्यक्षमौक्तिकम्। 'तन्मार्ग्यन्तरं
 निरुद्धीतप्रेतुमेतुचक्षणा मनुवंशकितुम्। विद्यायाम् भिन्नतन्मात्रादौ विद्योदसम्
 विजनादर्थिः'। (रघु ३।६३) इत्यादि।

२८७१ । विभावा कृत्वोः ॥ १।१।१२० ॥

दी— । काप् स्यात् । कृत्यम् । कृत्वम् । पथे—

मित— । विभावेति । कृत्वी नित्यं स्याति इति कृत्यपथस्यादित्यं कापि वीते
अथानादम् । पथे सति—कृत्यपथोऽपि स्यादित्यर्थः ।

२८७२ । कृत्वोर्ण्यत् ॥ १।१।१२४ ॥

दी— । कृत्वोर्ण्यत् स्यात् । कार्यम् ।
कार्यम् ।

मित— । कृत्वोरिति—पञ्चम्ये वही । तदन्तर्निहितत्वाद्—कृत्वोर्ण्यत् इति ।
कार्यमिति—“वही भिषति” इति उच्यते । पञ्चम्येति । कृत्यपथत्वात् नृपः ।

२८७३ । युग्मं च पत्रे ॥ १।१।१२१ ॥

दी— । पत्रं वाहनम् । युग्मो गौः । अत्र काप् कृत्यं च
निपात्यते ।

The word युग्म implying (connection with) a conveyance is formed irregularly with कृप् added to the root युज् which gets कृत् (ण) for its अकार by निपात्यत् । But योयम् with स्यात् (and कृत् by “वहीः”), and योयम् with सिच् and यत् or with कृत्वाभाव in पत्रे by “वा वाहयते” । युग्मः—fit to be yoked.

मित— । युग्यमिति । युगीः काप् कृत्यं च निपात्यते दाहने चेद गण्यते इत्यर्थः ।
पतन्ति गच्छन्त्यभिमिति पत्रं वाहनम् । ‘दाहीयत्—’ इति कारणे कृत् । युग्मस्य ।
योयम् इत्यर्थः । स्याति योयम् अपि च (चयैविश्रमि) योयम् ।

२८७४ । अमावस्यादक्षतरस्याम् ॥ १।१।१२२ ॥

दी— । अमोषपदादक्षेरधिकार्ये स्यात् । हवी सत्यां पाश्चिके
कृत्वम् निपात्यते । अमावस्य कृत्वोऽस्यां चकार्कावमावस्या—

अमावास्याः । 'अहलोर्चात्' (२८७२) । 'चञोः—' (२८६३)
इति कुत्वम् । पाञ्चम् । 'पाञ्चौ सृजेर्चाद्वाचः' (वार्तिक) ।
अदुपधलक्षणस्य कारपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसम्भ्यां
रज्जुः । 'समवपूर्वाच्च' (वार्तिक)—समवसर्ग्या ।

The word अमावस्या or अमावस्य is optionally formed with अच् added to वच् preceded by चञोः in the अधिकरणवाचा and the optional अच् is an irregular result after the lengthening (due to चात्). Thus अमावास्या—अमावस्या a date (तिथि) on which the sun and the moon sit rest side by side (अमा) i. e. parallel to each other अहलोर्चात्—[N. B.—The arrangement of the rule here is vicious as is evident from Dikshita's Praudha-manorama where we find that the serial order of अहलोर्चात् has been strictly pursued, the rule 'अहलोर्चात्' being read after 'विभाषा सृज्यते' (२८७१) so as to show the application of चात् when चाप् is wanting ; but not explained and numbered. In this arrangement—which is preferable—the number of 'अहलोः—' should have been '२८७४ together with the explanation or इति thereof, and not २८७२ with the same as we find here. Thus the proper arrangement is as follows—

२८७१. 'विभाषा—(सू) अहलोः—वच्यम् (without इति) ।

२८७२. इयं च—(सू) ... निपात्यते (इति) ।

२८७३. "अमा—(सू) ... अमावस्या (इति) ।

२८७४. 'अहलोः—(सू) ... समवसर्ग्या (with इति) ।

'पाञ्चौ सृजेः—Varttika—सृज् preceded by the word पाञ्च (hand) takes चाप् which thus supercedes वच् which was due to the root

(सन्) being सद्गुणः । सन्त etc another vartika—add 'सन्तः' to it and the meaning is clear.

नित—। अनादस्येति । 'अनादस्य' इति वक्तव्ये 'अनादस्यम्' इति
 तत्कारोधारणपूर्वकनिर्देशः । अत्र पूर्वकारस्याप्यस्यपि सम्भारवाग्भाषनिपातन—अना-
 दारवादेति नानिश्चयः । तत्र हे निपातन—अधिकारवादाच्च अत्र पाक्षिको हस्तः ।
 तर्हि वाह—अनोपपदादित्वादिना । अनित्यस्यार्थमाह—अनादस्येति । समासराशेर्निमित्त
 यावत् । अन्तर्भाषितेति अन्तर्भावः । 'अनादस्य त्वासावासा दार्ढ्यं नूयैकुलज्जल' इत्य-
 थारः ।

‘अद्वैतोर्वीदिति । अत्रेदमवश्यम् । अमोरमायां तावद् ‘विभाषा कृतयोः’
(१८०१) इत्यस्य पाथिकप्रयत्नप्रदर्शनद्वयेन ‘अद्वैतोर्वीदिति’ इति शेषः सोदाहरणं
पठितं न तु व्याख्यानम् । विशाखाध्यायीसुमनसैव तत् (सूत्रम्) ‘अमावस्यादध-
तरस्याम्’ (१८०४) इत्यकारपूर्वमेव पठितं व्याख्यानम् । स एव कस्ये व्यापारः
सम्बन्धः च । प्रयोजनाभावे कसमभङ्गस्यापीच्छितम् । एवम् ‘अद्वैतो—’ इत्यस्य
(१४०४) इत्येव जीतुदीक्षमेव भाष्यम् इति भाष्यज्ञानाभावात् दर्शितम् ।
पाथ्यादिति—वार्तिकमिदम् । पाथ्यमपवादः सूत्रोर्वीदित्यर्थः । अद्वैतप्रमाणवद्वैतिः ।
‘अद्वैतवान्—’ (१८५६) इति प्राप्तभेदार्थः । पाथिकर्गेदिति—वकीदिति कुत्सम् ।
अमरपूर्वाच्चेति—वार्तिकान्तरम् । सूत्रोर्वीदिति शेषः । कुत्सं प्राग्वतम् ।

३८३ । न ज्ञाते: ॥ ३९५८ ॥

ही—। कादेर्भातोऽन्योः कृत्व' न। गर्जम्। वार्तिक-
कारसु 'चजोः—' (२८६२) इति सूत्रे 'निष्ठायाऽमनिष्ठः' इति
पुरयित्वा 'न कादेः' (२८७५) इत्यादि प्रस्थापय्यौ। तेन
चजि-तर्जि प्रभृतीनां न कृत्वम्, निष्ठायां वेदत्वात्। मुचुस्त्वसु
प्रभृतीनां तु कादित्वेऽपि कृत्व' स्वादेव। सूत्रमने-तु यस्मिन्
विपरीतं प्राप्तं तथापि 'यद्योऽनर्दं मनीनां प्राप्ताः' इति सूत्र-
प्रमाणेन निरस्यते।

Roots beginning with कश्च do not get कुल i. e. ककार and नकार for the ककार or नकार lying in themselves. Thus कश्चम् (नलोपात्) । The varttikakara (Katyayana) however, filling up the rule चञोऽनु—(2863) with the words 'निष्ठायासमितिः' (which see ante.) rejected the rule 'न जादे' (2875). It is for this reason that the roots चञि, तञि etc. (although not falling under जादि class yet) get no कुल due to their being सेट or being allowed to have एट् in निष्ठा (क + तञ्चम्) and thus having satisfied the conditions of the varttika 'निष्ठायासमितिः' ; whereas roots like यञ्, शञ्च etc get कुल despite their being जादिव and thus having been under the prohibitory rule 'न जादे' (2875). Thus although the operations suggested herein goes against what is intended by the rule 'न जादे' yet the varttika 'निष्ठायासमितिः' has to be given preference to the same (न जादे) on the strength of the परिभाषा 'द्वयोत्तरम्'—which means that 'In a line of contention among the saints the authority rests on the last or subsequent one i. e. in a controversy between the चुनकार and the चालि'ककार and the भाषकार the last one (भाषकार) should be taken as the final authority whereas in a controversial point between any two of them the subsequent one must be given the lead. Thus in the above case the varttika is to be preferred to the rule.

नित—। न जादेरिति । कु + जादेरितिष्वेदः । कश्चोऽयादेर्धातेरित्यर्थः । कश्चमिति—चाति परे चञोरिति कुलं न । 'निष्ठायासमिति' इति चालिकेषाभ्यस्तम् सिध्यति । निष्ठाया नञः सेट्त्वात् इति प्राप्तम् । अतः चालिकाह्वयनमेव व्याव-
हृत्याह—चालिककारसिद्धिः । तेनेति—जादिवभावेनात्र सूत्रमते अथपि कुलं प्राप्तं
अथपि निष्ठायां सेट्त्वाद् चालिकामपि परित्याह—निष्ठायां सेट्वादिति । चुन-

वार्तिकविरोधात्तरमाह—युक्तमुक्तं प्रभृतीनाम् इति । निहायानिदृश्याह
वार्तिकमते कुत्वस्य वाधविरुद्धादिति भावः । नन्वेवं सूतविषयं कथमुदाक्रियत
इत्यत आह—यसोत्तरम् इति—परिभाषितम् । तथा च मुनिव्यविरोधस्यो
परमपरवर्तिनः पतञ्जलीरेव मुनेर्वचनं प्रमाणात् भवति । [प्रमाणादेष प्रमाणात्
स्वार्थे यत्नः] । तथा तदेतद्व्यविरोधस्यो काव्यसंस्थया अवोक्तत्वात् द्वितीयस्यैव
वचनं प्रमाणं भवतीत्येवंविधवैधाकरणाद्यवकाशेन युक्तकृत्यमुदाहर्य वार्तिकेकमभि-
प्रेयास्यन्नोपमिति सूतविरोधोऽपि सोद्वय इति भावः ।

२८७६ । अजिघ्रन्धोऽयः ॥ ७।१।६० ॥

दी— । न कुत्वम् । समाजः । पस्त्रिजः ।

नित्त— । अजिघ्रन्धोऽयति । स्पष्टम् । 'अज नतिचेयंघयोः' इत्यसौ घञि
'अजोः' इति कुले प्राप्ते घनेन निवेधः । 'अजिघ्रन्धोऽयः' (२८७६) इति
घञि वीभावप्रतिवेधः ।

२८७७ । भुजगुप्यो पाण्डुरपतापयोः ॥ ७।१।६१ ॥

दी— । एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यतेऽयेनेति भुजः पाणिः ।
'हस्त' (३२००) इति घञ् । न्युज्यन्ताप्रतिनिति न्युज्यः ।
उपतापो रोगः । 'पाण्डुरपतापयोः' किम् ? भोगः । समुद्रः ।

The words भुज and न्युज are irregularly formed (with घञ्) in the senses of hand and a kind of disease (respectively) without कुत्व of the affixes thereof. Otherwise the forms with the self-same affix are भोगः and समुद्रः (a basket).

नित्त— । भुजति । उपतापी रोगः । 'ह्रीरुपा चोप्ययो माधियस्तु' इत्यमरः । एतयोरेतौ घञि कुलवर्जितौ निपातेन वचनः । न्युज इति—उज्यमाने इति घञ् । न्युज्यतीति—'वेष्टारहित' 'व्याकृत्य' 'मेरु' इत्यर्थे

इति नाशेयः । चक्षत् गुणकृते भवत इत्याह । समुद्रः इति । ['समुद्रजः-
समुद्रकः' इत्यमरः] ।

२८७८ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ७।३।६२ ॥

दी— । एतः निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः ।
तयोऽनुयाजाः । 'यज्ञाङ्गे' किम् ? प्रयागः । अनुयागः ।

प्रयाजः and अनुयाजः denote the part at a sacrifice.

मित्र— । प्रयाजैति । अष्टं वृक्षे । चत्वारि धनं कुलनिवेधय ।

२८७९ । वषेर्गती ॥ ७।३।६३ ॥

दी— । कृत्वं न । वष्यम् । 'गती' किम् ? वष्यम्,
काष्ठम् । कृटिलीकृतमित्यर्थः ।

Eng—Easy.

मित्र— । वषेरिति । स्पष्टम् । 'कृत् गती' बाहुः ।

२८८० । शोक उचःके ॥ ७।३।६४ ॥

दी— । उचैर्गुणकृते निपात्यते के परः । शोकः
शकुन्तलवली । इगुपधसञ्चयः कः । घञा सिद्धेऽन्तोदत्तार्थ-
मिदम् ।

The root उच (समवाये) gets गुण and कृत् in an irregular way when the affix क (by 'इगुपधसञ्चयः कः' २४९३) follows—शोकः—
a bird or a Shudra. उच also gives शोकः but that is आह्लादात्
whereas the affix क makes it चर्मादात् ।

मित्र— । शोक इति । उच समवाये हिनादिः । इगुपधसञ्चय इति ।
'इगुपधसञ्चयः कः' (२८८६) इत्यत इत्यर्थः, घञा सिद्धे गुणै, 'चर्माः—'

(२८६६) इति कुत्वे चेत्परः । परं 'मिथ्या ईर्ष्या' इत्याद्यादायः सादिति चाह—
अन्योदात्तादिमिति ।

२८८१ । अथ आवश्यकं ॥ ७।३।६५ ॥

दी— । कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ।

Any root ending in च etc does not get कुत्वं when चा
i. e. चान् follows provided the base implies expediency or
necessity. Thus अवश्यपाच्यम् । We may as well say पाच्यम् to
convey the same sense as the application of अवश्य or its
synonym is not imperative.

नित— । पर इति । 'आवश्यकान्नपर्ययोर्णिनिः' (६३११) इत्यत्र 'आवश्यक'
इत्यनुवर्तमाने 'कृत्वाच' (२३१२) इति चान् । अथ इति चातो पाचकः । कुत्वं नेति—
चजोरिति प्राप्तं कुत्वं चेत्परः । अवश्यपाच्यम् इति । आवश्यककार्यान्वयी शब्दः
प्रयोज्य एवेति नास्ति निवन्धः । तत्र तदाविचार्यस्य गम्यानुमानलेडपि सादित्वा—पाच्यम् ।
शोच्यम् । चशोच्यम् ॥ "चशोच्यम् अन्वयोचकम्" (भगवद्गीता) इत्यादौ तु
शोचितुर्महाः शोच्याः न तथा चशोच्या इत्येवं व्याख्यानसु सूत्रमते न सिध्यति ।
'अर्धे कृत्वाच' (२८८९२) इति याति 'चजोः—' (२८६६) इति कुत्त्वप्रसङ्गात् ।
वार्तिकमते तु सिध्यत्येव 'निष्ठावननिटः' इत्युक्तेन च शोचते, शोच्यः । आवश्यको चो
तु "शोच्यः" सिध्यत्येव ।

२८८२ । यजवाचहचप्रवर्च ॥ ७।३।६६ ॥

दी— । एते कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । शोच्यम् ।
प्रवर्चं ग्रन्थविशेषः । ऋच—अर्च्यम् । ऋदुपधत्वात् एव
चापकात्पठ्यत् । 'त्यजेच' (वार्तिक)—त्याज्यम् । 'त्यजि-
पूजयोच' इति काशिका । तत् पूजयेत् इति चिन्तयम् । भाष्यादुक्त-
त्वात् । 'एतत् प्रकारेण त्यजेरुपसंख्यानम्' इति हि भाष्यम् ।

The final of the roots कृन्, वाच्, वच्, प्रवच् and कृच् does not get कुल (directed by वली:— २८६३) when च्च or च्चच् follows. Thus यत्तयम् etc. कृदुपपत्तेरपि i. e. due to this it would get कृच् by the rule 'कृदुपधाच्च—' (२८५६). 'वलीच'—Varttika. कृन् also takes च्च: । The rest is easy.

नित—। वलयाचेति । वल्, वाच्, वच्, प्रवच्, कृच् इति वीः परे कुलं न । च्च इति वलीचाङ्कम् इत्युक्तं प्राक् । चर्चामिति । कृच् इत्यस्य चकरोपधात्किं 'कृदुपधाच्चकृपिबुतेः' (२८५६) इति कश्चि एव तस्मात् प्राप्ते चाङ्—कृदुपपत्तेरप्यत एवेति । अच्चादिव श्रुत्वादित्यर्थः । 'वलीच' इति—वार्तिकमिदमिति तस्यमोक्षिनी । अत्रिदं वार्तिकमस्मीन्मोक्षो न दृश्यते । वलीरपिच परे कुलं भवत्यर्थः । चिन्वमिति—यत्र भावनेन भूकमिषाङ्—भावाद्भुक्त्वादित्यादि ।

२८८३ । वलीऽङ्गसंज्ञायाम् ॥ ३१।६८ ॥

दी—। वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु—वाक्यम् ।

The final of वच् does not get कुल even when च्च follows provided the derivative does not denote a designation of words.

नित—। वच् इति । च्च परे कुलं न भवति शब्दच'शब्दार्थविलेख्यर्थः तदाच—शब्दाख्यायामिति—वलीरित्येतेत्यर्थः ।

२८८४ । प्रयोक्तृनियोक्तृ प्रकरार्थे ॥ ३१।६८ ॥

दी—। प्रयोक्तृ, शब्दाः प्रयोक्तृः । नियोक्तृ, प्रकरो नियोक्तृशब्दाः ।

The words प्रयोक्तृ and नियोक्तृ are irregularly framed with च्च but without कुल in the sense of propriety or fitness.

नित—। प्रयोक्तृनियोक्त्यामिति । च्च परे कुलाभात्किं निपात्तौ चकरो चेदुक्तमिति इत्यर्थः ।

२८८५ । भोग्यं भव्ये ॥ ७।३।१६ ॥

दी—। भोग्यमन्वत् । 'यत्प्रकरणे' लपिदभिध्यां चेति वक्तव्यम् (वर्तिक) । लाव्यम् । दभिधीतुष्वदितोऽपि वर्तिक-
पक्षात् स्वीकार्यः । दाभ्यः ।

भोग्य in the sense of भव्य or edible is formed with भृञ् but without कृत् । भोगान्—fit to be enjoyed. 'यत्प्रकरणे लपिदभि—' Varttika. The varttika sanctions चान् to लप् and इम् where यत् was due by the rule 'दीर्घपदान्' (2844).

भित्त—। भोग्यमिति । भव्यार्थे भुजिष्यत् कृत्वाभावस्य निपात्यत इत्यर्थः । तदाह—भोग्यमन्वदिति । 'यत्प्रकरणे लपिदभि—' इति—वर्तिकमिदम् । 'दीर्घपदान्' (२८४४) इति सूत्रमते लपिदभिर्वाद्यपवादो यति मानेऽनेन वर्तिकेन पदेन न यत् । 'यत्प्रकरणम्—' इति व्याख्या ।

२८८६ । शीरावश्रमके ॥ २।१।१२५ ॥

दी—। उवर्णासाद् धातोर्ष्यत् स्वादवश्रमावेद्योत्ये ।
लाव्यम् । पाव्यम् ।

An उकारान्त root takes चान् when indispensability is implied. कृ+चान्=कृत्वम् etc. Here in both the cases हृदि takes affix by 'चान् लिङ्गि' (284) and चान् by 'चान् लिङ्गि—' (१२).

भित्त—। चोरिति । 'उ' इत्यस्य यद्वा इमम् । पक्षमर्थे चो । तदन्-
त्रिभिर्लोदाह—उवर्णासाद्वाचोरिति । लाव्यमिति—सूत्रमन्वत् । 'चान् लिङ्गि' (२४४) इति वृत्तिः । 'चान् लिङ्गि' (१२) इत्यवशिष्टम् ।

२८८७ । आसुयुवपिरपित्रपिचमस ॥ २।१।१२६ ॥

दी—। 'सुम्'—आसाव्यम् । 'यु' मित्रपे—याव्यम् ।

वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । आचाप्यम् * ।

चात् is added after सु preceded by आङ्, यु, वप; रप, म् and चम् (which is almost always used with आङ्). आसाव्यम्—fit to be bathed (सुम्=to bathe is the root here). इङि and चाप्यदि as before. वाप्यम् etc with इङि only by 'अत उपधावाः' (2282)

मित—। आसिति । आ—सु, यु वपि, रपि, त्रपि, चम् एषां चलाद्याद्यन्तात् पञ्चभेदवचनम् । एभ्यो आदित्यर्थः । आसाव्यमिति—अत्र पुष् चभिरपि ह्यलोव यङ्यन् न तु पु प्रसङ्गव्ययीरित्यस्य । क्त्वाणादीन् प्राप्नोति । वाप्यमित्यादी 'अत उपधावाः' (२२८२) इति इङिः । आङ्पूर्वस्य चमिः प्रायिकत्वात् आचाप्यमिति पाठ्यम् । अन्वया इङि दुर्लभेति षष्ठेऽनुवृत्त्यकारणम् ।

२८८८ । आनाय्योऽनित्ये ॥ २।१।१२६ ॥

दी—। आङ्पूर्वाभ्यतेर्षादायादेशेन निपात्यते । दक्षिणा-
मिषिशेष एवेदम् । सहि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यस्य सत्तम-
प्रवृत्तनात् । आनीयोऽभ्यः घटादिः । वैश्वक्रुसादिपन्थेती-
दक्षिणामिष ।

The addition of चात् and चाप्यदि etc is irregularly enjoined to नी prefixed with आङ्. 'दक्षिणादि—' This a Vartuika. This is right only when it applies to a particular phase of fire called दक्षिणादि । [There are three phases or subdivisions

* अत्र 'चाप्यम्' इति तत्पुत्रोचनी । अपपाठभक्त्यम् । प्रायश्चित्तपूर्वस्य सर्वत्र प्रयोगदर्शनात् इहैरनुपपत्तेः ।

of fire such as दक्षिणाग्नि, नाईपत्याग्नि and बाह्वनीयाग्नि [Cp—‘दक्षिणेहि-
नाईपत्याह्वनीयी तयोऽथवा’—Amara]. For it, (दक्षिणाग्नि), is fetched
from बाह्वनीय and is also momentary due to its burning for a
moment. आनेयः etc easy (this is with यत् by ‘यचोयत्’).

वित—। आनाय इति । अर्थमाह—आज्जपूर्वादिति । दक्षिणाग्निविशेष इति—
अतिक्रमिदम् । न तन्मतेत्येवकार्थः । तस्य अग्नित्वत्वं दर्शयति—उ हीत्यादिना ।
दक्षिणाद्वाज्ययोऽप्ययः । ‘दक्षिणाग्निर्नाईपत्याह्वनीयी तयोऽप्ययः । अग्नियवमिदं
तंता—’ इत्यमरः । आनेय इति—यत् ‘यचो यत्’ (२८३२) इति यत् ।
‘सार्धं चाग्नौवाह’ (२१६८) इति युष्मः ।

२८८८ । प्रणायोऽसंमती ॥ २।१।१२८ ॥

दो—। संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा
भीगीव्यादरोऽपि संमतिः । प्रणायखोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः ।
प्रणायोऽस्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ।

The word प्रणाय in the sense of असंमति is irregularly
formed with चात् and चादादयः । असंमति means one whose
actions deserve apathy or displeasure such as a thief or one
who is indifferent to pleasure and pain such as a disciple
(अन्यासी) ।

वित—। प्रणाय इति । असंमती वन्नात्वा चादादादयश्चां प्रणायवादी
निपात्यते । असंमताविति बहुव्रीहिः । नास्ति संमतिर्यत्र तस्येत्यर्थः । संमति-
शब्दो दार्ढ्यसदाह—संमतिरित्यादिना । अन्यासीति शिष्टः । प्रणय इति च न यदुच्यते ।

२८८९ । पायसात्पायनिकायाध्यामानहृदिनिवास-
सन्निविनोक्तु ॥ २।१।१२९ ॥

दो—। मीयसेनेन पायः मानम् । यत् पायसं कृतम् ।
सन्निविनोक्तु (२८९१) इति युष्मः । सम्पदः नीयते हीमार्थ-

अग्निं प्रतीतिं साक्षात् इविर्धिमेव । यादायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकं निवाय्यो निवासः । अधिकरणे यात् याय् धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । चीयतेऽनया समिदिति धाव्या ऋक् ।

These four vedic words पाय, साक्षात्, निवाय and वाय are irregularly formed with यात् in the senses of मान (measure) इविः (i. e. curd or milk but not ghee) निवास (a granary for paddy etc.) and समिधेनी (i. e. a Rik meant for the acceptance of faggot, समित्). Thus पायम् = मा + यात् (निपात्यते) = यायक् यात् by 'पायी' (2761) = पायम्—यक् remains य only. Elsewhere मेयम् (मा + यत्) । साक्षात् = सम् + नी + यात् (कर्मणि) = सञ्जी य = साक्षात् य by निपात्यत । निवाय = नि + वि + यात् (अधिकरणे) = निवाय य etc. by निपात्यते । Similarity धाव्या ।

मितं— पावेति । चत्वार एते यात्प्रत्ययान्तावतुर्भूमादिष्वेव निपात्यन्ते । मीयतेऽनेन इति भाक् माने इत्यच्चात् करणे यादित्यर्थः । धात्वादेरिति—मस्याने इत्यर्थः । इविर्धिमेव इति—ऐन्द्र दध्यभावेच्छायाम् ऐन्द्र पयोऽमावस्त्वायाम् इति दधिपयोश्च इत्यर्थः । सम् + नी यादिति स्त्रिते—समो दीर्घ उपधाया धातोरीकारायादिसम् । निवास इति—वाग्वायाहरणसाधनकुशलादित्यर्थः । चीयतेऽनयेति—यत् करणे यात् । समिधेनी नाम समिदाधानार्था अग्निसिन्धुः । तदाह—धाव्या ऋकिति ।

५२५१-१- कर्तुं कुण्डपायसं प्रायस्यौ । ५२५११२० । ५२५१

दौ— कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपायसः कर्तुः । समीयतेऽसौ सप्ताधरः ।

When a sacrifice is impeded, the gods are not to be made to suffer.

are irregularly found with चात् in the अधिकरण and कर्मण्य respectively—कुक्षपाया—a sacrifice where Soma (juice) is drunk with a spoon (कुक्षेन) । सखाया—a kind of sacrifice.

मित्र—। अतामिति । अतो गमो कुक्षपायासखायाभ्यां चात्प्रत्ययानां निपात्यते इत्यर्थः । कुक्षेति—अत इतीवात् उपपदि अधिकरणे वादायादिस्य निपात्यते । चातो युगिति युक् । [अत्र 'वदयुगा'विति तत्त्वबोधिनीकारे वचनम् । चाय एव प्रकृतत्वादित्युक्तम्] । कुक्षमिति—सोमपायसावनम् । तदाच कृतिः 'वदात्मरूपमसौर्ध्वयन्ति तदेवो कुक्षम्' इति । सखाय्योऽपि अतुविशेषः । अत्र सम्पूर्णाश्च विधातोः कर्मणि चात् ।

२८८२ । अग्नी परिचायरोपचायसमूहाः ॥ ३१।१३१ ॥

दो—। अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः । अग्न्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ।

Here अग्नि means the particular spot for holding fire. When this spot is meant परिचाय, उपचाय and समूहा are irregularly formed with चात्, otherwise परिचेय etc with इत् । इत् gives परिचेयम् etc.

मित्र—। अग्नाविति । अग्निरिह न पावकः । किन्तु तद्वारणार्थम् इत्युक्तमनेन निर्मितस्यैव विशेषः । तद्विषये नमो चात्प्रत्ययानां एते निपात्यन्ते । तदाह—अग्निधारणार्थं इति । परिचाय्योपचायौ—अतोभ्यस्त विधौ वादायादिस्य प्रत्ययम् । समूहा इत्यत्र तु सम्पूर्णाश्च कर्मणि । अत्र सम्सारणं दोषं निपात्यते । स्थल्य इति शब्दम् ।

२८८३ । चित्वाग्निचित्ये च ॥ ३१।१३२ ॥

दो—। चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेऽयनमग्निचित्या । अग्निचित्येऽग्निरात्मनोऽपि । अतः । (२५१७) —अयं । अतः ।

गमनीयम् । गम्यम् । इह श्रोता वाधा मा भूदिति पुनः
 कृतप्रविधिः 'स्राधिकारादूर्ध्वं' वाऽसरूपविधिः कचिच्च' इति
 ज्ञापयति । तेन 'ह—सुष्टुत्तुमुन्-खलयेषु न—' इति सिद्धम् ।
 "अर्धं कृत्यदचच्च" (२४२२)—स्रोतुमर्धः स्तुतः—स्तुतिकर्म ।
 स्रोता स्तुतिकर्ता । सिद्धा वाधा मा भूदिति कृतप्रत्ययोविधिः ।

The words चिन्म and चपिचिन्मा are irregularly formed with चान् and तुक्. Thus चोयते etc.—कर्मणि चान्, तुगागन्; but नो ह्रिः ।
 चायः चयनम्—चपिचिन्मा—मावेचान् in connection with the उपपदं चिन्म
 in the genitive. Feminine by usage—it means the lighting of
 fire. 'प्रीचा—' (2817)—This is explained under 'हकाराद्येनिर्णयः' and
 has been cited here to illustrate the कृत्य—part. कृत्या गन्तव्यम्
 etc.—(पचि) लं गच्छ etc. 'इह श्रोता वाधा मा भूद' etc.—By the rule or
 rather परिभाषा 'वाऽसरूपोऽस्त्रियान्' (2830) a dissimilar and particular
 affix (चस्ररूपः स्रवसाद्व्ययः) dealt with beyond स्राधिकार should not
 usually interfere with the general one. The rule 'प्रीचादिह्रिः—'
 (2877—3. 3. 163), therefore, which does not fall under the
 purview of स्राधिकार—(which ends with 'कृत्यस्युटी नृपुंसम्'—3. 8. 113)
 would, without the mention of 'कृत्या' therein, provide for
 the कृत्य affixes also along with चोच् । But still from this behaviour
 on the part of the Sutrakara it is evident that the application
 of वाऽसरूपविधि in post—स्राधिकार rules was due here and to
 avoid that he mentions कृत्या in the sūtra suggesting thereby
 that in rules beyond स्राधिकार, वाऽसरूपविधि also will sometimes
 hold good, but not always i. e. will not hold good at least,
 with reference to some particular cases. Thus चस्ररूपविधि

does not apply in such cases as न (‘नपुंसके भावे न’—३-३-१५४), नुद् (‘न्यद् च’—३-३-११५), तुमु (‘समानकर्तृकेषु’—३-३-१५८) and सख्यप्रत्यय (‘न्यद्-तुमु’—३-३-१२६) etc. किञ्च वाचा वाच्यु etc—here also owing to inclusion of कृत्यप्रत्यय; in the rule the वाच्यप्रत्यय does not apply and so लिङ् would not forbid कृत्य affixes & न्यद् (for reasons see above).

मित—। चिद्येति । चिद्यश्च चिदिभिर्या चेति इत्यर्थः । एतौ कृत्यप्रत्यययुक्तसंज्ञकमात्रेण पाल्येति इत्यर्थः । चिदिचिद्येति च स्त्रीत्वं लीलाद्वयव्यतिरेकवत् । मं चेति—व्याख्यातमिदं सूत्रं सकारार्थमिदं यथार्थं । तत्र लोटि प्रयोगो दर्शित इत्युक्तं कृत्यप्रत्ययप्रयोगदर्शनात्सुपन्धासः । तदाह—व्याख्यानव्यतिरेकादि । पदे यथाप्राप्तं लोट—। मं चेति । ननु मं याति सर्वं सूत्रं ‘कृत्यार्थ’ इति कृत्यविधिर्यथैः । कृत इति चेदुच्यते—‘वाच्यप्रत्ययप्रत्ययम्’ (२८२—३११२४) इति हि व्याधिकारात् पूर्वान् विधीन् याति ननु तदन्तर्याम्यं न वा सदन्तर्याम्यं । तथाच मायम् ‘व्याधिकारात् प्राक् वाच्यप्रत्ययविनिर्णयं तत्र कर्तुम्’ इति । ‘मं याति सर्वं’ इति सूत्रस्य व्याधिकारादूर्ध्वमष्टाध्यायसुपन्धासम् (३११२४२) । एवञ्च तत्र वाच्यप्रत्ययविधिः प्रसङ्गाभावात् लोटो ज्ञानार्थं वाच्यः सर्वथा न भवत्येवेति—मं याति सूत्रं कृत्यार्थो व्यर्थ एवेत्येवं प्राप्ते । तत्र सार्थकत्वात् प्राह—इह लोटप्राप्तं वाचीत्वं लोटो वाचा वा सुविनिर्णयव्यतिरेकव्यतिरेकव्यतिरेक इति स्थिते पुनः—कृत्यप्रत्ययं चिद्येति चाप्यतीति । तदेवोदाहरणं दर्शयति—तदेति—तथाच ‘नपुंसके भावे नः’ (३११२४) इति भावे लक्षणव्यतिरेके चिदिभिर्या कृत्यादी ‘न्यद् च’ (३११२४) इति भावे लुटि कृत्यप्रत्यय इत्यादिभिः भावे इति वाच्यं । (‘नपुंसके भावे न’ इति ‘नपुंसके’ इति सूत्रस्य इत्यर्थं नोक्तम्) । तस्मात् ‘समानकर्तृकेषु तुमु’ (३११२४) इत्यत्र इत्यर्थं वाच्यं । (‘लोटो न’ इति सूत्रं) इति सूत्रं । ‘कृत्यार्थेन लिङ् लोटो’ (३११२४) इति लोटो न । लिङ् तु सख्यप्रत्यय—(‘लोटो लिङ्’ इति) ‘समानकर्तृकेषु तुमु’ लिङ् चेति । इत्यर्थः । यत्र ‘लोटो न’ इत्यत्र ‘वाच्यो तुम्’ (३११२४) इति सूत्रं । ‘न्यद्-तुमु’ (३११२४) इति सूत्रं । ननु लिङ् वाचा वा सुविनिर्णयव्यतिरेकव्यतिरेकव्यतिरेक इति स्थिते लिङ् यति (३११२४)

that which grows, अन् + वत् कर्तरि ; पक्षे—भावे यत् । आश्राव्यः—He who takes a bath—आ + श् + क्त्वं कर्तरि by 'चोरावश्रयः' (2826). आश्राव्यम् भावे क्त्वं. 'आश्राव्यः—He who falls easily (3) आ + पत् + क्त्वं कर्तरि' by 'चङ्घोः—' (2273). पक्षे भावे क्त्वं. लिङ्ग वाक्ता भाभूत् etc.—Because, as previously explained (Cp—इह लोटा वाक्ता etc.—under 'विज्यादि—' (2273), वासङ्गपविधि not having extended ~~अत्र~~ अत्राभिचार (अत्राभिकारादङ्गम्), the term 'लिङ्' only in the rule 'अत्रि लिङ्' (2223) when stands for कृत्यविधि in अत्राभिकारे would not have forbidden the said कृत्यविधि. still the sutrakara speaks of कृत्य also by the help of this चकार—the preceding rule being 'कृत्या' (3.3.171) to show that here application of 'वासङ्ग' was due. This being the case the annexation of 'कृत्या' to the rule 'अत्रि लिङ्' (2817) and 'कृत्या' to the rule 'अत्रि लिङ्' (2223) should have been easily left out or rejected on the ground that the expression of चकार in the rule 'अत्रि लिङ्' (2223) which stands for कृत्याविधि would suffice to show, that 'वासङ्गपविधि—' has nothing to interfere with rules or injunctions here and that one will not bar the other.

नित— । भव्यमेवेति । अर्धमाह—एते कृत्याना इति । पक्षे इति । कर्तव्यं नियतं भावकर्मणोऽनु भवत्येव । कृत इत्यत आह—तयोरेवेति । 'तयोरेव कृत्या-सुखयोः' (२८२२) इति सूत्रादियर्थः । भव्य इति—अत्र 'अन् वत्' इति कर्तरि वत् । अत्रान् वत् सकृन्प्रादावहार—'भाषुक्तं भविक' भव्यं कृत्यं चेममस्मिन्नाम्' इति । पक्षे आह—भव्यमनेन वेति । अत्र भावे यत् । सामानिति—कृत्यानां पक्षी (कर्मणि) । नैवं सामेति—अत्र कर्मणि यत् । इत्यादीति—अत्रादीति प्रवचनीयो गुह्येति, प्रवचनीयैः । कर्तरि अत्रावत् । पक्षे प्रवचनीयो वेदः शिष्य इति गुह्येति कर्मणि अत्रावत् । उदतिहति इति उपखातीयः शिष्यो नरोदिति कर्तरि अत्रावत् । पक्षे

अथस्त्रीयस्य इत्युपलक्षणम् । गुणः स्त्रियस्य इत्यर्थः । ज्ञानसिद्धाविति शब्दाः—कस्मैदि
यत् । अथमनेन वेति शब्देन । आप्रवते सातीति । आप्रावः । अथस्त्रीरिति
निष्पत्त्याः । कस्मैदि शब्दः । पक्षे आप्राव्यमनेनेति भावे यत् । आप्रवतीत्यापात्य-
कस्मैदि शब्दः । पक्षे आप्राव्यमनेनेति भावे ॥ आद्यं ज्ञाना इति—‘ज्ञानाय’ (११११०१)
इति पूर्वसुलक्षणादित्यर्थः । बोध्य इति—वक्ष्यन्ते परे ‘होयः’ इति वः । ‘अथस्त्रीः—’
इति तत्कारणं वकारः । ‘ह्यम्—’ इति ह्रस्वे ‘होयेषोपः’ ततः सङ्घिनहोदिषोखम् ।
किञ्च—अस्त्रिनेवाये वक्ष्येति । वाच्य इति—यत् । किञ्च ज्ञाना सा बुद्धिति—तथाच
‘अभिज्ञानाय’ प्राक्, वाच्यमभिभिर्नतु तत् कर्तुम् इति भावमचनात् “अकिञ्चिच्चे” इत्य-
वाच्यपरिवर्तितायां “अकिञ्चिच्चे” इत्येतावन्नेव शब्दे पक्षे अस्त्रिवाच्यः स्यात् । किञ्च
अस्त्रिम्, पूनर्वाच्ये, अवस्थेति दर्शितम् अवस्थाकारणत्वेन । अतएवात्र पुनः कृत्योक्तिः
चक्रवाद्यः । अथ प्रसङ्गि आद्यवादेकमेवोपपत्तामृदम् । किमर्थं पुनः “मैसादिपुनः”,
“अथे” इत्येतापि कृमिष “ज्ञानाय”, “ज्ञानायः” इत्यनयोर्वचम् । तथार्थं इति
गीर्णं आदिवाक्यादयम्—आद्यवादेनेनेति—‘अकिञ्चिच्चे’ इत्यनेनेत्यर्थः । ततश्च
“ज्ञानादि—” इति—“अथे—” इत्यत्र सवाक्यं, ‘ज्ञानाय’, ‘ज्ञानायः’ यद्वच्यमिति
तत्तुमुच्यम् ।

इति भित्तमाविष्ठा कदन्तकल्पप्रकारम् ।

यस्य कृत्स्नाप्रकारणम्

२८८५ । खलुचौ ॥ २११२२ ॥

दोषितः । आलोरेता स्याः । 'कर्तरि कृत्' (२८३२) इति
 कर्त्रर्थः । 'युवोरनाको' (१२४७) — कारकः । कर्ता । वोदुमही
 वोदा । (स्त्रिया ?) कारिका । कर्त्री । 'गाडकुटा' — (२४६१) इति
 कृत्स्वम् । कुटिता । अधिबुद्धितुल्यत्वेन कृत्स्वम् — कोटका । 'विज
 षट्' (२५३८) — विजिता । 'इनस्तोऽचिसलो' (२५७४) —
 घातकः । 'आतो युक्' — (२७६१) — दायकः । 'नोदाक्षोपदेशस्य'
 — (२७८३) इति न छद्भिः — शमकः । दमकः ।
 अभिटस्तु नियामकः । 'जनिवभ्योश्च' (२५१२) — जनकः ।
 'वध' हिसायां — वधकः । 'रधिसभोरचि' (२२०२) —
 रथकः । जन्मकः । 'नेटालिटि रधे' (२५१६) — रधिता — रथा ।
 'मस्जिनयो' — (२५१७) इति रुभः । मडका । नंष्टा —
 नष्टिता । 'रभेरणव' — लिटोः (२५८१) — रभकः । रन्मा ।
 'रभेव' (२५८२) — लभकः । लब्धा । 'तीषसह' —
 (२८४०) — ऐक्षिता — एष्टा । सहिता — सोढा । दक्षिणेश
 लोषः । दक्षिणता । खलुचि न — दक्षिणायकः ॥ कृत्स्नच्युटः —
 (२८४१) इत्येव सुवमस्तु । यस्य विहितान्ततोऽन्यत्रापि
 स्वरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृत्स्नाप्रकारण-
 व्यभिचारायम् — पादाभ्यां क्रियते । पादहातकः — कर्मणि खलु ।
 'कर्म' कर्तव्यात्मन्पदविधायकं कृतं कृत्स्नोऽपि स्मर्यम् । (मार्तिक)

निवासकः—यम् (in नि+यम्+युक्) is चनिट् (चनुदात्त) and not 'चदापोपदेश' though 'मान' and thus there is no reason to forbid इति of its उपधा by 'चोदापोपदेश' मानसामाचमः' (2768) so we get निवासक here (यम् gets same (इति) for मान चनिट् roots are 'चनुदापोपदेश'). लनकः+वधकः,—derived with लुक्, do not get इति for their उपधा, due to the prohibition of इति in 'अनिश्चयो' (2512) where 'यधि' is 'यध—हिंसाचाम्'—सुहि and not substitute of यम्. 'रधिनोः—' (2802) directs नुम् in रन्ध्रः etc. 'निश्चयि'— gives रधित्—रधा—without नुम्, and रधाहित् optional इट्। मङ्क्ता—मङ्क्+ट्=मङ्क् न् ट=मङ्क् ट—सवोप by 'कोः—' (880) after नुम् which is employed before the final (नकार) by the varttika—'मञ्जीर्यात् पूर्वो नुम्वाचः'—मङ्गल by 'कोः इः' (878) मङ्क् ट by 'सरि च' (121)=मङ्क् ट by 'नवापदानस्य—' (128)=मङ्क् कट् or मङ्क् न् by 'चनुदात्तस्य यधि—' (124)। मंथ, मथित्—optional इट् due to रधाहित्। नुम् when मङ्क् letter follows। (52)। 'वीपसह—' directs optional इट्। हरिद्राविराजोपो वक्तव्यः। सुविन 'आलोपः—हरिद्रायकः—' by 'आलोपुक्—' (2761)। 'अप्यनुटः—' (28, 1) इति च सूत्रमप्यनुटः। There runs the Varttika लोचनम् under the rule 'ल्लोचनम्' (2841)। Despite the existence of this varttika which is very much serviceable in view of its importance in cases such as पादहारकः, मधुराहारः, उत्तराहारः etc. whence लुक् and लृक् etc. are employed in senses other than to be met with in the whole body of the छन्दोमयक. Bhattoji breaks up the rule 'अप्यनुटः—' (2841) into two parts, e.g. (i) 'ल्लोचनम्' and (ii) 'ल्लोचनम्' (i) ल्लोचनम् and ल्लोचनम् have been dealt with separately.

viously here and there and therefore this repetition viz. 'कृत्यङ्कुटी' signifies that they (कृत्य affixes and कुट्) may take effect in senses save and except those in which they had been previously handled; and (ii) कृत्यम् i. e. कृत्य affixes may be used in various senses i. e. in senses to which they are quite foreign. This he says एवं च द्योविभागेन etc. and illustrates कर्मणि कृत्यम् in पादोत्था विद्यते = पादहारकः—a footman or pedestrian. Similarly, we may add—अधिकरते कृत्यम् in—मधुरायाम् अशियते—मधुराहारः (काशिका) and उत्तराक्षिन् आसम्बते—उत्तराक्षः—an upper garment or sheet etc Cp—'लघुत्तराक्षपटीनवीतिनीम्' (कुमार—५. 16). [In doing this, it must be added, Bhattoji holds the परिभाषा 'योगविभागादिदृष्टिः' and does not cognise the other 'यद्येव' सूत्राणां प्राप्ताद्यम्। Thus लघुबोधिनी says—'कृत्यङ्कुटीकृत्यम्' इति सूत्रे 'कृती कृत्यम्' इत्याकारे (मङ्गलाद्ये) स्थितम्। तथा 'योगविभागं विधीयते' इति दृष्टिरित्याहुः। It is peculiar to note, however, that Nagesha is silent on the point]. 'कर्मिः कर्त्तरि'—Varttika.—It must be said that इट् is not prefixed to कृत्य affixes coming after the root कृन् which is आत्मनेपद in the कर्मभावे. Thus कर्मणा (कृ-कृत्य-सृष्ट्)—कृत्य being आत्मने by the rule 'प्रोदानां समशीलानाम्' (2735). But in सम्प्रतिता—इट् comes in. Due to the explanation चानन्वयस्य विषयकम्; i. e. as the term 'विषय' in Varttika 'कर्मिः कर्त्तरि'—denotes चानन्वयस्य or चानन्वय—the state of not being applied to a different case—(but obligatory), so the कृत्य affixes get इट् when कृन् is परस्मि. or optionally आत्मने. (as कर्मिणः) by 'अनुपसर्गात्' (2716). Some, however, hold that कर्मणा (कृत्य + सृष्ट्—without इट्) also is the resultant from

‘अनुपसर्गात्’ (2816) as according to their opinion परिहृतम् means सहेतुम् or the state of befitting or meriting that epithet viz. आत्मनेपदम्. In the rule ‘अनेरिट् परस्मैपदेषु’ (2401) the term परस्मैपद denotes the absence of तक् (प्रत्ययकार) and आन (आत्मन्, आत्मन्). Thus the rule ‘अनेरिट्—’ now means any सकारादि affix coming after अन्, gets इट् prefixed to it when there is absence of तक् and आन. In this case such affixes as सन् etc. are prefixed with इट् even when अन् is आत्मने, provided the same सन् etc. are not followed by तक् and आन. Thus in सन्निगमिविदा (सन्—गन् + सन् + गुच् कर्त्तरि) सन् gets इट्, although गन् is here आत्मने, due to the prefix सन् by the rule ‘समो ज्ञात्वाङ्गान्’ (2699), because the following affix गुच् is neither तक् nor आन. The procedure in सन्निगमिविदा is as follows—duplication of the root by the ‘सन्-प्रत्ययः’ then इवादि, सेव, ‘हृद्योः’, सन्त, etc. Similar is the case in ‘न ह्यङ्ग-स्य’ (2348) i.e. there also we must add the term ‘तत्कामयोक्तव्यं’ (for the explanation of this rule turn back to the place of its first application). Thus the affix सन् in विहृत्सिता gets इट्. No इट् is due to किन्तु by ‘इहत्याङ्’ (2613). सङ्गात्—i.e. पञ्च + सङ् + गुच् = पापञ्च + सङ् = पापञ्च + सङ् due to ह्रस्वोप by ‘यस्य इट्’ (2631) = पापञ्च + सङ् = पञ्चसङ्—no इट् of स्यपा due to स्थानिवत् of ह्रस्वोप by the elision of च by ‘यतोऽलोप’ (2308). सङ्गुक्तवत्—प्राप्तवत् i.e. here इट् of स्यपा takes place because there is no स्थानिवत् of सङ्गुक्त due to अवैतित्व or unconditionality of सङ्गुक्त by ‘अङ्ग-स्य’ (2656) does not apply here.

निवृत्ति—। अथेवं ज्ञानप्रसिद्धिः समाप्तः सूत्रेणैव व्याख्यातः।
अथैवमिति ।। पीतसर्पिकं पुनः शब्दः—प्राप्तिप्रसिद्धिः । अथैवमिति ।।

(२११७) इत्यर्थः । यतोऽस्य वसने इत्यर्थः । सर्वेभ्यो वासुभ्यो एतत्त्वचौ प्रत्ययौ सामान्यं
 सं प्रत्ययः । 'अथोर्ध्वतमानकालादक्य न प्रयोग' इति भाष्यम् । तत्र सामान्येन
 प्राक्—यतः 'पुनःप्रवर्त' । 'अनतीतीनां इत्यतः' इत्यादी अतीतार्थेऽपि लृप् ह्रस्वते ।
 अथर्वे इति । अतः प्राक् इत्यर्थः । कुर्वीरिति—सुस्थाने 'अन' सुस्थाने 'अन' इति
 धातुसंख्यमन्वयः । आरुक् इति—सुखीचि' वाद् 'अथो निचति' (२५४) इति इति ।
 योऽनर्क इति—'अर्क' इत्यल्लभ्य' (२५२९) इत्युक्तेरित्यर्थः । आरुक्तेति—अन्यमिति
 बोध्यम् । 'प्रत्ययकालं पूर्वस्यात् इत्यादि' इति इत् । 'आरुक्ते' (२४६१)
 इति 'अनेन निश्चयमिदमव्ययस्य किंचित् भुल्य चिचुत् किचुत् न । अतएव
 गुणः । किञ्च इति—तस्य किंचित् सुख इति भावः । इत्येवम् किञ्च—
 इत्यर्थः इति—आरुक् इति । इतिरुक् । इति इत्येवम् इत्यर्थः । अनित्यं
 विनामक इति—अन 'नोदात्तोपदेश' (२४६१) इति अनेन किञ्चिन्निवेद्यो न-
 यमितिद्वारा 'अनुदात्तोपदेशात् । अनिवध्योवेति—अन्यमि- नोपधादिति । 'अथ
 हि' साधयमिति—नानं इत्येवमादिन इति आधयितुमेवमुक्तिः । अन्यथा 'इमी अथ'
 इत्याचक्षत् । आनन्दरमिदं नोवादिक् । अथक् इति—सुखं आनन्दमन्योवेति न
 इति । 'अन्येवमादेशेन तु अलोपस्य स्थानिवलेन इतिवाचसिङ्गः 'अनिवध्यो' (२५२९)
 इति सूत्रं व्यर्थं आदिति बोध्यम्—अतोप्याह—अथ हि' साधयम् । अथक् ; अथक् इति—
 अथिजस्योरिति तुमि कृते उपधात्वनिवर्त्तोर्ध्वप्रधाद्विप्रसङ्गः । अथिजा रक्तेति—'निराल्पि-
 रक्ते'रिति तुमनिवेद्यः । 'अथादिभ्यश्च' (२५२५) इति कैट् । रक्ता इत्यत रक् + क्त्वा इति
 खिले 'अन्यवर्त्तोर्ध्व' (२५२९) इति लकारस्य धकारः । 'आज्ञा लब्ध' (५९)
 इति पूर्वधकारस्य दकारः । मङ्क्तेति—असिक्त्वाभ्योरिति तुमि कृते 'को'—
 (२५०) इति सञ्ज्ञोप । 'अनोः क्' इति अस् = कः । तस्य 'अरिच' इति चर्त्तय-
 कः । 'अथापदान्त्व' इत्यनुसारी । अकारस्य । तस्य यवि परसवर्त्तो कः ।
 अथा नञितेति—अथादिवाद् वेद् । अलि तु कृम् । 'अथवाचमन्वयमनुसाराधालम्ब्य'
 कः' इति अथम् । अथा इतिरिति अथम् । 'अनुसारा' आनन्दम् । अनेरिति—
 अनुविधार्थमिदम् । अनेवेति—अन् + क्त्वा इति । अनेवेति इति । आनन्दमन्वयादि ।
 तीव्रसङ्केति—अनित्यस्य परसवर्त्तमिदम् । सोऽनेति—अन् + क्त्वा इति खिले । 'अ-

४: इति च क. । भाष्यवीरिति उक्तम् । तस्य (चकारस्य) दृष्टेः ४: ।
 'जो दे खीप' इति पूर्वकारलोपः । 'सद्विवाहीरोद्वर्णस्य' इति श्रौतम् । इति
 तिराखीप इति—'इतिद्रावेराखीपोककम्' इति वार्तिवादिमर्थः । 'कुष्टि नेति—
 'आखीप इति शेषः । 'अनि कुलि सुष्टि चने'ति वार्ति कीतोः प्रवन्माखीपभावे 'आतो
 युमिति ॥ इदानीं 'कृत्यचुटो वहुचम्' (२८४) इति सूत्रम् 'अक्षरप्रथमो
 व्याख्यानं भणुराकारः, पादकारकः, चत्वारवक्त्रः इत्येवमादिकः प्रयोगविशेषः 'अनुपमत्रः
 स्यादिति निध्याय परमाद्यतो व्याख्यानं प्राप्तमती—इत्येव सूत्रमस्तिव्यादिना । यद्यपि
 'कृत्यचुटो—' इत्यत्र 'कृत्योवहुचम्' इति वार्ति कृत्यचुटोरेव सर्वेष्टमितिः तथापि
 'यद्योत्तरं सुनीनां मामाख्यम्' इति परिभाषाभाषादस्य—'योगविभाषादिष्टमितिः'
 इतीमं स्वीकृत्येष्टं व्यसितम् । अतरेव योगविभाषे सूत्रेष्टं सम्पद्यते 'कृत्यचुटो'
 इत्येष्टम् । 'वहुचम्'—इत्यपरम् । 'येष्टेषु कृत्यचुटो विहिततास्तोऽन्वयापार्थे ते
 ह्यकतीति'ति पूर्वस्वार्थः, तथा 'कृत्यप्रथमा येष्टेषु विहिततास्तोऽन्वयापार्थे ते भ्रमन्ति—
 इत्याह्वरस्वार्थः । अतएवाह—यत्र विहिता इति कृत्यान्वयविचारार्थमिति ॥ अतएवो-
 दाहरचमम्—पादाभ्यामिति । एवमुदाहरविचारस्यैव इत्याह्वरस्य (अनुत्तरास्यवृत्तौ-
 मनीषिणौ कुमार—२१६), इत्यादि सिध्यतीति दिक् । अत अधिकरये चत् । 'कर्म-
 कर्तरि—' वार्ति कर्मिदम्—कर्तरि आत्मनेपदविषयात् कर्मकर्तारं विधीयमानस्य कर्तृ-
 प्रत्ययस्य इकाराग्नौ जेत्यर्थः—प्रकमेति । 'प्रोपाथ्या समर्थोभाम्' इत्योक्तनेपदम् । परस्मै-
 पदविषये तु इद् स्तोत्रिभ्यश्च—च कर्मिनेति । कर्मः कर्तृरिति वार्ति कर्म विषयस्य
 व्याचष्टे—अतन्वभावे विषयशब्द इति । कृत्यस्य आखीपप्रकारः । अतः तयोः समन्वयः
 अन्वयप्रतिपत्तिः । तद्वत्तु अन्वयनेपदस्य चत्वात् न भवति । कर्तृ च वार्ति कर्म
 प्रयोगम् । यत्र तु आत्मनेपदस्य परस्मैपदस्येव समन्वयमस्ति सत्यं तत्र जेत्यर्थः । एवम्
 'प्रोपाथ्याम्—' इति नित्यात्मनेपदविषये एव इदमिषेयः । तथापि प्रकमेति कृत्योक्ति
 समर्थत्वत्वे एतः प्रकमेनेत्यपि भवति । तेनेति—अन्वयप्रकारः विषय-
 मन्वयत्वमेव । विकल्पाहेत्येति—पदव्यवस्थानित्यादिना । कर्मविषयः । अन्वय-
 प्रकरणम्—तदन्वयप्रकारः तदन्वयप्रकारमिति । अन्वयप्रकारः तदन्वयप्रकारः इति
 आनेत्येति अन्वयप्रकारः अन्वयप्रकारप्रकारः अन्वयप्रकारः अन्वयप्रकारः इति

सङ्गान्तोऽभावं लक्षयतीति । 'एषश्च नमोऽस्ते परमेश्वरे' (२४०२) इत्युक्त्याभावं—
 'नमोऽपरसत्कारोदीने' (प्रत्ययस्य) इदं स्यात्सङ्गान्तोऽभावः इति । 'तवाप्य' समपूर्वाद्
 नमोः । 'समो' वाच्यश्चिन्तितः । इत्यन्तर्गतपदविशिष्टे परतत्वेऽङ्गोऽभावान् । 'सम' इदं
 प्रज्ञोत्पत्त्यर्थः । लक्षितमिति । 'तवस्तु वलादिनां च' इदं प्राप्नोति । एवमिति ।
 'न उच्यते' इत्यत्रापि सङ्गान्तोऽभावो न भवति इत्यर्थः । अङ्गोपस्य स्थानिकत्वादिति—
 'यस्य कथः' इति प्रकारलोपोद्धृतम् 'परीक्षोप' इति प्राप्तञ्च 'अङ्गोपस्य' इति भावः ।
 यच्च 'सुगन्ताभिनि'—'यच्चुकोऽस्म' नमोऽभिनिष्ठात् 'मघातुलोप' 'पाषाणतुल्य' इति
 निमित्तस्य न, 'येषां कर्तृरित्' लक्षयत्वाभावात् ।

२८८६ । नन्दिग्रहपचादिभ्यो लुणिभ्यश्च ॥ २१११२१४ ॥

दी— । नन्दादेर्लुग्रहं छादेर्णिनिः । पचादेरश्च । स्वात् ।
 नन्दयतीति नन्दनः । जगमर्दयतीति जगार्दनः । मधुं सूदयतीति
 मधुसूदनः । विप्रैर्विण भीषयतीति विभीषणः । लोषणः । नन्द्या-
 दिगणं निपातनास्त्वम् ॥ घाही । ख्यायी । मन्त्रो । विशयी ।
 वृक्षभावं निपातनात् । विषयी—इह यत्त्वमपि । परिभावी-
 परिभवी । पञ्चिको वृक्षभावो निपात्यते ॥ पचादिराकृतिगणः ।
 'प्रियव्रतमिष्टस्य कर्ते' (२४८८) । 'कर्माणि चटोऽष्टव' (१८२६) इति सूत्रयोः कर्तेर्घट्याच्च प्रयोगात् । अच् प्रत्यये
 परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषाञ्चित् पाठस्यनुवन्तासङ्गनाथः ।
 केषाञ्चित्प्रपञ्चायः । केषाञ्चिदाधकाधनायः । पचतीति पचः ।
 नदट् । चारट् । देवट् । इत्यादयश्चित् । नदी । चोरी ।
 देवी । दीप्यती 'इयुपच'—(१८८७) इति कः प्राप्तः । चार-
 भरा । यत्पत्ता । अनयोः कर्मण्यण् आस्यः । नन्द्यादिषु पाठान्-
 त्रपाथोऽपि । 'यस्योऽपि च' (१६२३) इति कः प्राप्तः । आतु लोपे—

(२६५६) इति गुणहृदिनिषेधः । चेत्क्रियः १ नेत्यः ।
 लोभुवः । मरीच्यजः । 'चरिचलिपतिवदोनां वा चित्तमन्थाक्'
 'साभ्यासस्येति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । आगागमस्य 'दीर्घत्वस्य'
 'मर्षादभ्यासश्चो' हलादिः शेषः (२१७८) च न । चरा-
 चरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । 'हन्तेष्वन्ते च'
 (वार्त्तिक) । चत्वमभ्यासस्योत्तरस्य तु 'अभ्यासाच्च' (२४३०)
 इति कुत्वम् । चनावनः । 'पाटर्षिलुक्चोक् च दीर्घस्याभ्यासस्य'
 (वार्त्तिक)—पाटूपाटः । पच्छे चरः । चस्तः । पतः । वदः ।
 हनः । पाटः । 'रात्रेः कृति—' (१००८) इति वा तुम्-
 रात्रिचरः—रात्रिचरः ।

The roots नन्दि etc, रुदि etc and पचि etc, take कृ, चिनि, and
 ऋच् respectively in the active voice. [For a list of these three
 particular classes of roots see नित—below]. नन्द + कृ = नन्द, कृत्
 by 'युवोरनाथो' (1247) = नन्दनः—a gladdener. Similarly कर्णद्विजः
 (Lord Krishna) and मधुघ्नदन्तः (the killer of the demon
 मधु)—no वल due to the prohibition 'सात् पदाथो' (2123)—elision
 of चि (चिच्) everywhere being effected by 'चिरजिदि' (2318)
 विशौघवः (exceedingly dreadful)—दुक् by 'निवो हेतुसवे' (2508). In
 लवणः (लव्ण् दने + कृ)—a demon of that name, we have कृत् by
 निपातन as it is read with वल in the नन्दादि class. गच्छी (गच्छ +
 चिनि) उपधाहृदि or lengthening of the penultima being effected
 by the rule "चवः उपधावः" (2282). छाया—यच् by 'चोपि उपधावः'
 (2762), चिच्छी (चिन्शी + चिनि)—Here the अच् of चि by the rule
 'चोपि चिच्छी' (2754) does not take effect due to निपातन, चिच्छी चिच्छी

यङ् and यच् (ली + यङ् + यच्, or ली + यङ् + यच् etc) where यङ् elides by यङोऽपि य; (2650) and युच् and इङि are barred by 'न धातुलोपे—' (2656). ली + यङ् + यच्—ली ली = वेली य by 'लुङोच्' and 'गुणी यङ् लुङोः' = वेलिथः—यङ् by 'यदि भू धातुध्वजम्—' (271), and not यच् by 'एरनेकाचः—' (272) as 'ली' is संयोजपूर्व. ली + यङ् + यच् = लीली = यच् = निनी य = वेथः by 'एरनेकाचः—' (282). लीलुच् = लू + यङ् + यच् = लीलू य by विल, लुच् and यङ् लुङ् = लीलुच् = लङ् by 'यदि भू—' (271) and not यच् by 'चीः सुप्ति' (281) there is no सुप् following. Similarly लीलुङ्, लीलङ्गः—यङ् + यङ् + यच् = लीली लङ् य by 'रीत्यद्वयङ्ग य' (3644) लुङ् इङि being barred as before by न धातुलोपे— चरि चलि etc—(varttika).—The roots (four) चर् चङ् पत् and वट् are optionally duplicated and the reduplicate (चञ्चत्) gets the augment चाक् when the affix यच् follows. Now, on the strength of 'दीर्घे च चाक्' the reduplicate will not be shortened by the rule वृद्धः (2180) nor will there be the retention of the first consonant (syllable) only by the rule 'इलादिः शेषः' (2139). Thus चराचरः etc. चर्, चलः etc. are to be considered the optional forms. 'इनेर्वचं च' (varttika)—when यच् follows, the root च्चन will be duplicated, चाक् will come in and 'इ' will be replaced by च. This injunction of च्च is for the first or चञ्चस् इकार and the second or subsequent इकार becomes so by the rule 'चञ्चसाच' (2430). Thus चनचनः (a pouring cloud): 'पाटोर्लुक् च'—(varttika) when यच् is added to the causative root पट्, लिच्, is dropped, the augment चक् is added to the चञ्चस् and the said चञ्चस् i. e. the penultims of च्च is lengthened. Thus पाट्पाट् of च्चिचिच्, and रजिजिच् (both imperatives).

a right-over) the former gets सुप् by the aphorism 'राप्' इति विधाया' (1008).

नित—नहि पश्येति । 'इत्याने सुप्माच' पदं प्रत्यक्षमभिसम्बन्धात् इति न्यायादादिभ्यस्त्व नन्दादिः प्रत्येकं योगः । तदाह—नन्दादिर्द्विः, चञ्चादीर्षिनिगण्येति । (१) नन्दनः, वाधनः, धन्दनः, दूषनः, साधनः, धर्षनः, शोभनः, रोषनः, सहनः, तपनः, हसनः, कलपनः, रमणः, हर्षणः, संक्रन्दनः, संकर्षणः, संक्षयणः, लजार्जनः, यवनः, मनुष्येदनः, विसौषणः, लवणः, चित्तविनाशनः, कुलदहनः, [शत्रुदहनः] इति नन्दादिः । आकृतिगण्येति यस्मान्नादयः । (२) राक्षी, उत्साक्षी, चञ्चाक्षी, स्त्राक्षी, मत्सी, संभर्षी, निरक्षी, निग्राक्षी, निशाक्षी, मिशाक्षी, चवाक्षी, चव्याक्षी, चमाली, चवाक्षी, चवाक्षी, चवाक्षी, चवाक्षी, चविनाक्षी, [चिवाक्षी, विवाक्षी] विष्यी, विषयी द्वे । विष्यी, विषयी द्वे । अभिभाषी भूति । अपराक्षी, उपरोक्षी, परिमक्षी, परिभाषी इति यञादिः । [पूर्वस्य नन्दादिः परस्परपदादेश आकृतिगण्यत्वात् अयमपि तथा भवतु इति सूधीभिर्विभावनीयम् । तेन 'कादिन्' 'क्ष' 'सिन्' इत्यादिकाखिदासमयोयाः सुव्याख्यायाः भवन्ति] । (३) पच, वच, बद्ध, वप, वस, पत, नष्ट, भवद्, दैवद्, चरेद्, वरद्, तरद्, चौरद्, गाहद्, सरद् दैवद् (दीवद्), जर (रज), सर (सद) चन (चप), सेव, मेष, कीप (कीष), सेव, मर्त, नक्ष, दधे, सर्प, (दग्ध, दधे) जारभर चपच । पचादिराकृतिगण्यः (इयान् पचादित्यनभिभूतो न भवतीत्यर्थः) नन्दनः इति पञ्चाक्षरः । 'युक्तेरगन्तौ' खोरागादिभ्य 'येरमिति' (२३१३) इति विलोपः । एवमप्येव । मधुसूदन इति—'सात् पदायोः' (२१२३) इति वलप्रतिषेधः । सवच इति—नन्दादिगणे केचिच्चतुर्न निर्दिष्टाः केचिद्वचतुर्न । तदाह—नन्दादिगणे इति । अथ यञादीनुदाहरति—पश्येति । यद् + चिनिर्दिष्टस्यिते, उपधाङ्गौ च याङिन् इति भवति ततो रूपम् । स्थायीति—अथ 'जानो रुक्'—(२०६१) इति युग्यतमः । इत्येवाह इति । वि + ङी + चिति इति स्थिते 'जचो विचति' (२१४०) इति ङङी प्राप्तायाम् इत् वचनम् । रुक् इति भावः । विच्येति इह 'विच्' 'वचन्' इति स्त्रीणादिकोधात् । वि + चिन् + चिति इति स्थिते 'धात्वादिः—' (२१६५) वि + चि +

स्थित् इति जाते इह द्रव्यमपीति । इह उच्यते भावः, यत्नश्च निपातनादित्याशयः । भाविको
 उच्यते भाव इति—चित्ताभिप्रायस्यैव भावनायामिति भावः । अथ पचादीनुदाहरिष्यन्नाह—
 पचादिराकृतिर्यथा इति । आकृत्या गच्छते निधीयते इति । इत्यतश्च परिगणनात्कृत
 इत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह—‘शिवममदिष्टम्’ इति । तथाहि कारुण्यमप्यसौ
 पचाद्व्यवस्थामपि गणपाठे न दृश्यते । इत्येतत्तु सुव्योक्तोक्तिक्षितयोः । एवं तर्हि
 ज्ञायते पचादिरित्यनया नैव परिगणितः । प्रमाणात्करमप्याह—‘अन् प्रत्यये परे इति ।
 अयमर्थः—‘यङोऽचिच’ (२६५०) इति यङ्ङादच् प्रत्यये परे यङो लुग्विधीयते ।
 परं यङन्तः कोऽपि यङ्ङो न दृश्यते पठितो यत्नः पचादिकैः । अतः पचादिराकृतिगण
 एवेति निश्चयः । गणपाठे च ‘पचादिराकृतिगण’ इत्युक्तेऽसौ दृश्यत इत्यलम् ।
 पचादिगणे कैचित् नष्टः, चोरट् इत्याख्यः सामान्याः पठिताः । तत्राह—‘कैवाचित्
 पाठस्सामान्याश्चक्षणात्’ इति—‘टकारानुवन्धार्थे’ इत्यर्थः । एवं च ‘टिङ्काफल्’
 इति कोपि—नदी, चोरीत्यादि सिध्यतीति भावः । अत्र पूर्वमस्या इति भावश्चकारादिहम् ।
 कैचिदनुवन्धरहिता अपि पश्यन्ते—वर, वध, पत, यद इत्येवमादयः । तत्राह—
 ‘कैवाचित् पाठस्तु प्रपञ्चार्थे’ इति । नन्वेवमपि कारभर, श्रपच इत्यत्र पाठः
 कथमित्यत आह—‘कैवाचित्पाठमप्यन्यथावन्धार्थः’ । तथाच कारं (उपपत्तिं) विभक्तिं
 कारभरिति—कर्त्तव्यम्—इत्यच् प्राप्तः । स कारभितो वचा सादित्वेवमर्थः ।
 एवं चपचा इत्यपि । चपाच इति—तस्मात्पचादित्वेन चणप्रत्ययस्य सुसंभवात् ।
 इदानीं यङ्ङादच्प्रत्ययमप्याह—‘यङोऽचि’ चेति । एवं च चेतिवः—मरीचनः इत्यर्थे
 विभक्तिः । तथाच—‘मी + यङ् + अच्’ इति क्लृप्ते विभक्ते, इक्षोदिभेदे, क्लृप्ते,
 चले च ‘यङोऽचि च’ (२६५०) इति यङो लुक् । ततो ‘मुचो यङ्—
 मुक्तोः’ इति अभ्यासस्य गुणे चेकी च इति जाते ‘न चातुषीपि—’ इति
 गुणस्योदभावः । ‘अथि मुधातुयुक्तां योदित्यङ्मुक्तौ’ इतीयङि चेत्क्रियः इति
 भवति । ईदृ इत्यतः तु चनेन नेनी च इति क्लृप्ते ‘एरनेकाच—’ (३७२)
 इति यङ् इति विभेदः । लोचुवः इति—‘लुक्तेरनया प्रक्रियया लोक् च’ इति क्लृप्ते
 उच्यते । यद् तु न ‘लोः लुपि’ इत्युक्तेः । एवं प्रोचुवः । मरीचनः इति—‘लुक् +
 यङ् + अच्’ इति क्लृप्ते विभक्ते ‘लोः लुक्तेरनया च’ (३६३५) इत्यप्यासस्यार्थः ।

चकारस्य रीकः । एवं चरीक्षम् इति द्रष्टव्यम् । चरचरीत्यादौ विज्ञेयप्रदर्शनाय
 शार्तिकमाह—‘चरि चलि पतिवदीनाम्’—इति । अथि परे एषा वा हित्वम्
 चञ्चास्य चागागमयेति तर्ह्यः । ननु चागागमस्य दीर्घत्वाद् विलाङ्ग्यं “इल्लः”
 (२१८०) इति क्लृप्तः स्यादित्यत्राह—‘चागागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादिति । युक्तं चैतत् ।
 इल्लस्य लघुत्वोपलब्धे सति ‘चक्’ इत्येव सिद्धं ‘चाक्’ इति दीर्घः न शिष्यात् ।
 एवं वृक्षादिशेषेण रेफनिष्ठचिरपि नेष्वते । तथा सति दीर्घत्वानुयायनं यथापने ।
 चराचरः संचारः । चलाचली भङ्गः । “चलाचलमिदं सुखं कीर्तिर्लभ्य च
 जीवति” । पतापतः पतनशूलः । ‘नदी वदानदी वक्ता’ इत्यमरः । वृक्षेर्वलमिति—
 शार्तिकमिदम् । चकाराद् विलम् चक् वेति बोध्यम् । चनाचन इति—‘तल्ली
 चातुकमनेभो वषुकादौ चनाचन’ इत्यमरः । ‘चनाचनचनश्चाच चनाचनचनश्चनैः’
 इति वैदाकि । ‘पाठेर्णिलुक् च—’ शार्तिकमिदम् । ‘पाठि’ इतिष्ण्यो धातुः । अस्मादचि
 परे विलम्, लक् च दीर्घसाञ्चास्येत्यर्थः—पाठूपठः इति । शार्तिके वेत्ताकृत्वादाह
 यच्च इति । रात्रिचरः—रात्रिचर इति । स्पष्टं युक्तिः ।

२८८७ । इगुपचञ्चाप्रीकिरः कः ॥ २१११६५ ॥

दी—। एभ्यः कः स्वात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृषः ।
 चः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वाऽऽसरूपविधिना
 स्त्रुसतृचावपि । लोपकः—क्षेता ।

The affix क is added after these roots viz roots having इक्
 i.e. क्ष, लृक् for their penultima and to क्षा, प्री and कृ in the active
 voice (कतृवाच्ये). Thus क्षिपः (a thrower) also लोपक (स्त्रुस) and क्षेता
 (क्षेत्र) by ‘वाऽऽसरूपविधिः’ (See ante). (ज्ञानातीति) चः—one who
 knows.

निव—। इगुपधेति । इक् लृक् च यथेति विचक्षः । इकारोकारकारोपम
 इत्यर्थः । क्षिप इत्यतः कृष इत्यनं इगुपधीदाहरणम् । च इति—ज्ञानातीति

कर्तृति कः । 'चातो लोप टि च' (२३७२) इत्याख्योपः विपरः । किर
इति—'अस इहानो' (२३८०) इतीत्वम् । 'वासस्यविभिनेति—एतदः' इत्यासक्योऽ-
स्त्रियाम् (२८३०) इत्यलोक्तम् ।

२८८८ । चातलोपसंगे ॥ ३११२३६ ॥

दी—। कः स्वात् । 'स्याश्च'—(२८०२) इति चस्याप-
सादः । सुम्बः । प्रश्नः ।

The affix क is added to a root ending in चा provided any उपसर्ग precedes. The क supersedes the affix 'च' provided for by the rule 'स्याश्च'—(2809) which applies whether any उपसर्ग precedes the root or not. Thus, सुम्बः—सु + च + क = सुम्बा च by चादिचः—(2370)—सुम्ब च by 'चातो लोपः'—(2372)—सुम्बः (one highly fatigued).

जिम्—। चात इति । अपेक्षितमात्रमाह—कः स्वादिति । 'चादनावातोः
कः स्यादुपसर्गे उपपदे इत्यर्थः । चस्यापसाद इति—तस्य उपसर्गे चत्यस्य वा
प्रयोगादिति भावः । सुम्ब इति—सुट् ग्रायते इति सु + च + क = सुम्बा इति किर
'चादिच उपदेर्भेदिति' (२३८०) इति आत्वे 'चातो लोपः'—(२३७२) इत्याख्योपः ।
प्रश्न इति प्रकटेष आनातीति प्रोक्तम् ।

२८८९ । पञ्चाभाषट्पद्यः यः ॥ ३११२३७ ॥

दी—। पिवतीति पिवः । जिम् । घमः । घया कर्म ।
घट्टित्वात् 'स्तनन्धयी' इति खगोव लोपः प्राप्तः । खगोऽन्धव
नेष्यते इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । 'प्रः संज्ञाया न'
(वार्तिक) । '—स्याच्चादिभिः—' (२८११) इति निर्देशात् ।

The affix य is attached (in the active voice) after the root

‘पी, प्रा’श्च ह्रस्वः पठ्यते इव । पिवः—*a drinker* (पा is changed into पिव by *विनासः* (2360) as the affix *ञ* after it is शित् or veliding). Similarly निद्रा etc. चयः—by चयादेशः । चया—here टाप् (चा) comes in by ‘चयाद्यतटाप्’ (454) as चय is चट् । But as the term ‘सन्मयी’ (an infant suckling girl) which though derived with खञ्, a शित्—affix yet gets लीप् due to टिप्प of the root पेट् by the rule ‘टिप्प्राखञ—’ (470) so here (in the case of चयः) also the same (लीप्) was due. This (लीप्), however, is barred on the authority of Haradatta who opines that लीप् is not intended after the word चय derived except with खञ् । ‘प्रः संज्ञायाम्’—*varttika* i.e. the affix *ञ* should not be attached after the root च्वा when the derivative thereof indicates a designation or संज्ञा. Thus we have व्याघ्रः with क by ‘घातचोपसर्गे’ (and not व्यानिघ्नः) with ञ. This is confirmed by Panini’s own behaviour in the rule ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः—’ (735).

निद्रा—पाठेति । एवमः यः स्नातुं कर्तारि । उपसर्गे उपपदे इति तु नेष्यति इति वदन् । पिवः, निद्रा इति । ‘पात्रा—’ (२३६०) इति शप्रत्ययस्य भित्तात् पिनावादेशः । भव इति—चयादेशः । भवेति—चय इत्यव्यय चट् स्तत्वात् ‘चयाद्यतटाप्’ (४५४) इति टाप् । मनु कानं भयति पिवतीति खञि सन्मयीः श्रियाः । ततः श्रियाम् लीपि सन्मयीति भवति । तत्र हेतुर्भेदः टिप्पत्वेन । एवमिहोपि लीपेन सविज्ञं टावेति चेतवाह—पेट्टिप्प्रादिभिः । परिहरति—खञोऽप्यनेति हरदत्ताहोपेक्षेन खञोऽप्यत्र शित्प्रत्ययविषये पेट्टिप्प्राभावात् ‘टिप्प्राखञ—’ (३७०) इत्यादिना लीप् न विधेय इति भावः । नात्रैव च नेदमनुमन्यते । य हि सन्मयीत्यस्य प्रामाणिकत्वं चिन्तामित्राख्याय प्रामाणिकत्वेऽपि नो बीरादित्वा नोभ्यम् इति निगमस्य धेयत्ववापि टिप्प्रापत्तिं प्रकल्पयति इति चूने प्रत्यासत्त्या टिप्प्राप्यवागीरसौपेक्षद्वयीचिन्तयति सेनाभाय हरदत्तस्य प्रत्यासत्त्या । ‘प्रः—’ इति कनिष्ठम् । निघ्नः संज्ञायां सन्मयी सप्रत्ययो

नेत्यर्थः । तत्र विनिगमनात्—‘आप्तदिभि’ इति । अन्यथा हि “उपमितं व्याजिज्ञा-
हिनि” इत्यवश्यमिति भावः ।

२८०० । अनुपसर्गाद्विन्ध्विन्दधारिपारिविद्युदेजिचेति साति-
साहिभ्यश्च ॥ ३।१।१२८ ॥

दी—। शः स्यात् । लिम्भः । विन्धः । धारयः । पारयः ।
वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः । सौत्रो हेतु-
मस्यन्तः (? धातुः) । सातयः । वाऽसरूपन्यायेन क्षिपि (तु) सात्
परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षष्ठ मर्षने चुरादिः । हेतुमस्यन्तो
वा । साहयः । अनुपसर्गात् किम् ? प्रलिपः । ‘नौ लिम्भेर्वाञ्छः’
(वार्त्तिक)—निलिम्भा देवाः । ‘गवादिषु विदेः संज्ञायाम्’
(वार्त्तिक) । गोविन्दः । भरविन्दम् ।

The affix श is attached after लिम्भ, विन्ध (क्षिप उपदादि and
विदलामे—तुदादि), धारि (हृश् or हृक् + शिच्), पारि (पृ + शिच्) and
वेदि (विद् + शिच्) उदेजि (उद् + एङ् कैमने + शिच्), चेति (चिती संज्ञाने + शिच्)
साति (सौत्रो धातुः) and साहि षष्ठमर्षणो शिच्, provided no उपसर्ग
precedes them. लिप् and विद् being तुदादि gets नुन् by ‘हे तुचादीनाम्’
(२५४२), हृक् धातवे is आदि and हृक् अवस्थाने is तुदादि । धारयः—पृ + शिच्
+ यः then गृह्य, भयादेश, similarly पारयः, वेदयः (विद् वेदनास्यानादिव—
चुरादि) उदेजयः and चेतयः । विन्ध means a receiver or acquirer
and उदेजय means that which causes trembling, hence an
intimidator or disturber. Cp. ‘आर्षोद्दिज्जातौन् परमार्षविन्दौन् उदेजिनान्
मृतमथान् नयेधीत् in मद्रि—

By ‘अनुपसर्गात्’ in the rule it is intended that the roots लिम्भ,
विन्ध etc. (time only) will not be allowed to have the affix श after

them when any उपसर्ग precedes them, save and except the उपसर्ग if any, which has been prefixed already to any of them by the सूत्रकार himself. Thus although उदेजि has got the उपसर्ग उद् prefixed to it yet it will have ण after it. Consequently उदेज्य is obtained. But सद्देज्यः or सनेज्यः etc. should be counted as wrong, the intention of the सूत्रकार being if any उपसर्ग has to be prefixed to एङ् followed by ण the only उपसर्ग allowed is उद् and none else. The root साति meaning to please (delight) gets छिप् by the rule 'हेतुमति च' (हेतुमत्पदान्), and is to be met with in this सूत्र only (सौतः पातुः). Thus सात्यति सुखयतीति—सात्यः (as before). By force of वाचस्पतिविधि (which see ante), we may add after it in the same sense छिप् also which gives सात् (चित्तोप) meaning the 'supreme soul'—उप—'एव सत्त्वानन्दयति' in उपनिषद्—whence we get सात्तनः—the devotees of the supreme Being or सात्. The procedure is thus—सात् + मत्प—म being ष by 'आहुपवायाच मत्वोर्वादिवादिभ्यः' and सात् being सञ्ज्ञक and not a पद by 'तसौ सञ्ज्ञे' (1896) there is no अण्व or इकार for लकार by 'लकारान्तः'—(52) and we get सात्वत् like मत्त्वत् : साक्ष्यः—(an assistant) as before. प्रक्षिपः—this is derived with क attached to it by 'ह्युपपन्ना—'and not by ण। 'नी क्षिपः'—'वर्तिका. It has to be stated that क्षिप् (क्षिप् with नुम् and ण् by 'ह्यक्षिपो धातुनिर्देशे') gets ष when the उपसर्ग 'नि' only precedes. Thus निक्षिपः, a god (who does not suffer). ब्रह्मदिष्ट—'Another varttika. बिद्—बिद् with नुम् and ण्—gets ष when गो etc precede making the derivative a term of designation (संज्ञाशब्द). Thus गोविन्दः—who receives cows (Sreekrishna). चरविन्दम् (That

which has got leaves resembling the spokes of a wheel i. e. lotus). भाष्य reads अरविन्दः (masc)—says Nagesha.

मित—। अनुपसर्गादिति उपसर्गोक्तिरर्थः एवमिदं नवेत्यर्थः। आत् कर्तरीत्यर्थः।
अथ लिङ्गविन्दयोः शुभा निर्देशात् 'लिप् उपदाये', 'विद्वत् लाभे' इति लौढादिव्योपेन
नञ्प्रत्ययः। अतएव जे परे 'जे सुवादीनाम्' (१५४२) इत्युक्तवत्। अथि,
पारि, वेति, उद्वेति इत्यादीनां सतनां पक्षेन निर्देशादर्थः एव एवमिदं। अथ
घाटीति 'हृत् घाटी'—इति भीमादिव्यस्य 'हृत्' अन्त्येति इति लौढादिव्यस्य
भीमयोपेन पञ्चमः। अ 'पाकनपूरणयो'रिति धातुः। तस्यान्त्येति अन्त्यः।
वेद्येति—विदेः वेदनामर्थकात् चौरादिकात् स्त्राभ्यामाह। उद्वेति—उद्वेत्तु-
पूर्वादेर्जतेर्लुप्तप्रत्ययः। न चैवम् 'अनुपसर्गात्' इति विशेषणं न भवत्यत
इति भाष्यम्। एवमेव उपसर्गपूर्वस्य वेद भवति तर्हि उद्वेत्तुर्वादेव नान्यपूर्वादिति
निर्गलितावेत्यात्। एवमिदं निवर्तयति—तथा च उद्वेत्तु इतिवत्। उद्वेत्तु इत्य-
समीप इत्यादि न भवतीति दिक्। चेतीति—'चित्ते संज्ञाने'—आदिः। तस्यान्त्ये-
नञ्प्रत्ययः। अन्त्ये स्यात् मूले। धारय इति—नपरि गुणार्थादीन्। धारयतीत्यस्यामको
वेत्यर्थः। एवमन्त्य प्रक्रिया बोद्धा। लिङ्ग इत्युपताम्यम्। विन्द इति लब्धः।
एवमन्त्य कर्तव्यनिर्देशः। उद्वेत्तु उद्वेत्तु इत्यर्थः—'उद्वेत्तुयान् मूलगणान्' इत्येव
इति भट्टिः। औम इति—अभिज्ञेव मूलं लभ्यते न तु धातुपठे इति भावः।
सातयति सुखयतीति सातयः सुखप्रद इत्यर्थः। वाऽसक्य न्यायेनेति—एवं पूर्वभाषि
लिङ्गादिसत्वे पञ्चमस्य सुखप्रदादिः अनुवर्तते बोद्धाः। सादिति—सातयति
सुखयतीति साति + क्रिप् = सात्—'चेरिति' (२२१२) इति लिङ्गः। अरुणाया
इत्यर्थः। 'रसो वै सः' 'एष शोभानन्दयती'ति एवमादिभिः सुखनिर्देशे लयैवावबोधे।
सातयती भजति इति—सात् परमात्मा अस्ति एवमिदं भक्तिभेदेति अन्त्यः। 'मादृषस्यस्य
मतोर्बोध्यवादिभ्यः' (१८२७) इति मन्त्रः। 'तसौ मन्त्रो' (१८२८) इति
सादिव्यस्य भवात् पदत्वभावात् 'भजति मन्त्रो'—(५२) इति मन्त्रेण तस्यैव
दकारो न। हेतुसंज्ञायां वेति—उद्वेत्तु इति भीमादिव्यस्य पञ्चमे हेतुसंज्ञायां
आदिः। चौरादिकस्य उद्वेत्तु मूलगणान् इत्यर्थः। अन्त्येति—अन्त्यः। उपसर्ग-

अप्रत्ययस्य नाशान् 'सुपसर्ग'—(२८८७) इति सम्प्रत्ययः। अतएव शुम् न।
 नौ क्षिप्र्येति—वार्तिकमिदम्। नौ उपसर्गे उपपदे क्षिप्र्यः नौ चाप
 इत्यर्थः। तदाह निक्षिप्या इति—निर्जरा द्वा इत्यर्थः। 'नवादिषु'—इति—वार्ति-
 कात्तरम्। नवादिषु उपपदेषु विन्देः शः स्यात्। संज्ञायां नन्वावामिति
 तत्पर्यः। गोविन्दः इति—शः सौरमेयोः विन्दति सम्भते इति गोविन्दः—
 गोपालः नौल्लाप इत्यर्थः। यद्वा गां गार्धवा पृथ्वीमित्यादिरर्थः। तथापि स एव लक्ष्यः।
 नौल्लापस्य नञ्पूर्वाचकारत्वं यथा—'सुर्गेषुपसर्गान्प्रत्ययेनैवविभूजते'। सत्प्रत्यययो
 क्षिप्रां पुंलि गोः' इत्यमरः। नवादिष्वित्यादिपदवाच्यमुदाहरणं दर्शयति—
 अरविन्दमिति। अक्षय्य नाभिनेधोरस्तःस्थितानि काशानि अराः (आरा इति
 भाषावार्त्तम्) इत्युच्यते। तादृशकाशद्वयान्तरात्मतापञ्चाशद्वद इत्यर्थेनान्तराद दशानि
 अपि अरा इत्युपचारः। तान् अरान् विन्दति सम्भते इति अरविन्दम्, पद्यमित्यर्थः।
 कर्मकाक्षी नाशनाशमिदमिति विभावनीयम्। अरविन्दः इति भावमिति भाजोः।

२८०१। ददातिदद्यात्प्रोर्विभाषा ॥ ३११२३८ ॥

दी—। शः स्यात्। ददः। दद्यः। पञ्च वक्ष्यमाणेषां।
 अनुपसर्गादित्वेत्। प्रदः। प्रद्यः।

The affix क is optionally attached to दा and द्या provided
 no कप्रसर्ग precedes.—Thus they will also have the affix च by
 'आद्याच'—(2909) below. दा + च = दा + चप् + च by 'कर्तरि शप्' (2167)
 = दा + दृ + च by 'कुड्रीवादिभ्यः कुः' (2489) = दास + च by 'ज्ञौ'
 (2490) then अभासश्च by 'कृत्' (2180) and then आद्योप by
 चातो जीपः — = दद + च = ददः. But by च we have दायः by 'चातो पुष्'—
 (2361). Similarly दद्यः and दद्यः। प्रदः, प्रद्यः—derived with क by
 'चातोपसर्गे' (2898).

नित—। ददातिदद्यात्प्रोरिति। अनुपसर्गयोगेति शेषः इत्यर्थः। दद इति।
 दा + च इति स्थिते कर्तरिचक्षिति चप्। कुड्रीवादिभ्यः कुः (२४८९) इति शप्।

लुः । 'लौ' इति घातीर्लिङ्गम् । 'कसः' (२१८०) इत्यन्यासकसः । 'चार्षपातुकमपित्' इति शस्त्रापरिवेन जिह्वात् 'घाती लोपः'—[२२७२] इत्यालोपः । पक्षे 'श्यावाध'—[२८०१] इति छत्रव्यये परे 'घातीयुक्'—[२२६७] इति युगागमेन—हाय इति । एवम् इधः—वायः इति । प्रदः प्रभ इति चासद्योपसर्गे [२८२८] इति कप्रत्ययः ।

२८०२ । ज्वलितिकसन्तोभ्यो णः ॥ १।१।१४० ॥

दो—। इतिशब्द आदर्शः । ज्वलादिभ्यः कसन्तोभ्यो वा णः स्मात् । पक्षेऽच् । ज्वालः-ज्वलः । चालः-चलः । अनुपसर्गादित्येव—उज्ज्वलः । 'तनोतीत्यसंख्यानम्' (वार्त्तिक) । इहाणुपसर्गादिति विभावेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ।

The affix ण is attached optionally after roots beginning with जुल् and ending in कम् i.e. after जुवादि roots (fifty-seven) enumerated under भृदि between ज्वल् (804) and जह् (869)—provided no उपसर्ग precedes such roots, ण in the rule indicates the application of चच् (due ण पचादित्) as also च (by अनुपसर्ग) to such of them as are अनुपसर्ग e. g. जुह्, कुल etc. ज्वाल (that which burns)—with च and इति by 'चत उपधायाः' (2282) and ज्वल (that which burns) with चच् । 'तनीतिः'—'Varttika.—Here the terms or carrying words such as अनुपसर्गात् and विभावा (from 2900 and 2931 respectively) has no bearing at all. Thus the Varttika means 'तम् receives the affix ण whenever any उपसर्ग precedes' Thus चवतानः, similarly वितानः or वितानम् (a canopy or an expansion).

मितः—। ज्वलितोति । इतिशब्द आदर्शः । विधातानामनैकार्थत्वात् । ज्वालादिभ्यः कसन्तोभ्य इति । ज्वल, लौघी (८०४) इत्यादिभ्य कसन्तो (८६०) इत्ये

सोऽपि भूदिगतिश्च इत्यर्थः । 'अनुपसर्गाद्विष्' (२१११६५) इत्यतोऽनुपसर्गादिति ।
 'दधाति' (२१११२६) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—वेति अनुपसर्गा-
 दित्येवेति च । पठेन्निति—पपादिसंशयः इत्यर्थः । उपलक्ष्यमिदम् ततः 'इगुपध—'
 (२८३०) इति च । आक्षेपः—अस्य इति । यंप्रत्यायात्तस्य 'यत उपधायाः'
 (२२८२) इति इति । उच्यते इति—अत्राच्यप्रत्यय एव । ततोऽनेदिति—
 चार्तिनाम् । इदिति—शेषः । 'भवतान्' इत्येव दृष्टनादिति भावः । एवं
 सन्तानविनागादयऽपि अग्रत्ययान्ता बोध्याः ।

२८०३ । श्लाघाश्लाघासु संस्त्रतोऽवसावङ्गलिहक्षिपञ्चसञ्च
 ॥ २१११४१ ॥

दी—। श्लेष्प्रभृतिभ्यो नित्यं यः स्त्रात् । श्लेष्ोऽवस्यतेष्वा-
 दन्तात् सिद्धे पृथग्यहणमुपसर्गे कं दाधितुम् । अवश्यायः ।
 प्रतिश्यायः । आत्—दायः । धायः । व्याधः । 'स्त्रु गती'
 आङ्पूर्वः संपूर्वश्च—आस्त्रावः । संस्त्रावः । अस्त्रायः । अव-
 सायः । अवसावः । लीङ् । श्लेषः । ज्ञासः ।

श्ला, श्ला, श्लध, आङ्, संस्त्र, अस्त्रीङ् (अति + इङ्), अव + स, अवङ्, सिद्ध, श्लिङ् and वस these twelve roots persistently (नित्यं) take च after them. Of these श्ला stands for श्लेष्गती (११३—भूदि) which has become श्ला by 'आदैचः—' (२३७०) in view of the affix च which is चञित् or not च-elimiding, आत् is technical for दा and धा etc which are आदन्त, अव-सा stands for अव + सी (बोऽन्तकर्मणि) which also is made आकारान्त in view of च by 'आदैचः—' । श्लेष्ोऽवस्यतेच etc. The drift is this—श्लेष् and अव-सी first become श्ला and अव-सा by 'आदैचः—' when any चञित् affix such as च, च्च etc follows. As such the technical term 'आत्' in the rule would not only

include दा and धा but these also. Then why say 'दा' + चात् and धा + चात्, and not दात् only? To answer this—the author (Bhattoji) says that there was no doubt that दात् would include दा as also धा + चात् but it would have been wrong to attach च after them in case an उपसर्ग precedes them. For in that case the affix च by 'अवसर्ग' (2898) would set aside च and consequently we could not get प्रतिष्ठावः, चवसायः etc. Because the affix च is a general injunction (उत्सर्गविधि) whereas the affix दा is a special one (विशेषविधि). Thus दा and धा deserve particular mention that they may have च after them when any उपसर्ग precedes barring 'क' due by 'आतः—' (2898). चवसायः—frost or pride—च + श्लेष् + च = चवसा + च = चवसायः युक् च = चवसायः । प्रतिष्ठावः a kind of nasal disease. दात्—It here stands for दादन् roots दा and धा । आतः—a hunter—आ + च इति by 'अतः सपधायाः' (2212). आसायः, संसायः dropping or flowing. चवायः passing away—इति by 'चो निपति' (257) then 'एचोऽधवायावाः' (71). चवसायः चवहारः destruction conclusion also. शेषः—here गुण by 'पुनस्तत्पुनश्च' (2189). Note that without the mention (of लिट् and शिच्) in this rule they would have च by 'इगुपच'— (2703), मूलः—इति: as before ।

नित्—। आकाशेति—। दा चात्, जघ्, चात्, संसृ, अतीप् (अति + इच्) चवसा, चवह, लिट् शिच्, वल् एषा कृत-समाप्तादहानां पञ्चम्येकतचत्तम् । तत्र ज्ञेति 'श्लेष्' गतो (भ्रादि—८६१) इत्यस्य विधित्सितचवसवस चविष्ठात् 'आदिचः—' (११००) इति कृतत्वेन निर्देशः । आदिति—अतः आदन्तयोर्दुदात्त-कुलधोर्द्वयम् । चवसेति—अतपूर्वस्य चोऽन्तर्गम्योऽप्यस्य प्रसिद्धं कृतत्वेन निर्देशः । चवह इवास्तुतः अर्थाद्वेन । पुनस्तत्पुनश्च इति वर्तते । विप्रविद्युपसर्गविधि च निर्देशः । उत्तरस्य पुनस्तत्पुनश्चवसात् । उत्तर—श्लेष् इति

in भादि. The former of them takes च as it is mentioned with नो which is read with the indicatory ल् (नोचप्रापणे भादि) whereas the latter (दु गती) takes चच् by 'नदिशक्षिपचादिश्चः—' (2877). दृक् is a synonym of द्राक् । प्रदक्, प्रक्षक् are derived with चच् । चच् due ■ प्र in प्रक्षक् ।

नित—। दृक्नोदिति । दुनोतेर्चयतेच यः स्वादुपसर्गं चयति । नोसाहचर्यमिति—
नोच प्रापणे इति वदैव सानुवचकः । 'चतसत्साहचर्यात् टु दु उपतापे इति स्वादीरेव
च प्रत्ययः । (टु) नती इति भादिकाच् प्रत्ययः । 'द्वयानीषनारश्चावजो' इत्यमरः ।
उपसर्गमिति—चलिष्यर्थः ।

२८०५ । विभाषा यद् ॥२१११४२॥

दी—। यो या । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन
जलचरे याचः । ज्योतिषि यद् । 'भवतेच' इति काशिका ।
भवी देव संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाव्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्च-
रादिष्वन्तादच् । भावः ।

The root चच् takes च optionally and this option is an established one. Thus we should say याचः (याच् + च) to mean an aquatic animal and यद् (याच् + चच्) to mean a planet, but not vice-versa : 'भवतेच'—a varṭika, accepted by Kashika meaning thereby that च् also takes च optionally. Thus मवः (Lord Shiva) and भावः (a thing). According to माण्ड, however, मव is derived with चच् added to 'मृ प्राप्ती'—मुवादि after it has got चिच् by सार्व and भवः with चच् मवादि etc—see Tika.

नित—। विभाषेति । स्पष्टम् । व्यवस्थितविभाषेति—चतस्र जलचरे यद् ;
ज्योतिषि यद् इति नैत्यर्थः । भवतेचेति—वार्तिकमिदम् । चवापि यो वेत्यर्थः ।
काशिकेति—काशिकाकृतमितद् भाव्ये तु च ह्यस्ये इति भावः । भवी देव

इति—सहादेव इत्यर्थः । 'स्योनकोशो मयो सौमः'—इत्यमरात् । मन्वेऽयं भाष्यमते भाष्यमन्वे न सिध्यतीति चेदवाह—भाष्यमते त्विति । भू प्राप्ती इति चराहो पाठः । तस्य साधयिषि जाते भाष्यमिति प्राप्नोति सखविममिति चच प्रत्यये भावः । भव इति कर्त्तरि पञ्चादयि, वा 'अदोरप्' [२१३२] इति बाहुलकादपि, (चचभा भाष्यमते चप्रत्ययेन) सिद्धमिति भावः ।

२८०६ । गृहे कः ॥ २११२४४ ॥

टीका— गृहे कर्त्तरि गृहेः कः स्वात् । गृहाति धाव्यादिक-
मिति गृहम् । तात्स्व्यात् गृहा दाराः ।

The root गृह takes क in the active voice when गृह or house is meant as the subject of the derivative. Thus गृहाति etc.—here गृहाति agrees with the nominative यत्, which again has reference to house (गृह). As for गृहः which (when plural) means a wife it may be defended by the maxim 'तात्स्व्यान् तावन्नाम्'—or the application of the container for the thing contained. Note that the word गृह when plural means either a house and a wife or.
cp.—'गृहाः पुंसि च सून्येन' and 'दरिद्र्यपि गृहाः'—Amara.

नित— गृह इति । 'गृह' इति प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं न रूपदम् । तदाह—
गृहे कर्त्तरौति—गृहवन्वेत् कर्त्तृविमान्तीयत इत्यर्थः । तदाह—गृहाति धाव्यादिक-
मिति, सप्तदिति शेषः । गृहमिति—कप्रत्ययस्य किप्तात् 'गृह्णो'— (२४१२)
इति सप्तसारम् । मन्वेऽयं 'दरिद्र्यपि गृहाः' इत्यमरौक्तिः कस्य सप्तव्ययान्
इत्यादिवाह—तात्स्व्यादिति । तावन्नामिति शेषः । गृहस्थितत्वाद् गृहा इति
आपदेश इत्यर्थः । चच पुंसिप्रत्यये बहुवच—'गृहाः पुंसि च सून्येन' इत्यमरौक्तिरेव
प्रमाणमित्यर्थः गृहवन्वेत् पुंस्यमात्रं बहुवचनमिति बोद्धव्यम् । तथाच महाकविप्रयोगः—
'मनीषिताः सन्ति गृहेषु दीवताः'—(कुमारसम्भवम्), 'गृहानुपेतम्'—(गीतः) ।

२८०७। शिखिजि स्तुन् ॥२॥१९४५ ॥

दी—। क्रियाकौशलं शिल्पम् । तद्वत्कर्तरि च्चुन् स्थात् ।
 'इतिस्त्रिनिरञ्जित्य एव' (वार्तिक) । नर्तकः—नर्तकी ।
 खनकः—खनकी । 'असि चकेऽने च रञ्जेन-लोपो वाच्यः'
 (वार्तिक) । रजकः—रजकी । भाष्यमते तु नृतिस्त्रिभ्यश्चि
 ष्वुन् । रञ्जेस्तु 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उनादि—१८१) इति कुन्
 टाप्—रजिका । पंथीके तु रजजी ।

Dexterity or skill in something is called art or शिल्प. Any
 root may take the affix च्चुन् in the active voice where the
 derivative is identified with a subj. or person having such art
 in himself. 'इतिस्त्रि—' varttika. This varttika narrows the
 scope of the rule as the roots दृत्, खन् and रञ् only are said
 to have च्चुन् । दृत् + च्चुन् = नर्तकः by 'दुमीरमादी' (1947) and 'कुञ्ज—'
 (2189). नर्तकी by the rule 'विदगीरादिभ्यश्च' (498). 'असि चके—' varttika
 —meant for the elision of न of रजः (असि), रजक (चक) and
 रजन (चन); this varttika defends the terms in the varttika—
 'रजकारणरजःसुपसंज्ञानम्' (under 'द्वयसङ्ग—' in भाषा) । भाष्यमते तु
 etc—easy. रजिका is any woman skilled in dyeing while रजजी
 is the wife of a रजक (washerman).

नित—। शिल्पिनीति । शिल्पवतीत्यर्थः । तदाह—वचत् कर्तरिति । शिल्प-
 वाचिद् कर्तरिति भावः । एवञ्च शिल्पवत् कर्तारं प्रत्यक्षं एव न रूपपदमिति
 प्राक्चदयोक्तम् । सर्वेभ्योभासुभ्योऽस्य च्चुन् प्रत्यये प्राप्ते आह—इति—इति ।
 वार्तिकमिदम् । नर्तक इति—'दुमीरमादी' (१९४७) इतिवादिहः १९४५ पुनः—
 (१९१८५) इति कुञ्जः । नर्तकीति—कुञ्जः कृतकप्रकरणम् शिल्पक शिल्पीतिभाष्य-

(४८८) इति लोपः । 'मतिः—इति मतिः दुष्कृतवत्त्वमिति' इति भावः इति सिद्धं । 'मतिः—मतिः—' वादिकविदम् । 'मतिः—मतिः—' इति सूत्रे 'रजकरजनरजसुपसृगानम्' इति वातिकवलात् अस्यादी नलोपस्य आपकमिदमेति प्रपञ्चसिद्धमिति बोध्यम् । 'मति रजनः । मति रजः । मति—रजनः । भावः मतिरिति—मतिम् । रजकति—प्रत्ययभावात् कात् पूरकः— इत्येत इत् । मतिव भावमति रजकति दुर्लभमिति भावः । 'मति—मतिः' इति ।

२८०८ । गायकान् ॥ १११४६ ॥

दी— गायकान् स्वात् शिष्यिनि कर्तरि । गायकाः ।

The root गाय takes कन् in the active voice when the derivative denotes an artist. गै + कन्—गायकः by 'आदेचः—'

(२३७९)

मिति—मति इति—'आदेचः—' (२३७०) इति कृतानुस मीमांसोः पञ्चमोक्तवचनम् ।

२८०९ । गायत् च ॥ १११४७ ॥

दी— गायन् । टित्त्वाद् गायनी ।

Read thus—'गायकन् गायत् च' for both कन् and गायत् (गाय) are added to गै in the sense as above viz 'शिष्यिनि'. The separation of गायत् from कन् is to carry the same into the subsequent rule. गायनः—गाय + गायत् । टित्त्वात् etc i. e. by 'टित्त्वात्' (१७०)

मिति । गायत् चिति । गायकन् गायत् शिष्यिनि कर्तरीत्यर्थः । योत्रविभाग उक्तः स्यात् । गायन इति—गायत् युगागमः टित्त्वादिति—'टित्त्वात्' (४७०) इत्यनेनेत्यर्थः ।

२८१० । गायत्री वीहितालयोः ॥ १११४८ ॥

दी— गायत्री वीहितालयोः स्वात् वीही कालो च कर्तरि ।

तदायमदकमिति दायते शीघ्रः जहाति भावमिति दायते
वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

The word 'ह' in the rule is in the ablative singular of 'ह' which is elliptical for 'होहाक् त्वानि' and 'होहाक् वती' both read in लृङ्गोत्पत्ति class. These two roots take लृङ् in the active voice when शीघ्र (paddy) and काल (time) are indicated by the derivations. Thus दायनः (by लृङ्) may mean paddy or a year.

नित—। इवेति । 'होहाक् त्वानि' 'होहाक् वती' इत्यनयोः सान्त्वयन
यादकः—'ह' इति । तस्य पञ्चम्येकवचनम् इति । शीघ्रकालयोरिति प्राग्वन्
प्रत्ययार्थत्वं न नृपपदार्थत्वमिति विभाव्यम् । तदाह—हाको हाक्-येत्यादि । जहालुदक-
मिति । शीघ्रीयामुदकमुत्तिष्ठताकाहनादिति भावः । जहाति—भावमिति भावः
पदार्थाः । जिहीते धातुः । जिहीते चर्मान् प्राप्नोति भावान् इति वा व्युत्पत्त्यर्थः ।

२८११ । मुञ्चतुः समभिहारं लुङ् ॥२१॥२५८॥

दी—। समभिहारपञ्चमेन साधुकारित्वं लुङ्गते । प्रत्ययः ।

सरकः । लवणः ।

Here समभिहार denotes 'doing well'. Thus लृङ् and लृङ् take
लुङ् (चक) in the active voice when excellence is signified by
the derivative.

नित—। मुञ्चतु इति । मु, च, लृ, एषां सनाहारवशात् पञ्चमीस्थाने
लृङ्गोत्पत्तिः । शीघ्रः शीघ्र इति पञ्च । लृङ्गोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः
शीघ्रोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः
पञ्च 'समभिहार' इत्यनेन लृङ्गोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः लृङ्गोत्पत्तिः

२८१२ । समभिधि लृङ् ॥२१॥२५९॥

(श्रीमते) समभिधि लृङ्गते । लृङ्गोत्पत्तिः । लृङ्गोत्पत्तिः

जीवकः । नन्दतात्—नन्दकः । आशीः प्रयोजुषेति । आशा-
सितुः पित्रादिरियमुक्तिः ।

Any root expressing the sense of benediction or welfare takes हुन् (चङ्) in the active voice. Thus जीव् + हुन् = जीवकः (One whose longevity is desired). The term 'जीवताम्' does not serve as an alternative of जीवक but expresses the sense only in which जीवक has been derived. Similarly नन्दताम्—नन्दकः । आशी or benediction is an action on the part of him who makes use of such terms as जीवताम् etc. Thus जीवक etc are the assertions coming from such benefactors as parents etc.
N. B.—Here ends. 1st. sec. of chap. third.

नित—आशिषि वेति । हुन् स्यादिति शेषः । आशिषि योषि कर्त्तरि सन् इत्यर्थः । तदाह—आशीर्विशेषाच्चरिति—वातावरिति शेषः । जीवकः इति । नन्दकः (नन्द) । जीवकः, कुर्वन्ते इत्युक्ते यस्य जीवकम् आशासते (यत एवाशीर्विशेषकम्) स कुर्वेति प्रत्ययः । जीवतादिति भवत् पञ्चाक्षरसूचकं किम्बर्थादिप्रकरणपरमिति शेषम् । एवं नन्दतात्—नन्दक इति । प्रथोक्तुदिति—तथादिप्रत्ययप्रयोगकर्तृभुं वदितित्यर्थः । तदाह—आशासितुदिति । आशीः प्रयोजुषेति । इति तृतीयाध्यायस्य अष्टमः पादः ।

२८१४ । कर्मण्यण् ॥ ३।२।१ ॥

दो—कर्मण्यण्युपर्यदे वातोरण् प्रत्ययः स्यात् । सपञ्चद-
समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादा-
वनभिधानात् । आशिकामिभच्छाचारिभगोषः (वार्षिक)
यथोपवादाद्यं वार्षिकम् । मांसघोला मांसकामा । मांस-
भक्षः । अस्त्रेणास्त्रात् । इति कर्मिभगोषः (वार्षिक) ।

सुखमतीक्षा । मनुजमा । कार्यं तर्हि—गङ्गाधरभूषणादयः ।
कर्मणः श्रेयस्वविवक्षायां भविष्यति ।

When a word in the accusative serves as an उपपद i. e. stands in close proximity with a root, the affix चच् is attached after the same (root) in the कर्तृवाच्य. The compound effected here (of the कर्मवाच्य word with that derived with चच् e. g. of कुम्भ with कार) is called an उपपद समास । Thus कुम्भम् करोति etc. it is important here to note that 'उपपद' has been defined by the rule 'ततोपपदं सप्तमीस्यम्' (781) whence it is clear what appears in the locative (सप्तमीस्यम्) is an उपपद. Thus the term कुम्भ (a pot) which is in the accusative is an उपपद for the accusative (कर्मणि) is in the locative. Commentators, however, for convenience sake generally say उप सप्तमि उपपदम् (a term of contiguity is उपपद) । Thus the word कुम्भ being an उपपद and the word कार not being लिङ्गन्त, the samasa is but an उपपदसमास which is obligatory (निश्च) by the rule 'उपपदमन्ति' (782) or it is निश्च being चक्षपदविग्रह, cp—'इह कुम्भं चम् कार इत्यथोक्तिं विग्रहमन्तम्'—Bhattoji (782). In कार, कृ is lengthened by 'चचो लिङ्गति' : In चादिह्यं पश्यति, यानं गच्छति etc, however, there will not be चच् added to ह्यम्, गम् etc. So as to give चादिह्यदम्, यानगतम्, etc, on the ground that they are not in use. 'श्रीलिंगानि—' (Varttika). This varttika which enjoins च is to supersede चच् so that टाप् and not कौप् may be added to them in fem. to form शौनवीक्षा etc, कौप् being due in cases where चच् is affixed by the rule 'टिङ्गचच्—' (470). शौनवीक्षा—a woman habituated to take

meat (मांसं व्रीक्षयतीति etc). Here also in each case the samasa is उपपदः । 'वृक्षचामिभ्याम्'—Varttika directing here also. वृक्षप्रवीणा—a woman looking for ease and comfort. बहुव्रीणा—one (woman that endures (hardships) to a great extent ; "नोदातोप ईदृशः" इति न उक्तिः । How then to defend expression like ननुपर भूधर etc. where 'धर' is not derived with चच् which would give चार and yet the samasa is allowed? well they will be defended on the assumption of शेषवर्तीत्वविषया of कर्म. The drift is this—वर्ती is enjoined to denote any सम्बन्ध (relation) (वर्ती ईदृशे); and although कर्मच् or the accusative has been dealt with in 'कर्मणि द्वितीया' yet it will be taken by the speaker as though and having been done—in the category of शेष (cp—'उक्तादन्तः शेषः'). Thus the samasa here is वर्तीतनुपपद (and not उपपद) as—गङ्गायाः धरः (Shiva) when धर is derived with चच् by 'पचायच' under 'नन्दिग्रहि' (2898).

मित्र—। कर्मणीति । 'गृहे कः शिष्यिनि च्चुम्' इत्यादी तत्तदर्थस्य वीत्यन्ते चति तत्तत्प्रत्यये निहितः । न तु तस्य तन्वीपपदत्वे इति तत्र तन्वीनोक्तम् । इह तु कर्मणीत्वमेव कर्मणाचक्रे पदे उपपददेवाण प्रत्यय इति शेषः । उपपदं नाम उपोधारितं पदम् । तन्वीत्य' सञ्चितम्—'तन्वीपपदं समन्वीर्यम्' (७८१) इति । समन्वीर्यत्वञ्चात्र 'कर्मणि' इति । अतश्चात्र नाप्यन्तेन स्थितस्य कुम्भादिपदस्य यथायथं सम्बन्धेन 'कर्मणी'त्यादि तत् पदम् उपपदमिति फलितम् । एवंविध उपपदे सति वातोरुप्रत्यय ईदृशः । उपपदसमास इति—अतिङ्गताः शुभास इति वाच्यम् । अष्टशेदम् 'उपपदमतिङ्' (७८२) इत्यम् । कुम्भं करोतीति—अर्थादिङ्कारच-मावेनीतम् न तु समासवचनम् । "अणि कृते 'कृङ्कर्मणीः' इति" इति वृत्त्यास्य कुम्भवदस्य कार-वच्चेन समासः इति तत्त्वबोधिनी । तदन्तसमोचनम् ।

पदसंस्कारपदे तु—परतीति परः । गङ्गायाः परः इति कर्मणि वा परी तदन्तेन
समास इति सुबन्वितायाः ।

२८१४ । आवायाम् ॥ ३१२१ ॥

दी—।यस्योऽन् स्वात् । आपवादः । स्वर्गावायः । तन्तुवायः ।
धाव्यमायः ।

अप् is affixed after ह्रा (हे ह्रस्वर्थायान्) वा (वेच् तन्तुसमाने) and
आ (आत्मसमाने and मिक् प्रविदाने) when a word in the accusative
is in close proximity to them ('कर्मण्युपपदे'). This supersedes क
to be directed by the subsequent rule 'आतीऽनुपसर्गे'—(2915—
3-2-3)—लगेऽह्यः—खलोमाह्वये इति (One who defies heaven)
स्वर्ग + हे + चक् (by 'आदेचः—' and 'आतीत्यक्' Similarly तन्तुवायः (a
weaver) and, धाव्यमायः (a measurer or giver of paddy).

मित्र—। ह्रस्वान् इति । 'हेचक्' 'मार्धावाय्' 'हेच्' 'तन्तुसमाने' इत्यनयोर्भावेः
कृत्यान्तयोर्निर्देशः । 'माक्' 'माने' 'मिक्' 'प्रविदाने' इत्यनयोः सामानान् निर्देशः 'ता'
इति । एवं समाहारद्वयात् पञ्चदशकचतस्रः । एभीऽन् इति । कर्मण्युपपदे इति
शेषः । आपवादः इति । उत्तरद्वये 'आतीऽनुपसर्गे'— इत्यन्त विधेयसम्बन्ध
संज्ञापवादः । चम्बत् आह्वयलेन चम्बपि कः सादिति भावः । स्वर्गावायः इति ।
स्वर्गे आह्वयये चमिस्मिन् नाम्नाति । यद्यपि—

आतीरर्मानरे इतिर्वालयोपसर्गकात् ।

प्रसिद्धैरविषयतिः कर्मणोऽकर्मिक क्रिया ॥”

इति । आलयोपसर्गकात्तु इत्यन्तरकर्मकत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययसामर्थ्यात् समान-
कृत्येयम् । अत्र परे 'आदेचः—' (२९३०) इत्यन्तरत्वाद्वाति इति युक्तम् ।
सम्बन्धतः ।

२८१५ । आतीऽनुपसर्गे कः ॥ ३१२२ ॥

दी—। आदन्ताच्चातीरनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कः स्वाभावः ।

‘आतो लोपः’ । ‘गौदः । पाण्डितम् । ‘अनुपसर्गे किम् ? गोसन्दायः । ‘अविधौ सर्वे स प्रसारविभगे छः’ (वार्तिक) ब्रह्म जिनाति ब्रह्मण्यः । सर्वत्रग्रहणादात्तोपसर्गे आहवः प्रहवः ।

After a root ending in आ and preceded by no उपसर्ग, the affix added is क and not च्च् provided a word in the accusative leads as an उपपद. Thus गौदः (a giver of cows)—गौ+दो+क where आ of दा is dropped by ‘आतो लोपः—’ ante. पाण्डितम् (That which protects the heel: पाण्डि) पाण्डि+त्रे+क—चात्त as before. गोसन्दायः—a synonym of गौदः but derived with च्च्. ‘अविधौ—’ (Varttika)—In all cases where the affix क has been enjoined the affix च्च् will supersede the same (क) provided the root, followed by it, deserves सन्वसारच. Thus in ब्रह्मण्य—ब्रह्म+आपयोहोतौ+क—क is to be replaced by च्च् for otherwise the form would have been ‘ब्रह्मजिव’ by सन्वसारच under ‘यदिञ्जा—’ (2412). चाकार of ज्या (which is ‘टि’ here) elides due to द्विच of the affix by the rule ‘टि’ although ज्या is not असन्वसारच. The वार्तिक ‘सर्वत्र’ in the varttika suggests that the affix क will be replaced by च्च् not only when a कर्मवाचक word is उपपद as in ‘आतोऽनुपसर्गे—’ (2018) but also when an उपसर्ग is an उपपद as in ‘आतोऽनुपसर्गे’ (2808)—Thus आहवः etc which otherwise in connection with च्च् would have been आहवः etc by the rule ‘अविधौ विवर्णानाम्—’ (1909), etc.

नित—आत इति । अनुपसर्गे इति आतो विभेदः । तदाह—अनुपसर्गोऽस्ति । अन्वसारचः । अतोऽह—अ—अच्—इति । आतो लोप इति—गौ+दो+क—

स्मिन् 'आतो लोपः' इति च (२३६) इत्यादिमन्त्रः । यस्मिन् नमः इति—
 यस्मिन्निमित्तं सुखाद्योभागः [सुखी पुमान् पश्यन्त्यधीरथः इत्यमरः] । तं तावत्
 इति कः प्राग्वदाक्षीपः । गोसन्दाय इति—चतस्रं युक् । कश्चिन्मिति—
 वातिकमिदम् । सम्प्रसारणमिति । सम्प्रसारणमपदेभ्यः सम्प्रसारणयोग्येभ्यः
 इत्यर्थः । तथाचायमर्थः—यस्य यस्य कप्रत्ययो विहितः सम्प्रसारणार्हे भातौ सति तत्रैव तत्र
 सन्नेत्र लक्ष्ययो बन्धव्य इति । अतएव ब्रह्म जिवाति इति ब्रह्म + व्या + क इति
 मित्रे 'वद्विज्या'—(२४१२) इति किञ्चान् । सम्प्रसारणे न प्रारि कस्य कः । ततो
 किञ्चान्मन्त्रादभ्यापि टेरिति (२१६) आकारस्य टोर्लोपः—ब्रह्मण्यम् । अतः
 ब्रह्मण्योक्तमग्रे इति नैयायिको भातुः । ननु किमिदं वातिकं कर्मचापपदे 'आतोऽनुप-
 सर्गे' इति श्रुतं कप्रतायं वाचते सत सम्प्रत्यये चापपदे 'आतोऽनुपसर्गे' (२०६८)
 इति प्राप्तामपि कप्रतायम् इति शब्दे आह—सर्वमवद्विज्या इति । उभयत्र कप्रतायः
 वर्तमान आभ्युते इति भावः । अन्यथा कप्रतायेषु ब्रह्मजिवा इति श्रुतं न स्थितं
 ब्रह्मण्यमिति । अतः आ + क् + व + क, प्र + क् + व + क इत्याद्यापि कप्रताये परे
 'वद्विज्यादिभ्यः'—(१४०६) इति संज्ञादिलि सम्प्रसारणात् आहूयः प्रहूयः
 इत्याद्यानिट् श्यात् । आदेभ्यो न कृते आहूयः । प्रहूय इति ।

२८१६ । सुपि स्वः ॥ १२॥४ ॥

टी—सुप्येति योगो विभक्त्यन्ते । सुप्युपपदे आदन्तात्क-
 र्त्वात् । ह्यभ्यां पिवतीति द्विपः । समस्वः । विषयमस्वः ।
 ततः 'स्वः' । सुपि तिष्ठते कः स्वादारभ्यसामयार्द्धाभे । आहू-
 नासुत्यानमाहूयः ।

The rule is broken up into two parts (i) सुपि and (ii) स्वः—of
 which the first means—when a सुप i. e. a सुप्यन्त word precedes
 as an अङ्गम्, an आदन्त (ending in अन्) root takes the affix व.
 Thus ह्यभ्याम्, etc.—That which drinks with two (nostrils) is

called a *rip*: (an elephant) वि० प० क०—by 'पातो लोपः—' (2361). Then compare 'ख' which means—when a *सुप* उपपद precedes, the root *खा* takes *क* in the भाववाच्य on the strength of the commencement of this rule which thus admits of two-fold formations. Thus *खाखूनाम्* etc (the rising of mice) *खाखूः*—*खाखू* उद् *खा* + *क* by 'पातो लोपः—' (2361) and 'उद्: खासथोः—' (218). Note that 'खाखूः' as sanctioned by भाष्य, is masculine and not neuter although it is formed in the भाववाच्य.

नित—। सुपीति : शीगविभागसङ्गमेतत् सुत् तदाह—योगो विभक्त्य इति । एतद्विभक्त्यैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथाच सुपस्य सम्प्रदाते—'सुपि' इति कम् 'ख' इत्यादयः । तत्र पूर्व व्याचष्टे—सुपि उपपदे इति । सुपीतानि सुकृतस्येत्येत्युपपदे इति 'कर्मणि—' (११२१) इत्यातोऽप्येवास्मादिति । आदेशादिति कश्चित् च । 'पातोऽनुपसर्गे—' (११२१) इत्यात इहम् । 'आभासिनि—' कश्चान्येतद्विपरिण्या जलारुणदर्मनादिति । तत्रः ख इति । द्वितीये विभागे इत्याद्यः । खः इति—खा इत्याद्य पञ्चम्यन् तदाह—सुपि तिष्ठतेति स्पष्टम् । चारश्चसामर्थ्यादिति—ध्वारश्चसामर्थ्यादिति—भाषः । तत्रापि 'सुपि' इत्यनेन पूर्वभागेनेव कर्तरि प्रत्ययलिङ्गे 'कर्तरि हत' इति निहानुपसर्ग चतस्रः 'खः' इत्याद्य चनिर्दिष्टार्थत्वेन 'गुपतिजकिदभ्यः सन्' इत्यादिना साधक्यम् । स्वार्थे भावे एव सम्भवति न तु कर्त्तव्यादी इति स्पष्टमेतदपि भाष्ये । न नृच 'वम्यर्थे कविधानम्' इति वार्तिकदेव भावे कप्रत्ययस्य मतार्थत्वेनेदं स्पष्टमिति चेत् । न—स्वकृतो वार्तिकानुसरथानुपपत्तेः । यदा नित्योपपदसंसार्वभ्यम् (सुपपदनतिक्रम्यनेन) इति विभाष्यम् । चतस्रवाह—खाखूनाम् इति । चतस्रपदविधः । खाखूनामित्याद्य प्रकाशनाभाव न विवहः । प्रयोगार्थेन लौकिकविग्रहाकाशनादप्युक्तम् । खाखू इति—खाखूरिति भूप्रत्ययवाच्यः । भावपञ्चम्येपि पुल्लिङ्गमिति स्पष्टम् । न तु मर्पस्य इति भवितव्यम् । आद्यादी भवेत् पुल्लिङ्गमिति चेत् तदाह—'वम्यर्थे कविधानम्' इति वार्तिकस्योद्धारणं तु यत् । चित् इत्यादीनि

२८१७। प्रष्टोऽप्रष्टामिनि ॥ ८१।८२ ॥

दो—। प्रसिद्धत इति प्रष्टो नोः । अपतो गच्छतीत्यर्थः ।
‘अप्र’—इति किम् ? प्रष्टः ।

‘स’ of स्वा becomes cerebral irregularly (निपातने) when ‘प्र’ precedes provided the derivative denotes advancement (अवगमनम्) । Thus प्रष्टः advancing slow, but प्रष्टः—width.

नित—। वृद्ध इति । पपूर्वात् लिङ्गे कपृताये पूर्वस्यत्वत्वात् अपमानादर्थे पृष्ठ इति निपातान्ते । अन्यथा—प्रष्टः इत्यङ्गभ्रां परत्वाभावात् अत्र यत्वावकाशो नास्तीति ।

२८१८ । अस्वाव्यगोभूमिसव्येऽपह्नितिकुशेकुशङ्कङ्क-
मस्त्रियुष्टिपरमेदङ्गिर्दिव्यम्बिभ्यः स्त्रः ॥ ८१।८७ ॥

दो—। ‘स्व’ इति कप्रत्ययान्तस्वानुकरणम् । प्रष्टार्थे प्रथमा । एभ्यः स्त्रस्त्र यः स्वात् । हिष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं ‘कर्षाणि’, ‘सुपि’ इति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्वस्य सम्बन्धः ।

The ‘स’ of ‘स्व’, which is nothing but an imitation of the derivative of स्वा with क and thus a nominative in the sense of a genitive, becomes ष when coming after अस्व, आस्व, गो, भूमि, सव्ये सव्य अप, हि, त्रि, कुशे, कु, वृद्ध, अङ्क, नक्षि, पुष्टि, परमे, दङ्गि, दिवि and युष्टि. Thus अस्वष्टः (one born of a Vaishya by a Brahmin), आस्वष्टः, गोष्टः (also गोष्ठम्), भूमिष्टः (born or standing on earth), सव्येष्ट (सव्ये is a locative sing. by निपातन or by ‘इल्लदन्तात् सव्याः’) also सव्यष्ट (or सव्य—means left), अपष्टः, त्रिष्ठः (standing on two

[* अत्र ‘अव्याप’ इति तत्त्वबोधोद्दिष्टः पाठः । ‘अव्येष्टः’ ‘अपष्टः’ इति चतस्रो बोधाहरणम् इति] ।

things), विहः, कुमेहः (by 'इलदन्वात्—' etc the locative is retained), कुहः (leprosy), बहुहः (बहु appointed piece of wood), चहहः (the thumb), मन्त्रिहः, पुन्त्रिहः परमेहः (a synonym of इलह् also परमेहो) बर्हिहः दिविहः (loc. sing of दिव् heaven) and अग्निहः । Henceforth i. e. from the subsequent rule 'तुन्दशोकयोः—' (2919) will be carried on the terms 'कर्मणि' and 'भुवि' wherever possible, 'भुवि' only follows where intransitive roots are dealt with.

नित— आत्मान्तेति । आत्मा, आत्म, यो, भूमि, सत्ये, अप, वि, मि, कुमे, बहु, चह, मन्त्रि, पुन्त्रि, परमे, बर्हि, दिवि, अग्नि एभ्योऽष्टादशश्च दत्तवर्तिनः स कप्रत्ययस्य 'लृ' इत्यस्य सस्य यः स्यात् । स इति स्वाध्यायी पचस्यगमिति भवः । नारयितुमाह—स इतीति । स्वा इत्यस्य पचस्यगमत् तं भूमिस्थितं गोस्यानकम् इत्यादावपि पचप्रसक्तिरिति तादृशं व्याख्यानमनुचितमिति भनयितुमिदम् । विह इति—इयोस्त्रिहोत्थयः । एवमन्त्रह, आत्मह इत्यादावपि तत्र तत्र तिष्ठतीत्यर्थो बोध्यः । इत कर्ममिति—'तुन्दशोकयोः—' (२८१८) इत्यादी सकर्मकस्य कर्मभोति भुवीति च इयमभ्यनुवर्तते । अकर्मकस्यसिद्ध भुवीत्येवाभ्यनुवर्तते । न तु कर्मभोत्यपि असन्धानात् ।

२८१८ । तुन्दशोकयोः परिभुजापनुदोः ॥ ३।२।५ ॥

दो— तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां वाः स्यात् । 'आलस्यसुखाहृद्ययोरिति बह्वचम्' (वार्तिक) । तुन्द परिमार्ज्यतीति तुन्दपरिभुजोऽलसः । शोकापनुदः, सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यस्य संसाराभारत्वापदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्या उपाख्यानम्' (वार्तिक)—मूलानि विभुजति मूलविभुजो रयः । आकृतिगर्भोऽयम् । महीधः । कुहः । मित्वतीति मितः ।

परि + कृन् and परि + हृन् take क when the terms कृन् and हृन् in the accusative are used before them as उपपदस respectively. 'परिसिक्तुर्हरिचरोः' (Vartika)—It must be noted that क is attached to them (कृन् + परिभुन् and हृन् + परि + कृन्) only when the senses of lethargy and consolation are implied. Thus कृन् + कृन्—कृन्परिभुन् (an idle fellow)—no guna of the root due to कित्. शोकापहृन्—a restorer of comfort i.e. a consolator. कृन्-परिभुन्— one who takes necessary care of his stomach but not an idler—It is derived with चच्, हृच् being enjoined by 'हृचो हृच्' (२३१). And he who removes grief on the point of transitoriness of the world is—शोकापहृन् (derived with चच्). 'क प्रकरणे' (Vartika)—In the section of the affix क, a provision must be made for the formation of मुखमिभुन् etc i.e. they are to be derived with the affix क. मुखमिभुन् etc—injures the roots (of trees etc)—मुखमिभुन्—no guna due to कित्. These words are not exclusively known but have to be recognised by their shape & form. Thus महीश्रः a mountain (मही + श्र + कृ = महीश्र by 'इको यण' (47) गुण being barred due to कित्)—etc gain inclusion in the list.

मित्ति—तुन्दरी चक्रेति । कर्मणोऽप्येवम् इत्यादिनामाश्चोपपदौ चक्रेति । तदाह—कर्मणोऽप्येवमिति । पश्चिन्नापहृदीति । पश्चम्यर्थो यदो यदाह—आभ्यामिवि । आभ्यामसुखाहरचयोति—आर्विकम् । तन्निष्ठाग्नोरेतावयो रार्था इति कश्चमिवि तदर्थः । तदाह—तुन्दपरिभुजोऽखच इति । तुन्दमिति कतरम् । सुखत उदरपर्याप्त इति यावत् । प्रत्ययस्य कित्नात्र गुणः । एवं शोकापहृन्तौति शोकापहृन्—सुखिष्ठाहता । अखसादनमिति । अख यथाग्राहम् । 'अनेच्छा' (२२११) इत्यादिपठः । एवं सुखाहरचादभ्यापि चच् एव न क इति

द्वयवितुल्यम्—यस्य संसारेति । 'कर्मकरणे'—इति—वर्तिष्यम् । मुखविभुजादिक-
इति—तादर्थ्यं चतुर्थी । मुखविभुजादिविभक्त्यर्थेति । मुखानि विभुजतीति । 'मुखी-
कौटिल्ये' इति तौकादिनां धातुः । वचादीनां भूजतिः विभर्दवतीत्यर्थः । आकृति-
नचोऽयमिति । आकृत्या एवेतां परिगणने, कर्मण्यम् इत्यर्थः । महीम् इति—
'किमुद्गु गृह्यामि' (भक्तो यण्—) (४७) इति यण् । महीम् भरति इति धातुः ।
पर्वतः इत्यर्थः । 'पञ्चकिका गोमभिदागम्याः सरस्वतीनां यतयोप' महीम् ।
(रघु—१२५) । कुम्भः—कुं इषीं भरतीति प्रागुद्गमः । 'गोमा कुः प्रविनी-
युषी'त्यमरः । गिरतीति—'गु—गिरत्ये' इति धातुः । प्रवयस्य किमुद्गु रपरत्वम् ।
'अवि विभावा' इति कर्मम् ।

२८२० । प्रे दाघ्नः ॥ २।२।६ ॥

दी—। दाघपाज्जाभातेषोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कः स्वात् ।
अचोऽपवादः । सर्वप्रदः । यधिप्रदः । 'अनुपसर्ग' इत्यमरः ।
प्रादक्प्रसिद्धः सति० न कः । गोसंप्रदायः ।

The root दा with all (the four) forms and the root ज्ञा preceded by the उपसर्ग 'प्र' takes the affix क when an उपपद stands in the accusative. This supersedes यण् by 'कर्मण्यम्' (2993). The four forms of दा are—'दुदाक् दानि', दाप् दानि, दी जयस्यन्ने and दीक् रचये । Cp 'दाधा दुदाप्' (2373). यधिप्रदः—one experienced in the matter of routes or paths. Owing to the mention of the term 'अनुपसर्ग' in the text 'दाघ्नः' (2993) क will not follow when any उपसर्ग other than प्र precedes. Thus गीसुरस्यन्ः (a group of cows)—where यण् is affixed.

मिति—। प्र—इति । यत् 'प्र' इति उपपत्ति काचविभक्तम् । वचाङ्—गोपसृष्टादिति ।
गोपसर्गगुहादिवर्त्यः । दाघ्नो गो वेति उभाकाराभात् यधमिदमवयवम् । 'नमास्य'

• 'सुवि' इत्यत्र पाठान्तरम् इति भाष्यतन्त्रोक्तम् ।

Case. Thus सामने: (one who sings on the Saman) by 'सादेव' (2376) and 'सातोलीप' (2361) सामने—*Samane* 'दित्'—*dit* 'चर्'—*ch* (475) 'सामने'—*Samane* 'चर्'—*ch* (2913) then चाल and दृक्. अनुसार + पुरुषार्थ 'पिबति'—(Vartika)—*pa* to drink (when preceded by no चपसने but) having सुरा, (2913) and वीरु (a 5167 of drink) the accusative as चपसने takes टक्. Thus सुरा-*Sura* forms of—सुराप and वीरु. But वीरु—A Brahmin lady subsisting on milk only. Here *pa* takes क by 'सातोनुपचर्' (2915) and hence टप् comes in and not लप्. सुराप—*Surap*—a woman watching the wine—this also is derived with क and then affixed with टप्. Here टक् is barred despite the presence of सुरा, as the Vartika clearly enjoins टक्—to 'पिबति' (*pa* to drink), and not to पाति (*pa* to protect).

मित—। मापौरिति। गा य पाचेलि इत्यात् समसोपनिषत्त्वम्। अत्रापि
पञ्चम्यायै सप्तमी। तदाह—चतुषष्टाभ्याम् आभ्यङ् इति। अत्र चतुषष्टाभ्याम् इति—
उपसर्गसंहिताभ्याम् इत्यर्थः। अत्र 'आभादाय इत्येवमिदेषः' इति। आभ्यो आनुबन्धः।
तेन गीष्णेन गायत्रीरेव चतुषष्टम्। तदाह—आभगः—आभगौति। समसः सप्तमीसमसः।
आस + गै + टक् इति स्थिते 'आदेवः—' (१२७७) इत्याहुं लृटि 'आक्षी प्रोक्षी' इति
चिन्तादाहोपि कृते आभगः इति। प्रत्ययस्य टिप्पणम्। टिप्पणम्—इति
लोपि आभगौति। आभगस्यम् इति—अभोपसर्गसंज्ञानुम्। निम्नोक्तम् (१२७७)
इत्यर्थः। 'आदेव इति आभ्युम्। 'आक्षी युक्' इति टक् च। अत्रानुसङ्गः। अत्रानुसङ्गः
हः। पिबतेरिति—पिबति कथिदम्। सुरापीभ्यो। अत्रैवोपसर्गसमसोपनिषत्त्वप्रमाणम्
टक् संहितेति तदर्थः। सुरापीभ्योति। अत्रैवोपसर्गसमसोपनिषत्त्वप्रमाणम्। अत्रैवोपसर्गसमसोपनिषत्त्वप्रमाणम्
टिप्पणम्—इति लोपः। श्रीमिद्विद्वत्प्रमाणप्रतिनिधौ। अत्रैवोपसर्गसमसोपनिषत्त्वप्रमाणम्। अत्रैवोपसर्गसमसोपनिषत्त्वप्रमाणम्
अत्रैवोपसर्गसमसोपनिषत्त्वप्रमाणम्। अत्रैवोपसर्गसमसोपनिषत्त्वप्रमाणम्। अत्रैवोपसर्गसमसोपनिषत्त्वप्रमाणम्।

तत्प्राप्तम् इति शब्दः । अतएव इति । प्राप्तिश्च समासः । अतएव इति ।
 सोऽप्येत्येव च प्राप्तिः समासः ।

२८२५ । आदि ताच्छीलौ ॥ ३१२११ ॥

दी— । पुष्पाण्याहरति ताच्छीलः पुष्पाहारः । 'ताच्छीलौ'
 किम् ? भाराहारः ।

preceded by the उपसर्ग आदि, takes च् when a द्वितीयान्तात्
 precedes the same and the sense is his habit or nature !
 This पुष्पाहारः (पुष्प + आ + ह + च्) one accustomed to collect
 flowers, otherwise भाराहारः (भार + आ + ह + च्) where no such
 habit is implied.

अतएव इति शब्दः पूर्वः समासः समासः । आदिः पुराहरतेरप्युक्तं
 तत्प्राप्तम् इति शब्दः समासः । अतएव इति । पुष्पाण्याहरति ताच्छीलः इति ।
 अतएव इति शब्दः समासः । अतएव इति । अतएव इति । अतएव इति ।
 अतएव इति शब्दः समासः । अतएव इति । अतएव इति । अतएव इति ।

२८२६ । चर्हः ॥ ३१२१२ ॥

दी— । चर्हतेरप्युक्तं । चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः ।
 पूजार्हा आर्हा चर्हः । चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः ।

सितं— । चर्ह इति शब्दः । पूजार्हा इति—पूजार्हा इति । चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः ।
 'चर्हायते' इति शब्दः । चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः ।
 चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः । चर्हः चर्हः ।

२८२७ । सत्यकर्मवीः रमिजपोः ॥ ३१२१३ ॥

दी— । सत्यकर्मवीः रमिजपोः । सत्यकर्मवीः रमिजपोः । सत्यकर्मवीः रमिजपोः ।

सदनैक' सा'दिति भावस्तदुक्तोक्त्याहरणतत् । एवञ्च ईत्यादिवर्गेषु सप्तस्यपि
शस्यपदसामर्थ्यात् छन्दोमयत्वञ्च एव न ४ इति । उदाहरति—बह्वर्त्ता भवति ।
परिग्रहितेति चेदः । तच्छेदा इति तु ताच्छेदोक्तिरत्र क्वचिन्मिति प्रदर्शनायम् ।

२८२८ । 'अभिप्रेत' शब्दे ॥ १२।१५ ॥

दी—। 'सि' शब्दे खण्डः । 'पार्श्वोद्विषसङ्ग्रहानम्' (वार्तिक)
पार्श्वोद्विषां शब्दे पार्श्वशब्दः । छत्रशब्दः । उदरेण शब्दे उदरशब्दः ।
'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वार्तिक)—उत्तानः शब्दे उत्तानशब्दः ।
अवमूर्धशब्दः । अवमूर्धो मूर्ध्ना यस्य सोऽवमूर्ध्ना । अधोमुखः शब्दे
हृत्स्थः ॥ 'गिरौ उच्यते'—गिरौ शब्दे गिरिशब्दः । 'सोके
गिरिशब्दः । कथं तर्हि 'गिरिशसुपचचार प्रत्यङ्' सां सुकोटी
इति ? गिरिरस्यास्तीति विषये लोभादित्याहः ।

The root गी takes the affix चच् when a सुवन- word in the
locative precedes as an उपपद. Thus खण्डः—lying in the sky
(ख + वी + चच्—खञ्ज as. before). *. 'पार्श्वोद्विष'—(Vartika)—An
inclusion must be made of गी taking चच्, even when सुवन- word
such as पार्श्व etc. precede as उपपद's not in the locative but in
other case-endings, as पार्श्वोद्विषां शब्दे etc. lies on the sides. 'उत्तानो-
दिषु' (Vartika)—An inclusion must be made of गी taking चच्
when उत्तान etc. stand as उपपद's in the nominative (and not
in the locative). Thus उत्तानः शब्दे—lies with face up wards
उत्तानशब्दः—a child. Cp—आदुतावशब्दः दिग्—Amara. Similarly
अवमूर्धशब्दः—lies with his head (मूर्ध्ना) downwards. Exposed as
अवमूर्धो शब्दे । 'गिरौ उच्यते' (Vartika)—The locative गिरौ (in the
mountain) preceding as उपपद the root गी takes as उपपद चच्.

निरिहः (one lying in the hills). Here the 'रि' (इ. २५२२) is dropped, due to loss of the affix (रु) although 'रि' is not a वृद्धवर्ग word (‘निरिहसायकमिहसायि. टेबोप’). In usage however, the form is निरिहः with वृद्ध by ‘अभिवरु’ (2929). How then etc—The verse is from कुमारसम्भवम् (1. 60) meaning—That lady (Parvati) of mine has approached Shiva (निरिह) every day. This निरिह is to be defended not as a वृद्धवर्ग word but as a तद्धितवर्ग (with the मकार) by the rule ‘लोकादिपामादिपिबन्धिनः शरीरम्’ (1997).

निरिह—अभिवरु इति। अभिवरणवर्गिणि कुम्भोपपदे जेतेः (गीतायां) वृद्धवर्गः स्यात्। उच्यते इति—‘साधुवाचक’ (२१६८) इति सूत्रम्। पार्श्वे दिव्यति—वार्तिकमिदम्। विभिन्नविभक्तिवर्गेष्वपि पार्श्वे दिव्यमपदे जेतेरप्यस्य इति तदर्थः। अभिवरणवर्गः। तदाह—पार्श्वे दिव्यमिति। ‘उच्यते’ इति—वार्तिकमिदम्। कर्तृभूतेष्वपि पदे जेतेरपि। उच्यते इति। ‘साधुवाचक’ इति। उच्यते इत्युक्तम्। इत्यर्थः। भवभूतवर्ग इति सूत्रम्। ‘मिरी’—वार्तिकमिदम्—वर्गवर्गवार्तं चारम्। जेदसेति केद एव। तदाह—लोके इति। अत्र ‘अभिवरु’ जेतेः (२६२६) इति वृद्धवर्गमर्थम्। कर्तृ तर्हि इति—लोकाद्योऽयं कुमारसम्भवम् (१५. ६० इति)। सेति पार्श्वेति। समाधत्ते निरिहसायकम्। वृद्धवर्गं जेते इतीति भावः। एवम् तद्धितवर्गं गच्छेत् न वृद्धवर्गः इति निबन्धम्। लोकादिसाधुवाचकम्। ‘लोकादिपामादिपिबन्धिनः शरीरम्’ (१९९७) इति सूत्रादिसर्वम्।

२८२०। अरुहः ॥३॥२॥१॥॥

The root अरु takes २ when अङ्गुष्ठादि in the locative precedes. अरुहः—Travelling in the kurus (a country)—Break up as अरुहः अरुहः। अरुहः By the rule ‘अङ्गुष्ठादि’ (470).

अभिहितः—^१। अविहितः। इति निर्देशः। एतद्विषयकम्। अपेक्षितं पूज्यमात्रं
अविहारं केचिन्मद इति। कर्तव्यवादितम्। कुरुचर इति—कुरुषु, चरतीति। विष्णुः
न च चक्षुर्न कणामुनिर्वर्तिः—‘देश’ इति शक्तिरिति देशवाचकस्य कुरुपदस्य पूर्व-
संज्ञात्वात् ‘कुरु’ संप्रसारितः इति कदम्बिकः। ‘कुरु’ ‘चरती’ इति शब्दाभ्याम् इति, अचक्षुः।
देशवाचकत्वात् न च कर्तव्यमात्रं विष्णुः कुरुषु चरतीति। योनेः कर्तव्यस्य विष्णुर्मात्रसिन्वेति। अन्वयः कुरुषु
अभिहितम्। एतच्च ‘अविहितम्’ (५२८) इत्येव कारकान्तरात्प्राप्तमस्ति।
अथवा ‘अविहितम्’ इति शक्तिरिति ‘अविहितम्’ (५२८) इति सूत्र-
संनिवेशस्य अर्थोक्त्यापत्तेः। अतएव ‘समा समा विज्ञायते’ (१८११) इति सूत्र-
‘समा समा विज्ञायते’ इति विग्रहपरं भाग्यं सङ्गच्छते। तस्मात् कर्मरूपाया
नैकस्त्रिकत्वादेन ‘कुरुषु’ इत्येव वाच्यम् अविहारं इत्यनुवर्तयितव्यम्।

२८३१ । भिक्षासिनादायेषु च ॥ २॥ २१३७ ॥

दौ—। मिच्छां चरतीति मिच्छाचरः। सेनाचरः। आदा-
येति लघ्वक्तम्। आदायचरः। कथं प्रेष्य, स्थितां सङ्घरीम्
इति। यथादिषु चरडिति पाठात्।

वर takes ■ also when भिजा, सेना and बाह्य are उपपद. Thus भिजावर (a-beggar), सेनावर (a-person joining or visiting the army) and बाह्यवर (a-collector). बाह्य= बाह + वर. The term उपपद, however, there being no mention of उद्भूत, is provided for with कीप् by 'सिद्धावर्' (440) as the उपपद class reads 'वर'.

[illegible]

उपपत्तिरसम्भवात् निपात्यन्ती प्रत्ययस्य प्रसङ्गे प्रत्ययः । सभाषणे—पक्षविग्रिति ।
 एवमपि 'टिक्टापेक्ष' (४७७) इति नदी इत्यादीनां दायिवः प्रतीतिरिति ।
 सभाषणे—पक्षविग्रिति । सभाषणे—पक्षविग्रिति ।

२८३२ । पुरोऽस्यतीऽस्ये पुं सत्तः ॥३१॥१८॥

दी—। पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रमग्रे वाग्र वा सरतीति
 अग्रसरः । सूत्रेऽपि इत्येदमन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि
 'युष्मं तदग्रसरमवितकृणसारम्' इति ? बाहुलकादिति हरदत्तः ।

... coming after the उपपद पुरस्, अग्रतस्, and अग्र takes ट in the
 active voice. The word 'अग्र' in the rule becomes एकारान्त
 irregularly (निपातने) when formation is made. Thus अग्रम्, अग्रे च
 or अग्रं gives the only form अग्रसर and not अग्रसरः । Occurrence
 however of अग्रसर in expressions as above is to be defended,
 according to Haradatta, by बाहुल्य or irregularity in general.
 Cp—'एवं च बहुल्यवचनम्' i. e. in 'लुक्पुटो बहुलम्' (३८, १) लुक्पुटो
 लुक्पुटो बहुलम्' etc etc (२४९५).

नितः—। पुरे इति । पुरस्, अग्रतस्, अग्र एतु उपपदेषु सत्तः । अग्रिति
 सभाषः । ननु अग्रम्, अग्रे च, अग्रं वा सरतीति विग्रहेऽस्ति 'सुपोऽबाहुल्यमपि
 पक्षिणो'रिति सुबुद्धि 'अग्रसर' इत्येव न्यायम् । कथमग्रे सर इत्येदमन्तत्वमाह—
 'एदमन्तत्वमपि निपात्यते इति (उपपदसारेण कथितम्) । नन्वेवमपि कथम् 'युष्मं'
 इत्यादौ अग्रसर इति । तदाह—बाहुलकादिति । 'लुक्पुटो बहुलम्' इत्येव न्यायम् ।
 योगविधेयग्राहबाहुलकादिवचनैः । हरदत्त इति नामपक्षमन्तविग्रहेण नित्यमिति आदेशः ।
 भाष्यमन्तैः अग्रसरः अग्रे सर इति अग्रमपि अग्रं वा सरतीति सभाषः । अग्रमपि
 प्रागुच्यते इत्यादि ।

२८३३ । पूर्वो कर्त्तरि ॥ २१॥१८॥

दी—। कर्त्तृवाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सत्तः स्वात् । पूर्वः सर-

भवेत्—कृत्—१२३१० इति एवम् । निष्कार इति—कृत्—कृत्—कृत्—
चयनकर इति । अनुसृत इत्यर्थः ।

२८३५ । दिवाविभाभिशाप्रभाभास्कारान्मानन्तादिवहुनादी-
किलिपिलिविलिभक्तिकेतु चित्तञ्च तसङ्गाजङ्गावाह्वय्यत्तद्वनुर-
कृष्ण ॥ २१२२१ ॥

दी—एव कजष्टः स्वादेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-
कारः । निशाकरः । कस्कादित्वात् सः । भास्करः । बहुकार-
वहुशब्दस्य वैपुल्याय सङ्गापिचया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिवि-
शब्दो पयायो । सङ्गा—एकवारः । द्विकारः । कस्कादित्वा-
दहस्कारः । 'नित्य समासेऽनुस्तरपदस्त्वस्य' (१५८) इति शत्वम् ।
धनष्कारः । अक्षष्कारः । 'किं यत्तद्वहुषु कृञोऽप्यिधानम्' इति
यातिकम्—किङ्करा । यत्करा । तत्करा । इत्वादी ट
वाधित्वा परत्वादच् । पु योगे ङीष् । किङ्करी ।

The root कृ (कृञ् करणे) takes ट when preceded by the
accusative उपपदस—दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, चक, चयन, वादि,
बहु, नान्दी, किम्, लिपि, विवि, विलि, भक्ति, कर्तृ, चित्त, चेत, सङ्गा (i.e. एक, वि
etc), जङ्गा, वाह्व, अह्व, वत, वीत, वसुस् and अह्वस् (i.e. twenty seven
only) even when वसु etc are not meant; cp 'कञी वसु—' (2934).
दिवाकरः etc—Break up as दिवा (दिवसेका दिवस) करोति etc. बहुशब्दस्य etc
—The word बहु (many) does not denote a definite number (सङ्गा)
but implies a 'multitude' or 'vastness' (बहुत्वम्) and therefore has
been separately dealt with. Both the words लिपि and विवि signify
the same thing viz a script. The latter word is left out

in the text are—चारकरः चणकरः and चादिकरः चणनकरः. Although the word चण includes the word चणन yet the latter has separately been taken due to the difference lying between them in respect of pitch (स्वर-विशेषः). एवकरः etc similarly विकरः, चणकरः etc. चादिकरः (like आकरः) स by the rule 'चकारादिभ्यश्च' (144) as this (चकार etc) list is not limited (वाक्यविशेषोपपन्नः). 'नित्यं समासः' (Varttika)—सकार lying not in the subsequent or following member in a compound is persistently changed into न when a samasa is effected etc. Thus न in चणुकरः (a maker of bows). चणुकरः—चणुश्च means a boil or sore. The words omitted are—गाथीकरः (गाथी—a benedictory verse uttered at the outset of a drama) निहकरः (servant); लिपिकरः लिपिकरः (a copyist); नृपिकरः नृपिकरः, नरकरः विमकरः, विमकरः नृपिकरः and नृपिकरः. This feminine forms are दिवाकरी, विभाकरी etc by the rule 'दिवाकरी'—(470). But the words निहकरः चणुकरः, चणुकरः and चणुकरः will not have क् by the above rule as they are not derived with ट but with च् by the varttika—'विशेषणश्च' i.e. क् takes च् when चिच्, चच्, कच् and कच् precede as उपपदः. Thus निहकरा etc with टच् in the feminine by the rule 'चकारादिभ्यश्च' (454). उदाहरणं—The drift is this—The author of the commentary नृप (Jinendra) holds that the क् enjoined in the rule 'चकारादिभ्यश्च' (2934) will bar the क् enjoined by this varttika on the strength of the dictum of पूर्वनिमित्तिकः (prohibition due to priority). But the द्वाब्धौ नृपः does not sanction this and hence the क् in the dictum of पूर्वनिमित्तिकः (prohibition due to posteriority) applies to the क्

किङ्करीत्यादि भवति । तदाह—किङ्करीति । ननु तथापि लोके किङ्करीति इत्यनेन तत्रका नतिरित्यत आह—पुंयोगे क्रीप् इति । ननु व्यासहस्त्यासेन पूर्वविप्रतिषेध-पद्यान्वये 'ह्रस्वो हेतुताच्छीष्यानुधोन्विषु' (१८३४) इति टप्रत्ययेन चणप्रत्ययस्य बाधे सति पुंयोगाभावेऽपि क्रीप् स्वादिति चेदवाह—हेत्वादाविति । 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्याश्रित्येदम् । तेन व्यासहस्त्यासेन नादर्थव्यभवेति भावः ।

२८३६ । कर्मणि श्रुतौ ॥ १।२।२२ ॥

दी—। कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्वादुभ्रुतौ । कर्मकरो श्रुतकः । कर्मकारोऽप्यः ।

Here the word 'कर्म' in the rule signifies an उपपद and not the accusative which (कर्मणि) is already present here by चतुर्विधत्ति from 'कर्म'च्छण्' (2913). Thus the rule means—ह्रस्व takes ट् when the word कर्म is present as an उपपद and remuneration or wages (श्रुति) is meant. Thus कर्मकर servant. कर्मकारः (कर्म) here there is no sense of श्रुति ।

नित—। कर्मवीति । कर्मशब्दोऽत्र उपपदम् । न तु द्वितोयाविभक्तिषाह्रस्व 'कर्मच्छण्' (२९१३) इत्यलङ्कारद्वयत्वेनत आह—कर्मशब्दे इति । भवतिर्वेतनम् । श्रव्यभावे तु यथाप्राप्तम् कर्मकार इति ।

२८३७ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ १।२।२२ ॥

दी—। एषु कलशो न । हेत्वादिषुप्राप्तः प्रतिविध्यसे । शब्दकार इत्यादि ।

The affix ट् due after ह्र from 'ह्रस्वो हेतु—' (2934) is barred when शब्द, श्लोक, कलह, गाथा (lyrical poem) वैर (enmity) चाटु (flattering), सूत्र (rule), मन्त्र (counsel) and पद (word) are उपपदs. Thus शब्दकारः, श्लोककारः दूतकारः—etc.

मित्—। न शब्द इति । विवरणं स्पष्टम् ।

२८.३८ । सन्मशकृतीरिन् ॥ ३।२।२४ ॥

दी—। 'ओद्दिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । सन्म-
करिर्ब्रीहिः । शकृत्करिवत्सः । 'ओद्दिवत्सयोः' किम् ? सन्म-
कारः । शकृत्कारः ।

The varttika 'ओद्दिवत्सयोः' completes the rule thus
'सन्मशकृतीरिन् ओद्दिवत्सयोः' । The rule कृ takes इन् (इ) when सन्म
and शकृत् (excretion) precede as उपपद, and paddy and a calf are
implied by the derivative ; the नकार of the affix elides. सन्मकरिः
—paddy forming a cluster. शकृत्करिः—a calf excreting always.
सन्मकारः etc.—चच् by 'कर्मस्थान्' (२९।३).

मित्—। सन्मशकृतीरिति । सन्मशकृतीः कर्मस्थोरुपपदयोः करोतीरिन्
प्रत्ययः स्यात् । 'ओद्दिवत्सयोः—' इति वार्तिकमिदम् । तेन ब्रीहौ वत्सि च
कृमेणार्थे यथोक्तं श्वाश्वान्येति दर्शयन्नाह—सन्मकरिः ब्रीहिः । सन्मः दद्यादिनिचय
इत्युक्तम् । तं करोतीति विग्रहः । प्रत्ययस्य नकार इत् । शकृद् विष्ठा ।
शकृत् सन्मकारः—चच् 'कर्मस्थान्' (२९।३) इत्यप्येव ।

२८.३८ । हरतेर्दृतिनाययोः पशौ ॥ ३।२।२५ ॥

दी—। दृतिनाययोरुपपदयोर्दृञ् स्वात् पशौ कर्तरि ।
दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नायं नासारज्जुं हरतीति नायहरिः ।
'पशौ' किम् ? दृतिहरः । नायहरः ।

The root कृ takes इन् (इ) when दृति (a broken pot or a
leather bag for drawing water) and नाय (a rope thrust into
the nose of a beast) precede as उपपदs, and a beast is implied

by the derivative. इतिहरः etc imply anything except a beast—
'कच्' by 'हरतेः—' (2923).

नित—। हरतेरिति। इति यथाविशेष्य पशुचेत् प्रत्ययान्तोपाधिः कस्यत
इति चार्थः। तदाह—पशौ कर्तरि इति। प्रत्ययान्तस्य विशेषणमिति यावत्।
इतिरिति भगवद्वचः। 'मेनास्य चरति प्रजाद्विः पादादिवोदकम्' (मनु) इत्यादौ
दर्शनात्। चर्य भस्त्रिकावाचकोऽयमिति कैचित्। प्रत्ययस्य निष्ठादनन्तरस्य
गुणीयादिकस्य दीर्घत्वं न। इतिहरः इति—'हरतेरनुचमने—' (२९२९) इत्यच्।
तादृशपादपादौचर्यः।

२८४०। फलेष्वहिरात्मभरिच ॥ ३३३३ ॥

दो—। फलानि गृह्णाति फलेष्वहिः। उपपदस्य एदन्तत्वं
गृह्णेतिप्रत्ययस्य निपात्यते। आत्मानं विभर्तीति आत्मभरिः।
आत्मनो मुसागमः। भृञ् भृत्। चात् कुक्षिभरिः। चान्द्रासु
'आत्मोदरकुक्षिष्विति' पेटुः। 'ज्योत्स्नाकरभसुदरभरयश्चकोराः'
इति सुरारिः।

The root गृह् (उपादाने) and the root भृ (भरणे) irregularly
(निपातने) take the affix इन् (१) when the उपपदस्य फल and आत्मन्
precede respectively, and फल and आत्मन् irregularly (निपातने)
become फले and आत्मन् (with the aug. हुन्) in order. The चकार
in the rule is to include कुक्षिभरिः (a glutton) i.e. to provide
इन् after च when कुक्षि (the stomach) is an उपपद with the
aug. हुन् after it. The followers of Candra (a grammarian—
the इतिकार of चन्द्राकरस्य), however, read as "आत्मोदरकुक्षिष्व
इन्", and in that case the instance of उदरभरिः (synonym of
कुक्षिभरिः) is to be had in the line of सुरारिः—'ज्योत्स्नाकरभसुदरभरयश्चकोराः'।

फलस्यङि: means a tree bearing fruits: Cp—‘खादयन्था: फलस्यङि:’—Amara, whereas आत्मभरि: is a synonym of कुचिभरि:। Cp—‘उभाभात्मभरि: कुचिभरिसूदरपूरके’—Amara.

नित— फलस्यङिरिति । फल आत्मनि च कर्मणि उपपदे कर्मक सहेयं अथ निपातशङिन्प्रत्ययः फलशब्दस्येदन्तत्वात्मानो सुमागमय निपात्यन्ते इति सूत्रार्थः । तदाह—फलानांत्वादिति । उपपदसमासः । अन् अत जुहोत्यादिरिति दर्शयति—आत्मानं विभर्ति इति । आत्मनो मुभागम इति । आत्मनः ‘सुषोषातु—’ इति गतारखोपाङ्गम् ‘आत्मम्’ इति वार्तित्वार्थः । सुस्य अकारप्रथोऽनभाङ्—चात् कुचिभरिति । फलस्यङिरिति फलशब्दः कथः । आत्मभरिकुचिभरिश्चदी पर्वयोः । [‘खादयन्था: फलस्यङि:’, ‘उभाभात्मभरि:कुचिभरिसूदरपूरके’ इत्युभयवाच्यमरः ।] आभ्यास्तिति । अन्धाभातु अन्धाकारवत् व्याख्यातः । तन्मवानुसारिण इत्यर्थः । ‘आत्मोदरकुचिभरि: एवञ्च अन्धैराधवे सूरारिप्रयोगे व्याख्यातः । करव्यञ्जित शब्दभक्तं समुह इति । ‘ज्योत्स्नापेयाचकोरै’रिति कविप्रसिद्धिः ।

२८४१ । एजे: खञ् ॥ ३१२२८ ॥

दी— एज्जादेजे: खञ् स्यात् ।

The root एजि i.e the causal (क्जिज्ज) form of ‘एज्जकम्पने’ take the affix खञ् when any उपपद precedes ; what then—

नित— एजेरिति । एज्जकम्पने इति भौवादिको वातुः । ततो णिच्—एजि । तत्वाभावात् खञ् । अत कर्मण्युपपद इति अनुक्तमपिगम्यते । ततः क्जिज्जित वाङ्—

२८४२ । अहर्दि धदजन्तस्य सुम् ॥ ६ । ३१६७ ॥

दी— अहर्धो विधतोऽजन्तस्य च मुभागमः स्यात् छिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शिखाच्छवादिः । जन्मेजयतीति जनमेजयः । ‘वातशून्यीतिलशर्धेजधेट्तुदज्जातिभ्यः खञ् उप-सङ्गमम्’ (वार्तिक)—वातमजा मृगाः ।

When an उत्तरपद (subsequent member), other than an indeclinable, affixed with a लृ-eliminating affix (as लृप्, लृप् etc) follows, the augment लृप् (ल्) is added to the contiguous words (उपपद) such as चरन्, विवन् and one having an अच् (Vowel) at the end. The affix लृप् being शित् is a सार्वधातुक by 'तिङ् शित्—' (2166) and hence the root followed by it viz एजि etc, gets लृप् etc by 'कर्त्तरि लृप्' (2167). Thus जनम् एज्यति (terrifies the people) जनम् एजि + लृप् = जन एजि लृप् by 'सुपो धातु—' (650) = जन एजि लृप् लृप् = जन एजि लृ लृप् by 'सार्वधातुकार्त्तम्—' (3168) = जन एज्य लृप् by 'एषोऽयवधातुः' (63) = जन एज्य लृप् (लृ) = जन एज्य by 'भतो भृच्' (191) = जन लृप् एज्य = जनम् एज्य = जनमेजयः । Similarly elsewhere. जनमेजय is an instance of 'जनमल्लभम्'. The term means a terrifier or the son of परीक्षित, Arjuna's grandson. The instances of चरन् and विवन् will be given under 'विजृम्भोक्तम्' (2950) and 'विषत्पदलोकापेः' (2954) respectively. 'वातशूनो—' (varttika)—The affix लृप् must be added after the roots वज्र, घट्, तुह and जहाति (जा ज्ञाने) when the उत्तरपद वात air, शूनो (bitch), शिला and जृम्भे (wind in the bowels or anus) precede these respectively. Thus वातम् अजन्ति (make for the air) वातमजाः (as beasts), शूनो etc are being dealt with in the next rule.

नित्—। चरन्ति । चरन् च विवन् च चरन्तश्चेति समाहारार्थं लृप् सार्वधातुकत्वात् इति । तस्य लृप्कवचनम् । तदाह—चरन् च विवन् इत्यादि । 'चल्लुप्तपदे' (११११) इत्यत्र उत्तरपद इति अनुवर्तते । 'खिलमल्लभम्' (१११६६) इति श्रुति वर्तते । तदाह—खिदम् इत्यादि । शित्सार्वधातुकार्त्तम् । 'तिङ् शित् सार्वधातुकार्त्तम्' (२१६६) इति श्रुत्यात् लृप् सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्त्तरि लृप्' (२१६७) इति भातोः लृप् इत्यर्थः । चादिपदेन मुञ्चायादियपरत्वात् लृप् ।

जनमेजयतीति विग्रहप्रत्ययमेतत् । एवं 'ध्रुवोधातु—' इति सुपीठकि जन एजि +
 खम् इति स्थिते ध्रुः । ततः 'सार्वधातुकार्ध—' (२१६८) इति गुणे जन एजि
 शप् खम् इति जाति 'एचोऽयवायावः' (६२) इत्यवादेशं जन एजय खम् इति ।
 ततः 'मती गुणे' (१९१) इति परस्मै जन एजय इति जाति एजय इत्यस्य
 सिद्धान्तमादाय सुमान्ती जनम् एजय इति । ततो जनमेजयः । अजनस्य
 एतदुदाहरणम् । अर्धविंशतीरुदाहरणे 'विध्वंसोत्सुदः' (२६१०) 'दिवत्परबोधादि'
 (२८४३) इत्यनयोर्वैत्यति । 'वतंगुणो—' इति वार्तिकमिदम् । वात, गुणो,
 तिस्र, एषु चतुर्षु कर्मसु क्रमिकोपपदैषु अज्, धेद्, तुङ्, जहाति (ज्ञा व्याप्ते) एभ्योऽपि
 खम्भव्ययः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । पूर्वसुदाहरति वातमजा इति । वातम्
 (वायुम्) अजनि (तदभिसृष्टमजनि) इति विग्रहः । सुबुक्ति धाम्बत् सुमानमः ।
 "विधिवसुधैः प्रयत्नानामात् कुतूहलं वक्षुस्तान् सखः । मेषाव्ययोपात्तबलोपशोभं
 नदन्तर्वा वातमजं मृगधातुम् ३"—इति भाट्टः (२११७) । खाधि परं गुणी इत्यादिर्द्वैतः
 स्यादित्याह—

२८४३ । खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥

टी— । खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ऋसः स्यात् । ततो मुम् ।
 मुनिन्धयः । तिस्रस्तुदः । शर्धेऽज्ञा भाषाः । शर्धोऽपानशब्दस्य
 जहतीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितस्यर्थः ।

When a word ending in खित् (exeliding affix) follows, the
 preceding word, if not an indeclinable, becomes ऋसः . Then
 मुम् comes in by the rule 'अर्धविंशत्—' (2942). Thus मुनिन्धयः
 (That which sucks a bitch), the dissolution being गुनीम् पचति
 इति । शर्धेऽज्ञाः—Those that cause to evacuate or discharge शर्धे (the
 wind accumulated in the abdomen). भाषा is a kind of pulse.
 Here जहति or the root ज्ञा has a causal sense within (which is
 clear in the translation above).

सित—। स्थितौति । स्थित्यनेन तदन्तं लक्ष्यते । तदाह—छिदन् इति ।
 'इतो कसोऽणो नासन्वय' (२।१।६१) इत्यतो कस इत्यनुवर्तते । तदाह—पूर्वपदस्य
 कस इति । ततो तुमिति । कसाम् माक् तुमि तु कसो पूर्वपदस्य यजनत्वाभावाद्
 कसो न स्यादिति भावः । इतिशब्द इति—तूनीं धवतीति विग्रहः । सुवक्षुणादिः
 प्राग्वत् । शिशुमुद इति—शिशुान् मुदति (पिमष्टि) इति विग्रहः । यर्धंघना इति ।
 अर्धोऽपानशब्द इति नभादयः । तदाह—यर्ध इति मुदरस इत्यर्थः । नहु मावाः
 यर्धं लहतीति चेदर्थो न चङ्गच्छते । तदाह—जहातिरन्तर्भावित्त्वं इति । तस्य
 हापयन्ति व्यापयन्त्योऽर्थः । भावा इत्यस्य भृगा इति भाषणम् । यजनत्यस्येति किम् ।
 'दिवामवा' इत्यादौ भ्रमप्रतिषेधो यथा स्यात् ।

२८४४ । नासिकास्तनयोर्भाधेटो ॥२।२।२८ ॥

दी—। अत्र वार्तिकम्—'स्तने धेटो नासिकायां धम्येति
 वाच्यम्' (वार्तिक) । स्तनं धवतीति स्तनशब्दः । धेटष्टित्वात्
 स्तनशब्दो । नासिकशब्दः । नासिकशब्दः ।

Here the respective sense of the rule e. g. the roots क्त्वा and
 धेट् take क्त्वा when preceded respectively by the उपपदस्य नासिका
 and स्तन is not intended. Hence the varttika 'स्तने धेटः—' adds
 that स्तन preceding धेट् only takes the affix whereas नासिका
 preceding both धेट् and क्त्वा take the affix. Thus स्तनशब्द only
 and not स्तनशब्द also. स्तनशब्दः means a child. The root धेट् being
 टिप् or ट् eliding the term स्तनशब्द will take the affix क्त्वा in fem.
 by the rule 'टिप्दाकञ्—' (470). Here although टाम was due—
 the affix क्त्वा being चटिप् (not ट्—eliding) and the प्रातिपदिक
 स्तनशब्द being चदन्, yet the term will have क्त्वा owing to the
 ट of the root (धेट्) it not having performed any other services
 to the root itself. And as it (ट्) must have some operation

to undergo, the operation allowed is to enjoin कौप् । नासिकन्वयः—
नासिकन्वयः—observe that नासिका has been first made short (कृत्)
when घन and एव the तिङन्त terms follow by the rule 'स्त्रित्त्वन्वयस्य'
(२७४३) and then सुम् comes after it due to चञ्चल by the rule
'चञ्चलित्'—(२७४२).

नित्—[नासिकास्त्रयधीरिति । नासिकायां भवेत् च कर्मचुरपपदि घनसिध्वतित्
क्षम स्यादिति यथासंख्यं नार्थः । तथाहि सति 'नासिकन्वयः' इति नासिकायां भवति;
क्षम् न स्यादिति यथासंख्यं नारयसाह चन वार्तिकमिति । नासिकायां भवेति ।
चकाराद् धेट् समुचीयते । क्षनन्वय इति निश्चित्यर्थः । सुमि कृतेऽनुशासार्ह
परसर्वः । छेट्टित्वादिति—'टिङ्द्राणञ्'—(४७०) इति सूत्रादित्यर्थः । ननु
'टिङ्द्राणञ्' इत्यत्र टिङ्द्राणञं वम् प्रातिपदिकं ततो कौप् इति व्याख्यातम् ।
क्षनन्वय इति तु टिङ्कं न भवति क्षयप्रत्ययस्य टित्वाभावाद्—कौप् न भवति किन्तु
समुदायस्य अञ्जनवाङ्मात्र एवेति चेत् ? सत्यम् । प्रत्ययस्य टित्वाभावेऽपि धातोर्हित्वस्य
अथर्ववेऽचरितार्थत्वात् समुदायस्य टिङ्कनलोपचार इति न्यायस्यानमेवान्तरस्य इति
कौमुदीकारस्याशयः । अन्वे तु 'टादय एव प्रत्ययाः—टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम्' ।
तेन टित् प्रातिपदिकं टिदादृष्टं चेत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्त्वं तु प्रातिपदिकस्य
कृत्वत् प्रत्ययकृतं, कृत्विन् स्वतः, कृत्वित् प्रकृतिकृतं भवति । अथर्वधर्मस्य समुदाये
उपचारात् । तत्र आद्यस्य उदाहरणम्—कुरुचरीति । द्वितीयस्य उदाहरणम्—
मदौति । पश्चाद्विषये 'मदट्' इति सत्य एव टित्लोपधानम् । तृतीयस्योदाहरणम्—
छेट्टित्वात् क्षनन्वयीत्याहुतिरिति 'टिङ्द्राणञ्'—(४७०) इत्यत्र तत्त्ववीचिन्वा
सुविस्पष्टम् । नासिकन्वयः—नासिकन्वयः इति । 'स्त्रित्त्वन्वयस्य' (२८४३) इति
नासिकायां ब्रह्मः । ततो सुम् । अनुशासः । परसर्वः । 'वाचाभ्याम्'—(२९६०)
इति धनादेशः । परसर्वम् । अथवा नुशासादेर्नौ विधीयते ।

२८४५ । नाडीमुष्टयोश्च ३।२।३० ॥

टी—। एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खम् स्यात् ४

‘यथासंख्ये नेष्यते’* । नङिन्धमः—नङिन्धयः । मुट्ठिन्धमः—
मुट्ठिन्धयः । ‘घटौखारीखरीरूपसंस्थानम्’ (वार्तिक) ।
घटिन्धमः—घटिन्धयः इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः ।
खरी गर्दभी ।

When these two i.e. नाड़ी (a nerve or vein) and मुट्ति (grip) are उपपद in the accusative, छा and चेट् take the affix खञ्. Here 'no responsiveness is intended' (varttika). Thus नाड़ी and मुट्ति may serve as उपपद to either of the roots. Consequently नाडिभ्रमः etc. कृञ् in नाड़ी is defended by ' 'निमनप्रत्यय' (2943). 'चटो—' etc (varttika)—when चटो (a pot) खारी (a kind of measure) and खरो (a she-ass) precede as उपपद then also छा and चेट् take the affix खञ्—वटिभ्रमः etc कृञ् and मृञ् etc as before.

नित—। भाष्येति । 'वासिक्कालनयोः—' (३।१।२६) इत्यंती स्माधेटीरित्यनु-
वर्तते । एजैः ख्य् (३।१।२६) इत्यतः ख्य् इति च । तद्वह—एतयोर्वित्यादि ।
'प्रवाहंष्यम्—' इति—वार्तिमिहमिति तत्त्वमोधिनीमतम् । उदाहरणेन एतद्वहं
अप्यवति—नास्तिभम् इत्यादिभिः । 'क्षित्यनन्तर्यस्य' (२८३३) इति श्रुते कृते सूत्रम् ।
अनुस्वारपथस्यर्थमसादेनादयः । 'घटोस्वारो—' इति—वार्तिकमिदम् । उपसंभ्रानम्
इति । स्माधेटीः परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । घटित्वम् इत्यादि । प्राग्वहसादि ।

२८४६ । अदि कले इजिवहोः ॥ २१२॥२१ ॥

दो—। उत्पूर्वाभ्यां रुजिर्वहिभ्यां कूले कमण्यपदे खश्
स्यात् । क्षलमवृ जतीति कलमुह्वः । कलमुह्वः ।

The roots **बुज्** and **बृह्** preceded by the **वृजसं** **वृह्** and having the **वृजपद** **बृह्** in the accusative, take the affix **सुम्** : { Note that

* दाति^१ कम्पिडमिति तत्त्वबोधिनी ।

चद् though in the locative cannot serve as an उपपद. Hence it is taken in the 5th case ending and accordingly as an उपसर्ग to both कृञ् and कृड् । कूलमुदङ्—That which breaks or injures the bank (by dashing against it) ; कूलसुवहः—a current etc flowing on dashing the bank. Cp.—

“उत्तीर्णा वा कथं भीमाः सरितः कूलसुवहाः ।

आदादितौ कथं ब्रूत म गौः कूलमुदङ् ।”—सहि (6. 95)

नित—। उदीति । उदिति सप्तम्यन्तमपि नीपपदम् असत्त्ववाचिनात् । किञ् यथा सति ‘उत्कूलयो’रिति समासेन उच्येत ‘नासिकासानयो’रिति वशा, न तु व्यासेन । एवं च ‘उदि’ इति पञ्चमीस्थानं सप्तमी, रुजिबहोरिति तु पञ्चम्या. स्थाने वदीति बोध्यम् । एतच्च ‘यथासंख्यम्—’ इति सूत्रे कैषटे स्पष्टम् । रुजौति रुजा निर्देशः । ‘रुजो भञ्ज’ इति तौदादिको धातुः । तस्य वहतेच सकर्तृकत्वात् कर्मण्युपपदे इत्युक्तम् । कूलमुदङ् इति कूलमिदित्यर्थः । कूलमुदङ् इति । कूलभाष्ये वहतीति विग्रहः । सुवहसि सुमादयः प्राग्वत् । उत्तीर्ण इति भट्टिप्रयोग आकर्मकत्वाख्यायां दृश्यः ।

२८४७ । वहाम्ब लिहः ॥ १२॥३२ ॥

दी—। वहः स्तम्भस्तं लेदीति वहंलिहो गौः । अदादि-
त्वाच्छपोलुक् । खंयो लिह्वावगुणः । पञ्चलिहो वायुः ।

The root लिह् (to lick) take वङ् when वह (shoulder) and अघ (the sky) are उपपदs in the accusative. Thus वहंलिहः—that which licks the shoulder (such as a cow). Here एल् elides by ‘अदिप्रभतिभ्यः खण्’ (2423) as लिह् belongs to अदादि class and खण् being लिम् by ‘सर्वधातुकमपि’ (2234) there is no guna of the उपवा by ‘पुनस्तल्लुप्यस्य च’ (2189). अघंलिहः—meeting or touching the sky.

नित—। वङ्गात् इति । वङ्गश्च चक्षे भेति समानाकारत्वात् सप्तम्येकवचनम् ।
वङ्गश्चक्षे च कर्मकाशपदे लिङ्गः सन्निर्णयः । अदादित्वादिति—‘अदिपञ्चतिभ्यः शप्ः
(२४२२) इति तुल्ये च तुल्यर्थः । सप्तौ क्लिप्तादिति । ‘तिङ्गञिन्—’ (२१६६)
इत्यनेन सार्वभानुनामकायाम् ‘सार्वभानुवमपित्’ (२२२४) इत्यनेन क्लिप्तम् । वङ्-
क्लिप्ताच्च लिङ्गयोर्नोच्चाभू सार्वा क्लिप्तनघोर्विभेदौ ।

२८४८ । परिमाणे पचः ॥ ३।२।३३ ॥

दौ—। प्रस्यम्भचा स्याली । खारिम्भचा कटाहः ।

The root पच् (to cook) takes ऋच् when a measure such as प्रस्य खारी etc is an उपपदः. Thus प्रस्यम्भचा स्याली—a pot cooking one प्रस्य (of rice etc) only. खारीम्भचा कटाहः—a cauldron cooking one खारी (of vegetables etc) only. One प्रस्य is $\frac{1}{3}$ part of a खारी which is equal to about three bushels or 24 seers in English measure. Cp—

“माषेदङ्गाखारिक्लिप्तालि कुङ्कुमः प्रस्य चाङ्गम् ।

राशिर्दोषी खारी भेति वयोचरं चतुर्थे षाः ॥”—वायुर्षेह संघटः ।

नित—। परिमाणे इति । परिमाणं खारीप्रस्तादि । परिमाणे कर्मकाशपदे
पचते; ऋच् स्यादित्यर्थः । प्रस्यम्भचेति—प्रस्यं पचतीति विग्रहः । खारिम्भच इति ।
इत्यनुमादयः प्राग्वत् । भ्रमयोः परिमाणविशेषवाचितम् चाङ्गवत्प्रत्ययवादा इति तम् ।

२८४९ । मितनखे च ॥ ३।२।३४ ॥

दौ—। मितम्भचा ब्राह्मणी । नखम्भचा यवागू । पचिरत्न
तापवाची ।

पच् takes ऋच् also when नित (a fixed quantity) and नख (nail)
precede as उपपदः in the accusative. नितम्भचा—cooking a fixed
quantity (of rice). नखम्भचा—such gruel (यवागू) as scorches the
finger nail. Here the root पच् implies burning or scorching.

मित— मितेति । मितमखलोच कर्मचोदपदयोः पचैः खमित्यर्थः । पचिषाचत्
विहितपदार्थः । स तु मखमचैत्यत्र न युज्यते । मखानां विहितभावात् । चत् चाश्च
पचिरत्र तापकाचीति । तेन मखम् मखान् वा पचति तापयति दहतीति चेन्नर्थः ।
मवावृत्तिपी (यात्) इति भाषा । 'मवावृत्तिका यावा वितीती मरणा च सीत्यमरः ।

२८५० । विध्वस्वोत्तुदः ॥ ३।२।३५ ॥

दौ— विध्वत्तुदः । सुमि हते संयोगान्तस्य लोपः ।
अरन्तुदः ।

The root तुद takes खञ् when विध्व (the moon) and अरच् (vital part) precede as उपपदस in the accusative. Thus विध्वत्तुदः—one i. e. राक्ष that torments the moon. In अरन्तुदः (one cutting to the quick), the संयोगान्त i. e. the सकार elides after the augment सुम् has been added (to the अच् or vowel उ) thus अरच् सुम् = अरन्म् by 'मिदृचोऽन्त्यात् परः' = अरन्म्, then add तुद ending in खञ्—no guna of the उपधा due to क्त्व of खञ् ।

मित— विध्वस्वोरिति । विध्वस् अरच् चेति दन्तम् । सप्तमोदिवचनम् ।
विधो अरचि च कर्मचोपपदे तुदतेः खमित्यर्थः । विध्वत्तुद इति—विधुवन्तः । तं
तुदति (यद्वचनं व्यथयति) इति विधुवन्तो राहुः । अरन्तुद इत्यत्र प्रक्रियामाह—
सुमि हते इति । 'मिदृचोऽन्त्यात् परः' इति परिभाषया अकारमुदपरि सुम् । ततश्च
अरन्म् इति जाते 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सकारस्य लोपः । अरन्म् अरं
कर्मस्थानम् च । तत्तुदतीति नियमः । 'अरन्तुदस्य कर्मचुमि' इत्यमरः ।

२८५१ । असूर्यसलाटयोद्धृधितपोः ॥ ३।२।३६ ॥

दौ— असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् ।
सूर्ये न पश्यन्तीत्यसूर्यम्यस्या राजदाराः । सलाटन्तयः सूर्यः ।

The root हञ् and तप् take खञ् when the words असूर्य and

लङ्कारं precede respectively as उपपद in the accusative. The samasa 'असूर्यलङ्कारयोः' in the rule is an unjustified or असमर्थसमास for नञ् (न) has connection with कृञ् (the verb) and not with सूर्ये. Thus सूर्यं न पश्यन्ति etc. those that do not look even of the sun i. e. exceedingly hidden or kept indoors e.g. queens. लङ्कारान्तः that which burn the forehead e.g. the sun. In असूर्यस्य लङ् is first changed into पश्य as before in connection with लङ् and then लुप् is added to असूर्ये ।

नित—। असूर्यलङ्कारयोः । असूर्ये लङ्कारेति इत्यात् सप्तमी दिनचर्या । इतिरित्येति पश्यन्ति यती । इतिरित्येति परतः स्वश्च प्रत्ययः स्वादसूर्यलङ्कारे च कर्त्तव्यपदं इत्यर्थः । ननु इति अत्रेति इति कथम् निमित्तम् ? असूर्यम् पश्यतीति अलौकिकविषयसामान्यत्वात् सूर्यं न पश्यतीति लौकिकविषयसामान्यत्वात् आह— असूर्यनिवृत्तसमर्थसमासः इत्यादि । नञ् सौन्दर्यं समास इति गृह्यते न तु लौकिक इति । 'समर्थपदविधि' इति पदविधिः समर्थोक्तित्वादिति भावः । इत्येव 'सापेक्षत्वेऽपि गमनात् समासः' इति परिभाषापेक्षावशात् इति बोध्यम् । स्वयमेव लौकिकविषयं दर्शयति—सूर्यं ज्ञाते । असूर्यस्य इति । 'एवं ज्ञानं गुणं यदपरिहार्यं दर्शयति सूर्यमपि न पश्यन्ति' इति उक्तिरुक्त । एवमात्रं गोपनातिशयो विवक्षितो न तु सूर्यदर्शनाभावः । सम्प्रोपासनादौ लङ्कारपरिहार्यदर्शनत्वात् । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूत्रेतरचन्द्रदेवा-दर्शनं विवक्षितं तदा स्वश्च न भवत्वन्निधानादिति व्यासकारादयः । स्वशिपि— 'पात्राभावात्' इति पञ्चादयः । ततः सूर्य इत्येतो नृनि कृतेऽनुसारे परमार्थे च तयोक्तं रूपं सिध्यति । असूर्यस्य इति पुंसि बहुवचनम् । सारथ्यस्य पुंस्त्वङ्-नचनत्वात् । लङ्कारान्तः इति—लङ्कारं लपतीति विग्रहः । सुमादि प्राग्वत् ।

२८५२ । अथमसूर्यलङ्कारपाणिन्यभाष ॥ १।२।३७ ॥

दो—। एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणम् । लङ्कारपदं इत्येः स्वश्च । उग्रं पश्यतीत्यपमममः । इतिरित्येति

तेन माद्यति दीप्यतेऽबिम्बनत्वादिति इरन्मदो मेघजगोतिः ।
इह निपातनाच्छब्दः । पाण्योपायस्तेऽस्मिन्निति पाणिन्ममोऽन्ना ।
अन्धकाराद्यावत् इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाण्यो
भाष्यन्ते ।

The words उग्रम्पश्य, इरन्मद and पाणिन्मम are irregularly formed. Thus इह takes खञ् although the उपपद 'उग्रम्' which is an adverb and not a noun, precedes. Here also मृन् comes in when चम् (द्वितीयात्म form) elides by 'सुपो चातुर्गतिपदकयोः' (650). उग्रम्पश्यः—a fierce-looking person. इरन्मद or lightning is said to subsist on (or result from) water (अप्). Hence that which is intoxicated (माद्यति) i. e. effulgent (दीप्यते) with water (इरा), is इरन्मदः । Although खञ् follows yet मृद् does not get खञ् due to निपातनम् । इरा is changed into इर by the rule 'द्विष्यन्त्वयश्च' (3943). The मृन् etc. as before. पाणिन्मम is a route where hands or palms are sounded (clapped) with a view to scare away serpents etc.—hence enveloped with darkness. म्मा is changed into मम in con. with ऋप् which is necessitated by खञ्—a सार्वधातुकम् । Cp—'पात्राग्रमास्या'—(2360).

नितम् । उग्रम्पश्येति । तदीऽपि भूति निपात्यन्त इत्याह—एत इति । उग्रम्पश्येति उपपदस्य अत्राविशेषकत्वं निपातनम् । खञ्चः शिखीन सार्वधातुकत्वात् । पक्षादियः । 'सुपोधातुः' (६५०) इति ऋणि कुन्ते मृन् । अनुसारापरचवर्णौ । उग्रम्पश्य इति कूरदर्शन इत्यर्थः । इरन्मद इति—इरा उदकमिति । अविन्मनत्वादिति । वज्रैरविन्मत्वं प्रसिद्धम् । तथाच महाकाव्यप्रवीणः—'अविन्मत्तं वज्रिमर्शं विभर्ति' इति (२५—१९) । एतु माद्यतेदिवार्दित्वात् खञि परे खञ् आदिनिपातकृत्याह—निपातनात् खञ् न । 'दिवार्दित्यः खञ्' इति न प्रवर्तते इत्यर्थः । इरा इति

स्त्रिते 'स्त्रिव्यगन्धस्य' (२८५३) इति सुवि कसः । सुमनुसारपरसवयोः । पाणिनिश्च
इति । अस्त्रिते शब्दः । यपि परे 'पात्राकास्या—' (२२६०) इति धमादेशः ।
येषां प्रागवत् भ्वाच्चे इति कर्त्तुं चि प्रयोगः । तस्य यच्चात् इत्यर्थः । निपातनादधिकरण्ये
रूपसिद्धिः ।

२८५३ । प्रियवयो वदः खच् ॥ ३।३।३७ ॥

द्वौ— प्रियंवदः । वशंवदः । 'गमेःसुपि वाच्यः' (वार्तिकः)
असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्तौ । 'विहायसो विह इति वाच्यम्'
(वार्तिकः) । "खच् छिदा वञ्चयः" । विहङ्गः—विहङ्गमः ।
भुजङ्गः—भुजङ्गमः ।

प्रिय and वश standing as उपपद in the accusative, वद takes the
affix खच् । [The importance of खच् (as also its difference from
[खम्] will be clear in 'सुवि कसः' (2955) and the nonapplication
of वच् etc when खच् follows]. Thus प्रियंवदः (a mild speaker)
and वशंवदः (obedient)—सम् comes in because खच् is कित् or क-
eliding. 'गमेः सुपि—' Varttika—It has to be said that गम् takes
खच् when a सुक्त्व. word stands as उपपद in the accusative etc,
provided the word thus formed does not denote a संज्ञा, for
this (संज्ञार्थ) provision will be had under "गमच" (2564). Thus
मितङ्गम (going in measured steps) is not a संज्ञावचन and may
apply to any other being. 'विहायसः—' Varttika—It has to be said
that when गम् takes खच् due to the precedence of विहायस, as
उपपद, the same (विहायस) is replaced by विह । 'खच्—' Varttika—
and that this खच् optionally becomes कित् or क-eliding. So
that when खच् is कित् the form is विहङ्ग, at the elision of
the 'टि' portion of गम. otherwise विहङ्गम. Break up as विहङ्गम

(through the sky) गच्छतीति । Similarly भुजङ्गः—भुजङ्गः the breaking up however, being भुजं कुटिलं (भुजेन कुटिलगत्या) गच्छतीति but not भुजैः etc for the serpents have no hand.

मित—। प्रियवच इति । प्रिये वच कर्मस्युपपदे वचः स्वमित्यर्थः । खड्गेन सिद्धे खज्निधानमुत्तरं खटुटीभविष्यति । इति कारणं खकारो भुजस्यकारस्तु 'खचि क्रञ्चः' (२८५५) इति विशेषणार्थः । तत्र चि 'खि क्रञ्चः' इत्युच्यमाने 'एजेः खञ्' इति कर्मस्यैव इत्यत्रापि क्रञ्चः प्राप्तुवादिति तद्व्याख्यः । प्रियंवद इत्यादि ग्राहम् । 'भसे तुपि—' इति वार्तिकमिदम् । तुपि (तुवसे) उपपदे गमेः खच्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदमिति । 'गमय' (२८६४) इति वक्ष्यमात्रस्यैव संज्ञायां छित्तिरिति भावः । मितङ्गम इति—मितं परिमितं गच्छतीति विग्रहः । भुजमुत्तारपरस्वर्णाः । 'विहायसः—' इति वार्तिकमिदम् । गमेः खचि परे तदुपपदस्य विहायसो विह इति आदेशः स्यादिति 'खञ् छित्—' इति जनेदे लृटोर्थं वार्तिकम् । खच् प्रत्ययो वा छिदिति तदर्थः । तथा च छित्पणे 'छित्त्वामम्यादमस्यापि छेत्तेपि' इति विहङ्ग इति भुजङ्ग इति च । भवत्येव विहङ्गम्—भुजङ्गम् । विहायसा आकाशमार्गेण गच्छतीति, भुजं कुटिलं गच्छतीति च विवर्तः ।

२८५४ । द्विषत्परयोस्तापे ॥ १।२।३८ ॥

दौ—। खच् स्वात् ।

तापि (तप् + णिच्) takes खच् when द्विषत् (a foe) and पर (a foe) precede as उपपदस्य in the accusative. Thus the forms being द्विषत् तापि खच् and पर तापि खच् we look ahead—

मित—। द्विषदिति । द्विषति परे च कर्मस्युपपदे तापेः स्वमित्यर्थः । तापेरिति 'तप सन्तापे' इति भौवादिकस्य 'तप दाहे' इति चौरादिकस्य वा सप्तमस्य गृह्यम् । द्विषत्परयोश्चभयोरपि यद्गृह्यपर्यायत्वम् । एवं द्विषत् परं वा तापवतीति द्विषत् तापि खच् इति पर तापि खच् इति वा स्त्रिते खच्कारणप्रयोजनमपदार्थमनुसृजेनाह—

२८५५ । . कवि कृतः ॥ ६।४।८४ ॥

हौ—। खचपरे गौ उपधाया ऋसः स्वात् । द्विषन्तं परं
तापयतीति—द्विषन्तपः । परन्तपः । षट् षटोपहृष्टाभिः
विशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनैह न—द्विषतीं तापयतीति
द्विषतीतापः ।

The penultimate of a root becomes इत्त when चि is the affix चिच् after it is followed by खच्. Thus we now have विचत् तप् खच्=विच (सुम्) त् तप् खच्=विचम् तप् च=विचम् तपः. Here first त elides by the rule 'संयोगात्तत् खीमः' (49)—सुम् being before त by 'निदधोऽन्तात् परः'. Note that here सुम् comes in by 'चचदि' वत्— (2942) and that खच् does not intervene owing to खच् which not being शित् is not a सार्वधातुक and consequently तप् does not follow. परत्तपः—सुम् चतुस्वार and परत्तपः as before. Both forms mean a subduer or tormentor of enemy. Cp—'चतुस्वारो विचत्तपः परत्तपः—(महि i. i.). वृष्टवटो वृष्टवान् etc.—This is a part of the Varttika 'वृष्टिवटो वृष्टवान् वृष्टवटो वृष्टवान् वृष्टवटो वृष्टवान्' read under the rule 'वृष्टवटो वृष्टवान्' (2933). The drift of this reference is to convince the student that the परिभाषा 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गिणिष्ठस्त्वपि परत्तपः' is not obligatory (निवृत्त), for in that case the Varttikakara could have done with वृष्ट only and would not take up वटो also. Thus विचत्तो तापयति gives विचत्तोताप and not विचत्तोतापय.

मित—अधीति । “दोषी नो” (१।३।८७) इत्यस्य भाष्येति, “उद्भवनायाः—
(१।३।८८) इत्यस्य उपभाषा इति बाणभट्टेति । किञ्च—अधीति बाणभट्टेति
तदाह—अध परे बाणिति । अध परो मयाधिति विवक्षा । अधः—अधीति

विज्ञानमयेति शेषः । एवञ्चात् स्वच्कारणं कृत्वा यो विज्ञानोपायमिति बोध्यम् । किञ्च स्वच् स्यात्स्वाभावात् स्वर्गभावात्स्वाभावेन यद्यपि नात्र प्रवर्तते । न च स्वस्वमि कृत्वा विज्ञानमयेति स्वर्गं सुतमस्यं लाघवस्य स्यादिति 'स्वमि कृत्' इत्येव प्रवृत्तिमु-
चितमिति वाच्यम् । तथा रुति 'एजेः खच्' (२८४१) इत्यत्र कृत्स्नमस्यत्वात् खच्
मित्यत्र सावधानुक्तत्वात् विज्ञानोपाभावात् 'जननीजयविजय' इत्युक्त्योरपि खच् सव्यका-
मेव । नन्वेवमपि वद्वै स्वच् चत्तु घृष्टे-घृष्टे ('प्रियवने मदः खच्'—२९५३
इत्यत्र) तु खच् प्रयोजनोभावात् खच् एवामुक्तितरुत इति चेत् । तदपि न । अधिक-
विधानायेत्यात् । अतएव 'गमिः सुपि—' इति वार्तिकमिह आपकसिद्धमित्याहुः ।
द्विचनये इति—'अकृद्विचत्—' इति सुम् । अदुस्सारदिः प्रागनत् । उभयोरपि
'अनुद्गमन' इत्यर्थः । चटचटीयङ्कादिति—अयमर्थः—'इतरनुद्यमने—' (२८२३)
इत्यत्र 'अतिलाङ्गाङ्क' इत्येतन्न यत्किञ्चटोपधुषु यद्विचपसङ्गानम्' इति वार्तिकम् ।
तत्र चटयङ्कोनैव चटोयङ्को सिद्धे पुनः चटोयङ्कं 'प्रातिपदिकयङ्को विज्ञानमिद्विज्ञानि-
यङ्कम्' इत्यस्याः परिभाषाया अमित्यत्र आपनफलकमिति भावः । उपपदविधाविवा
न प्रवर्तते इति व्यापृष्टी भाष्यमिति नाशेयः, तेनेह नेति । कृत्स्नमुम् चेति शेषः ।

२८५६ । वाचि यमो व्रते ॥ २।२।४० ॥

दो— वाक्कृष्टे उपपदे यमः स्वच् स्यादुक्तं गमि ।

The word वाच् (word) preceding उपपद, in the accusative
the root यम् takes स्वच् provided an austere vow is implied.
Thus वाच् + यम् + स्वच्—this being the case we look forward—

मित— । वाचीति स्यटं सूत्रे । इतः सङ्ख्यविज्ञेयो नियमो वा । तदेवं वाचं
यच्छतीति वाच् + यम् + स्वच् इति स्थिते आह—

२८५७ । वाचंयमपुरन्दरौ च ॥ २।२।६८ ॥

दो— । वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मीनव्रती ।

'व्रते' किम् ? अश्वत्थादिना वाचं यच्छतीति वाच्यम् ।

These two words—वाचंयम and पुरन्दर—are formed with स्वच्.

with 'अम्' attached to वाच् and पुर् irregularly (निपातने) । वाच्यम् : one observing वत । वाच्यमानः—one having restraint in speech due to want up power. There we have वाच् by 'कर्मच्छप्' (2913) and there is no निवन् here. Note that वाच् and पुर् cannot have अम् as they are not चञ्चलः. Hence the injunction of 'अम्'. Then we look forward for पुनन्दर—

मित—। वाच्यमिति । निपातनादौ चिह्नौ इत्यर्थः । किं निपातने इत्यपेक्षायामाह—वाच्यपुरोरेणि । तथा च 'अर्धवित्' इति सुसोऽत्र अभावाद् अति भावः । एवञ्च सुवृत्ति वाच् इति कृते अस्मि वाचम् । ततः निदानस्य योगः । वाच्यमान इति—'कर्मच्छप्' (२९१३) इत्यप् न 'छप्' प्रतीयत्वाभावात् । पुनन्दरपदसाधनार्थमाह—

२९५८ । पूःसर्वयोर्दोषिसहोः ॥ ३१२१८१ ॥

दो—। पुनं दारयतीति पुनन्दरः । सर्वसहः । सहिचञ्चल-मसंशयम् । 'भगे च दारः' (वार्तिक) *—इति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहः । भगं दारयतीति भगन्दरः ।

दारि (द् विदारणे + चिच्) and सह take छप् when preceded by पुर् and सहे as सपरा in the accusative. Thus पुर् दारि + छप् = पुनम् इत् च by the rule 'छवि इत्' (2955) = पुनन्दरः—Indra. 'सर्वसहः' one tolerant of every thing. Here the mention of चिच् (सच्) in the rule is to indicate that it does not make संज्ञाज्ञानं word for such word can be had by 'संज्ञाज्ञानं वत्' (2963). 'भगे च'—varttika. But गत्यवधिनी says that it is the expression of the author of the काशिकाहसि and not a वार्तिक । for बाहुल्यं see ante 'अथवादी वृत्तम्' । भगन्दरः—fistula in ano.

मित— इः सर्वोपेति । पुरि सर्वे च कर्मण्युपपदे दारिः (यत्नस्य दृष्टातेः)
 सङ्क्षिप्तं स्वमित्यर्थः । पूर्वैषैव सिद्धे पुरि दारिष्यः अथवाकर्तुमित्याहुः । पुरं दारयतीति ।
 तस्यः सुव्युक्तिं पुरं दारिः स्वच् इति सिद्धे 'स्वचिं क्रयः' इति क्रयं पिबेति च पुरन्दरः
 इत्यः । 'संज्ञायाम्—' (२८६३) इत्येव सिद्धे इह सङ्क्षिप्तं व्यर्थमित्याहुः आह—
 सङ्क्षिप्तं च संज्ञायामिति । भवे चेति—वार्तिकम् । आश्रित्याद्यर्थमिति
 तत्त्वबोधिनी । बाहुल्येनेति—'कव्यलुटो बहुलम्' इत्यत्र बहुलयादयाम् तस्य
 योग्यभागसंज्ञास्येति भावः । गगन्दरो व्याधिभेदः ।

२८५८ । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ १२॥४२ ॥

दी— सर्वकषः खलः । कूलकषा नदी । अभ्रकषो
 वायुः । करीषकषा वात्या ।

The root कष् takes खच् when सर्व, कूल, अभ्र (sky) and करीष
 (dried cow—dung) precede it as उपपदस in the accusative.
 Thus सर्वकषः etc.

मित— सर्वेति । सर्वे, कूले, अभ्रे, करीषे च कर्मण्युपपदे कषः खच् इत्यर्थः ।
 सर्वं कषतीत्यादिः विग्रहः । करीषमिति युष्मन् गोमयम् । "गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ।
 तज्जु युष्मन् करीषः" इत्यमरः ।

२८६० । मेघतिभयेषु कषः ॥ १२॥४३ ॥

दी— मेघकषः । कतिकषः । भयकषः । भयशब्देन
 तदन्तविधिः । अभयकषः ।

क (हुक्) takes खच् when मेघ, कति and भय precede as उपपदस
 in the accusative. Thus मेघकषः etc. कति means movement.
 By the परिभाषा 'विन विविशदन्तस्य' the term कष may be used as a
 part so as to give अभयकषः ।

मित— मेवेति । मेघस्य कतिश्च भयश्चेति कषः सङ्क्षिप्तं सङ्क्षिप्तं च नम् । एः

कर्मस्यपदेषु करोतिः कश्चिन्नर्थः । अतिगमनम् । मन् करोतीति विपक्षः । मन्-
मन्तेति । 'विन विभिः—' इति परिभाषितवर्तः ।

"मिथङ्करनिवायात्सुतुं रामं कृतान्वितः ।

दृष्ट्वा मने स सुगीवी वाणिभाषु भयङ्करम् ॥"

महिः (६१०४) ।

२८६१ । छेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ३२१४४ ॥

दी—। एषु कळोऽण् स्वात् । चात् खच् । छेमङ्करः—
छेमकारः । प्रियङ्करः—प्रियकारः । मद्रङ्करः—मद्रकारः ।
वेति वाच्येऽण्प्रत्ययं हेत्वादिषु टी मा सूदिति । कथं तर्हि
'अत्यारभः छेमकरः' इति ? कर्मणः श्रेयत्वविवक्षायां पचाक्षच् ।

It takes चच् as also कृच् when छेम प्रिय and मद्र precede it in the accusative. Thus छेमङ्करः—छेमकारः etc. Though the particle 'चा' (which means option) was proper to be expressed i.e. though it was proper to enunciate 'छेमप्रियमद्रे वा' yet the acceptance of 'चच्' in the rule is to bar the affix दृ taking place in the sense of हेतु etc. cp 'कळो हेतु—' (2934). Then how to explain छेमकर in 'अत्यारभः—', take it as derived with चच् by 'पचाक्षच्' under 'नन्दिशङ्'— (2896) and then the श्रेयत्वविवक्षा of कर्म i.e first derive कर with चच् as करोतीति करः and then expound छेमङ्क कर, cp—महाङ्कर, सुङ्कर etc under 'कर्मण्यङ्' (2913).

मिथ—। छेनेति । कृष्णव्यनुवर्तते । तदाह—एतु कृष्ण इति । एनेति
छेनादिषु विषु कर्मस्युपपदेष्वित्यर्थः । खच् पथे सुमनुसारपरस्परार्थः । अन्ति इति ।
मद्रेति छेमपर्यायः । तथा प्राप्तस्य रच्छं चोमं मद्रं मद्रकृतित्यर्थः । वेति वाच्ये
इति । अर्थात् 'अण् च' इत्यपनीय'मद्रे वा' इति सूत्रयितव्ये इत्यर्थः । हेत्वादिष्विति
'कळो हेतु—' (२८६४) इति हेत्वादिष्वित्यर्थः । अत्यारभः 'कर्मण्यङ्'

(१८११) इत्यनुगामी पुनरनुपपन्नं न्ययं स्थातुं । कर्मणः शिदत्वविविचयानिति । तथाचान्न 'येन' इति नोपपदं किन्तु ज्ञेयं बन्धी । तथाहि प्राज्ञं पचावाचि करोतीति कर इति कृत्वे पचात् चैसख कर इति बह्वधर भूधरादिवत् समासः ।

२८६२ । आशिते भुवंः करणभावयोः ॥ ३२॥४५ ॥

द्वौ—। आशितशब्दे उपपदे भवतिः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितभावोद्दणः । आशितस्य भवनमाशितभावः ।

When the word आशित (fed or eaten) stands as उपपद, the root श् takes खच् both in the करणवाच्य and in the भाववाच्य. Thus in the करणवाच्य we have आशितभावः ओदनः—or (such quantity of) rice as is sufficient to be fed (the guests) with. In the भाववाच्य also we have आशितभावः the state of being fed or eaten. The forms are alike due to the sameness of the affix (खच्). The Bhattikavya reads—

“आशितभवनस्तु कष्टं वञ्चितं आशितं स्थितम् ।

वद्वन्मनः काकुदस्यस्य कपीनां खेच्छया कृतम् ॥”

Where आशितस्यवम् is explained by जयमङ्गल as चक्षन्म् i.e. as eating, taking the affix attached in the भाववाच्य.

४. मित—। आशित इति । अत्र सुपीसुपसिद्धतः । न तु चर्मणीति । भवतेरकर्मत्वात् । यद्यपि सोपपत्तेश्च प्रादुर्धस्य च भवतिः सकारणकालमस्ति तथापि तत्र खच् न भवितव्यमनभिधानादित्याहुः । अत्र आशितशब्दस्य विधानिस्पष्टः भवतिः अर्थोपेक्षात् प्रयोजनमेषि कष्टप्रत्यये विहिते एकः । आङ् पूर्वस्य तस्यैवार्थेभोजनार्थात् अतिवञ्चिते कर्मणि कर्तरि ज्ञप्रत्ययान्नोपपदः । तदुच्यते द्वौ—। आशितशब्दे भवने उपपदे भवतिर्धातोः करने भावे चाप्ये खच् प्रादिति । तत्र करने चाङ्—आशितो भवत्यनेनेत्याशितभावोद्दण इति । अर्थात् यावत् ओदनं अतिव्याधिर्भोजितो भवति स (ओदनः) एवमुच्यते । भावे उदाहरति—आशितस्य भवनमाशितभावः (भवम् ?) इति । अत्र-

निर्वाहः । इह वाऽसकृदपि विना कुर्यात् भवति । आशितभवनमिति । वञ्चतु
वाच्यत एव । सकृदपि दिव्याहुः । न च 'नाष्टादनुमुन्' छन्दोषु वाऽसकृदपि विनिर्दि-
तिवेषोऽयं गृह्यः यत्र हि 'वञ्चादेरपवादत्वेन कुराट् पठ्यते' स कृतसर्गे वञ्चादिकं निरु-
वाचते न तु विकल्पेनेति तदर्थः । इह तु कुराटोऽपवादोऽयं खञ् । यत्र वाच्यस्य कुरा-
टो निवाच एव । सम्प्रत्ययायम् 'आशितभवनम्' इत्यदाहरतो अथादिभ्यस्तेति द्विक् ।

२८६३ । संज्ञायां भूतृद्विनिवारिसहितपिदम् ॥ ३१२१४६ ॥

दी— विश्वं विभर्सीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्त-
रं साम् । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्वथयवार्था-
नुगमः । पतिवरा कन्या । अत्र, अयोद्धस्ती । युगम्भरः पर्वतः ।
शत्रुसहः । शत्रुन्तापः । अरिन्दमः । दमि शमनायाम् । तेन
मन्त्रमन्त्र इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र दमिः ।

These eight roots viz च, वृ, ह, जि, धारि (हृ + बिच्) तपि, सञ्जि,
and दमि take the affix खञ् when an उपपद in the second or in
any other case ending precedes them provided a designation
(संज्ञा) is thus obtained. Thus विश्वम्भरः—(an epithet of
Vishnu : विश्वम्भरा—a name of the earth. रथन्तरम् (वृ)—a parti-
cular सामन् of that name. The dissolution of derivation,
however, does not bring out the sense it (i. e. the word)
conveys. पतिवरा (वृ) etc are in order of the roots. युगम्भरः—धारि
has got its उपपद shortened and बिच् dropped out, by ' छवि कसः '
(2955). Then वृन् etc as before. अरिन्दमः—appellation of one
oppressing the foes. दमि; शमनायाम् i. e. the root has got a शमनाय
sense and is thus transitive. परोन् दाम्यति means परोन् दमयति.
This is according to Bhattoji. मतान्तरे तु i. e. in the opinion of

Haradatta- (हरदत्त) it has got a causal sense within. In that sense the dissolution is चरिषु दाम्यति which means. चरिषु विषयेषु न्याययति, whence it is easy to see that it is thus चकर्मक.

भित्— संज्ञायामिति । अ प्रभतिभ्योऽष्टभ्यो यथायोगं कर्मणि कृन्ते चोपपदे खच् स्वात् संज्ञा चेद गम्यते इति सूत्रार्थः । सहादरति विश्वमिच्छादि । विश्वमरी विष्णुः । विश्वमरा चरिषी । ['रमा विश्वमरा खिरा' इति प्रथिवीपर्यायेऽमरः] । रघुनेति । न त्वय्यवार्थागुणः । न हि रघेण कश्चित् खानविशेषम्वरतीति शक्यते प्रतिपत्तुम् । प्रतिपत्तिर्भवतु वा न वा संज्ञावचनं तु भवतीति भावः । पतिं वृक्षेति वृक्षीति धाईः । सुक्लुकि सुमादयः सर्वस्य प्राप्तवत् । प्रम् जघतीति दुर्ग धारवतोत्यादि विग्रहः । 'खचि प्रत्य' (२८५५) इति धाईरूपधातुः । चिषोपथः । चरिन्दम इति—चरीषु दाम्यति (दमयति) इति विग्रहः । दमिः सकर्मक इत्याह—दमिः समनायामिति इत्युक्तमिति । 'दम् उपपत्ते' इत्यसौदहरणवचरे 'समानायाणां दीर्घ' (२५१८) इति सूत्रे इत्यर्थः । मतान्तरे लिति—हरदत्तमते इत्यर्थः । चतुर्भाषितग्रन्थ इति । चरिषु पञ्च दनेरकर्मकत्वमेव । तथाच चरिषु (विषये) दाम्यति (दमं न्याययति) इति विग्रहः । अवसङ्गकालु "रामं चरिन्दमं प्रभुम्" इत्यत्र (भट्टिकाव्य—६१०७) 'चरि' दमयतीत्यर्थतन्मादायोदाहरति । संज्ञायां किम् । कुटुम्बं विभति' इति कुटुम्बभावे इत्यादी खच् न ॥

२८६४ । गमस्य ॥ ३२१४७ ॥

दी—। सुतङ्गमः ।

The root गम् also takes खच् when an उपपद in the accusative precedes to form a संज्ञावचन. Thus सुतङ्गमः पिता etc.

भित्—। गमयेति । संज्ञायामिति वर्तते । तेन गमिः खच् स्वात् कर्मस्युपपदे संज्ञायामित्यर्थः । सुतङ्गम इति—सुतं गच्छतीति विग्रहः । यौनविभाषणकारार्थः । तथाचोत्तरसूत्रे गमिरेवानुवृत्तिर्यथा खान् । अतः प्रवृत्तीनां च ना सूदिति ।

२८६५ । अन्तात्सन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ १२।४८ ॥

दी—। संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु ममेडः स्वात् ।
 छिन्नसामर्थ्यादभस्यापि टेलीपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग
 इत्यादि । 'सर्वत्रपञ्चयोरुपसंस्तरानम्' (वार्तिक) । सर्वत्रगः ।
 पञ्चं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्षान्तं क्रिया-
 विशेषणम् । 'उरसो लोपश्च' (वार्तिक)—उरसा गच्छतीत्युरगः ।
 'सुदुरोरधिकरणम्' (वार्तिक) । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ।
 'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (वार्तिक)—धामगः । 'डे
 च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वार्तिक)—विहगः ।

The word 'संज्ञायाम्' (2963) has ceased to be referred to hence. The rule means—The root गम् takes ड when these namely—अन्त, अन्तन्ता, अन्ध, दूर, पार, सर्व and अनन्त precede as उपपदs in the accusative. The affix ड being a heliding, the छि portion of the root to which it is attached is dropped though such stems (root etc) are not declared to be अछञ्जक । Cp 'वचि वन्' (231). Thus अन्तगः (going to the end) etc. Note that 'चम्' of वम् is its छि by "चचोऽन्तादि छि" (79). Similarly अन्तगः, अन्धन etc. 'सर्वत्रपञ्चयोः—' varttika. It must be said that गम् takes ख् when सर्वत्र and पन्न precede as उपपदs. पन्न is derived as पद्+क्त (कर्त्तरि) । 'उरसः—' varttika—The final of उरस् elides when preceding गम् as an उपपद in connection with ड. Thus उरगः. 'सुदुरोः—' varttika गम् takes ड in the अधिकरण-वाच्य when सु and दूर precede. Thus सुगः a route wherein easy movement is possible. 'अन्यत्रापि—' varttika—It must be said that गम् takes

as in any other case when any other उपपद precedes. Thus शान्तः etc. 'उ' च विहायस्— varitika. It must be said that विह is the substitute of विहायस् when preceding गम् followed by उ— विहगः (a bird). Note that this last varitika viz 'अन्वयापि—' would suffice and that the other varitikas namely 'सर्वत्रपक्षयोः—' etc are elaborations only.

मिश्र—। अनेति । अन्त, अन्यन्त, अध, दूर, सर्व, अनन्त, एव सतत कर्म-
रूपपदेषु गमेर्क इत्यर्थः । संज्ञा लविदक्षितेत्याह—संज्ञायामिति निहगमिति ।
एतदर्थं 'गमश्चे'ति योगविभाग इति प्रसक्तम् । तेन गमेरिव उो नायस्यात् ।
विहगमर्थ्यादिति—। अन्वयापि अनिर्दिष्टमसंशयापि गमेरित्यर्थः । अचीऽन्त्यादि-
टि' (७६) इति गमे'रम्' इत्येवञ्च लोपः । ततो उपपदसंज्ञा संकारस्य योगः ।
स्त्रित्वाभावाद्युमादयो न । अन्तग इति । एवम् अन्तगः अन्तगः इत्यादयोऽपुनर्दाहार्ताः ।
अन्त इत्यनेनैव सिद्धे अन्तगत्वार्थं स्वरे विशेषार्थम् । नञ् समासो हि सति पूर्वपद-
प्रकृतिसंस्तरः । अन्तगत्वस्य उपपदत्वे तु कटुपरपदप्रकृतिसंस्तरणं अन्तीशान्तम् इति
मेहः । 'सर्वत्रपक्षयोः—' इति । अन्तयोगपदयोर्गमेर्क इति ध्वनिगमने कर्तव्यमित्यर्थः ।
'उपरः—' धातिं कम् । लोपकेलि—। अक्षिगुरसि उपपदं यने क उरसोऽन्त्या-
सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । अन्वया उरोग इत्यनिष्टं स्यात् । मुदुरोऽपि धातिं कम् ।
मुदुरोगपदयोर्गमेरधिकरणवाच्यं क इत्यर्थः । तदाह—अनेति । कर्मणि तु
अक्षेव । भुनक्तुः प्रत्या इति । अन्वयेति धातिं कम् । एतन्नेव सिद्धे सर्वदेवत्वादि
वाचिकं प्रपञ्चार्यसित्याह । तथा 'सर्वत्रां अनेकः' (३००७) इत्यनेन सिद्धे
'अन्वयापि दृश्यते' इत्यपि प्रपञ्चार्यमत्याह । शान्तग इति । एवं गुरुत्वम् इत्यादि ।
'स्त्रिय' धातिं कम् । उपपदय च परे गमे उपपदस्य विहायस्य विहादेश इत्यर्थः ।

२८६६ । आशिषि जनः ॥ १२३४८ ॥

दी—। शत्रु वध्याच्छत्रुः । 'आशिषि' किम् ? शत्रु घातः ।
'दारावाहनोऽप्यन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वार्तिक) । दाहयन्ते

उपपदे आह्, पूर्वार्द्धादन्तेरण्, टकारागन्तादिभ्यो वक्तव्य इत्यर्थः ।
 दार्वाघाटः । 'चारौ वा' (वार्तिक) । चार्वाघाटः । 'कर्मणि
 सभि च' (वार्तिक) । कर्मण्युपपदे सम्पूर्णादन्तेणञ् वैत्यर्थः ।
 वर्णान् संहन्ति वर्णसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घाटः ।
 पदसङ्घातः ।

The root हन् preceded by any उपपद in the accusative takes ह् provided benediction is implied thereby. Thus शत्रुह्: one earnestly intended to kill the foe. चन् of हन् which is 'टि' slides by 'विच्छिन्नाद्यन्तादभस्यापि टेर्वापि:'. Why say 'चाञ्चि' ? witness शत्रुघातः,—the destroyer of an enemy. Here there being no implication of benediction we have चन् by 'कर्मण्यण्' (2913) the final (न) of हन् becoming त् by 'हन्तः' (2374) and 'च' by 'होहन्ते' (358). 'दापावाहनः' (varttika)—when the word दाह (wood) stands as उपपद in the accusative, the root हन् preceded by the उपसर्ग आह्, takes the affix चन् (not ह्) and टकार becomes the final substitute of हन् (i. e. हन् becomes घट) provided a designation (संज्ञा) is implied by the derivative. Thus दार्वाघाटः—(a bird known as "wood pecker"—काट्योद्गा.). 'चारौ वा' (varttika)—What is said above takes place optionally when the word चार (fine) is an उपपद. Thus चार्वाघाटः, चार्वाघातः । The latter provided for with by 'हन्तः' (2474). 'कर्मणि' (varttika)—what is said above (under the first varttika here) takes place optionally when हन् is preceded by कन्, and any word in the accusative stands as उपपद. Thus कर्मण्यणञ्, etc.

नित—। चाञ्चितीति । चाञ्चिदि. शत्रुहोः णः. शात्रु. कर्मण्यणप्रत्यय. कर्मण्यः ।

तदाह—अहं अन्धविधिः । अन्धविधिं हनेराशिवि लिङ् न तु विधौ । 'हनी वच
 विक्तिः' (२४३३) इति वचनदेशः । अहं इति । आशासमानमहं हनकर्मोत्पद्ये ।
 'हिस्रसामर्थ्यादमस्मापि टेक्षीष' इति हनोपनृभागस्य खोपः । आशिवि अगम्यायां ॥
 यथा प्राप्तमणेषु भवति वातः । अत्र बाहुल्यत्वाद्भावे हन् इति वदन्तः केचिदुपेक्षा
 एव । 'कर्मण्यस्' (२८१३) इति सूत्रविरोधान् । 'हो हनेः—' (३५८)
 इति कृतम् । 'हन्तः—' (२५७४) इति तकारस्यान्तादेशः । 'अत
 उपधायाः' (२२८२) इत्युपधाद्विधेः । 'दारावाहनः—' इति वार्तिकमिदम् ।
 दारौ आहनः अण्, अन्तस्य च टः संज्ञायाम् इति विज्ञिष्टः पाठः । अर्थमाह—
 दाहश्च उपपदे इति । 'कर्मणि' इत्यनुक्तमपि गमादेः । संज्ञायामिति शेषः ।
 अन्तस्य टकारविधानाद्यमिदम् । अण् तु कर्मण्यस् इत्येव सिद्धः । वार्तिके 'अन्तस्य'
 इत्यन्यत्राप्येव स्पष्टार्थम् । 'अलोन्तस्य' इत्येव सिद्धेः । अन्तथा हि टप्रत्ययो—
 विभाज्यते । उदाहरति—दार्वाघाट इति । दाह आहन्ति इति विग्रहः । आहन्ते
 इति तु न विग्रहीतव्यम् । स्थाप्रकर्मकत्वाभावात् । 'काष्ठं दाहिन्मनं तेषः'
 इत्यमरः । 'चारो—' इति वार्तिकमिदम् । चाराहुपपदे प्रागुक्तं क्लृप्त्यर्थः ।
 चार्वाघाटः इति । टकारस्यान्तादेशमत्र इदम् । चार्वाघात इति—तकारस्या-
 न्तादेशेच इदम् । कुलङ्गदी । असमर्थे वाक् । अन्तादेशे विशेषः । 'कर्मणि हन्मि—'
 इति वार्तिकमिदम् । चाराक्लिप्त्यानुवर्तिनिष्ठस्य कर्मणीति । उक्तं इति । अण्
 टकारस्यान्तादेशो वा नक्तव्यः संज्ञायामित्यर्थः । अर्थात् संज्ञायामिति—मानम्
 प्रकृत्या ।

२८६७ । अपेक्षेयतमसोः ॥ ३२५० ॥

दौ— । अपपूर्वाङ्गतेर्ङः स्वात् । अनाघीरर्षमिदम् ।

क्षेमापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ।

The root हन् preceded by अण् (उपसर्ग) takes ट when क्लृप्तं and तमह् stand as उपपद्व्य in the accusative. This rule is intended to take effect when there is no implication of

benediction. Thus क्षेमापहः (the redressor of troubles) etc. comp—‘क्षिप्रसहस्र्यात्—’ ।

मित—। उपपदार्थः कः स्यादिति । क्षेममयोः कर्मचोदपदयोरेति बोध्यम् । ‘नामिदि हनः’ इत्येव सिद्धे चनाशोर्धोऽयमारम्भ इत्याह—चनाशोरिति । क्षेमापह इति । क्षेममपहनीति विग्रहः । क्षिप्रसहस्र्यादित्येव ।

२८६८ । कुमारशीर्षयोर्चिनिः ॥ ३१२।५१ ॥

टी—। कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ।

कुमार (child) शीर्ष (head) preceding as उपपद in the accusative हन् takes चिनि. Thus कुमारघाती (the killer of a child) etc. चिनि being enjoined by ‘सुप्यजाती—’ (३२४४) and ‘नामस्यकापमर्षयोः—’ (३३११), here it is intended to take place without those senses and to replace शिरस् by शीर्ष.

मित—। कुमारेति । कुमारे शिरसि च कर्मणि उपपदे इत्येचिनिः सात्त्विरसः शीर्षभावः । कुमारघातीति । कुमारं हन्तीति विग्रहः । ‘यत उपधायाः’ (३९८२) इति तद्धिः । ‘होहन्ते—’ (१५८) इति कुलम् । ‘हमसः—’ (३५७४) इति तकाराभादेशः । ‘सुप्यजाती—’ (३२४४) इति ‘नामस्यकाप—’ (३३११) इति च सिद्धे तद्धिविरहेऽपि शीर्षभावः यथा सादित्याहः ।

२८६९ । लक्ष्मि जायापत्नीष्टक् ॥ ३१२।५२ ॥

की—। हन्तेष्टक् स्वाकृषणवति कर्तरि । आयाप्तो ना । पतिग्री स्त्री ।

When the agent (कर्ता वा कर्त्री) possesses any particular characteristic or mark, the root हन् takes the affix ट्, preceded by the उपपद जाया (wife) and पति in the accusative. Thus लक्ष्मि

(a husband possessing such a mark as indicates the death of his wife). Similarly पतिघ्नो. Here क्रीप् comes in my 'टिङ्ङाणञ्—' (४७०). The उपधा of the root (इन्) disappears by the rule 'गमहनगमखनघसां लोपः—' (२३६३) as the affix टक् is क्त.

नित—। लक्ष्य इति । लक्ष्य इत्यत्र कर्म भाष्यम् । तेन लक्ष्यमप्यस्ति लक्ष्यवानित्यर्थः । तस्माच्च विशेषकत्वात् विशेष्यामिचः कर्ता भाषिपाने । तदाह— लक्ष्यवति कर्तरीति । उपलक्ष्यमेतत् । तेन लक्ष्यकर्ता कर्त्रीमिति निष्पत्तिर्भाषिपाने । जायापत्नीः कर्मणोरुपपदशोरिति वाक्यमेव । केवलं लक्ष्ये उत्तरत्वे केव सिद्धः प्रथमः । तेन जायन् इत्यादौ जायामरणनिमित्तं प्रतिमरणनिमित्तं रेखा कस्य विद्यते इत्यर्थः । न तु सत्यं ज्ञप्ता हन्ती वाह्यी । 'गमहन—' (२३६३) उपपदालोपः । 'टिङ्ङाणञ्—' (४७०) इति लोपः ।

२८७० । अमनुष्यकर्तृ के च ॥ २।२।५२ ॥

दी—। जायाश्लिखकालकः । पतिघ्नो पाणिरिक्ता । पित्त-
घ्नं घृतम् । 'अमनुष्य—' इति किम् ? आखूचातः शुद्धः । अथ
कथं 'वलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शलुघ्नः, जतघ्नः' इत्यादि । मूलविभुजा-
दित्वात् सिद्धम् । चोराघातो भगरघातोहस्तीति तु बाहुलकादपि ।

The root इन् takes टक् in con. with any कर्मवाचक उपपद in the sense of an agent other than a human being ; in other words if the agent is not a human being. Thus 'जायाघ्नः—' a mark like that of sesamum (श्लिखकालक) which indicates the death of one's wife. Here it is easy to see that the verb of the expression 'जायं हन्तीति' refers to that particular sign and not to the agent possessing it. Similarly पतिघ्नो and पित्तघ्नः । Why say 'अमनुष्य—' ? Witness 'आखूचातः—' Here the agent शुद्ध being a human being we have

क् by 'कर्मणश्' (2913) after हन्, in मासुम् (a mouse) इतीति मासुधातः ।
 Then how to defend expressions like प्रहन्तः (the killer of प्रहन्तः,
 a demon), नवः, न. (the youngest son of Dasartha), कुतः (ungrate-
 ful) etc where the root हन् evidently refers to a human being
 in each case and yet has टक् after it? Well these may be
 established by having recourse to the varttika 'कप्रकारे सू-
 विमुनादिभ्य उपसर्गानाम्' which enjoins the affix क् which see
 under 'वृद्धशोकयोः—' (2919). The affix क् being क्तिप् we have
 उपसर्गोप by 'गमहन्—' (2474) and कुल by 'ही हन्तेः—' (354). Well
 granted that it is so. But, how again to defend वीरधातः हन्ती.
 मगराजः हन्ती etc where हन् does not take टक् despite the agent-
 (the elephant) not being a human being? We will drive them
 with क् by वाङ्मलविविधि under 'कृत्यत्वा दी वृत्तम्'.

नितः—अमनुष्येति । मनुष्यभिरकर्तॄणं वर्तमानादनेष्टक् स्यात् कर्मण्युपपदे
इति सूत्रार्थः । जायन् इति । आयां पठन्तीत्यनेन विग्रहः । अतः इत्योक्त्यनेन
तिलकोऽन्वीयते न तु तद्विशेषान् मनुष्य इति । तिलकात्मक इतिलित्वात्तुतिः ह्यप्य-
विश्वविशेषः । एवं पतिघ्नीत्यादी विग्रहः । टर्कादन्त्यात् जीप् । कित्वाद्भवश्च
'ममङ्गल—' (२३७४) इत्युपधासोपः 'होहणे—' इति तुल्यत्वं । अमनुष्येति
प्रतिनिधिः । अयं हने, यद्वाङ्मनस्यकर्तृकत्वेन टक् न किन्तु 'कर्मण्यप्य' (२८१३)
इति यथापूर्वमेव । प्रक्रिया पूर्ववत् । यद्यपि 'अमनुष्यश्च' रंध्रपिशाचादिषु
दृष्टं यथापीठं कृत्यानुवर्तिष्वित्याख्यानात् मनुष्यादप्यन्तु स्वमेवाह । ननु पूर्वमेव
सुखदुःखदयं यथा प्रत्याचार्येतिशेषम् तथा इत्याम्यमनुष्यपदस्य—किं कर्तृ-
पदत्वेनेति चेत् । नैवम् । अमनुष्य इत्युच्यमाने उपपदत्वं विधायितः । पूर्वमेव
उपपदान्तरसंज्ञात् प्रत्येयाद्यविशेषकतया निर्धारित इति वैयर्थ्येति । 'अयं कथं
'कृतं' नाति निष्कृतिः' (मकतकम्), वक्तव्यः प्रकल्पः (चरकोचः), वेदुःखः
इत्यादीनि । अतः मनुष्याकर्तृकादपि हन्तृहन् विधीयते किन्तु एते प्रकृतः ।

मित्राह—सूत्रं विष्णुमादित्यादिति । ‘कामकारणे सूत्रविष्णुमादित्य उपसंख्यानम्’ इति ‘सुन्दरीययोः—’ (२८२८) इत्यस्येन वार्तिकेन कामप्रत्ययस्युत्पाद्ये द्विवचन इति भावः । सूत्रविष्णुमादित्यादितिगण्यतात् । ‘गमचन—’ (२५७४) इति ‘ह्रीहन्ते—’ (२५४) इति क्रीडधामनोपक्रान्ते । नन्वीयस्यपि कार्यं ‘क्रीडायां हन्ती, नगरपातो हन्ती’ इत्यादि । अत्र हि हन्तीत्यमनुष्ठाकर्तृणि सत्यपि टक् नोत्पद्यते । स्वर्गधामनाह—बाहुकायादयि इति । विष्णुमिति शेषः । ‘कृत्यस्युटो नृहन्तम्’ (२८४१) इत्यस्य श्रीनखविभागादिति भावः ।

२८७१ । शस्त्री हस्तिकपाटयोः ॥ २३२।५४ ॥

ह्री— हन्ती टक् स्वाच्छतौष्योत्थायाम् । मनुष्यकर्तृ कार्य-
मिदम् । हस्तिप्रो ना । कपाटप्रचोरः । कपाटेति पाठान्तरम् ।

When prowess is implied and हस्ति and कपाट (the pannel) stand as उपपदस in the accusative, the root हन् takes टक्. This is intended to take place when a human being is the agent. Thus ‘हस्तिप्र—’ a male person able to kill an elephant. ‘कपाटप्र—’ a thief able to break the pannel.

मित्रः—शस्त्राविति । योत्थायामिति शब्दयन्मात्रायामित्यर्थः । हस्ति कपाटयोः कार्यमोदपदयोरेति शेषः । अत्र हन्तेर्मनुष्यः यथाकर्तासादित्येतदर्थम् पारभक्तदाह—मनुष्यकर्तृ कार्यमिति । हस्तिप्रो नेति । ना मनुष्योऽयं हस्तिनमपि हन्तुं समर्थ इत्यर्थः । एते कपाटप्रंक्तं समर्थः इत्यर्थः । ऊ कुतस्तिनं (यद्) कृत्यं त्यर्थः) पठति इति कपाटम् । पचादच् । ‘अवसोत्थे’ इत्येव यौगविभागात् क्रीः कपादेय इति वदन्तः । कपाटमिति पाठ्यकारमिति । तथापि कं मिरः पाठवति प्रविभक्त इति कपाटम् । पूर्ववदच् । शस्त्राविति किम् ? विधेय हस्तिनं हन्तीति हस्तिपातः । यद्यपीह यत्किरसीवे तथापि कर्तृत्वानुपपत्तेः एते यत्किरयस्यसासर्थात् प्रकृत्यविज्ञानम् । तेन स्ववर्तमानेन हन्तुं वा वञ्चितः सैव गृह्यते ।

२८७२ । पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि ॥ २१२।५५ ।

दो— हस्तेष्टक् टिलोपो चत्वं च निपात्यते पाणिताङ्घ्रौ-
रूपपदयोः । पाणिघः । ताङ्घ्रः । 'शिल्पिनि' किम् ? पाणि-
घातः । ताङ्घ्रातः । 'राजघ उपसंख्यानम्' (वार्तिक) ।
राजानं हन्ति राजघः ।

When an expert in a business or an art is meant the root
हन् takes टक् provided पाणि (hand) and ताङ् (stick—) precede as
उपपद्य—टिलोप + च taking place irregularly. Thus पाणिघः one who
finely beats a musical instrument with his hand (तुषुङ्गदार
etc). ताङ्घ्रः—One expert in beating drums etc with stick (१).
पाणिघातः (घण्)—refers to any man other than a शिल्पी । 'राजघ'
vartika—This has to be listed with the rule above i.e. here
also हन् takes टक्, टि of हन् elides and च replaces ङ irregularly.

नित—पाणिघताङ्घ्रौशिल्पिनि । शिल्पिनिव कर्तरि एतौ निपात्येते इत्याह—
हन्तेऽगिति । पाणिताङ्घ्रोरिति । कर्मणोरिति शेष इति न लग्नम् । पाणिना
हन्तीति ताङ्गेन हन्तीति च विग्रहम् । 'पाणिवादास्तु पाणिघा' इत्यमरः । वादका
इति तदर्थः । पाणिघात इति । अथ प्राप्त्वदश् । शिल्पिभिश्च कर्ता । राजघ
इति वार्तिकमिदम् । अत्रापि टक् सात् टिलोपो चादौश्च निपात्यत इत्यर्थः ।

२८७३ । आढ्याङ्गभगस्यूलपलितगन्धान्धमिषेषु चर्षिष्वचौ
कृजः करणे ख्यन् ॥ २१२।५६ ॥

दो— एषु स्वर्थेष्वधुनीषु कर्मस्युपपदेषु कृजः ख्यन् सात् ।
अनाढ्यामाढ्यां कुर्वन्तानेन आढ्याकरणम् । चर्षौ किम् । आढ्या-
कुर्वन्तानेन । इह प्रतिषेधसामर्थ्यास्तुङ्गपि नेति काशिका ।
भाष्यमते तु ख्यट् स्यादेव । अत्रावित्कुत्तरासम् ।

These i.e. बाध, सुभन, खुल, पवित, नम, चम and प्रिय when bring out the sense (only) of a चिप्रत्यय (i.e. the sense of चमृततद्वाच) but do not (actually) take the affix (चि) and are treated as उपपद in the accusative, the root कृञ् (कृ) takes in the कर्त्तृवाच्य the affix खन् (of which the यु or चन् by सुवीरजाकौ only is retained and all other letters disappear)—ख being for सम् (2943). न् being for the sake of pitch (सरासि)। Thus चलादयम् etc.—so दमनकरचम्—the making of one rich or luxuriant who or which was not so formerly. Similarly चादाकरचम् etc. चलादयम् चादा कृतेवादिन etc give the form. Why may चदी in the rule ? witness चादोक्तवन्ति चनेन् which does not give चादाकरचम् due to the existence of चि therein. Here Kashika adds that on the strength of this prohibition viz 'चदी', कृद् also enjoined in a general way as 'करवाधिकरचदी' (3293) will not take place. The drift is this—If चादी + कृ takes कृद् then we have चादोक्तवन्ति in the कर्त्तृवाच्य. But it is easy to see that this very form (चादोक्तवन्ति) might be arrived at by खन् also added to कृ for although खन् is चित् yet चादी will not be चादि (कृ) etc by 'विद्यनव्ययस' (2943) because कृदिवान etc by that rule is limited to those उपपद which are चनव्यय or not indclinables whereas 'चादी' is an अव्यय by the rule 'उर्थादिचिन्नाव्यय' (763) due to the existence of चि therein. If this be the case i.e. if the form is similar under each of the affixes खन् and कृद् then the prohibition चदी necessarily suggests that कृद् also will not take effect when चादा etc remain as उपपद. नाच, however, takes the prohibition चदी for the foregoing rules and therefore

in its opinion आठ् of course takes place as an alternative of स्यान्.

मित । आठ्येति । आठ्या, सुम्न, स्खल, पलित, गन्ध, भ्रम, मित्र इत्येतेषु घातषु
 घूर्णेषु चघात् चिप्रत्ययार्थप्रकाशकेषु कथञ्च अचुनेषु चघर्षौतचिप्रत्ययेषु कर्मसु उपपदेषु
 सप्तसु करणवाच्ये दुक्कञी धातोरुत्तरं स्यान्मन्ययः स्यादिति सुवार्धः । चित्तकरणं
 सुमर्धम् । 'यु' इत्येतन्मात्रं तिष्ठति । तस्य च 'युवोरनाकी' इति 'अन' इत्येवंतत्पलं
 पालम् । नकारः स्वरार्थः । अनाठ्याम् आठ्यां कुर्वन्तीति । प्राग् यः अनाठ्याः आसीत् स
 अनाठ्यौम् आठ्याः ['द्वयः आठ्यो धनो'त्यमरः] द्वियतेऽनेनेत्यर्थः । एवमन्वयापि
 सुम्नगच्छरश्च स्खलंकारश्चादिषु प्रयोगोऽयः । आठ्याकरणमिति—आठ्या + छ + अन
 (स्यान्) इति स्थिते आठ्या + करणम् इति जाते हुम् । उपपदसमासः । घूर्णे
 (अश्रुततद्वाच्यमात्रं) एव एतद्विधानम् चिप्रत्यये विहिते तु नैवमित्यत आह—अचुनी
 किमिति ? चिप्रत्यये सत्यपि हि स्यान्निकृते कथाभावात् । न च सुमेवाय फलमिति
 वाच्यम् । 'खिग्नमन्यवस' (१८४३) इति अन्वयस्येति विवेकात् । 'ऊर्ध्वादिचिङाचस'
 (७६२) इति चिप्रत्ययान्तस्य अव्ययत्वात् । न चैवमपि 'आठ्याकरण'मित्येवाह
 इत्यपि वाच्यम् । तस्योत्सर्गेण सुट्ठा ('अरुधयिकरुधयोः'—१२८३ इत्यत्र
 विहितेन) एव सम्भवात् । एवं तर्हि स एवाह अह च 'अठ्याकरणम्' इति पदम्
 इति चेत् । नैवम् । आठ्याकरणम् इत्यनेनैव तदर्थस्य मतार्थत्वात् पुनस्तदर्थक-
 पदान्तरकल्पनागोरभात् अलक्षितत्वाच्च तादृशपदस्य लोके । तद्धादचुनी इति प्रतिषेध-
 सान्दर्भ्यात् अत्र सुट्ठपि न कर्मण्यः । सुट्ठस्यानोः विहितयोः फली भेदाभावात् ।
 अयमेव च कामिनाल्लव वाच्यः इति दर्शयितुमाह—इह प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ।
 भाष्यमते इति । भाष्यवार्तिकस्वरसेन अचुनामिति केनचदुत्तरार्थमेव । तेन
 तद्विरोधाद् अचिञ्जन्मसम् अचुनामिति कैयटः ।

२८७४ । कर्तरि भुवः सिक्चुत्सुकञी ॥ १।२।५७ ॥

दी—। आठ्यादिषु चूर्णेष्वन्यत्वेषु भवतीत्यौ स्याः ।

अनाठ्याः आठ्यो भवतीति आठ्याभविष्णुः । आठ्याभविष्णुः ॥

“सृशोऽनुदके क्तिन्” (४२२) । छतसृक् । कर्मणोति निहराम् । मन्त्रेण सृशतीति मन्त्रसृक् । “ऋत्विग् दधक् स्तग् दिगुष्णिग्द्युजिक् स्वां च” (३७२)—आस्थातम् । “त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च” (४२८) “समानान्ययोश्चेति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । सहक्—सहयः । अन्याहक्—अन्याहयः । ‘क्वोऽपि वाच्यः’ (वार्त्तिक)—ताहयः । सहयः । अन्याहयः ।

The root *सृ* takes in the कर्तृवाच्य, these two affixes viz द्विचच् (चच्) and चुञच् (चक्) when चाद्य, सुभग etc (See Rule—2973), expressing the sense of चि but not actually taking it, precede as उपपद in the nominative. Thus चनाद्य, etc. The meaning is clear. Note that च in both the affixes is for सुम् by ‘अनुविधत्’—(2942) whereas च् is for pitch (स्वार्च) and क् is for इद्धि by ‘अपो जिहति’ (254).

‘सृशोऽनुदके—’ (432—3.2.58). This is another rule following upon ‘कर्तरि भूतः—’ (4.2.57). The root *सृश्* takes the affix *क्तिन्* when any उपपद save and except उदक् precedes in the accusative or instrumental. Thus दृशं सृशतीति and मन्त्रेण सृशतीति etc. The ककार in *क्तिन्* which drops all is to forbid दृश् by ‘विक्रति च’ (2217). See दलनपुलिङ्गप्रकरवन् ।

‘अलिङ्गदृहक्—’ (373—3.2.59). This comes after ‘सृशोऽनुदके—’ (3.2.58). These words are irregularly formed with *क्तिन्* which drops all its letters i. e. क्, न्, as also वि (as it is an चपक्). Thus अली यजतीति अलु + यञ् + क्तिन् = अलिङ्. Similarly भृश् + क्तिन् = दृहक् by दित् । सञ् + क्तिन् = अञ् by अभावः । दिम् + क्तिन् = दिक् । उद् विद् + क्तिन् = उच्चिक् the final of the उपपद being dropped and अल

coming in ; अङ् takes क्तिन् when there is उपपद as in तिरस् + अङ् + क्तिन् = तिरस्च् etc. वृज् takes क्तिन् when there is no उपपद. Similarly शृज् ; see also इहम्पूर्वलिङ्गप्रकरणम् (ante).

‘महादिङ्—’ (429—3.2.60). This is the third rule here in the order. The root इङ् excepting the sense of आलोचन or knowledge takes कञ् as also क्तिन् when लट् etc (सर्वनाम्) precede as उपपदसः. Thus ताडञ् ताडयः etc. Here आत्व of the उपपद is by ‘या सर्वनाम्’ (430). ‘समानान्वयोश्च—’ Varttika i. e. इङ् in the sense above takes कञ् also क्तिन् when समान and अन्त्य precede. Thus समानं पश्यति सटञ् (कञ्) and सटञ् (क्तिन्) समान being च optionally in इहम्पूर्वलिङ्ग (1017). लसोऽपि—Varttika ; easy.

निव ।—कर्तरौति । ‘आद्यामुभय—’ (११७२) इति सूत्रात् ‘ल्लः करणे स्त्रान्’ इति रश्चयित्वा सर्वमनुवर्तते । तदाह—आद्यादिष्विति । एतौक इति । कर्तृवाच्ये—इत्येव । तदाह—अमाद्या आदौ भवतीत्यादि । स्त्रिण् ‘अकृद्विण्—’ (१७७२) इति मुमूर्षम् । विण् तु स्वरार्थम् । आद्याश्चविण्स्त्रिण्दाहरणम् । ख कञ् स्त्रजावितौ । लक्ष्मि इति । अत्रापि स्त्रिण् मुमूर्षम् । विण् तु ‘अचो विण्ति’ (१५४) इति वृत्तार्थम् । आद्याभाङ्ग इत्युदाहरणम् । एवं सुभ्रमश्चविण्स्त्रिणादि । ‘स्युशीमुदके—’ (४१—११.१.५८) परवर्ति सूत्रमेतत् । अनुदके सुप्रापयई ण्युः क्तिचित्त्वर्थः । क्तिन्प्रत्ययः सर्वलोपो । तथाहि कभाक्ती इति कुप्राते । ‘वि’ इत्यस्मादुक्तत्वात् लुप्स्ये । तत्र ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । नकारस्तु अमादुदात्तार्थोऽपि व्यर्थ इत्याकरे । अत्र कर्मणि करणे च प्रत्ययः । इत्युक् । अन्त्युक् इत्युदाहरणे । अनुदके क्तिन् ? उदकं स्पृशतीति उदकस्पृशे । चण् । नच क्तिपां उदकस्युक् इति रूपं दुर्वारमिति वाच्यम् । अनुदके इति पूर्वदासशालम्भात् क्तिपोऽप्रसंगे । ‘अल्लिक् इष्टक—’ (१७१—११.१.५८) इति परवर्ति सूत्रमेतत् । तत्रापि निपातनैः सट् निदेशात् किञ्चिदसाचक्षिकम् अकिं तद्वया—अर्थः सकर्मकत्वात् कर्मण्येव प्राप्ते सुप्रसंगान् विधीयते । मुक्तिरुचिर्वा जेवत्याम्नामेव । मुक्तिविधानसामर्थ्यात् । न हि

सोपपदाद् युगेः क्षिपि क्षिपि वा विविधोक्तिः, कुत्स्य 'सोःकुः' इत्यनेनैव सिद्धान्तात् ।
 चतुष्पदं तु 'युगेरसमाधि—' इति युसि कृते मकारस्य कृत्वार्थं, क्षिपौ विधानं सार्थकं
 भवति । युगेः क्षोपाभावश्च निपात्यते । अतीथकति चलिक् । इह चतुष्पदं
 उपपदे धनोः क्षिन् । विधवा (इव्) प्रातर्लब्धे । अस्य क्षिन्, विधेयम्,
 इत्यादि निपात्यते—इधक् । रुजेः कर्मणि क्षिन् । अनागमश्च निपात्यते ।
 दिग्धेः कर्मणि क्षिन् । अतुपूर्वात् विधेः क्षिन् । उपसर्गस्यततोपः । सस्य यत्स्य—
 सविचक् । प्रकर्षेणावतीति प्राक् । युगक्षि आत्मनसिति युक् । सोपपदात्त
 'अतुतुविध—' इति क्षिप्—अतुयुक् ।

'अत्राक्षिप्—' (४/८—३।१०:६०) इति । ततः परमिदम् । आलोचनमिति
 ज्ञानवाचि । तेन अज्ञानावादे ह्येः अदादिषु उपपदेषु कश्च, स्वात् चात् क्षिन्
 इति सूत्रार्थः । तादृक् । तादृक् अत्राक्षरथो । एवम् यादृक् । यादृक् इत्यादि ।
 वा सर्वनाम्नः (४६०) इत्यात्मन् । कश्चो जकारः विधेयस्यार्थं इत्याक्षरे । अना-
 लोचने क्षिप् ? तत् पश्यतीति तद्वर्धः । माघे तु कर्मकर्तृति युत्तपत्तिर्दक्षिता ।
 तस्मिन् पश्यति जनाः । स इमां पश्यति ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थात् ।

'समानान्वयोश्च' 'इति कश्चोऽपि'—इति भावः चार्तिवचनम् । समानान्वयोरुपपदं
 ह्येरेणालोचनात्वात् क्षिन् कश्च, कश्च इति प्रत्यायाः स्मृतिवार्थः । सहक् इति ।
 हन्तुहन्तवज्जु (१०१०) इति समानस्य समाधः । यथे समानहन्त इत्यपि इति केचित् ।
 एवं सहजः सहच इत्याद्यः । अत्राक्षक इत्यादौ तु वा सर्वनाम्नः (४९०) इत्यात्मन् ।

२८७५ । सत्सुक्षिप्तद्वन्द्वद्वन्द्वजुविदभिदक्षिदक्षिनोराज्ञासु-
 यमर्गेऽपि क्षिप् ॥ ३।२।६१ ॥

द्वौ—१. एभ्यः क्षिप्, स्वादुपसर्गे सत्यसति च सुप्पुपपदे ।
 सुसत् । उपनिषत् । अरुस्य । प्रस्य । मित्रक्षिप् । प्रक्षिप् ।
 मित्रयुक् । प्रयुक् । गोयुक् । प्रयुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् ।
 वेदवित् । निविदित्यादि । 'अथनामाभ्यां भयतेणो वाच्यः'
 (वार्तिक) । अथयोः । आमयोः ।

The affix क्तिप् is attached to these (twelve) roots viz सृज्, सृजिप्, दृक्, दृक्, युज्, विद्, भिद्, भिद्, जि, नौ and राज whether an उपसर्ग precede them or not, but provided a सुबन्त word stands as an उपपद in each case i.e. when a सुबन्त उपपद whether it is an उपसर्ग or not उपसर्ग stands leading the root. Here thus an उपसर्ग may or may not be termed as an उपपद or a word bearing contiguity. Thus दासृज् (दृ + सृज् क्तिप्)—deweller of heaven—here बल being barred by 'सात् पदाद्यो' (2117), उपनिषत्, बल by 'सदिरप्रते' (2271), अण्डसः producing eggs, प्रसूः—a mother, मित्रहिट्—a molestar of friend. प्रहिट् enemy. मित्रहृक् committing injury to a friend. मत्रहृक् Injurer, गोघृक् a milkman. निविद् etc ; similarly—रुद्रभित्, बभ्रुभित्, इन्द्रभित्, सेनाधी and सखाट्. 'अययामाभ्याम्—' varttika—It must be said that the न of नौ will become cerebral (सूक्ष्म) when coming after चय and यान in connection with क्तिप्. Thus अययौ etc.

मित्र— सत्सु इति । अदृष्ट (सृज्) विचारणत्ववशादनेषु । सृ इति दिष्वा-
साङ्गवर्थादादिकस्य सृतेरेव सङ्घर्षं न तु स्वतिसङ्घर्षी । युज इति जुजिर्-योषे,
युज समाधी इति ययोरेव सङ्घर्षम् । विद् इति विद् प्राप्ते, विद् विचारणे विद्
सत्तायाम् इति त्रयाच्चास्येन । न तु विदल्लसामे इत्यस्यापि । विदल्लकारस्य अविधिवि-
त्वादित्याहुः । एभ्यो ङादशब्दः क्तिप् । अत्र उपसर्गेऽपीति वचनम् अन्वयः सुबन्तस्यैव
उपसर्गसङ्घर्षं नेति प्रापनायम् । अनुपसर्गे इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धेः । तेन 'विद्-
सृष्टि क्तिप् च' इति विधिरुपसर्गे न भवतीति क्लृप्तमाकरे । सुपदिति—सृ + सृज् +
क्तिप् । सात्पदाद्योः इति न बलम् । तथाच सात्. "मनसु येन सुसदो
बभूवत" इति । दिविषदित्वाद्यौ तु सुषाणादित्वात् बलम् इत्याहुः । उपनिषदिति
'सदिरप्रते' इति बलम् । निविदित्वादीनि । काष्ठभित् । मत्रभित्—'ब्रह्मसंपत्ति—'
अति युक् । 'अययामाभ्याम्—' इति वार्तिकम् । आध्या परतो नयतेत्यर्थं सात् क्तिप्

परि इति वक्तव्यमित्यर्थः । असभासपदत्वात् कले प्राप्तौ वचनम् । बहुतस्तु 'स एषां यानवी' इति निर्देशादिना कलं प्रापकस्यापि प्राप्तम् । तत् सर्वे-नीक्य-विषयमेव । प्रापकस्य आनाम्नापेक्षत्वात् ।

२८७६ । भजो यितः ॥ ३।२।६२ ॥

दी—। सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्लिटिः स्यात् । अ'शभाक् ।

The root भज् takes लिट् (the affix) when a सुप् or an उपसर्ग stands as an उपपद । अ'शभाक् etc.—expound as अ'शं भजति etc, he is legible for an allotment. इति of उपधा by 'अत उपधायाः' (254)

नित—। भज इति । अंशं भजतीति अ'शभाक् । 'अत उपधायाः' (२५४) इत्युपधाविति ।

२८७७ । अदोऽनवे ॥ ३।२।६८ ॥

दी—। विट् स्यात् । आसमन्ति आमात् । सस्यात् । 'अमवी' विम् ? अन्नादः ।

The root अद् takes विट् (the affix) when coming after any उपपद except अन्न. Thus आमात् (an eater of raw things) but अन्नादः (eater of rice).

नित—। अद् इति । 'हन्दि सङ्' (३।२।६२), 'वह्व' (३।२।६४), 'कन्यपुत्रीषड्रीषेष्ट जुष्ट' (३।२।६५), 'हन्दिनन्तः पादम्' (३।२।६६) 'जनसन स्वनक्रमगमो विट्' (३।२।६७) इति पक्षपूर्वो तु हन्दीभावविषया । तेनाक परिहृता । 'जनसन—' इत्यतस्तु विट् इति प्रत्ययौऽनुवर्तते न तु हन्दिनीत्यपि । तदेव पूर्यन्नाह—विट् स्यादिति । विट् सर्वव्ययी । टकारस्तु 'टिङ्ठाणञ्—' इत्यादिना जीवर्धः । आसम् अपकमित्यर्थः । अन्नाद इति—अन्नं यजामासमेव ।

२८७८ । कृत्वे च ॥ ३।२।६८ ॥

दी—। अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमन्त्राधनार्थम् ।
ग्राम-भासभक्षकः । कथं तर्हि 'कृत्वादोऽक्षप आशर' इति ?
पक्षमांसशब्दे उपपदे अण् । उपपदस्य कृत्वादेशः । प्रबोदरा-
दित्वात् ।

अद् takes विट् also when कृत् precedes. Although the preceding rule covers this also yet the object of enunciating this is to forbid अण् here. Thus कृत्वात्—a partaker of raw meat or flesh. Why then Amara reads 'कृत्वाद्;' which is obviously derived with अण् ? Well derive it thus—पक्षमांस + अद् + अण्—now पक्षमांस being replaced by कृत् on the strength of the dictum—प्रबोदरादित्वात् साधु ।

नित—। कृत्वे चेति । शेषं पुरयन्नाह—अदेर्विति । 'अदोऽनर्ह' इति पूर्वपदे चैव अप्यापि विट् भवत्येव । ततो योगविभाषी न्वर्थ इत्याकाङ्क्ष—समाधत्ते । अन्त्राधनार्थम् इति । तथाच पूर्वज अप्यापि भवति अन्नाद् इति यथा । अन्न तु स शेषः । नन्वेव 'कृत्वाद्ः अक्षपः—' इत्यमरस्तु कथं स्यात् ? तत्र कृत्वाद् इत्यस्य अन्यपर्यासद्धिः इत्यत्र आह—पक्षमांसशब्दे इति । तत्र पक्षमांसाद् इति न किन्तु कृत्वाद् इत्येवेति भावः । प्रबोदरादित्वात् ।

२८७९ । दुहः कव्धश्च ॥ ३।२।७० ॥

दी—। कामदुधा ।

When a सुबन्त word precedes as उपपद, the root दुह takes कप् and the final (ह) is replaced by च । कामदुधा—a cow of that appellation, the dissolution being that which fulfills one's desire.

सित—। दुह इति । सुपि उपपदे दुहेर्धातोः कृन्प्रत्ययः स्यात् प्रकृते चाहम् इति सूतार्थः । कानकुञ्जिति । वंदास्वा सेकुञ्जिति शेषः । यदा भेदः समिद्धम् । कामान् दोष्येति विग्रहः ।

२८८० । अन्येभ्योऽपि ह्रस्वते ॥ ३।२।७५ ॥

दी—। कन्दसीति निवृत्तम् । मनिन्, कनिप्, वनिप्, विच्—एते प्रत्यया धातोः स्तुः ।

The term कन्दसि made use of in the rule 'विजुपेकन्दसि' (3.2.73) does not extend so far. > Thus the affixes मनिन्, कनिप्, वनिप् and विच् enjoined in the previous rule 'धातो मनिक्कनिपवनिपव' (3.2.74) are instructed here in 'अन्येभ्योऽपि—' to be used after any root in the secular language (लौकिक भाषा) also if even such roots do not end in चा.

सित—। अन्येभ्योऽपीति । इतः पूर्वम् 'मन्ते च तवदीकृष्यन्सुपरोडाशो क्तिन्' (३।२।७१), 'अथ यच्च' (३।२।७२), 'विजुपे कन्दसि' (३।२।७३), 'धातो मनिन् कनिप् वनिपव' (३।२।७४) इति चतुर्गुणैः कन्दोमात्रविधेति नोपात्ता । तदाह—कन्दसीति निवृत्तमिति । 'धातो मनिन्—' इति सर्वमतुषर्तते तवस्यचकाराह विचमव्यादाय चाह—मनिन् कनिप् इत्यादि । अन्येभ्योऽपीति सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन चनाकारान्तेभ्योऽपि एते प्रत्ययाः सुबपपदे स्यमसति धेतुमिष्टायः । तदाह सामानेन—धातोविति । एवं संतु प्रधातोति सु+भृ+मनिन् (मन्) इति स्थिते कृतप्रत्ययानां मनिनादीरार्धधातुकत्वादिष्टिं प्राप्तं चाह—

२८८१ । नेकुञ्जि कृति ॥ ७२।८ ॥

दी—। यमादेः कृत इण् स्यात् । भृ—सुगर्मा । प्रात-रित्वा ।

The augment इट् is not prefixed to a कृत् affix beginning with वच् i. e. having any letter of this प्रत्याहार at the outset. Thus सु + शृ + कनिप् (वच्) = सुशर्मन् = सुशर्मा by सुच् and without इट् । “स्वात् सुशर्मा देवसभा” — Amara. प्रातरित्वा—प्रातर् + इ + कनिप् (वच्) = प्रातरित्वा (one coming in the morning) no guna due to वित्, तकार coming in by ‘इक्ष्मन् पितृ कृति तुक्’ due to पितृ of कनिप् ।

नित— । नृदिति । न + इट् + इति इतिच्छेदः । यङ् इति प्रत्याहारः । न च कृतो विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । कृति षष्ठ्यै स्त्रीसप्तमी । वदाह वशादिति । सुशर्मन्ति— । सर्वधातुर्द्विगुणः । चनेनेट्प्रतिषेधः । ‘स्वात् सुशर्मा देवसभा’ इत्यन्तरः । प्रातरित्वा—प्रातरिति इति विग्रहः । प्रातर् + इ + कनिप् प्रातरित्वा—कित्वात् सुशर्मा । चनेनेट्प्रतिषेधः । अथ वनिप् विशेषणम्—

२८८२ । विङ्गनोरनुनासिकस्याऽत् ॥ ६।४।४१ ॥

द्वी— । अनुनासिकस्य आत् स्यात् । विजायत इति विजाया । ओष्—अवाया । विच्—रोट् । रेट् । सुगण् ।

आत् or वा is the substitute of the अनुनासिक (नकार) of a root followed by विट् and वच्. Thus हि + वच् + वनिप् (वच्) = विजायन् = विजाया in 1st. sing.—that which is born, ओष् to remove. ओ + वनिप् = ओ वा वच् = अवायन् by ‘एचोऽयवायायः’ (6x) = अवाया (a remover) as before. विच् (the affix which elides) is instanced in रोट् (रुच् + विच् = रीच् by सुच्, वि eliding by ‘विररुहस्य’—375) and रेट् (रिच् + विच्), सुगण् (one who counts well)—सु + गण् + मिच् ।

नित— । विङ्गनोरिति । विटि मनि च परे भातोरनुनासिकस्य आदित्यादेकः नृदित्यर्थः । विजायेति । वि + वच् + वनिप् इति स्थिते आत् विजायन् । ततः स्त्री सप्तमादौर्नलोपो । अवायेति । ओषति अयनवतीति ओ + वनिप् = ओ वा + वच् = अवाया, एचोऽयवायायः (६१) इत्यनेन । ततः अवायन् । विङ्गनाच्छुं सप्त—

विप् इति । रौट्, रैडिति । क्यरिर्भारुत्तरं विवि स्त्रिते आर्धधातुकात्वाद् युष्मः
 'वैरुल्लोपः' (२७५) इत्युत्पत्त्य नकारस्य लोपः । सुसन्धिति—सुदु गन्धतीति
 कियद्, * विष् । अन्वेदार्थी प्रकृतमाह—

२८८३ । क्तिप् च ॥ ३।२।७६ ॥

द्वौ—। अयमपि दृश्यते । 'सत्सुविष—' (२८७५) इति
 त्वस्यैव प्रपञ्चः । उल्लासत् । पर्णध्वत् । बाहध्वट् ।

This i. e. क्तिप् also (like ननिप्, कनिप् etc under ३९८२) is seen to take place after any root. This is a general injunction and 'सत्सु—' (३९७५) is but an elaboration of the same. Thus उल्लासत् coming down or falling (संसृते) from an उल्ला (an utensil for boiling flesh), the नकार of सत्सु eliding by 'अनिदिताम्—' (४१५) and the final (स्) being द् by 'दसुसंयुज्जनदुहा दः' (३३४). पर्णध्वत् falling (ध्वंसते) from a leaf. बाहध्वट्—falling (लक्ष्यति) from a horse (बाह)—बाह + धन् + क्तिप् (नलोप as before, य becomes ष and then ट् by लृप् and चर्त्त); बहाम् (falling from the shoulder बह) is another reading found in the हनि where आकार वा दीर्घ in बह is defended by Haradatta by 'अन्वेदामपि दृश्यते' (३५३९).

नित—। क्तिप् चेति । अन्वेद्योऽपीत्यतः (२८८०।३-२-७५) अन्वेद्योऽपि—
 परवर्तीदं तदाह—अयमपि दृश्यते इति । ननिनादिवत् क्तिमपि सुर्वेभ्यो
 घतुभ्यः स्यादित्यर्थः । प्रपञ्च इति विशेषणमनित्यर्थः । उल्लासदिति । उल्लेति
 भसिपचनस्याली । ततः संसृते इति विवदः । क्तिप् परे 'अनिदिताम्—' (२१५)
 इत्यनुनासिक लोपः । 'सत्सुसंयु—' इत्यनुनासकारणदः । पर्णध्वदिति—पर्णाद्
 ध्वंसते इति प्राग्वत् । बाहध्वदिति । बाहाद् अन्नात् लक्ष्यति इति बाह + धन् +

क्रिप् । प्राग्वद्वक्ष्यः । वक्ष—इति वः । ततो अग्न्यावां टकारः । वक्ष्यभक्ति
अथौ पाठः । तत्र वक्ष्वात् क्त्यात् भुङ्गति इति नियतः । अतः 'वक्ष्येवासि दृष्टम्'
(२५२८) इति दीर्घ इति वदतः ।

२८८४ । अन्तः ॥ ८४१२० ॥

दौ—। पदान्तस्थानिर्गम्य अत्वं स्यादुपसर्गस्याभिनिस्तात्
परञ्चेत् । हे प्राण् । 'शास इत्—' (२४८६) इतीत्त्वम् ।
मित्राणि शास्ति मित्रशीः । 'आशासः कौ उपधाया इत्वं वाच्यम्'
(वार्त्तिक) । आशीः । इत्वीत्वे—गौः । धूः ।

The नकार of अन् (the root) following a पद is changed into व provided the same (अन्) follows a cause (निमित्त) of वत्त्व existing in the उपसर्ग. Thus प्राण् the vocative of the base प्राण् one drawing breath. The vocative is instanced as the nominative is प्रा without the नकार whereas in the vocative the नकार does not slide due to the prohibition 'न क्तिञ्चुङो' (352) = प्र + अन् + क्तिप् । In मित्र + वास + क्तिप्, वास् is changed into शिस् by 'शासः—' (2486), then शौ by 'वोरुपधावो' = मित्रशीः—an instructor of friends. 'आशासः—varttika—It must be stated that the penultimate (उपधा) of वा + वास् becomes इ when क्ति i. e क्तिप् or क्तिन् follows. Note that वास् is read along with वा—Cp आशः वास् इच्छाम् । Thus आशासे इच्छाम्; a word of good or benediction. The former वास् (as मित्राणि शास्ति—) is पञ्चम्यदी whereas this is आत्मनेपदी. Hence the importance of the varttika as the root varies both in sense and sort. इत्वीत्वे i. e in शौ which is derived as इ + क्तिप् etc

have इत्—र coming in by 'उरुपर', then दीर्घ as before ; whereas in पूः which is derived as वृ + क्तिप्, we have उरु by 'उदोद्यपूर्वस्य' रपरत्वं and दीर्घ taking place as before.

नित—। चत् इति । 'एषाभ्यां शीघ्रः—' इति 'चनितेः' (८४१६) इति च भवेत्तदनुवर्तते । 'उपसर्गात्—' इत्यत उपसर्गादिति सूत्रे चत् इति च लोपप्रवेसां वक्ष्ये । तदाह—पदान्तलोपादिः । ई प्राप्तिः । प्रपूर्वादनितेः किमि प्राप् इति प्रातिपदिकम् । तस्य लोपस्यप्रादिकां सुखीमे ततः नलोपेन प्रा इति रूपं भवति । पुनश्च नकारो नञ्भ्यत इति सन्नुद्धिमुदाहरति—ई प्राप्तिः । 'न क्षिप्नुवतीः' इति नलोपाभावः ततो चत्म् । निष्ठापि प्राप्ति इति मित + चास् + क्तिप् इति स्थिते यास्यपदाया इत्पूर्वमाह—'यास इत्—' इति । एवं मितमिच् इति जाते । 'कीदृशपायाः' इति दीर्घं मितमौरिति । 'आशासः—' इति वार्तिकमिदम् । आरूप्याद आसेः कौ परे उपधाया इत्वं आदिष्वर्थः । ततः आक् यास + क्तिप् इति स्थिते इत्वे प्राग्वत् । नन्वेवं 'यास इत्—' इत्यपेक्षेन इत्वं चत् । आक्षु वार्तिकम् इति चेन्न । पूर्वम् यासोरात्म-निपदिताभावेन आत्मनेपदायासः सादर्यं वार्तिकारम्भस्य प्रयोजनत्वात् । अक्षुसक्षु 'आमिषि सिङ्घोटी' इत्यादिशापकादिदेहं मिदमिति नापूर्वमिदं वार्तिकम् । तेन वाच्यमित्यस्य व्याख्येयमित्याह । वार्तिके क्वचित् किप्किनोर्वाङ्कम् । इत्येतत् इति । शौरिष्यव चत् इत्याहोरित्येतत् । तस्य उरुपर इति रपरत्वं, 'वीरपधाया' इति दीर्घः । स्पष्टातीति निबन्धः । पूर्वत्वम् तु 'उदोद्यपूर्वस्य' इति उरु रपरत्वे च प्राग्वत् । अथ प्रसक्तान् किप् उदाहरणान्तराणि दर्शयितुमाह—

२८८५ । इत्सम्बन्धक्षिप् च ॥ ६।४।८७ ॥

दी—। एषु आदेशैस्त्रः स्यात् । तनुच्छत् ॥ 'अनुनासिकस्य कि—' (२६६६) इति दीर्घः । 'मो नो धातोः' (२४१) । प्रतान् । प्रथान् । 'च्छोः—' (२५६१) इत्सूट् । अक्षयः । 'अवत्वर—' (२६५४) इत्सूट् । जः । जरी । जूरः । तूः । खूः ।

ऊठ्, वृद्धिः—जनानवतीति जनीः । जनावी । जनावः । मूः ।
 मुवी । मुवः । समूः । सम्बी । सम्बः । 'राज्ञोपः' (२६५५) ।
 मूर्च्छा—मूः । मुरी । मुरः । धूर्वा—धूः ।

The root कृहि becomes कृष् i.e the उपधा of the same is कृष् when इस्, मन् वन् and हि (कृप् कृन्) follow. Thus कृद् (कृद्वास्) a shed.—कृष (कृद् + मन्) a pretext, कृमन् (वन्) umbrella. तनुच्छात् (तनु + कृद् + कृप्) an armour or a dress. प्रतान्—प्र + तन् + कृप् दीर्घे by 'चतुर्नासिकस्य कृष्णलोः—' (२६६६). प्रयान्—प्र + वन् + कृप् by 'भो नो—' (३४१) and 'चतुर्नासिकस्य—' । चञ्चद्वाः—One who plays with dice—चञ्च + दिद् + कृप् = चञ्च + दि ऊट् by 'ऊटोः—' (२६६१), it directs ऊट् in place of व = चञ्चद्वा by 'वकी यव्—' (४७). मूः—मूर् + कृप् = मूर by 'मूरस्वर—' (२६५४) which directs ऊट् in place of व. so also तुः—तुर् + कृप् । मूः—कृद् + कृप् + ऊट् by 'मूरस्वर—' । जनीः—the protector of men, जन् + चञ् + कृप् = जन्, अ ऊट् by 'ऊटोः—' (२६६१) = जनी by 'एमेवम्यद्वा' । मूः—मन् + कृप् + ऊट् । सुवी etc—उवस् by 'उविद्वा—' (२७१), सम्बी etc वच् by 'भोः सुपि' (२८१). मूः—मूर्च्छतीति (on who faints) मूर्च्छा + कृप् = मूर् by 'राज्ञोपः' (२६५५) then apply वीरपथायाः । Similarly धुः ।

नित्त—। इत्यतिरिति । इस्, मन्, वन्, हि (कृप् कृन्) इत्येते प्रत्ययाः । 'कादिर्वेङ्गुपसर्गस्य' (६१८१८६) इत्यतस्कादेरिति । 'सुपि इत्यतः' (६१८१८८) इत्यतो इत्य इति चानुवर्तते । तदाह—एष कादिरित्यादि । तत्र कृप् चिद्—तनुच्छदिति । तनु कादयतीति विग्रहः । इत्यादिषु तु कृदिः, कृष, कृमन् इत्येते कृमिच बोध्याः । प्रतनोतीति प्रतानिच्छत् 'चतुर्नासिकस्य कृष्णलोः—' (२६६६) इत्यनेनोपधादीर्घः । प्रयानोतीति प्रयानिच्छत् 'भो नः—' (३४१) इत्यनेन कृष्णलो नलो प्रान्वदुपधादीर्घः । धूर्वादीर्घतोत्पन्नद्वा, इत्यत्र चञ्च + दिन् कृप् इति कृष्

“जो—” (२५६१) इति, “जो” कठि रूपसिद्धिः। “जो” जूरिवाधर्मात्—
 “ज्वरलर—” इति। “ज्वरलरकियविमनामुपलवाय” (२५५४) इति पूर्व
 सूत्रम्। एषु ज्वरतिवत्यादीनाम् स्वरसहितकारणां क्विपि परे जनेन कठि कतिष
 जुः, नुः, झुः, कः,—(जन + कः = जनीः),—इति भवति। जनावौ जनाव इति तु
 कुरादेशेन लभ्यते। तुवी सुव इति तु “अधिग—” (२७१) इत्यात्मन लभ्यम्।
 तुम्बी तुम्ब इति “जोः सुपि” (२८१) इति वषादेशेन। तुच्छं वीति नुः इत्यत्र
 तुच्छ + क्विप् इति स्थिते ‘राज्ञोपः’ (२६५५) इति सतुच्छस्य लोपे सुव ल्यस्य
 ‘बीरुपवायाः’ इति दीर्घरूपम्। मरी मुर इति। अपदन्तलाभ दीर्घः। एष
 भूरित्त्वम्।

२८८६। गमः जो ॥ ६।४।४० ॥

दौ—। अनुनासिकलोपः स्वात्। अङ्गत्। “गमादी-
 नामिति वक्तव्यम्” (वार्तिक)। पुरीतत्। संयत्। सुनत्।
 “ऊह च गमादीनामिति वक्तव्यम् लोपश्च” (वार्तिक)।
 अयेगू। अयेभूः।

The nasal or अनुनासिक of गम् disappears when followed by क्वि
 i. e. क्विप् and क्विन्. Thus अङ्गत्—a repairer to the Angas—अङ्ग +
 गम् + क्विप् = अङ्ग + ग० क्विप् = अङ्गत् by “ऊहस्य पिति कति तुक्”। ‘गमादीनाम्
 —’ varttika. Not only of गम् but of such other roots the
 nasal disappears when क्वि follows. पुरीतत्—पुरि + तम् + क्विप् = पुरि
 is the core of the heart. Hence the term refers to the soul
 within. Here दीर्घ is effected by नङिङिति (1037). संयत्—सम् + यम्
 + क्विप्—receiving all within. सुनत्—सु + नम् + क्विप्—a good adorer.
 “ऊह च—” varttika. It must also be said that the ‘उपवा’ of गम्
 etc is replaced by ऊ and the अनुनासिक elides as before. Thus

one who goes ahead gives चरे + गन् + क्तिप् = चरेगुः, similarly one standing ahead = चरेभूः, the locative (चरे) being retained in each case by 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' ।

निय—। नम इति । 'अनुदात्तोपदेश्यनतितलोत्थादीनामनुनासिकलोपः किकृति' (६१४।१७) इत्यतोऽनुनासिकलोप इत्यनुवर्तते । तदाह—अनुनासिकिति । लो परे नम इति शेषः । अकृत्वादिनि । अकृत्वादि देशविशेषम् नञ्कृतीति विग्रहः । मलोपादृष्टं 'इत्यस्यपिति—' इति तुक् । 'मनादीनामिति—' यति कम् । नम इत्यनुनासिकलोपमिति नञ्कृतीति नञ्कृतीति विग्रहः । अथवा पुरोतदित्वादीनां दृश्यपादत्वात् । तदाह पुनरिति इत्यनुवर्तते । तं तलोतीति विग्रहे तलोतेरनुनासिकलोपे 'नञ्कृतीति—' (१०२७) इति पूर्वपदस्य दीर्घं च पुरोतदिति लभ्यते । तुक्कृतयो जीवकृतिः इति तदर्थः । चरे तु 'इदयकनकाच्छादको गीतोविशेष' इत्याह । संवत्सरीति संवत्—चम् + वत् + क्तिप् । मृत्, नमतीति मृत्—मृ + मन् + क्तिप् । प्राग्भूः । लङ्कृतेति चार्तिकम् । मनादीनामुपपत्त्या लङ् अनुनासिकस्य (लोपस्य वाच्य इत्यर्थः), चरेभूः, चरेभूः—चरे गच्छति, भवति चेति विग्रहः । 'तत्पुरुषे कृति—' इति सप्तम्या चत्तक ।

२८८७ । स्यः क च ॥ २१।७७ ॥

दी—। चात् क्तिप् । शंस्यः । शंस्याः । 'शमिधातोः—' (२८२८) इत्यथैवाधिसु सप्तम् ।

The root सा preceded by any उपपद takes क as well as क्तिप् । Thus शंस्यः—शम् + सा + क—One enjoying ease (शम्), सा becomes स by 'धातो लोपः—' (2372) whereas शंस्या of the same sense is derived as शम् + सा + क्तिप् । This rule is to bar the affix च directed by 'शमिधातोः सं शयात्' (2628) as क and क्तिप् are already directed by 'शमि सा' (2216) and 'क्तिप् च' (4983).

नित— स इति । 'किप् च' (२८८५—३११७६) इत्यतः किप् इत्यनुवर्तते । तदाह—चांश्च भवतात् किप् इति । अयं सूत्रार्थः—सुपि सप्तपदै तिष्ठतेः कः स्यात् किप् च । त्वं कैत्यविभक्तिजो निर्देशः । इत्य इति । अत्र असुपपदात् तिष्ठतेः कः । 'घातो लोप इटि च' (२९७९) इत्यालोपः । अनित्यत्वस्य सुपपत्त्यायः । तेन सुखस्य इत्यर्थः । इत्या इति—अत्र किप् । किप् सर्वलोपोलुक्ताम् । ननु 'सुपिष्ठः' (२८१६) इति अप्रत्यये 'किप् च' (२८०२) इति किप् प्रत्यये च सिद्धे, सूत्रमिदं व्यर्थेति ध्यायाद्वा निवर्तितमाह—'इति घातोः—' (२८९८) इति । अचनिति अप्रत्ययानित्यर्थः । ननु इत्या इत्यत्र किप् लुप्ते 'प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलोपश्चम्' इति पारिभाषिकपूर्वेण प्रत्ययलोपस्य स्थानिकत्वात् 'घनास्त्रा—' इति ईत्वं आदिति चेत् न । स्थानिकत्वभास्य अत्रलविधायिति निवेद्यते ।

२८८८ । सुप्यजातो णिनिस्ताच्छीलेष्व ॥ ३१२।७८ ॥

दो—। अजात्यर्थे सुपि घातोर्णिनिः स्यात् ताच्छीलेष्व योतेष्व । उच्छभोजी । शीतभोजी । 'अजातो' किम् ? ब्राह्मणानामन्वयिता । 'ताच्छीलेष्व' किम् ? उच्छं भुङ्क्ते कदाचित् । इहवृत्तिकारेषो-पसर्गमिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाङ्किसर्त-रूपसङ्ग्रहणम्' इति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानु-सृतम् ।* एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धोपसर्गेऽपि णिनिः । 'स वभूवोपजीविनाम्', 'अनुयायिवर्गः' । 'पतत्यधो घाम् विसारि' । 'न वञ्चनीयाः प्रभयोऽनजीविभिः' इत्यादौ । 'साधुकारिण्युपसङ्ग्रहणम्' (वार्तिक) । 'ब्रह्मणि वदः' (वार्तिक) । अताच्छीलेष्वर्थे वार्तिकत्रयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ।

When a सुप् i.e. a सुबन्त word which does not convey the sense of वर्ति or class like ब्राह्मण etc., precedes, any root may take the

affix णिनि (—इन्) provided the derivative denotes तात्कीय or habit. Thus खाद्योक्ती etc (one habitually taking one's meal while it is hot—खाद्य+भुज्+णिनि—गुण by 'गुणसुखदुःखस्य च'), ब्राह्मणान् चात्मन्येति—Here ब्राह्मणान् cannot be formed by adding णिनि, for ब्राह्मण denotes a class. In ब्राह्मण, here we have द्वितीया as वही in connection with इन् which is employed in the sense of तात्कीय ■ barred by the rule 'न लोकाव्ययनिहास्यस्यैवनाम्' : 'उत्थं भुज्जे कदाचित्'—it does not result in खाद्योक्ती as कदाचित् implies no habit. Here in this rule ह्रस्वकारि, i.e. the author of आशिक्षाह्रस्व explains as "णिनि is attached to a root when a सुप् only other than an उपसर्ग precedes as उपसर्ग" and reads the varṭtika 'उत्पत्तिस्थानम्—' meaning स takes णिनि in the sense of तात्कीय even when उपसर्ग like उत् and प्रति etc. precede as उपसर्ग. Haradatta, Madhava and others also followed this i.e. accepted this varṭtika or explanation. [Note that we have followed हरदत्त under "अनुगादिमहत्" and "विचारिचोमत्ते"]. But this (ह्रस्व) being contrary to भाष्य we have ■ reject it. Thus भाष्य has "सुप् इत्यनुवर्तमाने पुनः सुप् सङ्घर्षे सुप्प्राप्ते यथा स्यात्" ; more over, णिनि is profusely used in connection with उपसर्ग also cp—लोकाव्ययनिर्णयः स वधूवोपजीविनाम् । अथयथाभिगम्यथ यादीरर्जैर्विचार्यः (रङ्—1st), प्रताय तेनामुषरेष्वेनोर्ध्वेति मेवोऽप्यनुवाच्यते. (रङ्—2nd) also यद्विष्टेनोरनुयायिनं तस्मात्प्रावर्तमानं वसता वनात्मात्, प्रवक्ष्योवात् विचारि सर्वतः किञ्चित्द्विधाकुलमोचितं जनेः (भाष—1. ■), शिवाय दुर्लभं चारण्यमोक्तं वक्ष्योवाः प्रमोदमुजीविभिः (भारवि—1st.) etc. In these (and a lot of other cases) we find णिनि attached after उपसर्ग. Thus also the said ह्रस्व must be set aside. 'साधुकारिणि—' (varṭtika) नक्षत्रि—

(varttika)—These varttikas imply that विनि is attached here to क (साधुकारी), दा (साधुदायो) (here क includes all roots in general) and दद (दददादी) in the sense of no-habit. Thus साधुकारी etc denote that the person referred to might have done this very well only etc. Here ब्रह्म means the veda. [N. B.—It is not necessary that “साधु” should be mentioned for साधुकारिण विनि ।]

नित— सुपीति । सुपि + भजाती विनिः ताच्छीर्ष्ये इतिर्बद्धः । भजात्यर्थे सुपीति । अयमर्थः—भजातिवाचिणि सुवर्त्ते उपपदे धातोः कर्त्तरे विनि-प्रत्ययः स्यात् ताच्छीर्ष्ये (तत्त्वभावतायाम्) गम्यमाने इति । उष्णभोजीति । उष्णं भुङ्क्ते इति विग्रहः । पुगन्तलक्षपक्षश्चेति गुणः । एवमन्वयः । ब्राह्मणानिति । अथ ब्राह्मणशब्दस्य जातिवचित्वाद् ब्राह्मणभक्तौ इति न आनन्दयितेत्यत्र ताच्छीर्षि-कतमः सदभावाद ‘न लोकाव्ययनिष्ठा—’ इति बह्वीप्रतिषेधाद् ब्राह्मणम् इत्यत्र द्वितीया । कदाचिदिति । ताच्छीर्ष्याभावव्योदगार्थमिदम् । ‘सुपि स्यः’ (२८२६—१२२४) इत्यत्र “सुपीत्यनुवर्त्तमाने पुनः सूत्रे सुवर्गश्च विनर्त्तम् । अनुपसर्गे प्रत्यये तदभूत् । इह तु (सूत्रम्) भुक्तावे यथा स्यात् । उदाहारिणः । प्रत्याहारिणः” इति । “अस्मात्प्रत्ययः । समुदादिष्वेति सूत्रे ‘सुपि स्यः’ इत्यत्र सुपीत्यनुवर्त्तते । यद्यप्यनुवर्त्त-तरपरम् । उपसर्गेऽपीति । पुंयनुक्तेः । तद्विहानुवर्त्तमानम् अथाधिकारादुपसर्गेतर-परमेव स्यादिति । निष्कर्षः तु—आ भूदित् कर्मण्यनुवर्त्तमानम् । उपसर्गेऽपीत्यस्यानुवर्त्त-निर्वाहः । ततः सर्वथापि सुम्भान्ते उपपदे विनिः । ननुपसर्गेऽपीति भाषासिद्धान्तः । सर्वमेतत् शब्दकौमुदी मनोरमाशास्त्रे कथमिति । एवं खिते इति शब्दतत्त्वप्रमाणमिति भवानसद्व्याख्याम्—व्याख्ये—इह इतिकारेण इत्यारम्भ एतच्च भाषावितोषाद्-पेक्षानित्यन्तेन । एवं इतिशब्दानुसारिद्वयदत्तमन्वयादयोपि प्रत्यक्षा इष्टव्याः । ननु कनाम भवता लोपसर्गणिनिर्वक्षित इत्यारम्भ आह—अस्तिर्बद्धेति । उदाहरति—स चतुर्विधः । ‘सौमकार्येण पश्यैः स तत्सुखीपञ्चविधानम्’ (१८३१) इति पूर्णश्लोक-पूर्वार्थम् । अनुवर्त्तमाने इति । एतच्च तत्रैव द्वितीयसर्गे—अथाथ तानानुवर्त्त-

अनीर्णेषु विधीष्यन्नुपाधिर्गः । इति पूर्वार्धम् । पतत्यथ इति । एतच्छ्रुतावयवस्य प्रथमे—अतः विरचीनमनूस्कारोविश्वत्र द्रष्टव्यम् । न यन्मनोवा इति । क्रियासु पूर्वार्धे च चारुचययो— इत्यपेक्षितांशः (किराताकुर्वीत्यथ प्रथमः सर्वः) इत्यादामिति । आदिपदेन अन्ताभिरापी अन्ताददानाम् (रज्जुश्च) अरिष्टत्रयां परितो विस्तरिष्यः (रज्जु—श्च) इत्यादीनां संग्रहः । तस्मादुपस्थादपि भातोर्भिनिर्न दुर्लभ इति उपमर्शमिदं एवेति उचितद्वयस्थानमपाकमिति भावः* । उपजीविनामिषादी च उपादय उपसर्गा चपि सुसमाचार्यपर्यवसिता इति प्रत्येकम् । ततः 'सुखवासी—' इति णिनिः प्राप्नोति । साधुकारिणोतिवार्तिकमिदम् । 'करोतिरत्र सर्वेभ्योऽर्थानुवादक इति नानेयः । ब्रह्मणोति । एतदुपाय वार्तिकम् । ननु सूत्रेणैव मिदं किसर्गमत्र वार्तिकव्यमित्यत आह—अन्ताच्छील्यार्थमिति । तेन साधु करोति ददाति वा कदाचिदिति विश्लेषेऽपि साधुकारी साधुदायीति मन्त्र्येवेति भावः । मन्त्रवादीति । ब्रह्म वेदः । तद्वदतीति विश्लेषः । अत उपधावाः (२२८२) इति उक्तिः । साधुदायीत्यत तु 'पातो युक्—' इति युवात्मनः ।

२८८८ । कर्तव्युपमाने ॥३२॥७८॥

दौ—। णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुः रूपमानम् । उद्ग इव क्रोशति उद्गक्रोशी । धाङ्छरावी । अन्ताच्छील्यार्थे आत्यर्थे च सूत्रम् । 'कर्तरि' किम् ? अपूपानिव भक्षयति भाषान् । 'उपमाने' किम् ? उद्गः क्रोशति ।

When a subjective उपमान i. e. a subject as उपमान stands as उपपद, any root may take the affix णिनि । The subject of the उपपदार्थ stands in analogical connection with the subject of the प्रत्ययार्थ । In other words in the sentence उद्ग इव क्रोशति, it is made up of two minor sentences viz—यथा उद्गः क्रोशति तथा

* अत मूलं—“तत्र” इति तत्तच्छील्यार्थोपमाने ।

(स) क्रीडति. Here उद् is termed as उपपदार्थः कर्ता and the agent of क्रीडति in the above (स who is उद्क्रीडौ) is spoken of as प्रत्यावायः कर्ता which bears similarity to the former in point of क्रीडन or making noise. Similarly चङ्कुरादौ—crying or making noise like a crow (चङ्क). This rule is meant to take effect where there is no ताच्छीक्य or habit and where there is a जाति or class. अपूप etc (fried cakes etc) is obj. hence no चिनि though there is similarity. उद्; etc—no similarity, no चिनि ।

नित्त—। कर्तरीति । कर्तृवचिनि उपमाने उपपदे इति धातोर्णिनिः स्यादित्यर्थः । ताच्छीक्यान् दूर्यन्नाह—चिनिः स्यादिति । उपपदार्थं कर्तेति । उपपदम् अर्थः प्रतीत्यनुरूपेति विग्रहः । उपपदद्वयेन वर्तमानः कर्तेत्यर्थः । प्रत्यावायः कर्तेति । प्राग्वद्विग्रहः । क्रीडतीत्यत्र हि लोपावादिः कश्चित् कर्ता अभिव्यक्त्येन प्रतीयते । स एव प्रत्यावायः कर्ता । उद्बन्धनायत इति तदर्थः । भाङ्गुरादौति । काक इव रीतीत्यर्थः । नेदं ताच्छीक्ये शीले चनातिपरे चोपपदे प्रवर्तत इत्याह—चताच्छीक्यान् जात्यर्थचेति । अपूपमिति—अत्र सत्युपपमाने तदर्थः कर्ता नास्ति । अतो न चिनिः । उद्ः क्रीडतीति—अत्र सत्यपि कर्तरि उपमा नास्तीति चिनेरभावः ।

२८८० । अतो ॥ ३१८० ॥

दी—। चिनिः स्यात् । स्वर्णिहस्तयायी ।

When a स्तुप् stands as उपपद any root may take चिनि provided the observance of a vow is implied. Thus स्वर्णिहस्तयायी (स्वर्णिह—शी + चिनि) one lying on the altar or purified भूमि ।

नित्त—। अत इति । स्तुपि उपपदे धातोर्णिनिः स्यादन्तं गम्यते चेदिति सूत्रार्थः । अत्र धातूपपदप्रत्ययसमुदायाद् अतस्तं गम्यमानत्वमिति बोध्यम् । एवम् आत्मनोक्त्यादी । अपसपि चताच्छीक्यान् जात्यर्थं आरम्भ इत्याहः ।

२८८१ । बहुलसामीप्ये ॥ ३।२।८१ ॥

दी—। पौनःपुन्यं बोधे सुप्युपदेष्टिनिः । चौरपायि च
समीनराः ।

When frequency is implied, a root, preceded by any सुप्
as उपपद may take the affix निनि irregularly or in various ways.
Thus चौरपायी (the drinker of milk) etc. There युक् (य) comes
in by 'आतो युक् चिण्ठतीः' (2761). Here we have आत्यर्थे निनि
which was not to be had from any of the preceding rules.

नित—। बहुलमिति । आलोचामिति पौनःपुन्यं तदाह—पौनःपुन्य इति । अत्र
बहुलं निनिश्चिन्त्यः । तत्राच आलोचामिति—चौरपायि च इति । आतो युजिति
युक् । "बहुलपदवात् 'ऊष्मापश्चाद' इत्यत्र भवति" इति ठितिकारः । बहुलपदवात्
अत्यर्थे कचित् भुवभावमि निनिरिति वयं मन्वामहे, तेन "बन्धेन निनि" इत्यादिसुव्याख्यातं
भवति । तदा एवमादि साधारणबहुलकेन समाधेयम् ।

२८८२ । मनः ॥ ३।२।८२ ॥

दी—। सुमि मन्थतेर्णिनिः स्यात्—दर्शनीयमानी ।

When a सुप् precedes as उपपद, निनि is applied after the root
मन् (दिवादि). Thus दर्शनीयमानी—he thinks himself handsome.
ठिति by 'अत उपपाया' (2282).

नित—। मन इति । बहुलपदवात् दैवादिबन्धेन मन्धातोर्दृक् न इ
तानादिकस्य । तेनोत्तरत्वे सुमि मन्थते भवतीत्याहुः ।

२८८३ । आत्ममाने स्वय ॥ ३।२।८३ ॥

दी—। स्वकर्मेकं मनने वर्तमानात्मन्वतेः स्वय स्यात् ।
चास्तिनिः । पण्डितमात्मानं मन्थते पण्डितमन्थः—पण्डितमानी ।

‘स्वित्वनव्ययस्य’ (२७४३) । कालिमन्वा । ‘जनव्ययस्य’
विम् ? दिवामन्वा ।

When any सुप् precedes as चपपद, the root मन् signifying मनन (mental thought) of which one's own self is the object, takes खम् as also चिति । In पण्डितशब्दः (पण्डित—मन् + खम्) we have मन् by ‘अद्विषत्—’ (2992) and य in मन् by ‘दिवादिभ्यः खम्’ (2505) as खम् is मित्. कालिमन्वा—with मन् by ‘अद्विषत्—’ and with खम् by ‘स्वित्वनव्ययस्य’ (2943)—due to खम्. Thus it is evident that the text takes the root of the दिवादि class otherwise the form would also have been पण्डितशब्दः etc by ‘तनादिकल्भ्यत्’ had this मन् belonged to तनादि class. In दिवामन्वा there is neither मन् nor खम् as दिवा is an अण्य which falls under the prohibition—‘जनव्ययस्य’ ।

नित—। आत्ममाने इति । मननं मानः । आत्मशब्दः स्वपरः । कर्मणि ब्रह्मा संसारः । प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः कर्ता स्वपदार्थः । तेन आत्मकर्मकसनने वर्तमानान्त्वत्तेरित्यादिरर्थः । तदाह—खकर्मके मनन इति । खम् : स्वकारी । खसादर्थेय शकारश्च स्वार्थः । तदाह—पण्डितशब्द इति । अद्विषदिति मन् । दिवादिभ्यः म्यञिति श्रव । स्वित्कारश्च प्रवीजमन्तरं ऊखं दर्शयति—कालि मन्वेति । कालीमात्मानं मन्वत इति विग्रहः । ‘स्विधाः पुंघन्—’ इति प्राप्तं पुंवदभावं वाचित्वा स्वित्वनव्ययस्येति ऊखः । मन्तेर्देवादिकत्वादेवात्र खणि परे खम् प्राप्तः । अन्यथा (तानादिकले सति) तनादिकल्भ्यत्तरिति सविकरण एव स्यादिति ध्येयम् । दिवामन्वेति—यत्र दिवा एवसाव्ययत्वाद् मन्मन्सी न । दिवा (तद्वत् प्रकाशमयं निर्मलं वा) आत्मानं मन्वत इति यत्र विग्रहः । एवं दर्शनीयशब्दाः कुमारोऽपि । आत्ममाने किम् ? दर्शनीयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तस्य ।

॥ २८८३ ॥ इह एकाचोऽन्यत्रयवच्च ॥ ६।३।६८ ॥

॥ ६।३।६८ ॥ इज्जनादेकाचोऽम् स्यात् स च साध्यम्बत् सिद्धन्ते

परे । 'शीतोऽमशसोः' (२८५) । गान्धनः । 'वाभशसोः' (३०२)—स्त्रियन्धनः—स्त्रीधनः । नृ—नरधनः । भुवधनः । 'त्रियमात्मानं मभ्यते त्रिमन्त्रं कुलम्—' । भाष्यकारवचनात्स्त्री-शब्दस्य ऋस्वी मुसमोरभावश्च ।

This rule is elliptical and is therefore to be read thus (1) 'इच् एकाचोऽम्' and (2) चम् प्रत्ययवयम्. Now look at the explanation of Bhattoji. There in the vritti 'सादि' is supplied by the Bhashyakara and another 'छिदन्ते परे' has been carried down from the preceding rule 'स्त्रियन्धनवयम्' (2943—6.3. 66). Thus the rule means—

An उपपद or a base ending in any of the letters of इच् प्रत्याहार and being composed of one चच् or vowel only takes the affix चम् which is to be treated as that (चम्) instructed under सादि—(रु + सादि) or सुबन्धप्रकरणम्, when a term ending in छिन् or छेदलिंग affix (such as छम् etc) follows. As for example गान्धन्—He thinks himself a cow—Here the procedure is thus गी + नन्ध by 'घृषोधाहुमसिपदिच्छयोः' (650) (नन्ध being derived as नन् + छन् as before) = गी + चम् + नन्ध by this rule = गी + चम् + नन्ध by 'शीतोऽमशसोः' (285) which directs चा in place of शी = गी + चम् + नन्ध = गान्धन्, the नकार of the affix (चम्) not being dropped by 'न भिमतौ वृथाः' 190). Similarly स्त्रियन्धन् and स्त्रीनन्ध (He thinks himself a woman) except that ईकार of स्त्री is optionally replaced by ऋच् enjoined by 'वाभशसोः' (302), नरधन्ध (He thinks himself a man) रु + नन्ध—रु being gunnated in connection with चम् by 'रुतो छिदन्तेऽमशानयोः' (275), भुवधन्ध (he thinks him as representative of the earth)

= प्र + मन्, in con. with उवङ् when चम् comes in by 'चमिन्' (271).
 त्रिवन्, etc.—It thinks itself (i.e. it is taken to be as prosperous)
 as Prosperity (herself)—gives त्रिवन् (त्री + मन् = त्रि + मन्). On
 the strength of the testimony of Bhashya the term त्री has
 become short (त्रि) as also there is want of चम् and चम् । The
 drift is this—The dissolution त्रिवन् चात्मानं मन्ते, if compounded
 would give त्रिवन्च by the rule 'इव एकावः—' the चकार of त्री
 being replaced by इवङ् directed by the rule 'चमिन् च्वातु—'
 (271) when चम् follows which is स्वायम्बन् । Thus judged in
 conformity with the rules of Panini the correct form is त्रिवन्च
 and त्रिवन् is objectionable. But as the last and most
 prominent authority the author of Mahabhasya (पञ्चलि) insists
 on the latter form (त्रिवन्) and there runs the परिभाषा 'यदीपने
 मुनीनां प्रानायकम्'—we have no other alternative but to accept
 त्रिवन् as correct and rather reject the former (त्रिवन्च)
 although arrived at in conformity with Panini rules. The
 form त्रिवन् is derived thus—त्रिवन् चात्मानं मन्ते—त्री + मन् + उवङ्
 by 'सुपे चातुप्रातिपदिकयोः' (50) = त्री + चम् + मन् (in con. with मन्
 due ■ शिख of उवङ्) = त्रि + चम् + मन्, त्री being neuter with
 reference to कुलम् which also is neuter, becomes इव by 'इली
 नपुंसके प्रातिपदिकस्य' = (318) = त्रि—० + मन्, चम् being dropped by
 'समीनोपसृक्तान्' (319) and मुन् not having taken effect at all due
 to its being superseded by चम्. Thus we have त्रिवन् कुलम्. It is
 important to note in this connection that the चमिदि instructed
 in this rule 'इव एकावः—' (6.3.68) bars the elision (लुक्) instruc-
 ted in 'सुपे चातुप्रातिपदिकयोः' (2.4.71) and not that advised in

‘असौनेपुंसकात्’ (7.1.23) in accordance with the परिभाषा—“नन्विष्यवादाः पुमान् विधीन् भाष्ये नीचरात्”—or special injunctions enunciated in the middle [cp. (6.3.68)] forbid preceding injunctions [cp. (2.4.71)] and not following ones e.g. (7.1.23). Thus Bhattoji says भाष्यकारवचनात्—etc. [Nagesha however, maintains that भाष्य is bent on श्रियन्तव्य and that श्रियन्त is objectionable].

सित—। इय इति । भूयं ऽभिन् वाक्चयं वर्तते । 'इय एकाचोऽन्' इत्येकम् । 'प्रत्ययवच' इत्यपरम् । तत्र पूर्वस्यस्य 'चम्' इत्यस्य परमातुहतिः । तदस्य 'चम्प्रत्ययवच' इत्येवं भवति । ततो व्याचष्टे—इज्जादिति । स चेति—। स इत्यनेन अमः परामर्थः । इज्जादिति सदन्विधिना लभ्यते । 'स्वाद्यम्' इति सावर्थाज्ञेयम् । अमज्जाभिचेरभावात् । मूत्रे प्रत्ययवदिति अस्मान्मर्थो वसिप्रत्ययः । यद्वा इमार्थो वतिरिति द्रष्टव्यम् । छिदन्ने परे इति । 'स्त्रित्यन्यवस' (6. 3. 66) इत्यतोऽनु- हतिस्त्वमिदम् । एवमत्र विधेयमानोऽभ्युपगमः स्वाद्यमदित्यतिदिक्षत इति बोध्यम् । तद्वैव गानाऽगानं मन्वत इति विश्वीत्तरं 'सुपोधातुप्रातिपदिकयोः' (६५०) इति सुबुद्धिः, चमि, मन्वातोऽत्तरं स्रमि च यो + चम् + मन् + खम् इति स्थिते स्रमः शिष्टेन चमरतेः स्रमि—गो + चम् + मन् इति काले प्रक्षिपानाह— भौतोऽभ्युपगमि । अनेन ओकारस्य चाकारादेशोऽभ्युपगमः स्यात् । तदयं नाम् + मन् इति स्थिते 'न विभक्तौ तुभ्याः' इत्यत्र मकारस्य लोपाभावेन साचम्य इति सिद्धम् । एवञ्च श्रियमात्मने सन्धते, इति सुबुद्धिः स्त्री + चम् + मन् इति स्थिते आह—वाङ्मन्सोरिति । अनेन इत्यङ् विक्षणाद् श्रियश्चमः—स्त्रीकृत इति द्रष्टव्यम् । इ इति चविभक्तिकनिर्देशोऽयम् । मन् चामानं मन्वत इति विश्वे चमि परे तस्य सर्वनामस्यानन्वात् 'अतो लिप्सर्वनामास्यानलोः' (१०३) इति मुने चरमाय इति । भुपचम्य इति—'चमिन्धातु' (१०१) इत्युक्तम् । सर्वत्र मकारस्य नैस्तमिति बोध्यम् । निमन्त्रं कृत्तम् इति—अथमत्र भाष्यमयः— गौ + चम् + मन् (मन् + खम् + खम्) इति स्थिते गौचम्यं ननु मन्वतिर्गौच-

इत्यसमाप्ताधिकारस्तथा ननु सत्वम् इत्यादि भाषितपुंस्त्वस्त्रीवाचकशब्दस्य पुंस्त्व-
भाषित्वात् । ततश्च 'कस्त्री नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (२१८) इति प्रकृविधौ मि-
थम् + मन्थ इति भवति । पश्चात् 'स्त्रीमेतेषु नकात्' (२१९) इत्यनेन नपुंसक-
प्रत्ययानुसारमनुविभक्तौ सति 'मिथम्' इति सिध्यति । न हि 'सुपो धातु-
प्रातिपदिकयो' रित्यनेन ग्राह्यम् इत्यादावपि कम्प्रत्ययस्य कृष् चानुक्तिरित्य-
'मन्थेऽपवादः पूर्वान् विधीन् द्वाभ्यां नीतरान्' इति 'इय एकाधः—' (३।२।३८)
इत्यस्य मध्यगतापवादेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' (२।३।७१) इति पूर्वमतविधेरेव
वाधो न्यायः । न तु 'स्त्रीमेतेषु नकात्' (७।१।२९) इत्युक्तस्वस्यापि विधेरित्याहुः ।
तदाह—भाषाकारवचनादिति । यद्यप्यत्र सुभः प्रसङ्ग एव नास्ति तस्या विशेषविहितेन
अस्मा नाधात् तथापि यथा 'जलमिजय' इत्यस्य स्वतःसिद्धेऽपि कस्त्री 'स्त्रित्वनन्वयस्य'
(९८४३) इति पुनैकस्त्री कचित् स्त्रीकृते तथा अत्रापि भवेदित्याह—सुभः
प्राप्तिरपि नेक्युक्तम् । तदेवं भाष्यभूते प्रियमिति । सूत्रमते तु अस्मि परे तस्य
स्वाध्यायमथा 'अचिन्त—' इत्यतिदिश्रमानी शिद्यकस्य प्रत्येवेति । 'यथीतरं मुनीनां
प्रमाणम्' इति परिभाषानुसारात् पुनः पूर्वमीवोपादिष्टं हेतुजापरम् । नावेयः
पुनः 'परे तु स्त्रीमेतेषु नकात्' 'तथात् प्रियमस्य इत्येव कम् भाषासंमतम्' इति
निगमयम् अत्र 'कस्त्वस्त्री सुभमीरभायस्य कल्पनमनुचितम्' इति दूषयित्वा प्रियमस्यस्य
साधुत्वं नाशुमे ।

२८८५ । भूते ॥ ३।२।८४ ॥

दौ—। अधिकारोऽम् । 'वर्तमाने लट्' (२१५१)
इति यावत् ।

निय—। भूते इति १।२।१२३ इत्यतः प्रायश्चित्तः ।

२८८६ । वारणे यजः ॥ ३।२।८५ ॥

दौ—। वारणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्निनिः स्वात् कर्तरि ।
सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ।

When an instrumental सुबन्त term stands as उपपद, the root वञ्च् signifying past वञ्च् takes क्तिणि in the active voice. Thus सोमेन etc.—He sacrificed with Soma i.e. performed sacrifice. इति by 'अत उपधायाः' (२३४२). अग्निष्टोत्र [अग्नि + (खोत्र = कुरिः)] is a sacrifice in which fire is praised or worshipped.

नित—: करण इति । अष्टम् । भूतार्वादिष्वनुक्तित्वमिदम् । क्तिणिदिशि । क्तिणिवान् इ एव पराक्षयते न नुम्यन् । सोमेनेति । कृतानिधेयकृत्वितमस्येन । अग्निष्टोत्रमिति । अग्निः सूयतेऽनेनेत्यग्निष्टोत्रो योगविशेषः । तेन प्रकृतावगातो अरव-भूतेनेष्टवानिति विग्रहः ।

२८८७ । कर्मणि हनः ॥ ३।२।८६ ॥

दो—: पिबन्व्यचातो । कर्मणीत्येतत् 'सङ्क्षेप' (३००६) इति यावदधिक्रियते ।

When a सुबन्त word in the accusative stands as उपपद, the root हन् expressing past tense takes क्तिणि in the active voice. Thus पिबन्व्यं हतवान्, he killed his uncle—पिबन्व्यचातो । इति as before ह् is changed to व by हौ हनेः—(३५४) and त by 'हनसः' (३४५६). Here contiguous action is referred to for 'चौरं हतवान्' will not take क्तिणि—'Kashika. The term कर्मणि' in the rule extends as far as 'सङ्क्षेप' (३००६—३.२.९६).

नित—: कर्मणीति । कर्मण्युपपदे भूतार्वादि हनेष्वितिः खान् कर्मणिः पदम्यचातोति । पिबन्व्यं हतवानिति विग्रहः । 'अत उपधायाः' (२२४२) इति इतिः 'हो हनेः—' (३५८) इति कुत्वेन हस्य च । 'हनसः' (३४५६) इति सकादोऽन्तादेवः । एवं मातृकचातोत्यादि । अथ काशिका—'अनुचितैर्बहुषु कर्मण्यम् । वञ्च् वा भूत्—चौरं हतवानिति । यद्यपि नेदं मध्ये हनेति तथापि कर्मणि-स्वाभावोक्तस्य इत्याह । 'कर्मणि' इत्येतत् उच्यते । ३।२।८६ कर्मणिमित्यर्थः ।

२८८८ । ब्रह्मभूतलोषु क्तिप् ॥ २।२।८७ ॥

दी— एषु कर्मसुपपदेषु हन्तेभूते क्तिप् स्यात् । ब्रह्महा ।
भक्षयहा । वृत्तहा । 'क्तिप् च' (२८८३) इत्येव सिद्धे निय-
मार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव । हन्तेरेव । भूत एव । क्तिवेवेति
चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव, क्तिवेवेति
द्विविधो नियम इति भाष्यम् ।

When these i.e. ब्रह्म, भूत and हन् stand as उपपदs in the
accusative the root हन् expressing past tense take क्तिप् in the
active voice. Thus ब्रह्म हन्वान् ब्रह्महन्=ब्रह्महा (a killer of a
Brahmin) etc. भूत=foetes. क्तिप् (2983) being got by the
general rule "क्तिप् च" the objection of this rule isto enjoin
restriction. Here of the two authorities भाष्य and Kashikawe are
to adhere to the former and reject the latter as regards the
नियमs here. Therefore here are two restrictions only viz—
that ब्रह्म, भूत, and हन् only (and no other base) will have
क्तिप् in this (past) sense and that क्तिप् only (and no other affix)
will be attached after them. [Vamana following Vritti says that
the rule makes 4 नियम (restrictions)—cp. "ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, क्तिवेव,
भूतकाले एव इति चतुर्विधभावनियमः । तस्मात् परिहृत्यतिदिः" । But भाष्य
says of two नियम with respect to प्रकृति and काल । so हन् takes
क्तिप् with other उपपद in other tenses and we get परिहन् &c.
Kaiyata and we too take this view as more rational].

मित— ब्रह्मति । कर्मेष्वेति (२८८७) भूति इति (२८८५) चानुवर्तते ।
तदाह—एष्वत्यादि । ब्रह्महति । ब्रह्म हन्वानिति विग्रहः । ब्रह्म हन् क्तिप् इति स्थिते
ब्रह्महा—इत्युपधादीर्घे कृते इत्युपादिना सुलोपे 'बन्धोपः—' (२८६) इति नलोपे

कथम् । एवमन्यत्र । ननु 'क्षिप्' च इत्यनेनैव किमि भिक्षिसे प्रज्ञादिविही-
 निमर्दमिदमित्यत आह—नियमार्थमिति । इति कामिकेति । तत्राचारान् प्रकृत्युपपद-
 प्रत्ययकालनियमा इति चत्वारो नियमाः । एवञ्च पुरुषश्च इत्यादौ पुष्टवादिप्रधानां
 प्रज्ञादिभिन्नतया वर्तमाने भविष्यति वा पुरुषं क्वचित् क्वचिद्यति वेतिन क्षिप् । इदम्
 कृतिकारभृतं वाचनेमाप्यनुकृतम् । प्रायिकाचार्य नियमः इति आसः । वस्तुतस्तु नाम
 चातुर्विधं नियमस्तु किन्तु द्वैविध्यमेव भाष्यस्तु प्रायशिकतरत्वादिति भावः ।
 नामैश्वर्येयमेवाह । एवञ्च प्रत्ययौपक्षितकालाचरवो तत्राचार्यवयवार्थं नियम इति
 कथितम् इति कैशटेपि स्पष्टम् ।

२८८८ : सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्तः ॥ १२।८८ ॥

दी—। सुकर्मादिषु च कृत्तः क्षिप् स्यात् । त्रिविधोऽत्र
 नियम इति काशिका । सुकृत्तः । कर्मकृत्तः । पापकृत्तः । मन्त्रकृत्तः ।
 पुण्यकृत्तः । क्विदेवेति नियमात् कर्म कृतवानित्यत्राह न । कृत्त-
 एवेति नियमान्नन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः । अत्र न क्षिप् ।
 भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न
 क्षिप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्त्यस्त्रिचक्षुपपदे क्षिप् ।
 शास्त्रकृत्तः । भाष्यकृत्तः ।

Here, according to Kashika, there are three restrictions i.e.
 चातुर्नियम, प्रत्ययनियम and कालनियम. Thus सु, कर्म etc preceding कृत्त-
 (the root कृ) only will have क्षिप् only and that in past sense
 only. Hence कृत्त in 'कर्म कृतवान्' will not be followed by अच्, but
 with क्वि—इ in 'मन्त्रमधीतवान्' we have अच् and not क्षिप् । स्वादिष्वेति
 i.e. there being no सप्तदशनियम we can have भाष्यकृत्त etc, as well
 with क्षिप् in past tense.

मित—। सुकर्मेति । क्षिप् इति वर्तते । तदाह सुकर्मैषु वेति । त्रिविध-

इति । चातुप्रत्ययकाननियमः इत्यर्थः । न तु स्थाप्येति उपपदनियमोपि ।
तदाह—आत्मकद भावात्कदिति । अयमेति । न किप् इति स्पष्टम् । मन्वाध्याय
इति । अण् एवं न किप् । चातुनियमात् ।

३००० । सोमं सुखः ॥ ३।२।८० ॥

दी— । सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका ।
यवसुत्तरसुत्वेऽपि ।

मित— । सोम इति । प्राग्वत् । उत्तरेति । अहो वैरिखलेख्यार्थः ।

३००१ । अग्नी चैः ॥ ३।२।८१ ॥

दी— । अग्निचित् ।

३००२ । कर्मण्यग्नास्त्रायाम् ॥ ३।२।८२ ॥

दी— । कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनीतेः क्षिप् स्वात्
अग्नाधारस्त्रलविशेषस्त्रायाम् । अग्नेन इव चितः अग्नेनचित् ।

when the designation of a particular spot containing fire is meant, the root वि (denoting past tense) takes क्षिप् in the passive only, an उपपद expressive of accusative preceding. Thus अग्नेन इव चित् i.e. a spot for placing fire formed with bricks so as to resemble a hawk in form.

मित— । कर्मणीति । “कर्मणि” (२८६०—३।१।१६) इत्यतः कर्मणीन्नु-
त्तर्यते । तच्च कर्मण्युपपदसमर्पकम् । एतत्पूर्वं ‘कर्मणि’ इति तु ‘कर्मणाश्च-
योतकम्’ । तदाह—कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके इति । अग्नेन इति चित इत्येव
न तु चितवानिति । अग्नाहूतिकार्ये अग्नेन इति । अग्नेनचित् । “समुदावीड्यम्
आध्वनीयधारणार्थे ईष्टकानिर्मितस्त्रलविशेषे विरुद्धं” इत्याहुः ।

३००३ । कर्मणो निविक्रियः ॥ ३।२।८३ ॥

दो—। कर्मण्युपपदे निपूर्वात् क्रीणातेरिति स्यात् । 'कुत्-
सितग्रहणं कर्तव्यम्' (वार्तिक) । सोमविक्रयी । वृत्तविक्रयी ।

कर्मणि etc.—easy. 'कृतसित्—' This is a Varttika directing the
occurrence of the affix only when the derivative brings censure.

नित—। कर्मणोति । चर्षः खड्गः । अत्र एणोच्चिभक्तिषो निर्देशः ।
तदाह—इति स्यादिति । 'कृतसित्—' इति वार्तिकमिदम् । कृतसार्था गम्यावामेष
प्रत्ययः । नाण्येति भावः । तदाह—सोमविक्रयीत्यादि । वृत्तमवर्ण्येति वृत्तग्रहणं
शाम्बसम्भृतत्वात् इति बोध्यम् । तेनाम्ब तु यथायातमधीन—यान्यविकाराः ।

३००४ । दृष्टेः कनिप् ॥ ३।२।८४ ॥

दो—। कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्टा ।

नित—। दृष्टेति । कर्मण्युपपदे भूतार्थाद् दृष्टेः कनिप् स्यादित्यर्थः । 'यातो
मनिन कनिप्—' 'यन्मोक्षोऽपि दृष्टते' इत्येव सिद्धे निवसार्थमिदम् । निवसो यथा
मनिनादि, सोपपदं चाच्चादि सा भूदिति । निडा तु भवत्येव । परस्मैकं दृष्टवानिति ।
किञ्चाद् गुणभावः ।

३००५ । राजनि युधिक्लजः ॥ ३।२।८५ ॥

दो—। कनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भावितकथर्थः । राजानं
बोधितवान्—राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

When the word राजन् precedes in the accusative as an उपपदं
the root युष् and कृज् (कृ) both expressing past sense take the
affix कनिप् । युधि has causative sense within. Thus राजयुध्वा—one
who caused a king to fight. राजकृत्वा—one who made a person
king.

नित—। राजनोति । कर्मणोति । राजन्यदेः खड्गदेः युध्वादेः कनिप्

करोतीञ् कनिप् स्यादित्यर्थः । तुल्यतेरकर्मकत्वाद् एवार्थादेव तस्मात् कनिप् । एवं सकर्मकात् प्राप्तिश्चादाह—सुषिरिति । राजकृत्वेति । राजनं कृतवानिति विग्रहः ।

३००६ । सह्ये च ॥ ३।२।८६ ॥

दी—। कर्मणीति निवृत्तम् । सह्युभ्या । सहकृत्वा ।

Here the carrying word 'कर्मणि' has ceased to operate. Thus सह्योषितवान् etc. give सह्युभ्या etc.

नित—। सह्ये चेति । सह इत्यस्य चसन्धवचनात् कर्मणीत्यस्य चसन्धः । नस्यनरवाप्यनुपयीवादाह—कर्मणीति निवृत्तमिति । सह शब्दे उपपदे युवेः । कज्य मूते कनिप् । सह्युभ्या । सह्योषितवानिति विग्रहः ।

३००७ । सप्तम्यां जनेडः ॥ ३।२।८७ ॥

दी—। सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । 'स्वापोः—' (१००१) इति क्रस्वः ।

The root जन् takes ङ in the past sense when an उपपद in the locative precedes. Thus सरसि जातम्—सरसिजम्—the 'टि' of जन्, eliding due to द्विष and the locative being irregularly retained by 'तत्पुरुषे कृतिवङ्गलम्'. The alternative is सरोजम् । मन्दुरा=stable. Rest Easy.

नित—। सप्तम्यामिति । सप्तम्यन्ते उपपदे सूत्रार्थाद् जनेडः प्रत्ययः स्यात् । सरसि जातमिति विग्रहः । 'तत्पुरुषे कृति—' इति विकल्पात् पक्षे सरोजमित्यपि । मन्दुरज इति । वाजिशाय्या तु मन्दुरा इत्यमरः । मन्दुरेत्यस्य प्रत्ययानाह—'स्वापोः—' इति । सर्वत्र द्वित्वसामर्थ्यादभस्यपि जनेडिलोपः ।

३००८ । पञ्चम्यामजातो ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेडः स्यात् । संस्कारजः । भट्टलजः ।

जन् takes क in the past sense also when a word other than जालि and used in, the ablative stands as उपपद. Thus संस्काराद् आत्मन्—संस्कारजम् (originating from past impression)-

नित—। पश्यमानिति । संस्काराज्जात इति संस्कारजः ।

३००८ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ३।२।८८ ॥

टी—। 'प्रजा स्यात् सन्ततो जने' ।

जन् takes क in the past sense also when an उपसर्ग precedes and a संज्ञा is implied. Thus—प्रजा (a child or a man)

नित—। उपसर्गे चेति । उपसर्गे चोपपदे संज्ञायां च सन्वायां सूतावाद् जनेर्कः । प्रकथेय आत्मा प्रजा (सन्ततिर्जनी वा) । अमरसंवादिनाश्वमाह—प्रजा स्यादिति ।

३०१० । अन्यौ कर्मणि ॥ ३।२।१०० ॥

टी—। अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे कः स्वात् । पुमांसमनु-
रुध्यजाता पुमनुजा ।

The root जन् preceded by अनु takes क in the past sense when an accusative उपपद stands in the beginning—Thus पुमनुजा born junior to a male. पुमस् + अनु + जन् + क—here क elides by 'संयोगान्तरलोपः' ।

नित—। अनापिति । जनेः सकर्मकाभावेऽपि उपसर्गवशादेवात्र कर्मत्वमिति सूत्रे 'कर्मण्योपपदोपेन दर्शयमाह—पुमांसमनुरुध्यते । पुमस् + अनु + जन् + क इति क्लिते संयोगान्तरलोपेन सकारलोपात् पुमनुजेति । पुमांशवरेत्यर्थः ।

३०११ । अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३।२।१०१ ॥

टी—। अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्कः स्वात् । अजः । द्विजो
आश्वत्थः । आश्वत्थजः । अपिशङ्कः सर्वोपाधिव्यभिचारायः तेन
अश्वत्थादादपि आश्वत्थास्तरेष्वपि कञिच् प्ररितः खात्वापरिज्ञा ।

Any उपपद preceding, जन् expressing past sense takes क. Thus also परिच्छा (a trench)—परि + खन् + क + टाप् सिद्यात् । This is obtained on the strength of चवि which violates all rules and restrictions or injunctions. Thus जन् as also खन् takes क.

मत—अन्येषां च । अपिच भद्रात्मन् माह—सर्वपाषोति । उपपिपशाय-
माह—भाल्लगरादित्वादि । परिच्छेति । एवमुक्तं (उन् + खन् + क) । निपात-
त्वादन्यस्योप इति वर्धमानः । अजहत्यादि—न जातः, विजतिः इत्यादि विग्रहः ।

३०१२ । तात्त्वत् निष्ठा ॥ २१२१६ ॥

दो—। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

नित—। जेति । अगयोः प्रसिद्धं निष्ठेयत चाह—एताविति ।

३०१३ । निष्ठा ॥ २१२१०२ ॥

दो—। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठास्वात् । तत्र 'तयोरेव—
(२८३३) इति भावकर्मणोः ताः । 'कर्तरि कृत्' (२८३२) इति
कर्तरि शब्दतुः । उक्तावितौ । ज्ञातं मया । स्तुतस्त्वया विश्वः ।
विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

After a root expressing past sense the affix निष्ठा (क कृतु) is attached ; of these two the former (क) is employed in the passive voice i.e. भाववाच्य and कर्मवाच्य by the परिभाषा rule 'तयोरेव—' (२८३३), whereas the latter (कृतु) which drops उ and ङ, and retains तवत् (only) is affixed in the active voice (कर्तृवाच्य) only by the rule 'कर्तरि कृत्' (२८३२). Thus ज्ञातम् etc. are examples in भाव, कर्म and कर्तृवाच्य respectively.

नित—। निष्ठेति । निष्ठापदयोश्च पूर्वव एवोपग्यासमुपपन्नं निष्ठेय-सूतार्थमज्ञ-
—सूतावर्धनसिद्धिः । सूतं त्वत्तुभवंमानात् । तयोः । तयोः 'कृतकर्मणोः' इति ।

तत्रत्यः तयोर्विद्येन भावे कर्मणि च । तत्रत्यः कर्तरीत्येन कर्तरि वाच्ये
भवतीत्यर्थः । उक्ताविति । तत्रत्येति चिदिति विवेचनीयम् । चित्त्वरथं
गुणप्रतिषेधार्थं यथा—सतः सुतवान् इत्यादी । उच्चारकरणं तु लोपर्थम् । यथा—
सुतयतीत्यादी । अन्त्य—सुता इति टादेव न लोप् । भावकर्मकर्मणु कर्मणोदाहरति
कार्यं मवेत्यादि ।

३०१४ । निष्ठायां च्छदर्थे ॥ ६।४।६० ॥

दी—। ण्यदर्थो भावकर्मणो । ततोऽन्यत्र निष्ठायां चिद्यो
दीर्घः स्यात् ।

By the term च्छदर्थः (च्छत् + दर्थः) the object or sphere of
च्छत् is meant=भाव and कर्मवाच्य. For च्छत् being a कृष्ण affix is
appointed after a root in these two वाच्य only by 'तयोरेव—'
(२४३३). Thus the rule means—when a निष्ठाप्रत्यय in a वाच्य other
than भाव and कर्म i.e. कर्तृवाच्य follows the vowel र of the
root चि is lengthened,

मिति—। निष्ठायांमिति । सुते च्छदर्थे इत्यस्य विवरणमाह—च्छदर्थो भावकर्मणो
ततोऽन्यत्रेति । अतः अर्थः प्रयोजनस्य च्छदर्थः । च्छदलोपोत् इत्यनेन च्छत्प्रत्ययो
विधीयते । स च कृत्यप्रत्यय इति ज्ञत्वा 'तयोरेव कृत्यकर्मणोर्वा' (२२३३) भावे
कर्मणि चैव वाच्ये विधीयते । ततः भावकर्मणो च्छदर्थः । एवं च परिशिवात्
च्छदर्थे इत्यनेन कर्तरीति सम्भवे । तस्मात् कर्तरि वाच्ये निष्ठानां पक्षे चिद्यो दीर्घः
इति सूत्रार्थः । 'चिद्यः' (६।४।५८) इत्यतः चिद्यः इत्यनुवर्तते ।

३०१५ । चिद्यो दीर्घात् ॥ ८।२।४६ ॥

दी—। दीर्घात् चिद्यो निष्ठातस्य नः स्यात् । चिद्यवान् ।
भावकर्मणोस्तु—क्षितः कामो मया । 'सुखः किति' (२२५१) ।
क्षितः-क्षितवान् । भूतः-भूतवान् । क्षतः । 'क्षयतिषु' मदुःखः

भावी वाच्यः"—(वार्तिक) । तेन एकाच्चावेष्टः । ऊर्णतः ।
नुतः । हतः ।

After चि has been lengthened, the निष्ठा त following is replaced by न. Thus चौखवान्, सूख्य by 'रषभान् नो च' । 'चितः कामः'—
desire has been destroyed by me. This is in the कर्मवाच्य. Hence दीर्घ and नकार are wanting. 'चितं कामेन' is the instance in the भाववाच्ये । 'स्युक्तः किति'—this provides for absence of इट in चि etc. 'ऊर्णतः'—This is a Varttika ; easy. Thus ऊर्ण being deemed as एकाच् in ऊर्णत नो इट् । नु to praise + क्त = नुत ।

नित— चिय इति । 'रदाभ्यां निष्ठातो न'—(८।१।४२) इत्यतो 'निष्ठातो न' इत्यनुवर्तते । दीर्घादिति च चियो विविचनं तदाह—दीर्घात् चिय इत्यादि । चौखवान् इति । 'रषभान् नो चः' इति पठ्यम् । 'चितः कामः' इति । चित इत्यस्य चमित इत्यर्थः । एतत् कर्मस्युदाहरणम् । ततो दीर्घो नकारश्च, न भवतः । भावे तु चितः कामेनेमुदाहरणम् । चित इत्यादौ इट् निषेधार्थमाह—गुणकः किति । चरुतेर्नवदिति । वार्तिकम् । 'चरु' इत्यस्य एकाच्चात् गुणकः इति निषेधः । नुत इति—गुणतायिति घातुः ।

३०१६ । रदाभ्यां निष्ठातोः पूर्वस्य च दः ॥ ८।१।४२ ॥

दी— रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्थनः स्यात् । निष्ठा-
पेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शृ—'कृत इत्'—(२३८०) ।
रपरः । अत्वम् । शीर्षः । बहिरङ्गत्वेन कृचरेरसिद्धत्वावेष्टः ।
कृतस्वापस्य कार्तिः । भिन्नः । द्विवः ।

नकार replaces the त of निष्ठा following रेफ and दकार as also the दकार of the root preceding the निष्ठाप्रत्यय. Thus चौख, मित्र etc. In the case of कर्तिः (the offspring of कृत), however,

where also the निष्ठा यकार follows a रेफ after इङि (क्त + इङ् by 'यत.इङ्') there तकार is not replaced by न, for the इङि is चरित or invalid being due to its being बहिरङ्, cp—'चरितं बहिरङ्गमन्तरङ्' (परिभाषा) :

नित—। रदाभ्यामिति । निष्ठा (निष्ठायां विहितः) तः (तत्कारः) तस्य इति 'निष्ठातः' मन्दायः । 'द' इति वक्ष्यन्तम् । तदाह—रेफद्वाराभ्यामित्यादि । रेफस्य रक्षो ताभ्याम्—रदाभ्याम् । शीर्षे इति । रेफात् परस्मोदाहरणमेतत् । 'सितं क्षिप्रं इति । दकारात् परस्मोदः रक्षम् । तेन नकारश्च यम् । यथेति । 'परपरपर' इत्यनेन । बहिरङ्गत्वेनेति—ऊयस्यापयं कार्तिरित्यत 'यत इङ्' इति प्रत्यये परतः 'यचोमिति' इति इङिः । साच वक्ष्यपेक्षलाह बहिरङ्गा । तेन 'चरितं बहिरङ्गमन्तरङ्' इति तस्य चरितत्वात् सन्निमित्तप्राप्तरेफात् परस्यापि तत्कारस्य नल' मेति भावः । 'निष्ठातकाराद् बहिर्भूतम् इत्यप्रत्ययमात्रेण विधीयमानत्वाद्बहिर्बहिरङ्गेति भावः' इतितत्त्वचोभिधी ।

२०१७ । संयोगादेरातो धातोर्यङ्गुतः ॥ ८।२।४३ ॥

दी—। निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राघः । स्थानः । न्वानः ।

If an चाकारान्त root beginning with a संयोग letter formed in combination with any of the यङ् letters, the निष्ठातकार is replaced by नकार. Thus द्राघ etc.

नित—। संयोगादेरिति । निष्ठातो न इति वर्तते । संयोगादेः धातः, यत्न इति 'धातोर्दिशि नचातयम् । यद्यप्रत्याहारस्य नर्भभविन संयोगादेराकारान्ताय धातोः परतो निष्ठातकारस्य नकार इति भूवायः । साच इति । द्रा कुत्सायां नती । नत्वम् । स्थानः इति । 'सौ ह' मन्दस'धातयोः । 'आदेश उपदेशे—' (२१७१) इत्याहुम् । जतो नः । स्थान इति । न् इत्यर्थे प्राग्वत् ।

२०१८ । ल्यादिभ्यः ॥ ८।२।४४ ॥

दी—। एकविंशतेर्ल्यदिभ्यः प्राग्वत् । लनः । न्वानः ।

‘प्रहिज्या—’ (२४१२) । जीनः । ‘दुग्धोदीर्घश्च’ (वार्तिक) ।
 ‘दु गती’ । दूनः । ‘टुटु उपतापि’ इत्यर्थं तु न गृह्यते । सानुवन्ध-
 कत्वात् । ‘अदुतया दुतया’ इति भाष्यः । गूनः । ‘पूजो विनाशे’
 (वार्तिक) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्त्रत् ।
 ‘सिनोतेर्शासकर्मकत्वं कस्य’ (वार्तिक) । सिनो यासः । यास
 इति किम् । सिता पाशेन सूकरी । ‘कर्मकत्वं कस्य’ इति किम् ?
 सितोयासी देवदत्तेन ।

पून् etc (क्तादिः) are twenty two in number of them लृज्
 being excluded, twenty one only take निष्ठा and the तकार is
 replaced by न as before. जीनः (ज्य + ङ)—although ज्य is संयोगादि,
 चाकारान्त as also वज्रान्, yet the rule ‘संयोगोदरासी—’ (3017) does
 not apply here, for by ‘पूर्ववत्सिद्धम्’ (12) it will be invalid towards
 ‘प्रहिज्या—’ (6.1.16). Thus सम्यसारण taking place first, we have न of
 निष्ठा by this rule. ‘दुब्धो—’ (varttika). The roots दृ and गु when
 followed by ङ, become दीर्घ and the तकार becomes न । गु means
 excrete nuisance (पुरीषोत्सर्ग) । ‘पूजो—’ (varttika) निष्ठात after पूज
 is replaced by न when the derivative signifies destruction.
 ‘सिनोते—’ (varttika) निष्ठात is replaced by न when the निष्ठा comes
 after सिनोति or ‘विजृम्भन’ ; यास (a lump of rice) as कर्मकत्वा i.e
 which (यास) though कर्म is treated as कर्ता. Thus सिनो यासः
 otherwise सितः (bound).

सित—। लुप्तिः । सुजादयः दाक्षिण्यः प्रादादी पठिताः । तत्र लृजं
 वज्रं शिवाङ्—एकविंशतिरिति । मान्ध्रदिति । तकारस्य नकार इत्यर्थः । जीनः इति ।
 सम्यसारणे कृतेऽनेन तस्य न इति बोध्यम् । तत्र संयोगोदरासिद्धं न प्रवर्तते ।
 दुग्धीरिति—वार्तिकम् । दुग्धोदीर्घश्चेत्यर्थः । टुटु इति । ‘सानुवन्धकान-

नुबन्धकथोरननुबन्धस्यैवेति परिभाषयेत्यर्थः । 'पूजः—इति वार्तिकम् । सिनोतेरिति वार्तिकम् । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता वधेति विग्रहः । तस्मात् सिनोतेः परसो निष्ठा-
तकारश्च तकार इत्यर्थः । सिनो यास इति । 'विष्णीक्रियमाणो यासो वक्ष्य दन्वा-
दिन्यश्चनवयाद् वन्धनेऽनुकूलो भवति तथा कर्मण्येव कर्तृत्वमिति बोध्यम् । 'विज' वन्धने । यस्मात् इति यासः । कर्मणि दन् । सितिति । दन्वा इत्यर्थः । सितो यास इति । अथ कर्मकर्तृ कत्वाभावावलाभायः ।

३०१८ । ओदितस्य ॥ ८२।४५ ॥

दी—। भुजो—भुजः । 'टुभोषि—' उच्छूनः । ओहाक्—
प्रहीणः । 'स्वादय ओदिन' इत्युक्तम् । सूजः—सूजवान् ।
दूनः—दूनवान् । ओदिकमध्ये डीङ् पाठसामर्थ्याच्चेत् । उच्छोतः ।

नकार replaces निष्ठा तकार after roots dropping the indicatory (अनुबन्ध) ओकार. Thus भुजो + ण = भुजन् = भुज (crooked) by 'चीः कः' etc. उच्छून (increased or puffed) उद् + टुभोषि + ण = उद् + णि न = उत् + यून by सन्ध—enjoined under 'वचिसिपि' (2410) as टुभोषि is लजादि and दीर्घ by 'हलः' (2559). प्रहीणः (deserted or bereft of) ईकार by 'प्रसाक्षा'— (2462) then चञ्च by 'लज्जयः' (2835). सूज etc— for सू etc are ओदित् । उच्छोतः—उद् + छी + त, as छी has been read within ओदित् roots so we have no इट् here.

निष्ठा—। ओदितस्येति । ओकारानुबन्धवतः परस्य च भासोर्निष्ठातकारश्च नखमित्यर्थः । तदुदाहरति भुजो—भुज इति । 'चीः कः' इति कुले जन्मत्वेन नकारः । उच्छून इति । उच्छुपुर्णम् चयतेऽन्तरं निष्ठा । चयतेऽन्तरादित्वात् 'वचिसिपि' (२८१०) इति सम्प्रसारणे तस्य पररूपत्वे च 'हलः' (२४४८) इति दीर्घः । उच्छूनो षडो भवितो वा । प्रहीणः । प्रपूर्णाद् लजातेर्निष्ठा 'पुमास्वा'— (२४६९) इति इत्वे लृते 'लज्जयः' (२८३५) इति नखम् । सूज इत्यादि र.कृष् पाणिनप्रविभाषके च साक्षिरोहिताप्रकारः । 'सुजः किति' इति षट् प्रसिद्धम् । दून इति—दूङ् प्रसिद्धम् ।

यतः प्राग्वत् । उद्गीर्ण इति । कीङ् विधायसा नवी । तस्य सेटकलेन
 इत्यगमे शब्दे सासर्पात्रेयाह—चोदिकथ्ये इति । अग्राया तत्र पाठो व्यर्थः स्यादिति
 भावः । इति हि सति निष्ठातकारस्य नवीरत्वासंभवात् ।

३०२० । द्रवमूर्त्तिसंशय्योः श्यः ॥ ५।१।२४॥

दी—। द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्वे अर्थे चार्थे श्यैः सम्यसारणं
 स्थानिष्ठायाम् ।

When the sense is such as मूर्त्ति i.e. stiffness (or solidity)
 and touch of a liquid substance, the root श्यै gets सम्- in
 निष्ठा.

नित—। द्रवेति । मूर्त्तिय अर्थश्च । द्रवस्य मूर्त्तिसंशयौ । तयोरिति निग्रहः ।
 काठिन्व इति मूर्त्ताभित्यस्य विकल्पाभावे न तु समुच्चयावयवः । 'श्वकः सन्सारकम्'
 (६।१।२१) इत्यतः सम्यसारणमित्यनुवर्तते । तदाह द्रवस्येति...श्यैः इति ।
 एवं श्यै + त् इत्यतः 'चादेवः—' इत्याहुं अनेन सम्यसारणे तस्य पररूपत्वे च शि + त
 इति स्थिते चाह—

३०२१ । श्योऽसंशयं ॥ ८।२।४७ ॥

दी—। श्यैः निष्ठातस्य नः स्वादसंशयं । 'जलः'
 (२५५८) इति दीर्घः । शीनं घृतम् । असंशयं किम् ? शीतं
 जलम् । 'द्रवमूर्त्तिसंशय्योः' किम् ? संशयानो वृद्धिः शीतात् ।
 सङ्घुचित इत्यर्थः ।

n replaces त of निष्ठा coming after श्यैः when want of touch
 is implied. Thus शीनम् द्रवम् or condensed ghee ; otherwise
 शीतम् as water. संशयान् = सं + श्यै + त् = सं + श्या + न by 'चादेवः—'
 (2371) etc. It does neither imply 'condenseness of a liquid

matter (द्रवमूर्ति) nor 'touch' but it implies contraction (सङ्कीर्णम्) ।
Hence no सम्प्रसारणम् ।

नितम्—। अथ इति । 'श्लोक' गती' इत्यस्य कृतात्वभ्यः पञ्चस्यातिदेशः ।
निष्ठातृत्वेत्यनुवर्तते । तेन श्लोकः परम्भ निष्ठातृत्वा इत्यादिरर्थः । तदाह—श्लोक
इति । शीतम् इति । अत्र स्वर्जाभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यात् सम्प्रसारणे कृति 'इति'
(२३५८) इति दीर्घसंज्ञानेन न्यूनम् । समीभूतमित्यर्थः । वक्ष्यमाणमपि स्वर्जाऽस्तीति
तथापि प्रतीकृतत्वेन प्रधानमिति न्यूनम् अन्यत्र शीतमिति । 'द्रवमूर्ति'— इत्यस्तीतिहरण-
मप्येतदेव स्वर्जाविषयः । संख्यायाम् इति स्पष्टम् ।

२०२२ । प्रत्येकम् ॥ ६।१।२५ ॥

दी—। प्रतिपूर्वस्थः अथः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।
प्रतिशीतः ।

नितम्—। प्रतीति । द्रवमूर्ति—(६।१।२४) इत्यतः अत्र इत्यनुवर्तते । तदाह—
प्रतिपूर्वस्थेत्यादि । द्रवमूर्तिस्वर्जाभावनवापि सम्प्रसारणमिति नितम् । प्रतिशीतम् इति ।
प्रतिशीतम् इत्यर्थः ।

२०२३ । निमाणाऽभ्यवपूर्वस्थः ॥ ६।१।२६ ॥

दी—। अथः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिज्ञानम्-अभि-
शीतं घृतम् । अनग्रयानः—अग्रशीतो हृदयिकः । अवस्थित
विभाषेयम् । समवग्रयानः ।

अवस्थितविभाषा i. e. the option is restricted i. e. कौ प्रeceded
either by अग्र or by अग्र gets optional अग्र. but not so if any of
them is preceded or followed by any other उपपत्ति. Hence in
समवग्रयान there is no सम्प्रसारणम् ।

नितम्—। निमावेति । अभिपूर्वस्थः अग्र पूर्वस्थः चेति सिद्धवत्कृत्यः पाठः—अग्रः
सम्प्रसारणमिति । समवग्रयानम् इति । अभिपूर्वस्थेन अग्रपूर्वस्थेन वा श्लोकः सम्प्र-
सारणम् इति अवस्थितत्वादयः संसृष्टस्य सम्प्रसारणं न एवेति भावः ।

३०२४ । अक्षोऽनपादाने ॥ ८।२।४८ ॥

दी—। अक्षो निष्ठातस्य नः स्यान्नत्वपादाने ।

नित—। अक्ष इति । अक्षतेर्घांतरित्यर्थः । अनपादानेति । प्रसज्य
प्रतिषेधोऽयमित्याह—न तु अपादाने इति । अपादानविशेषायां नैक्यर्थः ।

३०२५ । यस्य विभाषा ॥ ७।२।१५ ॥

दी—। यस्य कचिद् विभाषयेद्धितस्ततो निष्ठाया इट् न
स्यात् । 'उदितो वा' (३३२८) इति क्कायां घेट्त्वादिह नेट् ।
समकः । 'अनपादाने' किम् ? उदक्तमुदकं कृपात् । नत्वेत्या-
सिद्धत्वात् 'अक्ष—' (२८४) इति षत्वे प्राप्ते—'निष्ठादेशः घत्वस्य
प्रत्ययेद्धिषु सिद्धो वाच्यः' (वार्तिक) । उक्तः । उक्तवान् ।

In निष्ठा the augment इट् is not prefixed to a root which has previously been instructed to have इट् optionally. Thus in समक—सम् + अक्ष + क, we have not इट् as अक्षु is उदित् therefore विभाषितेद् by 'उदितो वा' (3328) in नृ। समक means joined together. उदक्तम् raised (उद्धृतम्)—no नल. In इकृष which is derived as इकृ ('ओङ्ग्यकृदेने') + क = इकृ + न by 'उदित्या—' (2412) and 'ओदितश्च' (3019) = इकृ + न by 'क्रीः—' (300) for the कृ was previously स् of which नल was due, by 'अक्ष अकृष' due to असिद्धत्वं of निष्ठा न । नत्व is declared to be valid or सिद्ध by the varttika 'निष्ठादेशः—' निष्ठा substitute i.e. नकार should be recognised as सिद्ध or valid in cases of कृष, स्रज, प्रत्यय, and इट् ; the नल consequently does not take effect and we have कृष by 'ओः कृः—' इकृष = इकृष by नल, cp—'अटकुप्वाक्—' । Similarly इकृषवान् (has cut down).

नित—। यक्षेति । 'यक्षेति' (३११) इत्यनेन 'इष अक्ष संसृष्टे'

इतीकाराकारयोर्वाङ्कम्, वा 'यस इवः' (२६२९) इत्यत्र यकाराकार-
संघातस्य वाङ्कम्, वा 'यस च भवित—' इत्यादायिन सर्वनाम् एवेति ध्वनयदाङ्-
यस्य कृत्तिदिति । 'ब्रीदितो निष्ठायाम्' (७२१४) इत्यतो निष्ठायामिति 'नेकुशि कृति'
(७२१८) इत्यतो 'वेद्' इति वानुपलने । तदाङ्—निष्ठाया इट्प्रत्यादिति । अथ
पूजायाम् । तद्योदित्वेन वेद् इति कर्मयसि—'उदितो वा' (२६२८) इति । अतएव
सम् + चक्ष + क = सम् + चक्षु + न (अथोऽनपादाने २०२४) = सम् + च + न
(अनिदितानिमिति न लोपः) = सम् + चक्ष् + न (चोः कुरिति कृत्तम्) = सम्भक्तः सकृत्
इत्यर्थः । उदधामिति । उद + चक्षु + क । अथ तद्वत्तमिषयोऽनपादानल्लेभ गता-
भावः । अथ कञ्च इत्यादौ चोषव + क इति स्मिते (सुख घुलेन शब्दमिति न
विस्मर्तव्यम्), 'चक्षिष्या—' (२४२९) इति सम्प्रसारणे नत्वस्यापिङ्गत्वात् 'चोः—'
(२८०) इति सलोपे, चोः कुरिति कृत्ते, उदित्वेन वेदत्वाद् यस्य विभासेति अत्रचमिट्,
मस्य चत्वेन तृकृण इति भवति । तत्र 'त्रय—' (३३१२) इति पूर्वभाज्, प्रति
'चोदितव' (८२१४५) इत्यस्य चान्नस्य चसिङ्गत्वात् चले प्राप्ते वातिकमाङ्—
'निष्ठादेशः' इति । एकच पत्वविधौ विपादांस्वीडिङ्गोऽपि निष्ठादेशः (नकारः)
सिङ्ग इति कक्षपरत्वाभावेन चले निवर्ततां लोपिति सक्रोपच भवति । कृत्तमुधमनेव तं
प्रत्यक्षिङ्गलादिति ।

३०२६ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ८३१७५ ॥

दो— पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावी निपात्यते । परिस्कन्दः ।
'प्राच्य—' इति किम् । परिस्कन्दः—परिस्कन्दः । 'परिच'
(२३८८) इति पत्वविकल्पाः ॥ 'सुखोः' (२२७२) इति पत्वे
प्राप्ते—

मूर्धन्य च being due by the previous rule 'परिच' (२३७९—२३७९),
prohibition of the same is here irregularly executed by this
rule which means—परिस्कन्द is correct according to grammarians

or usage in the country प्राच्यभरत । वल्ल in प्रतिस्तब्ध being due to 'सन्धि' (2272) we look forward—

मित—। परिक्रष्ट इति । प्राच्यभरत इति देशनाम । सप्त परिक्रष्टमस्य निप्रातनात् प्रत्याभावात् इत्यर्थः । चन्दाव तु 'परिच' (८३३०४) इति पूर्वसूत्रे च पल-
विकल्प एव । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धयोः पलविभेद इत्याह—सन्धिरिति ।

१०२७ । प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ च ॥ ८३३११४ ॥

दी—। अत्रषत्वं न स्यात् ।

१०२८ । दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ८३३४८ ॥

दी—। दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । दूतनः ।
विजिगीषायां तु दूतम् ।

The root दिव (to play with) gets its निष्ठात changed into नः provided there is no intention of winning (another). Thus दूतः, praised or reduced—by नत्व of त and छट् of व् by 'च्छोः घृट्—' (2568), otherwise दूतम्—

मित—। दिव इति । विजिगीषा जीतुम् इच्छा । तदर्थमादि गन्धे इत्यर्थः । दूत इति । अत्रेव निष्ठानत्वम् । 'च्छोः घृट्—' (३५६९) इत्यनेन च वकारश्च छट् । यथादेशः । चीयः कृतो वेत्यर्थः । 'आङ्गानः स्वादीदरिजे विजिगीषामि-
वर्जिते' इत्यमरः । दूतमिति । तत्प्रत्ययरक्तविच्छया प्रवर्तेर्निष्ठानत्वं न ।

१०२९ । निर्वीषोऽवाते ॥ ८३३५० ॥

दी—। अवाते इतिच्छेदः । निःपूर्वात्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्वाद्यातस्येत् कर्ता न । निर्वीषोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते 'तु निर्वीतो वातः ।

Here the phonetic combination is निर्वीषः + अवाते. The root वा preceded by निः gets its निष्ठा त changed into नः

if वात or wind is not the agent thereof. Thus निर्वाणः (extinguished or dead) as fire or a sage. But निर्वातो वातः—the wind has ceased (no गत्व) ।

वित— निर्वाण इति संज्ञा विभजते । अवाते इति च हः । सूयार्थेनाह— निरूपूर्वाहिति । वा गतित्वात्नवीरिति धातुः निरुपसर्गवशात् । विनाष्टे उपरसे च वर्तते । यदाह— निर्वाणोऽग्निसुमिर्नेति । नष्टो नृत्तो वेत्यर्थः । वाते विति । अथ 'न्यवर्णशब्देन' इति कर्तरि निष्ठा । विशेषेण वायो गत इत्यर्थः । आवाहयितुं सुमीनां निर्वाणम् इत्यपि अनुक्तकर्तारि सति साधु ।

२०२० । शुभः कः ॥ ८२।५१ ॥

दी— निष्ठात इत्येव । श्रुत्याः ।

Here निष्ठात is changed into कः ।

२०२१ । पचो चः ॥ ८२।५२ ॥

दी— पक्कः ।

वित— निष्ठातस्य च इत्यादेश इत्यर्थः । पक्कस्यसिद्धत्वाद्योः कृरिति कुलम् ।

२०२२ । ज्ञायो मः ॥ ८२।५३ ॥

दी— ज्ञायः ।

वित— कै चरी । तथा 'आदेशः—' (२१०१) इत्याह्वी कृते निष्ठातस्य मः । अचर्गजात् कर्तरि कः ।

२०२३ । स्रुयः प्रपूर्वस्य ॥ ८३।२३ ॥

दी— प्रात् स्रुयः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

सा preceded by प्र गतः स्रुयः in निष्ठा ।

वित— स्रुय इति । स्रुय इत्यस्य कृतत्वे स्रुय स्रुय निदेशः । स्रुयः सम्प्रसारणम् । स्रुयतः सम्प्रसारणम् । 'स्रुयः—' इत्यस्य निष्ठायां निमित्तं चानुवर्तते ।

२०३४ । प्रस्तीऽन्यतरस्याम् ॥ ८२।५४ ॥

दो—। निष्ठातस्य मो वा स्वात् । प्रस्तीमः—प्रस्तीतः ।
'प्रात्' किम् ? स्तानः ।

निष्ठात coming after प्र+स्ती optionally becomes न. Thus प्र+स्ती+न=प्रस्तीन or प्रस्तीतः (conjoined) by 'आदेशः—', 'स्तः—' and 'ह्रस्वः' (2559), and this rule.

नित—। प्रस्ती इति । प्रपूर्वात् स्तान्मतेरिति सिद्धयत् कलाह—निष्ठातसीति । 'आधी मः' इत्यतोमीऽनुवर्तते । प्रस्तीमः—प्रस्तीत इति । सङ्गीभूत इत्यर्थः । आदेश इत्याच्चे, सप्तसाराणे, 'ह्रस्वः' (२३५८) इति दीर्घे च कृते मत्वविकल्पः । औ ष्चै म्भस्व'पाठयोः । सोऽन इति—सोऽयोनादेः—(२०१७) इति नत्वम् ।

२०३५ । अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्षगोलाघाः ॥ ८२।५५ ॥

दो—। अफला फुल्लः । निष्ठातस्य लत्व' निपात्यते । लत्वत्वेकदेशस्यापौदं निपातनमिच्छते । फुल्लवान् । चीवादिषु तु लप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्य सिद्धत्वात् प्राप्त्येडोऽभावश्च निपात्यते । चीवो मत्तः । क्षयस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । 'अनुपसर्गात्' किम् ?—

These i.e. फुल्ल, चीव, क्षय and उल्लाघ are irregularly formed when preceded by no उपसर्ग. Thus अफला (or फल) + ल = फुल्ल, खल of ल by this rule and absence of इत् by 'आदित्थ' (3036) and उ by 'ति च' (3037). This निपातन intended for a part the portion ल, is also of लबहु. In चीव-etc the न of ल is dropped and this disappearance of न being सिद्ध, the augment नद् which was due to irregularly prohibited. Thus चीव+ल=चीवः (intoxi-

cated); लघ् + क = लघः (weak) and चद + चाच् + क = लघाच् (free from ailments).

नित—। अनुपसर्गादिति । अनुपसर्गा एते पलायौ निपात्यते । तत्र प्रत्येकं निपातनं दर्शयति । लिफनेति । फल् + क इति स्थित इत्यर्थः । तस्य आदित्येति (२०१६) इतीकभावः । 'तिच' (१०२७) इति उच्चारणम् । मुक्तानित्यस्य मूलेऽर्थादाद्य—कत्वकदेशसेति । कश्चिन्मात्रसेति भावः । तस्यैकदेशपरक्येनापि तस्यैवावस्थात् । चीवादिभ्यति—चीवलोपोच्चारणेभ्यु भिद्ये इत्यर्थः । तलोप इति । तदाच चीव् + क = चीवः, लघक् = लघः, चत + चाच् + क = लघाच्—लघाच्चि क्पाणि सन्त्ये । लघोपश्च असिन्नादिह्विरश्च इत्याह—तसेति । अनुपसर्गात् किमिति ?—ति चेत्तत्रास्य मनुदाहरणम् ।

३०२३ । आदित्य ॥ ७।२।१६ ॥

दी—। आकारेतो निष्ठाया इट् न स्यात् ।

इट् is not prefixed to निष्ठा coming after a root which drops indicative 'च्'.

नित—। आदित्येति । 'चौदितो—' (७।२।१४) इत्यतो निष्ठायाम् 'नेट् चि—' (७।२८) इत्यतो 'नेट्' इति चानुवर्तते ।

३०२७ । ति च ॥ ७।३।८८ ॥

दी—। चरफलोत्तर उत स्थापनादौ निति । प्रकृतत्वात् प्रचौवितः । प्रकृतिगतः । प्रोक्तचितः । कथं तर्हि लोभप्रभृते साधुमतः प्रफुल्लम् इति ? 'फुल्ल विकसने'—पचाद्यच् । सखं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् । 'उत् फुल्लसंफुल्लयोक्तपदस्थानम्' (वार्तिक) ।

य of चर and फल् becomes उ when a क्तिन् affix beginning with त follows. Thus प्र+फल्+क्त=प्रफुल्ल्। प्रचीनित etc with षट् and न which apply due to the उपसर्गs here. Thus these are counter examples of 'अनुपसर्गात्' (3035). 'लोचद्रुमम्' (Raghu II 29). Here the term प्रफुल्ल is derived as प्र+फुल्ल+चच् (and not फल्+क्त). If so, what is then utility of the rule 'अनुपसर्गात्' (3035)? The utility is to dismiss फुल्ल, चीविन, etc. उत्तुफुल्ल चफुल्ल—'vartika.

नित—। चरफलीरिति। 'चरफलीर' (अ३५७), उत्तरस्यातः (अ३५८), 'दीर्घ इच्च किति' (अ३५८) इत्यतः क्रमेण चरफलीरिति, चदिति, कित्तीति चानुवर्तते। तदाह चरफलीरत इत्यादि। वस्तुतस्तु कित्तीत्यनुवर्तनं निम्नम्। शिट्-कलेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाभावात्। लोचद्रुममिति। 'य पाठस्यायां गवि तस्मिन्वाचं अनुवर्तः शेषरिचं ददर्श'। अपित्यस्यामिच चानुमध्यां लोचद्रुमम् सानुमतः प्रफुल्लम्' (रघु—२१२२)। अतः प्रफुल्ल इति प्रपूर्वात् फुल्लतेरपि निम्नम् इति नलिनाद्योऽप्ययमेवाह। नन्वेवं 'अनुपसर्गात्' इति (२२३५) निपातनं व्यर्थं तत्राह—युवमिति। आदिपदेन लीवितादिरपि चक्षणात्। 'उत्तुफुल्ल'—इति। शर्तितम्। निष्ठातद्योपसर्गेऽपि निष्ठातका सत्त्वावमिदम्।

२०२८। मुदविदोन्मत्तास्त्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८।२।५६ ॥

टी—। एभ्यो निष्ठातस्त्व नो वा। मुचः—मुत्तः। 'विद विचारश्च' रौधादिक एव गृह्यते। उन्दिना परेष साहचर्यात्। विद्वाः—विस्तः। वेत्तेषु—विदितः। विद्यतेर्विचः। उन्दी—

निष्ठात, coming after the roots मुद, विद, चन्द, वे, वि and वी, is optionally replaced by नः. Thus मुचः or मुत्तः (sent or despatched) विद being mentioned in combination with उन्दी of the रुधादि-

is to be taken as वचादि (विचः—विच examined). Otherwise विदितः (विद् वचादि + क), विचः (विद् + विचादि + क) no option. उन्द् + क—

नित—। नुदिति । नुदमेरुके, विद् विचारणे, कृत्वा परिकेदने, वा प्राचे, प्रा-
प्राचे, प्रौ वचनायामिति एते धातवः । एव्य इति स्पष्टम् । 'रदाभ्याम्—'
'संयोगादेः—' इत्येताभ्यां नित्ये प्राप्ते ङीष् स्याप्राप्तेः चोत्पन्नैव विचारयन् । विद्-
रीधादिकस्य यङ्गे मानमाह—उन्दिना परेणति । कस्यापि रीधादिकत्वात् ।
वेनेविति । विदयाने इत्यादादिकस्य । विद् सत्तायामिति दैवादिकस्य तु विच
इति । अतः विकल्पी नैति फलितम् । विदित इत्यत्र निष्ठावत् इट् व्यञ्जितत्वात्
नैति बोध्यम् । तथाच भाष्यम्—'वेनेत्यु निदिनो निष्ठा विद्यतेति च इत्ये
वेनेति च विचय बोधे विचय विन्दतेः इति ॥ अन्वीत्यस्य निष्ठाधमिकत्वात्
इत्याह—

२०२८ । श्रीदितो निष्ठायाम् ॥ ७१२१४ ॥

दी—। अयतेरीदितश्च निष्ठाया इट् न स्वात् । उचः—
उचः । दाचः—दातः । प्राचः—प्रातः । ङीचः—ङीतः ।

इट् is not prefixed to निष्ठा following the root चि (दृष्टोचि) and
roots dropping इ. Thus उच उच (watered, moistened). Note that
the च of उच is dropped by 'चनिष्ठियाम्—' (414), then नत् of निष्ठा
and of इ of the root itself by "रदाभ्याम्" etc.

नित—। नीडित इति । चि च इदित् ङीदित् उमाहारेणवचनम्
तस्य । निष्ठाते इति वदेते । सहाह—अयतेरित्यादि । 'नेच् चदि—' (अथच)
इत्यस्यो नेचित्यनुवर्तते । उच उचः इति । चनिष्ठियामिति (४०३) वकोपाह्व-
मनेन मध्यदिकस्य । दाच इत्यादि पूर्वश्रवस्य 'दाचा—' इत्यादेरदाहरणम् ।
ङीचः ङीतः—उच्चित इत्यर्थः । ['ङीचा च इट् च वभाच नैतो इति वैच-
'ङीतमित्यनेनादि चोक्तम्' इति किराते] ।

३०४० । न आख्यापुमूर्च्छा मदान् ॥ ८२।५७ ॥

दी । एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः ।
पूतः । राक्षीपः (२६५५) । मृतः । मत्तः ।

निष्ठात coming after ख्ये, ख्या, पू, मूर्च्छा and मद is not changed into न । ध्यातः—etc (here ध्यात by 'सादेव—' 2371). In these two cases नत्वं due by 'संयोगादेः—' (3017) is prohibited. पूतः—पू + क् = पूत् by 'उदीष्टापूर्वस्य' (2494) and 'उरपरपरः' = पूतः, दीर्घ by 'हलि च' (354) and want of इट् by 'ह्राक् किति' (2387). मूर्च्छा + क् = मूर्च्छ + क् by 'राक्षीपः' (2655) = मृतः and by 'आहितच' (3036) which prohibits इट्, and 'हलिच' (554). In these two cases 'रदाभ्याम्—' does not apply. मत्तः—The root 'मदी ह्ये' being ईदित् does not provide इट् for निष्ठा in accordance with 'नीदितो—' (3939). This also is an exception of 'रदाभ्याम्'.

नित्य— न भवेति । वैचिन्त्यायाम्, ख्या प्रकषणे, पू पावनपूरणयोः, मूर्च्छा मोहसमुक्ताययोः । मदी ह्येनपनयोः । पद्यम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति । एभ्य इति । आच्छेदने कप् । ध्यातः ख्यात इत्यस्य संयोगादेरिति प्राप्ती नकारः प्रतिषिध्यते । पूतः इति—पू + क् इति स्थिते 'उदीष्टापूर्वस्य' (२४९४) इत्युत्तरे रधराजे, हलि चेति (२५४) दीर्घे 'पुराक्—' (२३८२) इतीट् प्रतिषेधः । मूर्च्छा इत्यस्य सनुकस्य कस्य लोपाद्यमाह—राक्षीप इति । आकारस्यापि इत् । एवम्—मूर् + त इति स्थिते प्राग्वद् दीर्घे 'आहितच' (३०३६) इतीट् प्रतिषेधे च मृत्ये इति । मत्त इति मदीत्यस्य ईदित्वात् 'नीदितो—' (३९३९) इति इट्प्रतिषेधः । मत्त इत्यस्य 'रदाभ्याम्—' इति प्राप्तीनो न ।

३०४१ । वित्ती भोगप्रत्यययोः ॥ ८२।५८ ॥

दी । विन्दतेनिष्ठातस्य नियोज्यं भोगे प्रतीतेष्वर्थे ।

वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । 'अनयः' किम् ? वित्तः ।
'विभाषा गमनम्' (३०८८) इति कसौ वेट्त्वादिह नेट् ।

This term वित्त is irregularly derived as विद् (वपादि) + क्त when it (the derivative) denotes enjoyable something or distinguished or delighted some one. Otherwise वित् । This (विद्) being वेट् or optional इट् in क्तु by 'विभाषा वसङ्गम्—' (3079), here gets no इट् by 'यस्य विभाषा' (3325).

वित्तम्— वित्त इति । भोगप्रतीतवीरिण्यस्य अवेनाह—भोग्ये प्रतीति चार्थे इति । 'प्रतीति प्रथितप्रसारितविज्ञातवियुता' इति 'ख्याते ऋटे प्रतीत' इति आनरः । भुज्यत इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्ययः—कनेष कनेषि चकषी । वित्त इति । विदल्य लक्ष्मि इत्यस्माप्रिया । लक्ष्म इत्यर्थः । 'विन्दतिः निजाया इट् नेत्याह—' । 'विभाषा गमनम्—' (३०८८) इति । इह नेट् इति—'यस्य विभाषा' (३०९५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

३०४३ । भित्तं शकलम् ॥ ८३२५८ ॥

दी— भित्तमभ्यत् ।

When a part is meant भिद् + क्त = भित्त by निपातम् otherwise भित्त (separated).

भित्तम्— भित्तमिति । अदाभ्यामिति निष्ठानन्तरादीन् निपात्यते यच्चमिति चेदर्थो भवत इत्यर्थः । भित्तमिति । विदीर्षमित्यर्थः ।

३०४३ । ऋणमभ्यत् ॥ ८३२६० ॥

दी— ऋणातोः लो लकारस्यन्तत् निपात्यते यच्चमभ्यत्-
व्यवहारे । ऋतमभ्यत् ।

त of ऋ, coming after ल (the root) is irregularly replaced by न् when the conduct of a debtor i.e. borrowing is implied. Thus ऋणम्, otherwise ऋतम् (truth).

मित—। अत्रमिति । अथनं दुःखप्रदम् अथमस्येति अथमर्णः । तस्य भाषः
 कर्म वा अथमर्णम् । अथम् । तस्मिन् । तदाह—अथमर्णव्यवहारे । अथमर्णस्य
 व्यवहारः । स च दादपहीवीनि वमपूर्वको व्यापारः, तस्मिन् व्योति इत्यर्थः ।
 अत्रमिति सत्यम् इत्यर्थः ।

२०४४ । स्थायः स्त्री निष्ठायाम् ॥ ६।१।२२ ॥

दी—स्त्रीतः ।

मित—। स्थाय इति । स्थायी स्त्री । स्त्रीत इति । ईदिसादेट् । स्त्रीतिरिति
 तु स्त्रीतमाचष्टे इति स्थायादच इति इप्रत्यये षष्ठापचिखोदी इति लघुबोधनी ।

२०४५ । इच्छनिष्ठायाम् ॥ ७।२।४७ ॥

दी—। निरः कुषो निष्ठाया इट् स्वात् । 'यस्य विभाषा'
 (२०२५) इति निवेधे प्राप्तं पुनर्विधिः । निष्कुपितः ।

इट् is prefixed to निष्ठा coming after कुप् preceded by निर.
 This would have optional इट् in चावैचातुक by निरःकुषः (2184),
 but as the prohibition 'यस्य विभाषा' (3025) runs then so the
 need of this rule. निष्कुपित (fully extracted).

मित—। इडिति । 'निरः कुषः' (२५६०—७।२।४६) इति पूर्वे सूत्रम् ।
 निरपरात् कुषो नसादिपञ्चातुकस्य इट् वा स्वादिति च तदर्थः । एवं चेत् निकले प्राप्ते
 'यस्य विभाषा' इति (२०२५) इडत्त नसादिस्वाच्च—निवेधे प्राप्ते पुनर्विधिरिति ।
 निष्कुपित इति । निःशेषेण हाट् इत्यर्थः । कुष निरार्थे इति भाहुः ।

२०४६ । वसतिक्षुचोरिट् ॥ ७।२।५८ ॥

दी—। आभ्यां क्षानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्वात् । उधितः ।
 अधितः ।

इट् is persistently used before क्त्वा and निष्ठा coming after चस् and चुष् । उचितः (चस् + क्त्वा) सम्भ—by 'अचिच्छपि—' (२४१०) as चस् is यजादि, and मत by 'माचिच्छपि—' (२४१०). इट् । अचितः (इट्).

नित—। वसतीति । वसतीति वसधातोः वपा निर्वेयः । पञ्चयत्नं यज्ञी । तदाह—आभ्याम् इति । 'क्रियः श्रानिष्ठयोः' (७२।१०) इत्यतः श्रानिष्ठयोः पितृभ्यश्चैव तदाह—श्रानिष्ठयोरिति । उचित इति—वसनेयं जादित्वात् 'अचिच्छपि—' (२४१०) इति सम्भारणम् । 'माचिच्छपि—' (२४१०) इति यत्नम् । इट् । अचित इति । तेषां इट् । आभ्याम्—उभिला चुमितेभ्यश्च ।

३०४७ । अन्तेः पूजायाम् ॥ ७२।१३ ॥

दी—। पूजार्थादन्तेः श्रानिष्ठयोरिट् स्वास् । अचितः । गती तु अन्तः ।

अचित=इट् । It means पूजितः and therefore not गच्छीप 'by 'माचेः पूजायाम्' । Here इट् was prohibited by 'यस्य विभावा' as चक्षु is उचित् । अन्तः=gone (अच् + क्त्वा), गच्छीप by 'अनिदिताम्—' (४१५). No इट् ।

मिठ—। अचिरिति । पूर्ववदनुमितिः । अचिरैस्सिद्धाह उचितो नो (१११८) इति श्रुत्या विभावे प्राप्ते 'यस्य विभावा' (१०१५) इति निष्ठायाश्च निर्वेयं प्राप्तिं वचनम् । अचित इति । पूजित इत्यर्थः । अतएव 'माचेः पूजायाम्' (४१४) इति गच्छीपनिषेधः । चक्षु चेति नोवादिर्कोट्यं तेन वतावाह—अन्त इति । 'अनिदिताम्—' (४१५) इति गच्छीपः । यस्य विभावेति इतिदेवः । 'अन्तोऽन्तापदाने' (८२।४८) इति मत्वन्तु न, यस्य वीपादिकत्वात् ।

३०४८ । सुभो विमोहने ॥ ७२।१४ ॥

दी—। सुभः श्रानिष्ठयोरित्यमिट् स्वास् तु गच्छीपः । सुमितः । माध्यं तु सुभः ।

The augment इट् is persistently prefixed to कृष् and निडा coming after कुम् provided it implies no temptation: Thus कुम्भितः charmed. Otherwise कुम्भः (a fowler etc). In the former case कुम्भ is कृदादि and in the latter दिवादि ।

मित— कुम्भ इति । प्राग्बदशुभः । 'कुम्भ विमोहन' इति तुदासी वातुमाठः । 'कुम्भ नाथे' इति तु दिवादी । तत्र तौदादिकस्यैव निष्ठाया इट् न तु देवादिकस्येति शपथब्राह्म—न तुगाभेऽ इति । विमोहननाकुम्भीकरणम् इति शतश्रुतिः । गात्रं लोभः । कुम्भित इति । 'तौव सह—' इति तायाम् इट् विकल्पे प्राप्ते यस्य विभाविति निष्ठायां तन्निवेधे च कथनम् । 'चविमोहन' * इति तस्यवोधिनी तु खान्ता । कुम्भ इति । गात्रस्याकाङ्क्षावापिनात् 'मतिशुद्धि—' इति कर्तृदि चतुर्लोभेति तः । न्याय इत्यर्थः ।

[* 'कुम्भोविमोहन' इति कृन्वोधिनीभ्यः पाठस्य प्रामादिकः । चविमोहन इति सति देवादिकस्यैव इट्चौचिन्नाग्निवेधायोगात् ।]

२०४८ । क्रियः कृन्निष्ठयोः ॥ ७२।५० ॥

दी— कृडा स्वात् । 'क्रिय उपतापे' (अस्य ?) नित्यं प्राप्ते, 'क्रिय विवाधने' अस्य कृत्वा विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निवेधे प्राप्ते विकल्पः । क्रिशितः—क्रिष्टः ।

इट् is optionally prefixed to कृष् and निडा coming after क्रिम् (which stands for 'क्रिम् उपतापे' (दिवादि) and क्रिय विवाधने (क्रादि)). Thus this optional injunction bars the persistent application of इट् after क्रिम् उपतापे by 'अस्यप्रागुक्तस्येत्त्वादेः' (२१८१) and the prohibition of इट् after 'क्रिय विवाधने' by 'अस्य विवाधा' as क्रिय is कृत्वि and hence विवाधितम् by 'स्यसित्तित्कृत्यतिधुवुविनी वा' (२२७९).

मित— क्रिय इति । मेव योजयताम्—इट् वा स्यादिति । क्रिय कृत्वि

देवादिकस्य 'क्रिय उपधाये' इत्याह, 'क्रिप् विधाधने' इति कृयादिकस्य चोभयोरपि याङ्प्रत्ययः । तत्र देवादिकस्य 'चार्धधातुकसीङ् वलादिः' (२१३९) इत्यनेन लिङ् प्राप्तिः । कृयादिकस्य तु कदित्वात् 'खरतिद्यति—' (२२७६) इत्यनेन चिञ्चित्-तेट्त्वात् 'यस्य विभावा' (३०९५) इति निषेधः प्राप्तः । तदुभयविधापि प्राप्तिरनेन विकस्यते इत्याह—क्रिञ् उपधाये इत्यादि । क्रियितः—क्रिष्ट इति । भाषां तु क्रियित्वा—क्रिष्टा इत्युदाहरणायम् ।

३०५० । पूङ् स ३।२।११ ॥

दी—। पूङ् क्तानिष्ठयोरिङ्त्वा स्यात् ।

इट् is optional before क्ताच् and निष्ठा after पू । This supersedes the prohibition of इट् due by 'क्षुरः किति' (२३४१) as पू is चञ्चलः.

कित्त—। अत्र पूङ् (भुदि आत्मनेपदी) इति । प्राग्बन् 'इट् निष्ठायाम्' (३।२।१३) इत्यत्र इट् 'खरति—' (२२।३३) इत्यती वेति चानुवर्तते । पूर्व एतात् क्तानिष्ठयोरिति च । तदाह—पूङ् इत्यादि । पूङ्, एकाच्चादुगित्वाच्च 'प्राक्—' (२३८९) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

३०५१ । पूङ् क्तानि ३।२।२२ ॥

दी—। पूङ् क्तानिष्ठा च सेट् क्तिञ् स्यात् । पक्तिः पूङ् । क्तानिष्ठसुसरायम् । 'जीपधात्—' (३३२४) इत्यत्र हि क्तिञ् सम्बध्यते ।

क्ता and निष्ठा, prefixed with इट्, when coming after पूङ् are considered not to be कित्. Thus पक्तिः here सेट् च अट् being कित्, वृष applies by 'चञ्चलातुकार्ध—' (२१७७). पूङ्—चिञ् (option of इट् by the previous rule). In क्ताच्—पक्तिञ्—पूङ्—। This

acceptance of क्वा here is for the following rule 'नीपवात्—' (१.२.२३),—Where क्वा only is advised to be सेट् and चकित् ।

मित्र—। पूङ् क्वा चेति । 'न क्वा सेट्' (१।२।१२) इत्यतः 'न सेङि'ति 'चल'योगाच्चिट् कित् (१।२।१५) इत्यतः किदिति । 'निष्ठा शीङ् खिदि—' (१।२।१८) अथतो निष्ठेति चानुवर्तते । तदाह—पूङ् इत्यादि । पमित्रः—पूष इति । षट्पणे कित्वाभावात् 'सर्वपातुकार्थ—' (१।२।१८) इति गुणः । क्वायात्—पवित्रा—पूवेति । अनु 'न क्वा—' इत्यनेनैवात्र क्वायङ्गो द्वित्वे पुनः क्वायङ्गं न्ययमित्याशङ्क्य आह—उत्तरार्थमिति । 'नीपवात्—' (१।२।१२) इत्येतदर्थम् ।

२०५२ । निष्ठा शीङ् खिदि मिदि छिदि छवः ॥ १।२।१८ ॥

दी—। एभ्यः सेट् निष्ठा क्तिन्न स्वात् । शयितः—शयितवान् । अनुवन्धनिर्देशो यङ् लुङ् निष्ठस्यर्थः । शेषितः शेषितवान् ॥ 'आदि कर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वार्तिक) ।

सेट् (i.e. prefixed with षट्) निष्ठा coming after these is not कित्, (and thus the root gets वृद्ध). Thus शयितः etc. For the instances of खिदि etc. see the next rules. The acceptance of अनुवन्ध or indicative ष in शीङ् indicates the exclusion of क्तिन्न from यङ् लुङ् or in other words the retention of यङ् (or ष) by the परिभाषा—'जित्वा यथाऽनुवन्धेन निदिष्टं यद् वक्ष्ये च ।

यत्र काजयङ्गं षेच पक्षेणानि न यङ् लुकि ॥"

(Explained under—'एकाच सपदिष्टि—' 3256)

Thus शेषितः, शेषितवान् by 'सन्वन्धो' (२३९५), and 'नुषो यङ् लुको' (२६३०) etc. and षट् and no guna of the root due to prohibition of क्तिन्ननिषेध or injunction of कित् । 'आदिहमेति—' Varttika. It

must be said that any root may take निष्ठा when it (the root) expresses आदिकर्म or the beginning of a part of an action which may last longer. Thus आदिकर्मत्व is indicated in the latter examples by the particle (उपसर्ग) 'प्र'.

नित—निष्ठति । 'न क्त्वा सेट्' 'नञ्' योक्तम्— इत्यतः प्राग्वदनुवृत्तिः । न सेचि'त्वसा 'किदि'त्वसा च । तदाह—एष इति । यौक्तदिन्यः पञ्चम्यं पञ्चम्यः । यवितः—यवितवामिति । किञ्चुनिषेधात् 'सर्व'धातुकार्त्वा—इति शुभः । 'चोक्त' इति ककारात्पञ्चम्योक्त निर्दिष्टः । तद्वानुबन्धमिदं यत् फलमाह—यत् शुभिति । यत्स किं किञ्चुनिषेधनिवृत्त्यर्थं इत्यर्थः । तथाच यत्सु किञ्चिद्विज्ञायाः किरन-
निवेति कश्चित् । एतच्च 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२५६) इत्यत्र 'जित्वा यपानुबन्धेन—' इति परिभाषयैव द्वाभ्यते इत्युक्तं प्राक् । येष्वितः—येष्वितवामिति । वक्तुमिह उदाहरणम् (?) । दिवाभ्यासगुणायवः प्राक् यत्सु प्रक्रियायां निष्ठरेण प्रदर्शिताः । यत्र किञ्चुनिषेधाभावेन किञ्चाद् वातोर्ध्वो न । येष्वितः—येष्वितवान् इति पाठः साधुः । 'परमेकाचः—' इति वण् । 'आदि कर्मणि—' इति वार्तिकमिदम् । कर्मण्यः क्रियावचनः । क्रियायाः पक्षितत्वात् सुदीर्घकावसम्भावाद्याः क्रियायाः आद्यक्षये यावत् क्रिया सम्पाद्यते साऽपि परवर्ति'त्वापेक्षालोचनया भूतैव भवति । सा आदिकर्म इत्युच्यते । सर्वस्यां क्रियायां भूतायां पूर्वैश्च निष्ठा विधीयते । एष्वित्वात् । तु नास्ति विधानम् । तेनायं वार्तिकारणः । तदुक्तमप्यत्र 'आद्ये तु यद्ये तु भूतेषु सर्वज्ञाः क्रियायां भूतत्वाभावादिना न प्राप्नोतीति वचनम्' इति । एवमादिकर्मणि निष्ठा विधाय विधेयमाह—

३०५३ । आदि कर्मणि ताः कर्तरि च ॥ ३।४।७३ ॥

दी—। आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्वात् । चाङ्गाव-
कर्मयोः ।

That क्त which is enjoined in: आदिकर्मणि is to be considered as enjoined in the कर्त्तृ, साव and कर्मण्य ।

मित्र—। आदिकर्मणोति । तत्र चकारेण 'तथैव ज्ञायता—' (२।४।७०) इति सूत्रादयः 'तथैः' (भावकर्मणोः) इत्यस्योपेय इत्याह—आदिति । अथवा तत्र कौण्डिन्यादेन तथैर्न स्यात् ।

२५४ । विभाषा भावादिकर्मणोः । ७।२।१७ ॥

दो— भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इडा स्यात् । प्रस्वेदितस्वेतः । प्रस्वेदितं तेन । 'जिष्मिदा' इति भ्रादिरत्र रट्प्रत्यये । औङ्मिः साहचर्यात् । स्विद्यतेषु स्विदितः इत्येव । जिमिदा जिष्मिदा—दिवादौ भ्रादौ च । प्रमेदितः—प्रमेदितवान् । प्रक्षुदितः—प्रक्षुदितवान् । प्रधर्षितः—प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । 'सेट्' किम् ? प्रस्त्रिजः । प्रस्त्रिजं तेनेत्यादि ।

रट् is optionally prefixed to मित्र, following such roots as drop their आकार in the साववाच्य and आदिकर्म. Thus 'प्रस्वेदितः—' etc (Chāitra has perspired)—आदिकर्म । प्रस्वेदितं तेन (भाववाच्य). Note 'स्विमिस्विस्मिदि' mentioned in 'निष्ठा शेषे'—(3652) are आदित् roots. Thus स्विदि is जिष्मिदा कर्जने (भ्रादि) for it is mentioned in connection with जिमिदा and जिष्मिदा which also are औङ् or drop their जि (जि+इत्). Hence 'स्विदा नावधारे' (दिवादि) as स्विद्यति will give 'स्विदितः' only and not स्वि also for here there is no option. जिमिदा, जिष्मिदा these two roots are read both in दिवादि and भ्रादि class. सेट् किम्—i.e why in your explanation of the rule 'निष्ठा—'(3052) you spoke of 'सेट् निष्ठा'—etc ? Witness प्रस्त्रिजः, etc. Here there being no रट्, कित् applies and consequently रुच does not take effect.

मित— विस्मयेति । 'चादितव' (अ२।१६), 'नीदितः—' (अ२।१७), 'नेत्रुम्' (अ२।८) इति पूर्वसमाधि । तत् क्रमेणाह—चादितो निष्ठाया इह स्मादिति । पस्तेदित इति । चर्मात्तो जात इत्यर्थः । पूर्वस्य 'निष्ठा शीघ्र—' इति (३०५४) स्वस्वस्य सिदादीददाह्वयगोऽयम् । तत्र सेट् निष्ठा निष्प्रेत्युक्तम् । अतएव इट् पक्षे गुणः । तदभावे निष्ठाद् गुणाभावः । पस्तिन्न तेनेत्यादि । वहु 'निष्ठा नावप्रचरणे' इति दिवादी 'जिषिदा खेडनसौचनयो' इति भादौ च सिदेः पाठः । तत्र कस्मात्त राहयम् इत्यत्र चाह—भादिर्येति । 'वृत्तिमाह—ओक्तिरिति । जिषिदा, जिषिदा, विधृवा इत्येधा ओताम् (जि इत् वेधां) राहयर्थात् । दिवादी भादौ च । उभावप्येवार्थः । 'चादितव' (१०३६) इति सिदादीनां निवेचे प्राप्ते चादिकर्मणि विकल्प उदाहृतः ।

३०५५ । अर्वास्तितिचायाम् ॥ १।२।२० ॥

दी— सेचिष्ठा किञ्चस्तात् । मर्षितः—मर्षितवान् । तितिचायां किम् ? अपमृदितं वाक्यम् । अविष्मष्टमित्यर्थः ।

सेट् निष्ठा is not चित् when following the root चव in the sense of forbearance i. e. when सेट् is attached the root gets गुणा. Thus मर्षितः मर्षितवान् ; otherwise मर्षित as अपमृदित वाक्यम् or an obscure sentence.

मित— अथ इति न क्त्वा सेचिष्यादितः प्राग्बदङ्गिति । तदाह—सेचिषेति । तितिचार्याद् सवः परेति योज्यम् । तितिचा चना सहजमित्यर्थः । अपमृदितमिति । अत तितिचार्याभावेन किञ्चम् । तत्पक्ष गुणाभावः ।

३०५६ । उदुपधादुभावादिकर्म षोडशतरस्याम् ॥ १।२।२१ ॥

दी— उदुपधात् परा भावादिकर्म षोः सेट्निष्ठा का चित् न स्वात् । दुःप्रतितम्—प्रोतितम् । रुदितं—प्रोदितं । आह्वयगोऽयम्

३०५७। निष्ठायां चेटि ॥ ३१४।५२।

दी—। चेतोपः स्यात्। भावितः—भावितवान्।
‘भोदितः’—(३०३८) इति चेट्। सम्प्रसारणम्। शूनः।
दीप्तः। गुह—गूढः। वतु—वतः। तनु—ततः। पतेः
सनि चेट् कत्वादिभ्यो प्राप्ते—“द्वितीया त्रिस्तौत—” (३८६)
इति सूत्रे निपातनादिट्=पतितः। ‘सेसिचि—’ इति
चेट् कत्वात् सिद्धे कन्तत्यादीनामौदिच् नानित्यत्वज्ञापनाद्
वा। तेन ‘भावितमिभराजधिया’ इत्यादि। ‘यस्य विभाषा’
इत्यत्रैकाच इत्येव—दरिद्रितः।

चि or चिच् disappears after a root when चेट् निष्ठा follows.
Thus भावितः—भावितवान् (चू+चिच्+इट् कृ—कृतु). This rule
supersedes ‘चरनिटि’ (2313) which prohibited चि from the चनिट्
cases only. शूनः—(चि+तु) by सम्प्रसारण (as चि or टुभोचि is वजादि)
पूर्वकपल, दीप्ते, वत etc—see उच्छून under ‘भोदितव’—(3019). गूढ—
(गुह+तु) by ‘चो टः’ ‘भ्रमराचोपदेशः’ ‘दुनाटुः’ ‘डो डे चोपः’ ‘वृद्धोपि पूर्वसः’
दीर्घाच्च’ and prohibition of इट् by ‘यस्य विभाषा’ (3025), for गूढ
being कटिन्, and is विभाषितेड् by ‘चरनिटि’। वतः (वतु+तु)—dis-
appearance of चनुनाञिच् by ‘अकृदाचोपदेशः’, prohibition of इट् by
‘यस्य विभाषा’ for वतु ling कटिन्, the rule कटिन् वा applies. Similarly
ततः। पतेः सनि चेट् कत्वात् i.e. by the vartika सनिपतिद्विद्राचानुपसङ्गात्—
एव इति निपातनात् etc—irregularly i.e. by the behaviour of
Panini himself; or the augment of इट् may be prefixed regularly
to निष्ठा on the ground that the rule ‘यस्य विभाषा’ (3025) is
indicated as चनिच् (or not obligatory) by the state of ~~निष्ठा~~

इदित् (ई dropping) of इत्तत्ति (इत्तौ, इत्तौ) etc though they were already declared वेदत् or विभाषिते by 'सिद्धिचि—' (2506). The drift is this—इत्तौ, इत्तौ etc being इदित् the rule 'वैदित्—' (3039) is sufficient to prohibit इत्. But that 'वैदित्—' does not apply ; for इत्तौ etc being again mentioned as विभाषिते (having इत् optionally) under 'सिद्धिचि—' (2506) and the rule 'यस्य विभाषा' applies. In that case the ईदित्करण becomes superfluous. But that is inadmissible as the rule 'वैदित्—' is significant. Thus 'यस्य विभाषा' is considered to be अनित्य, consequently it does not apply in the case of पत् in निष्ठा and we have the augment इत् here. In this way i. e. due to the अनित्यत्व of 'यस्य विभाषा' we have इत् in भाषितवान् etc (for भाषु is विभाषिते by रुदितौषा and prohibition under 'यस्य विभाषा' should otherwise thus apply). The prohibition of इत् by 'यस्य विभाषा' applies in cases of एकाच् or monosyllabic roots only. Hence in दरिद्रा + क् we have by इत् = दरिद्रित्, as दरिद्रा is अनेकाच् (polysyllabic), although दरिद्रा is declared to be वेदत् or विभाषिते by the varttika 'तन्निपतिदरिद्रादौनाल्लपसंख्यानम्' ।

सिद्धि— निष्ठावर्णिति । 'वैदित्' (३०३९) इत्यस्यैवैति 'अतो लोपः' (३०३८) इत्यस्यैवैति 'अतो लोप इति चानुवर्तते । तदाह—वेर्लोपादुक्तम् इत् नकारव्ययम् । वेर्लोप इत्येकारव्ययं लोप इति प्रतिपत्त्यम् । 'टुप्चोनि नतिवर्तो' इत्यस्यप्रसिद्धायां इत् इति दर्शयितुमाह—'वैदित्—' इति न । सम्प्रसारणमिति । यथादित्वाह—'वैदित्—' २४१० इत्यनेनेति भावः । ततश्च पूर्वस्यैव 'वलः' (२४३८) इति द्वौषे 'वैदित्' (२०१८) इति निष्ठानते च रूपम् । यद्यप्येवमेवैदित्यस्यैव कर्त्तुं तत्राग्रे विवक्षितवद्वा अतोपस्थासः । तत्रापि सम्प्रसारण पूर्वस्यैवैवैदित्यस्यैव 'युक्तः किति' (२३८१) इत्यनेनेति इतिरेके द्वौषे पुनः 'वैदित्—'

(१०२२) इति स्थितिर्निति आपाततः प्रतीयते । तद्यथापि इदित्यनेधार्थकत्वात् । वक्तुतस्तु नैवम् । युक्तः—इत्यत्र उपदेशे एकाच लगनात् इति व्याख्यातम् । अतस्त्वौपदेशे एकाच न भवतीति 'श्रीदितः—' इति प्रयोजनमेव । अत एवायं 'अथः परस्मिन्—' इत्यन्विधित्वेऽपि 'कृत्' इत्यारम्भमात्रमप्यादिषु पूर्वैरुपसृग् सम्प्रसारणमिति मार्गमेव स्पष्टम् । दीपो इति । दीपो दोतो ईसादिकः । ईदित्वादेः । गृह इति । 'हो अः', 'अथस्तयोर्होऽथः', 'हुना हुः', 'हो हे होपः', 'दुसोरे पूर्वता हीर्होऽथः' इति क्रमेण इत्यन्विधित्वेऽपि उपदेशेऽपि । इदित्वेन 'स्वरतिवृत्तिः—' (१३७१) इति वेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' (१०१५) इति नेट् । अतः तत् इति । 'अनुदात्तोपदेशः—' इति वक्ष्यते । ततः 'इदितो वा' इति वेदकत्वेन 'यस्य विभाषे'ति प्राप्तम् । पठित इति विधाः सम्प्रसारणमिच्छा—निपातनादिक्रितिः । नित्यत्वज्ञापनादिति । पठेः सन्नि वेदकत्वादिति । पठ्यतः । तस्मात् 'तन्निधित्वे' ददिद्वान्तुपुत्रकृत्तम् इति वार्तिकेन वेदकत्वाद् इति भावः इत्यभावे प्राप्त इति । 'यस्य विभाषे'त्यनेनेत्यर्थः । येष स्पष्टम् । एष प्रथमः पद्याः । अथ द्वितीयमाह— 'सिद्धिनि—' (१३०६) इति । अयं भावः—'सिद्धिनि कृतपुत्रकृतदत्तः' इत्यनेन कृतपुत्र प्रभृतिभ्यः सादेनार्धधातुकस्य इतिभाषितः । ततोः 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां इतिषेधः सिध्यति । किन्तु कृतपुत्रादयः कृतो ह्येदमे, पुत्रो 'विषा-यहन्वोः—'इत्येवम् ईदित्वेन पठिताः । 'श्रीदितः—' इति निषेधश्च प्राप्नोति । परं पूर्वैरेव इतिषेधे सिद्धे पुनः 'श्रीदितः—' इति निषेधो व्यर्थः स्यात् । ततश्च यतः कृत-पुत्रादीन् ईदितः कृत्वा पठति ततो ज्ञापयव्याचार्यो 'यस्य विभाषे'ति अनित्यमिति । एकस्यास्य सार्वजनिकप्रयोगविरहात् पठित इत्यादौ इदं सिध्यत्येवेति उदभम् । नागिणस्तु अनित्यत्वज्ञापनपत्रं नातुमशक्ते । तस्य भावोऽप्युच्यते । अतोऽप्यादेर्निति करणस्यानाकारत्वाच्च इति तद्वचने स्पष्टम् । मरुत्वादाह—तेनेत्यादि । 'यस्य विभाषे'त्यस्य अनित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । चावितम् इति प्राप्त्यतोः उदित्वेन वेदकत्वेऽपि यस्य विभाषेत्यस्य अनित्यत्वज्ञापनादप्रसक्तोऽप्यर्थः । एवमेवम् ईदितः । अत्र वेदकत्वेऽपि यस्य विभाषेत्यस्य एकाच निषेधत्वादेवेव न प्रयोज्यते ।

३०५८। सन्ध-स्नात-ध्वान्त-लग्न-क्षिष्ट-विरिविध-फाण्ट-
वाङ्मनि मन्त्र-मन-सन्धः-सत्ताविस्मष्ट-स्वरान्तयासम्प्रोषु ॥७॥२॥१८॥

दी—। चुव्धादौन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन
मन्त्रादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सत्तावो मन्यो मन्यन-
दण्डश्च । चुव्धो मन्त्रश्चेत् । स्नातं मनः । ध्वान्तं तमः ।
लग्नं सत्ताम् । निष्ठान्तत्वंमपि निपातनात् । क्षिष्टमविस्मष्टम् ।
विरिविधः स्वरः । 'क्षोच्छ' 'रेभृ'—इत्यनयोरुपधाया ह्रस्वमपि
निपात्यन्ते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषाद्यविशेषः । माधवस्तु
नवनीतभावात् ग्रामवस्थापनं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह ।
वाङ् भृशम् । अन्यत्र तु क्षमितम् । 'चुव्धो राजा' इति
त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । सन्धितम् । लग्नितम् । ध्वनितम् ।
क्षोच्छितम् । विरेमितम् । फणितम् । वाहितम् ।

These eight words चुव्ध etc are derived irregularly without
इट् provided each in full sense of the term (and not partly)
denotes मन्त्र etc in order. सन्ध means barley powder mixed
up with some liquid as also the churning rod. चुव्ध (चुम् + क्, चनिट्) = right if it means मन्त्र, similarly स्नात (स्नन् + क्, चनिट्)
is right if it implies mind, and so on. In स्नात, the penultimate
is lengthened by 'चमुनाविस्मष्ट विस्मष्टी. विस्मष्टि' (२६६६). Similarly
ध्वान्त (ध्वन् + क्, चनिट्)—darkness (तमः) । सत्ता (सत् + क्, चनिट् + सत्त्व by
निपातन) = attached (सत्ता) । क्षिष्ट—(क्षोच्छ + क्, चनिट्) = not very clear.
Here not only want of इट् but ए is replaced by इ also by निपातन,
चल by 'नवनीतम्' (२०४) then द्रव्य of त । विरिविधः (वि + रीश् + क्, चनिट्) a
sort of sound (स्वर)—here चनिट् and इल also by निपातन । फाण्ट

(कच्+क)—a kind of juicy substance or paste prepared easily. But Madhava i. e. Sayana in his exposition on the veda i.e. in Satapatha brahmana (?) says that it is a sort of substance which is in a prior state before its attainment of the state of butter. Here (in कच्) by निपातन we have want of कृ, ट्, of निष्ठात. This ट् being चित्त, दौर्घ of उपधा by 'चतुर्नाधिकम्'—takes effect. कच् (कच्+क) means exceeding (अग्रम्)—इत्थं etc as before. चकम् कृ—elsewhere i.e. when मय etc are not implied चुमित etc in places of चुम् etc. In चुम्भी राजा, there is no इकाग्रम् (for चुमित is the correct form in such cases) by the परिभाषा 'आगमशास्त्रमन्यम्'।

मित—। चुम्भेत्यादि। चुम्भ, क्षात, ध्यात, क्षय, क्षिप्त, विरिध, क्वाट, वाट इत्येतेषां कर्तृणामुदाहार्यतया मय, मग, तम, सप्त, चविन्द, स्वर, चनावाच, चम् इत्येतेष्वट्त्वं इकाग्रमाभावी निपात्यते। अमुदाहरेति। न त्वन्यत्रविधेरेकेनैव वारयितुमिहम्। तेन चुम् इत्यादीनां वामूनां मयाद्वयोपार्थाः क्षितु चुम्भ इत्यादिना सतक्षानामेव पदानामिति बोध्यम्। चुमितं मयनेत्यादिद्वयमात्। मयमद्वयार्थमाह—इदमेति मयमद्वयमेति च। चुम्भ इत्यत्र चुम्भ सप्तसने इति धातुः। तथाविधायाम् अनेनेकभावः। 'अवसयोः' इति निष्ठातस्य धत्वम्। तत्पूर्वस्य 'क्ष्वा जघ' इति जघत्वम्। क्षातं मग इति—'क्षात' इत्यातस्य मग इत्यमरः। सप्त गच्छे इत्यत्रात्रिष्टायाम् इकभावो निपात्यमात्। 'चतुर्नाधिकम् किमर्थोः किमर्थ' (२६६६) इत्युपधादौर्घः। ध्यातं तम इति। 'अन्धकारोऽस्मिन् ध्यातमिति त्रिभिः तमः' इत्यमरः। इकभावः प्राग्वदुपधादौर्घः। सप्त संज्ञमात्। चत अधिकमाह—निष्ठातत्वमपि 'रदाभात' इत्यादि कश्चकिरकादिभिः भावः। क्षिप्तमक्षिप्तमिति। बोध्यं इत्यत्रात्रिष्टायाम् इकभावो निपात्यते। 'मय सप्तम्' (२८४) इति धत्वोत्त्वम्। विरिध स्वर इति। स्वरविधेर् इत्यर्थः। क्वाटमिति। क्वाटमिति। इति। अत्रिष्टायत्वमिति। तत्रापि इति। 'प्रदुष्टमपि'

‘कयायम्’ उदकम्’ सर्गमावाह’ शिततरुसम्’ ईधद्रक्तम्’ तत्’ कयायमिच्छति” इति । सायनमतमाह—साधवर्धिति । वेदभाष्ये इति । तर्हि नञ्कोटं भवति एतं वै वैश्वानं पादम्’ मनुष्याणाम्’ इत्यस्य व्याख्यानावसरे इत्याह । वादं’ इत्यमिति । ‘भक्षप्रतिप्रयीर्वाकम्’ इत्यमरः । उल्लभल्लुल्लवर्त्तोपाः । मन्वादिबु-वाच्येभित्यर्थः चञ्चल भूमितमिति । वेदागमः । युजितं कृतम्’ इत्यादि । कथं तर्हि’ सुञ्चो राजेति । तत्रापि—आगमशास्त्रेणेति (“आगमशास्त्रसमित्यम्” इति परिभाषावशादत इत्यात्मनो नेत्यर्थः) ।

३०५८ । धृषिषसी वैद्याल्ये ॥ ७।२।१०८ ॥

दी— एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैद्याल्ये धृषिर्नास्ति । अतएव नियमार्यामिदं सूत्रमिति हसिः । धृषेरादिष्वे फलं चित्तमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्म-
णोरवैयाल्यं विकल्पमाह, धृष्टम्—धर्षितम् । प्रधृष्टः—प्रधर्षितः ।

These two roots धृष् and षृ become चणिट् in निष्ठा when चर्षितम् or impertinence (वैयाल्य) only is meant. Thus धृष्ट and चित्त (impertinent), otherwise धर्षित (treated by force) and विशसित (injured) with षट्. In मात्र and चादिकर्म there is no illustration of धृष् implying वैद्याल्य or impertinence as there is no authority testifying to this fact. Hence इति i. e. Kasika holds that the rule is restrictive (चर्षितम् एव याज्यम्). Haradatta holds that the reading निष्ठा (making धृष् चादित्) is open to objection. For what is the result of making it चर्षित् or चा—
eliding and prohibiting षट् from ■ by ‘चादिकर्म’ (3036) when this very rule forbids the prefixing of षट् to it in the sense of (वैयाल्य) only and it is nowhere else चर्षित्? Madhava,

however illustrates option of छृ to धृि implying अवैवाच्य in भाव and आदिकर्म as छृत्म्—धृितम् in (भाववाच्य) and also in (आदिकर्म) on the ground that, there is no evidence to धृि not being used in भाव and आदिकर्म when implying अवैवाच्य. Thus in his opinion आदित्करण of धृि or the reading लिधवा is significant and not superfluous.

मित—। धृि षहीति । धृिष्य मयिष्येति इत्यर्थः । इच्छन्तिषौ धातुनिर्देशे इतीका निर्देशः । विरुद्धः धातो विद्यातः अविनीत इत्यर्थः । तस्य भाषे वैवाच्यम् अविनीत इति यावत् । तदाह—एतावन्त्यादि । नियमार्थमिदं धृमिति इतिहासतः धनयदाह—अविनीत एवेति । ‘दीहिषी निष्ठायाम्’ (७१।१८) इत्यसौ निष्ठावानिति ‘मिष्टि’ (७२।४) इत्यस्य सप्तम्यनुवर्तते । तदाह—निष्ठायामिति । अमिष्टामिति च । धृष्टः निष्ठा इति । अविनीत इत्यर्थः । अन्वयेति । अवैवाच्ये इत्यर्थः । धृितः (यत्नात्कृतः) निष्ठासितः (चित्तितः)—अत्रेवायम् । भावकर्मधारिणः । अत्र अनभिधानमेव इकाभावे बीजम् । अत एवेति । प्रागुक्तम् । चित्तामिति हरदत्त इति । अयं हरदत्तस्मादयः । वैद्याचार्यकश्चैव धृषेरमिष्टत्वनिष्ठात इति नियमः । स च ‘धृिष्यसी’ इति सौप्तपाठेनापि सिध्यति । वैद्याचार्यकश्चैव तस्य अमिष्टकत्वाभावात् । न च ‘विमाद्यः भावादिकर्मणोर्विषये’ इति वैद्याचार्ये भावादिकर्मणोर्विषये इति कल्पार्थम् आदित्करणस्य मयोजनमिति वाच्यम् । वैद्याचार्ये भावादिकर्मणोर्विषये धृिष्ये प्रयीषानभिधानम् । तत्रच ‘लिधवा प्राग्वत्स्ये’ इति आदित्पाठो व्यर्थ इति । भाववस्तु आदित्पाठः सङ्कटः । अनभिधाने प्रागाभावादिन्याह—एवञ्च वैद्याचार्येऽस्यपि तत्काले भावादिकर्मणोर्विषये इह विकलः सिद्ध इत्याह—भाष्यमिति । अत्र भाववस्तुस्य अनन्तमिति ज्ञापयन्नाह—। धृष्टं धृितमिति । एतत् भावे आदिकर्मणि ।

२०६० । इहः स्थूलवलयोः ॥ ७२।२० ॥

दी—। स्थूले वलयमिति च निपात्यते । ‘इह इति इति’ ।

कस्योऽभावः । तस्य दत्वम् । इत्य खोपः । इदितो नलोपश्च ।
इदितो-इदितोऽन्यः ।

The term इद is irregularly formed (with मिह) in the sense of robust and strength (दत्व) । When इद is derived as इङ् + क, then by निपातन इट् is not prefixed ■ क इ (of क) is changed into ट and इ is dropped ; but in the case of इङि + क the elision of न also in addition to the निपातन in the former case. इदितः—इदितः (increased or puffed up).

नित— इद इति । बलमस्माकमिति नखः । अस्मादिभ्योऽनित्यच् । तदोह
—यत्नवति चेति । इद इति द्विधा निष्पन्नम् । इङ् + क इति इङि + क इति च ।
तत्र पूर्वत निपातनतयम् । इङ्भाव एवेकम् । निष्ठातकारस्य ख्यमिति द्वितीयम् ।
इस खोप इति तृतीयम् । परत तु निपातनचतुष्टयम् । धातोरिदिलेऽपि न-
लोपेनाधिक्यम् । इदितः—इदित इति । इदितं कृत्सिक्ती वेत्यर्थः । परत
'अनिदिताम्—' (४१५) इत्यनेन नलोपाभावः प्राप्तः । भूमी नलोपरित्यागादेते निपात्यन्त
इति योग्यम् । यद्यपि इङ् + क इति स्थिते 'इडः' इति कस्य दत्वे 'अवस्यचोर्धोऽपि'
इति तत्त्वधत्वे, तस्य 'इनाट्ट' इति इत्येन दत्वे, 'ठीडे खोपः' इति टलोपि 'इड' इति
निष्पद्यति अत पूर्वेषाम्बुङ्गणद दीर्घाप्रसङ्गात्, तथापि द्रविमा, द्रवीयान् इत्यादी
ठलोपस्यासिद्धत्वेन चकारस्य स योगपरतया 'र खती इलादिर्लघो' इति रभावी न
स्मरिति भूमी इलोपोऽपि निपात्यते इत्युक्तम् ।

२०६१ । प्रभौ परिवृद्धः ॥ अ२।२१ ॥

दी— । 'वृद्ध वृद्धि दृष्टौ' । निपातनं प्राग्वत् । परिवृद्धितः
परिवर्द्धितोऽन्यः ।

The term परिवृद्ध (also) is derived irregularly as before in the sense of a lord or capable.

मितं—। प्रभाषति । प्राग्बत् शीघ्रं चत्वारि वा क्वचित् निपातानि । तदाह—
निपातनं प्राग्बदिति ।

२०६२ । कृच्छ्रमाह्वयोः कषः ॥ ७।२।२१ ॥

दो—। कषो निष्ठार्यो इट् न स्यादेतयोर्थयोः । कष्टं दुःखं
तत्कारणं च । 'स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' । कष्टो मोहः ।
कष्टं शास्त्रम् । दुरगाहमित्यर्थः । कषितमन्वत् ।

When grief or trouble and density or difficulty are meant the
augment इट् is not prefixed to the कष after the root कृच् । 'स्यात्
कष्टम्—' This is from Amarakosha to show that कृच्छ्र is a synonym
of कष्ट. कष्टो मोहः i.e. attachment is the cause of grief or trouble.
कष्टं शास्त्रम् i.e. difficult to master or explain in full. कषित i.e.
rubbed or purified as on or with a touchstone (निष्कमपावाच) ।

मितं—। कृच्छेति । प्राग्बदशुद्धिः । तत् कारणं चेति । अत एव कष्टो
मोह इत्यत्र दुःखहेतुर्नोह इत्यर्थः । स्यात् कष्टमिति—कमरकोषादिदम् । कष्टं
शास्त्रमित्यत्र कष्टमन्वत्कारणमाह—दुरगाहमिति । दुर्विज्ञेयमिति दुरवधारणीयमिति
नेत्यर्थः । कषितमिति दृष्टमित्यर्थः ।

२०६३ । घुषिरविशब्देन ॥ ७।२।२२ ॥

दो—। घुषिर्निष्ठायासनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । 'अवि-
शब्देन' किम् ? घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभि-
प्रायमित्यर्थः ।

When अविशब्द or not clearance of intention by words is
meant the root घृष् becomes अघिट् in निष्ठा । घुष्टा रज्जुः i.e. a rope
dragged off.

मित—। घुषिरिति । घिष्यत्न इत्येन प्रकटीकृताभिप्रायम् । तन्निजर्वेन इति फलितम् । घुषेति । आकृष्टत्यर्थः । घुषितमिति स्वप्नम् । घोषितमिति तु खलानिधायम् ।

२०६४ । अर्देः सन्निविध्यः ॥ ७२।२४ ॥

दी—। एतत्पूर्वादेर्निधाय इट् न स्यात् । समर्थः । न्यर्थः । व्यर्थः । अर्दितोऽर्थः ।

The root अर्द preceded by सम्, नि and वि is not allowed to have इट् in निष्ठा. Thus संसर्दः (सम् + अर्द + क्) etc. Otherwise अर्दितः (molested).

मित—। अर्देरिति । सम्पूर्वादेति । सम्पूर्वात्, निपूर्वात्, विपूर्वादेत्यर्थः । समर्थ इति । सम् + अर्द + क् । रदाभ्यामिति नत्वम् । अर्दितः पीडित इत्यर्थः ।

२०६५ । अभ्यर्चयिष्ये ॥ ७२।२५ ॥

दी—। अभ्यर्चम् । नातिदूरमास्यत्वात् । अभ्यर्चितमभ्यत् ।

If आविर्द्ध्यं not a great distance or imminence—is meant, अर्द preceded by अभि is सन्निट् in निष्ठा. Thus अभ्यर्चम् (अभि + अर्द + क्) —‘अभ्यर्चम् आराकृतमभ्यर्चयिष्ये’ । राजा, सतीजोभिरदृष्टवान्तः—’ (रघु—२.३३)

मित—। अभेरिति । न केवलं सन्निविध्यः किन्तुभेद परतोऽर्देनिधाय इट् न स्यादाविर्द्ध्यर्थेद गम्यते । विशेषश्च दूरं विदूरम् । न तथा अभिदूरम् नातिदूर-माश्रयं वैत्यर्थः । तस्य भावः इति ब्राह्मणादित्वात्पक्षः । अभ्यर्चमिति । अभ्यर्चितमिति । अभिपोक्तमित्यर्थः ।

२०६६ । शिरभ्ययने कृत्तम् ॥ ७२।२६ ॥

दी—। श्यस्तादृतेः कस्येकभावो पितृकु चाधीयमानेऽर्थः ।

हृत्तं छन्दः । छात्रेण सम्यादितमधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ।

When the significance is 'being read' the causative *ङ्* does not get *ष्ट्* in *क्त* as also the affix *ञिच्* disappears. "Thus 'हृत्तम्' etc. = the metre has been read. Otherwise वर्तिता caused to exist i.e. made or prepared.

मित—। चेरिति । अधीयत इत्यध्वयनम् । 'छन्दःकुटीरं गृह्यतम्' इति कर्मणि क्युट् । अत एवाह—अधीयमानेऽर्थे इति । चिकुत चेति । अधिलोपे तु कचू मधगुणः स्यादिति भावः । इत्तमित्यस्यार्थमाह—सम्यादितमित्यधीतमिति च । वर्तितमिति । सम्यादितमित्येव ।

३०६७ । शृतं पाके ॥ ६।१।२७ ॥

दी—। आतिशयवत्योः क्तौ शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । शृत क्षीरम् । स्वयमेव विक्रियं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविभरामन्यत्-आणं—अपि वा ।

Both आ and अवि i. e. (आ + णिच्) are irregularly replaced by 'शृ' when क्त follows and the boiling of milk and ghee is implied. शृतम् (आ or अप् + क्त) क्षीरम् i.e. milk which is-boiled out of itself. otherwise आणम्—अपितम् (आ + क्त and अप् + क्त) नत् in the former case by 'अयोमादेरातो धातोः—' { 3017 }.

मित—। शृतमिति । आतिशयवत्योरिति । आ पाके इत्यदादी पठितस्य, यै इति भौवादिनाञ्च च कृतात्स्य दवा अपवर्तय आणस्य (आ णिच्) वेत्यर्थः । शृदादी पठितस्य घटादावपि पठितस्य मित्रादपघातस्यो भवति । क्षीरहविषोः पाके चार्तिनादिकं सभ्यते । एवञ्च 'क्षीरात्क्षीरविषां शृतम्' इत्यमरीतिरपि स्यादिति ।

सप्तमिषेति । धीरईविधीन्येति । 'यथा-शान्' अयितं वा शान्तम् चर्चं वा ।
'संयोगादिपातो चातोऽप्ययः' (६०१७) इति निष्ठानलम् ।

३०६८ । वा दान्त-शान्त-तूर्ण-दस्त-सष्ट-च्छन्-शान्ताः

॥ ७।२।२७ ॥

दी—। एते णिच् निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे—
दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्थायितः । क्रादितः ।
श्रपितः ।

दास्त etc. (seven) are irregularly and optionally formed with
निष्ठा in णिच्. The roots here are in order—दम्, शम्, पूर (पूरी-
चाप्याखने), दस्, स्थ, कृद and शप् (श्रुतिदि). दमितः etc. with षट्—

मित—। शनोति । दस्तु शम् उपपद्ये । पूरी चाप्याखने । दम् उपपद्ये ।
स्थम् वापने । कृद चाक्षणे । शप् (मित्—श्रुतिदि) इत्यादि इति भावः । केरभ्ययने
इत्यतो येति वतते । कदाच—एते (दास्तादयः सप्त) णिचोति । एषु च्छन्वावी
निपात्यन्ते । दम् + णिच् + क्त = दान्तः । 'यनुनासिकस्य—' इति दीर्घः । एवमन्वयः ।
अष्टेत्यत्र त्रयेति षष्ठमपि बोध्यम् । पक्षे इत्याह—दमित इत्यादि निष्ठाहुमचाश्रितः ।
श्रपित इति ।

३०६९ । रुक्मलत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ ७।२।२८ ॥

दी—। एभ्यो निष्ठाया ऋडा स्यात् । रुष्टः—रुषितः ।
शान्तः—शमितः । तूर्णः—त्वरितः । अस्यादिष्वे कलं मन्दम् ।
सङ्घुष्टः—सङ्घुषितः । आस्वान्तः—आस्वानितः ।

षट् is optionally prefixed to निष्ठा coming after these i.e.
रुषि, शम्, त्वर (त्वित्तरा) सम् + रुप् and आ + स्वम्. Thus रुष्ट—रुषितः etc.
In the former case 'शेषसह—' enjoins option of षट्, 'यस्य

'विभाषा' then prohibits इट् in विज्ञा, whereas this again enjoins the same optionally, आत्म=चम् to go etc. दीर्घ by 'अनुसन्धिसक' । तूष्—नितरा संभवे + क्, कठ by 'अरत्तर' (2654) etc. The आदिन् reading of तर (e. g. जि तर) is not very happy. For the result of आदिन्करण is only आत्मनेपद् which could otherwise be provided even if it were read इक्ष (अनुदात्त) i.e. तरसंभवे, as we have in the case of एध ङङी.

सित—। इयेति । इधि, चम्, तर, सङ्घुष आत्मनेपद् इत्येते धात्वः । अयमाह—
एध इति । इट् इति । 'तौषसङ्घ' इतीकृत्यात् 'यस्य विभाषे'ति इतिविधे
प्राप्ते अनेन पुनर्विभाषा । आत्म इति । अतमव्यादिषु । 'अनुसन्धिसक' शिष्योः—
इति दीर्घः । तूष् इति । नितरा संभवे । 'अरत्तर' इत्याट् ।
विज्ञानत्वम् । 'रथाभ्याम्' इति तस्य सूत्रव्यादेशः । आदिन्चेति शिष्ये प्राप्ते
विज्ञानः । अङ्गिति—नितरा इत्यस्यार्थः । पक्षं सम्मितिः । पितृत्वस्य
आत्मनोपि सिद्धौ आत्मनेपद्भावप्रयोजनत्वात् । सद्यपि च 'एध ङङी' इत्यादिपदस्य
पाठोपि सिध्यतीति आदिन्पाठो नियमोजन एवेति भावः । आत्मनि
इति । 'अम् स्यात्' (१-५८) इत्यत्र निपातने तु भिन्नरथादिव्यवधारणम् ।
अत्रोपसारादभावात् ।

३०७० । इवेर्लोमसु ॥ ७१२८ ॥

दी—। इवेर्निष्ठाया इङ् स्यात् लोमसु विषये । इट्-इयितं
लोम । 'विस्मित—प्रतिघातयोश्च' (वार्तिक) । इट्—इयितो
मैत्रः । विस्मितः, प्रतिघातो वेत्यर्थः । अथयत् तु—'इषु पक्षीके'
उदिस्त्राविष्ठायां नेट् । इष तुष्टौ इट् ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा coming after इषु when hair
(लोम) etc is referred to—etc. उदिस्त्रात् etc. i.e. इषु being उदिष्
is नेट् by 'उदितो ऋ' and अदिट् in ऋ by 'यस्य विभाषा' etc, easy.

मित—। इतिरिति । प्रायगदिक विकल्पः । इटो—इषितं शीमेति । एषसाव
 शीमे कर्तरि क इति शीघ्रम् । 'विश्रित—' वार्तिकमिदम् । चमसोरप्यर्थयोरिह
 विकल्पः इति भावः । तद्दाहरति । इटो—इषितो भवति इति । उद्दिष्टान्निष्ठायां
 नेहिति । उद्दिष्टोवेति क्तावामिहविकल्पाद्निष्ठायां यस्य विभावेति निषेधादिति भावः ।
 इष इटौ ॥ सेविष्याह—इतिरिति ।

२०७१ । अपचितस्य ॥ ७।२।२० ॥

दी—। चायतेर्निष्पातोऽयं वा । अपचितः—अपचायितः ।

अपचित् is irregularly derived with चिह्ना added to चायि (चि +
 चिच्) otherwise—अपचायितः ।

मित—। अपचाययेति । 'अपचयस्य चिह्नोऽयमस्य निष्ठायां विभाषो निपात्यते
 चे'ति भाष्यमित्याहुः । चित्कार्यसत्वे तु अपचायित इत्येव ।

२०७२ । प्यायः पी ॥ ६।१।२८ ॥

दी—। पी वा स्यान्निष्ठायाम् । श्वस्वस्वितविभावेयम् ।
 तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं सुखम् । अन्यत्र—प्यानः—पीनः
 स्नेहः । 'शोपसर्गस्य न' (वार्तिक) —प्रप्यानः । 'आङ् पूर्व-
 स्वाङ्गध्वसोः स्वादेव' (वार्तिक) । आपीनोऽङ्गुः । आपीनमूत्रः ।

The root प्याय (शोपायी) is optionally replaced by पी when
 निष्ठा follows. This option is restrictive. Hence this पीभाव is
 किय when reference is made to ones' own limbs. Thus पीनं सुखम्
 fatty or fleshy face ; elsewhere प्यान or पीनः स्नेहः as sweat. In
 पीन, मूत्र, comes in by 'शोदिवस' and in प्यान want of इट् by 'शोदितो
 निष्ठायाम्' । 'शोपसर्गस्य—' वार्तिक । 'आङ् पूर्वस्य—' वार्तिक । The former
 (Varttika) prohibits पीभाव and the latter enjoins the same when
 वा precedes and an well (चम्) or udder (उधम्) is implied.

नित— पाठः इति । येन पुरस्ताद्—प्रीतिः । व्यवस्थितमिति ।
यत् फलमाह—तेनिति । पौनर्मिति । चोदितवेति निष्ठान्तम् । श्याम इति ।
श्रीदितो निष्ठायामिति इहभावो नर्त्त प्राप्नोत् । सोपसर्गवेति चाङ्पूर्ववेति च
वातिकद्वयम् । पूर्वव पौभावनिषेधः उत्तरत्वे प्राप्तिः । चम्बू कृपः 'जघनु लीक-
मापौनम्' इत्यमरः । 'सापौनमासोदवहगप्रयत्रात्—' (१५—२५) ।

२०७२ । आदौ निष्ठायाम् ॥ ६।४।८५ ॥

दी—। ऋस्वः स्यात् । प्रज्ञवः ।

नित—। ऋस्व इति । 'स्वधि ऋस्व' इत्यतस्तदनुगतेति भावः । प्रज्ञव
इति । 'इलादी मुञ्चे' तथात् ऋः । श्रीदितोनिष्ठायामिति नेट् । 'रदाभास्—'
इति वलम् ।

२०७३ । स्वतिस्यतिमास्यामिति किति ॥ ७।४।८६ ॥

दी—। एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्स्वदद्-
भावयोरपवादः । दितः । मितः । मा, माङ्, मेङ्—मितः ।
स्थितः ।

इकार is the final substitute of these roots वति (वीऽन्यच्छब्दे),
सति (पञ्चकर्मणि) भा (माङ्, मा मेङ्) and एषा when a तादि- किति
affix (as क) follows. This इकारादेशः supersedes इस्व (enjoined by
'हमास्या—' 2463) and इद् भवः (enjoined by 'दीददधी—' 3077).

नित—यतौत्यादि । दीऽन्यच्छब्दे । वीऽन्तकर्त्तृवीन्यनयोः नितपा निर्देशः ।
नेति तयाच्चां याङ्कम् । तदाह—मा, माङ् इति । ईत्स्वदद्भावयोरिति । 'हमास्या—'
(२४६२) इति ईत्स्व, 'दी ददधीः' (३०७७) इति इद्भावलोति विवेकः ।

२०७४ । आच्छीरन्यतरस्याम् ॥ ७।४।८७ ॥

दी—। शितः—श्रातः । शितः—क्षतः । व्यवस्थितमिति

धात्वाङ्गप्रत्ययविषये श्रुतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्
सम्पादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्वनित्यर्थः ।

The final substitute इकार is optional in the cases of श्रा (श्री-
संशुकरश्च) and क्षा (क्षी-क्षेदने). यतः श्रावः etc.

सिव—। श्रिति । श्री तनुकरणे । क्षी क्षेदने । अमयोरिकारोन्मादेशो वा
तयोः किलीत्यर्थः । व्यवस्थितेति स्पष्टम् ।

२०७६ । दधातेहिः ॥ ७।४।४१ ॥

दी—। तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

सिव—। दधातेरिति । श्रित्वा निर्देशो ब्रूते निश्चयम् इत्याहुः ।

२०७७ । दो ददधोः ॥ ७।४।४६ ॥

दी—। धु-संज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य 'दध्' स्यात्तादौ किति ।
चलम् । दत्तः । 'धोः' किम् ? दातः । तान्तो वाऽयमादेशः ।
न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दक्षि' इति दीर्घा-
पत्तिः । तकारादौ तद्विवधानात् । दाग्तो वा, धाग्तो वा
(? आदेशः) । न च दाग्तत्वे निष्ठानत्वं धाग्तत्वं भवत्यर्थः—
(२२८०) इति चलम् गच्छाम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधानात् ।

दध् is the substitute for दा, technically known as ध (cp—
'दाधावुपदाप्'), when a वादि कित् (affix) follows. Thus दा+क्त=
ददत्त स=दत्त न by 'क्षरिच' (१२१). दावः—Here the derivation is दैप्
(or दाप्)+क्त. But as दैप् or दाप् are not धसंज्ञक so there is no
ददत्त आदेशः । This substitute may also be taken as दत्त. In that
case it cannot be argued that in विदत्त etc. the इकार of the उपसर्ग
(वि.) will receive lengthening by 'दक्षि'—(३३१७) for दीर्घ has

been enjoined-only when a तकारादि सप्तमपद (see 3979) follows and not when a तकारान्त one as we have got here. Or this substitute is either दास or धान. It cannot, in these two cases also, be argued that 'रदाभ्याम्' (3016) will provide for मित्रा नञ् when the substitute is दास and that 'अवसयोः—' (2280) will come with the धकार for the मित्रा तकार, when the same (substitute) is धान ; for this sort of operation is against the सन्निपात—परिभाषा which is 'सन्निपातविधिरनिमित्तं तद्विधानस्य' (see भाष्यsection for explanation of this). The drift is—as the मित्रातकार necessitates दासत्व or धानत्व of the substitute, the same in its turn will not cause disappearance of its supporter (सप्तमीस्य मित्रातकार) in the form of न or य ।

नित—। दौ ददिति । दः + दत् + घौ इति ऋदः । तदाह—चुयश्चकक्षिति । द इति दृश्यत्ववच्छा निर्देशः । चत्वंम् इति । मित्रायां परे स्वरिचेति चत्वंम् । दास इति—'दाधा धृदाप्' इत्यत्र दापदैर्घो विनेति व्याख्यानात् । ददइति तर्को द्वितीयाभादेशे इत्युक्तम् । इदानीमत्र तवर्गप्रथमवर्तीयचतुर्थीनादेशोप विचारसह इत्याह—ताकोवायमादेश इति । अत्र गृह्यते—न यैवमिति । 'दसि' इत्यत्र हि 'दादौ' मकारादस्य दादादुत्तरपदे इति व्याख्यातम् । अत्रच न दीर्घापत्तिरप-चर्गदौर्घः इत्यर्थः । अत्र तु तात्तः (न तादि) इति न दीर्घप्रसङ्ग इति भावः । दानीं वा धानो वेति । अत्र दान्यपत्रे गृह्यते—दान्यत्वे मित्रा नञमिति । 'रदाभ्यां मित्रातो नः—' (३०१६) इत्यनेनेति यावत् । धानापत्रे किञ्चिदित्युच्यते—प्राञ्जले 'अवसयोः—' (२२८०) इति मित्रातकारस्य भवमिति । विनिरुजयति—सविधात् पररिभाषेति । नञ्-धत्वे न भवत इति शेषः । 'सन्निपातविधिरनिमित्तं तद्विधानस्य' इति पूर्वपरिभाषासङ्गम् । अत्र यदेव मित्रातकारमात्रित्वं चादिकस्य दान्यस्य धानस्य वा धनेषु मित्रातकारं विहाय दान्यधावादेशो न भवत इत्यर्थः सप्तमीस्य विरोधस्य चवीजकत्वादिति भावः । एतं गृह्यते—न भवतः—

३०७८ । अच उपसर्गात् ॥ अ० ४/४७ ॥

द्वौ—। अजन्तादुपसर्गात् परस्य 'दा' इत्यस्य धोरचस्यः स्यात्ता-
दौ किति । चर्चम् । प्रसः । अवसः ।

“अवदसं विदसं च प्रदसं चादिकर्मणि ।

मुदसममुदसं च निदसमिति चेन्नते” ॥ (इति भाष्यम्)

चण्डाद् यथाप्राप्तम् ।

तकार is the substitute for अच् i.e. चा of दा technically known as च, when coming after an उपसर्ग ending in अच् and when तादि कित् affix follows. Thus प्र+दाक् = प्र+दत्+त = प्र-त्+त here दकार becoming त by चर्त् = प्रत्.; the final तकार disappearing by 'संयोगात्स खीपः' (49). Similarly अवसः अवदसः विदस etc. The verse is from the भाष्य । चादिकर्मणि correct with प्रदस only. Here from तकार in the quotation we have as before by 'अच उपसर्गात्—' अवसः, वितः, प्रस etc.

नित्—। अच इति । त इत्यत्र तकारादकारे सकारचर्त्तः । अच इति व्याख्यातम् । अजन्तादुपसर्गादिति धोरचस्य इति च । येन प्राप्तवत् । चर्त्तमिति । 'दा' इत्यस्य आकारस्य अनेन तकारादेरे दकारस्य 'सुदिचे'ति चर्त्त-
मित्यर्थः । प्रस इति—प्र+दा+त इति स्थिति दा इत्यत्र तकारादेरेऽपि तकारस्य संयोगात्सखीपे रूपम् । एवम् अवसमिति । अथान कदाचिद्वद इत्यादीरेऽपि स्यादित्याशयेन भाष्यमुपसृतमिति 'अवदसं विदसं—' इत्यादि । अत आदिकर्मणि इति प्रदसमित्यर्थो वाच्येति । तस्य दाहं प्रकाश इत्यर्थान् । अलन्तावाच्यम् । इति चेन्नते इति । निपातयोदिति भावः । भाष्यसूत्रकारकृतसंके—चाद् यथा—
प्राप्तमिति । 'अच उपसर्गात्' इत्यनेन अवसमित्यादय इत्यर्थः ।

२०७२ । दक्षि ॥ ६।३।१२४ ॥

दी—। इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्वाहादेशो यस्तकारस्तदादा-
बुत्तरपदे । 'हरि च' (१२०) इति चर्त्तमान्त्रयात् सिद्धम् ।
नीत्तम् । सूत्तम् । 'ब्रुमास्या—' (२५६२) इतीत्तम् । धेट्—
धीतम् । गीतम् । पीतम् । 'अनसन्—' (२५०५) इत्यात्तम् ।
जातम् । सातम् । खातम् ।

An उपसर्ग ending in इन् is lengthened when the subsequent member (उत्तरपद) begins with such तकार as is the substitute of दा । 'हरि च' though advised in—3.4.55, yet चर्त्त is not चर्त्त towards दक्षि (6.3.124), for दीर्घ here is enjoined having recourse to चर्त्त which is but the substitute of द here (of दा). नीत्तम् (नि + दा + त्), सूत्तम्—सु + दा + त्. etc. But this form (सूत्तम्) is objectionable, so say some commentators, as सु is not sanctioned to be an उपसर्ग (?) । धीतम्—धे + त् = धा + त् = धी + त् by 'ब्रुमास्या—' (2462). Similarly elsewhere.

नित—। दक्षि इति । इतः कश्चि इत्यस्य दीर्घः इति । 'उपसर्गस्य सन्धि—'
इत्यत उपसर्गस्येति । 'इगन्तोपे पूर्वस्य दीर्घोऽथः' इत्यतोऽथ इति धातुवर्तते ।
तदाह—इगन्तोपसर्गस्येत्थोदादि । चर्त्तमान्त्रयात् सिद्धमिति । यद्विच—हरिचिन्मास (मि३।५५)
दक्षि (६।३।१२४) इत्येत प्रत्ययिद्वयमिति दोषो न प्रवर्तते तयोर्द चर्त्तस्य
(तकारस्य) दादेशमात्रत्वाद् देवान्चर्त्तयेन सिद्धत्वाद् दीर्घो भवत्येवेति भावः ।
नीत्तम् (नि + दा + त् प्रत्ययन्), सूत्तम् इति । 'सु' इत्यस्य उपसर्गत्वात्सीकाया-
देतिद्विधा]मिति केचित् । धीतम् इति—धादीच इत्याहो त्वति 'ब्रुमास्या—' इतीत्तम् ।
श्वत्तम् ।

२०८० । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ २।४।२६ ॥

दी—। ल्यप्ति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्वास्यपि तावी किति च । इकारः उच्चारणार्थः । घत्वम् । 'भरो भरि—' (७१) = जग्धिः ॥ 'आदिकर्मणि लः कर्तरि च' (२०५२) प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । 'निष्ठायां ण्यदर्थे' (२०१४) इति दीर्घः । 'ल्यो दीर्घात्' (२०१५) इति नत्वम् ॥ प्रचीणः सः ।

ल्यप् in the rule is elliptical for the locative ल्यपि. Thus the rule means अद् is replaced by जग्धि i. e. जग्ध (for इकार is for facility in pronunciation) in ल्यप् and in तादि किति (affix). Thus 'ल्यपूतीनि जग्ध' (नखतौनाध), जग्ध etc = अद् + क = जग्ध + क = जग्ध + घ by 'भ्रूयद्य—' (२२४०) = जग्ध = by 'भरो भरि—' (७१). 'आदिकर्मणि—' (३०३३)—Explained. प्रकृतः, etc—easy.

मित—। अदो जग्धिरिति । लुप्तसप्तमीकमिति । तेन ल्यपि इत्यर्थः । तदाह—ल्यपीति । घत्वमिति । 'भ्रूयद्योः—' (२२४०) इत्यनेन । आदिकर्मणीति व्याख्यातम् । लोके ल्यटम् । प्रकृत इति कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रथम आदिकर्मणोत्पत्त्यर्थः ।

२०८१ । वाऽस्त्रोशदैर्भ्योः ॥ ६।४।२७ ॥

दी—। ल्यो निष्ठायां दीर्घो वा स्वादास्त्रोशदैर्भ्यो च । चीणाद्युर्भव । चित्ताद्युर्वा । लीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ।

The इ of लि is optionally दीर्घ in लिङ्ग when malice or grudge (आक्रोश) and weakness is implied. 'लीचायुः—' may you be short lived. This implies a grudge. लीचायुम्—implies देह.

मित—। वेति । 'निष्ठायां ण्यदर्थे' (६।४।२०) इत्यनुवर्तते । तेनाह 'स्त्रोशदै'

इति प्रतिपत्तव्यम् । स च कर्तरीतिव । आदर्शो आवकर्मवीति तर्जनीत्यात् ।
जीवायुः शितायुर्विखाकोमे । अन्यद् दैवे ।

३०८२ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८।३।८८ ॥

दी—। आभ्यां स्नातेः सख्यः स्वात् कौशले गम्ये । निष्णातः
शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीणाः । 'सुप्ति—' (२८।१६)
इति का ।

व is substitute for स of स्ना coming after नि and नदी when
dexterity or skill is meant. Thus 'निष्णातः—' (नि+स्नातः) etc.,
expert or proficient in the shastras. In नदीचः (a diver in
rivers) we have च (नदी+स्ना+क) by 'सुप्ति—' ।

नित—। निनदीभ्यामिति । नि अयुपपदाद्वृत्त्युपपदादीत्यर्थः । कौशलं
निपुणता । निष्णात इति । इव इत्यर्थः । नदीचो नदीनिमज्जनकुशलः ।

३०८३ । सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ८।३।८९ ॥

दी—। प्रतेः स्नातेः पत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । सूत्रमि-
त्यर्थः । अन्यत्र प्रतिष्ठातम् ।

व irregularly replaces स of स्ना coming after प्रति if the
derivative means an aphorism.

नित—। सूत्रमिति । अत्र वत्त्वं निपात्यते सूत्रवेदं केभ्यत इत्यर्थः ।

३०८४ । कपिष्ठली गोत्रे ॥ ८।३।९० ॥

दी—। कपिष्ठली नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । 'गोत्रं'
किम् ? कपीनां स्वर्गं कपिस्थलम् ।

कपिष्ठ is the name (of a sage) whosoof कापिष्ठलि is offspring.
Here कपि+स्थल=कपिष्ठ with (वत्) ।

मित— कपिष्ठल इति । गोवाचं पत्वं नात्यस्यार्थः ।

३०८५ । विकुशमिपरिभ्रः स्वसम् ॥ ३।८६॥

दौ— एभ्रः स्वसस्व सस्व सः स्वात् । विष्ठलम् ।
कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।

मित— विक्रिति सुनसा ।

३०८६ । गत्यर्थकर्मकक्षिप- शीङ्- स्वास- वस- जन- बह-
जीर्यतिभ्रस ॥ ३।८।७२ ॥

दौ— एभ्रः कर्तरि क्तः स्वादुभावकर्मस्योच । गङ्गां गतः ।
गङ्गां प्राप्तः । गङ्गानः सः । लक्ष्मीमाक्षिष्टो हरिः । शेषमधि-
श्रयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपो-
षितः । राममनुजातः । गरुडमाकृतः । विश्वमनुजीर्णः ।
एते प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

The affix क्त is appointed in कर्तरि, also in भावे and कर्मणिवाच्य after these i.e. गत्यर्थ roots चकर्मक roots and क्षिप् शीप्, स्वा, वास् वस् जन, बह् and जृ. Thus गत्यर्थः—गङ्गां गतः—प्रातः । चकर्मक—स्नानः स (he is fatigued)=स्व् + क्त=स्वा + क्त ('आदेशः—')=स्नान by 'संयोगादः—' (3617). क्षिप्—'लक्ष्मीम्' etc.—Hari has embraced Lakshmi (क्षिप् is चकर्मक) । शी—'शेषम्' etc. शेषम् is obj. by 'अधिशीङ्स्वासान्—', similarly वैकुण्ठमधिष्ठितः and शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः—He observed the day of हरि. In हरिदिनम्, द्वितीया is accounted for by संप्रत्यय्याङ् वसः । विश्वमनुजीर्णः—He destroyed or pervaded the earth. The instances beginning from शीङ् to जीर्यति show that these roots शीङ् etc though चकर्मक are not included in the term चकर्मक in the rule. In that case these would have

been superfluous: So he says जेवमभिप्रयितः etc and not जेव यदितः, वैकुण्ठे स्थितः etc. These instances also, however, are correct due to the mention of the term अकर्मक in the rule.

मितः—। गत्यर्थेति । 'खः कर्मणि च भावे च—' (२:४:६८) इत्यतः कर्मणि इति भावे इति बाहुवर्त्येति । 'आदिर्कर्मणि—' (१:४:४१) इत्यतः कर्मणि इति च । तदाह—एवम इति । एवम इति शब्दार्थः, अकर्मकम्, शिम्, शिक्, स्वा, चाम्, वम्, जम्, रुह्, क् इत्येतेभ्यश्च बाहुवर्त्य इत्यर्थः । नत इति—'अनुदात्तोपदेशः—' इत्यनुशासिकलोपः । नतः प्राप्त इति न्यथेति उदाहरणे । रत्नम् इति—'गौडमेवयं । 'आदिचः—' इत्यादि कृते 'संदीपादीनां—' (२:१:१०) इति निष्ठात्वम् । सची-माश्लिष्ट इति सकर्मकस्यत्रिण उदाहरणम् । रत्नम् इति लक्ष्मणम् । ननु शीकादयो जीव्यव्या अकर्मका एव । ततश्च 'अकर्मक' इत्यनेनैव सिद्धे एषां विविध उद्देश्यार्थम् इति चेन्नैवम् । अकर्मकाद्युपसर्गवशम् प्रतियोग्या स्यात् । अन्वयात् जेव यदितः । वैकुण्ठे स्थित इत्याद्येव स्यात् । न तु जेवमभिप्रयितः । वैकुण्ठमभिहित इत्याद्यपि । अतः जेवमभिप्रयित इत्यादि सकर्मकमेवोदाहृतम् । अकर्मक इत्यनुशासक उपाप्राप्तम्—अत्रे भक्षितः, स्थितः इत्याद्यपि सामिति जीव्यम् । उपोषित इति—वसतेर्वादिनाम् सम्यसारणम् । 'वसतिस्तुषीरिट्' इत्येत् । शासित्वसिचक्षीनां चेति शब्दम् । इतिदिने उपवासमकरोदित्यर्थः । 'उपाङ्गञ्जाङ्—' इति कर्मसंज्ञा । अनुपात इति—जनसमेत्यात्मम् । आकृष्ट इति । अलभतदुल्लेखोपदेशः । 'अनुजीर्ण' इति—जृम् भयोदनी । अत इत्यादीः इत्येव उपपन्न इति चेति दीर्घः । 'अनुजीर्ण' इति च व्याप्तवानिति तद्वानिति दावे इत्याह । एवं कर्मणि भावे चेत्यर्थः ।

२०८० । ऋऽभिकरणे च भ्रौश्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः

॥ २:२:३६ ॥

दौ—। एभ्योऽभिकरणे ऋः स्यात् । आह यथाप्राप्तम् । भ्रौश्यः कौश्लम् ।

“मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्यैतूचुर्गोष्यो दिदृक्षयः ॥”

यद्ये आसिरकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः ।
आसितं तेन । गत्वर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं
यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् ।
कथं ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ इति ? भुक्तमस्ति एवामिति मत्वर्थीयोऽयम् ।
वर्तमाने इत्यधिकृत्य—

क in the अधिकरणवाच्य is employed after roots signifying stability or unchangeability (धीलृ), movement and eating (प्रत्यवसान). The चकार in the rule indicates that we can employ क here in कर्तृ कर्म and भाववाच्य as well. मुकुन्दस्य etc.

“This is the seat (आसितम्) of Mukunda, this is the way (यातम्) of Ramapati and this is the dining place or room (भुक्तम्) of Ananta” said this the wives of cowherds desirous of sight. Here आसितम्, यातम् and भुक्तम् are instances of अधिकरणवाच्ये क. Thus आस्यते अस्मिन्, गच्छते अस्मिन् and भुज्यते अस्मिन्; पच्ये i.e. from the चकार in the rule we have instances in भावे and कर्तरि in the case of आसृ as it is अकर्मक. Thus आसितः etc. गत्वर्थेभ्यः—because they are सकर्मक. Well how to defend ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ an instance of कर्तरि क whereas भुज् has got instance in कर्मवाच्य क only being सकर्मक ? The answer is—भुक्तमस्ति etc. = मत्वर्थीयोऽयम् i. e. चच् by ‘वर्ग आसिधीऽयम्’ । This is from भाष्य, cp—Mallinatha ‘भुक्ता ब्राह्मणाः पीता भावाः’ under ‘वर्गाय पीतप्रतिबन्धवेदान्तम्—’ (रघु ३.१). Now the term ‘वर्तमान’ being carried down to what follows we look ahead—

मित—। लोऽभिस्वरणे चेति । एव्य इति त्रीण्याद्धेयो, गत्वर्धेयो, भोजनार्धेभ्य
सातुभ्य इत्यर्थः । सूत्रमन्वयानुसारात्—चाद् यस्मात्प्रमिति । यथा पूर्वे कर्तरे
कर्मणि भावे चेति भावः । धीमं स्वैर्यं स्थिरता । अविस्तरयोदाहरणानि लोकेन
संयुज्याति—सुखन्दसेति । आसतेऽभिनिन्द्यादितम् । आसनमित्यर्थः । यायसेऽभिनिं
यातम् । मार्त इत्यर्थः । सुखसेऽभिनिन्द्याति सुखम् । भोजनस्थानमित्यर्थः ।
श्वष्टम् । पच इति । चाद् यथाप्राप्तपच इत्यर्थः । आसिरिति श्वष्टम् । गत्वर्धेभ्य
इति । तेषां सक्तर्मकत्वादिति भावः । भुजेः कर्मणीति । अस्व कर्तरे कः नास्तेऽत्र ।
सक्तर्मकत्वादनभिधानाच्च । न चात सक्तर्मकाधाम् अविदधितकर्मणेन अकृनेकालं
वाचम्, तदा कृतवान् पकृतवान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्कः इत्यापत्तेः इति मनीरमायां श्वष्टम् ।
भावमिति—सुखाः आकाशा इत्यादि । अत्र 'कर्तरे क' इति मन्त्रा मन्त्रः । समापये
—सुखमिति एवामिति । अये—आद्यधि निम्नत्र इति यावत् । 'सुखा आकाशाः ।
इति । तथाच 'वनायपीतप्रतिबद्धवत्साम्—' (१५—११) इत्यस्य सूत्रोक्त्या
'प्रेतमस्ति' अर्थेति 'अये चादिभ्योऽच्'—पीतवानित्यर्थः । पीता गवो भुक्ता आकाशा
इति मन्त्राभावाद् दर्शनात् इति मन्त्रिणायः । वर्तमाने इति । परतोऽनुवर्त्यमुक्तिः,
एतच्च 'वर्तमाने खट' (१२।१२१) इत्यतो मन्त्रकृत्या चत्वारुवर्तते । तथा
भावे उक्तत्वादित्याहुः ।

३०८८ । औतः क्तः ॥ ३।२।१८७ ॥

दो—। 'विचिदा' द्विषः । 'जि इन्वी' इवः ।

Roots that drop जि take क्त in the present tense. जिच्
(dejected) गत्व by 'रदाभ्याम्—' and want of इट् by 'आदित्व' । एवः—
elision of न (of इव) by 'चिदिताम्—' (415) as before, कृत्स्न, and
want of इट् by 'वीदितः—' ।

मित—। औतइति । येषां चागूना 'वि' इत्यस्य लुप्यते तेषां लप्रत्ययः अवि
वर्तमानार्थे इत्यर्थः । स्थिच इति । 'रदाभ्याम्—' इति गत्वम् । आदित्वेति विट् ।

इष्टः इति 'अभिहितम्'—(४१५) इति नलोपः । 'शीदयः—' इति नेट् ।
नयकम् ।

३०८८ । मतिवृद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३०२।१२८ ॥

दी— मतिरिहेच्छा । वृद्धेः पुण्यमुपादानात् । राज्ञां मतः ।
इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । वृद्धः । विदितः । पूजितः ।
अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । "शोक्षितो रक्षितः शान्तः
आकुक्षो कुष्ट इत्यपि" इत्यादि ।

The affix क in the present tense is employed after roots signifying मति or desire, वृद्धि or knowledge and पूजा or worship (respect). Here मति signifies intention from the fact of separate mention of वृद्धि । राज्ञां मतः, i.e. intended by the kings. वही in राज्ञाम् is by "कस्य च वर्तमाने" । चकार in the rule is intended to include what is not expressed here. Thus the भावचकार and इभिकार say—(to supplement the expression)—

"शोक्षितो रक्षितः शान्तः आकुक्षो कुष्ट इत्यपि ।

कुष्टश्च क्षित्तयोभाषमित्याहृत इत्यापि ॥

इष्टतुष्टौ तथाज्ञानात्कयोमौ संयतोयतौ ।

कष्टश्चविषयोत्पादुरन्तः पूर्ववत् अतः ॥"

Of these the term कष्ट is formed in the sense of future and भवत as before i.e. in the sense of वर्तमान.

मित— मतिवृद्धीति । इच्छार्थेभ्यो चागत्यर्थेभ्योः पूजार्थेभ्यश्च चातुर्थ्य कः
आह वयमाने । 'तयोरेव कृत्वक'— इति भावकमेवोरेवायं प्रत्ययः । मतिरिहेच्छेति ।
आहृतः । मतः । इष्टः इति । इच्छार्थेकमनेरिष्येच कः । इष्टः इत्यत्र 'तौषसङ्-
खपरिच'— इति नेट् कालेन 'यस्य विभाषा' इति नेट् । अनुक्तसमुच्चयार्थ इति अतएव

तदुचिनोति—बोधितो उचिन्तः चान्ति इति । 'कृत्स्न च वर्तमाने' इति रात्रामित्यत्र इति ।

२०८० । नपुंसके भावे क्तः ॥ २।२।११४ ॥

दी—। स्त्रीवस्त्वविशिष्टे भावे कालसाप्तान्ये क्तः स्वात् ।
जल्पितम् । शयितम् । वसितम् ।

It is employed after any root in all the tenses in general to express a gerund or verbal noun (भाव) of neuter gender. Thus जल्पितम् (saying or taking) etc.

वित—। नपुंसके इति । नपुंसक इति विवेकं तदाह—स्त्रीवस्त्वविशिष्टा इति । भाव इति भाववाचकं विशेषणम् । अत्र वर्तमानार्थे इति नाहुवच्यते । तदाह—काल-
साप्तान्ये इति । सर्वकाशे इत्यर्थः । 'अकर्मकेभ्य एव नपुंसके भावे क्तः नतु सकर्मकात्' इति 'क्षिरभ्ययने क्तम्' इत्यत्र भाषाकौण्डयोः स्पष्टमित्याहुः । यत्तु तस्य एवं स्थितेऽपि बहुषं प्रयुज्यते कवयः । तथाच भावः—'गतं तिर'सोममूहपारघे' (मिश्र—१।१) इति । नच गत्यर्थकस्याकर्मकत्वम् । तद्यत्वे 'गतार्थाकर्मक—' इति मैट्रीनोपादानं न सक्तं चते । अन्येऽपि 'गतं भुक्तम्' इत्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वमित्याहुरिति, तत्रभुक्तम् इति मनोरतात्वात् स्पष्टम् ।

२०८१ । सुयजोर्क् निप् ॥ २।२।१०३ ॥

दी—। सुनोतेर्यजेत् क् निप् स्वाद्भूते । सुत्वा सुत्वगी ।
यज्वा यज्वानौ ।

After सु and-यम् the affix क् निप् (यन्) is employed to express past tense. Thus सुत्वा (सुता) etc.—One who performed some sacrifice.

वित—। सुयजोरेति । क्पातिदौ । इकारः सप्तम्यर्थः । वर्तमाने इति

विशेषणम् । तदाह-भूते इति । भूतेति । भूतम् इति शब्दः । प्रत्ययस्य पिलाय
‘इत्थस्त्विति’ इति तुक् । सोमेन भूतवाचिति भूता ; इदवान् इति यत्वा ।

३०८२ । जीव्यं तेरहन् ॥ ३।२।१०४ ॥

दी—। भूते इत्येव । जरन्—जरन्ता—जरन्तः । वाऽस-
रूपन्यायेन निष्ठापि । जीव्यः जीव्यवान् ।

The affix जरन् is appointed or attached after न् in the past
tense. जरन् retains च् only. In जरन् there is रुम् (नकार) due to
उजिह्व by ‘उजिह्वान्’ । वाऽसरूपन्यायेन etc.—see the rule.

नित—। जीव्यं तेरिति । भूतार्थज्ञाने जीव्यं एव जरन् प्रत्ययः स्वादित्यर्थः । प्रत्ययस्य
नकारानकाराविवी । ‘च’ इति विधत्ते । जरन्ति । नकारस्य रुम् एपर्यङकारः ।
‘उजिह्वान्—’ इति रुम् । संयोगान्तोपन्यासित्वात् जीव्यः । वाऽसरूपेति ।
प्राग्व्याख्यानम् । जीव्यं इति । जरन् इत्, एपरन्तम्, ‘उजिह्व’ इति दीर्घः, निष्ठानतम् ।

३०८३ । कन्दसि लिट् ॥ ३।२।१०५ ॥

३०८४ । लिटः कानज्वा ॥ ३।२।१०६ ॥

३०८५ । कानुञ्च ॥ ३।२।१०७ ॥

दी—। इह भूतसामान्ये कन्दसि लिट् । तस्य विधेय-
मांसी कसुकानचावपि कान्दसाविति तिसुनिमित्तम् । कानयस्तु
(१ भाषायां) बहुलं प्रयुज्यते । ‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ ।
‘न्येयांसि सर्वाण्यधिजन्मुषस्तो’ इत्यादि ।

लिट् in secular language (भाषा) is generally used to
express a time beyond perception of the speaker (cp—‘पर्यं लिट्’).

But in the Vedas it is used to express past tense in general
this is the expl. of the rule ‘कन्दसि लिट्’ । Also कानु and कानञ्च which

replace लिट्, i.e. are used to express the sense of it, are restricted to Vedas only—so say all the three authorities of चडाध्यायी. But poets violate this restriction in भाषा, cp. तं तस्मिन्नासम् (आ + कसु २५) —२५ (5th). 'अस्मिन्नासम्' (अस् + गम् + कसु—Ibid).

नित— 'कन्दसि—' इति । तस्य विवरणम् 'इड्...किट्' इति । भाषायां तु 'परोक्षे लिट्' । इति परोक्षे एव भूते, न तु भूतमानान्ते । 'लिट्—' 'कसु' इत्यनयोः विवरणम्—'तस्य विधीयमानो—इत्याभ्य—यावच्छेषम् । कन्दसि भूतसमाब्दाः । ईकस्य, भाषायां परोक्षार्थकस्य लिट्; स्वाने कानश्च कसुश्च वा विधीयते इत्यर्थः । लिट्; कानजिह्व लिट्मावस्य यद्वशम् । पक्षे लिट्पि । कसुकान्तीयैर्भाषिकतात् । कन्दसामिति । कन्दोमातंगीचरान्वितः । कन्दसि (वेदे) एव प्रयुज्यते न भाषायां निति यावत् । इति तिसृणिसप्तमिति । तेन श्लोके प्रयोगः कथमपि न च न इति भावः । तथापि कश्चो भाषायां प्रयुज्यते इत्याह—कथयसि । निरङ्कुश्यादिसि भावः । 'तं तस्मिन्नासम्—' (२५—५५) = सिद्धतेः कसुः । लिङादीयत्वेन द्वित्वादि । 'पक्षे काश्च—' इति इट् । उपधा दीर्घः । घगिजाद्यम् । अस्मिन्नासम् इति = अस् + गम् + कसु । गम् + कसु—इत्युपधातोः । वयोः संप्रसारणम् । पूर्वपक्षम्, चलम् ।

३०८६ । वस्त्रेकाजाद्वयसाम् ॥ ७।२।६७ ॥

दी—। कृतद्विर्वचनानामिकाचामादन्तानां घसेस्य वसोर्दि । मन्त्येषाम् । एकाच्—आदिधान्* । चात्—ददिवान् । अस्मिन्नासम् । 'एषाम्' किम् ? वभूवाम् ।

The augment इट् is employed before वसु (कसु) coming after duplicated roots being एकाच् or monosyllable, चात् (चाकारान्) and वस् (the substitute of वद) and not any other. Thus आदिधान्—अ + कसु (in replace of लिट्) duplication as in लिट् after वसु by 'सकृत्प्रत्ययम्'. Here it is important to note that

the duplication (कृतद्विवचन) is regarded as एकाच or monosyllabic. Then add इट्; similarly in ददिवान् after duplication. कश्चिनाम्—कश् + क्स्व (in place of क्किट्) = कश्च + क्स्व by सिट्प्रत्ययसंज्ञान् duplication, कुक्षीयुः and इट् etc.

मिति—। चक्षिति । वसुदति चक्षिमन्त्रिको निर्देशः वक्ष्यते । तदाङ्—वसोरिट् इति । एवं एकाच् इत्यस्य विवक्षितार्थसाङ्—कृतद्विवचनागमिकायामिति । नित्यत्वात् कर्तृऽपि द्विले एकाच एव येऽवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । ‘नेदुभि कृति’ इति निवेधं नाभिसा आदिनियमात् सर्वत्र प्राप्तेऽपि नियमोऽयमित्याह—नाभेनामिति । चारिवामिति । चराती—‘चक्षत्युताम्’ इति श्रुते कृते, रपरत्वे, चित्वादि पूर्वचतु-कृतेषु एकाच्त्वादिट् । ददिवान् इति—दास् दावे । ‘कृते द्विले नायमीकाच्’ इति नित्यसंज्ञायां लोपी नास्ति तस्मिन् भवतीत्यनेकाजयमादयङ्ङम् । कश्चिनाम् इति—‘सिट्प्रत्ययसंज्ञान्’ इत्यर्थे आदीयः । द्विले कृते नायमीकायामिति चक्षि यङ्ङम् । अत्र व्याचक्षुः—‘द्वित्वात् पूर्वं पुरस्तात् ‘चक्षिभसोरिति’ इत्युपधाक्षीपः स्यात्किञ्च कर्तृऽन्यत्रकत्वाद् द्विलमेव न स्यात् । न चास्यद्विलं कर्तव्ये ‘द्विवचनेऽपि’ इत्यनेन स्यादित्युक्तमपि निषेधी वा शङ्क्यः, द्वित्वमिति स्यात्तदोभावात् । ततश्चनार्थं कृतद्विवचने एकाङ्गभगतीति चक्षिपङ्ङम् । तत्त्वानन्वयात् परत्वादुपधाक्षीपमिडा-गमोनाचते । कृते लिङागमि ‘चक्षन्’ इत्युपधाक्षीपः तस्य चाङ्गमित्यनेन स्यादित्युक्तं द्विलम् । यथा द्विवचनेऽपि इति निवेधपक्षे तु उपधाक्षीपात् प्रागेव द्विलम् पश्चादुपधाक्षीपः ‘शसिचक्षिषीनां च’ इति चल्, चल्, ‘अध्यासे चर्च’ इत्यस्यास्यकारस्य जयत्वम्” इति तत्त्वचोचिनो ।

• ३०८७ । भाषायां सदवसन्मुखः ॥ ३।२।१०८ ॥

टी—। सदादिभग्नो भूतसामान्ये भाषायां सिद्धा स्यात् । तस्य च नित्यं कसुः । ‘निषेदुषीमासगवन्धोरः’ । ‘अध्यासे चर्च-स्तमभयज्जमस्य’ । शृङ्गवान् ।

सिट् in भाषा or secular language is optionally employed after

सुट्, वल् and यु and this general सिट् is persistently (नित्य) replaced by कसु 'निवेदुषीम्—' in रच्, = नि—सुट् + कसु—विल, सम्प्र of वल्, वल् । 'अधुवुवः—' = अधि + वल् + कसु—सम्प्र due यनादित्व of वल्, हलादिः शेषः सर्वकदीर्घ, सम्प्र ■ कसु and पूर्वकसलः । यस्त्वान्=सु + कसु—विल etc.

मिति—। भाषायामिति । भूतमात्मने इति । तेन पक्षे लुङ् इति बोधेन । 'निवेदुषीम्—' इति । 'मितिः स्थितामुच्यते; भयात् निवेदुषीमाद्यनव्यधीरः । जलामिकाषी जलमादहानां कायेष तां भूयतिरन्यथत्' । निपूर्वात् सदेः कसुः । विले 'एकहल मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येलात्वास्योपौ । 'उलितम्' इति कौपि 'दसोः—' इति उप्रसारणे वलादित्वाभावात् । 'सदिरप्रतेः' इति वलम् । निवेदित्वान् इति पुंलि । अधुवुवः इति । वल् निरासी चविपूर्वः । उल् इत्यस्य विलङ्कारादिष्वेव सर्वकदीर्घाः । अधुवित्वान् इति सौ । अनुवान् इति । अधीतेः कसुः । विलादिः ।

२०८८ । उपेयिवाननाष्टाननूचानश्च ॥ २।२।१०८ ॥

टी—। एते निपात्यन्ते । उपेयुर्वादिषो भाषायामपि भूत-
मात्रे लिङ्गा । तस्यनित्य' कसुः । इट् । उपेयिवान् ।
'उपेयुषः स्वामति मूर्तिमश्रयाम्' । समीयिवान् । ननुपूर्वादि-
श्रातेः कसुरिङ्भावश्च । 'धृतजयधृतेरनाष्टुषः' इति भारविः ।
अनुपूर्वादिचेः कर्तरि कानच् । घेदसप्राप्तुषधनं कृतवाननूचानः ।

These words i.e उपेयिवान्, अनाष्टान् and अनुचान् are irregularly formed. सिट् in the sense of past in general is optional after रच् preceded by उप used in भाषा or secular language also. This सिट् is always replaced by कसु (वल्) । इट्, i.e this इट् is prefixed to वल् by निपातन, for इट् by 'आहंभातुषनीम् वलादेः' is barred 'by 'वैङ् वलि—' but rose up again under कालिनिवन्—

again for the second time was prohibited by the restriction under 'वस्त्रोकादाह'— This twice forbidden is provided for here by निपातन (cp—भाष्य) 'उपेयुषः' etc (Rag). उपेयुषो with ङीप् by उचितम् । उपेयिवान् does not imply that इन् has to be always preceded by उप. Thus we have वस्त्रोपेयिवान् etc in Kīrat. १. अनाद्यम्—is derived as अन् + अय् + क्तु without इद् by निपातन । अनाद्यः (वही १३) । अनूचान् is derived as अन् + अच् + क्तु—want of इद् as before.

मित—उपेयिवानिति । उपपूर्वाहिति । स्वङम् । इडिति । निपातनादयम् । तदाहि—'चार्यभानुकरीट्' इति वलादिवचन इट्, 'नेङ्गि'— इति प्रतिषिद्धः । स च प्रादिनियमान् पुनरुक्तः । पुनश्च 'वस्त्रोकादाहवचनम्' इति सूत्रेण एकाचनं चादितश्च वसीञ् परस्मै वसीरिट् चान्वेषामिति निषेधाद् द्वित्वात्परमनेकाचत्वात् पुनः प्रतिषिद्धः । सोऽयमिट् चनेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते इति भाष्ये स्पष्टम् इत्याहुः । इटि कृते तमेष चान्वासस्य दीर्घत्वं (उप + ईयिवान्) निपात्यते । उपेयुषोति । 'उचितम्' इति ङीप् । तस्मिन् वसीः सम्प्रसारचम् । प्रतिप्रसूती वलादिवचन इट् तु न । वृत्तिनिषेधे वकारस्य सम्प्रसारणेन विनाशीत्यस्य लादिवचनम् विचारः । उपेयविवक्षितमिति । अत एव निष्पद्यतादुपसर्गात्परपूर्वाहं वसोऽपि प्रत्यय इत्याहुः—ईयिवान् । समीपिवानिति । अथ व्याख्यात्मिक शरणम् । अनाद्यान् इत्येवम् व्याचष्टे—अन् पूर्वाहिति । अथ भोजने, क्रादि । लिट्, क्तुः । द्वित्वम् इत्यादि । ध्रुवप्रत्ययेति । किरातीन् नीयवाद्भ्रुवप्रत्ययलोकाद्योऽयम् । वसोः सम्प्रसारचम् । अनूचान् इत्येतत्प्रत्ययति । अनुपूर्वाहिति । इति प्राग्वत् ।

३०८८ । विमाषा गमहनविद्विशाम् ॥ ७३।६८ ॥

दी—। एभ्यो वसोरिट् । जग्मिवान्—जगन्वान् । जज्ञिवान्—जघन्वान् । विविदिवान्—विविधवान् । विविशिवान्—

विशिष्टान् । विशिष्टा साधय्यादिन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेषु
विविधान् । 'नेङ् शि कृति' (२८८१) इतीटि नवेधः । 'हृषेच'
(वार्तिक)—दृष्टशिवान्—दृष्टश्वान् ।

इट् is optionally prefixed to वृत् (कृत्) coming after these
roots नञ्, इञ्, विद् (वृद्धादि) and विश् । Thus जमिवान् (इट्) जगम्वान्
(अनिट्) etc. विन्दतेः of विद् belonging to वृद्धादि class. 'हृषेच'
Varttika. In जमिवान् etc दित्, वृत्त etc as before.

नित—। विप्रप्रेति । ननहनेति पञ्चम्यर्थे षष्ठे । तदाह—एष इति ।
जमिवान् इतीङ् पञ्च । अनिटपञ्च जगम्वान् । इट् पञ्च 'गनहन—' इत्युपमातोषः ।
शिवचुकादि । एवमन्यत्र । विन्दतेरिति वृद्धादी पठितस्य विदेरित्यर्थः । इमेवेति
मातृकम् ।

३१०० । छटः शब्दशानचावप्रथमासमानाधिकारणी ॥
३।२।१२४ ॥

दौ—। अप्रथमान्तेन सामानाधिकारण्येऽसतीत्यर्थः । शब्दादि ।
यद्यन्तं चैत्रं पश्य ।

The लकार or affix छट् is replaced by मृह् and शानच् when
there is सामानाधिकारण्य or collocative connection by way of any
case-ending other than the first (प्रथमा) i.e. when the sense
of छट् or a verbal action (व्यापार) is sought to be expressed
by द्वितीया इतीया etc. शब्दादि i.e. मृह् and शानच् being शित् and thus
सार्धधातुक, शच् comes in by 'कर्तरि शप्' ; मृह् retains मृत् only and
शानच् retains शान only ; पञ्चमम्—नृन् by 'संश्लेषाम्—' etc see ante.

नित—। छट इति । शब्दशानधी—अप्रथमासमानाधिकारणी इति 'च्छेदे-
तदर्थमाह—अप्रथमान्तेन सामानाधिकारण्ये असतीति । शब्दादीन्वरित्वा कर्तृ-

असौनासायान् सामानाधिकरन्ध्रं शुद्धं तत्रापि यदसामान्यं तद्वा साधनमपि सामानाधिकरन्ध्रं कल्पयति । यतः अकारस्य चकारस्य चैत् । 'यत्' इति शिष्यते । ज्ञानचक्षुः श्रान इति । तदेवमनयोः शिष्येन सर्वधातुकत्वात् यत् । तदाह— श्रवादीति । आदिपदेन गुणादयो शास्त्राः । पचस्तमिति । 'उचिदधाम्—' इति कुम् एवं पचतेत्यादि । अत्र व्यापारि सामानाधिकरन्ध्रमिति बोध्यम् । पाकानुकूल- व्यापाराश्वमित्यर्थः ।

२१०१ । आने सुक् ॥ ७२५२ ॥

दी—। अङ्गस्वातो सुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत् यश्च । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरन्ध्र्येऽपि कृत् । अन् ब्राह्मणः । 'माङ्गाक्ते ये इति याच्यम्' (वार्तिक)—'मा जीवन् यः परायन्नादुःखदग्धोऽपि जीवति' । 'माङ्गि लुङ्' (२२१८) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्या- ज्ञद ।

The augment सुक् (क्) is attached after an चकारान्त पच (verbal stem) when चान् (or गानच्) follows. पचमानम् etc. Although लट् follows from the previous rule 'वर्तमाने लट्' (२११२२२) yet the acceptance of लट् is to provide for something more. Hence elsewhere also we have गृह् and गानच् replacing लट् even when there is collocative connection with पचमानम् also. Thus 'चन्—' (or निवसानः ब्राह्मणः) a brahmin existing. चस् + लट्, 'ब्रह्मरक्षीयः' etc. 'माङ्गि—' varttika—This must be stated that लट् is replaced by गृह् and गानच् when माङ् is used and an utterance of malice (or scathing remark) is implied. Thus 'मा जीवन् etc. (in sisu ११)—Let him not live who leads a life of this regard.

Although *सुख* is legitimate by 'नाकि सुख' when (in such cases) *नाक* exists yet *सुख* is employed on the authority of this statement (Varttika). The reading 'नाकि सुख' (2219) इति प्राय एतद्वचन-सामर्थ्यात्स्वक' in तत्त्वबोधिनी is superfluous for in that case there would have been explicit mention of the same (*सुख*) in the varttika.

मित्र—। आने सुमिति । 'बद्ध' (६११२) इत्यभिज्ञतं वर्तते । 'अतो येन' (७११५०) इत्यतः अत इति आनुवर्तते । तदाह—'बद्धस्यातो सुमानस इति : 'बद्धस्यातो' इति वाक्यनभोरमाकारद्वयीतः । पाठः न सुमिति तत्त्वबोधिनी विस्तरैव प्रतिपादितम् । 'मिदृशोऽभ्यास एव' इति सुमो निस्सादकस्याभावात्तवः समावेशः । पचमानमिति—पाकानुकुलव्यापाराद्यमिति मान्यदर्शः । 'सकिलमु- वर्तमाने इति । 'वर्तमाने खट' (७११२३) इति साध्यवर्तितं पूर्ववत् । सन् ब्राह्मण इति । अथ इत्यस्यात् अथ । ननु । 'अतो—' इत्यस्योपः । 'एव शान्ति—'विद्यमानो ब्राह्मणः । 'नाकि आत्मो' इति कर्तृत्वम् । नाकि बहुवच- नानि आत्मो न नयं खटः यत्तज्ज्ञानाविशेषि यत्तद्व्यभिचार्यः । सा जीवमिति । तत्त्व जीवन् विवर्तनमित्यर्थः । यद्वा सोऽयं जीवन्तु इत्यर्थः । भावव्याप्यत्वोप- जोक्तोऽर्थः (२३) । एतद्वचनसामर्थ्यादिति—नार्तिकसामर्थ्यात् । नाकि सत्यपि खट । तत्त्व न ब्रह्मज्ञानाविशेषः । तत्त्व 'एतद्वचनसामर्थ्यात्' इति कथितं तत्त्वबोधिनीः प्रवेश्य प्रामादिकः । न चात विधिपरप्रमादात् 'सुख' इत्यतः तदा परिवर्तितिरिति वाच्यम् । तस्यपि प्रामादिकत्वात् । अथवा 'मत्तज्ज्ञानो' सुख- शब्देनाप्यतः । मित्र तत्राले 'नाकि सुख' इत्यादि सूत्रादिक्रियेन परास्मात् ।

२१०२ । सम्बोधने च ॥ शर। १२५ ॥

दी—। हे पचन् । हे पचमान ।

मित्र—। सम्बोधने चेति । खटः ब्रह्मज्ञानाविशेषः ।

३१०३ । लक्षणेत्थोः क्रियायाः ॥ ३१२।३२६ ॥

दी—। क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थं वर्तमानादातोर्लटः
शब्दग्रानचौ स्तः । श्रयाना मुच्यते ययनाः । अर्जयन्वसति ।
हरि पश्यन् मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च ॥ 'लृत्वचः' (२८५३)
प्रतीयमानः सोमः ।

३१०३ and ३१०४ replace the affix लट् coming after a root signifying indication and cause of an action. Thus 'श्रयान्', etc. —Yayanas, take food while lying down i.e. the action of lying down indicates the time of taking food. 'अर्जयन्—' i.e. he stays in order to acquire some thing. 'हरि पश्यन्—' gets salvation after seeing Hari i.e. perception of Hari is the cause of salvation. हेतु denotes here result (as in अर्जयन्—) and cause (as in हरि पश्यन्—). 'प्रतीयमानः—' here, taken by 'लृत्वचः' ।

मिति—। लक्षणेत्थोरिति । लस्यति, आयसि परिधीयत इति यावदनेति लक्षणे तापकं परिचायकं वा । उदाह—क्रियायाः परिचायक इति । श्रयाना इति । शीकः शानच् । यय ययन् भोजनश्रापयन् । लक्षणे उदमुदाहृतम् । हेतुः फलं कारणं च । यय पश्यत्येव हेतावाह—अर्जयन्वसति । अर्जयन् ययतीत्यर्थः । कारणे वाह—हरि पश्यति । हरिदर्शनं मुक्तिकारणमित्यर्थः । प्रतीयमानः इत्यत्र चलविचायकं उदाहरण—लृत्वच इति ।

३१०४ । ईदासः ॥ ३१२।८३ ॥

दी—। आसः परस्मान्म ईत स्यात् । 'आदेः परस्मै' (४४) । आसीनः ।

चान coming after आस is replaced by ईत. This ईत replaces not only of चान by आदेः (ants) = आसीनः seated.

मित— ईदिति । आनयति पञ्चमी । तदाह—आयः परस्मैति । आहः परस्मैति—आनयति—आह इत्ययस्य ईदादेशः । आनयति न वा चयसा ।

३१०५ । विदेः यतुर्वसुः ॥ ३१।३६ ॥

दी—। वेत्तेः परस्मै यतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विद्वान् । विदम् । विदुषी ।

यत् coming after विद् to know is optionally replaced by वृ । Thus विद्वान् (वसु), विदम् (यत्) । विदुषी is the feminine form of विद्वान् । क्रीप्, सम्प्र. of वसु, and वत्.

मित—। विदिति । "निरनुबन्धकयहणे न साधुबन्धकम्" इति परिभाषयाह विदितुर्गणिकरयस्यैव यत्कर्मिन्नाह—वेत्तेरिति । आनयति कसेति शेषः । यतुर्वसुरादेशो वेत्ति । "तुल्योक्तालङ्—" (अ० ३५) इत्यस्योपपत्तिरस्मान्निष्पन्नानुबन्धोः । विद्वान् इति वसी । वसन्तं यवति । विदुषीति । अन्तिमात् क्रीप् । तयः वसीः सम्प्रसारकम् । पूर्वकपम् । वेत्तम् । यद्यपि स्वाधिनः यतुर्वसुरादेशोऽपि इत्यनेनैव सिध्यति तथापि यतुर्वसुरादेशः वसीः सम्प्रसारकम् इत्यतः वसीरिति आनान्ययहकार्यम् ।

३१०६ । तौ सत् ॥ ३१।३७ ॥

दी—। तौ शतशान्तौ सत्संज्ञी स्तः ।

३१०७ । लुटः सद्वत् ॥ ३१।३८ ॥

दी—। अथस्वितविभाषेयम् । तेनाग्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणद्वयोश्च निरूपितम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं करिष्यतः । करिष्यदभक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि अचिन् । करिष्यतीति करिष्यन् ।

लुट् is optionally replaced by लृट् : e.g. लुटः । This option

is restrictive. Thus कृट् is persistently or निवृत्त replaced by सृत् in connection with प्रथमासामानाधिकरण्य (as कस्मिन् च पञ्च), in con. with a प्रत्यय (as करिष्यतीत्यर्थं कारिष्यतः—चक्ष् प्रत्ययः), in con. with सत्तरपद (as करिष्यामी भक्तिः—करिष्याद्भक्तिः—कर्त्तृणां), in con. with सन्धीयन् (इ करिष्यान्) and when लघ्वच् + कृत् are implied by the action, चर्जयिष्यान् वसति (कृत्). Also प्रथमासामानाधिकरण्ये—करिष्यान् (to perform in future).

मिति—। कृट् इति । कृट्ः इत्यङ्गान्तौ वेत्यर्थः । स्यस्त्वित्यङ्गान्तेति । व्यवस्थामाह—तेनेति । प्रथमासामानाधिकरण्ये सति कृट्ः सत्त्वं निवृत्तम् । यथा—करिष्यतः करिष्यमाणं वा (चैत) पञ्च । प्रत्यये (चक्ष्वादी) सत्तरपदे च परतः कृट्ः सत्त्वित्यम् । यथा—करिष्यतीत्यर्थं कारिष्यतः (चक्ष् प्रत्ययः) । करिष्यामी भक्तिः करिष्याद्भक्तिः (कर्त्तृणां—सत्तरपद), सन्धीयन्—इ करिष्यान् (चैत) । लघ्वच् इषीयन् च । तत्र लघ्वच्—करिष्यामाणां श्रुत्यर्थे यवनाः । ईती—चर्जयिष्यान् वसति । कदाचित् प्रथमासामानाधिकरण्य इति इत्यन्ते इत्याह—करिष्यामिति ।

३१०८ । पूर्य्यजोः शानम् ॥ ३१२।१२८ ॥

द्वी—। वर्तमाने । पयमानः । यजमानः ।

कृट् has ceased to follow. Thus शानम् is an independent affix like कृष्, दन् etc. The rule means शानम् (चान्) is affixed to पूर्य्यजोः शान् in the present tense—पयमानः (purifying) etc.

मिति—। पूर्य्यजोरिति । पयस्यार्थे यदी । पूजो यजन् शानम् प्रत्ययः साद-
कर्मणा । वर्तमाने इति वर्तमाने कृट् इत्यतोऽनुवर्तते । कृट् इति लुकिणि वा, न
अनुवर्तते । एवञ्च 'शानम्' इति अतस्तः प्रत्ययौ न तु शानादिवहोदीयः । शानम्ः शानार-
साधनार्थकार्यः । शानारः शरार्थः । पयमान इति—'पयस्यकार्य'—इति श्रुतीचर-
वादिनः । कर्त्तरि नार्थं प्रत्ययः न तु भाववर्त्तकीः । शानम् कर्त्तव्यजानानिर्दिष्टं शोभं

पवनान् ईलादीं वही न मृद्वनीमा । 'न वीक' इति धृक् 'वन्' इति प्रत्याहार एव
इत्युक्तत्वात् वाचनीऽपि तत्त्वान्मर्माणाम् ।

३१०८ । ताच्छीस्वययौषधनशक्तिषु चानम् ॥ ३१२।१३८ ॥

दी—। एषु वीत्येषु कर्तरि चानम् । भोगं भुञ्जानः ।

कवचं विभ्रायः । शत्रुं निघ्नानः ।

The affix चानम् is appointed or attached after roots in the active voice to bring out the sense of 'habit or nature, exposition of age and power'. चानम् retains चान् । And as it is not a substitute of वट्, so it may be appointed after परस्मै roots also. Thus शत्रुं निघ्नानः (able to kill an enemy). भोगं भुञ्जानः i.e. enjoying pleasures habitually. कवचं विभ्रायः holding an armour i.e. indicates youth.

नित—। ताच्छीस्वयेति । तत्त्वभावनायां चयौषधने (यौगविकरणे) इत्यौ
शब्दार्थां धत्तेचानम् । चयान्विती । कवचमिति—कवचधारणयोग्यवयवोपलक्षितः ।
शत्रुं निघ्नान इति । चानयोः सादेश्वाभावेन परस्मैपदिकीऽपि धातुव्यः प्रयोगोपि नञ्
हन्तेचानम् ।

३११० । इच्छाधीः शतक्षत्किणि ॥ ३१२।१३० ॥

दी—। आश्यां शत स्वदक्षत्किणि कर्तरि । अधीयन् ।

धारयन् । 'शतक्षत्किणि' किम् ? कच्छेण अधीते । धारयति ।

शत in the active voice is employed after इच्छ् and धारि when ease or want of difficulty is implied. The root इच्छ् being चानने, and the fruit of धारि accruing to the agents and thus if taking चानने, there was no chance of शत । Hence the separate provision of अधीयन् i.e. reads easily etc. कच्छेण i.e. with difficulty.

नित—। इच्छाधीरिति । शत + चान्किणि इति । शतम् । इच्छा

निर्वाण्यन्तौ सुखी । तद्विधे कर्तरि नवीत्यर्थः । अहं आत्मनेपदित्वात्
 भार्यतेष फलस्य कर्तृत्वमित्यात् इतरि अत्रानेव्यसारणः । अचीयन्निति । सुखेनाशीते
 भार्यन्ति प्रत्ययः ।

११११ । द्विषोऽमित्ते ॥ ३।२।१११ ॥

दी—। द्विष्यन्तः ।

अह after द्विष् comes in to signify by the agent a foe.

मिति—। द्विष इति । अमित्ते कर्तरि द्विषः अह ।

१११२ । सुजो यज्ञसंयोगे ॥ ३।२।११२ ॥

दी—। सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सन्निवः ।

अह after the root सु is employed when connection with a
 sacrifice is meant. सर्वे सुन्वन्तः = सु + अह बहुवचन । सन्निवः = sacrificers.

मिति—। सुजीतेः अह प्रत्ययः स्याद यज्ञेन संयुक्तमाने इति चेत् । सर्वे इति ।

सु + अह । सन्निवो यजकाः ।

१११३ । अहः प्रशंसायाम् ॥ ३।२।११३ ॥

दी—। अहम् ।

अह after अह (अह has जी) is appointed when praise is
 implied. अहम् deserves praise.

मिति—। अह इति । प्रशंसायां गम्यायामहः अह । अह—अहंति जीरो
 वचनः ।

१११४ । आतोस्तच्छीलतर्भतत्साधुकारिषु ॥ ३।२।११४ ॥

दी—। क्षिपमभिव्यक्त्यः वक्ष्यमानाः प्रत्ययास्तच्छीलतर्भ-
 तत्साधुकारिषु कर्तृष्वीध्याः ।

The following affixes including क्तिप् i.e. extending as far as 'भुजभाचविद्वातोर्निपुणयानकुवः क्तिप्' (3.2.177) are to be considered as attached to roots (only) when the agents therein are marked as with तच्छीलः (That is his habit), तद्धर्मः (That is his duty) and तत्साधुकारी (That is his doing well or his dexterity).

नित-। आर्कः इति । किं इति क्तिङ्किपोः सामान्येन यादृशीपि अथ क्तिमेव यद्भवति । अथ अभिविधावाङ् । तदाह-क्तिमभिव्यापेति । 'भुजभाच-
धुर्विद्वातोर्निपुणयानकुवः क्तिप्' इति सूत्रपर्यन्तमित्यर्थः । यत्तन्मात्रेण इति । इच्छावाङ् ।
तच्छीलता तत्सम्भावः । तद्धर्मः सोऽयं स्वधर्म इति प्रवर्तमानः । तत्साधुकारी-
तस्य आलम्बसा साधुकारीति तादृशः ।

२११५ । कृन् ॥ २१२।१२५ ॥

दी-। कर्ता कटम् ।

The affix कृन् is used after any root in the three senses expressed above. This very instance कर्ता कटम् (The maker of a mat) may imply all the three senses viz he habitually, as a duty or excellently make a mat. यद्दी is barred here by 'न लोकाव्यय-' as 'कृन्' in the rule has been explained to be a प्रत्ययकार forming with the व् of कट् in 'कट् कृन्' (3.2.24) and ending with न् of कृन् (this rule).

नित-। इति । तच्छीलतादिष्वर्थे वातोक्तुं सादित्वर्थः । अतुसर्गादिभ्यम् ।
इच्छावाङ्कु तदपवाद इति बोधव्यम् । कर्ता इति-इदमेवोक्तमित्यपवादकम् ।
शीलं धर्मं साधुकारित्वं वा पुरस्कृत्य कर्तुः प्रवर्तते । कटमित्यत्र न यद्दी । 'न
लोकाव्यय-' इति निषेधात् । तत्र इति । हि 'कटः कृन्' (३.२.२४) ।
उक्तवतः 'कृन्' इत्याद्याय कृन् इत्येतस्य सूत्रस्य नकारेण प्रत्ययकारत्वेन व्याख्यातम् ।

३११६ । असङ्कल्प-निराकल्प-प्रजनीतृपयोत्-
पतोन्मद-रूपपत्रप-वृत्तु वृद्ध-चर इत्याच ॥ ३।२।११६ ॥
दी-। असङ्करिष्णुरित्यादि (निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः ।
उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः...) ।

भित-। असाङ्कल्पमिति । असङ्क-कल्प, निरा-कल्प, प्रजन, उत्-पच, उत्-
पत्, उत्प-मद, रूचि, रूप-पत्र (लम्बायाम्), वृत्तु (वृत्), वृद्ध (वृद्ध), वृद्ध, चर
इति वादकस्य इत्यत्र प्रत्युक्तार्थेषु इत्यर्थः । उदाहरणानि अद्यानि ।

३११७ । गेन्द्रन्दसि ॥ ३।२।११७ ॥

दी-। वीरुधः पारयिष्णवः ।

इत्यत्र comes after a causal root in the vedas as 'वीरुधः—' etc.
य + विष् + इत्यत्र—The creepers naturally fill up (?).

भित-। गेरिति । गेन्द्रसि (वैदिकप्रयोगे) अन्नादिष्णुजिह्वार्थः । वीरुध
इति । पु-पालनपूरणयोः । बहुवचनम् । क्षमावात् पुरणक्षमाया इत्यर्थः (?)
आन्दसीयं प्रयोगः ।

३११८ । भुवच ॥ ३।२।११८ ॥

दी-। कन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं कर्हि 'जगत्
प्रभोरन्तविष्णु वैष्णवम्' इति । निरङ्कुशः कथयः । चकारोऽ-
नुक्तसम्यक्वाचः । भ्राजिष्णु इति वृत्तिः । एवं चयिष्णुः ।
नेतृभाषी दृष्टम् ।

इत्यत्र is appointed after इ in the former senses in the vedas.
Poets are unrestricted i.e. do not pay heed and hear to such
restrictions. The provision of च in the rule is to include what

is unsaid. Thus इचि i.e. Kashika has भुजिच् etc. But this is not seen in the शब्दे ।

मित— भुजयेति । प्रागुक्तेषु तच्छीलादिष्वेतेषु भुज इत्यत्र प्रत्ययः स्याच्छब्दसि ।
निराहुः—नियमानवीना इत्यर्थः । नावसावं श्रीकांयः । नैलदिति । चकारोऽनुक्त—
इत्येदं व्याख्यानं भानिच्—इत्यादिदाइत्ये वेत्यर्थः ।

२११८ । म्भाजिस्त्वस्य गृह्यः* ॥ ३।२।१२८ ॥

दी—। छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन ख
ईत्वं न । म्भाज् । गित्वात्त गुणः । जिष्णः । स्यात् ।
चाङ्गवः । 'भ्रुज् किति' (२३८१) इत्यत्र गकारमन्त्रे पाठेदं
भूष्णः । "दंशेच्छन्दस्यपसंस्थानम्" (वार्तिक) । "दङ् लङ्
प्रथमः" ।

The term 'इदसि' has ceased to follow. Thus the affix म्भु
is employed after roots in the senses of तच्छील etc in भाषा.
The affix is मित् and not कित्. Hence वा of स्या is not replaced
by ई by 'धुमास्या—' (2462). कित्वात्तगुणः i.e. by 'कित् किति' (2217).
भूष्णः from चकार in the rule. इदंशेच्छन्दसि—' etc (vartika)—easy.

मित—। म्भाजीति । चकाराद् भुजोऽनुवर्तिः । तेन म्भा, मि, स्या, भू
इत्येतेष्वी गङ्गुस्यात्तच्छीलादिष्व इत्यर्थः । मित्वात्त गुणः—इत्येति । 'धुमास्या—'
(२४६२) इत्यनेन विधीयमान इत्यर्थः । न भुजः । 'कि किति च' (१९१९) इति
निवेधान् । गकारमन्त्रेवादिति । तस्मापि संयुक्तादिष्वेतेषु । यतश्च तत् स्यान्व्याख्यान-
मप्युक्तम् । 'इदंशेच्छन्दसि—' इति वार्तिकम्—इत्यत्र इति । इदंशेच्छन्दसि—'मन्त्र—' इति
मते 'पठोः—' इति कले मले च रूपम् ।

* "भूष्ण" इति किदयं प्रत्ययः इति भासमनीरसा । तत्र "भूष्ण" इत्येनं चकार-
मन्त्रेति स्तोत्रविरोधादुपेत्यम् ।

॥ ११२४ ॥ अक्षिष्टद्विष्टविचिपेः क्तुः ॥ ३२१४० ॥

दी—। वक्तुः। गृह्णुः। धृष्युः। क्षिप्रुः।

॥ ११२५ ॥ शमित्वष्टाभ्यो चिनुष् ॥ ३२१४१ ॥

दी—। उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा—शमिनीतरा इत्यत्र 'उगितश्' (८७७) इति ऋस्रविकल्पः । नचैवं शमी शमिनास्ति नुम्सङ्गः । भल-शङ्खमपकर्षण भलन्तानामेव तद्विधानात् । 'नोदासोपदेशस्य—' (२७६०) इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । यमी । भमी । वमी । कमी । प्रमादौ । उत्पूर्वाभ्यदेरलङ्कारादि-सूत्रेण युक्तः । वाऽसरूपविधिना चिनुष्पि । उन्मादौ । 'ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इति प्रायिकम् ।

The affix चिनुष् (ङ्) is employed in the senses of तच्छीलित etc after the eight roots वृत्, वृत्, दम्, धृष्, धृम्, क्षप्, क्तु and गृह्. Kashika wrongly takes उकार in चिनुष् as for the sake of pronunciation, while भाष्य rightly asserts that the उकार is one of the indicators (अनुबन्ध) here. Thus (for this assertion of भाष्य) when वृत् follows शमिनी the feminine form of शमी, we have two forms शमिनीतरा—शमिनीतरा due to ऋस्रविकल्प by the rule 'उगितश्' (987), whereas काशिका has got one form शमिनीतरा only (as in this case 'उगितश्' does not apply). Bhashya takes वृत् as with उगित yet you cannot expect वृत् here by 'उगितश्'—(361). For the वृत् there has been enjoined to भलन् bases after carrying up (उपहृष्य) भलन् form the following (subsequent) rule

‘ननु यत्किञ्च भवति?’ (३१३—७११३). Though the चिनुष् is चिन् yet we have no उपधादीर्घ in यनी (naturally peaceful) etc, due to ‘नीदानीप-दीर्घः—’ (२७६३). इच्छच् has been enjoined after उद् + नद् in the rule ‘चलङ्ङच्—’. But it (चलङ्ङच्) may, by the परिभाषा rule ‘वाचस्प—’ take चिनुष् as well, for the dictum ‘ताच्छीलिकेषु—’ the provision of वाचस्प does not take effect in connection with affixes enjoined in the senses of तच्छील etc, is but a general saying and therefore does not hold good persistently.

मित—। शमित्यप्य इति । अत ‘इति’ समावर्धः । तेन यन्, तन्, हन्, यन्, कान्, वन्, नद् इत्येभ्यः अपठ्यो चिनुष् (इन्) प्रत्ययः स्यात्तच्छीलानादिषु इत्यर्थः । इति काशिकेति—अनुचितकर्मसत् । तदनीजलु भाष्येण विरोधः । तेनेति अनुवचनेत्यर्थः । शमिनितरा—शमिनीतरिति—यनीष्वन् स्त्रिणां शमिनोति । ततः पुनरुपपन्नयो ‘उमितश्’ (८५०) इति कस्यविशेषाद् इत्ययम् । काशिकामते तु प्रत्ययस्य उगिष्वाभावात् ‘शमिनीतरा’ इति दीर्घ एव । न तु कस्योऽपि । अनु यैर्ष प्रत्ययस्य भाषापक्षे उगिष्वाद् ‘उगिदधाम्—’ (२६१) इति यनी शमिनी इति युग्म आदिष्वाम्बुय समाधत्ते—अनुवचनमपह्नविति । ‘ननु सकल—’ (७१३—७११०९) इत्युत्तरमुदाहृत्यर्थः । चिनुष् प्रत्ययस्य चिन्नात् ‘अत उपमायाः’ (२९५२) इत्युपमा-उदिमायस्या षाङ्—‘नीदानीपदीर्घः—’ (२७६१) इति इतिनिषेध इति । इत्-पुत्रोऽनदेरिति । ‘चलङ्ङङ्—’ इति सूत्रे उच्यते इति चिनुष् । विधिनेति—ननु ‘ताच्छीलिकेषु वाचस्पविधिनांति’ इति निषेधात् कथमनं चिनुष् । उताह—एतत् प्रायिकमिति । एवम् उग्यादीर्यपि सामिति नीक्षम् ।

२२२२ । सम्प्रदानमुक्तधातुयमाङ्गयस—परिसू—संसज—
परिदेभि—सञ्ज्ञर—परिस्त्रिय—परिरट—परिवद—परिदह
परिमुह—दुष—विष—सुह—दुह—कुजाजीक—विविध—
त्यज—रज—मजातिचरापचरासुवाभ्याहनस ॥ २॥२॥४॥

दी— विभुषा स्वात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयासी ।
 आयासी । परिचारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी ।
 परिचोपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । दोषी । दोषी ।
 द्रोही । दोही । योगी । आजीडी । विवेकी । त्यागी । रागी ।
 भागी । अतिचारी । अपचारी । आसोषी । अभ्याचारी ।

विभुष् is employed in the senses of तक्षीत् etc after सम्पृच्, चतु
 रङ्, बाष्, यञ्, भाष्, यञ्, परिष्, संज्व, परिदेव, सम् ज्वर, परिचिप्, परिरट्,
 परिचिद, परिचिद, परिचिद, दृप्, विष्, दुद, दुद, गुज्, आ-जीक, निविष्, त्याज्, रज
 भञ्, अति चट्, अपचट्, आ-सुम् and अभि पा इन् । Thus सम्पर्की (having
 connection) etc, here and elsewhere कृत by 'चकी. कृ—' and
 here and elsewhere गुण of the short penultimate (सम्पृचगुण)
 by 'पुगन्त—' । In परिदेवी the root in ईह देवने भ्रादि । अभ्याचारी—अभि
 पा इन् + विभुष् by 'इन्सः—', कृत—by 'हो इन्सः' and here and
 elsewhere लपधादि by 'अत लपधावाः' (2282). N. B.—रज elides
 its न, for we have "रज" in the sūtra.

नित— सम्पृचाशुद्धेति । सम्पृचतिः भावः । विभुषा स्वादिति ।
 तक्षीलादिभिरिति शेषः । सम्पर्कीति । सम्पृचगुणः । चकीरिति कृतम् । एव-
 मन्वय । अतुपधावाः तु (संज्वर, परिरट् इत्यादी) 'अत लपधावाः' (२२८२)
 इत्यपधावाः । परिदेवीति—देह देवने इति औषादिकी भातुः । न तु दिव
 कल्पस्य देवादिकस्य यद्वचम् । 'लपधावातिपदन्तयोः प्रसिपद्योत्तमैव पदत्वम्' इति
 साचक्षिकस्य यद्वचोयोगात् । अभ्याचारीति—अभाष्, पूर्वादिभिरिति शेषः ।
 'होइन्सः—' इति हस कृतम् न च । 'इन्सोऽभिचकीः' इति नस तः । 'अत लपधावाः'
 (२२८२) इत्यपधावाः ।

अंशमेषां विभुषास्वामिनेभ्यम्—विभुषपरिभम्—विभुषपरिभम्—विभुषपरिभम्
 यथा—आजीकृतम् । आजीकृतम् । आजीकृतम् । आजीकृतम् । आजीकृतम् ।

अथ तत्रात्र उपपद्ये सति असति वा । [चित्तुपसर्गस्य कलन् "चनोः स्यादिति" इति कुलार्थमिति बोध्यम्] । निवसपरत्वं यथा—इत्युक्त्वादिभ्यश्चेत् तदा समासगतं समनूपसर्गादेव चित्तुप्, चन्वसिन् उपसर्गो सति चिनिरिव स्यात् । [चतुपसर्गादित्यस्य विन्यसि एते चर्तुर्लक्षेण यथा सः नाम्नीपसर्गस्युक्तस्य] । तत्रात्र एवविषयद्वयद्वयैव यथोपायितान् चित्तुप् अन्वस्य तु परित्यज्यादीः चिनिरिति । ननु "प्रत्ययपद्वये" अत्रात् स विहितकदादेस्तदन्वस्य च यद्वचम् "इतितावता किं न तथादेः सार्धवस्वायो चित्तुप् ? एतत्पदे सत्तरं यथा—चिनौ प्रकृते सति विविध्य चित्तुप्चिन्ति एतेषां संज्ञाकस्त्वत् ततः "संज्ञाविधी प्रत्ययपद्वये तदन्वयव्यवहारः" । यथा—"संज्ञाचप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव यद्वचम्" इति परिभाषया प्रतिपदोक्तानां संज्ञाचोक्तानामेव यथा स्यात् ।

सम्ये विधिपरत्वेनैव ज्ञायः । चन्वया सार्धव्यपरित्यागी, सार्धपरित्यागी इत्यादौ चित्तुप् न स्यात् । चिनौ तु कुलं कुरुपयादम् । चित्तुप् चिन्ये चिनिः इति चिनिः स्यान्निवस्येन विव्यक्तत्वात् तु यीरवद्वृत्ता समासश्च च स्यात् ।

सुखसङ्गो इत्यादिषु चित्तुप् विधेरभावात् चिनौ कस्य कुलम् ? चन्वयात् सङ्गवीर्य इतिरिति किं समाधानम् । यथा चिनौ चापद्वयेन एवविधानां कुलार्थे न्यक्तुमित्यं चाहुवन् वा कल्पनीयम् ।

२१२२ । वी कपलसकल्यस्त्रभः ॥ ३१२।१४३ ॥

दी—। विक्वाषी । विलासी । विकलौ । विलम्बी ।

चित्तुप् comes in after कप् खस् कल् and चन्व preceded by the उपसर्गे वि to express तच्छील etc.

नित—। वी इति । व्युपलब्धेभ्यः तच्छीलादिषु चित्तुप् स्यादित्यर्थः । कप् चिन्वार्थः । खस् छेपसञ्जीवनयोः । कल् श्लाघायाम् । चन्व विरसि ।

२१२४ । अपि च लयः ॥ ३१२।१४४ ॥

दी—। चाङ्गी । अपलापी । विलापी ।

चित्तुप् after लय in these senses when चप् or वि precedes.

मिन्—। अपेक्षितः—। अपपूर्वादिपूर्वाच्चलनेः विगुप् प्रासङ्गार्थेण । लपकान्तौ
(अतन्विरिक्ता) ।

११२५ । प्रे लप—सृ—हु—मथ—षद—वसः ॥ १२।१४५॥
दौ—। प्रलापी । प्रझापी । प्रमाथी । प्रवादौ । प्रवासी ।

मिन्—। प्रे रतिः । प्रोपसहेत्य एभ्यो विगुप् । प्रलापीति । प्रलापीत्यर्धकं
वा इत्यमरः । प्रमाथीति । मथ विक्षोभने मुदिः ।

११२६ । निन्द—हिंस—क्षिण—खाद—विनाश—परिचिप
—परिरट्—परिवादि—व्याभाषासृजोवुञ् ॥ १२।१४६ ॥

दौ—। पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दकः ।
हिंसक इत्यादि । वृत्ता सिद्धे वञ् वचनं प्रापकं तच्छीलादियु
वाऽसह्यम्यायेन लृङादयो नेति ।

वुञ् or वकञ् (by 'दुवरणाकौ') is employed after these roots
(निन्द, हिंस, क्षिण, खाद, वि+नाश्, परिचिप् परिरट्, परिवादि (खन)
वि-भा भाष् and अचूय = जयति, खादति, विनाशकः, परिचिपकः
परिरट्क, परिवादक, व्याभाषक, and अमृतकः). Although वुञ् would
suffice here, yet the application of वुञ् is an indication
that in the sense of तन्वीच etc, हच्, सृच् etc do not apply
having recourse to वाचस्पत्याय. But as a matter of fact
वुञ् also holds good in these cases as the dictum वाचस्पतिस्मिन्
वाचस्पतिविचिर्नास्ति is a general statement (प्रायोवादः) which the
author himself has said (before in R-3121).

मिन्—। निन्द हिंसेति । वुञ् रतिः । दुवरणाकौ अचूयसारादकञ् प्रथमः ।
ततश्च निन्दकेवादौ । अचूयः क्षिण् विनाशेति । विपूर्वस्य अचूयस्य अचूयः । विक्षोभने

('चरन्ति' इति विहितेन) निर्देयः । केषुचिन् 'विनाशि' इति स्थानेनैव पठन्ति । 'परिवादि' इति तु स्थानेनैव सूत्रे प्रवृत्ते । निन्दादीनाम् समाहारश्चात् सौवर्ण्यम् । तदाह—पञ्चमार्गे प्रथमिति । तेन 'अयसो दुष्' इति विहितं चत्वरिंशत् इव विधीयताम् निन्दादिभ्यो लुक्चैव विधेः । न चत्वरिंशदेषः । निन्दास्य चित्सरयोश्चयोरपि उदात्तत्वेन समानत्वात् । चत्वरिः क्षुलि प्रत्ययात् पूर्व ऋकार उदात्तः । दुष्ञि तु धातोरकार उदात्तः आदित्यसि विधेयः । तस्मादक्षरैरेव तुल्यमिदं लिख्यताह—अस्मा विधेः प्रवचनं शापकमिति । नेदं प्रसिद्धं तस्मात् शापकं किन्तु सामान्यापिदम् । तदाह—तस्मादत्र इति । आदिपदात् अस्मादीनां संयहः । एतत्तु शापकं प्रायिकमिति प्रयेकीकृतम् ।

११२७ । देविक्रशोऽपसर्गे ॥ १।२।१४७ ॥

दी—। आदेवकाः । आकीर्णकाः । 'उपसर्गे' किम् । देवयिता । कोष्ठा ।

देवि—(द्वि + लिप्), and कृष् take उष् in these senses when preceded by any उपसर्ग. Otherwise लृष्.

सित—। देवि क शोरिति । सोपसृष्टाभ्यामाभ्यां शुष् ताच्छीलादिषु । अन्यथा दृग्भाट्यः । अत्र ईवीति दौष्यते ईतुमयानस्य वीरादिकस्य च यङ्गम् ।

११२८ । चलनशब्दार्थादकर्मकादयुचः ॥ १।२।१४८ ॥

दी—। चलनार्थात् शब्दार्थात् च युचः शब्दात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रक्षणः । अकर्मकात् किम् । पठिता विद्याम् ।

The affix उष् (च्) is employed after चञ्चल roots expressing movement and sound (in the senses of लक्ष्मी etc.) चोपनः कम्पनः are synonyms of चञ्चलः. Similarly चरचः (चरण-युच्) is abhi-

‘मित्रादि’ चकमेति । कुन् इति । तस्य ‘कुन्’ इति नान्यम् । चकमे
इति । तस्य चकमे । चक मन्त्रात् गती । चकि चकमे । चक मन्त्रे चकमे ।
‘आवर्ण्यपदं द्वाद्वाचकम् । च चकम् । पठितेति । चकमेकलात्कम् ।

३१२८ । अनुदात्ततय हलादेः ॥ ३१२।१४८ ॥

दी—। चकर्मकात् वृच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः ।
अनुदात्ततयः किम् ? भविता । ‘हलादेः’ किम् ? यधिता ।
‘चकर्मकात्’ किम् ? वसिता वस्यम् ।

वृच् is employed after चकर्मक roots dropping the अनुदात्त pitch (or sound) and beginning with a वृच् । वर्तनः—(staying) etc.

नित्—। अनुदात्ततयेति । अत्र हलादेरित्यादि यद्व्याभावे हलादिनिवर्त-
नात् । ततश्चानुदात्ततयः सन्नकास्य च वृच् इत्यन्ताभावाद् ‘वृच्’ इति न स्यात् ।
अथ चकर्मकादिति पूर्वपदादनुवर्तते । तदाह—चकर्मकादिति । अथत् व्युत्पत्त्यम् ।

३१२९ । कु-चङ्क्रम्यदन्त्यस्य-सृ-गृधि-ज्वल-शुष-सज-पत-पदः
॥ ३१२।१५० ॥

दी—। ‘कु’ इति सीमा घातुर्गती वेगे च । ज्वनः ।
चङ्क्रमणः । दन्त्यमणः । सरणः । पूर्वेषु सिद्धे ‘पदि’-‘यह्य’
‘सजपत पद’—इत्युक्तं बाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलि-
परम्परं वाऽस्यैवविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तुम् ।

वृच् after कु (which is found in the rule only means movement and force), चङ्क्रमण, दन्त्यमण, स, सृधि, ज्वल, शुष, सज, पत and पद is employed to bring out लञ्छन etc. चङ्क्रमणः—excessive movement—वृच् after the यञ्जन् form of क्रम (क्रम+वृच्), य slides by ‘यस्य ह्य’ and य by ‘यस्ये ङीप्’ । Similarly दन्त्यमण

also संरचः, व्यसनः, योचनः, सवचः, पदेनः, and पदेनः are be instanced. पद being अनुदासीन and इत्थादि would have दुष् by the previous rule 'अनुदासीनम्—' (3:29), yet the mention of the same here is to the effect that दुष् (उत्सर्ग) after पद may not be barred by उक्तक (the अपवादप्रकार under 'लक्षपदपदः—' 3:34). Hence the twice mention of पद indicates that the affixes under तत्त्वज्ञानविधायक are not barred by one another according to the परिभाषा rule 'वासक्य—' (2:30). Thus हन् the affix in general (उत्सर्गप्रत्यय) is not to be employed after अवसृजन्, for हल्लुच् has only once been mentioned after it 'अवसृजन्निराहन्—' (3:16) and nowhere else. The behaviour of the author (वाचिनि) is thus our inferential guide in such cases of doubt.

नितः— लुक्कर्मणि दशधातवः । तत्र चङ्क्षमादित्यो यङ्तो ।
एभ्यो युञ्ज्वाये । सौत्र इति भूत् एव हृष्टो नात्यर्थेऽर्थः । जवन इति । 'जु' वैनेन
गमनमित्यर्थः । सार्वधातुमिति गुणः । एवं 'संरचः, हल्लुच्' । चङ्क्ष्मकः
इति—युचिपदे 'यिस्सृजन्' इति यत्प्राप्तोपः । 'सृजो लोपः' इत्युक्तोपः । एवं
दन्तमयः । अतोक्तः पदधातुरनुदासीनत्वविधुः । तस्य 'अनुदासीनम्—' (3:29)
इत्यनेनैव तत्त्वगर्भं युञ्ज्वात् । एवधातोश्चोक्तो व्यर्थः इति चेन्नैवम् इत्याह—
पूर्वेण सिद्धे इति । युजिष्युत्सर्गः । उक्तकित्पवादः । तस्य (२:३०)
उक्तक्यं दुष् वक्षित । तदस्य बाधोऽनेन माधुदित्येवमर्थं पूनः निवेद्य । असति निश्चिन्
निर्देशे पद्यतेष्वं च स्यादिति आपवन्नाह—तेनासक्यं लज्ज-पुञ्जेति । अत्राहन् उत्सर्गः,
हल्लुच् अपवादः । 'अवसृजन्निराहन्—' (३:१६) इति अत्र मदुक्तमस्यमिति
'भोवः' । अत्रापि लज्जितुत्सर्गो हल्लुच् अपवादः । तस्य नक्षत्रसंज्ञायोगेन सार्वधातुमिति
वासक्यमितिमिति किन्तु परमपरमपौष्ट्याह—तेन ताच्छेदिकेभ्य इति । निवेद्य

(११२६) अन्त्यः तच्छीलादिषु वाचस्पतिविनिर्गति इति सामान्येन आपितम् ।
इह तु परस्परविषेक्षे विहाय न इति न-पीनवत्तरम् ।

३१३१ क्रुधमन्धार्थेभ्यश्च ॥ ३१२।३५१ ॥

दी— क्रोधनः । रोषणः । मन्धनः । भूषणः ।

बुच् comes after roots denoting anger and decoration.

नित— क्रुधति । तच्छीलादिषु निजिति भेदः । रोषणभूषणविति । कर्त्तव्य
क्रुधमन्धार्थकत्वाद् बुच् । मन्धनम् अक्षरवन्मिथ्यम् ।

३१३२ । न यः ॥ ३१२।३५२ ॥

दी— यकारात्ताद् बुज् न स्यात् । क्रूयिता । च्मायिता ।

बुच् does not come after roots ending in यकार.

नित— न य इति । यत्र य इति तदने वाच्यधिकत्वाद् यकारात्तादिति ।
क्रूयितेत्यादि । क्रूही शब्दे सन्देहे च । च्मायी विधुनने । यनयोरपुदानीत्यादापि
यत्तेन न बुच् ।

३१३३ । सूददीपदीक्षच ॥ ३१२।३५३ ॥

दी— बुज् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ।

‘नमि कम्पि—’ इति रेण युजो बाधे सिद्धे दीपेर्बुद्धिः प्रापयति
‘ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्तीति’ प्रायिकमिति । तेन
कस्मा कमना युवतिः । कम्पा कम्पना शाखा ॥ यदि सद्दीप्यञ्
न बाधे ‘सुधसूदनः’ ? नन्द्यादिः ।

बुच् does not come after सूद, दीप् and दीक्ष. And as बुच् is an

अपवादप्रत्यय or a special affix, so बुच् is to bear down the affix in general
(सत्सर्वप्रत्यय) when सामान्यधिक comes in. Although the बुच् after दीप्
could have been barred by the affix, under the later rule ‘नमि

कमिष—' (3147) yet the expressed mention of दीप here indicates that the dictum 'ताण्दीलिकिषु—' is but a general case and does not hold good everywhere. Thus in places of र, we can have युष् also e.g. कना or कमना युवतिः—(a young woman is habitually or naturally desirous) etc. As to the term मधुसूदन, though युष् is for-bidden after सूद, it may be derived with the affix लु (कम्) added to it which had been advised under 'नन्दिषहि—' (2896),

मिति—। एतदीयेति । युजित्यपवादः । दन्तितात्पर्यः । तेन युजभावे तन् प्राप्नोतीत्याह—यदिना दीपितेति । रेखेति—रप्रत्ययेनेत्यर्थः । युषो भावे सिद्धे इति । नमिषमीत्यपि दीर्घेण ह्रस्वात् । प्राथिकमिति । अथैव न प्रसज्यत इत्यर्थः । एवञ्च 'नमिषमीत्यपि दीर्घेण ह्रस्वात् । इत्यत्रोक्तेन रप्रत्ययेन युषो भावाभावादन दीपौ गृह्यन्ते' सार्वकसेव । ततश्च रप्रत्ययविषयेऽपि युजित्याह—कना कमना युवतिरिति । समावात् कान्दीलेत्यर्थः । कना कम्पनेति—वेपनकमाना । एवं गमिः 'सर्वपतपद—' (११२५) इत्युक्कृत् विषये ह्यपि । नन्वा । गामुकाः । 'भी कम्पयन्—' (११२६) इति धिक्कुन् विषये युजमि । चविकली चविकलनी वा पूरः इति । यदि सूक्ष्मेयुज् इति—अथ मधुसूदनः सिध्यति इत्याह—नन्दादिरिति । युष्कार्ये चुरनापि सिध्यतीत्याह—एवञ्च 'नन्दिषहि पचादिभ्यो लुगिष्वात्' (२८६६) इति लुगिति भावः ।

२१२४ । लव-पत-पद-स्वा-भू-हृष-हन-कम-गम-शुभ्युत्कृष्ट
॥ २१२१५४ ॥

दी—। लापुकाः । पातुक इत्यादि ।

लापुकाः, पातुक (one wishing and falling by nature) &c. Similarly पातुकः, स्थापुकाः (उक् by 'पाली युक् विष् हतोः'), लापुकाः, लापुकाः ('हनताः—' and 'हो हनेः—'), लापुकाः, गामुकाः and 'गामुकाः'.

मिति—। जल्पमिति । एषो जल्पो वाक्पुं लजम् तन्मूर्तिवदिभ । जल्पन्
वाक्पुं ।

२१२५ । जल्प-मिच्छ-कुट्ट-कुण्ड-शुक्र-वाकम् ॥ २१२।२५५ ॥

दी—। जल्पाकः । मिच्छाकः । कुट्टाकः । कुण्डाकः ।
वराकः । (स्त्रियाम् ?) वराकी ।

जल्पाकः (garrulous by nature). Similarly मिच्छाकः—begger by
nature etc. in order. वराकी—with वरी in fern, by 'विद्वन्वीरादिभ्यश्च'
(498) as वाक्पुं leaves व as वत्.

मिति—। जल्पमिति । पञ्चभ्यः वाकम् (वाक) प्रत्ययसंकीर्णमिति ।
जल्पाक इति । वाचात् इत्यर्थः । 'व्याज्जल्पाकस्तु वाचात्' इत्यमरः । वराकीति ।
वाक्पुं । विलात् 'विद्वन्वीरादिभ्यश्च' (४९८) इति स्त्रियाम् वरी ।

२१२६ । प्रजोरितिः ॥ २१२।२५६ ॥

दी—। प्रजवी—प्रजविनी—प्रजविनः ।

The affix इति वाक्पुं is employed after लु preceded by प्र in the
sense of तन्मूर्तिवदिभ etc. प्रजवी—forcible by nature.

मिति—। प्रजोरिति । लुइति सौत्रो वाक्पुंलुक् । प्रपूर्वादिनादिनिष्ठादीनां
दिग्विधत्वः । नकारादिनाम् लकारार्थः ।

२१२७ । जि-ह्व-लि-विप्रि-ह्व-वेनाध्ययान्ति-परिभू-प्रसू-भञ्ज
॥ २१२।२५७ ॥

दी—। जयी । हरी । जयी । विजयी । जल्ययी ।
जम्ती । जल्ययी । प्रसूयी । परिभूयी । प्रसूयी ।

इति copies after जि, ह, वि etc. जल्ययी—जति + इ इति by लुक् by
'हर्षधातुक्'—(2168). Similarly elsewhere.

नित— विदधीति । किं जये, किं चमिष्ये, इह च, बादरे, चि चये, किं
निकामयन्तीः, (वि पूर्वः) निष्, सेचामास, व वती, वसु उडिरथे, (वस् पूर्वः)
मय भयसचनयन्तीः । निपातनात् वन्ती धातुना समाने 'जलीयो जय' इति वृत्ति-
लीपः । (चमिपूर्वः) चस गम्यादिषु, (परिपूर्वः) भू सतायाम् । मपूर्वः वृद्धीरथे
उत्प्रेतैरथी दक्षभ्यसाक्षीयादिविनिवृत्तयः । एतिसूयतीति स्थानुवन्धकत्वात्तेह यङ् ।

३१३८ । स्मृङि-रुङि-पति-दयि-निद्रा-तन्द्रा-अवाभ्य आलुच्
॥ ३।२।१५८ ॥

दी— आधास्त्रयसुरादावदन्ताः । स्मृहयालुः । रुहयालुः ।
पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वीन्द्र । तदो नास्त्य
बिवात्यते । तन्द्रालुः । अवालुः । 'शीङो वाचः' (वार्तिक) ।
अयालुः ।

आलुच् comes in after these (seven only) in the senses of
वच्छील ; of these seven the first three are read in चुरादि class and
are चकारान्त । Thus स्मिच् (स्मार्थे) following we have अवादेच् by
'अयामन्तात्वाच्च—' (२३११) and then elision of अन् or च when आलु
follows by 'चतो लीपः' । But this अलोप being स्मामिवत्, there is no युञ्
of the penultimate in स्मृहयालु (desirous) and रुहयालुः (a receiver
by nature), and no वृद्धि in पतयालुः । In निद्रा, तन्द्रा the root is
'द्रा कृतसार्व वती' in the latter case तन् which precedes द्रा has
become तन् by निपातन. अवालु—अत् (अवाच्य) वा + आलुच् (devoted)
'शीङो—' Vartika. अयालु by युञ् ।

नित— स्मृङि रुङीति । एषः अन्त्य आलुच् तच्छीलहर्षः वत्सामुक्तसिद्ध
वर्धेण । स्मृङि रुहयायाम् । रुह चमये, मय-वती । एते, तदर्थमादिता, अदन्ताः
चेत्याह—आया इति । एतच्च एतयो ली. परे 'अयामन्तात्वाच्च—' (२३११) । अवा-
लुच्

हेतुः । 'ततोऽष्टमन्त्रम् ।' अस्मिन्कोपयोगे 'स्वनिवृत्तात्' 'सृष्ट्यायुः' 'श्रद्धयाकुरित्युभयम्' 'सप्तपञ्चगुणी' न । 'ततोऽष्टमन्त्रम्' च 'नीपभाद्रदिः' । 'तन्नामित्याह—तत्पूर्व' इति 'अष्टम्' । 'होति' 'कुम्भसायां' गतौ । 'सप्तपञ्चमश्रद्धान्तरम्' । 'अष्टाकुरिति' । 'यदितां' 'व्यधपूर्वो' 'धा' 'धारणे' । 'शीकः—' ('कारिकम्') । 'अताप्राजुज्' 'वाच'—'इत्यर्थः' । 'अष्टाकुरितिगुणः' ।

२१३८ । दाघट् सिधदसदी रुः ॥ २१३१५८ ॥

दो—। दाकः । धाकः । सेकः । गहुः । सहुः ।

This suffix 'क' comes 'after' दा, घट् ('धा by 'धादेचः—'), सि, यद and सहुः ।

मिति—। दाघटिदिः । ताच्छील्यादौ घट् एभ्यो रुः ('अत्यस्य') । 'धादेचः—' (२१३१) इत्यात्मम् ।

२१४० । सुचस्वदः कसरच् ॥ २१३१६० ॥

दो—। सुमरः । चमरः । अमरः ।

N. B.—चसि here is other than the substitute चसु for चदु . सुमर etc.—No guna due to किल ।

मिति—। सुचसीति । ताच्छील्यादौ चस वसरच्—चाचिती । सुमर इत्यादि । प्रत्ययस्य किलान्न गुणः । चसिः प्रज्ञात्स्वरम् । यदो यद्व्याजज्ञापकम् ।

२१४१ । भस्त्रभासमिदो घुरच् ॥ २१३१६१ ॥

दो—। भहुरः । भासुरः । मेदुरः ।

मिति—। 'भहुरिति' । ताच्छील्यादौ घुरच् । 'चचाचिती' । 'यित्वात्' 'चजीः—' इति कुलेन भहुर इति । मेदुरः=लघुपथगुणः । 'मिधो' 'मेदुरमन्त्र' 'वन्धुवः' 'व्यामोक्ष' 'नासहृमैः' ('जीतगोविन्दम्') ।

२१४२ । विदिमिदिच्छिदेः कुरच् ॥ २१३१६२ ॥

दो—। विदुरः । मिदुरम् । छिदुरम् ।

विदि here is to know. Hence विदुरः (wise)—no guna due to क्त्विज of the affix विदुरम्—thunderbolt.

मित—। विदिभिदि इति ।। विदिङानाथः ।। सञ्जीवादिषु एषोः कृत् ।। कथाविही ।। 'विदुर' प्रवि'रित्यमरः । विदुरमिति ।। धर्मकर्तृणि प्रयोग इति कामिका ।। मैतृ भाष्ये दृष्टम् ।। 'प्रियमनाय वपुर्गुहमन्तराविदुरयाऽदुरया चित्तमन्तना' (भाषः) ।। सर्वत्र किलात्र सञ्चयवगुणः ।।

३१४३ । इण्णशिजिसर्तिभ्यः क्त्वरप् ॥ ३।२।१६३ ॥

दी—। इत्वरः । इत्वरी । नश्चरः । जित्वरः । सुत्वरः ।

— क्त्वरप् (वर) comes in after इच्, नच्, जि and सु in the senses of सञ्जीव etc. इत्वर (moving or falling by the nature) इच् दृष्टे to क्त्विज of the affix by 'कृत्स्नपिति'—and no guna due to क्त्विज. इत्वरी—। कौप् by 'टिड्वाच'—(470).

मित—। इत्वनञीति ।। दाञ्जीयादिषु क्त्वरप् । कथाविही ।। गुञ्चनियेषः गुञ्चनमन्तः ।। इत्वरमिति ।। 'टिड्वाच'—(४७०) इति कौप् क्रियाम् ।।

३१४४ । गत्वरश्च ॥ ३।२।१६५ ॥

दी—। गम्मेरनुनासिक लोपो निपात्यते । गत्वरी ।

मित—। गत्वरश्चेति ।। क्त्वादिप्रत्ययपरत्वाभावेन ।। अनुनासिकलोपप्रत्याहारो वचनम् ।।

३१४५ । जागृक्कः ॥ ३।२।१६६ ॥

दी—। जागृक्कः स्वात् । जागृक्कः ।

जागृक् in the rule is the ५th case—ending of जागृक्. जागृक्कः—। the affix not being क्त्विज, गुञ्च takes effect with र following (एतत्त्वम्) ।।

मित—। जागृक्किति ।। पञ्चम्यस्य निदिमित्याहन्तान्तरेति ।। जागृक्कः इति ।।

प्रत्ययस्य निमित्तमस्य कर्तुं यः । यः परस्मै । दीर्घोऽस्ति प्रत्ययः (कर्त्तः) इति इत्यन्वयः ।
[अचित् जानक्याः इति सूत्रपाठो दृश्यते] ।

११४६ । यज-जप-दशं वक्षः ॥ १२॥ १६६ ॥

दो—। एभ्यो यञ्स्तेभ्यो जकः स्वात् । दशमिति भाषिणा
नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जप्सपूकः । दन्दशूकः ।

यञ् comes in after these three, affixed already with यञ्, in the said senses. दन्ध—will drop its नकार by निपातन, as is indicated by 'दन्ध' in this rule. यायजूकः (यञ् + यञ् = यायज्य by दिस कर्त्तः दीर्घ of the अन्त्य by the rule 'दीर्घोऽस्ति'). Then यायज्य + यञ् = यायज् + जक by 'यञ् इत्' . 'यतो लोपः'—a frequent sacrificer, cp.—'तं यायजूकाः सस्मिन्मुखाः' (भट्टि). जप्सपूकः—Here तुक् after the अन्त्य comes in by 'अपञ्चमदृश्य' (३६३८) = muttering evil repeatedly. Similarly दन्दशूकः (a serpent or demon) with the elision of नकार irregularly.

सित—। यजलपेति । पञ्चमार्गे यही । यत् चाह—एभ्य इति । नाञ्चीत्याद्य-
र्होषिति बोधनीयम् । सूत्रे दशमिति कथमित्याह—भाषिणेति । जकप्रयोगा-
पेक्षया इत्यर्थः । एवञ् निपातनादिना नकारलोपः । यायजूका इति । पुनः
पुनः यजत इति वक्षि 'द्विलाङ्ग' 'दीर्घोऽस्ति' (१६११) इत्यन्यासदोषे यायज्य इति
लिते जकः । 'यञ् इत्' (१६११) इति यतोऽङ्गम् 'यतो लोपः' (१६००)
इत्यङ्गोपेक्षम् । जप्सपूक इति । वक्षि तं अञ् अपत्तिरिति यञ्, तस्य लोपे 'अपञ्च-
मदृश्य' (१६१८) इत्यन्यासः कर्त्तव्यः । एवं दन्दशूकः
['दन्दशूको विशेषः' इत्यन्यः] ।

११४७ । नमि-कमि-समजस-कम-हिंस-दीपो ॥ १२॥ १६७ ॥

दो—। यज-जप-कम-हिंस-दीपो ॥ जकिन्तुपूर्वः क्रिया-

सातत्ये वर्तते । अजस्रम्, सन्ततमित्यर्थः । काशः ।
चिंशः । दीमः ।

Easy ; of these seven roots अजस्र is the जस् (or जङ् जोष्ये) with नञ् preceding and denotes frequency of action. Thus अजस्रम् (frequently—adv).

नित—। ननिकम्पाति । दयाकामिनादिदेशः । एभ्यः सप्तभोरप्रत्ययः ताच्छीखादौ । तत्र 'अजस्र' इत्यस्य धातुपाठेऽर्थोनादाह—अस्तिनञपूर्वः इति । क्रियासातत्ये वर्तत इति । अक्रियशब्दोक्ति भावः । धातुपाठे तु 'जस्र सोषणे' 'जस्र ताडने, जसि रक्षणे (सोषणे इति केचित्) इति च पठ्यते । अजस्रं सन्ततमिति । एतच्च क्रियाविशेषमिति । तथाचानरः—'सन्ततऽनारतायाश्च-सन्तताविरतानिभम् । नित्यानवरताजस्रम्—' इति । 'कसः कामयिताऽमीकः' इत्यनरः । [चिंशेषु दीमाश्चरः कुमारः (भट्टि—१मः सर्गः)] ।

२१४८ । सनाशंसभिज्ज च ॥ ३।२।१३८ ॥

दी—। चिकीर्षुः । आशंसुः । मिज्जुः ।

The affix ज् in the senses of ताच्छीख etc is employed after सप्तस roots, and आ + शन्स् and मिज्जु । चिकीर्षुः (छ + शन् + उ) similarly जिह्वीषुः, जितीषु etc.

नित—। सनाशंसेति । शन् इति प्रत्ययः । तत्र तदन्तस्य सङ्घट्टम् । जङ् शाने सन्ने सेभक्ती इत्यवयवौ न सङ्घट्टम् । गर्गादिषु सप्तलयागजिह्वीषुश्च पाठाभिहितम् । तेषु सप्तलयेषु आङ्पूर्वात् शानिः (शानः शान् इत्याद्याम् इत्यजातम्), मिज्जते च सप्तलयागजिह्वीषुश्च इत्यर्थः । चिकीर्षु इति—कुलस्य चरक इत्यजातम्—सङ्घट्टम् । चिकीर्षु इत्यादि ।

॥ ११५८ ॥ विन्दुरिच्छुः ॥ १२॥१५८ ॥

दी—। वेत्तुंम् इच्छेत्त्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलोः ।
विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।

These two words are formed by निपातन with the affix च added in the said senses, and with the augment म् after विद् (to know) and इत् of the च of इच् (to intend); विन्दुः—naturally wishing to know. विन्दु (adrop) is different which has usually वगीय नकार in the beginning.

नित—। विन्दुरिच्छु रिति । उपलब्ध्यान्तावेतो निपात्यते । तत्र निपातनप्रकार-
माह—वेत्तिरिति । एवञ्च विद् ज्ञान इत्यस्यात् गच्छन्म् । एवमिवेदमि इच्छार्थकसीतम्
न लिप्य गती, इव चासीच्छी इत्यनयोः । विन्दुश्चक्षुःसाद भिन्नः । तस्य पवर्गद्वितीया-
दित्वाद् विद् चक्षुर्वेत्ताद् धगृथादित्वात् ह्रस्वयान्तात्वात् ।

११५० । क्वाच्छन्दसि ॥ १२॥१७० ॥

दी—। 'देवान् जिगाति सुन्नहुः' ।

The affix च comes in after bases ending in क्वाच् in the vedas to bring out the said senses. Thus 'देवान्—' one wishing pleasure (also wealth) approaches gods. सुख + क्वाच् = सुखय for ईक्ष by 'क्वचि च' and दीर्घ by 'चक्षत्—' is forbidden under 'क्षन्दस्युपसर्ग'. Then सुखय + च = सुखयुः by 'जतो खोचि' । जिगाति—goes.

नित—। क्वाच्छिति । क्वात् + क्षन्दसि इतिच्छेदः । 'क्व' इत्यस्य प्रथमस्य पदम् ।
'क्वात्' इति । क्वा इति च क्वाच् क्वक्वक्वाः सामान्यवृत्त्यम् । तेन तत्प्रत्ययान्तात्
उपलब्धयो लपसि क्षन्दसि कक्षीलादिषु । सुखयुरिति—सुखं धनं सुखं वा । तदात्मन
इच्छतीति क्वचि 'क्षन्दस्युपसर्ग' इति निवेधान् 'क्वचि च' इति यकारस्य ईक्ष 'चक्षत्' ।

सां— इति दीर्घः च । अतो लोपः । ततः उपत्ययः । जिघासि नञ्सीत्यर्थः ।
‘नञ् लोप इत्येव’ इति यपः इति । द्विवचनप्रक्रिया इत्यन्या ।

२१५१ । आह्वगमहनजनः किकिनी शिट् च ॥ २॥ २॥ १७१ ॥

दी— आदन्ताददन्तादुगमादिभ्यश्च किकिनी शिट् दसि-
त्ती च शिट् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । वन्निर्वचम् ।
जन्मिर्गुवा । ‘जन्मिर्गुतममिदियम्’ । जन्मिः । ‘भाषायां
घाञ्छगमिजनिमिभ्यः’ (वार्तिक) । दधिः । यज्ञिः ।
सस्त्रिः । जन्मिः । जन्मिः । नेमिः ॥ ‘सासहि-वावहि-वाचजि-
पापतीनामुपसंह्यानम्’ (वार्तिक) । यङन्तेभ्यः सहेत्यदिभ्यः
किकिनी पतिर्नीगभावश्च निपात्यते ।

The affixes कि and किन् are used in the vedas after roots ending in जा and क्, and after गम् हन् and जन, and these (कि + किन्) are treated like शिट्. Thus पपिः सोमम् (He drank soma jince) पा + कि—हित् etc as in शिट् and elision of पा by ‘पातो लोपः—’ etc. Similarly ददि with किन्; the difference between the two (कि and किन्) being in sound. ददिः—दा + कि । वन्निः—वन् + कि (वन्निर्वचम्). जन्मिः—जन् + कि । जन्मिः—जन् + कि (उपसंहय by ‘गमहन्’). Then ‘बभाषाञ्’ (2430) directs कृत् । जन्मिः—जन् + कि । ‘भाषायां’ varttika. दधि etc as before by हित् etc. नेमि (नम् + कि) by एत्त and चत्वाश्चोपः. In continuation of all the instances of this varttika Bharroji has laid down the above two rules although they deserve to be treated on the vaidika section. ‘चत्वाश्चोपः’ (varttika)—
The वङ्कल forms of सङ्, वेङ्, चङ् and पङ् take the affixes कि + किन्.

and the augment नोक् (directed by 'नोक्चु'—2642) is irregularly withdrawn from being applied after पत्. In सासहि etc हिङ् and यञीप as before, दीर्घ of the अच्चास is by 'दीर्घोऽङितः' (2638).

सितं—आदिनमेति—यत् + स इति ईदः । तदाह—आदनाहः अदना-
दिति । तद्वीकमदिपिहि मेघः । लिङ्—इत्यस्य विवरणम् । लिङ् इति ।
तेन पतिः (पा + कि) । वदिः (दा + कि) । इत्यादी समस हित्वादिक्
सिङ्कार्यमवगन्त्यम् । अदनाहोदाहरणं वदिरिति (वृ + कि) । अग्निः—
अग् + कि । 'अग्नयन्' इत्युपधाख्योपः । हित्वादिनादि । अग्निः—अग् + कि ।
प्राग्वदुपधाख्योपः । 'अच्चासाय' (२४२०) इति कुलम् । अग्निः—अग् + कि । एष
किन्वादिनोध्यम् । अग्नि ईदः । भाषादीम्—इति वार्तिकम्—एतद् वार्तिकानु-
सारेणाहोदाहरणं इत्यस्य निमित्तमुक्तम् । ददिरिति । दधासिः पुञ्जलोपः निष्ठाः ।
प्राग्वदती खोप । लिङ्कार्यम् । तस्य इत्यदिना । अग्नेहोदाहरणम्—अग्निः-
सन्निरित्यादि । नेमिरिति—'अत एकहस्तमधो'—(२२६०) इति स्तम्भ अच्चास-
लोपः । 'सासहि' इति ईदमपि वार्तिकम् । तदर्थमाह—अदनेभ्य इति ।
प्रसङ्गादाह—पतेनैगिभाषय मियात्यत इति । 'नोक्चु'—(२६४२) इति विहितस्य
निपातेत्याभावे इत्यर्थः । सासहि इत्यादी यकि प्राग्वत् 'दीर्घोऽङितः' (२६३८)
इत्यच्चासदीर्घः । 'यस्मिन्' इति यञीपः 'अतो खोपः' इत्यख्योपस बोध्यः ।

२१५२ । स्वमित्तयोनिजिह्वः ॥ ३।२।१७२ ॥

दी—। स्वप्रज् । तृणाक्—तृणाञी—तृणाजः । 'हृक्सेलि-
वाच्यम्' (वार्तिक) इति काशिकादी । धृणाक् ।

The affix नजिक् or नज् comes in the said sense after स्व
and हव (and also after धृक्—says Kashika). स्वप्रज् (habitually
remains lying)—क् in the affix is to forbid युच् ।

सितं—स्वमित्तयोनिजिह्वः । वाच्यीत्यादिनोध्योनिजिह्वः इत्यस्य । इकार उपधा-

रचायः । 'छकार इत्' कुम्भमिश्रायः । 'छकार्यानुविध्यः' । 'कामिकादीमिति ।
अथ भाषाऽद्वयमवशिष्टाः ।

२१५३ । श्रुयन्धीरक्षः ॥ २।२।१७७ ॥

दी—। शराक्षः । वन्दक्षः ।

The affix शराक्ष comes in those senses after श (to injure) श्रुय
(to praise or worship).

नित—। श्रुयन्तीति । श्रुयिष्याम् । यदि श्रुयिष्यामस्तु । शरा-
क्षधातुकः । वन्दारक्षमासकः ।

२१५४ । भियः क्लृक्लृक्नी ॥ २।२।१७८ ॥

दी—। भोरः । भोरुक् । 'क्लृक्लृक्पि वाच्यः' (वार्तिक) ।

भोरुक् ।

नित—। भिय इति । भोधातीकाच्छोष्यादी कर्मण क्लृ, (क्), क्लृक् (क्लृक्)
क्लृक् (क्लृक्—वार्तिकदिदम्) इति प्रत्ययः सुट् । शिष्वात् सर्वत्र गुणाभावः ।
['भोरुक्लृक्लृक्नी' इत्यमरः] ।

२१५५ । ख्येयभासपिसक्तसो वरच् ॥ २।२।१७९ ॥

दी—। ख्यावरः । ख्येखरः । भाखरः । पेखरः । कखरः ।

The affix वरच् after ख्या, ईन् etc comes in, in the senses of
तन्मूल etc. पेखरः—पिच् + वरच्—गुणः ।

नित—। ख्येयभासिति । ख्येयम् । छान्दसिनिष्ठयोः । ख्येय ऐक्ये । भाख्येयो-
पिच् पेक्ष गती । कस्यगती ।

२१५६ । ख्येय यक्षः ॥ २।२।१८० ॥

दी—। यातेर्यङ्ताद्वरच् ख्यात् । 'यत्ता लोपः' (२।१८०)

तस्य 'यच्' परस्मिन्—(५०) इति ख्यानिबद्धभावि प्राप्तं [पदस्य

चक्ष्मावयवे द्विवचनादौ च कर्तव्यं परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानि-
वत् इति तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिवेधात्— इति
तत्त्वबोधिभ्यां पठ्यते] 'न पदान्त—' इति सूत्रेण यलोपं प्रति
स्थानिवद्भावनिवेधात् 'लोपो ङी—' (८७१) इति यकार-
लोपः । यलोपस्य स्थानिवद्भावनिवेधश्चातो लोपे प्राप्ते—'वरे-
कस्य न स्थानिवत्' । यायावरः ।

After the root या, affixed with वच्, comes in the affix वरच्, in the senses of तच्छीक, तद्वर्ग etc. Thus या+वच्=यायाय by 'संवाङीः' । Then यायाय+वरच्=यायाय्+वरच् the च of व disappearing by 'चतो लोपः' (२३०४)=याया वरच्. By elision of य by 'लोपो ङी—' (४७३)=यायावरः (a habitual rover). Here after 'चतो लोपः' the elision of च although was to be considered स्थानिवत् by 'चचः परस्मिन्—' (५०), ceases to be so considered by the prohibition under 'न पदान्तद्विवचनवरयलोपः—' (५१) and thus there being no intervening letter in the middle (for च of व disappearing य only is left) the यकार now disappears by 'लोपो ङीः—' । च of या (second of the verbal stem चङ्) does not go away by 'चतो लोपः—' (२३७२) due to the prohibition 'वरेकस्य न स्थानिवत्' or that which has been dropped (by 'चतो लोपः') is not स्थानिवत् (or like the स्वाती चकार) when वर (the affix वरच्) follows.

नित—। यवेति । य इति चातोः कृताकारस्य वद्व्याकृषम् । यङ् इति पञ्चम्यनेन तदन्तस्य यातीयङ्गम् । तदाङ्—यातीयङ्गतादिति । तदीयम्—या इत्यस्य लक्ष्मि यङादस्य 'यङ् कृत्' इत्यनेन लोपादने 'चतो लोपः' (२३०४) इति तस्य (चलोपोपस्य) 'चचः परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवद्भावनिवेधः । निरुचये

न पदानिति । 'न पादन्विर्भवन्नवर्यलोपः' (५१) इत्यनेनेत्यर्थः । यलोदे
 चर्तन्वे भक्तलोपो न स्वानिवदिति वाक्यार्थः । एवेवास्त्रीमादूर्ध्वम् यायाय + वरच् इति
 अकारान्वयप्रधानरहितं वकारमात्रं सिद्धति । तस्य (वकारस्य) 'लोपो व्योः'
 (२७३) इति लोपस्य सिध्यति । नन्वेवमपि भक्तलोपश्च स्वानिवदनादिष्व 'भाती लोप'
 इति च' (२३७९) इत्यालोपः प्राप्तीतीत्याशङ्क्य तत्रपि वारयसाङ्—'वरे जुम्' न
 स्वानिवत् इति । वरे वरच् प्रत्यये जुम् 'भक्तोपः' न स्वानिवत् अकारवदिवर्धः ।
 एवञ्चातो लोपस्यापि प्रतिषेधान् सिद्धं यायावरः (नियतदेशाद् देशान्तरगमन-
 सम्भावः) । अनेनमवधेयम्—दायवर इति 'न पदान्'—'एति ह्यस्वसा 'वरे'
 इत्यर्थस्य 'वलोपो' इत्यवस्था चौदाहरणमिति ।

२१५७ । भाज- भास- धुर्विदुरतोर्जि- पू- जु- यावस्तुक्-
 क्षिप् ॥ २।२।१७७ ॥

ही— विष्वाट् । भाः-भासी । धू—धुरौ । विष्नुत् ।
 कर्जः । पू—पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्वाज्जुवतेदीर्घः । जू—
 जुवी—जुवः । यावश्चन्दस्य धातुना समासःसुखे निपात्यते ।
 ततः क्षिप् । यावस्तुत् ।

क्षिप् in the senses of तल्लील, तहर्षे and तत्साधुकरौ comes after
 the roots भाज्, भास, धुर्वि, युत्, कर्ज, पू, जु and ह्य preceded by the
 word यावन्. Thus विष्वाट् (वि + वाज् + क्षिप्, वल by 'व्रच—' (294)
 and चल by 'वावञ्जि' (206), भाः (भास + क्षिप् by वल + विसर्ग) । धू
 (धुर्वि + क्षिप्—elision of व by 'राज्ञीपः') । Then पू + स = पूरु—पूरीय by
 'इत्यस्यावधः—' = पूरु, 'दीर्घ by वीरिपधायाः' । पू (पू + क्षिप्—कृत् and रपरत्
 by 'उदीहापूर्वस्य' and वरच्—' then as before), विष्नुत् (वि—युत् क्षिप्) ।
 The root जु is कृत्वात् । Hence to explain its दीर्घत्वं it is said
 says दृशिग्रहणस्यापकर्वाज्जुवतेदीर्घः—i.e. taking here दृशि from दृशिग्रहण

अन्विष्टोऽपि—(3136) with *gust* दीर्घ in *gust* here कुटी—जुः
 the con. with संवत् by 'चचिन्'—(271). वाचस्पत्ये—i.e. the term
 वाचस्पत्ये has been irregularly compounded with the root *च* in the
 rule. वाचस्पत्ये—(हुक् by 'इत्थस्य पितृकृति—').—One praising or wor-
 shipping a stone or mountain. Here end the senses of तन्वीन
 etc. drawn from the rule 'वाच'—(3135).

नित—। भावभासति । वाच, भास, पूर्वो [धुवि] इति पाठकारः । यथा रका
 निर्देशः], युत्, कजि, १, जु, वाचपूर्वः सु इत्यष्टाभ्यस्तोलादियु किप् स्यात् ।
 'वाच'— (३२१३) इत्यत्रादतः तन्वीन्यर्था निरसनीति बोध्यम् । विभ्राविति ।
 तन्वीन्यर्थादभासतेः किति 'तदे'— (३०४) इति कले 'वाचसाने' (२०४) इति
 चर्तविकल्पाः । धुविति—पूर्वो + कित् इति किति 'राफलोपः' इति वस्य क्यमः ।
 इत्यादिनाः सुलोपः । 'वाचपधावाः' इति हर्षः । एवं धुविति (धु + कित्)
 कितम् 'तयोद्य'— इत्युत् 'उरय'— इति उपरत्न च विभेदः । विद्रादिति—विपूर्वो
 द्वात् । 'सर्व' इति—'चोः कुः' । 'रात् संस्य' इति नियमात् संयोगान्तलोपः । जु इति
 'चोः' भासतेति 'जलकृत्तमा'— (३११०) इत्यन्तोत्तम् । तस्य कृत्तमात् किति
 दीर्घमिति दीर्घार्थमाह—इतिपठनस्यपठनोदिति । 'अन्विष्टोऽपि'— (३१३८)
 इत्यादिनादिति भावः । तत्र कचिद् दीर्घस्यापि विधानात् । जुनी जुन इति—
 'चचिन्'— (२७१) इत्यादि । वाचस्पत्येति । वाचान् स्मेतीति विग्रहः । वीत्तवाचकः
 वाचान्स्मेतीति वीत्तार्थः । 'वाचान् वीत्तार्थार्थो' इत्यमरः । 'इत्थस्य पितृकृति—'
 इति गुणान्तः ।

३१३८ । अन्विष्टोऽपि दृश्यते ॥ ३२१३८ ॥

वी—। कित् । कित् । भिद् । दृष्टिग्रहणं विध्वंसरोप-
 संशयार्थम् । कचिद्दीर्घः । कचिदसंप्रसारणम् । कचिद् ।
 कचिद्वत्तः । लङ्गात् वार्तिकम्—'कचिद्विग्रहणायतस्तु कट-

पुञ्जुञ्जीषां दीर्घांसंप्रसारणं च' (वार्तिक) । क्तिप्चोत्यादिनी-
यादिस्त्वर्थेण कोषाच्चित् सिद्धे तच्छोलादौ तूनावाधा मा भूदिति
वातिके ग्रहणम् । यस्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं
स्तीति आयतस्तू । कटं प्रवर्ते कटप्रू । जूरुक्तः । अयति हरि
चौ । 'ध्रुतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वार्तिक) । इयिग्रहणाद-
भगससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वार्तिक) —
जुष्टुः । 'दृभये'—अस्य द्रुस्वय । दीर्यति—ददृत् । 'आयतेः
संप्रसारणं च' (वार्तिक)—धौः ।

क्तिप् comes in the sense of तच्छौल etc. These senses are contained
along with क्तिप् which extends to 'भुवः संज्ञावर्यो' (3159), and is
seen to be employed after other roots also than spoken of in
the rule 'भुजभाच—' (3157). Thus क्षिद् (काश्चिद्), निद् (नोवधिद्)
etc. The acceptance of द्वि (द्वय्) in the rule is to include
other injunctions (than dealt with in connection with क्तिप्
i.e. with क्लिप् and पिप्). Thus somewhere दीर्घ somewhere
want of संप्रसारण, elsewhere duplication and shortness of the
vowel in the fourth case. Cp. the varttika—'क्तिपवचिप्रचि—'.
क्तिप् is added after वच् प्रच्छ आयत—सु, कटप्, जु, and श्रि and
दीर्घ and want of संप्र. take effect. Although some of these
roots would take क्तिप् by the parallel उच्चादि aphorism
'क्तिपवचि'—yet the acceptance of them in the varttika is to
forbid the expected intervention of हन् dealt with in the तच्छौल-
कार. वाक् (वच् + क्तिप्) दीर्घ and want of संप्र. Similarly (पाठ questioner,
paper setter) प्रच्छ + क्तिप् । आयतयुः—speaks highly of what is said

or inspiring. अटयः (an evil spirit). The root is गृह् to go (गृह्). In these two cases दीर्घ only takes place. वृ has been dealt with in the previous rule. Similarly व्री (with दीर्घ only). 'द्युतिगमि—' varttika. These roots are duplicated in क्तिप् । Here also चन्दाससंज्ञा which has been spoken of later (in the 6th chap) is said to appear due to the acceptance of वृ in 'चन्दासोऽपि—' i.e. this rule. Thus दियुत् (दित्, 'द्युतिस्त्रापीः सन्दासस्तमः') जन्त् (गम् + क्तिप्—कित्, चन्दासकार्ये, elision of म by 'मः कौ' then त्क्) । 'वृहीतेः—' varttika. दृहन् (fearful) हृ + क्तिप् । 'ज्यायतेः—' दीर्घ as also दम्न in con. with क्तिप्—धीः (ध्वे + क्तिप्). Though this and some of the previous injunctions are to be met with in the ङणादि chapter as well yet as the ङणादि rules are not spoken of directly by पाणिनि so also the varttikas are serviceable and not superfluous.

मित—। चन्दास इति । 'भुजभास—' इति एवोक्तेश्चो घातुभ्योऽन्वेभ्योऽपि घातुभ्यः सन्धीसादिषु क्तिप्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । सन्धीवायर्थस्य क्तिपमन्विताय यवमानाह यत्र यत्र क्तिप् तत्र तत्र तदर्थेषु च इति बोध्यम् । चन्दासोऽपि इत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे दृष्टिवद्वयं कित्तर्धेनित्यत्र आह—किञ्चनारोपसंयद्धार्यमिति । किंपि परे किञ्चपिचनमित्यत्राख्यस्य यी विधया, (कर्मणि) प्राप्नोति तेषोऽन्वेऽपि विधयाः प्रत्ययास्वरनिमित्तफलकाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अत एवाह—क्षविहीर्ष इतरादि । क्षविर्षे इति । दीर्घः सन्धमारण्यभाष्य इत्यर्थः । यद्वा घातोर्द्विलुप्तमयवाऽपि वार्तिकस्वरसादभ्याख्यानसम्भवात् । अत्र विनिर्गमकसाह—संज्ञा च वार्तिकम्—'क्षिप्तवर्षि प्रच्छि—' इति । यदप्येतदुच्चादानपि सूत्रं लभ्यते तथापि तस्य (उच्चादि सूत्रादिसंज्ञः) अपाधिनीयत्वेन आभ्यासरत्नादिह वार्तिकोपस्थापनं संकल्प्य एव । तदाह—क्षिप्तवर्षीयप्रदिना । उच्चादिष्वेवेति । उच्चादिष्वेव तु तत्फलं न

विध्यति । तस्य साक्षात्कृतौषत्वादिति सूत्रोऽप्यापीयाम् वागिति । वच् + क्तिप् ।
प्रागुक्तवचनार्थं दोषः । 'वक्षिस्वमि—' (२५।१९) इति । सम्प्रसारणभावश्च । चावत-
स्त्विति कटप्रवृत्त्याभयार्थं दोषः । प्राकृति वाग्वत् । प्रवक्तु इति तदर्थः । मुक्क
इति । पूर्वेष्वपि इत्यर्थः । चोरिति—चि + क्तिप् । दोषः । 'दुतिवमि—' (वार्तिकम्) ।
पञ्चमार्थस्यायं यावत्तुः । एवम् क्तिप् एवो हितव्यं । तत्तु हितं नाम षष्ठं (अष्टाध्यायाः)
वक्षोऽध्याये) समनुमासूति तत् कृतीऽस्य तत्पूर्वस्ये इतीत्ये प्रवृत्तिरित्यामहा सप्ताभये
हमिषहृषादिति । तस्य सर्वोपाधिभिरुपाध्यायत्वादिति भावः । हिदाहिति ।
दुत् + क्तिप् । हितम् अभ्यासकार्यम् । दुतिस्त्वाचोरिति सम्प्रसारणम् । जगत्—
जगः क्तिप् । हित्वाभ्यासकार्यं 'जगः क्री' इति मळोपः । प्रत्ययस्य भित्वाचुक् ।
'जुहोतेः—' वार्तिकम् । चकारेण हितं समुचीयते । करणस्य कार्यं लविमवायां
कर्तरि कृषिति घोरिरयत्त करदत्तः । दहत्—भीषरित्यर्थः । 'ध्यायतेः—' वार्तिकम् ।
चाद दोषः चोरिति । ध्यायतीति ध्रिं भित्वावाच् + क्तिप् । 'चादीनः—' इत्याले
सम्प्रसारणदोषो ।

२१५८ । सुवः संज्ञान्तरयोः ॥ २।२।१७८ ॥

क्तिप् after भू is employed when a technical name or security
(चक्षर) is implied. Thus मित्रं भवतीति—मित्रभूः (particular person).
प्रतिभूः a security who stands between the debtor and the creditor
to creat a confidence.

१ मित्र— भूय इति । भवतिः क्तिप् स्वात् संज्ञायाचक्षरे चाये नमः । एत
संज्ञायां मित्रभूरिति । मित्रं भवतीति मित्रहः । चक्षरे उदाहरति—प्रतिभूरिति ।
भक्षायि प्रतिभवतीति मित्रहः । चक्ष भक्षयाननीयं करणम् । तेन प्राप्तयोरन्वये
यत्किञ्चितीत्यादी निति बोध्यम् । हमिषहृषाचुहृषा वाहृषाऽर्थां सम्यक् इत्योह ।
नन्वेवमपि प्रतिभूवत्त्वं संज्ञेति प्राक्षिप्तम् । तत्र संज्ञायां निमित्तं चक्षरे चक्षरे
व्यर्थमिति चेदत्राहुः—चाक्षरद्वयभाषिति । तत्राक्षरं प्रतिभूवत्त्वं इति । (अत्राक्षरे)
चाक्षरद्वयमेव निमित्तं इति चेदः ।

३११० । विप्रसंभ्यो ङसंज्ञायाम् ॥ ३।२।१८० ॥

दी—। एभ्यो भुवो ङुः स्वाचतु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनितः । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥ 'मितद्दिभ्य उपसंज्ञानम्' (वार्तिक) । मितं द्रवति मितद्भुः । यतद्भुः । ब्रह्मः । अन्तर्भावितस्त्वर्थोऽत्र भवति ।

The affix ङु comes in after the root भू following any of the उपसर्ग वि, प्र and सम् provided no संज्ञा is implied. सम्भुः progenitor. Note that everywhere in cases of ङु the 'टि' disappears due to विसर्ग of the affix. 'मितद्दिभ्यः—' Varttika. ङु comes after these (सोपपद ङु etc.). In ब्रह्मः the root has the sense of विच् e.g. सुखम् भाववति.

मित—। निप्रति । वि+प्र+सम्भूः+ङु+असंज्ञायामितिच्छेदः । एव इति । एव उपसर्गश्च; परंती भुव इत्यर्थः । सम् भवति उत्पत्पादयतीत्यर्थः—सम्भुः । तदाह—उत्पत्पादयितेति तदर्थः । अत्र सर्वत्र सिद्धसामर्थ्यात् अभव्यापि टोसीपः । तेन दीर्घस्वरलोपात् प्रत्ययभ्रान्तुतिः । मितद्दिभ्य इति—वार्तिकनिवृत्तम् । एभ्यो ङुः स्वात् । अवायासंज्ञायामित्येव । कथं 'ब्रह्म दीर्घः परपतिः—' इति ? यतः भुवः संज्ञाशब्दोऽपि संज्ञायाम् कृपा निष्पाद्य च । निश्चयः अनेन ङुप्रत्ययः । अत्र विप्रसंभ्यो—अन्तर्भावितस्त्वर्थः । इमं सुखं भाववति अनयतोऽपि विग्रह इत्यर्थः ।

३१३१ । धः कर्मणि ङुन् ॥ ३।२।१८२ ॥

दी—। षेटी वाञ्छन् कर्मण्यर्थे ङुन् स्वात् । षोडशीत्यर्थः । 'धात्री जन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मातृषु' ।

The ङुन् in a passive sense (कर्मण्यर्थे) is used after the root

धेट् (धाने) or चा (चारणे). The affix being चित् we have चावी in fem. with कौष्—One who or which is drunk or resorted to as a mother etc.

नितः—। चः इति । अथ धेट् धाने धाम् धारणे इत्युभयोरपि धाङ्प्रत्ययः—
धेटो धाजवेति । धेट् एवे 'धारिचः' इत्यात्मन् । त्वं कर्मणीति भोवपदम् ।
किन्तु प्रत्ययार्थविशेषणं तदाह—कर्मण्यर्थे इति । तेन भोवने दीयत इति चावी ।
प्रत्ययस्य धिवाद् धिट्भौरादिभ्यश्च इति ख्येत् । तदाह—सो ऋगर्थे इति । एवञ्च
वकारनिष्ठस्या टकारस्यापि निष्ठस्यैव धावीवात् 'वन्' इति प्रत्ययः । नित्यं स्वरात्मन् ।

२१६२ । दास्यो- शस- यु- युज- क्ष- तुद- सि- सिच- मिह- पत-
दम- नहः करणे ॥ ३।१।१८२ ॥

दौ—। दावाटेः दन् स्यात् करणेऽर्थे । दातायनेन दातम् ।
नीत्रम् ।

दन् comes in after दाप (to cut), नी (to lead) etc. in the
करणवाच्य. Thus दातम् (any instrument for cutting) etc.

नितः—। दास्योति । दाप्, नी, शस, यु, युज, क्ष, तुद, सि, सिच, मिह, पत,
'दन्' 'दमने' नह वक्षने—एवमदमनः दन् स्यात् करणवाच्ये । दावसिति । दाप्
लघने । नैवमिति—नीघनेऽनेनेति । वक्षः पतयेति प्राप्ते 'वाह'—

२१६३ । ति- तु- त- त- य- सि- सु- सर- क- सेषु च ॥ ७।२।८ ॥

दौ—। एषां दद्यामां कृत्प्रत्ययानामिष्टञ् स्यात् । शसम् ।
योत्रम् । योद्धुम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेतुम् ।
मेतुम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नदधी ।

The augment इट् is not prefixed to these दन् affixes
viz.—ति, तु &c. Thus शस + दन् = शसन् (weep) &c.

=दीप्तम्, युञ्ज + हुन् = दीप्तम्' etc. in order of the roots enumerated in the preceding rule: नेदृम्—मिह + हुन्—by युण, होज, 'क्षयसधोः—', 'हुना हु' add दीडे लोपः । नक्षी—नह् + हुन्—'नक्षीधः' 'क्षयसधोः—' 'विदगौरा—' (नक्षते भव्यतेऽर्धेति) । In the rule ति is the part of ति (कृत्तिः), त् of हुन्, सि of क्तिस् (उणादि), सु of क्तु (उणादि) and सर of क्त्वरन् (उणादि) and the rest are themselves affixes.

मित—। तितुवेति । दध प्रत्ययाः प्रत्ययाश्च । तदाह—एवमिति । 'नेदृदि—' (अ० १८) इत्यसौ नेदृत्त्यनुवर्तते । तदाह—इदमेति । शक्यमित्यादि पूर्वसूत्रोक्तानाम् अस्, तु, युजित्यादीनां क्क्षीणोदाहरणम् । मिह सेचने । क्षधूपचगुणः दक्षपलद्वन्द्वलोपाः । जमनेमिह प्रत्ययः । चमरस्य पुंसोर्वाह—'मिश्रो नेदो नेहन' इति दृष्टव्यम् । दंष्टुति—क्षितप्रस्थाभावात्तलोपो न । सूत्रे दमेति भूपानिर्देशः । तेन 'दंशसञ्ज—' इति नक्षीधः । इह दमेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । तेनान्वक्षित्वापि प्रत्यये नक्षीधे दमेति भवति अत्र नक्षीपनिर्देशादित्यपरे । दृष्टिति प्रत्ययस्य चित्तेऽपि इह दंष्टुशब्दस्य अजादिभ्यान् टाप् । दंशतेऽनेति दंष्टु, दन्त । नक्षीति—नहः नक्षने हुन् । अत्र चित्तादेव लोपः । 'नक्षी धः' इति धः । 'क्षयसधोः—' इति प्रत्यय तकारस्य घकारः । जमत्यम् । नक्षते क्क्षीतेऽर्धेति विरुद्धः । चमरस्यु- रित्यर्थः । पत्रं वाहनम् । इहभाव सूत्र एव । ति इत्यादीनां लिङभावे उदाहर- णानिवथा—इति । क्षियां क्षिन् इति क्षिन् । तु—वस्तु, 'तन्निगमि—' इति तु- प्रत्ययः । त—इहः (उणादिकः तप्रत्ययः), नायं कथ्यव्याजः । तस्मिन् हि वृत्तेः इदं भवत्येव । य—कुडम् (उणादिकः धप्रत्ययः), सि—कृत्तिः (कुपेरी चादिकः क्तिस्), सु—इह (उणादिकः क्तुः), सर-चकारम् (यजेः सप्रत्ययः), स—इत्यर्थः । स—वस्तुसः (वदेः सुः इति) ।

२१६४ । हलसूकरयोः पूवः ३ २१२।१८३ ॥

दी—। पूङ्पूजोः करणे इन् स्यात् । तच्चैत्त्वरक्तं हल- सूकरयोरेवम् । हलस्य सूकरस्य वा पीतम्, सुखमित्यर्थः ।

करणे or in the instrumental sense comes दृन् after पू (पूठ पून) denoting any part of a plough or boar and thus only the affix is justified. Thus पौवम् the face or facing part of a boar or plough.—no इट् by 'तितुव्—' (२१६३)

सित—। हलसूकरयोरिति । तर्हेत् कारयामिति । एतेन अभिधेयोपपदाद्यौ निरुक्तः । पौत्रमिति—पूयतेऽनेनेति विग्रहः । सार्वमातुकेति गुणः । 'तितुव्—' इति इतिम्बोधश्च ।

२१६५ । अर्ति-लू-धू-सू-खन-सह-चर इवः ॥ २।२।१८४ ॥

टी—। अरितम् । लवितम् । धुवितम् । सवितम् । खनितम् । सहितम् । चरितम् ।

सित—। अर्ति मिति । एभ्यः करणे इत्यप्रत्ययः स्यात् । अरितम् इति । ऋ + इत्, गुणः । धुवितम् इति—धु—विधूयने इति कुटादित्वम् । सहा निर-
नुबन्धकत्वान् । अथ एव 'नारु-कुटादि—' इति जिह्वाद् गुणमिधेयादुक्तम् ।

२१६६ । पूवः संच्रायाम् ॥ २।२।१८५ ॥

टी—। पवितम् । येनाण्यमुत्पूयते यस्मान्नामिकावेठनम् ।

इव after पू in करण comes if a technical name is implied. पवितम् =whereby clarified butter is purified, the circle round the ring-finger.

सित—। पूव इति । करणे इति मिति बोधः । पवितमिति । पूयतेऽनेनाण्य-
मिति विग्रहः । यस्मानमिकेति । उपकनिकिकाङ्गुलीयेन च वेष्टात इत्यर्थः ।

२१६७ । कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ २।२।१८६ ॥

टी—। पूव इवः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि ।

अविर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमपि चेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु' ।

दृग् comes in after पू in the करणवाच्य provided a seer is signified, but in the कर्तृ वाच्य when a deity is denoted. Here seer or अग्नि means वेदमन्त्र, cp—तदुक्तमपि चेति etc. Thus पवित्र (मन्त्रः) also पवित्र (अग्निः)—कर्तरि in the sense of a देवता ।

सिद्ध—। कर्तरि चेति । अकारश्च करणमनुवर्तते । यथासंख्यशास्त्री भवतीत्याह—अथैव करणे देवतायां कर्तरिति । अत्र अविर्वेदमन्त्रार्थमाह—वेदमन्त्र इति । तत्र प्रमाद्यम्—तदुक्तमपि । तेन पवित्रः सत्य इति करणे, पवित्रः अग्निरिति कर्तरिति विवेकः ॥ इति भित्तिभाषिणां पूर्वकदन्तप्रकरणम् ॥

Addendum

(a) P. 52, line 12 "इह लोटा वाधा मा भूत" etc.—

[N. B.—Here we give another easy interpretation of the passage from the Sutrakara's point of view only]—

In the rule "मैत्रातिसर्गप्रान्तालीषु कृत्वाः"—लोट् will not bar कृत् affixes having these senses, so even without the mention of "कृत्वाः" here we will have कृत् affixes also by "वासरूपस्त्रियाम्" for there are dissimilar affixes (cp. "वासरूपविधिना अत्र लोटा कृत्प्रत्ययस्य वाधा न भविष्यति"); still from the use of "कृत्वाः" here by Sutrakara we infer that in 3rd chap. acc. to Sutrakara वासरूपविधि already ceased to operate here beyond आधिकार and so to have कृत् affixes also in these senses he had to mention कृत्वाः again. Thus Bhattoji from the mention of "कृत्वाः" here by the Sutrakara draws this inference and says "आधिकाराद् वासरूपविधिः क्वचित् न इति शक्यम्" ।

N. B.—In this expl. however, “कचित्” in Dikshita Vritti loses significance. So we have explained all these after भाष्य’s and other inferences.

[This explanation will also hold good with respect to “लिङ्गमाया ना भूदिति ह्यलोक्तिः” P. 54 under “शक्तिश्चिह्नं च”]

(b) P, 117, line 1-5, for “when an उत्तरपद (subsequent member), other than an indeclinable, affixed with a सहलiding affix...” etc. read “when an उत्तरपद (subsequent member) affixed with a सहलiding affix (as लम्, झच् etc.) follows, the augment सुम् (म्) is added to the contiguous words (उपपद) such as चरन्, विद्यन् and one having an अच् (vowel) at the end but other than an indeclinable.”

[N. B.—In the rule अन्त्यस्यस्य got by अनुवृत्ति from “स्त्रियन्त्यस्यस्य” the preceding rule, goes with अन्त्यस्य mainly. Note that—Thus a सारास्य अन्त्य उपपद will not have either सुम् or ङस् for दीर्घ when a क्तिन् affix follows. See the rules “स्त्रियन्त्यस्यस्य” and “अन्त्यस्यस्यस्यस्यस्य”]

॥ अथ उणादयः ॥

प्रथमः पादः ।

१ । क्वापाजिमिस्त्रदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ १।१ ॥

दीक्षितः—। करोतीति कारः—धित्थी कारकश्च ।
‘आतो युक् चिक्कतो’ (२७६१) । वातोति वायुः । पाशु-
र्गदम् । जयत्यभिवति रोगान् जायुः औषधम् । मिमोति प्रक्षिपति
देहे उणाणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साधोति परकार्यम्
वति साधुः । अयुते आशु शीघ्रम् । आशुर्ग्रीहिः पाटलः स्वात् ।

Introductory remark—उणादि rules i.e. rules beginning with
‘क्वापाजि—उण्’ and ending in ‘मन्त्रिरलच्’ (उण् + आदि—उण् and other
affixes) are not to be met with fully in the चडाभाषी of पाणिनि as they
were not enunciated by him. This is evident from माय, वार्तिक
and कैयट under the rule ‘उणादयो बहुलम्’ (see उणादयश्च) where
the line runs thus—“नाम च धातुश्रमाद निवृत्ते...स्वाकरणे शकटस्य च लोकम्”
i.e. the son of Shakata (=शकटयन) has in his grammar or
निवृत्त (a Vaidika Vyakarana explaining the significance of
words issuing from roots in the form of derivation
in various ways)—derivation of words or nominal bases
(धातुजं नाम); under the rule ‘उणादयो बहुलम्’ Kaiyata states
‘उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वम्यहङ्गानां बहुलमहङ्गम्’ i.e. पाणिनि
accepts the term बहुल to indicate grammatical rightness of the

bases formed with उच्च् etc. which have been read or enunciated in a different treatise (other than that of पाणिनि's अष्टाध्यायी). Thus it is safe to conclude that the उच्चादि rules came from the sage Shakatayana etc and not from Panini and that although they did not have their descent from him (Panini) yet they were admitted by him as grammatical. Panini himself, however, seems sometimes to hold that words derived with उच्च् etc. as चयुत्पन्न प्रातिपदिकस्य or crude terms admitting no dissolution as the senses of the parts (अवयव) are not always similar with those of the whole (समुदाय) whence it follows that they are conventional words (वदव्यय) and not derivatives (वीचिक स्य) like पाचक etc. cp अष्टाध्यायीप्रकाशिका = 'उच्चादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहितं वीचिकत्वमीमांसा' (p-73). It must also be noted in this connection that these rules (उच्चादि) are by no means posterior to Panini but on the other hand prior to him as the latter mentions the name of the author in rules like 'विप्रचलितेषु शकटाघनस्य' (५६ सि. चौ) 'न्योसेष्टप्रथमतः शकटाघनस्य' (१०८ सि. चौ) etc. उच्च्—here the indicatory (च्) is to effect इति of the penultimate or finalvowel as the case, in conformity with 'यत्त उच्चाध्यायाः' (२२८२) or 'यचो विक्ति' (२५४) laid down by Panini and to effect युक् in the cases of वा, य etc. by 'यतो युक् चिच्छ्रुतोः' (२७६१). It must also, in this connection, be said that उच्चादि affixes are क्तन् affixes and as such are enjoined generally in the active voice (कर्तरि) in accordance with the rule 'कर्तरि क्तन्' (२८३२).

N. B.—We however refrain from explaining all these in detail, being easy. Advanced students should do well to consult the

श्रीहर्मनोरमा' of Bhattoji which verbally or in sense has been copiously reproduced in वालमनोरमा or तत्त्वबोधिनी ।

मित—। अशीयादय आरभ्यन्ते । उषादिप्रत्ययविधायकानि सूत्राणि तावत् प्राक्षिपिना प्रणीतानि, एतच्च 'उषादयो बहुलम्' (११५८) इति सूत्रमाद्ये 'नाम च धातुजमाश्च निश्चिन्ते...व्याकरणे शक्यं च लोकात्' इति व्याख्यानानुसारे निष्कर्षितम् ।

ह्रस्वापञ्चीति—अष्ट सूत्रे ।

२ । कन्दसौणः, ॥ ११२ ॥

दी—। 'मा न आयौ' ।

मित—। कन्दसौति । कन्दसि रघातोः उषाप्रत्ययः स्वादिबन्धः । 'स्वासर्थे प्रथमायुमायवे' इति कन्धेर्दे प्रयोगः । सत्तावुं सगुणमिति सायनः । एति नञ्चसौत्वायुः । लोके तु 'एते पिं च' इति वत्सभाश्वतप्रत्यये सकारान्त आयुःशब्दः सम्भवति । 'आयुं पि चप्रथमायु' इति ।

२ । हसनिजमिचरिचटिभ्यो जुष् ॥ ११२ ॥

दी—। दीर्यत इति दाह । 'सुः प्रत्यः सानुरस्त्रियाम्' । जानु-जानुनी । इह 'जनिष्योश्च' (२५१२) इति न निषेधः । अनुवन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । रुगयदित्वात् कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि ।

इति न निषेधः i.e. the prohibition of उपधाङ्गि of जन does not apply here by 'जनिष्योश्च' as here there are two indicators 'ज' and 'ण' in the affix 'जुष्' ।

मित—। इति न निषेध इति । उपधाङ्गिनिषेधो न प्रवर्तते किन्तु उपधाया उक्तिरेव भवति । कृत इत्यत आह—अनुवन्धयेति । 'ज' इत्यनेनैव निषेधकाराणु-वन्धक अधिकविधानमर्थत्वादिति भावः ।

४ । किञ्चरयोः त्रीणः ॥ ११४ ॥

द्वौ—। किं शृणातीति किञ्शारुः । सस्यशूनां वाचस ।
जराभेति जराशुर्गर्भाश्रयः । 'गर्भाश्रये जरायुः स्वात्' ।

The affix कुञ् comes in after the roots शृ and शृच् following the सप्तम किञ् and जरा in order.

नित—। किञ्चरयोरिति । शृ + इष्यः इति छेदः । समाहारसप्तमनीक-
वचनम् । यथासंख्यनन्वयः । किञ्चुवीत् शृणातीजरापूर्वादिनञ् कुञ् प्रत्ययः
आदित्यर्थः । सस्यशूनां वाचयेति किञ्शारुशब्दस्यार्थनिर्देशः ।

५ । त्री रश्च लः ॥ ११५ ॥

द्वौ—। तरन्तानेन वर्णा इति तालुः ।

The affix कुञ् is added to the root शृ (तरणे) and the ऐ of the root after इति comes, is replaced by ल. शृ + कुञ् (ल) = तारु + ल = तालुः ।

नित—। य इति । तरतेः वद्धा निर्देशः ल इति । तरतेर्लुक् प्रत्ययः आदिच्छे-
परस्य ऐक्यं च लकारादेशः । किञ्चु योरिति किञ्चा शृणातीरपि इति पाठ इत्येति
श्रूयते वा तालुः । याकविज्ञेयो घटी चेत्याहुः । 'कर्कयातुर्मल्लिका' इत्यामरः ।

६ । लुके वचः कश्च ॥ ११६ ॥

द्वौ । लुकेन गलेन वतीति लुक्वातुः । 'लुक्वातुर्मल्लिका'
समृद्धे चरन्वातुधे' इति विश्वः ॥

नित—। लुके इति । लुक्वातुधे सप्तमदे वृत्तातीर्षुवात्तवा- स्वात्
कथानादेशः । यद्यपि 'वज्रोः कुः—' इत्यस्ति तथापि विश्वसि यद्विधानादत्र
कुत्वाप्राप्तेष्वचनम् ।

७। भृशृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्रा उः ॥ ११७ ॥

दी—। भरति विभर्ति वा भरः—स्वामी हरश्च । म्रियन्तेऽ
स्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । श्रोते शयुः यजगरः । तरुर्वृक्षः ।
चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः ।
तनुः स्तल्पम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया इति तनुः शरीरश्च । 'स्त्रियां
मूर्तिस्तनुस्तनूः' । धनुः शस्त्रविशेषः । धनुषा च धनुर्विदुः ।
'धनुरिवाजनि वक्रः' इति श्रौहर्षः । मरुः किन्नरः । 'मद्गुः
पानीयकाकिका' इति रभसः । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् । जशत्वेन
सखा दः ।

८। अशश्च ॥ ११८ ॥

दी—। 'सर्वलेशकषाणवः' । चात् कटिवटिभ्याम् । कटति
रसगां कटुः । वटति वदतीति वटुः ।

नित—। अशः कटिवटिभ्याश्च (व्यङ्ग्यामादिदम्) उभ्रत्यवः स्यात् ।

९। धान्ये नित् ॥ ११९ ॥

दी—। धान्ये वाच्येऽण उभ्रत्यवः स्यात् । स च नित् ।
नित्वादाद्युदात्तः । 'प्रियङ्गवश्च मे षणवश्च मे' । व्रीहिभेदस्वरणुः
धुमान् । नित्पदार्थं 'फलिपाठि—' इत्यादि सूत्रमभिव्याध्य
सम्बध्यते ।

नित—। स च नित् इति । यद्यपि धान्यार्थे अश्वरिषेयं पदं तथापि तस्य चित्तं
न नित्त्वं निश्चयेन । नित्कारश्चाद्युदात्तार्थमिव्याह—नित्वादिति । 'फलिपाठि—'
इति अष्टादशं सूत्रम् (११८) । अत्रात् स्पष्टम् ।

१० । शृङ्खलित्वाप्यसिक्कसिक्कित्तिदिवभिमनिभास ॥ ११० ॥

दी—। शृङ्गातीति शङ्कः । 'शङ्करायुधकोपयोः' । खर्वजम् । खर्वज्याधिः । चन्द्र इत्यन्ते । तपु सौमम् । 'पुंसि भूम्नासवः प्राणाः' । 'वसुहृद्देऽम्नो योक्तो यौ वसु तोये धनेमणौ' । वसुवन्तः । कदेशः । कौटुम्भः । वसुः । मनुः । चात् विदि अवयवे-विन्दुः ।

नित—। एष उग्रवयः आहिति शेषः । विन्दुरिति । विन्दुरिति 'विन्द रिण्डुः' (११४२) इति सूत्रे व्याख्यातम् ।

११ । खन्दोः संप्रसारणं धञ् ॥ १११ ॥

दी—। 'देशे नदविशेषेऽवधौ सिन्धुर्ना सरिति स्तिवाम्' इत्यमरः ।

नित—। खन्देरिति । खन्दः प्रसरणे इत्यत्रादुग्रवयः । संप्रसारणं धञात् इति ।

१२ । उन्देरिच्चादेः ॥ ११२ ॥

दी—। उनन्ति इन्द्रुः ।

नित—। उन्देर प्रत्ययः चायसोकरलोदादेशश्च । उन्दोकोदने ।

१३ । ईपेः क्तिञ् ॥ ११३ ॥

दी—। ईपेरुः स्यात् स च क्तिदादेरिक्कारादेशश्च । ईपते हिनस्ति वसुः वरः । 'इमुर्वयोः' ।

नित—। ईपेरिति । ईप गतिविचारादेशश्च । स च क्तिदिति—उग्रवयसः क्तिञ् । वेन युवाभायः । आदेरिति । ईकारस्य ईकारादेशः ।

१४ । खन्दोः सलोपश्च ॥ ११४ ॥

दी—। खन्दुः । (चादुग्रवयः) ।

१५ । छजेरसुम् च ॥ १।१५ ॥

दी—। चात् सलीप सप्रत्ययश्च । रज्जुः ।

मित—। छजेरिति । सल विहर्गे । छजतीति रज्जुः क्रियाम् । 'रज्जुर्वेखां गुणे शोभित' इति मेदिनी । 'आगमसकारस्य युलेन शः । जश्लेन जः ।

१६ । कृतेराद्यम्भविपर्ययश्च ॥ १।१६ ॥

दी—। ककारसकारयोर्विनिमयः । तर्काः सुखवेष्टनम् ।

१७ । नावश्चे ॥ १।१७ ॥

दी—। न्यङ्कृतादित्वात् कुत्वम् । नियतमश्नति न्यङ्कृर्भृगः ।

मित—। न्यङ्कृगती । न्युपपदादश्चेरप्रत्ययः ।

१८ । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पाटनाकिधतश्च ॥ १।१८ ॥

दी—। फलेर्गुक् फलाः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः ।

नम्यतेऽनेन नाकुर्वन्मौकम् । मन्यत इति मधु । जायते इति जतु ।

१९ । वलेर्गुक्श्च ॥ १।१९ ॥

दी—। वलसंवरणे । वलाः ।

२० । शः कित् सन्वञ्च ॥ १।२० ॥

दी—। श्यतेरुः स्वात् । श च कित् सन्वञ्च । शिशुर्वलः ।

मित—। श इति । शौ तयुक्करणे । तथाहु प्रत्ययः । 'आदिचः' (१।२०१) इत्याह्वे कितम् । 'सन्वञ्च' इत्यभ्यासस्य इत्यम् ।

२१ । यो व च ॥ १।२१ ॥

दी—। ययुरभ्योऽभ्यभिधीयः । सन्वदिति प्रकृते वी पञ्चमि-
त्यनिवृत्त्यर्थम् ।

मित—। या प्रापये रयोजादुः । वर्य कित् व । 'अभ्यासोऽभ्यासम्' ।

२२। कुम्भश्च ॥ १२२ ॥

दी—। बभ्रुः । 'बभ्रुर्मुन्यस्तरे दिव्यो बभ्रू नकुलपिङ्गलो'
चादन्वतोऽपि । चक्रः कर्ता । अङ्गुर्हस्ता । पशुः पालकः ।

मित—। कुरिति । अङ्गु भरवे । तस्मात् कुम्भयः । चातोऽन्वितः ।
भरतीति बभ्रुः । चक्रत् स्पष्टम् ।

२३। पृभिदिष्वधिष्ठधिष्ठिभ्यः ॥ १२३ ॥

दी—। कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वचम् । 'यहि-
ष्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः ।
'विधुः यथाङ्गे कर्पूरे ज्वलीक्रे च राक्षसे' । गृधुः कामः ।
धृषुर्दधः ।

२४। कुरीकृश्च ॥ १२४ ॥

दी—। करोतीति कुरुः । कृष्यतीति कुरुः ।

मित—। कुरीकृ कर्णे, कृष्ये । आभ्यां कृः, कर्मयोरार्द्धश्च ।

२५। अपदुःसुषु स्यः ॥ १२५ ॥

दी—। 'सुषामादिषु च' (१०२२) इति प्रत्ययः । अपदुः ।
प्रतिकूलम् । दुष्टुः । सुष्टुः । (कुप्रत्ययः इति शेषः) ।

२६। रपेरिञ्चीपधायाः ॥ १२६ ॥

दी—। अनिष्टं रपतीति रिपुः । (चात् कुप्रत्ययः) ।

२७। अर्जिहृशिकम्भमिपशिवाधानुलिपशि ['पसि' इति
तत्त्वबोधिनी] तुग्धुग्दीर्घकाराश्च ॥ १२७ ॥

दी—। अर्जयति गुणान्नुत्तुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति
पशुः । कस्तुः कन्दर्पः । अस्तुः कूपः । 'पांसुर्ना न हयो रजः' ।

‘तासव्या अपि दन्तराश सम्बसुकरपांसवः’ । बाधत इति बाहुः ।
बाहुः स्त्रीषु सधोभुञ्जः ।

२८ । प्रथिम्नदिभस्जो संप्रसारणं भस्जोः सलोपस्य ॥ ११२८ ॥

दी— । वयाणां कुः सम्प्रसारणं भस्जोः सलोपस्य । प्रकुः ।

भृदुः । न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । भृज्जति तपसा भृदुः ।

२९ । सङ्घिबन्धोर्नलोपस्य ॥ ११२९ ॥

दी— । सङ्घः । ‘मालमूललघुलभङ्गुलीनां वालो रत्वमा-
पद्यते’ (वार्तिक) । रघुनृपभेदः । बाहुः ।

नित— । चात् कुप्रत्ययः । रघुर्नृप भेद इति । एतेन ‘अथेत्थं भातोर्गमनाय-
नयैविवकार गत्वा रघुनात्सङ्घस्यम्’ इति काशिदासवचनं (रघु—२४ सर्ग)
स्थापयितम् ।

३० । जघीर्तिर्नलोपस्य ॥ ११३० ॥

दी— । जङ्ग सक्थि । (चात् कुप्रत्ययः)

३१ । महति द्वलस्य ॥ ११३१ ॥

दी— । सङ्ग महत् ।

नित— । महतीति । महति अर्थे मति जघीर्तिर्नलोपः ककारस्य सकार
कुप्रत्यये परतः ।

३२ । श्लिषेः कस्य ॥ ११३२ ॥

दी— । श्लिषतीति श्लिषुर्भृत्यः उद्यतो ण्योतिश्च ।

नित— । श्लिषतीति । स हि यावत् कम श्लिषति लगति व्याभियत इति
वाच्यम् ।

३३ । प्राञ्चपरयोः खनिशुभ्यां डिश्च ॥ ११३३ ॥

दी—। आखनतीति आखुः । परं शृण्वतीति परशः ।
पुष्पोदरादित्वादकारलोपात् परश्चरपि ।

मित—। कुप्रत्ययः । स च कित् । 'परः परशना सह' इति कित् ।

३४ । हरिमितयोद्भवः ॥ १।३४ ॥

दी—। 'द्रु गती' । अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स
च कित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रवृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः
समुद्रः ।

मित—। स च द्विदिति । अनुवृत्तिवत्प्रत्ययम् । निवृत्त्यस्य यार्तिकमते
च प्रत्ययसिद्धमिति 'मितद्रादीनामुपसंख्यानम्' इति 'विप्रसंख्यः—' (३१६०)
इत्युक्तम् ।

३५ । शतं च ॥ १।३५ ॥

दी—। शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलवात् केवलादपि ।
द्रुत्वबुद्धिमिति द्रुवृक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ।

मित—। शत इति । शत धन्ये उपपद्ये द्रवनेः कुः स च कित् । तद्वानिति ।
शाखानामित्यर्थः ।

३६ । खरु-शङ्ख-पौषु-नीलङ्ग-सिङ्ग ॥ १।३६ ॥

दी—। पक्षेते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफान्ता-
देशः । खरुः कामः कूरो मूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्ख'र्ना कौलशब्दयोः ।
पिवतेरीश्वं युगागमश्च । पौषुर्वयसः काशः सुवर्णश्च । निपुर्णसिङ्गि
गतावस्मात् कुत्वेन दीर्घश्च । नीलङ्गः कृमिविशेषः शुभाश्वश्च ।
'नीलाङ्गः' इति पाठान्तरं । तत्र चातोरपि दीर्घः । 'लग्नं सङ्गं' इत्य-
त्र सङ्गश्च । लग्नतीति लिङ्ग चित्तम् । लिङ्गमन्त्रः ।

१७। मृगयोदयश्च ॥ ११७ ॥

दी—। एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगशु-
ब्धाधः । देवयुधार्मिकः । मिश्रयुलीकयात्राभिन्नः । आकृति-
गणोऽयम् ।

१८। मन्दिवाशिमयिचतिचक्षाङ्गिभ्य उरश्च ॥ ११८ ॥

दी—। मन्दुरा वाजिवाला । वाशुरा रात्रिः । मयुरा ।
चतुरः । चक्षुरी रथः । अक्षुरः । खजूरदित्वादक्षुरोऽपि ।

१९। व्यधेः सम्प्रसारणं किञ्च ॥ ११९ ॥

दी—। विद्युरक्षीररक्षसोः ।

नित—। व्यधेरिति । असादुरप्रत्ययः । स च किञ् । धातोः

सम्प्रसारणं च ।

२०। मुकुर-ददुरौ ॥ १२० ॥

दी—। मुकुरो दर्पणः । बाहुलकात्मकुरोऽपि । 'ह विदारणे
धातोर्द्विचगमभ्यासस्य रुक्टिलोपश्च । 'ददुरस्तोयदे भेजे
वाद्यवाष्पादिभेदयोः' । 'ददुरा चण्डिकायां स्वादु ग्रामजाले च
ददुरम्' इति विश्वः ।

नित—। मुकुरेति । उरश्च प्रत्ययान्तो निपात्यते । मणि धातुः—असादुरश्च ।

बाहुलकादिति । पञ्चे चकारादिरप्यर्थः ।

२१। मदगुरादयश्च ॥ १२१ ॥

दी—। उरजन्ता निपात्यन्ते । मादगतेर्गुक् । मदगुरो
मत्सभेदः । 'अहः वर्ये' । रुगागमः । 'अमुरं श्वेतरक्षसोः' ।
वध्नातोः खजूरदित्वाददुरोऽपि । 'अन्धूरेण्युरौ स्वातां गन्धसुन्द-

रथीस्त्रिभु' इति रन्तिदेवः । 'कोकतीर्षा कुक् (च) —' (गन्धसूत) ।
कुक्कुरः—कुक्कुरः ।

४२ । असेरुरन् ॥ १४२ ॥

दी—। असुरः । मन्नाद्यश्च । आसुरः ।

४३ । मसेय ॥ १४३ ॥

दी—। पञ्चमे पादे 'मसेरुरन्' इति वक्ष्यते । मसूरा मसूरा
ब्रीहिभेदे पथ्ययोषिति । 'मसूरा मसूरा वा ना वेश्याब्रीहि-
भेदयोः' । 'मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्' । मसूर-
मसूरो च हो' इति विश्वः । (मित । सुगमा) ।

४४ । शावभेरासौ ॥ १४४ ॥

दी—। शु इत्याश्रयै । श्वशुरः । 'पतिपत्नयोः प्रसूः श्वशूः
श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः ।

मित—। शु इत्यश्वश्वपूर्वादेशः प्राप्ताद्यैकादशमन्वयः ।

४५ । अविमहरोष्टिवच् ॥ १४५ ॥

दी—। अविषः । महिषः ।

मित—। अविषो राजा वसुदेव । महिषो महान् । महिषी राजपत्नी ।

४६ । अमेदीर्षश्च ॥ १४६ ॥

दी—। 'आमिषं त्वस्त्रिया मांसं तथा स्वाद् भोम्यवसृजि' ॥
(चात् टिषच्प्रत्ययः) ।

४७ । रुहेष्टु चिच ॥ १४७ ॥

दी—। 'रहु शम्बररोहिणाः' । 'रोहिणो रुग्भेदे स्वादुरी-
ष्टिवश्च क्षणं मतम्' इति संसारावर्तः ॥ (अष्टिवच्) ।

१८४१ । तविषीं वा ॥ १८४१ ॥

दी—। 'तव' इति सौत्रो धातुः । 'तविषताविषावन्वी
स्वर्गे च' । स्त्रियां तविषी—ताविषी—नदी देवकन्या भूमिश्च ।
'तविषी वलम्' इति वेदभाष्यम् ।

नित—। तविषी वलमिति । 'तविषीं दधानः' इत्यादौ यथा । 'बीजः बाजः—
इति वल्लभात्मसु तविषीशब्दस्य पाठान् ।

४८ । नञि व्यधेः ॥ १८४८ ॥

दी—। 'अव्यधिषोऽविधस्तययोः' । अव्यधिषी धरारात्रोः ।

५० । किलेषु क् च ॥ १८५० ॥

दी—। किल्विषम् ॥ (चाङ्गिषच् । किल्विषयं पापम्) ।

५१ । इषिमदिसुदिस्त्रिदिष्टिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि-
सुधिरुधिरुधिवन्धिशुविभ्यः किरच् ॥ १८५१ ॥

दी—। इषिरोऽग्निः । भदिरा सुरा । 'सुदिरः कामुका-
भ्रयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । । त्रिदिरचन्द्रः । 'क्षिदिरोऽसि-
कुठारयोः' । भिदिरं वप्यम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि ।
'मन्दिरं मन्दिरापि स्वात्' इति विश्वः । 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ' ।
तिमिरंतमोऽचिरो गन्ध । मिहिरः सूर्यः । 'सुधिरः काम्यसभ्ययोः'
'सुचिरो दाता' । 'रुधिरम्' । 'रुधिरम्' । 'यधिरः' । 'शुष-
शोषने' । 'शुषिरं क्षिद्रम्' । 'शुष्कमित्यन्वये' ।

नित—। प्रत्ययस्य किल्लात् सर्वत्र सुचिमात्रम् ।

५२ । अविषीर्णित् ॥ १८५२ ॥

दी—। 'अविषीरोऽविषीरसोऽ' ।

मित—। अथैरिति । अथ भोजने । अथात् किरन् स च विधत् । विधत्वा
'अत उपधायाः' इति उक्तिः ।

५३ । अजिरशिथिरशिथिलस्थिरस्तिरस्यविरस्यदिराः ॥

१।५३ ॥

दी—। अलेर्वीभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शमैरुपधाया
इत्त्वम् । शिथिरं स्यादतोर्भेदे तुभारे शीतलेऽन्यत् । 'अथ-
मोचने' । उपधाया इत्त्व' रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् ।
शिथिलम् । स्थारफाव्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्तिरं
प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ङस्यत्वञ्च । स्यविरः । स्यदिरः । बाहुल-
काच्चीडो धुक् ङस्यत्वञ्च—शिविरम् ।

मित—। अजिरैरिति । एते किरजना मियात्यन्ते । शिविरमिति । जेरजेस्मिन्
राजानः (सैन्याय) इति विग्रहः । अविस्तरश्च किरन् । 'निर्देशः शिविरं पतम्'
इत्यमरः ।

५४ । सलिलस्यनिमहिमहिमहिमहिमिहिमिहितुहिमिहितः
भूभ्य इति ॥ २।५४ ॥

दी—। सलति गच्छति निश्चमिति सलिलम् । कलिलः (१) ।
अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वाभहेलापि । भङ्ग इति
सौमो धातुः । 'भङ्गिलौ शूरसेवकौ' । भङ्गिलो दूतः कल्याणञ्च ।
शङ्खिलो मुनिः । पिङ्गिलो गणकः । तुङ्गिलो सुखरः ।
कौकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात् कुटिलः ।

मित—। कलिल इति । अमरे तु 'कलिलं यङ्गं सारं' इत्यपि । भङ्गिलेति ।
'भङ्गिला मलिनीक्षिपी' इति मेदिनी ।

५५ । कर्मः पञ्च ॥ १५५ ॥

दी—। कपिलः । (चादिलच.) ।

५६ । गुणादिभ्यः कित् ॥ १५६ ॥

दी—। गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥ (प्रत्ययस्य विश्वात् गुणः) ।

५७ । मिथिलादयश्च ॥ १५७ ॥

दी—। मध्यान्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । प्रथिलः—पथिकः । (एते हलन्ता निपात्यन्ते) ।

५८ । पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥ १५८ ॥

दी—। पतेरः पत्नी गन्ता च । कठेरः कच्छुजीवी । कुठेरः पर्वायः । बाहुलकामुन् । गडिरो मेघः । गुणैरो गुणकः । दंशैरो हिंस्रः ।

मित—। कुठि चेतस—इदिलकुनि प्राप्ते बाह—बाहुलकादिति । अन्ते तु धातवीऽत्र इका निर्दिष्टा ।

५९ । कुम्भेर्गलोपश्च ॥ १५९ ॥

दी—। कुम्भेरः । (चादेरक्प्रत्ययः) ।

६० । शदेस्त च ॥ १६० ॥

दी—। शतेरः शत्रुः ।

मित—। शदश्च शतमे । चच्चादिरक् । चच्चा दकारस्य तकारश्च ।

६१ । मूलैरादयः ॥ १६१ ॥

दी—। एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलैरो जटा । गुधैरो गोसा । गुधैरो लोहघातकः । सुधैरो मूत्रम् ।

६२ । कवेरीतच् पञ्च ॥ १।६२ ॥

दी—। कपोतः पक्षी ।

मित्र—। कवेरीत इति । गुवादिभूमादारभ्य एतदन्तानि सप्त स्वाधि शेषादि-
सन्तानि । 'कपोतः पक्षिभावोऽपि' इति त्रिकाश्वशेषः ।

६३ । भातेर्भवतुः ॥ १।६३ ॥

दी—। भातीति भवान् । (भवदिति प्रातिपदिकम् । भवती
स्त्रियाम्)

६४ । कठिन्नकिभ्यामोरन् ॥ १।६४ ॥

दी—। कठोरः । चकोरः ।

६५ । किशोरादयस्त्र ॥ १।६५ ॥

दी—। किंपूर्वस्य नृणांतेष्टिलोपः । किमोऽन्त्यलोपः ।
किशोरीऽन्त्यभावः । सहोरः साधुः ।

मित्र—। किशोरीऽन्त्यभाव इति । 'किशोरीऽप्यस्य शायके । तैलपञ्चोपधी च
स्नातकभावस्यपूर्वयोः' इति भेदिनी ।

६६ । कपिमडिमण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ॥ १।६६ ॥

दी—। कपीति निर्देशान्नलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ
गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ।

मित्र—। पटोल इति । श्रीपथिवाचकोऽयम् पुंल्लेख । 'पटोलं वस्त्रभेदे वनीपथी
लोमशायास्तु घोषिति' इति भेदिनी ।

६७ । मीनातेकरन् ॥ १।६७ ॥

दी—। मयूरः ।

६८ । स्यन्देः सम्प्रसारणञ्च ॥ १।६८ ॥

दी—। सिन्द रम् ।

मित—। चादूष्ण् । 'सिन्धूरकचर्मिदे' स्यात् 'सिन्धूर' रत्नाचूडके' इति मेदिनी ।

६८ । सितनिगमिमसिसस्यविधाञ्ज्, शिभ्यस्त् न् ॥ १।६८ ॥

दी—। सिनोतीति सेतुः । 'तितुत्र—' (३१६३) इति
नेट् । तन्तुः । गन्तुः । भस्तु, दधिमण्डम् । सस्यत इति
सक्तुः । अर्धर्चादिः । 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्युद् । तत्र
क्लिङ्गतीत्यनुवर्त्तते इति मते तु बाहुल्यकात् । ओतुर्विडालः ।
धातुः । क्रोष्टा ।

मित—। सिनोतीति । किञ् वन्धने । अर्धकुनि चीतुरिति अयमित्वाह—
'ज्वरत्वर—' (२६५४) दन्धनेन । एतत् तर्कं व सूत्रे सूचितम् ।

७० । पः किञ् ॥ १।७० ॥

दी—। पिवतीति 'पितुर्वङ्गौ दिवाकरे' ।

मित—। पिवतेस्तुन् च च सित् ।

७२ । कमिमनिजनिगाभायाहिभ्रश्च ॥ १।७२ ॥

दी—। एभ्रस्तुः स्यात् । 'कन्तु कन्दर्पचित्तयोः' । मन्तु, र-
पराधः । जन्तुः प्राची । 'गातुः पुंस्त्रीकिले भृङ्गे—गन्धर्वे'
गायनेऽपि च । भातुरादित्यः । 'धातुरध्वगकालयोः । रक्षसि
क्षौवम्' । हेतुः कारकम् ।

मित—। रक्षसि क्षौवमिति । वेदभाष्ये तु 'दासतो वाक्ता एष क्षौवन् इति
वातुभावाः रक्षासीत्यपि दृश्यते ।

७३ । चायः किः ॥ १।७३ ॥

दी—। 'केतुर्धृहपताकयोः' ।

मित—। 'वायतेराधस' इति: 'सात्' तुप्रत्यये परतः। 'सायवातुकार्त्वे' इति गुणः।

७४। आप्रोतिर्ह्रस्वश्च ॥ १।८४ ॥

दी—। अतुः शरीरम्।

मित—। तुप्रत्यये परे घातोरादिङ्प्रत्ययः।

७५। वसेस्तुम् ॥ १।८५ ॥

दी—। वस्तु। (निश्चयम् अथ्युदात्तार्थम्)।

७६। अगारे लिख ॥ १।८६ ॥

दी—। 'वेक्षभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'

मित—। 'रुष्टिर्ह्रस्वो वसेस्तुम्' च न चित्। उपधा इति। वास्तुः अस्त्रियाम्।

७७। कृत्यः कर्तुः ॥ १।८७ ॥

दी—। कर्तुर्यञः।

मित—। कृत्प्रत्ययः करणे। कर्त्ता कर्तुप्रत्ययः। विश्वादे कृत्प्रत्यये यप्।

७८। एधिवज्जीवतुः ॥ १।८८ ॥

दी—। एधतुः पुनः। वज्जितुरनञ्प्रत्ययः।

मित—। 'जनयोर्धातोश्चतुप्रत्ययः'। 'निश्चयभोदात्तावेम्'। 'वज्जितुः' 'पयिके' इत्यर्थे पुनः इति मेदिनी।

७९। जीवेरातुः ॥ १।८९ ॥

दी—। 'जीवास्तुरस्त्रियां भक्तिं जीवति जीवगोपधे'।

मित—। 'जीवात् जीवगोपधमि'त्यमरः। जीवतीति वियङ्। 'जीवास्तुरे' विभुज कृपाधम्' इति भवमिति।

८०। आस्तुकन्तुश्चिञ् ॥ १।९० ॥

दी— जीवेरित्त्वेष । जीवात्कस्मिन्दुभिषगायुषत्सु क्षणी-
वसे ।

मित— जीवभातोराट्कन् प्रत्ययः । तस्मिन् परे इत्विचोपधायाः । 'जीवात्कः
स्वादायुष्मति' इत्यमरः ।

८१ । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ १।८१ ॥

दी— 'कर्षूः पुंसि करीयाम्नी कर्षून्व्यां स्त्रियां मता' ।
चम्पूः । तनूः । घनूः प्रस्नम् । 'सर्जं सर्जने' । 'सर्जं
वर्षिकम्' । खर्जं व्ययने । खर्जूः पामा । (पामेति चर्मस्थाधि-
विशेषः) ।

८२ । सृजिर्गुख्य ॥ १।८२ ॥

दी— मर्जूः शङ्कित् । (चादुप्रत्ययः) ।

८३ । वहो धस्य ॥ १।८३ ॥

दी— 'वर्धूर्जायाश्च कारित्तु' ।

मित— वहेरणास भकारादेशकस्मादुप्रत्ययस्य । वह प्रापणे । वहति सुक्तं
प्रापयतीति वधुः स्त्री । 'स्त्री योविदवधा योषा नारी सीमन्तिनी वधुः' इत्यमरः ।

८४ । कषेप्रक्षस्य ॥ १।८४ ॥

दी— कच्छः पामा । (चादुप्रत्ययः । छे लुगिति लुक्) ।

८५ । क्षितृक्षसिपद्यते ॥ १।८५ ॥

दी— कासुः शक्तिः । पादुश्चरणधारिणी । आसुः पिङ्गलः ।

मित— कश्च गती, पद गती, चरण गती । एष्य ऊ प्रत्ययः स्यात् । स च पिङ्ग
भवति । उपधातुविः ।

८६ । अणो डस्य ॥ १।८६ ॥

दी—। आङ्गुलप्रवद्रभ्यम् ।

८७ । अञि लम्बेर्नलोपस्य ॥ १।८७ ॥

दी—। 'तुम्बालावूरभे र्भे' इत्यमरः ।

मित—। खदि चमभ'रने । न लम्बते अञि इत्यसावुः ।

८८ । के च एरङ् चास्य ॥ १।८८ ॥

दी—। कश्चर्दे उपपदे शृष्पातेकः स्यात् । एरङादेशः ।
'कशेरुस्त्वणकन्दे र्ज्ञौ' । नाङ्गुलकादुप्रत्यये कश्चेकः । ज्ञीवे
पुंश्चि च ।

८९ । लो दुट् च ॥ १।८९ ॥

दी—। तरतेरुः स्यात्तस्य दुट् । 'तर्दुः स्वाहारहस्तका' ।

मित—। 'पाकलौ टकितौ' । 'नेटु भि—' इति नेट् ।

९० । दरिद्रातिर्यालोपस्य ॥ १।९० ॥

दी—। दस्य आस्य यौ । तयोर्लोपः । दहः कुष्ठप्रभेदः ।

९१ । नृतिशृङ्घोः कूः ॥ १।९१ ॥

दी—। नृत्तुर्नैतकः । शृङ्घूरपानम् । (किस्वान् गुणः) ।

९२ । ऋतेरम् च ॥ १।९२ ॥

दी—। ऋतिःसीतो धातुः । ततः कूरमागमस्य । रन्तू देव-
नदी सत्यवाक् च ।

९३ । चन्द्रहम्बूजम्बूकर्फे लूकर्कम्बूदिधिषूः ॥ १।९३ ॥

दी—। एते कूप्रत्ययास्ता निपातवन्ते । 'चन्द्रू र्जन्मनम्' ।
'हम्बौ चन्ने' । निपातनाशुम् । हम्बूः । चतुस्वाराभ्यसोऽपि

निपातनादित्येके । इन्भूः । जनेर्भूक्—जम्बूः । 'जम्बू चटने'
इत्येके । बाहुलकादृस्रोऽपि—जम्बूः । कफलाति कफेलूः
श्लोभातकाः । निपातनादेस्त्वम् । कर्क दधाति कर्कम्बूर्वदरी ।
निपातनास्त्वम् । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः ।
केचित्तु 'अम्बू हम्बू जम्बू कम्बू' इति पठन्ति । 'हम्बू उत्कृष्टे' ।
हम्बूः सर्पजातिः । 'कमेर्भूक्' । कम्बूः परद्रव्यापहारी ।

मित—। यदि जम्बूने । अम्बूरिति । 'अम्बू' जियां राजगिगटे प्रसिद्धे
मूलवस्त्रे च' इति मेदिनी । बाहुलकादृस्रोऽपि । अम्बूः । 'अम्बूको हस्तिनियुक्ते'
इत्यमरः । इम्बूरिति । सम्बन्धकर्तृत्वर्थः । इमीयमे तुदादिः । तेन इत्यतीति
विग्रहः । जम्बूरिति—यस्य 'इक्षपाठे भारनिरपानुसूतः । 'स्वधितमपि
भयं भेनो हरणी परिषत्तवम्बु फलोपयोगइष्टा' । (किरात—१०।२२) ।
अत 'इको इक्षोऽञ्जः—' इति इक्षः इति मधुघाताः पराक्षा इत्याहुः । 'तस्या
जम्बोः नदीसुख मयसंते' इति विक्रमादित्येन च इक्ष उदाहृतः । दिधिषूः
पुनर्भूरिति । दिधिंवाहित्वर्थः । 'पुनर्भूदिभिर्बुद्धा वि' इत्यमरः ।

८४ । मृगोरुतिः ॥ १।८४ ॥

दी—। मरुत् । गरुत्पक्षे । (अनयीरुतिप्रत्ययः । इकार
उच्चारणार्थः) ।

८५ । ओ मृट् च ॥ १।८५ ॥

दी—। गिरतेरुतिस्तस्य च मृट् । मरुत् सुवर्णं लक्षणविशेषः ।

८६ । क्लृप्तेरुलच् ॥ १।८६ ॥

दी—। 'हर्षु लो मृगकाभिनी' । बाहुलकादृष्टतेः । चटु खं
शोभनम् । ('चटु जनयना' इत्यादी यथा) ।

८७। कृत्स्नह्रियुधिभ्यः इतिः ॥

दी—। 'हरित् वाकुभि वर्णे च तृणवाजिनिशेषयोः' । सरि-
वदी । रोहिन्मृग विशेषस्य स्त्री । सुव इति सौख्यो धातुः ।
'मत्स्यस्य रोहित् पुनवस्य योक्ति' इति भाष्यम् ।

८८। ताडिर्णिलुक् च ॥ १।८८ ॥

दी—। ताडयतीति तडित् ।

नित—। ताडयतेर्णिलुक् स्याद इति प्रत्यये परे । इतिरित्यत इकार उच्चारणार्थः ।

८९। शमेठः ॥ १।८९ ॥

दी—। बाहुलकादित्संज्ञा एवादेयः इट् च न । 'शण्डः
पुंसिगोपती । शण्डः जीवः ।

नित—। शम उपशमि । अस्माद् उपत्ययः । गोपतामिति द्विषे इत्यर्थः ।
इत्संज्ञेति—यमुनासिकस्य स्त्रीप्राभावर । एवादेय इति—'वायुनीयौनीयस्यः कदम्बश्च
प्रत्यवादीनाम्' (४०५) इत्यनेनित्यर्थः ।

१००। कमेरठः ॥ १।१०० ॥

दी—। कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाष्यभेदे नपुं-
सकम्' इति मेदिनी । बाहुलकात्तरठः ।

१०१। रमेष्ठं हिक् ॥ १।१०१ ॥

दी—। रामठे हिक् । (चादठप्रत्ययः) ।

१०२। शमिः खः ॥ १।१०२ ॥

दी—। शङ्कः । (अनुस्वारस्य ययीति परसमर्थेन कः) ।

१०३। कण्ठः ॥ १।१०३ ॥

दी—। कण्ठः ।

१०४ । कलस्तु पञ्च ॥११०४॥

दी— । छपतेः कलप्रत्ययः । चाश्रुफतेः छपला लता ।
'छफला तु कलत्रिके' । (त्रिफला छफला च सा—इति विश्वः) ।

२०५ । शयिर्वच ॥११०५॥

दी— । शयलः । (चात् कलप्रत्ययः) ।

नित— । 'यिन' किर्त्तोरकसमासवकीर्त्तय चार्द्धे' इत्यमरः ।

१०६ । वृषादिभ्रमसित् ॥११०६॥

दी— । वृषलः । पललम् । बाहुलकाद् गुणः । सरलः ।
तरलः । 'कमेर्षु' च (च) — (गणसूत्र) । कम्बलः । 'सुस
खल्लने' । सुसलम् । 'लङ्' वृत्तिश्च (गणसूत्र) । लाङ्गलम् ।
'कुटिकशिकौतिभ्रः प्रत्ययश्च सुट्' (च) (गणसूत्र) —
कुट्मलः । कुडेरपि—कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुल-
काद्गुणः—कीमलम् ।

नित— । एभ्यः कलप्रत्ययः स्यात् । स च किट् भवति । चन्दोदासः । वृषलः
शरः । पल्लवती । पल्लवमिति । 'पल्लवं तिलपूर्णे च पक्वं मांसे नष्टं चकम् । ना
राण्ये'—इति मेदिनी । सरल इति—'सरलः भुक्तिकाष्ठे' नास्तीदारवकयोस्त्रिषु' इति
च मेदिनी । 'सरला विरलायने वनायने कष्टिद्रुमाः । शयनी न च पुत्राणां चमिन्
संसारकानमे' इत्यभियुक्तप्रयोगः । 'कम्बली नागरालि स्यात् साश्वाप्राकारयोरेपि ।
रुपाकत्परासर्व' । सखिले च नष्टं चकम्' इति मेदिनी । सुवल इति मूर्धन्यसम्बो-
ध्यम् । विलरल प्रौढमनोरमायाम् ।

१०७ । मृजेष्टि-लोपः ॥११०७॥

दी— । मलम् । (टिलोपात् 'म' इति तिष्ठति । ततः
कलप्रत्ययः) ।

१०८ । चुपेरचोपधायाः ॥११०८॥

दी—। चपलम् । (चपुपधत्वे चप् इति भवति । ततः काल प्रत्ययः) ।

१०९ । शक्तिशम्योर्नित् ॥११०९॥

दी—। शकलम् । शमलम् ।

नित—। 'नितं शकले सखे वा' इति 'शमलं वक्तु' इति चानरः ।

११० । क्री गुग्मस्त्रश्च ॥१११०॥

दी—। कृगलः । प्रज्ञादित्वात् 'कृगलः' ।

नित—। क्री क्रीदने । तस्य 'आदेयः—' इत्यात् 'क' इति । ततो कृलः । 'कृगलं नीलवर्णे नाकाय क्वी कृगदारी' इति मेदिनी ।

१११ । जमन्ताड्डः ॥११११॥

दी—। दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । यण्डश्चिञ्चस्तः । अण्डः । बाहुलकात् सत्वाभावः । षण्डः सङ्घातः । तालव्य-
दिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः । खण्डः । यण्डः क्रीवः । पण्डा
वृत्तिः ।

नित—। जमिति प्रत्याहारः । तेन ज, म, ङ, ष, न इत्यन्तेभ्यो 'जातुभ्यो'
जप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । दम् उपजसी । रम् क्रीडावाम् । खन चवहारणे ।
मनं ज्ञाने । यम संमल्ली । जम गम्यादिषु । यनुदाने । गम गतो । यण् दाने ।
पञ्च व्यवहारे कुतो य इति त्रसिष्यस्य धातवः । 'दृष्टोऽस्त्री सगुर्द्विपि स्वयत्'
श्रवणरः । 'रण्डा मुधिकापण्यांश्च विधवायाश्च योषिति' । 'मण्डः पञ्चाङ्गुलं शाकमेदं
क्रीव तु मकुलि' । 'मण्डा पांशुलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवसिते' । 'यण्डं मुण्डम् ।
यण्ड प्रास्त्रवयवः । सत्वाभाव इति—'यण्' इत्यस्य 'धात्वादे यः ष' इत्यनेन ।
'यण्डस्य न क्रीपणः' श्रवणरः । प्रज्ञा वृत्तिरिति । 'यण्डा गालीज्जवा मुविषाद
योगात् पश्चितः स्वतः' ।

११८ । मृत्वोर्द्विच ॥१११८॥

दी—। सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुष्टिः ।

११९ । गन् गम्यद्योः ॥ १११९० ॥

दी—। गङ्गा । अद्गमः पुरोडाशः ।

१२१ । क्वापूखडिभ्रमः कित् ॥११२१॥

दी—। क्वाणः । पूगः । खड्गः । बहुलकात् 'विड
अनादरे'—गन् सत्त्वाभावश्च । विङ्गसरसः । 'विङ्गैरगम्यत
ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः । (गन्प्रत्ययः । स च कित्)

नित—। अथ सर्वत्र 'वाङ्मनादि'ति वदन्तं तन् सर्वम् 'उपादयो बहुलम्'
इत्यनुशासदिति विभाव्यम् ।

१२२ । मृजः किमुट् च ॥११२२॥

दी—। मृजोगन् कित् स्यात् तस्य मुट् च । खङ्गाः
विङ्गालिधूम्याटाः ।

१२३ । मृणातेर्द्विच ॥११२३॥

दी—। मृजम् । (मृ चिंसायाम् इत्यस्य द्विचः । अस्माद्
गन्प्रत्ययः तस्य कित्वं नुडागमश्च) ।

१२४ । गणः शकुनौ ॥११२४॥

दी—। मुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ।

नित—। शकुनौ वाच्ये शकुनैश्चप्रत्ययः स्यात् तस्य मुट् । 'अस्येति'
इति ऋषिः । शार्ङ्गः पक्षी । 'शार्ङ्ग'म् इति अनुवर्तकः ननु यथा विचार्यते ।

१२५ । सुदिधोगंगो ॥११२५॥

दी—। सुदः । गङ्गाः ।

१२६। अण्डन् लसृमृमृमः ॥११२५॥

दी— करण्डः । सरण्डः पथी । भरण्डः स्वामी ।
वरण्डो मुखरीगः ।

१२७। दृढमसोऽदिः ॥११२७॥

दी—अरत् । 'दरदृढयकूशयोः' । भसत्प्रघनम् ।
नित— 'भसत् स्त्री भासरे योनी' इति मैदिनी ।

१२८। दृषतिः युगप्रत्ययः ॥११२८॥

दी— दृषत् ।

१२९। त्वजितनियजिभगो ङित् ॥११२९॥

दी— त्वद् । तद् । यद् । सर्वादयः ।

१३०। एतेस्तुट् च ॥११३०॥

दी— एतद् (चकाराद् अदिप्रत्ययः । तुडागमः ।
गुणः)

१३१। सत्तेरटिः ॥११३१॥

दी— 'सरट् स्यादातमिचयोः' । वेदभाष्ये तु 'याभिः
कृश्यागुम्' इति मन्त्रे 'सरड्भगो मधुमक्षिकाभयः' इति
व्याख्यातम् ।

१३२। लङ्घोर्नलोपस्य ॥११३२॥

दी— लघट् घातुः । (चादटिप्रत्ययः) ।

१३३। पारयतेरजिः ॥११३३॥

दी— पारक् सुवर्णम् । [अजि (अज्) इति, ख्यन्तात्
पू इत्यास्माद् विधीयते] ।

१३४ । प्रथेः कित् सम्प्रसारणश्च ॥११३४॥

दी— । पृथक् । स्तरादिपाठादव्ययत्वम् । (अजिप्रत्ययः) ।

१३५ । भिद्यः धुग्नस्त्वञ्च ॥११३५॥

दी— । भिषक् ।

१३६ । युष्मत्तिभ्यां मदिक् ॥११३६॥

दी— । युष् सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्माद् । त्वम् ।

ग्रहम् ।

नित— । त्वम् अङ्गमिति । मपर्यन्ताय 'त्वाङ्गौ सो' (१२४), 'सिद्धे सोपः' (१२५) इति युष्मद्व्यङ्ग्यदीर्घपर्यन्तस्य त्वाङ्गादौ भङ्गात्सीये च रूपे ।

१३७ । अर्तिसुसुहृत्सुहृच्चिन्नुभायावापदियच्चिनीभोगमन
॥११३७॥

दी— । एभाश्चतुर्दशभोगमन् । अर्मश्चतुरीगः । स्त्रीमः
सङ्ख्यातः । सोमः—होमः । मर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमं
कुशलम् । क्षीमम् । प्रज्ञाप्यणि क्षीमश्च । भाम आदिष्वः ।
यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । यद्यम् । यच्च पूजायाम् ।
यच्छो रोगराजः । नेमः ।

नित— । अर्तोति । अर्गर्ता, सुम् सुर्ता, सुञ् अमिष्ये, इदामादनयोः । च भोगौ
भूञ् धारणे, चि चये, दृष्टु शब्दे, भादौघी, ■ प्रापचे, वा गतिशब्दयोः, पदवर्तौ, नौष्
प्रापणे । 'धर्मः पुष्टौ यमे न्याये स्वभावाचारयोः कर्तौ' इति विश्वः । 'भामः शोभे रवी
होत्री' । 'यामञ्च प्रहरे पुंसि संयमोऽपि प्रकीर्तितः' । यच्चा इति—'ययः शोषश्च
यच्चा च' इत्यमरः । 'क्षीमोयच्चा चयोरोनः' इति आयुर्वेदे च ।

१३८ । जहति सन्धदालोपश्च ॥११३८॥

दी— । 'जिह्वः कुटिलमन्दयोः' ।

निम्न—। चात मन्प्रत्ययः। अन्वदध्नादध्नासखेखम् । 'तथापि जिह्वाः स
मवन्निगोवका संनोति शुभं' गुणसम्पदा यवः' (सारविः) ।

१२८ । अवतीष्टिलोपश्च ॥११२८॥

दौ—। मन्प्रत्ययस्त्रायं टिलोपो न प्रकृतिः । अव्यधा
छिदित्येव नूयात् । 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्युठौ
तयोर्दीर्घे कृते गुणः । आदिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वल दत्तस्तान् ।
तेषामसम्भार्यत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरदिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति
ष्योम् । ('ओ' प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः) ।

१४० । यसेराच ॥११४०॥

दौ—। ग्रामः । (यसु अदने । अस्मन् । 'ग्रामः स्वर
वन्दे' शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः । शब्दादिपूर्वके ग्रामशब्दो
वन्दे । शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा । संपूर्वोऽयं शुद्धे ।
तदुक्ता 'संपूर्वः संयुगोन्मत्तः' इति) ।

१४१ । अविंसिबिसिष्णुषिभः कित् ॥११४१॥

दौ—। जम् नगरम् । सूर्यो रश्मिः । सिमः सर्वः ।
'शुभमग्नि समीपयोः' ।

मित—। सूर्योरग्निविति । सूर्यतन्त्रित्यर्थे । शुभमग्नौत्यादि वेदभाष्ये तु
'शुभं नक्षत्रं' इत्यपि ।

१४२ । इषियुषौन्विदसि श्याधूसूभयो मक् ॥११४२॥

दौ—। 'इष्टमः कामयसन्तयोः' । ईषोति पाठे दीर्घादिः ।
तुभ्यः शरो योश्वा च । इष्टः समित् । दक्षो यज्ञमानः ।
श्यामः । धूमः । सूर्योऽन्तरिक्षम् । वाहुसन्नादीर्भे ब्रह्मः ।

मिल—। बाहुलकादीर्भमिति । ईर गतो । अयात् सक । 'प्रचीऽक्षियादीर्भमसः
क्षीर्भे' इत्यमरः । एवं जन्मम् । भगिनकु—नामः । 'जमुजमजन्मानि' इत्यमरः
उभयसाधारणः ।

१४३ । सुजिरुचितिजांकुय ॥११४३॥

दो—। सुम्भम् । रुक्मम् । तिग्मम् । (एभ्यो मक् ।
कवर्गस्यान्तादेशः) ।

१४४ । हन्तेर्हि च ॥११४४॥

दो—। हिमम् । (चात् मक्प्रत्ययः । हिरिति सर्वादेशः) ।

१४५ । भियः घुग्वा ॥११४५॥

दो—। भीमः । भीष्मः । (मक्प्रत्ययान्तौ) ।

१४६ । घर्मः ॥११४६॥

दो—। वृधातोर्मम् गुणश्च निपात्यते । ('घर्मः स्वादांतपि
ग्रीष्मस्वेदाश्च सोरपि') ।

१४७ । यौग्मः ॥११४७॥

दो—। ग्रमते निपातोऽयम् (मक् प्रत्यये)

१४८ । पथेः विधन् सन्धसारणं च ॥११४८॥

दो—। पृथिवी । पवनित्येके । पृथ्वी । 'पृथ्वी
पृथिवी' पृथ्वी' इति शब्दार्णवः । (विधमिति प्रत्ययस्य
पित्वाद् डीष्) ।

१४९ । अशू प्रधिलटिकणिष्ठटिविशिभः कान् ॥११४९॥

दो—। अश्वः । 'प्रुष स्नेहनादौ' । 'प्रुषः स्वादृतुः
सूर्ययोः' । प्रुषा जलकणिका । लट् । प्रधिमेदः फले । ङ ।
कण्ठं पापम् । बाहुलकादिष्वे विश्वमपि । खट् । विश्वम् ।

११५०। इष्यन्तीभ्यां वन् ॥११५०॥

दी—। एवो गन्ता। 'ये व एवा मरुतः'। असखे
निपातोऽयम्। शेषं लाङ्कनं पुंसाम्। 'शेषं मिताय
वक्तव्यम्'।

मित—। शेषं सुखमिति वेदभाष्यम्।

१५१। सर्वनिष्ठेष्वरिष्वन्तष्वशिवपटुप्रह्वेष्व्वा अतन्त्रे
॥११५१॥

दी—। अकर्तृयेरति निपात्यन्ते। सतमनेन विश्वमिति
सर्वम्। निपूर्वाद् घृषैर्गुणाभावोऽपि। निष्ठयति अनेन निष्ठयः
खुरः। रिष्वो हिंस्रः। लब्धो नर्तकः। शिष्य इत्यन्ते।
अलोपधाया इध्वमपि। शेषेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः।
शीलो जलत्वम्। पटो रथो भूलोकश्च। प्रह्वयति इति प्रह्वः।
ह्रस्व आकारवकारयोर्लोपः। जहातेरालोपोवा। ईर्वेवन्। ईष्वः
आचार्यः। इष्य इत्यन्ते। 'अतन्त्रे' किम्? सती। सारकाः।
बाहुलकादुभ्रसतेः दुस्वः।

मित—। अतन्त्रे इत्यस्य विश्वरूपम्—'अकर्तृरि' इति। एतेनान्यत्र विशेषनिर्देशा-
भावे सर्वे कर्तव्येति बोध्यम्।

१५२। शेषयद्वजिह्वाभीवापामीवाः ॥ ११५२ ॥

दी—। शेष इत्यन्तोदात्तार्थम्। यान्तरनेन यद्वः। 'ह्रस्वो
हुगागमश्च। जिहन्तारनया जिह्वा। लकारस्य जः गुणाभावश्च।
गिरन्तारनया भीवा। ईडागमश्च। अग्नोतीत्वापा वासुः। मीवा
उदरकृमिः। वायुरित्यन्ते।

मित— शेष इति 'इच्छीभ्याम्' (१५०) इत्यनोक्तमपि अत्र निपातनादन्तो-
दात्तत्वदर्शनार्थमारभ्यः । यत्रः भार्गः । 'शतमाय वज्री' इत्यत्र 'वज्री' इति
वेदभाष्यम् । नीवेति—वेदभाष्ये तु चमीव इति क्तिवा 'अस रीजे' इत्यन्वायः ईट्
चैत्युक्तम् । 'चमीवातन—' रीगनाम्न इति व्याख्यानात् ।

१५३ । कृगृष्टृभ्यो वः ॥ १५३ ॥

दी— कर्षः कामः आयुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ।

१५८ । कनिन् सुवृषितक्षिराजिधन्विष्य प्रतिदिवः ॥ १५८ ॥

दी— यीतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तच्चा । राज्ञा ।
धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । द्यावा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्तश्चिन्
प्रतिदिवा दिवसः ।

मित— सुवृषादिभ्यः कनिन्प्रत्ययः कर्तरि । युवेति । 'युवासाधरुचे त्रेष्टे
निधुमीनलशशिनि' इति मेदिनी । धन्वामरुरित्यादि । 'धन्वा ते मरुदेने ना क्षीदे
चापे स्रुष्वेऽपि च' इति मेदिनी । चापः शरासनम् ।

१५५ । सप्यशूभ्यां तुट् च ॥ १५५ ॥

दी— सप्त । अष्ट । (चकारात् कनिन् प्रत्ययः ।
सुद्धित्यागमः) ।

१५६ । नजि जहातेः ॥ १५६ ॥

दी— अहः । (नजपूर्वाद् जहातेः कनिन् । धातोरा-
लोपः) ।

१५७ । श्वन्नुचनपूषन्प्रीडन्-क्षेदन्-क्षेपन्सूधन्मल्लवर्ध-
मन्विश्वसन्परिजम्बन्मातरिश्वन्नाशवन्मिति ॥ १५७ ॥

दी— एते तयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्व-
तीति श्वा । चञ्चा । पूषा । 'प्रीड गती' । इकारस्य दीर्घत्वम् ।

सिद्धतीति व्रीहा कृषिभ्याधिः । 'क्षिद्रु आर्द्धभावे' । क्षिप्रतेः
 खेदा चन्द्रः । सिद्धतीति व्रीहा सुचुम्बन्धस्य ।
 सुह्रान्ताभिवाहते भूर्धा । सुह्ररूपवाया दीर्घा धोऽन्तादेशो
 रमागमस्य । मञ्जत्वस्त्रिषु मञ्जा अस्त्रिसारः । अयंपूर्वो माङ् ।
 अयमा । विस्रं एसाति विश्वप्ता यग्निः । परिजायते परिज्मा
 चन्द्रोऽग्निः । अनैरुपधालोपो मञ्जान्तादेशः । मातर्यन्तरिक्षे
 श्रव्यतीति भातरिक्षा । धातोर्लिङ्कारलोपः । 'मह पूजायाम्' ।
 हेत्यधो वृगागमस्य । मयवा इन्द्रः ।

इत्यादिषु प्रथमः पादः ।

These thirteen words are irregularly formed with the affix कनिन् added to them in the active voice. The word इति in the rule signifies that the list is not exhaustive.

मिल—। अत्रित्यादि । दृष्टोयि गतिः कृतिः, उच मेचने, पुंश्च कृत्वा, विश्व प्रीती, स्रष्ट वैचित्ते, सुधीं चन्धने (लकारस्य दीर्घत्वे लकारस्य धकार इत्युज्ज्वलनः), दृष्टमज्ञो ग्रन्थो (मञ्जः लकारस्य यकारस्य अक्षत्वेन जः), माङ् माने श्रद्धे च, एसा मचणे, जनी प्रादुर्भावे, 'दृष्टोयि—' इति सूत्रानुक्ता धातवः । कनिन्प्रति निदिष्टाकरः । इति—इकारलोपो निपात्यते 'इन्द्रन्पूर्वार्धगा—' इति नियमात् पूर्वयो पुंश्च इत्यादी न दीर्घः । 'अयंभातु पुमान् धर्यः—' इति निदिष्टी । परिजायत इति दशपादीतत्पनुरोधादिदम् । वैदभाष्ये तु 'परिज्मानं सुष्टं वधम्' इत्यत्र परिज्मा परितो गता । चर्द्धः परिपूर्वस्य 'चनुचन्—' इत्यादिना मन् प्रत्ययः चकारलोपः, आयुदानत् च निपात्यत इत्युक्तम् । भातरिक्षेति—सप्तम्या चनुक् इतिविधौ सप्तम्यारणं न भवति । 'चयुन—' इति सूत्रे अभिव्यक्ततत्वेन छन्दुरलोपचक्षुर्वै चन्धन्स्य चन्धन्म् । इह तु इतिशब्द आचार्यः । तेनाग्नीथी-
 ऽपि यथादर्शनं कनिन् । दशपाद्यान् गतिः इति नास्ति ।

१५८ । लघुध्यानेषु ॥ २।१ ॥

दी— करिणः । हरेणुः गन्धर्वश्चम् ।

नित— जुह्वन् करणे । हन् हरेणे । ‘करिणुरित्यां स्त्री, ना हने’ इत्यमरः ।
गन्धद्रव्यमिति— कलायतेति वैद्वज्जने अमरः— ‘कलायय सतीनकः । हरेणुश्चण्डिकी—’
इति ।

१५९ । हनिकुपिनीरविकाशिभ्यः कथन् ॥ २।२ ॥

दी— हयो विषयः । कुष्ठः । नीयो नेता । रथः ।

काष्ठम् ।

१६० । अवे भूयः ॥ २।३ ॥

दी— अवभृथः ।

१६१ । उषिकुपिमातिभ्यः स्थन् ॥ २।४ ॥

दी— ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । ब्राह्मलकाच्छोयः ।

नित— अर्थ इति । ‘अर्थोऽभिप्रेयैवपुत्रयोर्जननिहतिषु’ इत्यमरः । ब्राह्मलकादिति ।
यगती । अस्मात् यन् ओष्ठः = यमयुः ।

१६२ । सतेर्षित् ॥ २।५ ॥

दी— सार्धः समूहः । (अस्मात् स्थन् णिङत्) ।

१६३ । जृष्टवभ्यामूद्यन् ॥ २।६ ॥

दी— जरुथं मांसम् । ‘वरुथो रथगुप्तौ ना’ ।

नित— वरुथो रथगुप्तौ नेति । ‘वरुथो रथगुप्तौ स्याद् वरुथं रथवेष्मणी’ इति
विश्वः । ‘भवत् वरुथं गृह्यते विभावा—’ इत्यादौ वेदभाष्ये वरुथं गृह्येति च्छास्त्रात् ।

१६४ । पातुतुदिवचिरचिसिचिभ्यस्त्वक् ॥ २।७ ॥

दी— पौथी रनिः घृतं पौथम् । तीर्थं शास्त्राध्वरजोपा-
पायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारविजृष्टाश्चः स्त्रीरजःसुच विष्णुतम् ।

इति विद्यः । तुल्योऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् ।
वाहुलकाद्वेदेषु । 'रिक्थमुक्थं धनं वसु' । सिक्थम् ।
('सिक्थो भस्मपुलाके ना') ।

१६५ । अतोर्निरि ॥ २।८ ॥

निरिक्थं साम । (निरित्युपपदेयतेः स्वक् प्रत्ययः) ।

१६६ । निशीथगोपीयावगयाः ॥ २।९ ॥

द्वौ— निशीथोऽक्षराख्यो राक्षिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् ।
अथगयः प्रातः स्नातः ।

मिल— एते अन्वयप्रत्ययान्तानि निपात्यन्ते । निपूर्वात् श्येतेः स्वक् । शुभाभावः ।
'निशीथस्तु प्रमानधराख्ये स्वादादिमात्रके' इति वेदिनी । गोपीथं तीर्थमिति
इतिकारमतेनेदम् । वेदि तु 'प्रतीत्यस्वास्तभरम्' इत्यथ गोपीथः सोमपानमिति भाष्य-
कारनिरुक्तकारी (सायनयास्त्री) । अदन्तश्च इति—माक्ये निपातनादप्रत्ययः ।

१६७ । गच्छोदि ॥ २।१० ॥

द्वौ— उद्गोथः सान्नो भागविशेषः । (उद्गपूर्वगायतेः
स्वक् । 'सुमाख्या—' इति द्वेष्टम् ।) ।

११८ । समीथः ॥ २।११ ॥

द्वौ— समिथो वक्रिः संधामन्त्रः ।

१६९ । तिथपृष्टगूथयूथप्रोथाः ॥ २।१२ ॥

द्वौ— तिथिर्जलोपः । तिथोऽग्नयः कामः । पृष्ठम् । गूथं ।
विष्टा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तु रङ्गलो प्रोथः प्रस्थित वक्षते' ।

These are irregularly formed with स्वक्.

मिल— तिथ निधनि । पृष्ठं सेवने । तुपरीकीर्तयते । इतिप्रत्यये । यूक्

गती । एते सखाप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'इह' तु अवयवविभेदेनात् स्त्रीत्वविभेदेऽपि ।
'इह' सुवर्ते' इत्यादी दयमाना ।

१७० । स्थायित्वविवक्षित्विच्छित्पितृपितृपि-वन्धु-
न्दिश्रितिवृत्त्यजिनीपदिमदिमुदिस्त्रिदिह्रिदिभिदिमन्दिचन्दिदहि-
दसिदभिवसिवाशिशीङ् हसिसिधिशुभिभ्रमौ रक् ॥ २।१२ ॥

दी—। इति श्रुती रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् ।
न्यङ्क्षादित्वात् कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् ।
बुद्धः । सृष्टबद्धः । तृप्ः पुरोडाशः । दूप्ः बलवान् । वम्भूः पूजकः
उन्दी—उन्दी जलचरः । श्रित् कुठम् । 'ह्रतो रिषौ ध्वनौ ध्वान्ते
शैले चक्रौ च दानवे' । अजेर्वी । वौरः । नीरम् । पद्मो ग्रामः ।
मद्मो चक्रौ देशभेदश्च । 'सुद्रा प्रत्ययकारिणी' । 'खिद्रो गोगो
दरिद्रश्च । किद्रम् । भिद्र' वयम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचायचि
चन्दोऽपि । 'हिमांशुयन्द्रमायन्द्रः शशी चन्दो हिमयुतिः' ।
दह्योऽग्निः । दस्तः स्वयंभूः । 'दम्भः समुद्रः स्वल्पं च' । वसेः
सम्प्रसारणे—

निय—। इति श्रुतिरिति । दशमयां तु तयस्त्रिंशदुक्ताः । तत्र दभिवसिभवीति
पठित्वा 'बह प्रापते चतु्रोऽमद्गान्' इत्युदाहरणात् । भागनेऽप्येवम् । स्फारमिति । स्फारी
वह्नी । 'नेट्वशि—' इति नेट् । वलि यलोप इति—'लोपो व्योर्वलि' इत्यनेन ।
'स्फायः स्थात् पुंश्च विकटे करकादीन्श्च बुबुदे' इति मेदिनी । तक्रम् इति—। तक्र
संकोचने । 'तत्र' सुदृशश्चयितं प्रादान् ध्वजं मिर्जितम्' इत्यमरः । वक्रम् इति—वक्र
प्रत्यक्षने । विरोधविज्ञोऽयम् । 'वक्रः स्फाञ्जटिले कूरे पुटभेदे जमेयरे' इति किरः ।
'वक्रः पुमान् ईदराजे कुटजार्जुनमूकयोः' इति मेदिनी । बुद्ध इति—बुद्धमपि
विशेषविशेषः । 'बुद्धः सादृश्यमकुरुकपचात्पेव वाचयन्' इति मेदिनी । दम्भः—सुखमय

कृतिः । वेदभाष्यादुक्तदशाद्येदम् । दशभाषा तु दशमास्यं काष्ठं चैत्युक्तम् । दश
 दुःखमिति सुनधाती साधकः । पचाद्यपि चन्दोऽपि बाहुल्यवादिति भावः । हिमश्रृङ्गरिति
 मन्दास्यवसंवादीत्यम् । दशः स्वर्ग्य इति । 'स्वर्ग्यावन्निनीसुती दन्ती—' इत्यमरः ।
 'द्राक्षा युवकावः सुताः—' इत्यादिस्य वेदभाष्यमपानुक्तम् । परं हस्त उपचयी इति
 दशः उपचययिता इत्यपि वेदभाष्यम् । स्वर्ग्यपक्षे तु दशति रोगानुपचययतीति भिन्नः ।
 वसिः सत्यसारथे प्राति इति । 'वसिस्तपि—' (२४१०) इत्यनेनेत्यर्थः । अथ पुनः वसिः
 सकारस्य मूर्धन्यादीन्धारचार्यमाह—

३१६८ । न रपरसृपिसृजि सृशिसृहिसधनादीनाम् ॥८॥२॥११०॥

टी— रेफपरस्य सकारस्य सृष्यादीनां सधनादीनां च
 मूर्धन्यो न स्यात् । 'पूर्वपदात्—' (३१४३) इति प्राप्तः प्रतिविध्यते
 इति कृतिभूयोऽभिप्राया सेन 'शासिवसि—' (२४१०) इति
 प्राप्तमपि न । उस्तो रश्मिः । उस्ता गौः । वास्तो दिवसः । वास्यं
 मन्दिरम् । श्रीरोज्जगरः । हस्तो मूर्खः । सिधः साधुः । शुभम् ।
 बाहुल्यकात् सुषे रक्ता । मुस्तम् अयम् ।

N. B.—This rule is of पाणिनि.

नित— वेदमुवादिब्रूयम् । किन्तु पाणिनोचनेनेति द्रष्टव्यम् । वसिः रक्ति मूर्ध-
 न्यादिधारचार्यमिहोपपाद्यम् । भूयोऽभिप्रायेति—'पूर्वपदात्—' (३०४३) इति
 प्राप्तप्रतिवेधादधिक्यमपि विधानपर्यवर्त्यः । किन्तुदिलत काष्ठ—नेनेति । साधकस्तु
 हसिस्वरससंयुक्तं 'वसिश्च उचिवा गायः—' इति मन्त्रे बाहुल्यकात् चलं नेति
 व्यापष्टे । 'ससोऽपि च किरव—' इति सेदिनी । 'उस्ता गव्यपथिकावासुससु किरवे
 कृतः' इति विश्वः । 'उस्ता इम ससराधि—' इति मन्त्राध्याख्यानं साधनोऽपेयम् । वास्यो
 दिवस इत्यादि । साधकस्तु 'वास्या इम धेनवः साहसामा ससुदसवज्जम्भुरामः' इत्यम्
 'वास्या इम वारयोपेताः (मन्दास्यमावाः) गाय रवे'ति व्याख्यातवान् । वायेव विद्वन्नि-
 मातीत्यादी पुनः 'मन्दवृत्तामन्तुत्तमः धेनुर्गन्धः' इत्यम् । सुयमिति । सुय सधने ।

१७१ । चकिरम्योरुचोपधायाः ॥२११४॥

दी—। युक्तमक्षद्रव्यम् । रुचोऽरुणः ।

१७२ । वौ कसेः ॥२११५॥

दी—। विकस्रस्रन्तः । (उपधाया उत् रक् च विधीयते) ।

१७३ । अमितम्यो दीर्घश्च ॥२११६॥

दी—। आम्त्रम् । ताम्त्रम् ।

१७४ । निन्देर्नलोपश्च ॥२११७॥

दी—। निद्रा ।

१७५ । अर्देर्दीर्घश्च ॥२११८॥

दी—। आर्द्रम् ।

१७६ । रुचेर्दीर्घश्च ॥२११९॥

दी—। गृहः ।

भित—। रुच शोके । अस्माद्वक् । रुचाणादेशः । भावीर्दीर्घश्च । गृही
तपक्षः । 'अवस्था मे ता गृह' इति युक्ती तु रुदेर्भाषादयोः (य इत्यस्य प्रत्यय एव)
पुस्तकतः । तयाचोत्तरमौर्मासायां भवता व्यासैक सूत्रितम् 'गृहस्य तदनादरचयवात्'
इति ।

१७७ । दूरीणो लोपश्च ॥२१२०॥

दी—। दुःखेनेयते प्राप्यते इति दूरम् ।

भित—। दुष्पक्षगोपिपदादिषु गताभिव्यक्ताद्वक् । भावीर्लोपश्च । 'यो रि' इति
रेफस्य लोपे 'द्विषीमि' इति दीर्घः ।

१७८ । कतेण्यः क्रूश्च ॥२१२१॥

दी—। कच्छम् क्रूरम् ।

मित—। इती हेदने । अथादिक 'क' 'कू' इत्येतापादौ नमिषाः । इतिशः
अनस्य । कू सर्वस्य । 'स्यात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्—' इत्यमरः । 'कू' इति
घोरे भृगुस्य— ।

१७८ । रोदेषिं लुक् च ॥२।२२॥

दी—रोदयतीति रुद्रः ।

मित—। रुद्रिर् अनुविनोचने । अथाप्यस्याद्रक् खेव लुक् । 'खेरजिति' (२३१३)
इति लोपे तु 'पुनन्—' (११७८) इति गुणः सात्तेन चिल्लुक् चेलुक्ताम् । रोदयति ।
चपलचक्षुमिदम् । 'सोऽरोदीद यदरोदीगद रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इत्यादिना बहुधाक्ष
वेदभाषा प्रपञ्चितान् ।

१८० । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः ॥२।२३॥

दी—। हिल्लुगित्येव । 'वाक्त्ति पर्णश्रुषो वातास्ततः
पर्णश्रुचोऽपरे ततः पर्णरुहोवान्ति ततो देवः प्रवर्षति' ।

मित—। संज्ञायां छन्दसि च अन्यत्रापि (वात्सल्ये प्रवृत्त्यालये चेत्यर्थः) खेव लुक्
लुक् स्यादिति सूत्रार्थः । संज्ञायां तावत्—इ' इति वर्धयति प्रजा इति वृत्ता । शं श्रुत्वं
भावयति श्रुत्वादि । छन्दसितु—'वर्धनं च सुदुतयः' वर्धयन्तित्यर्थः । जनी
प्रादुर्भावे, संज्ञाच्छन्दसोरपि कश्चिदित्याह—'वाचोत्यादि । पर्णाणि शोचयन्तीति पर्णश्रुचः ।
पर्णाणि शोचयन्तीति पर्णश्रुचः ।

१८१ । जीरीच ॥२।२४॥

दी—। जीरोऽनुः । ज्यसेत्येके ।

मित—। ज्यसेति । ज्य नवीकामौ । अथादिक । यद्विज्येति सम्प्रसारणं ततो
दीर्घः । तवाच 'न वातुलोपे—' इति पूर्व जीरेरदानुः इत्यस्य प्रत्यासयानार्थं नैतज्जीरे
रुपं किन्तु रजि न्यः सम्प्रसारणमिति भावेऽ लक्षम् ।

१८२ । सुस्रधागृध्रिभ्यः ऋन् ॥२।२५॥

दी—सुरः । सुरः । घोरः । गृध्रः ।

१८२ । हसिचिमीर्ना दीर्घः ॥२॥२६॥

दी— हः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः
समुद्रः ।

१८४ । वाविम्भेः ॥२॥२७॥

दी— वीधं विमलम् ।

१८५ । वृधिवपिर्ध्या रन् ॥२॥२८॥

दी— वधं चर्म । वग्रः प्राकारः ।

नित— इषु इवी । इष्य रीजस्तानि । 'वग्रः पितरि कैदारै चन्द्रः प्राकार-
शीरसोः' ।

१८६ । ऋजुं म्नाथवज्रविग्रं कुञ्जचुञ्जचुरसुरभक्षोयभेरमेल
सुप्रायुक्त गौरवन् रामास्ताः ॥२॥२९॥

दी— रजस्ता एकोनविंशतिः । निपातनाद् गुणाभावः ।
ऋजो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अथम् ।
'वज्रोऽस्त्री शीरके पथौ' । कुञ्ज, लपचाया इत्थम् । विग्रः ।
कुञ्जचुञ्जोर्नलोपः । कुञ्जमरसम् । चुञ्जं मुखम् । 'शुर
विलेचने' । रेफ लोपः । सुगहनः । चरः । 'शुर छेदने' ।
स्त्रीषोः गुणाभावश्च । सूरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । 'लघ
समवाये' । चस्य गः । लघः । जिभी-भेरी । पक्षे लः । मेघो
जलतरङ्गद्रव्यम् । शुचेश्च कः । शुक्रः । पक्षे लः । शुक्राः ।
शुक्र—वृद्धिः । 'गौरीरुणे मिते पीते' । 'यत् संभक्तौ' । वक्तो
विभासो । इषो गुणाभावः । 'इरा मध्ये च वारिणि' । 'भा-
माने'—माता ।

गौरीऽरुणे इति । 'गौरीलसङ्गतारुणः काकाबहुरभाषावोः' इति मेदिनी । 'गौरीमेदि
च गौरी व्यामृदयस्य च योषिके' इति विश्वः । 'अष्टमर्षां तु या दत्ता द्रुतशीघ्रसमन्विते ।
सा गौरी तत्पुत्री यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्माण्डपुराणे । गौरः शब्दात्पार
इति भाष्यम् । मालीति । मलयरेजस कलम् । 'नासं चोदे स्त्रियां इकापञ्चोर्जात्य-
कारे पुमान्' इति मेदिनी ।

१८७ । समिकस उक्तान् ॥२॥३०॥

दी— 'कस गता' । सम्पक् कसति पसायन्तेजना
अस्माद् इति सङ्गसुको दुर्जनः, अस्त्रिरस । ('सङ्गसुकोऽस्त्रिर'
इत्यमरः) ।

१८८ । पचिनशोणुं कन् कतुमो च ॥२॥३१॥

दी— पचे कः । पाञ्चकः सूपकारः । भशेर्मुंम् ।
अंशुकः ।

१८९ । भियः क्तुकन् ॥२॥३२॥

दी— मीरकः । ('भियः क्तुकलकनी' (३१५५) इत्यत्र
'क्तुकलपि वाच्य' इति वार्तिकम्) ।

१९० । क्तुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥२॥३३॥

दी— रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । 'चय भक्षणे' ।
चर्वकः । स्तवकः । मथकः ।

मिश्र— शिल्पिनि भूमिधये संज्ञायाम् च गम्यायां धातोः क्तुप्रत्ययेः क्त्वात्पूर्वस्य
निरूपपदस्य अपिभ्यन्दात् सोपपदस्य चेत्यर्थः । पक्ष्म्यर्थे मटी । यद्वा भवेत्कारकसम्बन्धे
मटी । प्रकृतिप्रत्यययोः क्रियाकारकभाषात् । एवं च निरूपपदप्रकृत्यर्थनिरूपित-
कर्तृकारकौ क्तुशिल्पाद्यर्थः । शिल्पिनि उदाहरति—रजक इत्यादि । संज्ञायाम् चर्वक

इत्यादि । 'चपकोऽसीं पाणपासम्' इत्यमरः । धुन गती । सच भर्तृसने । मुनकः
मयकः वा ।

१८१ । रमेरश्च ली वा ॥२॥३४॥

दी— । रमको विशासी । लमकः ।

१८२ । जहृतेर्द्वे च ॥२॥३५॥

दी— । जहृकस्तगामी कालच । ('चित्' चात्कुन्) ।

१८३ । धो धम च ॥२॥३६॥

दी— । धमकः कर्मकारः ।

१८४ । हनवध च ॥२॥३७॥

दी— । वधकः । (कुनि परे हस्तेर्वधादेशः) ।

१८५ । बहुलमन्यतापि ॥२॥३८॥

दी— । 'कुह विस्मापने' । कुहकः । क्षतकम् ।

१८६ । कपेर्द्विचोदीचाम ॥२॥३९॥

दी— । कार्यकः—कार्यकः ।

नित— । उद्योचामिति विशल्यार्थम् । कार्यकः कपीयकः । सच कपकः ।

'कपकः पुंसि काले भ्यात् कार्यके व्यक्तिवत्' मीमांसी

१८७ । उदकं च ॥२॥४०॥

दी— । प्रपञ्चार्थम् ।

नित— । उन्दी केशके । सचाप 'कुन् चित्' इत्येव सिद्धे चाह—प्रपञ्चा-

र्थमिति ।

१८८ । हृषिकषयोः किकन् ॥२॥४१॥

दी— । हृषिकः । कषिकः ।

॥२८॥ प्राङ्नि पणिकावः ॥२१४२॥

दी—। प्रापणिकः पण्यविश्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ।

मित—। पण्य ज्वहेद्वारे । कष विंसायकः । प्रापूर्वाभ्यामाभ्या मितम् (इक)

प्रत्ययः श्यात् कर्त्तरि । परदारोपजीवीति—कार इत्यर्थः ।

२०० । सुषेदीर्घश्च ॥२१४३॥

दी—। मूषिकः आशुः ।

मित—। सुषसेवे । अद्यात् किकिन् खरदीर्घः ।

२०१ । स्वमिः संप्रसारणश्च ॥२१४४॥

दी—। चाददीर्घः । सीमिको वृत्तभेदः ।

२०२ । क्रिय इकान् ॥२१४५॥

दी—। क्रयिकः श्रोता ।

२०३ । आङ्नि पणिपनिपतिष्वभिभ्यः ॥२१४६॥

दी—। आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च ।

आपतिकः श्वेनो दैवायत्तश्च । आण्णिको मूषिको वराहश्च ।

२०४ । श्यास्त्याङ्गञ्जिभ्य इन्च ॥२१४७॥

दी—। श्येनः । स्तेनः । हरिणः । अविनोऽध्वयुः ।

मित—। श्येक् सती, श्यै टौ इन्दसेवासी, इक् इरवे चवरक्षणादौ । 'श्येनः पश्चिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी । स्तेनयोरः । 'सेन सौत्ये' इति चौरादिकान् 'पन्नायचि' तु सेन इति एकाररहितोऽपि । केचित्तु 'सायना' पतने 'समा' इत्यादिः प्रयोगस्त्वेवमात्मापवादिभिर्मिथ्यकारस्यापि स्त्रीकृतत्वात् सेन इत्येवेत्याहुः । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः । पणभेदश्च ।

२०५ । वृजेः कश्च ॥२१४८॥

दी—। वृजिजम् ।

नित—। इती वर्जने । इतिनं पापम् । 'यत्तं ज्ञानप्रवेगेन तद्विषयं सन्निविष्टम्—'
इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।

२०६ । अजेरज च ॥२॥४८॥

दी—। वीभाववाधानार्थम् । अजिनम् ।

नित—। अज नतिचेपकयोः । अजादिन्चप्रत्ययः स्यात् । अजेरज्यादिभ्य-
विधानमत्र किमर्थमित्यतः । भाट्ट—वीभाववाधानार्थमिति । अथवा 'अजेरज्यजनयोः'
इत्यनेन वीभावः स्यात् । 'अजिनं यत्तं कृतिः स्त्री' इत्यमरः ।

२०७ । अङ्गुलमन्यत्रापि ॥२॥५०॥

दी—। कठिनम् । नलिनम् । सलिनम् । कुण्डिनम् ।
स्यतेः = 'यत् पक्षि दिनम्' । दिनस्योऽपि दिनम् ।

नित—। अङ्गुलकादयश्चादपि चातोरित्यम् । कठं कृच्छ्रबोधने । अङ्गुलं गहने ।
नलं नलं धारणे । कुटि दाहे । द्योऽरुहणने । 'कठिनमपि निष्ठुरं स्यात् कृच्छ्रे
तु ननु' गके स्थाय्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना मुक्ककंरायामिति' इति मेदिनी ।
'नलिनं दूयिते कृच्छ्रे' अङ्गुलमात्रं योषिति' इति च । कुण्डिनो ययिः । तस्यापत्यं
कीळिनः । 'मककोन्निवन्वाय' इति भाष्यम् । ['नगरं कुण्डिनसृष्टजो यजो' श्रीहर्षः] ।
यत्पक्षयोति । पक्षि पर्वति यत् दिनम् कण्ठितमित्यर्थः । तैमिरियन्तेरिहं दक्षयम् ।
लोके वेदेन दिनस्योऽपि ।

२०८ । द्रुदक्षिभगामिनन् ॥२॥५१॥

दी—। द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ।

नित—। द्रुवतोः । दक्ष इहो । 'द्रविणं भा इयोर्विसे-काशने च यथाक्रमं'
इति मेदिनी । 'दक्षिणः सप्तलोदारपरश्चाहोवर्तिषु' । माय्यदक्षिणावाची । अथवा
प्रतिहयोः' इति विश्वः ।

२०९ । अर्तः किदिश्च ॥२॥५२॥

दी—। इरिणं शून्यम् । ('इरिणं शून्यमूषरमित्यमरः') ।

मित— अ नती । अन्तादिनम् । अ य कित् स्यात् । आतोस्कारवाहः ।
उपरजम् ।

२१० । विपितुषोर्द्ध्वं स्वय ॥२१५२॥

दी— विपिनम् । तुहिनम् ।

२११ । तस्मिन्नुत्तिमग्राक्ष ॥२१५३॥

दी— 'तस्मिन् विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तस्मिन् तिषु' ।
पुलिनम् । (तल प्रतिष्ठायां पुल मचल्य । आभ्यामिनम्) ।

२१२ । गर्भेरत स्वय ॥२१५४॥

दी— गौरादित्वात्कीष् । गुर्विन्दी गर्भिणी ।

२१३ । शहेय ॥२१५५॥

दी— रोहिणः । (प्रश्नादित्वादणि रोहिण्यसम्पन्नतः) ।

२१४ । महेरिण्य च ॥२१५६॥

दी— चादिनम् । माहिणम्—महिणम् राज्यम् ।

इति । 'मह पूजायामिष्यमादिनम् इत्यच् च प्रत्ययी । माहिणं राज्यमिति ।
'प्रथित्या इष्ट सहेयु माहिणः' इत्येहिन् मन्वे माहिणः प्रसह इति वेदभाष्यम् । अत
उपमाया इति चित्पदार्थे उपधावृत्तिः ।

२१५ । श्लिष्यचिप्रच्छिन्निस्रुत्तुपुज्यां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च
॥२१५७॥

दी— वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति
सूर्यश्चोपकरणम् । दूर्धिरप्यम् । कटपूः कामरूपी कीटश्च ।
'जुराकाग्रे सरसत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' ।

मित— वच परिभाषणे । प्रच्छ चोच्चायाम् । चिज् सीव्याम् । अ नती ।
इ नती । प्रच्छ नती । अ नती सीवोऽयम् । एवम् छिप् सादेवासुपधादिदीर्घः

स्वात् सम्प्रसारणे तु न । वागिति । वञ्जीति वाक् । 'वचिस्त्रपि—' इति सम्प्रसार-
णाभावः । प्रागिति—पृथ्वीति प्राट् । 'वह्निष्वा—' इति सम्प्रसारणाभावः । 'ज्यो-
यद्—' इति भः । तस्य 'त्रय—' इति पले जगत्प्रत्यये । यीरिति । भवतीति
त्रीः । 'अदिकारात्—' इति ऊष तु न । ह्रस्वप्रत्ययो य इकार इति व्याख्या-
नात् । ह्रस्वं अदिकारात्प्रत्ययमिति पञ्च तु यद्यपि ऊषप्रातिरक्ति तद्यापि कारयश्च-
सामर्थ्येन केवलश्लोकान्न सङ्गहादिकारस्य पञ्चोद्वेग इत्याहः । दुर्ब एवम् ऊषि
शीमत्यपि रचति इच्छतीत्याह । 'श्रीवैश्वरूपा-शोभा-भारती-सप्ततुसी । सप्तमी त्रि-
गैरुपपत्तिविधिवीपकारयेषु च । विभूती च मत्तौ च त्री' इति मेदिनी । गूरिमादि
सूत्रोदात्ततश्च । 'चर्मभोऽपि ह्रस्वते' (११५८) इति सूत्रे 'क्रिद्वचि—' इति
प्रातिपदकपि प्रायेवैवम् ।

२१६ । आग्नीतेर्ह्रस्वश्च ॥२॥५८॥

दी— । आपः । अपः । अग्निः । अदभयः । (चात् क्षिप) ।

२१७ । यतौ व्रजेः षः पदान्ते ॥२॥६०॥

दी— । व्रजेः क्रियदीर्घी स्तः । पदान्ते तु षश्च । परिव्राट् ।

परिव्राजौ । ('व्रज—' इत्यप्राप्ते षश्चेति वचनम्) ।

२१८ । सुवः सुवश्च ॥२॥६१॥

दी— । जुहः ।

२१९ । सुवः कः ॥२॥६२॥

दी— । सुवः । (सु गतौ उभङ् । सु वो यञ्प्रत्ययम्) ।

२२० । चिक् च ॥२॥६३॥

दी— । इकार उच्चारणार्थः । क इत् । कुलम् । सुक् ।

'श्रु चं च श्रु चश्च समृद्धिर्' ।

नित— । सुव इत्येव । योगविभाज उच्चारणः ।

२२१। तनीतेरनश्च वः ॥२॥६४॥

दी— तनीतेरिक् प्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च—त्वक् ।

२२२। म्नामुदिभ्रां ङीः ॥२॥६५॥

दी— ङीः । नोः ।

२२३। च्चिरव्ययम् ॥२॥६६॥

दी— ङीरित्येव । ङी करोति । 'कामो जन्तः' (४४८)

इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उष्णादिप्रत्ययान्तश्चान्त एवेति ।

२२४। रातेडः ॥२॥६७॥

दी— राः । रायी । रायः । (रादाने । रै इति शब्दः) ।

२२५। गमे ङीः ॥२॥६८॥

दी— गौनादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु
स्वाददिशि जरत्सां भूमौ च सुरभावपि । 'नृस्त्रियोः स्वर्ग-
वज्राब्धे रश्मिद्वयाणलौमसु' (इति कोशवः) । 'योः स्त्री
स्वर्गास्त्रिरिन्द्रयोः' इति कोशः ।

नित— गौरिति । 'बोतो नित' इति बिहृषनाद उर्विः । बाहुलकाद्
द्युतेरपीत्याहुः—द्यौरिति । द्योतनेदेवा अस्मान्कधिकरणे द्योतन इति कर्तरि
प्रत्ययः ।

२२६। भ्रमिष ङः ॥२॥६९॥

दी— भ्रमः । चादगमे । अयं गूः । (अयं गूः सेवकः) ।

२२७। दमिडो सिः ॥२॥७०॥

दी— दीः । दोषो ।

नित— दमयतीत्युपशमयतीति दोषाहुः । 'दीर्घाणि भुञ्जी' बाहुः इति

२२८ । यथोरिजादेश्च वः ॥२॥७१॥

दी—। यणिक् । स्त्रास्त्रेऽण् । 'भैगमो वाणिको यणिक्' ।

२२९ । वशेः कित् ॥२॥७२॥

दी—। 'उशिगम्नौ वृत्तेऽपि च' ।

मित—। वशेरुत्तरम् इच्छप्रत्ययः कित् । तेन यङिज्योति सम्प्रसारणम् ।
उशिगमादिति । 'विरमन्मुदिक्कया' इत्यत्र उशिक् सङ्गति श्रीघरस्त्रामिपदा ।
वश वासी अस्मादिनः किदिति स्त्रास्त्राच्चा तत्त्वबीधिनी उपेक्षा । पूर्वम् इति
प्रत्ययानुसारेण सदृशुत्तरभावादिति ध्येयम् ।

२३० । भूज् भूज ॥२॥७३॥

दी—भूरिक् भूमिः ।

मित—। भूज् भवने । अस्मादिष् प्रत्ययः । अस्मादिश्च ककारादेश्च-
अस्मादिषु इति किदिति स्त्रास्त्राच्चा तत्त्वबीधिनी उपेक्षा अतस्त्वबीधनत्वात् ।

२३१ । जसिसहोरुर्नि ॥२॥७४॥

दी—। जसुर्विज्जम् । सङ्घुरिरादित्त्वः पृथिवी च ।

२३२ । सुयुरुत्तमो युच् ।

दी—। सयनयन्दमाः । ययनः । ययनः कोकिलः । ययनः ।

मित—। 'प्रभावी ययनः साकः—' इत्यमरः । युनिति । 'युवोरगावी'
इत्यनादेशः । युच् ।

२३३ । अग्रोरश्च ॥२॥७५॥

दी—। अग्रोतेर्युच् स्यात् रयादेश्च । रयना कोक्षी ।

जिह्वावाची तु दन्तप्रस्कारणम् ।

मित—। यश्च वासी । अग्रोति स्त्राग्रोति किदिति । जिह्वेति । रय
आस्मादिषु इत्यस्माद् युच् ।

२३४ । छन्दोर्नलोपश्च ॥२७७॥

दी— शोदनः । ('चाद् युच् प्रस्थयः') ।

नित— 'शोदनं न स्त्रियां भते चलायामादनी सिधाम्' इति मेदिनी ।

२३५ । गमिर्गश्च ॥२७८॥

दी— गमिर्गश्च स्याद् गश्चादेशः । गगनम् ।

२३६ । बहुलमन्यतापि ॥२७९॥

दी— युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ।

नित— 'छन्दो ह युती गीरे तिनिशे रवेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'रोचना रत्नकण्टारगोपितवरीवितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंश्चि स्याद्रीचने विपु इति च' । एते यदि आह्लादने । चन्दन—चन्दनम् । चस रुपणे । चसनम् । एवमन्वेष्टि ।

२३७ । रश्मिः कुम्भ ॥२८०॥

दी— रजनम् ।

२३८ । भूसुधूभ्रासृजिभ्राञ्छन्दसि ॥२८१॥

दी— सुवनम् । सुवनः आदिश्वः । धुवनोवहः ।

निधुवनं सुरतम् । सृज्यनमन्वरीधम् ।

नित— छन्दसीति । बहुलपदवाद् भाषावामपि । 'सुवनं विष्टरेऽपि स्यात् सन्निभे नगने मन्वे'ति मेदिनी । 'विष्टपं सुवनं जनत्' इत्यमरः । 'ह्रीवेऽन्वरीधं आहो जेत्'मरः ।

२३९ । कृ पृ हजिमन्दिनिधावः कृ ॥२८२॥

दी— किरणः । पुरणः समुद्रः । वजनमन्तरिक्षम् ।

मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् । ('निधनं स्यात् कुले नाम्ने' इति मेदिनी) । निधनं कुलनामयोरिति श्वेमचन्द्रः ।

२४० । धृषिर्धिष्णुश्च संज्ञायाम् ॥२॥८॥

दी—। धिषणो गुरुः । धिषणाधीः ।

२४१ । वर्तमाने घृषद् घृष्य घृज्य गच्छद्वच ॥२॥८॥

दी—। अतिप्रत्ययान्ताः । 'पृषु सेचने' । गुणाभावः ।

घृषन्ति । छद्दत् । मज्जन् । गमैजर्गदिशः । जगत् ।

निति—। एषान् अतिप्रत्ययान्ताणां शब्दप्रत्ययान्तत्वाद् वर्तमान इति । शब्दवद्भावाद् 'उगिदधाम्' इति तुम् । अतो बहुवचनमाह—एवमिति । छद्दत्—छद्दती—छद्दन्ति । मज्जन्ति—स्त्रियां तु मज्जती नास्तीति चेत् । 'उगिदध' इति क्लीप् । 'गमैजमानं मज्जतीं सुहृद्' इति वाच्यः । 'जगत्' स्वादिष्टपे क्लीबं आसौ ना कक्षसि तिङ् । जवती भुषणे चमायां छन्दोभेदे अनेऽपि च ॥ इति मेदिन्यां वायुवायिन पुं लिङ्गस्य तुभि—जगन् जगन्तो जगन्तः इत्यादि । 'दुर्गमिदुर्गतीनां वे च' ('जन्मेभ्योऽपि—' इत्यधस्ताद् अतिप्रत्ययम्) इति व्युत्पादितस्य तु गुणभावाद् जवत्—जगती इत्यादि भूभवत् । भूले अतिप्रत्ययान्ता इति साधारण्येनैव इति ज्ञेयम् ।

२४२ । संखसृपद्वेहत् ॥२॥८॥

दी—। एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शब्दवद्भावनिवृत्त्यर्थम् ।

सखिनोतः सुट् । इकारलोपः । संखत् कुहवः । छपत् छवम् । विपूर्वाद् हन्तेष्टिलोपः इत् ए च । 'वेहद् गर्भोपधातिनी' ।

निति—। एते निपात्यन्त इति । अतिप्रत्ययान्ता इति शेषः । शब्दवद्भावनिवृत्त्यर्थमिति । एवं चैषु 'उगिदधाम्—' इति तुमान्तोऽन् । छपत्छवमिति । प्रत्ययान्तत्वात् । इत् ए चेति । वि इत्युपसर्गस्य इकारलोपः । वेहद् गर्भोपधातिनीति । अमरादिहम् । विहन्ति गर्भमिति विहः ।

२४३ । छन्दस्यसानच्शृजुमग्राम् ॥२॥८॥

दी—। शवसानः पन्थाः । जवसानः पुरुषः ।

२४४ । ऋषिबुद्धिर्द्विषद्भिर्भगः कितः ॥२॥ ८७॥

दी—। ऋष्यसानो शिवः । वृषसानः पुरुषः । मन्त्रसानोऽग्नि-
जीविष । सहसानो यक्षो भयस्व ।

मित्र—। हृन्दीसोमगुप्तते। सति भर्जनं। हृन्दीसो। मदिस्वादी। यह
नर्दये। एभः ससाग्न प्रत्ययः स्वाहृन्दीसि विभये। स न प्रत्ययः कित् स्यात्।
सस्वसागो मीच इति। 'रेवो न सस्वसाग्न तनाय' इत्यत वेदभाषि जगदायं
व्याख्यातः। 'किल्लात सर्वेन यथाभावः।

३४५ । असंगुणः कृत् च ॥२॥८८॥

दी— अर्शसानोऽग्निः ।

मित—। सप्तमी इत्यस्मादुभासोरुभासश्च प्रत्ययः स्यात् । आतीर्णं च; दुष्कागमम् ।
 सप्तमीष्वेव ।

२४६ । सम्मानच स्तवः ॥२८८॥

टी.— संस्थापनी वारसी ।

मिति—। अग्नि उपपदे दृग्, स्मृतारविमल्लाङ्गान् स्मृत्स्वकृद्विः । गुरुः ।
 ग्राहकान् केषुलाद्विज्ञानं । कवान् इति वेदभाष्यम् ।

२४७ । युधिबधिदृशिभः किच ॥२।८०॥

द्वौ— यधानः । वधानः । दृशानः । लोकपालकः ।

नित— एभ्योऽसामन्। स च कित्। बाहुलकात् कपेरपि कृपाणः शब्दः।
 'कृपापानेन कवकारे कृपायः सद्य गच्छते'। परेषां दानसमयी यः क्षकीयं विन्यसति।

२४८०। 'इष्टे' : सनी संक कस्तीपच ॥२८१॥

दी-१। लङ्हराणश्चन्द्रमाः ।

मिति—। इच्छां क्रीडिष्ये । अस्माद् मनसादानम् । साय । मनीं कुक्
 भातीकक्षीपय । निशानुवर्तते । गृहीत । गुह्यराजसूदमा । इति । 'सुयोध्यायनुवर्तते'
 मिति । 'इत्यस्मिन् मन्त्रे अङ्गिरस्य क्रीडिष्येकारोति त्रिंशदध्वकः । सुयोधि इत्यमरः ।

२४८ । श्रितेर्दश ॥२८२॥

दी— । श्रित्तिदानः पुण्यकर्मा ।

नित— । श्रितावर्ते । अस्यात् समन्तादानम्, सप्तो लुक्, तन्नास्य दन्नास्य ।
किदित्यनुवर्तेर्नगुणः । पुण्यकर्मेति । 'विश्विदानीऽङ्गाष्टकनी' इत्यमरः । 'अङ्ग' 'यत्' 'यत्'मित्यर्थः । अङ्गकर्मेति पाठान्तरैतु विपरीतार्थः ।

२५० । तन्मृदचौ शंसिच्छदादिभ्यः संघ्रायां चान्तिटौ ॥२८३॥

दी— । शंसिः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तन्मृदचौ स्तः । तौ चान्तिटौ ।
शंस्ता स्तोता—शंस्तरी—शंस्तरः । क्षदिः सौत्री धातुः शंसन्तो-
करणे भक्षणे च । अनुदान्तेत् । 'ह्रस्वे चक्षदानम्' इति मन्त्रात् ।
'उक्षाणं वा विहृतं वा क्षदन्ते' इति ब्राह्मणम् । 'यस्तस्मात्
सारथी द्वाःस्थे वैश्यायामपि शुद्धजे' । (इति कोशः) ।

२५१ । बहुलमन्यत्रापि ॥ २८४ ॥

दी— । भन्—भन्ता । हन्—हन्ता इत्यादि । (तन्-
तृचाविति शेषः) ।

२५२ । नमृनेष्टृ त्वष्टृ होतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ-
॥ २८५ ॥

दी— । नपतस्तपनेन पितरो इति नप्ता पौत्रौ दीक्षितश्च ।
नयतेः युग्गुणश्च । नेष्टा । त्विषेरितोऽयम् । त्वष्टा । होता । पोता
ऋत्विग्भेदः । भ्राता । जयां माति जामाता । 'मान पूजायाम्'
तलोपः । माता । पातेराकाशस्थेयम् । पिता । दुहेस्तृत् ।
इष्टृ गुणाभावश्च । दुहिता ।

नित— । नपति । एते दृष्टं तजन्ता निपात्यन्ते । नपः प्रत्ययिभावः । पत
यतावित्यङ्गात् । टिडोपः । नीप् प्रापश्च । त्विष दीक्षी । दुहेत्यादौऽप्योः ।

इल पञ्चोः । आशु दीप्तो । मा माने । मान पुत्रायाम् । पा. इच्छे । इह पूरये इति
समीप आसयः । नेत्र नेता । आशु मातृत्वसमाहितत्वयुः ।

२५२ । सूत्रासेहन् ॥ २।८६ ॥

दी— । स्वसा ।

नित— । असु सेपणे । अस दीव्यादिषु । सुवि उपपदे आभ्याम् अन्प्रत्ययः
स्यात् (सु + अम् + अच्) । [साधसेरित्यस पाठान्तरम् इति सत्यबोधिनी] ।

२५३ । यतीर्द्धिञ्च ॥ २।८७ ॥

दी— । याता । 'भार्यासु भ्रातृवर्गस्य यातारः स्युः परस्परम्'
(इत्यमरः) । (यतो प्रयत्ने । अस्माद्गन् । उपधा वृद्धिः) ।

२५४ । नञि च भन्देः ॥ २।८८ ॥

दी— । ■ नन्दति नमान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येकी ।
'नमान्दा तु स्वसा पलुर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः ।

२५५ । दिवेर्द्धः ॥ २।८९ ॥

दी— । देवा । देवरः । 'स्वामिनौ देवदेवतौ' । (इत्यमरः)

२५७ । नयतेर्द्धिञ्च ॥ २।९० ॥

दी— । ना । नरी । नरः । (नी + ऋ । प्रत्ययस्य
हित्वाङ्गिस्रोपः)

२५८ । सव्ये स्यन्कन्दसि ॥ २।९०१ ॥

दी— । 'अम्ब्याम्' (२।८१८) इत्यत्र 'स्यास्त्रिन् सूत्रासु-
पसंख्यानम्' (वार्तिक) इति । सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरी ।
सव्येष्ठरः ।

नित— । 'सव्ये' उपपदे स्वाधानीकप्रत्ययकन्दसि नियते । स च, कित् ।
'तत्पुरुषे कति—' इति सामान्य अनुक्तम् ।

२५८ । अतिष्ठदृष्यम्यध्ववितृभ्योऽनिः ॥ २।१०२ ॥

दी—। अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्थात् । अरणिरग्नेर्योनिः ।
सरणिः । सरणिः । धमनिः । अमनिर्गेतिः । अशनिः । अधनिः ।
तरणिः । बहुलकादृजनिः ।

नित—। अत्र 'धनि' इति सौती भागुर्न तु भाषातोर्धमादेशः । 'सरणिः' विक्रि-
कर्मयोः' इति रभसः । बाहुलकात् सरणिः । 'सरणिः पवि चादली' इत्यमरः ।
धमनी शिवा हृदयित्वादिन्वाच्योपेति ।

२६० । आङि शुभेः समञ्जसि ॥ २।८० ॥

दी—। आशतशुभणिग्निर्वातश्च ।

नित—। आङ्, पूर्वात् सत्रमात्रं शुभं शौचं च यथाशास्त्रप्रत्ययः । 'विश्वामान्
वायुश्चरि' इति ।

२६१ । कृषेरादेश चः ॥ २।१०४ ॥

दी—। चर्षणिर्जनः ।

नित—। कृषेरसिप्रत्ययः । तस्य गुणादुत्तरं कस्याने आदेशः । चर्षणिर्जन-
इति । वैदिकनिघण्टौ चर्षणिश्चक्षुः मनुष्यभानसु पाठात् । अथर्षिभूतः इत्यादौ
तथैव तस्यैव भाष्ये व्याख्यानम् ।

२६२ । अदेर्मुद च ॥ २।१०५ ॥

दी—। अग्निः अग्निः । (आदनिप्रत्ययः) ।

२६३ । वर्तेश्च ॥ २।१०६ ॥

दी—। वर्तनिः । गोवर्धनसु चकारास्तु वर्त निरित्वाच्च ।

नित—। वर्तनिरिति । 'हृदिकारात्—' इति पञ्चे कोष् । 'सरणिः' पठतिः
पद्या वर्तन्त्येकपदीति च' इत्यमरः ।

२६४। चिपिः कित् ॥ २११०७ ॥

दी— चिपिणिरामुघम् ।

२६५। अर्चिश्चिपिपुष्टिर्दिर्दिभ्य इति ॥ २११०८ ॥

अर्चिज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । 'अर्चन्भावज्जन्ते अर्चयः' ।
शोचिर्दीप्तिः । हविः । सर्पिः । 'इक्षन्—' इति इक्ष् । छदिः
पटलम् । छदिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । 'कथ्यतीसारशूलवान्' ।

२६६। छन्नेनोपस्य ॥ २११०९ ॥

दी— 'वर्हिर्ना कुशश्रवणोः' ।

नित—। नलोपयेति । आत् इतिः (इक्ष्प्रत्ययः) । छदि इती इति धातुः ।
कुशश्रवणोरिति । श्रवणेति चन्द्रिण्यन्ते स्य णम् ।

२६७। क्षुतिरितिवादेख जः ॥ २१११० ॥

दी— ज्योतिः ।

नित—। वादेवेति । इकारमावस्य जकारः ततो गुणः । 'ज्योतिरप्रौ
विण्कारे । पुमाश्चपुंसके इत्यौ स्थाप्यव्ययकाशयोः' इति मेदिनी ।

२६८। वसौ वधेः संज्ञायाम् ॥ २११११ ॥

दी—। वसुरोचिर्यज्ञः । (आहुलकात्केवलादपि । रोचि-
र्दीप्तिः) ।

२६९। भुवः कित् ॥ २१११२ ॥

दी—। भुविः समुद्रः ।

नित—। भवतिरिति (इत्) प्रत्ययः । भू च कित् भवति ।

२७०। सद्यो धस्य ॥ २१११३ ॥

दी—। सधिरनङ्गान् ।

२७१ । पितृस्यम् ॥ २।११४ ॥

दी— 'पाथियन्तुः संमुद्रयोः' ।

मित्र— पा पानेऽच्चादिनि परे धावोस्त्वं (य्) आभवे ।

२७२ । जनेरुसिः ॥ २।११५ ॥

दी— जनुर्जननम् । ('जनुर्जननजन्तानि' इत्यमरः) ।

२७३ । मनेध्वच्छन्दसि ॥ २।११६ ॥

दी— मधुः । (उत्तिप्रत्ययः । ध्वान्तादेशः । मधुः पवित्रद्रव्यम्) ।

२७४ । अर्ति-यु-अपि-अजि-तनि-धनि-तपिभगो नित् ॥ २।११७ ॥

दी— अरुः । परुर्भान्विः । यपुः । यजुः । तनुः—तनुषी-तनूषि । धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वशविश्वदोऽपि निर्गुणः किं कश्चि-जति' । सामस्योदत्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशत्रुषु ।

नित्— अ गती । पु पाकनपूरकयोः । इयप् चोक्तवर्णाने । अज तप-युजादी । तनु भिन्नादि । धन भान्वे । तप सन्नापे । एवम् उत्तिप्रत्ययो नित् चादुरेदति इत्यर्थः । परुर्भान्विः । 'आपानुसतनुषा साधे धनुषा च धनु' विदुरिति विदुषेषु विश्वः । 'अवास्त्रिया धनुषापी' इत्यमरः । सामस्योदत्तस्य जति । सामस्ये चर्द्धे-विधेयवोर्द्धिङ्गचनतकवा नासीति चननाद् विधेयविधेययोर्द्धिभिप्रसिद्धता ।

२७५ । एतिर्षिञ्च ॥ २।११८ ॥

दी— आयुः—आयुषी । (चादिस् प्रत्ययः । चिस्वाद् ङङिः) ।

२७६ । चक्षेः शिञ्च ॥ २।११९ ॥

दी— चक्षुः । (चादुस् प्रत्ययः) ।

मित—। शिक्षेन साधेधातुवत्वात् 'व्यधिकः' 'साध' इति धायादिनो न ।
तस्याधेधातुवत्त्वात्विषयत्वात् । ध्वत्तेरप्यनभक्त्यनर्मित-व्यङ्गः ।

२७७। मृष्टेः किञ्च ॥ २।१२० ॥

दी—। सुखरूपयम् ।

मित्र— सुह वैभिले । यत्नाकुम् । य व भित् । यशुणः । 'सुहः पुनः पुनः
सकत यभीष्' सकत सभाः' इत्यमरः ।

२७८ । बह्वक्षमस्यैवापि ॥ २॥१२१ ॥

॥ श्री—। आचम्यः । परिचम्यः ।

नित—। सूक्ष्मेतन्मूलकता पवित्र्यक्रमपि तत्त्वदीधितिगोकारवात्मनोरभावात् ।
 मूल्ये सन्निविष्टं दृश्यते । तत्तत्वात्मभिरप्यदीप्यन्तम् । 'अध्यात् परं' ('सृष्टि' किञ्च
 अध्यात्) परं 'बहुलमखण्डपि' (२।१२१) इति सूत्रं स 'तत्त्वम्' इति
 ग्रीहमनोरमा ।

२७८ । कृगुगुलुक्षितिभाः पञ्च ॥२॥१२२ ॥

दो— 'कर्वरी व्याघ्ररक्षसोः' । शर्वरीऽच्छक्षरी । शर्वरी
राशिः । 'शर्वरः प्राकृतो जनः' । पत्वरश्मः ।

सित--॥ कृ निधेये । इ निग्रहे । इ हिंसास्त्रम् । इष् करणेचत याचने ।

२८५ । नौ सहेः ॥ २।१२३ ॥

दो— 'निषद्वरक्षु जम्बालः' । निषद्वरी रात्रिः (ध्वजमु-
चर्तते । सद्विरप्रतेरिति पञ्चम) ।

सित्त—। 'निषकर । अरि पक्षे निषावान् निषादरौ'ति मेदिनी ।

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

२८१ । छित्वरुक्त्वरोधीवरपोवरमीवरचौवरतीवरनीवरगङ्ग-
रुक्टुरसंयदराः ॥ २१॥

दी—। एकादश ध्वरच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'छिदिर्'
'रुक्' अनयोस्तकारोऽन्तदेशः । छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो
धूर्तः । 'रुक्त्वरो रुक्कुञ्जयोः' । धौवरः कौवर्तः । पोवरः स्थूलः ।
चिनोतेर्दीर्घश्च । चौवरं भिक्षुकापावरणम् । तीवरो जातिविशेषः ।
नीवरः परिघाट् । गाङ्गतेर्ह्रस्वत्वम् । गङ्गुरम् । कटे वर्षादी ।
काट् रं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः । संयदरो नृपः । पदेः सम्पदर
इत्येके ।

मित—। अथोच्चादिषु तृतीयः पाद आरभ्यते । पूर्वपादादुपागमिसूत्रान्
'कु शु कु' (२१२२) इत्यतः ध्वरच्प्रत्ययीऽनुवर्तते । वहाह—एकादश ध्वरच्—
प्रत्ययान्ता इति ।

२८२ । इष् सिञ्जिदीङ्गविभरो नक् ॥ २२ ॥

दी—। 'इनः सूर्ये' नृपे पत्नी । सिनः काणः । जिनः
अर्हन् । दीनः । लघ्नः । जनः ।

मित—। इन् गती । सिन् समने । जि गते । दीङ् चये । लघ्न दाहे ।
अवरचये । जिनः अर्हमिति । जन इति—जनो दीनः असमृद्धे च । 'जनं
सखिबन्धिवो ववाच' (२८—२९) । 'जरलर'—इत्युक् ।

२८३ । फेनमीनी ॥ २३ ॥

दी—। एतो निपात्यन्ते । स्फायतो फेनः । मीनः ।

मित—। एताविति । नक्प्रत्ययान्ताविति शेषः । स्फायी इती ।

२८४ । लघेर्वर्ण ॥ २१४ ॥

दी—। कणाः । (लघं विलेखने । अस्माद्वर्णं वाच्ये नक्) ।

२८५ । वन्धे प्रविबुधी च ॥ २१५ ॥

दी—। बन्धः । बुधः । (नक् प्रत्यये परस एतावादेशौ) ।

२८६ । धातुवस्यण्यतिभा नः ॥ २१६ ॥

दी—। 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' । पर्थं पत्रम् । पर्थः किं-
शब्दः । 'वस्रोमूले वेतने च' । अजेर्वी । वेनः । अलः
आदित्यः । बाहुलकाच्छृणीते शीघ्रः पङ्कः ।

मिस—। वसि + वणि + अतिभ्यः । वसिच्छेदः । वस निवासि । वज्रवती ।
वस सावरयगुने । वसन्त्वोक्ती । 'पर्थं पदं किंयुक्ते ना' इति मीदिनौ । वेन
इति । लुप्यङ्कः प्रजापतिश्च ।

२८७ । लक्षेरट् च ॥ २१७ ॥

दी—। लक्षेयुरादिस्वन्ताः स्वात् । तस्याडागभश्च ।
चांमुद्धित्येने । 'लक्ष्मणं लक्षणं नाम्नि चिह्नं च' । लक्ष्मी
लक्ष्मणश्च रामश्चाता । 'लक्षणा संसयोपायां सारसस्य च लक्षणा' ।

मिस—। लक्ष्मण लक्षण शब्दौ बावपि नामचिह्नयोः स्त्रीषी । रामानुजे पुमान् ।
संसारसयोपायां स्त्री ।

२८८ । वनेरिञ्चोपधयोः ॥ २१८ ॥

दी—। वेत्रा नदी । (नक् प्रत्ययः । लघूपधगुणः) ।

२८९ । सिनेष्टेयू च ॥ २१९ ॥

दी—। दीर्घोच्चारणसामयान्न गुणः । स्तूनः आदित्यः ।

बाहुलकात् केवलो नः । ऊर् । अन्तरङ्गत्वाद् यण् । गुणः ।
स्त्रीणः ।

The *ठि* portion of the root सिव् (विष् तनुसन्तानि) is replaced by 'यू' when the affix न follows. Thus सूनः (स्+यू+नः) the son. By नाहुलक the affix न by itself also i.e. without the substitute यू replacing इव् of सिव् may take effect. Here उठ् comes in by 'च्छोः युट्—' (2561) and replaces व् of सिव् by giving स्यु by स्य in connection with उठ् which is प्रत्यय in comparison with युष, Hence युष taking place later, we have सूनः—the sun. But had युष taken place before स्यादेव then we would have स्यून. This is clear in काशिका under 'च्छोः युट्—' and also in प्रदीप under 'येन विधि—' of भाष्य.

मित—। सिव्+ठे+यू+इतिच्छेदः। विष् तनुसन्तानि। स्यादप्रत्ययः स्यादस्य टेयू स्यादिश्च। एवंइत् इति टेयूदिश्च 'सविधानुवाचे—' (११६५) इति युषे प्राप्ते चाह—दीर्घाश्रयसामर्थ्यादिति। नाहुलकादिति। केवलो नप्रत्ययः। न तु टेयूदिशोऽपीति भावः। कठिति। 'च्छोः युट्—' (२५६१) इत्यनेनेति भावः। नन्वेवं कठि परि युषे च प्राप्ते कतरोऽयं विधेयः। कठिति युष इति वा प्रत्यागच्छ समाधत्ते—चकारइत्याह यचिति। नतो युषः। सूनम् इति। 'सूनः निरवस्यस्योरिति मेदिनी। यू युषे कते स्यून इत्यभिन्नं स्यादिति बोध्यम्। तदेतत् सर्वं 'च्छोः—' इति युषे कतो 'येन विधिः—' इत्यत्र केयदस्य च स्यादम्।

२८०। कृवृजृसिद्धघनानिस्वपिभगो नित् ॥ ३१० ॥ ठि

दी—। कर्णः। वर्यः। 'जर्णयन्त्रे च हर्णे च'। घेना।

द्रीवः। पञ्चो नीर्चैर्गतिः। अचमोदनः। स्वप्नो निद्रा।

२८१। घेट् ऋ ॥ ३११ ॥

दी—। 'घेनः सिन्धुर्मेदी घेना'।

मित्र— 'धेट' इति । 'अकालप्रयत्नः' । 'आलोकिते' । 'अनायासः' । 'गुणः' ।

'धर्म' मित्रविदायते' इति मन्त्रे धेवा वागिति वेदभाष्यम् ।

२८२ । त्वविशुषिरसिभ्यः कितू ॥ २१२ ॥

दी— त्वष्ठा । शुष्णः सूर्यो वज्रिय । रश्मि द्रव्यम् ।

२८३ । सुजो दीर्घश्च ॥ २१२ ॥

दी— सूना यधस्थानम् । 'पञ्च सूना षट्स्थस्थ' इति

मन्त्रः ।

२८४ । रमेस्त च ॥ रमयतीति रत्नम् ॥ २१४ ॥

दी— रक्ता गन्धद्रव्यम् । साक्षा गोगलकम्बलः । स्त्रुणा

ष्टहस्तश्च । वीणा वल्लकी ।

मित्र— रस आसादने । रत्न खड्गे । भागिमिहणी । विगतादिषु ।

एभ्यो नमस्तये परत एते निपात्यन्ते ।

२८५ । गादाभ्यामिष्णुश्च ॥ २१५ ॥

दी— गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता । (गै—ग्रन्थे ।

बुदाय दाने) ।

२८६ । कृत्यशूभ्यां कृत् ॥ २१६ ॥

दी— कृत्यम् । अक्षयमखण्डम् ।

२८७ । तिजेर्दीर्घश्च ॥ २१७ ॥

दी— तीक्ष्णम् । (उपधादीर्घः । चात् कक्षप्रत्ययः)

२८८ । स्त्रिवेरचीपधायाः ॥ २१८ ॥

दी— स्रक्पणम् । (चात् कक्षप्रत्ययः) ।

३०० । यजिमनिगन्विदमिजनिभ्यो युक् ॥ ३।३० ॥

दो—। यज्युरध्वः । 'मन्युर्देवो ऋतौ ऋषि' । यज्युरग्निः
दक्षस्तत्करः । अन्तुः शरीरी । (वाचुलकादनादेशेन) ।

३०१ । भुजिष्टृभ्यां युक् त्यक्तौ ॥ ३।३१ ॥

दो—। भुज्युर्भाजनम् । मूढः ।

मित—। भुजेर्भुक् प्रत्ययः । भियतेषु शाक् इति यथासंभवात्प्रत्ययः । भिजाद्
गुणाभावः ।

३०२ । सत्तेरयुः ॥ ३।३२ ॥

दो—। सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयुः ।

३०३ । पानीविषिभ्यः पः ॥ ३।३३ ॥

दो—। पाति रक्ष्यत्वप्रादात्मानमिति पापम् । तदयोगात्
पापः । नेपः पुरोहितः । वाचुलकादगुणाभावे नौपो उच्यविशेषः ।
वेत्यः पानीयम् ।

मित—। तदयोगादिति । पापमक्षय इति चर्च आदिभ्योऽपि निचयः शेषः
इति पुंलिङ्गभेदः पापमिति कृद् इत्यर्थः । नौपो उच्यविशेष इति । 'नौपः' कदम्ब
चक्रक नौकायोक्तद्वयेऽपि च' इति मेदिनी ।

३०४ । व्युवः क्विच ॥ ३।३४ ॥

दो—। व्युपो वक्त्रम् ।

मित—। व्युक् भवौ । वाचुलमनेकार्थत्वादपभावपे । चकार प्रत्ययः । च च
क्वि । गुणाभावः । व्युपो वक्त्रमिति । व्युवने भावनेऽनुमेति विग्रहः ।

३०५ । सुवी दीर्घश्च ॥ ३।३५ ॥

दो—। सूपः समुच्छ्रायः । (चारु प्रत्ययः निचानुसर्तौ)

३१० । कृहनिभ्रां कल ॥३१०॥

दी— कलः प्रिली । कल ध्याधिः प्रिलस्य ।

नित— करोतीति कलः कर्ता । किलाय गुणः । 'सुप्रपन्नं सुतमे रति इति मन्त्रे' एवं व्याख्यानम् । इतीति कलः । इतीत्यर्थः । 'अनुदासीपदेश—' इत्यनुगामिकलोपः । 'सुं न भीममुपपन्नमुपम्' इति नुतिः । अथ 'कृहनिभ्रां कलः' इति दशपादीयः पाठः प्राणादिकः । सुप्रपन्नं त्वादिकल्पविधवादादिशक्ये विकृतः ।

३११ । गमेः सन्वस ॥३११॥

दी— जिगत्तः । (गन्तीत्यर्थः । सन्वत्वाद्इत्यादि । चात् कलः) ।

३१२ । दाभाभ्रां नुः ॥३१२॥

दी— दानुर्दाता । भानुः । ('भानू रश्मिदिवाकरी' इत्यमरः) ।

३१३ । वधेर्गस ॥३१३॥

दी— वधुः । (गकारोऽन्तादेशः । चात्तुः । यन्नुर्वक्तः) ।

३१४ । घेट इच ॥३१४॥

दी— धयति सुतानिति घेनुः ।

नित— इतीति । चादेरिदादेशः । यकारात्तुः । घेनुः सान्प्रव— सुतिका इत्यमरः ।

३१५ । सुवः कित् ॥३१५॥

दी— 'सुतः सुतेऽनुजे रवौ' (इति विश्वः) । कित्त्वान् गुणः ।

३१६ । जङ्घातेर्षेऽन्त्यलोपच ॥३१६॥

दी—। जङ्घुः ।

३१७ । स्थाणुः ॥३१७॥

दी—। 'स्थाणुः कीले स्थिरं हरि' (इति विश्वः) ।

३१८ । अजि हरीमयो निच ॥३१८॥

दी—। अजेर्षी । वेणुः । यणुर्न ददेशभेदयोः । ('यणुर्हयोः स्त्रियां धूतिः—इत्यमरः) । चासुप्रत्ययः ।

३१९ । विषेः किञ्च ॥३१९॥

दी—। विष्णुः ।

नित—। विश्वभ्यामौ । अस्मात्प्रत्ययः कित् निञ् । किञ्चात्र गुणः । निष्ठादादादाचः । विप्रति व्याघ्रोतीति विप्रङ् ।

३२० । कदाधारार्चि कलिभ्यःकं ॥३२०॥

दी—। बाहुलकान्न कस्वेत् संज्ञा । 'कर्को धवलघोटका' । दाको दाता । धाकोऽनङानाधारश्च । राका पौष् मासी । भर्काः । 'कल्कः पापाशये पापे दग्धे विट् किट्टयोरपि' ।

नित—। राका पौष्कर्वात् । पूर्वमिष्यर्कः । 'राका तु चरिह्नरे । राका नवरजः कन्वा पूर्वोद्ः पूर्वमाऽपि च' इति विश्वः । 'वा राका शशियोभना यवभना चा यामिनी' लभितुक्तोक्तिश्च । कल्क इत्यस्य पापार्थकत्वं महाभारते चादिपदैश्च—तपो न कल्कोऽभ्ययनं न कल्कः । प्रसक्त विनाहरणं न कल्कः । तान्येव भोजो-यहृतानि कल्कः इति । बाहुलकान्न स्मरपि चः । 'रङ्गः कृपणमन्दयो' इति मेदिनी । 'बाहुलकात्तलं टाप्' । 'कदा रचःपुत्री शम्बास्यादिनी कृष्णदासु च' इति विट्मेदिनी ।

३२१। अतमूषाजिसुविभ्यः ॥३४१॥

दी—। 'सूक् उत्पलवातयोः' । 'उक्ः आयदकात्तयोः' ।
मूकं क्तिप्रम् । सुष्कः । सुष्काऽष्कम् ।

३२२। शुकवल्कोष्काः ॥३४२॥

दी—। शुभेरभ्यालोपः । शुकः । 'वल्को' वल्कोल-
मस्त्रियाम् । उप दाहं । वल्क लः । उल्का ।

नित—। 'यको व्यासहृते कौण रावणस्य च मत्पि' इति मेदिनी । 'उल्का
व्यासा विमादयोः' इति मृत्तिचन्द्रः ।

३२३। इण् भौकापाशस्वतिमर्चिभ्यः कन् ॥३४३॥

दी—। 'एके सुख्यान्धजेवलाः' । 'भौको मण्डूकमेधयोः'
इति विश्वमेदिन्यौ । काक् । पाक् । शिष्टः । मर्कः प्रकृतम् ।
अतृक् । पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ।

नित—। एके इति । भनरादिहम् । इन् + कन् । गुणः । एकः । एवं
भौकादयः । 'पोत पादोऽर्जको किय' इत्यमरः । मर्चिः सौम्यं धातुः । 'मर्कं शब्दे'
भीरादिक इति तु 'मिदयोऽध्यात्' इत्यत्र कौयटः ।

३२४। गीङ् ॥३४४॥

दी—। जहातेः कन् स्यान्नी । निहाता गोधिका ।

नित—। इ इति । हाक् भानि इत्यस्य षडर्थं तदाङ्—जहातेतिवि-
भाविति । 'जि' इत्युपसर्गे उपपदे इत्यर्थः ।

३२५। नौ सदेर्ङि च ॥३४५॥

दी—। 'निष्कोऽस्त्री हेनितत्पले' ।

नित—। निपूर्वात् सदः कन् स च कित् । निष्ठात्रिणीपः । सस्त्रियेति
बलम् । निष्कम् । तत्पले इति हेनपले इत्यर्थः ।

३२६ । स्वमीरीट् च ॥३॥४६॥

दी—। स्वमीको वल्मीकः वृषभेदश्च । इट्, हुस्व इति
केचित् । स्वमिकाः । (स्वसु शब्दे । प्रसोत् कन्) ।

३२७ । अजियुधिनीभयो दीर्घश्च ॥३॥४७॥

दी—। 'वीकः स्यादातपस्विषोः' । यूकाः । घूको वायुः ।
नीको वृक्षविशेषः । (चात् कन् । 'अवेध्यघणपो' रिति वीभासः ।
दीर्घसामर्थ्यात् सर्वत्र गुणाभावः) ।

३२८ । द्वियो रश्च लो वा ॥३॥४८॥

दी—। 'द्वीका द्वीका त्रपा भता' । (चात् कन् । त्रपा
लम्बा) ।

३२९ । अकेश्चनोन्तीस्तुनयः ॥३॥४९॥

दी—। 'उन्' 'उन्त' 'उन्ति' 'उनि' एते चत्वारः स्तुः ।
अकुनः । अकुन्तः । अकुन्तिः । अकुनिः ।

नित—। 'अकुनि' पचिअकुनिअकुनअकुनविना' इत्यनन्तरं । पादुकात्
कनिरपि प्रत्ययादिलोपे कुम्भादेशः । कुनिः ।

३३० । भुवो भित्च ॥३॥५०॥

दी—। भवत्तिर्वर्तमानकाक्षः । बाहुलकादवेच । अवन्तिः ।
वदेर्वदन्तिः । 'किंवदन्ती जनयुतिः' ।

नित—। भित्त्वन्तीति । 'इदिकारात्—' इति पक्षे लोप् । कृष्णमय्यान्तात्
नीरादिङीन् इत्यपि केचित् ।

३३१ । कन्धुश्च चिपेच ॥३॥५१॥

दी—। चाद् भुवः । चिपेचस्यैवमन्तः इत्युक्त्वन्तदन्तः ।
'भुवन्धुः स्वामिसूर्ययोः' ।

३२२ । अनूङ् नदेशः ॥३॥५२॥

दी— चात् चिपेः । नदनुभेदः । चिपसुर्वातः ।

३२३ । कूटदारिभ्य उन्नन् ॥३॥५३॥

दी— 'करुणो ठश्चभेदः स्यात् करुणा च कृपा मता' ।

वरुणः । दारुणम् ।

३२४ । लो रश्च लो वा ॥३॥५४॥

दी— 'तक्षणी लुनीति युवा' ।

मित— तक्षणी लुनीति प्रत्ययः । तक्षणी लुनीति वा । तक्षि लुनीति । तक्षणी युवा । 'तक्षणी लुनीति च' इति विश्वः ।

३२५ । लुधिपिभिमिथिभ्यः क्तित् ॥३॥५५॥

दी— लुधुभो लुनीति । पिथितः । मिथुनम् ।

मित । एष्य लुनीति प्रत्ययः क्तित् । लुधु न लुनीति ।

३२६ । फलेर्गुक् च ॥३॥५६॥

दी— फलानः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फाली नः ।

(चादुनम्) ।

३२७ । अशेर्गुक् च ॥३॥५७॥

दी— लशुनम् ।

मित । अश लोचन इत्यच्चादुनम् । शालीनादेशः ।

३२८ । अर्नेर्गुक् च ॥३॥५८॥

दी— अर्जुनः । (चादुनम्) ।

मित— अर्जुनः 'अर्जुनि' इति लोचने तिप्ते तिप्तिरिति । तिप्तिरिति ।

'अर्जुनः कर्जुने पार्थ' इति विश्वः ।

२३८ । तृष्णाख्यायां चित् ॥२१५८॥

दी—। चित्त्वादन्तोदात्तः । अशुनं तृणम् ।

२४० । अर्तस्य ॥२१६०॥

दी—। अर्तः । (उन्नत् प्रत्ययसिच)

२४१ । अजियमिशौड्भश्च ॥२१६१॥

दी—। 'वयुनं देवमन्दिरम्' । यमुना । अयुनः अजगरः ।

(अजेर्वीभावे गुणेऽयादेशेचोननि परे रूपम्) ।

२४२ । तृषु वदिङ्नि कमिकाभिभः सः ॥२१७२॥

दी—। वर्षम् । तर्षः । 'तर्षः श्वसमुद्गयोः' । मत्सः
मत्सं । वक्षः । कंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षम्
परस्त्रम् ।

मित्र—। 'तिष्ठत'— इति सर्वत्र (निट्प्रत्ययः) इत्यन्तः । मातृसंज्ञात् कसं
नेति भाव्यतत्प्रदीपपदमञ्जुरीषु इत्याहुः । कक्ष मन्देत् भवनेषु । कक्षमरकमिति ।
अत एव 'यक्षकानां कक्षतरीररिक्कक्षपुष्पायनात् । इक्ष्वरपुरावीक्षाद्रामती खन्ध-
वीभिः' इति मन्देत्पुष्पेभ्यश्च मन्त्रात्परचक्षीके गानेभः ।

२४३ । भुषेरन्ध्रीपधायाः ॥२१६३॥

दी—। भुक्षः । (चात्सप्रत्ययः) ।

२४४ । मनेर्दीचश्च ॥२१६४॥

दी—। मांसम् । (चात्सः । मांसमामिधम्) ।

२४५ । अशेर्देवने ॥२१६५॥

दी—। अक्षः ।

मित्र—। 'चयस्यासी' । देवनेऽर्धे चकात् संप्रत्ययः । इत्यादिना वत्ते 'पटीः—'
इति कले च कतम् । अथ अन्ध्रियपामकादिषु ।

३४६ । अत्रचिह्नोदयिभ्यः कित् ॥३॥६६॥

दी—। अत्रा । उच्यः । अतस्समुदयोम् । अत्रार्थं नर्णयम् ।

मित—। एभ्यः समस्ययाः । अत्र च कित् । अत्रा यधुः । 'अत्राः पर्यवस्येते
स्याद भङ्गके जीवके पुमान् । अतवेधनेऽन्योविह' नचले च नपुंसकम्' इति भेदिनी ।

३४७ । अत्रैर्जाती ॥३॥६७॥

दी—। 'अत्रोऽत्रिभेदे भङ्गके शीलके अतवेधने । अत्रा-
मुत्तम नचत्रे' इति विश्वः ।

मित—। जातावेवेति नियमाद्यभिदम् । तेनान्येभ्यः केवलमीलितकलेऽपि प्रत्यय
इत्याहुः ।

३४८ । अत्रिदुग्धिभिरस ॥३॥६८॥

दी—। अतसः प्रस्रवणम् । अतसः स्रवणः । अत्रो
अठरम् ।

मित—। अतस इति । अतस इति च । 'अतसी अतसी अतस्यव' इति
विष्णुकीयात् ।

३४९ । अत्रिदुग्धोर्दकी च ॥३॥६९॥

दी—। अतसः कामदेवः । पचः ।

मित—। अत्र चमिकाङ्गायाम् । पच स्रवणरि श्रुती च । 'अत्रा' समस्ययाः
स्यात् ।

३५० । अत्रेः सरः ॥३॥७०॥

दी—। अचरम् । (अश्रूण्याती । अश्रूणात् सरः । कल्पवत्ये)

३५१ । अत्रेः सरः ॥३॥७१॥

दी—। अतसरम् । (सरप्रत्यय इति शेषः)

३५२ । सपूर्वोदित ॥३१७२॥

टीका— संवत्सरः ।

नित— पूर्वेषु सञ्चितः सपूर्वः । सोपपदपूर्वाद् ऋषेः सः । स च कित् ।
संवत्सरः, परिवत्सर इत्यादि ।

३५३ । कधूमदिभ्यः कित् ॥३१७३॥

टी— काङ्गुलकाश्च यत्नम् । 'कसरः स्वाप्सिलीदनम्' ।
धूसरः । मतसरः । 'मतसरा मसिका श्रेया भक्षरालौ च
सामर्था' । (एभ्यः सरप्रत्ययः । स च कित्)

३५४ । पत्तरश्च लः ॥३१७४॥

टी— पत्सलः यस्याः ।

३५५ । तन्यूषिभ्यां कसरन् ॥३१७५॥

टी— 'तसरा स्रतवेष्टनम्' । ऋसरः ऋत्विक् ।

३५६ । पीयूकणिभ्यां कालन् ऋत्विः सम्प्रसारणश्च ॥३१७६॥

टी— पीयूः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः । कुण्डालो
द्विभेदः ।

नित— पीयुधानोरदिर्ऋः कश्चित् सम्प्रसारणमिति विवेकः । काङ्गुलकाद
भ्यः कालन् । नलोपः । तकुमरालं नरमक्षकम् । गङ्गादित्वाङ्गत्वम् । मन्वर्धे इति ।
'यष्टिकानो भगाली च शिल्पिहानो वृषभजः' इति शेषरः ।

३५७ । कठिकुणिभ्यां काकुः ॥३१७७॥

टी— कठाकुः पक्षी । कयाकुरग्निः सूर्यश्च ।

३५८ । सतैर्दुक् च ॥३१७८॥

टी— सदाकुर्वतसरितोः ।

मित—। ए वातु इत्यन्तात् काङ्। वातोर्द्विपरिवर्तनम् । 'उदाकुर्वन्' इति
अस्यने प्रतिपूर्वके—नेदिनी ।

३५८ । वृतेर्हं चित् ॥३७८॥

दी—। वार्ताकुः । वातुलकादुकारस्य अन्वम् । वार्ताकिम् ।

मित—। वृतेर्हं इत्यात् काङ् । धातोर्द्विपरिवर्तनम् । वार्ताकुः ['वृते' इति
भाषा] । वातुलकादिति । 'वार्ताकुरि वार्ताके इत्यादौऽपि च वृत्ते' इति विक्रमे
चित् । 'वार्ताकं मितलं किञ्चिद्विपरिवर्तनम्' इति वैयक्याख्यम् ।

३६० । प्रदेर्मित् सम्प्रसारणसङ्गोपस्य ॥३८०॥

दी—। 'उदाकुर्वन्' चिके ध्यात् चित्तके च सर्वोभूयि ।

मित—। पदे कृतसिने पदे । अन्तात् काङ् । धातो रक्षस्य सम्प्रसारणम्
अकारस्य सङ्गोपस्य । 'उदाकुर्वन्' इत्यमरः ।

३६१ । सृ-सु-वचिभरोऽन्युजागूजत्त, चः ॥३८१॥

दी—। अन्वच्, आगूच, अक्रुच् एते क्रमात् स्रुः । 'सरस्रु-
मैत्रवांतयोः' । यवागूः । 'वचक्र विप्रवान्मिनोः' ।

मित—। सरस्रुत् । यीतेरागूत् । वचरेत् । 'सरस्रुर्मेवमनोविति'
'सरस्रुत् पुमान् वारिवाके आन्मानरिचमि' इति नेदिनी । 'सरस्रुत् स्रुत्' इति
मन्वे तु सरस्रुः यौप्रमानीति न्यासात्तम् । 'यवागूचिका यवा विमिषी विरसा च
आ' इत्यमरः । 'वचक्रसु पुमान् विप्रवान्मिनोऽपि' नेदिनी ।

३६२ । भयानकाः शीङ्भियः ॥३८२॥

दी—। भयानकीऽजगरः । भयानकाः ।

३६३ । आशको मूधुगिङ् विधाजभ्यः ॥३८३॥

दी—। लवाचकं दातम् । शवीचकी धातः । शिवाचकः

स्वभ्याम् । ह्योदशदिक्षात् पक्षे कलोपः । 'शिक्षाश्च' नासिका-
मले । धाणको दीनारभागः ।

३६४ । उल्लुक्कदर्विहोमिनः ॥३८४॥

दी— । उल्लुक्कदर्विहोमिनः । उल्लुक्कः सुकप्रत्ययस्य । उल्लुक्कं
ज्वलद्धारम् । ह्योतिर्विः । दर्विः । जुहोतिर्मिनिः । होमी ।

३६५ । द्वियः कुग्रस्य सो वा ॥३८५॥

दी— । द्वीकः ऋकः लज्जावान् ।

३६६ । हसिमृगिणवाग्मिदमिल्लुक्पुर्विभ्यस्तन् ॥३८६॥

दी— । दशभ्यस्तन् स्वात् । 'तितुल्ल—' इति नेट् ।
हस्तः । भर्तः । गतः । एतः । कर्षुरः । वातः । शन्तः ।
दन्तः । 'लीतः स्वादश्चन्द्रिकयोः' । 'पोतो बालवह्निकयोः' ।
धूर्तः बाहुलकाशुषे दीर्विश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ।

नित— । हस हसने । मृग प्राणशरीरे । गृमिशरशरीरे । इव गतौ । वा
गतियन्त्रणयोः । लिल्लुक् कर्षणे । दसु उपपत्तेः । लुक् कर्षणे । धूर्त् कर्षणे ।
धूर्त् द्विधावात् । 'हस्तः करः करिकरः संप्रकीर्तः करेऽपि चन्द्रसे वीथात् परोवासे'
इति निदिही । भर्तौ भूषोक्तः । तत्र भवो मयैः । दिगादेराकृतिगण्यत्वात्प्रसिद्धयत् ।
'पोतो' मेघ इति 'ल्लुक्—कृतम्' इत्यतः कैयटः । 'पीतो पादोऽर्जकी विभ्यः' इत्यमरः ।

३६७ । नजराप इट् च ॥३८७॥

दी— । नापितः ।

नित— । नजपूर्वादाग्रीतिस्तन् । प्रत्ययस्य । इट् इत्यमरः । नाहुलकात् नली
शोषाभावात् । 'नितुल्ल—' इति लिल्लुक्कदर्विहोमिनः ।

३६८ । वनिसृष्टभां क्रिय ॥३८८॥

दी— । वनिसृष्टः । वनम् ।

मित—। आत्मा तन् । सं च किं । 'उच्छ्वादिप्रकरणम्' 'तत्तं गीतादिकं वाच्यम्'
इत्यमरः । 'इतन्मयाचितं सखी जीवं भव्यमिति शिव' इति मेदिनी ।

३६८ । अस्मिन्निभ्रः कः ॥ ३६८ ॥

दी—। अस्मिन् । इतम् । सितम् ।

मित—। अस्मिन् परिच्छिन्नम् । 'सितमवसिति च वस्ते, अवसीति, अस्मिन्मां श्री'
इति मेदिनी । 'पितेन दूने रसने सितमपि विज्ञायते संसृज्ज्वातव' इति श्रीहरेः ।

३७० । इतनिभ्रा दीर्घं च ॥ ३७० ॥

दी—। इतः । ततः ।

मित—। आत्मा । इतो । वातायः मेघोवा । 'मोघद्विजातजोह' इति ।
'निष् क्री च संज्ञायाम्'—इति । 'इत' परित्यागे—'अस्मात् कि' । 'इत' इतिवि
स्यता' इति विक्रमकोषः । 'तेन इतिविदितं निवेदुया' इति २३ । 'पूर्वो पितरि पुत्रे
च ततःपदः स्यतीति पुत्रे' इति । 'वातुलकात् श्रीक्रीडपि तन् । श्रीता साक्ष्यपद्वति ।
रामपदी च ।

'गीता नमःश्रुति साक्ष्यपद्वती च

गीता दशाननरिषीः सङ्घर्षिणी च ।

गीतं कृतं किमग्रे वदन्ति च

गीतोऽसौ च बहुवारसरी च ॥ ३७० ॥

इति धरणिः । दशाननरिषीः शब्दः ।

३७१ । जीमूढोदात्तः ॥ ३७१ ॥

दी—। जीमूतः ।

३७२ । लोष्टपलितौ ॥ ३७२ ॥

दी—। लुनातेः कः । लखं लुट् । 'लोष्टं' वा । 'लोष्टम् ।

पलितम् । ('लोष्टानि लोष्टवः पुं लिङ्' इत्यमरः) ।

२७३। सामयमित्यम् ॥२८३॥

दी—। कश्चित्करोती वर्षमेदी।

२७४। कश्चिदस्य लोका ॥२८४॥

दी—। 'रोहितो मृगमत्स्वयोः'। लोहितं रक्तम्।

नित—। कश्चिदित्यदि। इतन्मत्स्वमे परत इति शेषः।

२७५। पिशोः किञ्च ॥२८५॥

दी—। पिशितं मांसम्।

२७६। अदक्षिणुहिष्टहिमय जायः ॥२८६॥

दी—। अजायो यज्ञपक्षः। दक्षाण्यो गृह्णी गृह्णच।

मृहयायः। गृहयायो गृहस्वामी।

नित—। अजायप्रमथीया इति 'उद्यतकुपे भवति अजाय' इति मन्त्रे साधकः।

मृहयायः मृहयातुः।

२७७। दिधिषायः ॥२८७॥

दी—। दधातिर्दित्वमिच्छ' पक्षः च। 'मित्त्र इव यो

दिधिषायः अभूत्'।

२७८। ह्य एषः ॥२८८॥

दी—। परीक्षः। (प्रत्ययस्य कित्वाभावाद् गुणः)।

२७९। सुवः कस्यचिदसि ॥२८९॥

दी—। 'सुवेय' सुववर्चसम् पदभृम्'। (स्तोतव्यमित्यर्थः।

वपुर्कथमिति वेदभाष्यम्)।

२८०। सविदस्यः ॥२९०॥

दी—। सविदस्यो वक्ति।

मित—। राजन्तो वक्रिरिति । अमिन्द्रियौ तु 'राजवशान्—' इति सम्प्रत्यये
राजन् इत्यनन्तरिति श्रव्याहुः ।

३८१ । शूरम्योऽथ ॥३१०१॥

दी—। शूरप्यम् । रमण्यम् ।

३८२ । अर्तेर्निश्च ॥३१०२॥

दी—। अरप्यम् । ('चादस्यः । 'अट्ठवरप्यं विविगम्'

इत्यमरः)

३८३ । पर्जन्यः ॥३१०३॥

दी—। 'ध्रुव सेचने' । यस्य जः । 'पर्जन्यः शत्रुमित्रयोः' ।

३८४ । वदेरास्यः ॥३१०४॥

दी—। 'वदान्यस्तुगमिवास्मिनोः' (इत्यमरः) ।

३८५ । अमिन्द्रियजिषधिपतिभग्नोऽसन् ॥३१०५॥

दी—। असन् भाजनम् । नष्टम् । यजत्रः । वधेन-

माशुषम् । पतत्रं तनूकम् ।

३८६ । गडेरदेवकः ॥३१०६॥

दी—। कडवम् । उखयोरेकत्वकारणात् कलवम् ।

मित—। नव सेचने । अनादनम् । 'अनन' योनिभार्ययोस्त्वन्तः ।

३८७ । इमसित् ॥३१०७॥

दी—। अरता चर्ममयी रज्जुः । ('अनादनम्-चित्

स्वात्') ।

३८८ । सुविदेः कलवः ॥३१०८॥

दी—। 'सुविदसं' कुटुम्बकम् ।

रवयोः कोकिलः । शमयः पञ्चिका पञ्चाथ । पञ्चयोधूसः ।
वन्दोति पाठं कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः वन्द्यते वन्दते वा
वन्द्यः । स्तोता सुल्लखः । जीवय आयुषान् । प्राणयो
यस्यवान् । बाहुलकाच्छमिदंमिश्राम् । शमयसु शमः शान्ति-
दान्तिसु दमयो दमः ।

मित—। शौकादयः शपाः । शमययति । शमयवीचस्तमुदाहरतम् ।

२८४ । शृण्वसित् ॥३॥११४॥

दौ—। भवयो श्लोकपालः । (शृणुः परोऽयप्रत्ययचित्) ।

२८५ । रुदिविदिभग्नो जित् ॥३॥११५॥

दौ—। रोदित ति रुदयः शिशुः । वेत्तीति विदयः ।

मित—। आभ्यामभयप्रत्ययोचितम् । विदयो विदितिविभक्त्या—वेत्तीति । वेदभाष्ये
तु 'विदवेवाभुव' इति मन्वेविदवेषु भेषेण इति व्याख्यातम् ।

२८६ । उपसर्गे वसीः ॥३॥११६॥

दौ—। आवसयो गृहम् । संवसथो ग्रामः ।

२८७ । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपविमि-
महिभग्नोऽसच् ॥३॥११७॥

दौ—। तयोदशभग्नोऽसच् स्यात् । अतसीत्यसेसो वाहुल्यभा-
व । अवतीत्यवसो । रज्ज्वा । भानुच । चमन्वस्मिन् । ज्वमसः
सोमपानपात्रम् । तान्मन्वस्मिन् । अति । ज्वमसोऽन्धकारः ।
भग्नसोऽनुकुलः । 'रभसो वेगवर्धयोः' । 'समसो घनं यापकश्च ।
नभते नभयति वा नभस आकाशः । तपसः पञ्चो 'चन्द्रश्च' । पतसः

पञ्चैः । पञ्चसः कण्ठकिफलाः । पञ्चसः पल्लवस्यम् । मशकं

1. **Introduction**
 2. **Background**
 3. **Methodology**
 4. **Results**
 5. **Conclusion**
 6. **References**
 7. **Appendix**
 8. **Index**
 9. **Table of Contents**
 10. **Figure 1**
 11. **Figure 2**
 12. **Figure 3**
 13. **Figure 4**
 14. **Figure 5**
 15. **Figure 6**
 16. **Figure 7**
 17. **Figure 8**
 18. **Figure 9**
 19. **Figure 10**
 20. **Figure 11**
 21. **Figure 12**
 22. **Figure 13**
 23. **Figure 14**
 24. **Figure 15**
 25. **Figure 16**
 26. **Figure 17**
 27. **Figure 18**
 28. **Figure 19**
 29. **Figure 20**
 30. **Figure 21**
 31. **Figure 22**
 32. **Figure 23**
 33. **Figure 24**
 34. **Figure 25**
 35. **Figure 26**
 36. **Figure 27**
 37. **Figure 28**
 38. **Figure 29**
 39. **Figure 30**
 40. **Figure 31**
 41. **Figure 32**
 42. **Figure 33**
 43. **Figure 34**
 44. **Figure 35**
 45. **Figure 36**
 46. **Figure 37**
 47. **Figure 38**
 48. **Figure 39**
 49. **Figure 40**
 50. **Figure 41**
 51. **Figure 42**
 52. **Figure 43**
 53. **Figure 44**
 54. **Figure 45**
 55. **Figure 46**
 56. **Figure 47**
 57. **Figure 48**
 58. **Figure 49**
 59. **Figure 50**
 60. **Figure 51**
 61. **Figure 52**
 62. **Figure 53**
 63. **Figure 54**
 64. **Figure 55**
 65. **Figure 56**
 66. **Figure 57**
 67. **Figure 58**
 68. **Figure 59**
 69. **Figure 60**
 70. **Figure 61**
 71. **Figure 62**
 72. **Figure 63**
 73. **Figure 64**
 74. **Figure 65**
 75. **Figure 66**
 76. **Figure 67**
 77. **Figure 68**
 78. **Figure 69**
 79. **Figure 70**
 80. **Figure 71**
 81. **Figure 72**
 82. **Figure 73**
 83. **Figure 74**
 84. **Figure 75**
 85. **Figure 76**
 86. **Figure 77**
 87. **Figure 78**
 88. **Figure 79**
 89. **Figure 80**
 90. **Figure 81**
 91. **Figure 82**
 92. **Figure 83**
 93. **Figure 84**
 94. **Figure 85**
 95. **Figure 86**
 96. **Figure 87**
 97. **Figure 88**
 98. **Figure 89**
 99. **Figure 90**
 100. **Figure 91**
 101. **Figure 92**
 102. **Figure 93**
 103. **Figure 94**
 104. **Figure 95**
 105. **Figure 96**
 106. **Figure 97**
 107. **Figure 98**
 108. **Figure 99**
 109. **Figure 100**
 110. **Figure 101**
 111. **Figure 102**
 112. **Figure 103**
 113. **Figure 104**
 114. **Figure 105**
 115. **Figure 106**
 116. **Figure 107**
 117. **Figure 108**
 118. **Figure 109**
 119. **Figure 110**
 120. **Figure 111**
 121. **Figure 112**
 122. **Figure 113**
 123. **Figure 114**
 124. **Figure 115**
 125. **Figure 116**
 126. **Figure 117**
 127. **Figure 118**
 128. **Figure 119**
 129. **Figure 120**
 130. **Figure 121**
 131. **Figure 122**
 132. **Figure 123**
 133. **Figure 124**
 134. **Figure 125**
 135. **Figure 126**
 136. **Figure 127**
 137. **Figure 128**
 138. **Figure 129**
 139. **Figure 130**
 140. **Figure 131**
 141. **Figure 132**
 142. **Figure 133**
 143. **Figure 134**
 144. **Figure 135**
 145. **Figure 136**
 146. **Figure 137**
 147. **Figure 138**
 148. **Figure 139**
 149. **Figure 140**
 150. **Figure 141**
 151. **Figure 142**
 152. **Figure 143**
 153. **Figure 144**
 154. **Figure 145**
 155. **Figure 146**
 156. **Figure 147**
 157. **Figure 148**
 158. **Figure 149**
 159. **Figure 150**
 160. **Figure 151**
 161. **Figure 152**
 162. **Figure 153**
 163. **Figure 154**
 164. **Figure 155**
 165. **Figure 156**
 166. **Figure 157**
 167. **Figure 158**
 168. **Figure 159**
 169. **Figure 160**
 170. **Figure 161**
 171. **Figure 162**
 172. **Figure 163**
 173. **Figure 164**
 174. **Figure 165**
 175. **Figure 166**
 176. **Figure 167**
 177. **Figure 168**
 178. **Figure 169**
 179. **Figure 170**
 180. **Figure 171**
 181. **Figure 172**
 182. **Figure 173**
 183. **Figure 174**
 184. **Figure 175**
 185. **Figure 176**
 186. **Figure 177**
 187. **Figure 178**
 188. **Figure 179**
 189. **Figure 180**
 190. **Figure 181**
 191. **Figure 182**
 192. **Figure 183**
 193. **Figure 184**
 194. **Figure 185**
 195. **Figure 186**
 196. **Figure 187**
 197. **Figure 188**
 198. **Figure 189**
 199. **Figure 190**
 200. **Figure 191**
 201. **Figure 192**
 202. **Figure 193**
 203. **Figure 194**
 204. **Figure 195**
 205. **Figure 196**
 206. **Figure 197**
 207. **Figure 198**
 208. **Figure 199**
 209. **Figure 200**
 210. **Figure 201**
 211. **Figure 202**
 212. **Figure 203**
 213. **Figure 204**
 214. **Figure 205**
 215. **Figure 206**
 216. **Figure 207**
 217. **Figure 208**

॥ शिवः ॥ अथ सातव्ययमभिः । अथ रथवासी । अथ पदसि-सप्त साङ्गत्वात् ।
अथ मङ्गले मङ्गल्ये । रथ रामस्ये । कुलस्य प्रसूतेः । अथ तुल्य विद्यावान् (भूवि-
द्याविदः) । तप सन्तापि । पद गतौ । पद व्यवहारे कृती च । अथ
मुलत्वात् । अतसो वायुरात्मा चेति । 'अथविन्दन् अतसिनु तिष्ठति' इत्यत्र वेदभाष्ये तु
'अतसिनु काष्ठेनु' 'अतसिनु न गच्छन् इति दर्शनात्' इति व्याख्यातम् । गौरादिवाह
कौत् । अतसी । 'अतसो स्वादुला चना' इत्यमरः ।

॥ ५८५ ॥ वेणसुट, च ॥३॥ ११८॥

दी—। बाहुलकादात्वाभावात् । वेतसः ।

सित—। इत्थं वेति । यत्तु असुखप्रत्ययः । 'आदिषः—' इत्याख्ये प्राप्तं आह
पादुकादिहिति ।

३८८ । नहियुभ्यां यित् ॥१॥११८॥

दी— वाइसीजगर; । यावसस्त एसङ्घातः ।

४०० । वयस ॥५॥१२०॥

दी—। त्रयमती । वायसः काकः । (अस्मादपि अस्य
निष्ठः) ।

४०१ । दिवः क्षित ५३।२१॥

॥ २॥ दिवसम्—दिवसः । (अस्य प्रत्ययः । सच कित्) ।

ॐ०२ । कृ शृगलिवेलिगर्दिभ्योऽभव ॥२॥२२॥

दौः। करभः। यरभः। शलभः। कलभः। मलभः।

शिवः— 'सञ्जिवन्दादाकानिष्ठं' करस्य करलो बहिः । 'इत्यमरः । 'भित्तस्य पत्नी' इति च सेदिनी । 'सुनी, पुत्रश्च सुनी' इति । 'कृतस्य कर्मिण्यस्य' इति चामरः ।

४०२ । ऋषिषिभ्यां कित् ॥ ३।१२२ ॥

दी—। ऋषभः । ऋषभः ।

४०४ । रुषेर्निष्पृष् ॥ ३।१२४ ॥

दी—। 'रुष हिंसायाम् । अस्मादभवत् नित् कित् स्वात् ।
लुषादेशश्च । 'लुषभो मत्तदन्तिनि' ।

४०५ । रासिष्विभ्याश्च ॥ ३।१२५ ॥

दी—। रासभः । वज्रभः ।

४०६ । जूविषिभ्यां भक्त् ॥ ३।१२६ ॥

दी—। जरन्तो महिषः । वेशन्तः पश्वसम् ।

नित्—। 'भीन्तः' इति कस्य भन्तादेशः । गुणः ।

४०७ । रुद्दिनन्दिजोविषाणिभ्याः पिदाणिक् ॥ ३।१२७ ॥

दी—। रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त
श्रीवधम् । प्राणन्तो वायुः । पिश्वान्कीव । रोहन्तो ।

४०८ । तृभूयद्विषसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्याश्च

॥ ३।१२८ ॥

दी—। दृशभगो भक्त् स्वात् । स च पितृ । तरन्तः
समुद्रः । तरन्तो नौका । भवन्तः काशः । वदन्तो वायुः ।
वसन्तः ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । मण्डेर्घटा-
दित्वाणिक्त्तं ह्रस्वः । 'अयामन्तः' (२१११) इति खेयः ।
गण्डयन्तो कलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रसुतः ।
नन्दयन्तो नन्दकः ।

मित्र— 'जयन्तः प्राक्कालसन्निवृत्त्यनन्तरं । नृपः । जयन्तः । तदाह—
नन्दयन् इति ।

४०८ । हन्तिर्मुट् हि त्र ॥३१२८॥

दो— 'हन्तः । चाट् भक्षप्रत्ययः । हन्ति चातपमिति
विग्रहः ।

४१० । भन्दे नलोपश्च ॥३१२९॥

दो— 'भदन्तः प्रवर्जितः । (भदि कल्याणे मुखे चारसाद्
भक्ष) ।

४११ । ऋच्छेरः ॥३१३१॥

दो— 'ऋच्छरा श्रेया । बाहुलकाज्जर्भभरादयः ।

४१२ । अर्तिकमिन्नमिचमिदेविदासिभ्रञ्चित् ॥३१३२॥

दो— 'पठ्भगोऽञ्चित् स्त्रीत् । अरः कपाठम् । कमरः
कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ।

मित्र— 'अरः हृदयपट्टिकी । भ्रमरः कामुकश्च । चमरः वासरेणो मेघरी
मृगमेदयोः इति सङ्घत्त मीरिनी । वासरः— वसिष्ठायादयः । वायश्च । वायुते वायवः
कोकिल इति च केषित् ।

४१३ । कुपः करन् ॥३१३३॥

दो— 'कुररः पक्षिभेदः ।

मित्र— 'कुररः उत्तमोगः । उत्तमोगकुररी समाविद्यमरः । कुररीत्यपि
वर्तते । कुररीकभूयः इति रषी ।

४१४ । अङ्गिमदिभन्दिभ्र आरन् ॥३१३४॥

दो— 'अङ्गनरः । मदीरी । मदीः । मदीरः पारः
जातकः ।

४१३। गङ्गा-कङ्क च ॥३१३३॥

दी—। 'कङ्कः' ('कङ्कः पिङ्गले दाने') इति ।

४१४। मृङ्गारसङ्कनसौ ॥३१३४॥

दी—। मृङ्गारसङ्कनसौ । मृङ्गारो रसः ।

'मृङ्गारः कनकालुका' ।

मि—। 'मृङ्गारः सुरते गटो रसो च' इति ।

मृङ्गारसङ्कनसौ इति सिद्धिः ।

४१७। कञ्चिमृजिभया चित् ॥३१३७॥

दी—। कञ्चिः सीतः । कञ्चारो मयूरः । मर्यादा ।

४१८। कमेः किदुषोपधयोः ॥३१३८॥

दी—। 'चिदित्यनुवृत्तेरन्योदात्तः' । कुमारः ।

मि—। 'कामयते' इति कुमारः । 'चारु' प्रत्ययः । 'कुमारः' साधुः । 'कमे' सुवर्णव्यापकः । 'कामयते' इति कुमारः । 'चारु' प्रत्ययः । 'कुमारः' साधुः । 'कमे' सुवर्णव्यापकः । 'कामयते' इति कुमारः । 'चारु' प्रत्ययः । 'कुमारः' साधुः । 'कमे' सुवर्णव्यापकः ।

४१९। तुषारादयश्च ॥३१३९॥

दी—। तुषारः । वासारः । सहार आश्रयभेदः ।

मि—। 'चारु' प्रत्ययान्ता निपातन्ती ।

४२०। दीङ्गो मुट् ॥३१४०॥

दी—। दीङ्गः सुवर्णभरणम् । 'दीङ्गः' प्रत्ययः ।

४२१। सतैरपः पुक् च ॥३१४१॥

दी—। सर्वपः । 'अपः' प्रत्ययः । 'पुक्' ।

४२२। अविश्रुटिदेलिकविश्रुजिमः ॥३१४२॥

दी— 'उषपी यज्ञिसूक्तयोः' । कुठपी मानभग्नम् ।
दक्षपः प्रहरणम् । कृषपः शाकापात्रम् । खणपः घृतम् ।

४२३ । कषिः सम्मसारणम् ॥३११४२३॥

दी— कुणपः । (चतुष्कपम् । कुणपः पूतिभन्ध
शब्देऽपि) ।

४२४ । कपयाक्रवर्मणम् ॥३११४२४॥

दी— खरि भेदः । (कुणप इति तूभयत्रैव समानमिति
भावः) ।

४२५ । विटपः पिष्टपविशिपोलपाः ॥३११४२५॥

दी— चत्वारोऽस्मी कपनप्रत्ययान्ताः । 'विट' शब्दे ।
'विटपः' । विमतेरुदेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । पत्वम् । पिष्टपं
भुवनम् । विशदीः प्रत्ययादेरित्त्वम् । विशिपं मन्दिरम् ।
वलतेः सम्मसारणम् । 'उषपं कोमलं दृश्यम्' ।

नित— 'पिष्टपं भुवनं जगदि'त्यमरः ।

४२६ । वृतेस्तिकान् ॥३११४२६॥

दी— वर्तिका ।

४२७ । कृतिभिदिलतिभयः कित् ॥३११४२७॥

दी— कृतिका । भित्तिकाभिर्भित्तिः । कृतिका गोधा ।

४२८ । इत्यधिभ्यां सकान् ॥३११४२८॥

दी— इष्टका । अष्टका ।

४२९ । इत्यस्यगन्ताग्रसूक्तो ॥३११४२९॥

दी— इत्यस्य गन्ताग्रसूक्तः ।

नित—। इत् + तन्मन्तवसुनी इति ऋदः । तन्मन् : (तन्) प्रत्यये एतच् ।
तन्मन् (तन्मन्) प्रत्यये तु एतच् । एतच् : एतयसौ । एतयसः इत्यादि वेद्य-
बन्धमा । एतयो नामभिन्ना इति वेदध्वान् साधनः ।

४३० । वीपतिभ्यां तनन् ॥३१५०॥

दी—। 'वी गत्यादौ' । वेतनम् । पसनम् । ('पसनं
पुटभेदकम्') ।

४३१ । दृष्टलिसर्गं भः ॥३१५१॥

दी—। दर्भः । 'दर्भः स्राष्ट्रविपक्षयोः' । (दर्भः कुशः) ।

४३२ । अतिगृभ्यां भन् ॥३१५२॥

दी—। अभः । गर्भः । ('गर्भो भू कोऽर्भके कुची' इति
मेदिनी) ।

४३३ । इणः कित् ॥३१५३॥

दी—। इभः । ('इणोभः । स च कित् । इभः स्यात्स्वि रभः
—इत्यमरः') ।

४३४ । असिसञ्ज्ञिभ्यां कित् ॥३१५४॥

दी—। अस्त्रि । सञ्ज्ञि ।

४३५ । पुञिर्गुञिश्चिभ्यः कित् ॥३१५५॥

दी—। पुञिर्विञ्जिः । कुञिः । शुचिर्वीततः ।

४३६ । अशेर्नित् ॥३१५६॥

दी—। अस्त्रि । ('अशूच्यासौ । अस्मात् कित् । नित् ।
षत्वकत्वधत्वानि') ।

२२७. द्युः कसुः ॥३१५७॥

दी— 'द्युः' । (प्रत्ययस्य कित्वाच्च गुणः । यत्त्वकत्वं यत्त्वानि) ।

२२८. अविदुस्तृप्तनिभ्यः ई ॥३१५८॥

दी— 'अवीर्नीरी रअस्वला' । तरीर्नीः । स्तरीर्धूमः । 'तन्नीर्वीर्षादेर्नु' च ।

२२९. यापीः कित् च ॥३१५९॥

दी— ययीरखः । 'पपीः स्यात् सोमसूर्ययोः' ।

वित— 'या' मापके, पर प्रणि, आभ्यानीप्रत्ययीः । स च कित् । धातोर्विध्वनभास कार्यच । 'जिह्वा' शतो जोपः—' इति जोपच ।

४४०. लघेर्मुट् च ॥३१६०॥

१७३. लघ्नीः ।

इत्थुणादिषु तृतीयः पादः ।

॥ ३१५७ ॥ ३१५८ ॥ ३१५९ ॥ ३१६० ॥

॥ ३१६१ ॥ ३१६२ ॥ ३१६३ ॥ ३१६४ ॥

॥ ३१६५ ॥ ३१६६ ॥ ३१६७ ॥ ३१६८ ॥

॥ ३१६९ ॥ ३१७० ॥ ३१७१ ॥ ३१७२ ॥

॥ ३१७३ ॥ ३१७४ ॥ ३१७५ ॥ ३१७६ ॥

॥ ३१७७ ॥ ३१७८ ॥ ३१७९ ॥ ३१८० ॥

॥ ३१८१ ॥ ३१८२ ॥ ३१८३ ॥ ३१८४ ॥

अथ चतुर्थ पादः

४४१ । वातप्रमीः ॥४१॥

दो— वातशब्द उपपदे माधातोरीप्रत्ययः । स च कित् ।
वातप्रमीः । अयं स्त्रीषु सयोः ।

The affix ई and the कित् of the same are drawn from the previous rules 438 and 439. Thus वातप्रमी is obtained with ई which is कित् and by निपातन the वा of वा disappears irregularly. The base is both masc. & fem. as it implies a kind of deer cp—'विचतुःषट्पदीरगाः—' etc—Amara.

भित्त— ईप्रत्ययः स च कित् इति । यद्यपि 'चम्पु—' (४३८) इत्यत्रः 'वापी—' (४३९) इत्यत्राद्युवर्तते इति भावः । निपातनात् बाहोषवीपः । बाहोषवी-
र्षमसिद्धः । 'वातप्रमीर्वातप्रम' इत्यमरः । वातं वायुं भित्तीति सति तदभिमुखं गच्छतीति
विग्रहः । अयं स्त्रीषु सयोरिति । 'स्त्रीषु सयोरपख्याता विचतुःषट्पदीरगाः' इत्यमरोक्तः ।
अन्ये च सुभूतिचन्द्रादिमिरादिभाषिकैश्च साधुकरणादिति भावः । परे तु 'हादिकारान्—'
इति पाचिकोऽत्र कौषिन्वाहुः । आकरे विहरः ।

४४२ । अतन्मन्त्रिवन्ध्वश्चार्पिमन्त्रिः कुतुहलप्रियः कलिप्र-
तुलजिह्वविष्ठविसन् स्वनिधिनृक्षसासानुकः ॥४१॥

दो— हादशभ्यः कृमात् स्युः । अर्तेः कलिर्घं । यणे ।
'वहमुष्टिः करो रन्निः सोरन्निः प्रहृतान्निः' इति । तन्नेर्घितुच ।
तन्मन्त्रिण्युः रन्निः । अन्नेर्घितुच । अन्नेर्घितुच ।
अनिष्टः स्वविरान्तम् । अन्नेर्घितुच । अन्निष्ठो भानुः । अन्नेर्घितु-
रिसन् । अर्पिसोऽयमांसम् । मदेः स्यन् माह्वः । अन्नेर्घितु-

अतिथिः । अङ्गैरुलिः अङ्गुलिः । कीर्तिरसः । करसः । अच
इत्येके । कचचम् । कीर्तिरसः । कीर्तिरसो दुरात्मभा । कवेरानुक् ।
कमानुः ।

The twelve affixes कञिच्, कतुच्, कलिच्, कहुच्, कठच्, कचम्, कञ्
इतिच्, कलि, कच, कान्, and कानुक् are added respectively after
the twelve roots कट्, कति (कत्), कञि (कञ्), कलि (कल्), कलि
(कल्), कर्षि, कटि (कट्), कति (कत्), कञि (कञ्), क, क and कञि
(कञ्).

मिति— क गती, कतु विहारि, कहु व्याकादी, कहु युाचने, कचुव्याकादी
(कञिचयचकाणि गतिर), क गती कान् (कर्षिः), कटो इषे, कच सातव्यगमने,
कचि तत्पर्वः, क कट्टे, क मित्रके, कच तनूकरणे—एभ्यः कट्टयभ्यः कसेच कञिच्, कतुच्
कलिच्, कहुच्, कठच्, कचम्, कञ्, कचिम्, कलि, कच, कान्, कानुक् इत्येते कट्टय
प्रत्ययाः स्युः । कञिच इत्यस्य सिद्धाद गुणाभावे पाङ्—अतिथिः । रतिः । अरतिरिति
प्रसङ्गादुक्तम् । न रतिपरतिरिति नल्लसमासः । तत्त्वतुर्वावुरिति । उरन्वत्तुत्तानुभा-
रादिवदवश्यम् । चेद् न 'नोर्कं विभुसं नञ्नुः द्विवच' इत्यतः तत्त्वतुर्नञ्मिति भाव्यम् ।
तथा तन्मोवाचसं 'सञ्चारिणं न तत्त्वतु' इत्यादौ तत्त्वतुर्नञ्मिति व्याख्यायम् । मत्तस्य इति
'मत्तस्यो नोमोऽयं पुंमुचि देवे' इति मेदिनी । 'अच इत्येके इति । अच इत्यत्र अच
इति पठनीत्यर्थः । कचचमिति । पुंनपुं संकेतिर्लोऽयम् । तदुक्तं वर्गे इत्यनम् ।
उरन्वत्तुः कट्टको नञ्चरः कचचोऽस्तिवाचम् इत्येतत् । कथानुरधिः । कथानुत्तुः पञ्चमो-
ऽयम् इत्यनम् ।

४४६ । अः करम् ॥४४॥

टीका— उत्तररक्तौ सिद्धयुक्तादिह ककारेण नत्वम् ।

अर्कोः ।

मिति— अः किरावाच् । अर्कोः कचचमितिः रतिरित्येव ।

४४४ । पुषः कित् ॥४१४॥

दी—। पुष्करम् ।

नित—। पुष—पुष्टे अस्मात् कारणे कित् । न पुषः । 'पुष्करं जलपत्रयोः । रुद्रिहस्त्यायकाशयोः' इति मेदिनी । पुष्कराशेषाश्वय वभञ्जेति दन्तुमाश्वरितम् ।

४४५ । कर्त्तव्य ॥४१५॥

दी—। पुष्कलम् ।

नित—। पुष्कलेः कलन् । सोऽपि कित् । 'पुष्कलं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः ।

४४६ । गमिरिति ॥४१६॥

दी—। गमिष्यतीति गमी । ('भविष्यति गम्यादयः' इति स्यादिदम्) । [अयमपि णिङ्त्वेन गामी इति ; यदा-भविष्यति णिनीगामी इति केचित्] ।

४४७ । आङ्गि णित् ॥४१७॥

दी—। आगामी । (भविष्यतीत्येव) ।

४४८ । भुवश्च ॥४१८॥

दी—। भावी । (भुवः पर इनिर्णित्) । [यदा-भविष्यति णिनी भावी इति मङ्गिनाद्यादयः] ।

४४९ । प्रेक्षः ॥४१९॥

दी—। प्रेक्षायी । (इनिर्णित् । आतोयुगिति युक्) ।

४५० । परमे कित् ॥४२०॥

दी—। परमेष्टी ।

नित—। परमशब्दे उपपदे साधारणत्वेन च कित् । कित्वास्तुतोऽपि चेत्यालोपः । 'परमेष्टी पितामहः' इत्यमरः । 'इत्यदन्तात्' इति, सप्तमा अणुच् । इष्ट्वीरिति वक्तव्यम् ।

४५१ । मन्थः ॥४११॥

दी—। मन्थते दिनिः कित् स्वात् । कित्वाभकारलोपः ।

(मथिन् इति) मन्थाः—मन्थानौ—मन्थानः ।

नित—। कित्वादिनि । 'मनिदिताम्—' (४१८) इत्यनेनेत्यर्थः । मथिन् इति प्रातिपदिकम् । तस्य स्त्रीपरे चाङ्—मन्था इति । 'पथिमयि—' (४५६) इत्यात्मम् । 'इमोऽनुसर्पणामस्थाने' (३६६) इति इकारस्य फलस्य चकारः । 'यो नः'—' (३६७) इति यस्य न्वादेशः । 'मन्था मन्थनदण्डे स्याद् वल्ले वनेऽपि च भूतः' ।

४५२ । पतस्त्रच ॥४१२॥

दी—। पन्था—पन्थानौ ।

नित—। पतंष्ट्रं गतादिभिक्षादिनिः । धातोकारस्य यकारः । पथिच् । पथे भताविद्यमानात् यत्राद्यधि पथ इत्यकारान्तोऽपि । 'पाथः पथस्य मार्गश्च' इति सुसूक्तिचङ्गः ।

४५३ । खजेराकः ॥४१३॥

दी—। खजाकः पञ्चौ । (खज मन्थे) ।

४५४ । वलाकादयश्च ॥४१४॥

दी—। वलाका । मलाका । पताका ।

नित—। वलाका वक्रपङ्क्तिः स्याद् वलाका भिन्नकण्ठिका । वलाका कासुकी गीता मलाकाश्च वली मतः इति विग्रहान्वयी । 'पताका वैजयन्ता च श्रीमाम्नी सुदृकाङ्गयोः' इति मेदिनी ।

४५५ । पिनाकादयश्च ॥४१५॥

दी—। पार्तिरित्त्वं गुम् च । 'लौवपुंसोः पिनाकः स्वाण्डू-
लंशङ्करधन्वनोः' । 'तड् भाघाते' । तडाकः ।

नित—। लीभिति । चमरादिभम् ॥ पिण्डं सङ्घर्षने—यकारस्य फलं धातोर्गुणागमः 'पिणाकीऽस्त्री लिङ्गप्रत्यये' इत्यादि मेदिनी ।

४५६ । कपिद्विभ्यामीकम् ॥४१६॥

दी—। कपीका पञ्चजातिः । द्वीका नेत्रयोर्मलम् ।

नित—। द्वीकति । चमरश्चमिदम् । पुनश्च द्वयतेः 'अथ २ः' इति इत्यन्ये द्विः । 'अदिकारात्—'इतिहोमि = द्वी । सार्धेऽनि द्विका । 'किञ्चः' इत्यनुवासानात् । 'दिवशी द्विका दूभिः पिपाटश्च द्वयो मलम्' इति विक्रमादित्यकीञ् ।

४५७ । अग्निद्विभ्यां निध ॥४१७॥

दी—। अनीकम् । द्वीकम् ।

४५८ । चङ्गयः कङ्गयश्च ॥४१८॥

दी—। 'कङ्ग शब्द' । अस्माद् यङ्सुगतादौकम् । भातोः कङ्गादेशश्च । 'घण्टिकाया कङ्गीका सैव प्रति सरापि च' ।

नित—। चङ्गश्च इति कङ्गशब्दे इत्यङ्गयङ्सुगतास्य पञ्चस्वीकृतम् । तस्मै भातीर्वङ्सुगतास्य कङ्गादेशश्च इत्येकं परि इति बोध्यम् ।

४५९ । शृं पृ वृत्वा हं शक् चाभ्यासस्य ॥४१९॥

दी—। शर्शरीको द्विस्तः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीको कृटिलकीयः । (चादीकन् प्रत्ययः) ।

४६० । फर्फरीकादयश्च ॥४२०॥

दी—। 'स्फुर स्फुरण' । अस्मादीकम् भातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं क्षितलयम् । दर्दरीकं वादितम् । भर्भरीकं शरीरम् । तिन्त्रिङ्गीको वृक्षभेदः । 'चरेन्' म् च' (गणसूत्र) । चचरीको अमरः । भर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्त्रिका ।

पुञ्जरीः पुञ्जरीकं चादिसम् । पुञ्जरीको व्याजोऽन्विदिङ्-
गजस्य ।

सित—। ईकन्प्रत्ययान्तानिपात्यन्ते । कर्कोऽस्मिन्वेति । उज्ज्वलसदृशोक्तिरिवम् ।
वस्तुतस्तु धावोर्वित्त्वम् । उकारस्यकारः सलोपः । 'एक्' चाभ्यासस्य' इति द्रमपादाङ्ग-
मेवात्रयायमित्याकरे । 'तिङ्किङ्कोपिचानुक्ता' इत्यमरे तु यस्यान्तरम् । तिङ्किङ्कोपिचानु-
क्ता तिङ्किङ्कोपापिचिबाम्' इति शाचपतिः । ककार्याङ्गुर्गल्लित्तिस्त्वमरः । 'पुञ्जरीकं
सिद्धान्तोक्ते सितम्बले च येवमे । पुञ्जि व्याजे च दिङ्ङानि कोशकारेऽपि च' इति
मेदिनी ।

४६१ । ईषे सिद्धस्त्वञ्च ॥४२१॥

दी—। इषीका प्रलोका । (चादीकन् प्रत्ययः) ।

४६२ । ऋजीञ्च ॥४२२॥

दी—। ऋजीका उपहतः । (ईकाम् प्रत्ययः) ।

४६३ । सर्तेर्नुम् च ॥४२३॥

दी—। सृणीका साक्षा ।

सित—। तुम् वेति । चादीकान् । 'सृणीका सन्दिनौ साक्षा' इत्यमरः ।

४६४ । ऋतः कौकन्कङ्कणी ॥४२४॥

दी—। ऋङ्गीको ऋगः । ऋङ्कङ्कः शिशुः ।

सित—। कौकन् कङ्कणः इति प्रत्ययवयम् । ऋङ्गीको ऋग इति । वैदभाष्ये तु
ऋङ्गीकः सुखयितेति व्याख्यातम् ।

४६५ । प्रलीकादयश्च ॥४२५॥

दी—। कौकिकमन्ता निपात्यन्ते । 'प्रल' भूषणादौ ।
प्रलीकं मिथ्या । विपूर्वाद् प्रलीकं विप्रियं खेदश्च । 'प्रलीकं
पटसंप्रान्ते' इत्यादि ।

मित—। इत्यादौति । आदिपदेन एकते वचीकम् । 'मामसुरस्य मातुस्य वचनीकं पु'मसुरस्यम्' इत्यमरः । वचनेर्ह्रिय वाचोको वीर्णाहय । सुप्रपूर्वा-
दिषसुट् च । सुप्रतीको दिग्वाजमेदः । आस्यते; वचोकोः इत्यादीनां संयङः ।
'कुर्वन्नपि वचनीकानि यः प्रियः प्रियः एव सः'—हितो ।

४६६ । कृतुभगामौषम् ॥४॥२६॥

दौ—। करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरिता ।

४६७ । शू पुभगां किञ्च ॥४॥२७॥

दौ—। गिरीषः । पुरीषम् । (चादौषम् प्रत्ययः) ।

४६८ । अर्जं वृजं च ॥४॥२८॥

दौ—। वृजौषं पिष्टपचनम् । (ईषणि परे इति शेषः) ।

४६९ । अम्बरीषः ॥४॥२९॥

दौ—। अयं निपात्यते । 'अवि षम्' । अम्बरीषः पुमान्
आष्टम् । अमरसु 'क्षीवेऽम्बरीषं आष्टो मा' ।

मित—। अवनिति । ईषन् प्रत्ययः । तस्य च चष्टे इत्यागमः ।

४७० । कुं शू पु कटि पटि शीटिभ्य ईरम् ॥४॥३०॥

दौ—। करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् ।
कटीरः कन्दरो अघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दन कम्टकः कामब ।
शीटीरस्तगमिनीरयोः । बाह्यादित्वात् प्यञ्—शीटीर्यम् ।

मित—। 'शरीरं वस्त्रं विवहः' इत्यमरः । अर्धर्धादित्वात् पुङ्गिणीऽपि । बाह्यादित्वात्
हिङि अयनादरघोः इत्यादिः ईरम् । एवं शिखीरकिनीरजन्वीरतुनीरादयः ।

४७१ । वरीः कित् ॥४॥३१॥

दौ—। उशीरम् ।

मित—‘अन्धादीरन्मन्त्रव’ कित् । किलाद ‘गन्ध्या’— इति सम्प्रसारणम् ।
 कर्षीर, इत्यादि । धीरं चौरं च मूलं च धीरमस्त्रियाम् इत्यमरः ।

४७२ । कश्चेमुं ट् च ॥४।२२॥

दी—। काश्मीरोदेशः । (धादीरम्) ।

४७३ । कश्च उच्च ॥४।२३॥

दी—। कुरीरं मैथुनम् ।

मित—। कुरीररादीरत् । काश्मीरोदेशः । कपिलादिनामने कुरीरः कर्षटकः ।

४७४ । घसेः कित् ॥४।२४॥

दी—। चीरम् ।

मित—। प्रत्ययपदने । काश्मीरोदेशं कित् आत् । किलाद ‘समहन’— इत्युपधा-
 चीरः । कल्पयति । चीरं दुग्धं च नीरं चेति विधः ।

४७५ । गभीरगभीरौ ॥४।२५॥

दी—। गभीर्भः । पत्ते सुम् च । (निम्नं गभीरगभीर-
 मित्यमरः) ।

४७६ । विषा विष्ठा ॥४।२६॥

दी—। स्वतीर्णज्ञातश्च विपूर्वाभ्याम् आग्रत्ययः । विषा
 बुद्धिः । विष्ठा स्वर्गः । अव्यये इमे ।

४७७ । पच एलिमच् ॥४।२७॥

दी—। पचेलिमो वञ्जिरव्योः ।

मित—। ‘वञ्जिमर उपसङ्गणम्’ इति वार्तिकान् (‘तव्यत्’— २८२४) प्राप्तं
 ‘पचेलिम’ इति कर्मणि निष्पन्नः । पचेलिमा नावाः । पञ्जव्या इत्यर्थे इति तत्र-
 वीजत्वान् । पचन्तु व्रतयेवेति मेरुः । वञ्जिरव्योतिरिति । वञ्जो रवौ वेत्यर्थः ।

४७८ । शीङो ध्रुक्लक्वल्लक्वालनः ॥४१३८॥

दी—। चत्वारः प्रत्ययाः स्तुः । शीधु मध्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शैवालम् शैवालम् । वाहुलकात् वस्योपि—शेषात् जलनीलिका ।

मिश्र—। येरतेऽनेन शीधुर्मध्यविशेषः । 'सैरित्वात्तयः' शीधुः इत्यनन्तरः । अर्धर्वादिपाठात् शीवलश्च । 'शीलं स्वभावे सद्गुणे' इत्यनन्तरः । 'जलनीली तु शैवालं शैवलाः' इति च स एव । 'अस्मिन्मनुष्ये वैवसेनापि रम्यम्' इति वाङ्मनसम् ।

४७९ । मृकणिभ्यामूकोकणी ॥४१३९॥

दी—। मरूको मृगः । काणूकः काकः । (ऊक—ईकौ) ।

४८० । वलिरूकः ॥४१४०॥

दी—। वलूकाः पत्नी उत्पलमूलं च ।

४८१ । उलूकादयस ॥४१४१॥

दी—। वलीः सम्प्रसारणमूकय । उलूकानिम्बपेचकौ । वायदूको वक्ता । मलूकः । 'अमेव्क् च' (गणभूत) । अम्बूको जलशक्तिः । (वल्लं संवरणे इति धातुः) ।

मिश्र—। वायदूक इति । वदेयङ्क्तादूकः । 'यस्य वल' (२४२१) इति ध्रुवोपः । 'वाचोपुक्तिः पटुर्वाग्मी वायदूकोऽतिवक्त्रादि' इत्यनरोक्षी 'वायदूकश्च वक्त्रादि' इति पाठभेदमाश्रित्याह—वायदूको वक्त्रोति । वाहुलकादुक्तमिति प्रत्ययभ्योऽपि प्रत्ययः । 'अलूक्' अल्ल कं प्राहः अल्ल् कानपि अल्ल् कम् इति विश्वकोशः ।

४८२ । शलिमखिभ्यामूकण ॥४१४२॥

दी—। शालूकं कन्दविशेषः । मखूकः । मणूकोभेकः ।

४८३ । नियो मिः ॥४१४३॥

दी—। नेमिः ।

मित— 'सप्त' इत्याह । तस्यान्ते ऋमिः । जीह्वात् । पथिः । पुमान् । इत्यस्य ।
 सप्तस्यैवादन्यस्योऽपि प्रत्ययः । या प्राप्ये । 'शमिः सप्तकुलस्त्रियोः' इति रमसः ।
 तौ चवे । 'शमिः सप्तकुलस्त्रियोः' इत्यजयः ।

४८४ । अर्तैरुच ॥४१४४॥

दी— । अमिः । ('जमिः स्त्रीषु संयोर्वीच्याम्—' मेदिनी) ।

४८५ । भुवः कित् ॥४१४५॥

दी— । भूमिः । (अस्मान्निप्रत्ययः कित् । गुणाभावः) ।

४८६ । अग्नोते रस ॥४१४६॥

दी— । रस्मिः किरणो रज्जयः ।

४८७ । दस्मिः ॥४१४७॥

दी— । दस्य विशरणे । दस्मिर्निद्रायुधम् ।

४८८ । वीज्याज्वरिभगो निः ॥४१४८॥

दी— । बाहुलकायत्वम् । 'वेणिः स्वात् केशविन्धासः

प्रवेष्टौ च स्त्रियाभुभे' । ज्यानिः । हानिः । जूर्ण्यः ।

मित— । 'वेष्टौ' इति च । 'कृदिकारात्—' इति ङीष् । 'ज्यानिर्ङातो
 चतुर्ग्राह' इति विभः । जूर्णिरिति । 'ज्वरतर—' इत्यङ् । जूर्ण्यः स्त्रीरीगः ।

['वीज्याज्वरिभ्यो निः' इति माघे मणिनाचधृतः पाठः ।]

४८९ । सप्तषिभगां कित् ॥४१४९॥

दी— । सृष्टिरङ्गुशः । 'दृष्टिः चोत्थिय भेषयोः' ।

मित— । 'आन्या' निप्रत्ययः कित् । 'अङ्गुयोऽस्त्री सृष्टिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ।

४९० । अङ्गे नलोपस ॥४१५०॥

दी— । अस्मिः । (चात् निप्रत्ययः) ।

३८१। वह्नियिभ्युमुष्माहात्वरिभ्यो नित् ॥४१५१॥

दी—। वङ्गिः। ओषिः। ओषिः। ओषिः। स्तानिः।
हानिः। तूर्णिः। बाहुलकात्स्तानिः।

नित—। एषो निप्रत्ययो नित् आत्। ओषिरिति। 'ऊदिकारात्—' इति
पक्षे ओषी इत्यपि। 'कठिः ओषिः कफुघ्नती' इत्यमरः। मु निप्रत्यये। यौति निप्रत्ययि
'ओषिः स्त्रीपुंसयोश्च आदाकारे आरमन्दिरे' प्रति मेदिनी। ओषिः 'सिचनीः'
'ऊदिकारात्—' इति ऊषि=दीधी। स्तानिश्चयः। 'आदेचः—' इत्यात्मन्।
हानिरपचयः। तूर्णिर्मानः। 'ज्वरस्वर—' इत्युट्।

४८२। वृषिपुत्रिपाणिं चूर्णिभूर्णि ॥४१५२॥

दी—। एते पञ्च निपात्यन्ते। 'वृष्टिः किरणः। वृष्टतेः
सलोपः। वृष्टिरल्पशरीरः। पृषेष्टृश्च। पाणिः। पादतलम्।
चरुरपधाया उत्त्वम्। चूर्णिः। कपटं कश्यतम्। विभर्तृत्त्वम्।
भूर्णिर्धरणी।

नित—। वृ सेचने। निप्रत्ययो गुणाभाषच। किरण इति। व्यासात्तरङ्गी च।
वृष्टतेः सलोप इति। वेदभाष्ये तु 'वह्नियिभ्यो वधिरि वृष्टिमातरः' इत्ययं 'वृष्टिर्माना-
वपायाः भूमिः पुत्रावकतः श्रियः पेषण्यांकि वधिदधिरि आधिक्येन धृतवन्तः। प्रभु ते
(न तु न्युगतीति) सर्वाणि वपाचीति वृष्टिभूर्निः। वृष्टते च—'इयं वृष्टिः।
वृष्टिपुत्रिनिपादौ निपातनादभिनतकपचिह्निः। वृष्टिर्माना वेपो ते तथोक्ताः। 'अव-
न्मन्दति इति सनासान्मस्य कपः प्रतिषेधः' इति व्याख्यातम् (Rigveda R. C.
Dutta Bd. P—1054—55) वृष्टिर्धरणीति। 'न सूचिं रिशब्दे वेदभाष्ये
भूर्णिर्धरकः योषको वा इति च।

४८३। वृष्टभ्यां विन् ॥४१५३॥

दी—। वविर्धस्मरः। दर्विः। (प्रत्ययः क्त्वात्स्विस्त्वम्)

४८८ । अमेरतिः ॥ ४।५८ ॥

दी—। अमतिः कालः । 'अद्यामतिः पुंसि हिम-
दीधितिकालयोः' ।

५०० । वसतिस्वतिभ्रश्चित् ॥ ४।६० ॥

दी—। वसतिः यवनः । 'वसतिगृह्यामिन्योः' । अरतिः
क्रोधः । (आभरः अतिप्रत्ययः चित् । अन्तोदात्तः)

५०१ । अक्षेः को वा ॥ ४।६१ ॥

दी—। अक्षतिरक्षतिर्वातः । (अतिप्रत्ययः) ।

५०२ । हन्तेरंह च ॥ ४।६२ ॥

दी—। हन्तेरतिः स्यादह्लादेशश्च धातोः । हन्ति हरितम-
भया अहतिर्दानम् । 'प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः' ।

५०३ । रमेणित् ॥ ४।६३ ॥

दी—। 'रमतिः कालकामयोः' । (अतिप्रत्ययः । स च नित्)

५०४ । सूक्तः क्रिः ॥ ४।६४ ॥

दी—। सूरिः ।

नित्—। सूक् प्राथिमसप्तमी । सूते एचयति शास्त्रमिति सूरिर्दिशान् । 'वीरान्
सूरिः कवी कष्टि संभवर्णी विचक्षणः' इत्यमरः । सूरिन् एत्वपि । दशपाद्यां 'सूक् रिन्
दीर्घबेजि पाठात् । तव रिनी सकारस्य निष्पन्नम् । एवं सूरौ सूरिषी सूरिश्च इत्येतौ ।

५०५ । अदिशदिभूशुभिभयः त्रिम् ॥ ४।६५ ॥

दी—। अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्ब्रह्मा ।

५०६ । वङ्क्रपादयश्च ॥ ४।६६ ॥

दी—। निश्चयता निपात्यन्ते । वङ्क्रिवाच्यभेदे गृह्यदाह

पाष्ठीस्त्रि च । अग्निः क्षेत्रम् । 'अद्विरङ्गि चरणः' । तदिः सीम्नो
घातुः । 'तन्निर्मोहः' । बाहुलकाद् गुहः । भेरिः ।

नित—। अग्निः कौटिल्ये । तन्निर्मोह इति । निद्रा बाहुल्यं वेति च । 'विमल
नल्लिखमलतन्निद्रा' इति भारविः । 'कदिकारात्' इति ङीष् । एवं भेरौ
स्त्री पठ्यः पुमान् इत्यमरः ।

५०७ । रामदिभ्यां त्रिप् ॥ ४१६७ ॥

दौ—। रात्रिः । अस्ति कुल्लरः ।

५०८ । अदेस्त्रिनिश्च ॥ ४१६८ ॥

दौ—। चास्तिप । अस्ती । अस्तिषो । अस्तिणः ।

अत्रिः । अस्ती । अस्तयः ।

५०९ । पतेरस्त्रिप् ॥ ४१६९ ॥

दौ—। पतत्रिः पत्नी । (पतत्वशब्दात्पत्त्वर्थे इति तु पतस्तीति)

५१० । कृकणिभ्यामीचिः ॥ ४१७० ॥

दौ—। मरीचिः । कशीचिः पल्लवो निनादख ।

नित—। 'मरीचिर्मुनिभिर्देवा गमसायनपु'रकम्' इति सिद्धिनी ।

५११ । खयतेस्त्रिप् ॥ ४१७१ ॥

दौ—। खयीचिर्वीचिः । (अस्मादीचिप्रत्ययः चित्) ।

५१२ । वीचो डिक् ॥ ४१७२ ॥

दौ—। वीचिस्तरङ्गः । तत्र सम्यगेचीचिर्नरकभेदः ।

५१३ । अहनिभ्यामूचय ॥ ४१७३ ॥

दौ—। अहयः सूर्यः । अहयो रात्रयः ।

५१४ । पुरः कुषन् ॥ ४।७४ ॥

दी— 'पुर अद्यगमने' भुषः । 'अन्धेषामपि—' इति दीर्घः । पूरुषः ।

नित— 'जुषन्' किञ्चात् भुषः । इति दीर्घ इति । तथा चानरः 'अः पुनांसः मन्थजनाः भुष्याः पूरुषा नरः' इति ।

५१५ । पूनष्टिकलिभरः उषश्च ॥ ४।७५ ॥

दी— प्ररुषम् । नहुषः । कलुषम् ।

नित— 'परुषं कर्तुरे रुषे निहृरीक्री च वाचस्प' इति मेदिनी । 'नहुषो राजकिशये मागमिषधि' इति शैलचन्द्रः । 'कलुषं तामिस्रिगच्छी' इति विश्वः ।

५१६ । पीयैरूषम् ॥ ४।७६ ॥

दी— पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद् गुणे 'पीयूषोऽभिनयं पयः' । (पीयूषमस्यतम्) ।

५१७ । मरजेनुम् च ॥ ४।७७ ॥

दी— मञ्जूषा । (चाद्रूषन् । 'पिठकाः पेटकाः पेटा मञ्जूषा' इत्यमरः) ।

५१८ । गण्डिष ॥ ४।७८ ॥

दी— गण्डूषः—गण्डूषा । (उषन् प्रत्ययः) ।

५१९ । अरैररुः ॥ ४।७९ ॥

दी— अरुः अरुः । अरुः । अररुः । (अरु + अरुः । गुणः) ।

५२० । कुटः किञ्च ॥ ४।८० ॥

दी— कुटश्चस्त्रुटश्च । किञ्चप्रयोजनं चिन्तायाम् ।

The root कृट कौटिल्ये takes the affix चरस् which is कित् after it. This indication of कित् is objectionable for the rule 'गच्छ कृटादिभ्यः' (2461) provides for कित् of such affixes as are neither कित् nor णित् and this might be treated as कित् whence the prohibition of चरस् which is the object of the author for pronouncing the term कित् here, would have been executed by the same rule 'कित्ति च'. Thus कृटरु means the drawing room.

नित—। कृटः कित्ति । कृट कौटिल्ये । अस्मात् चरस् । स च कित् । कित्त्वप्रयोगेन चित्त्वं । तथाच प्रत्ययस्यास्य कित्त्ववचने गुणनिषेधार्थम् । तच्च तत्सङ्गिभ्यादपि चरीत्सत् । 'गच्छ कृटादिभ्यः—' (२४६१) इति श्रुत्यानुसारात् तस्य अनिलेन कित्वात् 'कित्ति' इत्यस्य प्रवर्तेरिति भावः ।

५२१ । शकादिभगोऽटम् ॥ ४।८१ ॥

दी—। शकटोऽस्त्रियान् । ककिर्गत्वर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ।

५२२ । लकादिकटिकटिभगोऽम्बच् ॥ ४।८२ ॥

दी—। करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकटो सौत्री । कदम्बो वृक्षभेदः । कलम्बोऽग्नभागः । कटम्बो वादितम् ।

नित—। करम्बमिति । तथाच विश्वः—'करम्बी मिविति शान्ताभानाच्छ्रुतिविरुद्धम्' इति । 'कदम्ब' निष्ठुरत्वे शस्त्रीपदस्यैव 'पुमान्' इति भेदिनी । रसयोरभेदात्—'कलम्बो शान्तेर्देवताम्' इति भेदिनी ।

५२३ । कदेर्णित् पक्षिणि ॥ ४।८३ ॥

दी—। कदम्बः कलहंसः । अम्बच् गत्वर्थः । स च णित् । उपधाहृदिः ।

५२४ । कलिकथोरमः ॥ ४।८४ ॥

दी— कलमः । कर्दमः ।

नित— कल सङ्ग्रहणे । कर्दं कृतचित्ते मध्ये । कलमः पुंसि खेदस्यां प्राप्नोति
माठपरिऽपि च इति मेदिनी ।

५२५ । कुचिपुख्योः किन्दत्त ॥ ४।८५ ॥

दी— 'कुच शब्दोपकरणयोः' । कुचिन्दः शब्दः । पुखिन्दौ
जातिविशेषः । (पुल मचत्त्वे) ।

५२६ । कुपेर्वा चञ्च ॥ ४।८६ ॥

दी— कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुमाये ।

नित— कुप कोषे । चञ्चात् किन्दचप्रत्ययः । भानु ब'कारान्नोऽपि । 'तन्तुमायः
कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः । वाङ्मलकात् 'मल भूषणादौ' । अविन्दः । 'प्रधाप्यप्रधया-
विन्दा वशिर्धारमनोऽनु' इत्यमरः । 'अस्मान्निन्दे न धत्तुरेव मुग्धाश्चना गोमय-
गोमयानि' इति माघः ।

५२७ । नीयन्नेर्धयिन् ॥ ४।८७ ॥

दी— निषङ्गधिरालिङ्गकः । (चञोरिति कुत्वम्) ।

५२८ । उद्यतैश्चित् ॥ ४।८८ ॥

दी— उदरधिः समुद्रः । (उदि + यतैरितिच्छेदः ।

चयिन् । सचचित्) ।

५२९ । सतैर्निच ॥ ४।८९ ॥

दी— सारधिः । (सतैर्धयिन् । सचनित् । उदिः) ।

५२० । खर्जिपिप्पलादिभ्य ऊरोराधौ ॥ ४।८० ॥

दी—। खर्जूरः । कर्पूरः । यक्षुरं शुष्कमांसम् । पिप्पुलं
कुशवर्तिः । 'लङ्कं हृदिष' (गणसूत्र) लाङ्गूलम् । कुक्षलः ।
'तमेषु क हृदिष' (गणसूत्र) । ताम्बूलम् । 'मृणातेर्दु गृहृदिष'
(गणसूत्र) । शार्दूलः । 'दुकोः कुक्च' (गणसूत्र) । दुक्षलम् ।
कुङ्कुलम् ।

नित—। खर्जिपिप्पलादिभ्य इति । ऊर + ऊराधौ इति ष्येदः । 'खर्ज' 'मार्जने'
एवमादिभ्यो भातुभ्य ऊरः । 'पिप्प हिसायाम्' एवमादिभ्यश्च ऊराध् इति विवेकः ।
तत्र खर्जूरदिभ्यश्च ऊर उदाहरणम् । निष्ठा ऊराधः । कर्पूर इति । कर्पूरामर्थे ।
अथ कर्पूरमस्त्रियान् इत्यमरः । अथ बाहुलकाद्व्याभावा इति प्रौढमनोरमा ।
यक्षूरमिति । यक्ष संवरणे । एवं शालूरमादरादयः । 'भेदे मन्त्रकथामुशालूरवद-
र्तुवा' इत्यमरः । तक्षूरं लौहमलम् । 'लङ्कं हृदिषे'ति । 'चादुलच्' लाङ्गूलं पुष्प
शोधयोः' इति मेदिनी । कुक्ष इति । कुक्ष श्लेष्मे । दण्डसकारवानयम् । 'कुक्षय
कुक्षोदय मध्यदन्तमुदादतम्' इति विश्वः । ताम्बूलमिति । ताम्बूलाधौ । 'ताम्बूलं
विमर्दं दण्डमिति—चायुर्वेदसंग्रहः । मृणातेरिति । मृ हिसायाम् । ऊराधि परे
भातोर्दं हिंदुं रागमय । 'शार्दूलो राघसास्त्रे । न्यासं च प्रभुमेदे च सप्तमे तुगरस्थिते,
इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । चतरस्थितमुत्तरभादम् । राज शार्दूल इति यथा ।
दुकोरिति । दुगती । कुक्च ष्येदः । ऊराधि चानयोः कुक् । दुक्षलं 'दुक्षलक्ष' लीमं
च । 'कुक्षलं यक्ष सङ्कीर्णवर्णे ना तु तुवानले' इति विश्वमेदिनी ।

५२१ । कुक्चट् दीर्घश्च ॥ ४।८१ ॥

दी—। कुक्षी चित्रमेकनिका ।

नित—। कुक्च ष्येदः । चकान् चट् प्रत्ययः । चाती दीर्घः । कुक्चः कनः ।
'कुक्चकुक्षी कने तुती' इति विश्वः । कुक्षीति 'दिक्' वाच्यम्—' इति कौमुद्रियम् ।

५३२ समीचः ॥ ४।८२ ॥

दी—। समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ।

मित—। सम्पूर्णादिचयट् । दीर्घं चैत्यनुवक्तः ।

५३३ । सिवेष्टेह च ॥ ४।८४ ॥

दी—। सूची दर्भाङ्गुरः । सूची ।

मित—। विभु तनुसक्तानि । यथाष्टकः स्याच्छब्दप्रत्यये परतः । सूचीति ।
द्वित्वात् कौम् । सूची सौवर्गद्रव्ये स्यादात्रिकाभिगयद्रव्ये इति मीदिनी । 'पराम्भिर्यो
न तवाक्षि कः करं मञ्जारसेत् पद्मगरद्वयचये' (कुमार—५) इत्यत्र सूचिरिति "इन्
सर्वधातुष्व" इति इन्प्रत्ययान्तोद्योष्यः इतिवत् ।

५३४ । शमेर्वन् ॥ ४।८४ ॥

दी—। शम्बो मुसलम् ।

५३५ । उल्हादयश्च ॥ ४।८५ ॥

दी—। वनस्ता निपाल्यन्ते । 'उच्च समवासे' । चक्षलत्वं
शुक्लाभावश्च । उल्हो गर्भाग्रयः । शूलं ताम्रम् । निम्बः । विम्बम् ।

मित—। उल्ह इति । 'यस्योल्हेनाहवो गर्भक्षया तेनेदमाहवम्' (नीला—४४) ।
'सर्माश्रयो जरायुः सादृश्यार्थं कालखोऽस्त्रियाम्' इत्यमरादयः । निम्बमिति ।
विम्ब इति च । 'विम्बस्तु प्रतिविम्बे स्नात् भण्डस्य पुनश्च सक्तम्' इति मीदिनी ।
यौ जलान्निव । यथाह वन् । शुभाग्रजः धातुश्चक्षलश्च ।

५३६ । स्तः स्तोऽम्बजयजौ ॥ ४।८६ ॥

दी—। तिष्ठतेरम्बश्च अवक एतौ स्तः स्तःदेशश्च । 'स्तम्बो
गुच्छस्तृणादिनः' । स्तवकः पुष्पगुच्छः ।

मित—। तिष्ठतेः 'अ' इत्यादेशः सादृश्ये चतस्रि न प्रत्यये परे "स्तवर्धः" ।
अभरोतिमाह—स्तम्बो गुच्छ इति ।

५३७। आग्रपिभ्यां ददनौ ॥ ४।८७ ॥

दी—। 'सदो जम्बालयणयोः' । मन्दः ।

नित—। यो तनुकरणे । मय प्राकीर्णे । 'बादिषः—' इत्यात्मम् । पूर्वआद
दः । अपरआद दन् इति प्रत्ययविभागः ।

५३८। अयदादयश्च ॥ ४।८८ ॥

दी—। अयतीत्यर्थः । 'कौतेर्गुम् च' (गणसूत्र) । कुन्दः ।

नित—। अयो वतुवरी मेवच । कौतेरिति । कुन्द इति । उभयतः, दन्
यो मययः । कुन्दः पुन्यविशेषः ।

५३९। वकिमलितनिभ्यः कयन् ॥ ४।८९ ॥

दी—। वलयम् । मलयः । तनयः ।

५४०। वृक्कोः वृग्वुक्च ॥ ४।९० ॥

दी—। वृषय चाययः । वृदयम् ।

नित—। वृक् वरणे । वृक् वरणे । आभ्यां कयन् मलयः । वृमादन्वीः
वृक् वृक् इत्यात्मनौ च । क्रियते विषयेरिति वृत्तं मनः । वृत्तादुभयतः गुणभावः ।

५४१। मिपिभ्यां कः ॥ ४।९१ ॥

दी—। मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिषतेरपि ।
'संवत्सरवयुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनगण्यौः' ।

५४२। अयदादयश्च ॥ ४।९२ ॥

दी—। अयुः । अयुः । अयुः अयुः ।

नित—। अयस्य प्राक् निपात्यके । अयोः प्रादुर्भावे । अकारस्य तच्चाटः । अयुः
अयस्यभिः । अयुःसेषे । अयुःत्वात् । अयुः अयुः वा सेवयति ।

५४२ । अथातिभ्यां कृन् ॥ ४।१०२ ॥

दी—। कृन् गभेदः । आतयतीति शत्रः । असादौ पाठादभस्त्रत्वम् ।

नित—। अशब्दे । अदृष्टमात्रे—अशब्दः ।

५४४ । जनिदाच्युस्तृमदिवमिनमिध्वभा इत्वन्-त्वन्-
जन्-क्तिन्-यक्-स्व-ठ-डटाटचः ॥ ४।१०४ ॥

दी—। जनित्वौ भायापितरौ । दात्वो दाता । चौखो मस्ता
अशब्दः चौखयुस्त्वय । सृष्टिरङ्गुशब्दः सृष्टौ वायुश्च । दृष्ट
भाई कां मूलकं च । मत्स्वः । वक्तुः । छित्वाटिलोपः नमतीति
नटः शैलूषः । विभक्तिं भरटः कुलाखी अतकस्य ।

नित—। जनी प्रादुर्भावः । कृन् नती । अगती । कृन् कर्त्तुः ।
मदी इमे । वक्तुः वक्तव्यः । नम प्रकृत्यः । कृन् धारणयोष्ये एभ्यो एवभ्यो वातुभ्यः
कृत्स्न इत्वन्, त्वन्, यक्, क्तिन्, यक्, स्व, ठ, डट, अट इत्येते नच एतन्वाः कृन् ।
जनयतीति जनित्वो भाया पिता च । तदाह—जनित्वाविति । अत्रोट् । अचिरिति ।
चित्स्वरिण वातुदातोऽयम् । 'अत्रविभ्याम्—' इति तु निमग्नयस्यैवातोदाहः ।
अम वैकथं इत्येतादृशः । यक् इति । वातुलाभाद् वातोः एतन् न समी द इति
एते तु वातुलादिः साधितः । 'सायं सायो भवितुं क्रोमः क्रोमः कृन् यक् यक्' इति
चिरुपकोषः । नटः शैलूष इति । स्वधारणयोष्ये इत्यर्थः । ठित्वात् कृन् । अटौ
विद्वत्को वापि—। वा, इपे, ।

५४५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ४।१०५ ॥

दी—। पेल्वममृतम् । अशम् ।

नित—। अन्येभ्योऽपि वातुभ्य इत्येतादृशः प्रत्ययः इत्यन्तो भवन्तीत्यर्थः । पेल्वमिति ।
पिपतेरित्वम् । अशमिति । विभर्तः यक् ।

५४६ । सुखेहमोनिदेताः ॥ ४१५०६ ॥

दी—। कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसीतो जगत्पदः ।

मिति—। कुच श्रेष्ठे । अस्मात् एतः, एतः, ईदः, ईतः इति प्रत्ययाः कर्मण्यः । 'कुचश्च' ऐगमि सङ्गरजति वा नामस्यो' इति मेदिनी । 'कुचम् स्त्रीरजो-विश्रोगयोः फलपुष्पयो'रिति च । 'कुशीदं जीवने रुद्रास्—' इति च ।

५४७। सागसिन्धुर्णसिन्धुर्णसितम्, साङ्गुग्रन्थालेख्यलपलस-
विष्णुर्णसितम् ॥ ४१२०७ ॥

दौ—उ सनोतेरसिप्रत्ययः उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् ।
 ह्वो मुक् च । वर्णसिर्जसम् । पू—पर्णसिर्जसगृहम् । 'तड
 आघाते' । तण्डुलाः । 'भक्षि लक्षणे' । अश्च । अद्भुतः ।
 'चघेरालः । चषालो यूषकटकः' । इललो सैत्यभेदः । पलुलम् ।
 जिहृषा—भ्यः । ऋकारस्येकारः । धिष्णाम् । श्लेयः । शलाम् ।
 'वा पुंसि ग्रहयं शङ्कुर्ना' ।

नित—। एते निधानान्ते । आद्या अस्तिप्रत्ययान्तास्तेषु । शिष्टाः कर्मच
 जस्यच्—जस्यच् आस्य—वस्यच्—स्य—य प्रत्ययान्ताः । तन्मुखा इति । जस्यत्प्रत्ययो
 मुनागमश्च । अथास्य इति प्रत्ययस्य रेखादुदाहणः । जस्यत्प्रत्ययस्य 'आस्य' इति
 निमित्तमन्तः । तस्येथाकारे विस्तरः । इत्यस्य इति । 'इत्यन्तरेणयोः' । वस्यच्
 प्रत्ययो गुणानामवच । 'इत्येता तावन्नामेदं वा मेदं ईत्यन्तरेणयोः' इति मेदिनी ।
 'इत्येतावन्तिरोदिने—' इत्ययान्तरण्ये इत्येता इति यादवन्तरम् । तच्च 'इति प्रीचने'
 अकारान् 'कु नमिस्त्रिसंशयोः' इति कुनि बोध्यम् । परञ्जमिति । पितृतेर्मस्यच् ।
 मुनागमः । भानोर्इत्यस्य । पितृताविति इति यलुक् । अथसरः । वैश्वः
 प्रलुलभोत्सरः । इत्यसरः । 'विष्वा' स्थाने 'एङि' लोके' इति च । आकारलोकार
 इत्यत्र उपरताभावे स्यप्रत्ययच बोध्यः ।

पृष्ठ ६ मृगयविभारः कः ॥ ४१०८ ॥

द्वि—मूलम् । शक्तः प्रियंवदे । अज्यो रसः । आहु-
लकावर्तः । अज्यः ।

मितः—। मूढः मन्त्रिणः । अज्ञः गतः । अग्निः अग्निः । मन्त्रयः मन्त्रिणां गुणः ।

५४८ । आकाशसिन्धो यः ॥ ४।१०६ ॥

दी—। माया । छाया । सख्यम् । बाहुलकात् शुभोत्तः ।
'सख्य' दक्षिणवामयोः'

मित— ना भाने । यप्रत्ययी भाषा । [मयस्य दागमस्य इयम् इति वा निपात-
नाम्भायाः] । ङी ङेदने । वच स्त्रे । 'क्षया सूर्यमिदः क्षान्तिः प्रतिविम्बमनातपः'
इत्यमरः । 'वृक्षादीनां फलं सस्वम्' इति व ।

५५० । जनैर्यक् ॥ ४।२२० ॥

दी—। 'ये विभाषा' । जन्मं युद्धम् । जाया भार्या ।

नित—। 'कणा मादृग्यस्यायां अणः स्याज्जन्तके पुनान्' इति मेदिनी । 'तच्चावा
जावा भवति यदस्यां जायते पुनः' इति चरितः ।

५५१ । अन्नग्राहयन् ॥ ४११११ ॥

दो— यगन्ता निपात्यन्ते । इन्तेर्यक् अङ्गगम उपधा-
लोपश्च । अङ्गा माहेयो । अङ्गः प्रजापतिः । 'कनो दोतो'—
कन्वा । यवयोर्नैक्यम् । वन्वा ।

नित—। चक्रा माह्वीति । चक्रदलमत्र । तत्रार्द्धतीक्ष्णं 'इदं च' इति
 वेदभाष्ये व्याख्यातम् । इत्युक्तमप्योऽत्रापि पर्यंत इति च तत्रोक्तम् । 'माहिषी
 सौरसेवी' गोः' इत्युपक्रम्य 'चक्रमुत्तरां रोहिणीं व्यात्' इत्यनन्तरं । सम्यक् च भाष्ये
 'चक्रं' चरति लोपः—सन्ध्या । वन्देति । वयं वन्दन्ते—कृतं कर्मात् कृत्स्नयतीति
 वन्द्यं च प्रभावतो । कनी दीप्ती कन्दति । 'कामयति सर्वान् विजिगिषा इति कन्दति'
 भारतभाष्येऽपि व्याख्यातम् । कान्वा कुमारी ।

५५१। आमदिपद्येतिपुण्यकिमग्रे वनिष् ॥ ४१११ ॥

दी—। आवा रसिकः । मदा शिवाः । पदा- यक्षाः ।
‘अर्वा सुरङ्गगर्हयोः’ । पर्वो यन्त्रिः प्रस्तावश्च । यक्षा इक्षी ।
(स्त्रियाम्) डीवी । यक्षरी अङ्गुलिः । (‘वनी र च’ इति
डीप् रच) ।

नित—। आवन, मदन् इत्यदि प्रालिपदिकम् । राजवद्रूपम् ।

५५२ षीळ्कु शिहृष्टिजिषिष्टभयः कनिष् ॥ ४११२ ॥

दी—। शीवा अजगरः । ऋक्षा नृगालः । रुक्षा उचः ।
जित्वाजिता । चित्वा धातुः । कृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ।

नित—। कनिष्पः किल्लात् सर्वत्र गुणाभावः । जित्वा जेत्येति । अथधील
इत्यर्थः । ‘अजित्वानं सदोस्तुम्’ इत्यत्र सर्वे वेदभाष्ये प्रोचम् ।

५५४। ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥ ४११४ ॥

दी—। धीवा कर्मकारः । धीवा स्मूलः ।

नित—। ध्वं विनाशान् । धीळ् इक्षीः । आत्मा कनिष्प अनयोः संप्रसारणं च ।
‘इक्ष’ इति दीर्घः ।

५५५। अर्देर्धं च ॥ ४११५ ॥

दी—। अर्ध्या ।

नित—। दकारस्य चकारः । कनिष्प । अर्ध्ति गलनिति विग्रहः । ‘अर्ध्या अथा
समुच्चारणान्’ इत्युक्तेः । अर्ध्या मार्गः ।

५५६। प्र ईरयदीसुट् च ॥ ४११६ ॥

दी—। प्रेर्त्वा प्रमत्त्वा च सागरः । प्रेर्त्वा ही प्रमत्त्वरी च नदी ।

नित—। प्रपूर्वादीरः शदेश कनिष्प । तुकागमश्च प्रत्ययस्य । प्रेर्त्वातीति ।
‘मनीरश्च’ इति डीवी ।

(वक्रः) । सरजोप नीलिमेघं वतयति, सुवि विक्रम्यदिव्ये" । इति सुवर्णप्रयोगः ।
नीलिमेघमिति सरःपत्रे पलाशवर्णं रत्नपत्रे यमः, येनमिति बोध्यम् ।

५६८ । अशुपधात् किम् ॥ ४।११८ ॥

दी—। क्षमिः । कृषिः । शुचिः । सिधिः । बाहुलकाद्
पत्ने । सिधिः । तूष्णिष्काये । तूषिः । तूली । शूर्पिका ।

नित—। यमः किम् गुणानावायम् ।

५६९ । भूमिः संप्रसारणं च ॥ ४।१२० ॥

दी—। भूमिर्वातः । बाहुलकाद् भूमिः । (चादिन्प्रत्ययः) ।

५७० । कमितमिश्रतिस्तथामत इत् ॥ ४।१२१ ॥

दी—। किमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः । क्षमिरपि ।
तिमिर्मत्स्यभेदः । शितिर्मेचकयुक्तयोः । स्तिथिः समुद्रः ।

नित—। कस्तु पादविषये, तसु काङ्क्षामान्, वलिकानी वीवी । एवम् इन्
संज्ञितोरादित्वं च । तिमिर्मत्स्यभेद इति । 'वक्षि मत्स्यक्षिमिर्नाम तमा भाति
तिमिर्निजः । तिमिर्निजमिच्छोऽप्यति तत्रिवीऽप्यति इति रामायणे ।

५७१ । मनेरुच ॥ ४।१२२ ॥

दी—। मनिः । (मनेरकारस्य ऊन् । चकारादिन् प्रत्ययः) ।

५७२ । वक्षिर्बलिवाहिरण्ये ॥ ४।१२३ ॥

दी—। वक्षिः सौत्रः । वक्ष्यबलिरादेशः । करीषहारयोः
मुञ्चि वक्षिः प्राण्यङ्गके स्तिथाम् । वक्ष्यीरेक्याद् वक्षिः । हिरण्ये
तु वक्षिः—सुवर्णम् ।

नित—। वक्षे इत्यस्य भातीर्बल् इत्यादेशो भवेति इन्प्रत्यये परतो न तु हिरण्ये ।
वक्ष्यीरेक्यादित्येति । 'वक्षिर्देवप्रभेदे' च करीषाभरदण्डयोः । उपधायां गुणान्

स्त्री तु जरयास्यचर्मणि । गृहस्यप्रभेदे गृहराज्यवेऽपि च' इत्यानाः स्वकार-
पक्षे मेदिनीः ।

५६४ । वसिष्ठपियञ्जिराजिब्रजिसदिहनिवासिवाग्निवारिभ्य-
इच् ॥ ४।१२४ ॥

दौ—। वासिष्ठेदमस्तुनि । वापिः । वापी । याञ्जि-
र्यष्टा । राजिः । राज्ञी । ब्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः ।
निवातिर्लोहघातिनी । वाग्निरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गज-
बन्धनी । जले तु स्त्रीवम् । बाहुस्तकाद् वारिः (वारि ?)
पथिकसंज्ञतो ।

नित—। वस निवासे, कुम्भं बीजसन्ताने, वज्र देवपूजादौ, राजदौर्ता, वज्र
वती, वल्गु विशरणगतवसादनेषु, इन् हिंसागत्योः, वायु शब्दे, वद व्याकाशो
वाग्विस्तारः, वृष्वरुके (गृहस्तः)—एभ्यो दशभ्य इच् । वादिरिति घञ्नी निष्ठितः ।
बाहुस्तकादप्यन्तादपि । तथा च भूवादिरुभे 'वदन्तेति वादवो वाचकाः' इति-आस-
कारादयः । वारिरिति । एवं 'वारि पथिकसन्तान कुत्तादिमण्योः स्त्रियान्' इति
मेदिनी । खडगेः खाटिः । 'खाटिलुसदृशेऽपि स्नातु' इति यपरये स्त्रियान्
इति च ।

५६५ । नहो भव ॥ ४।१२५ ॥

दौ—। 'नाभिः स्वात् चक्षिये पुंसि' । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् ।
पुंस्यपीति केचित् ।

नित—। नहतेभकारोऽन्तादेष इच् प्रत्यये परतः । केचिदिति । तथाच
मेदिनी । 'नाभितु'कादये चक्षुःपथिकस्योः पुमान् । इहोः प्राणिमतेषु स्नातु
स्त्रिणां कर्त्तृकादौ इति ।

५६६ । कषेष्टं द्विच्छन्दसि ॥ ४।१२६ ॥

दौ—। कषिः । (भाषायां तु कषिरित्येव) ।

५६७। अः शकुनी ॥ ४।१२७ ॥

दी—। शरिः शरिका ।

नित—। शृङ्गिषायां इत्यत्रादशकुनी (पक्षिणि) वाच्ये इज् प्रत्ययः ।

५६८। कृञ् उदीचां कारुषु ॥ ४।१२८ ॥

दी—। कारिः शिखी ।

नित—। शिखिनि वाच्ये करोतेरिज् उदीचां नतेन । 'कारि शिखां शिखायां काराः शिखिज्जन्तु शिखिनि' इति मैदिनी ।

५६९। जनिघसिभ्यामिष् ॥ ४।१२९ ॥

दी—। जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ।

नित—। 'जनिवध्योच' इति उदिनिषेधः । नित्करणं स्वरार्थम् ।

५७०। अज्जतिभ्याश्च ॥ ४।१३० ॥

दी—। चाजिः संश्रामः । अतिः पक्षी । (इज् प्रत्ययः)

इत्येव युक्तम् इति केचित्—केषां मतेन इज्) ।

५७१। पादे च ॥ ४।१३१ ॥

दी—। पदाजिः । पदातिः ।

नित—। पादे उपपदे अज्जतिभ्यामिष् (इज्) । 'पादश्च पदाज्जतिगोपहतेषु' इति पदादिभः । अतएव निर्देशादजेर्वीभावोक्तः । 'पदातिपतिपदशपादातिक पदाज्जः । यद्वन्तश्च पदिकश्च' इत्यमरः । पादाभ्यामजतीति अततीति च विग्रही ।

५७२। अशिप्याख्यो रुजयलुक् ॥ ४।१३२ ॥

दी—। अशेरुद् । राशिः पुच्छः । पणायतेरायलुक् ।

पाणिः वरः ।

नित—। अय्, आशौ । येन अशेरुद् स्तौ ५ । आश्यामिष् (इज्) । प्रकृत्यस्य

विधायादेवेन निर्देशः । अथिच पञ्चादिदेति विग्रहः । अथानुक् इति । अथ-
प्रत्ययस्य लोप इत्यर्थः ।

५७३ । वातेर्हिच ॥ ४।१२३ ॥

दी—। विः पञ्ची । स्त्रियां ली इत्यपि ।

मित—। वा गति गन्धनयोः । अथादिष् (इत्) । द्विषादिषोपः ।

५७४ । प्रे हरतेः कूपे ॥ ४।१२४ ॥

दी—। प्रहिः कूपः । (पुंस्त्र्योवाभूः प्रहिः कूप उदपानम्
मुंस्त्रिवेत्यमरः)

५७५ । नौ षो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ ४।१२५ ॥

दी—। व्यञ्ज इण् स्याद् यलोपस्य । नदीर्घः । नौषिः ।
नीवी । वस्त्रपट्या मूलधने च ।

मित—। 'षी कटिवस्त्रपट्यादिषु नावौ परिपण्डिते च' इत्यमरः ।

५७६ । समानेख्यः स बोदाक्षः ॥ ४।१२६ ॥

दी—। समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिष् स्यात् । स च
ङित् यलोपस्य । समानस्य तूदाक्षः । स इत्यादेशश्च । समानं
स्यायते जनैरिति यस्या ।

मित—। उक्तञ्जलद्वेनीलम्—इत् स्यात् स बोदाक्षी इति तत्रेति प्रौढ-
सनीरभायां विस्तारिच प्रपञ्चितम् । इत्ः सतिभानात् इली सिद्धिब्रह्मण पुनरुक्त-
रिति तु वचनः ।

५७७ । आङि स्थितिसिभ्यां क्त्स्नश्च ॥ ४।१२७ ॥

दी—। इण् स्यात् स च ङित् । आङी क्त्स्नश्च । 'स्थित-
पात्यन्तिकीटयः' । सर्पे वृक्षासुरेण्यदिः ।

[illegible]

दी-। इमिः। प्रमिः। तमिः। कमिः। अमिः। अलिः।

मिति—। कालसेधो धातुश्च इत्यवयवः स्यात् । शिविरिभादौ कर्त्तव्यं च, पू, हु, लृ, अ इति धातवः ।

५७८ । शुनिकश्चसिधसिधनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ॥
॥ ४११३६ ॥

दौ-। अग्निः । कपिर्हिंस्रः । अजिः । अग्निः । अग्नि-
यैस्त्रम् । अग्निरग्निः । अग्निर्भक्तिर्दानं च अग्निः । अग्निः ।
अग्निः पयः-।

अभि—। अभिरिति । एकादश इति द्वाविंशति अभिरपि । 'अभिरिं सता
अभिः' इति विरूपकोशः । अभिरिति । बाहुल्येन वीभावाम्नाः । महा 'पादे च'
(५७१) इति आपकादत्र वीभावाम्नाः ।

५८० । वृत्तेऽम्बुन्दसि ॥ ४।१४० ॥

द्वी-। वार्तिः । (क्रन्दमौति । लोकीऽप्ययं प्रागुदाहृतः) ।

५८१। भुजि: किय ॥ ४।१४१॥

दी-। भुजिः ।

मित— भुज पालनाभावकारयोः । पालादिप्रत्ययः । स च मित । मुनिरपि ।

५८२ । कृमृगृपृकुटिभिर्विष्टिदिभ्यश्च ॥ ४१४२ ॥

दी-। इः कित् स्वात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राधि-
 रोगयोः । गिरिणा । कश्चिद् गिरिकाण्डः । शिरिः शस्त्रभो-
 ग्गतां च । पुस्मिर्गोत्रा राजा रुद्धौ च । कुष्ठिः शस्त्रा शरीरं च ।
 भिद्विषम । किदिः पराः शोभयितुं वा । निद्विषमः ।

मित—। किरिर्विराड् इति । विराड्; यकरो वृद्धिः कौलः योवी कितिः कितिः
रिखनरः । 'वृक्षपञ्चाशौ—' इति काम्ये किर इत्यपि । 'स्वात् कितो कितिः
श्रीकः पयः पयिन्' इति विरुपकोशः । निरिरिति । 'निरिर्मा मेवकगमिति । चदी
निरिजके योषित्—मुख्ये पुनश्चिन्' इति मेदिनी । कुटिरिति । कृदिकारात्—' इति
कौषि कुटो इत्यपि ।

५८२ । कुडिकरप्यौर्नलोपच ॥ ४।१४३ ॥

दी—। कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । (चादिप्रत्ययः ।
कपिर्मर्कटः)

५८४ । सर्वधातुभ्योमनिन् ॥ ४।१४४ ॥

दी—। क्रियते इति कर्म । चर्म । भस्म । जम्भ । घर्म ।
स्थाम बलम् । इस्मन्निति कृष्णः । छश । सुतामा ।

मित—। सर्वधातुभ्य इति प्रथितं अर्धेण 'सर्वधातुभ्य इन्' इत्येत मीढ-
मशोरमायां स्पष्टम् । 'चर्मैत्यत चर् गन्तौ, भस्मैत्यत भस् सन्तर्चनदीप्तौ', घर्म
(सुखम्) इत्यत घ्, स्थामैत्यत स्था (स्था), कृष्णैत्यत कृष् भपवारणे कृष्णः, सुता-
मैत्यत त्रैक् इति घातवः । स्थाम बलमिति । चादीन्पवाङ्क्षेयाङ्—इत्यविति ।
'सुतामा गीतमिदं वर्णं वाचनो जगद्वा इमा' इत्यनरः ।

५८५ । हृद्वेर्नोऽज् ॥ ४।१४५ ॥

दी—। नकारस्याकारः । 'अज्ज्ञ तत्त्वं' तपो वेदी अज्ज्ञ निप्रः
प्रजापतिः' ।

मित—। हृदि ह्रदी । चन्दाद ननिन् । इदिल्लेख जुनो नकारस्य चकारस्य
वन् । हृद्वेः + चत् + च इति च्चदः ।

५८६ । अग्निशक्तिभ्यां कृन्दसि ॥ ४।१४६ ॥

दी—। अग्निमा । शक्ता ।

मिति—। चनयोर्मणि इति शेषः । अत्रमाह्वरः । एतद् भाषायात्मवीथते ।

‘अत्रादि’ इति मन्त्रात्मन् इत्यादि कविप्रयोगात् ।

५८७ । अष्टष्टसुष्टुभ्य इमनिष् ॥ ४।१४७ ॥

दी—। हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमारूपम् ।

सरिमा वायुः । स्वरिमा तल्पम् । ग्रिमा प्रसवः ।

मिति—। हरिमा इति । हरिमाशौ हरिमाश्च इत्यादि रूपम् शाक इति अर्थः ।

वेदमाशौ तु अष्टौ मन्त्रे मन्त्रे हरिमाशौ च आश्विन इति रोगशास्त्रार्थकान्त्यापिस्थान—
मन्त्रे हरिमाशौ ग्रहैरनतकानिहरणशीलं वाश्विनं रोगं यदा ग्रहैरनतः हरिदणैरोग-
प्राप्तम् इति व्याख्यातम् अष्टौ ‘जनिष्ठमभिमनन्’ इति व्युत्पादितम् । तद्वन्मन्त्रे
विष्णु त्रिविक्रान्तम् इत्युपेक्षम् ।

५८८ । जनिष्ठभ्रमामिमनिष् ॥ ४।१४८ ॥

दी—। जनिमा जन्म । भरिमा मृत्युः ।

५८९ । वेमः सर्वत्र ॥ ४।१४९ ॥

दी—। अन्वसि भाषायां वेत्त्यर्थः । वेमा तन्मुवायदण्डः ।

अर्धचर्चिदिः । सामनी वेमनी इति हस्तिः । (वेमञ्चिति शब्दः) ।

५९० । नामन् सीमन्व्योमन्रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्

॥ ४।१५० ॥

दी—। सप्त अर्धौ निपात्यन्तः । आर्यतेऽनेनेति नाम ।

सिनेतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे ङाप् ।

सीमे । सीमाः । व्योमोऽन्त्रास्योत्पन्नं गुणः । व्योम । रीतिः रोम ।

लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमार्णं तेजस्य ।

मिति—। निपात्यन्त इति । समिन्ता इति शेषः । आहत इति । आ

अथादि । भातो नलोपः । सीमेति । चिन् वचने । सतम् । दीर्घः । छोचिरोऽयम् ।

‘सौमसौमि स्यात्सुमे’ इत्यमरः । सौम इति । अयिष्यन्त्यादिस्वाङ्गत्वम् । पाप्मिनि । पिबतः
पुण्यामनः । बाहुल्यत्वाद्बन्धुत्वम् । यत् पूजायाम् । यत्ना इति प्रौढमन्त्रस्य । अयिष्यन्त्याम् ।
सुमान्तरिषेवाश्च प्राप्तव्यात् । प्राक्प्रतिपादितस्वाङ्गत्वम् । बाहुल्यत्वात् सौमा चन्द्रः ।

५८१ । मिथुने मनिः ॥ ४।१५१ ॥

दे—। उपसर्गक्रियासम्बद्धो मिथुनम् । न तु स्त्रीषु सी ।
स्वार्थमिदम् । सुधर्मा ।

मित—। सुधर्मेति । कृदन्तरधत्त सरेषाभ्योदान्ते पठम् । मनिनि तु मन्धोदान्तं
स्यात् सुधु-अथासीति विग्रहः । ‘स्यात् सुधर्मा देवधर्मा’ इत्यमरस्तु मनिम्, प्रख्यातः
समासमिष्यतो वा । स्वार्थस्तु धातूपसर्गसम्बन्धे सति मनिमिति ।

५८२ । सातिभ्यां मनिवामिषो ॥ ४।१५२ ॥

दे—। सतीति सामं । सामनी । आत्मा ।

मित—। मीलनकर्तृणि । सति दुःखयतीति सामः । तस्य दुरभ्येष्टत्वादेवं
संज्ञानिर्देशः । ‘साम लोवस्तुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च’ इति मेदिनी । अत्र
मनिम् । अतित गच्छतीति आत्मा । ‘आत्मा पुंसि सभादेऽपि प्रवृत्त मनसोरपि ।
अथावपि मणीवाद्याम् अरीरतश्चोरपि’ इति च ।

५८३ । हनिमशिभ्यां सिकाम् ॥ ४।१५३ ॥

दे—। हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ।

मित—। मक्षिकेति । मक्षः अयादिना पले कले पले च ।

५८४ । कौररम् ॥ ४।१५४ ॥

दे—। कवरः । (कवरः पाठकः । ‘कवरी केशविन्ध्यासः’ ।
वययोरैक्यात् ‘जनपद—’ इति छीषः । अन्यत्र कवरा) ।

५८५ । गिर उडम् ॥ ४।१५५ ॥

दे—। गरुडः । (गृ निमरणे । इदं सूत्रं केचित्तु पठन्ति ।

अतएव गङ्गाता वसति इति विद्वद्वा प्रत्यये यूयोदरादिस्वाप्तीपे
गङ्गाशब्दे ध्युत्पादयन्ति ।)

५८६ । इन्देः कमिर्भेलोपय ॥ ४।१५६ ॥

दी—। इदम् । (इदि परमैस्तर्ध्वं । अस्मात् कम् । धातो-
र्भेलोपः । सर्वनामशब्दः)

५८७ । कायतेर्ङिभिः ॥ ४।१५७ ॥

दी—। किम् । (के न इन्दे । आत्मे कति डिस्वाङ्लोपे
च इदम्)

५८८ । सर्वधातुभ्यः इन् ॥ ४।१५८ ॥

दी—। वस्त्रम् । अस्त्रम् । अस्तुम् । इममिति वृत्तत्वम् ।
आदनाच्छतम् ।

मित्र—। सर्वधातुभ्य इति प्रथितं व्यर्थेति प्राक्प्रोक्तम् । इन् इति ।
विद्वद्वा प्रत्ययः निष्ठा । अतएव वकारनिगतात् टकारस्यापि सूक्ष्मत्वनिष्ठोऽन्यतकार-
सावर्त्तमेव च इति प्रत्ययः । अतः—इस् + इन् = अस् + व = वस्त्रम् इत्यादि ।
आदयतेरुपचाङ्गस्वार्थमाह—इत्यमिति । एवं पयं वाहनम् । पित्वात् पयो ।
पिबतेः पातम् । औषि पोती इत्यादि ।

५८९ । अस्त्वजि गमिनमिविश्यशां वृद्धिश्च ॥ ४।१५९ ॥

दी—। भ्राष्टः । गात्रं शकटम् । नाम्नं स्तोत्रम् । हान्मं
मरचम् । वैष्टं पिष्टपम् । आङ्गमाकाशम् ।

मित्र—। भवति चक्षित्रिति यादः । अस्त्वजि गमिनं पातम् । औषिः पोती च धातो ना-
श्वमरः । स्तोत्रिति संभवादेः सकारस्य लोपादुत्पत्तिरिति वृत्तं तुल्यम् । वैष्टं
पिष्टपमिति । पिष्टपेऽपि भुवनं अवत् इत्यमरः । विश्वप्रवर्तने । वल्लुत्वे ।

॥ ८५ ॥ दिव्येश्वर ॥ ४१२० ॥

दी-। दीतं ज्येतिः ।

६०१ । उषिखुभिभयं कित् ॥ ४।१६१ ॥

दी—। चङ् । स्वात् स्वनितं जलाधारस ।

६०२ । सिविमुष्योष्टेकच ॥ ४११६३ ॥

दी-। सूतम् । भूतम् ।

मितः— विष्णुः सत्सङ्गान् । ह्यथ सोऽप्येव । अनयोऽप्येकजातः स्यात् द्वन्-
प्रत्यये परतः । त्विह विष्णोः चुरादिस्थानाभ्यानीरथा सिद्धे आद्यादाचार्यमिदं पञ्चम् ।
न च घञा तत्सिद्धिः । 'एरच्' इत्यस्य घञो वाचकेवादित्याहः । 'भवन्तु' इत्यत्र
अन्ते सृजतन्मन्त्रवक्ष्यसीति' इति विश्वः ।

६०३ । अमिचिमिदिशसिभयः स्तुः ॥४११६३॥

दी-। आत्रम् । चित्रम् । मित्रम् । यस्त्रम् ।

भित्त—१। दृग्-प्राप्तयेनेन सिद्धे प्रत्यवसरणान्तेदात्तत्वं यथा स्वादित्यवसर्गं सूत्रम् ।

६०४ । युवो सुखसु ॥ ४१६४ ।

दी-१। पुत्रः ।

मितः—। पुत्रं पश्ये । कुमन्त्यस्य परतः, अस्य ज्ञसादृशः । पुनातीति पुनः ।
‘पुनासी नरकादध्यात्मायते पितरं’ सूत्रः । यस्मात् पुनः—’ इति तु चार्तोद्योपसर्गे
इति कुमन्त्यनिधत्तः ।

६०५ । स्वधायतेर्हृद ॥ ४१६५ ॥

दो—। स्त्री ।

नित— श्री ऐं ह्रस्वसंघातवीः । अज्ञात् कृः । स च कित् । तिस्रोऽक्षोपः ।
 'श्रीमी श्रीः—' इति वक्षोपः । द्विस्रान् कौप् । 'श्री योपिदंष्ट्रा श्रीम नारी श्रीमनिनी
 यः' इत्यनरः ।

६०६। शुभ्रवीपचिवचियमिसदिहदिभग्नस्त्रः ॥ ४।१६६ ॥

दी—। 'गील' स्वाधामव' शपोः । गोला वृधिवी । धर्त गृहम् ।
वेद्यम् । पत्रम् । वस्त्रम् । यस्त्रम् । सत्रम् । चित्रम् ।

नित—। शुङ् 'अव्यक्तशब्द' । 'इयनाच्चादिभि' यथे सदादाने ध्वेऽपि च'
इत्यमरः । 'च' वक्तुम् इति 'वदिते च' न सङ्गो न मन्त्रित्यत्र वेदभाष्ये
व्याख्यातम् । चत्तात् क्लृप्तावायते इत्युद्धवः चवक्त्र शब्दो भुवनेषु ऋद्ध इति कप्रत्ययान्तम् ।
पुलकम् ।

६०७। हुयामाशुभसिभग्नस्त्रः ॥ ४।१६७ ॥

दी—। होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ।

नित—। होत्रं इति । 'हस्तिन्यापी च श्लीलिङः होमा इत्यपीत्याहुः । 'यात्रा
तु यावन्नेऽपि स्थान् नमनीतृषवयीः स्त्रियाम् । मात्रा चर्चदियुपायां चित्ते माने परिच्छेद' ।
'चचराकयवे सत्ये जीवं वातुकेऽनुपाये' । इत्युभयम मीदिनी । 'कर्चयद्वच' श्रोत्र'
श्रुतिः । श्लीः यवचं युवः' इत्यमरः । 'मच्छ चर्चप्रसिद्धिका' इति च उ पुन । चर्चमयं
पात्रमित्यर्थः ।

६०८। गमेरा च ॥ ४।१६८ ॥

दी—। गात्रम् । (चात् त्रन् । चातोराकारोन्तादेशः) ।

६०९। दादिभग्नस्त्रसि ॥ ४।१६९ ॥

दी—। दात्रम् । पात्रम् । [लोके त्वग्यत्र (प्राक्)
दृष्टव्यम्] ।

६१०। मुवादिगृभ्यो चित्रम् ॥ ४।१७० ॥

दी—। भावित्वम् । वादित्वम् । गारित्वम् । मोदनम् ।

नित—। प्रत्ययस्य चित्तात् सर्वत्र उक्तिः ।

६११ । चरितं ते ॥४११०१॥

दी—। चारित्रम् ।

मित—। चरित्रम् प्रत्ययः स्याद इत् चेदर्थो भवति । चारित्रं चरित्रम् ।
उपधाद्विः । इत्प्रत्यये चरित्रमित्युक्तं प्राक् । न चैवं प्रजापत्या सिद्धे इदं व्यर्थमिति
वाच्यम् । स्वरे विशेषात् ।

६१२ । अशित्तादिभ्य इतोली ॥४११०२॥

दी—। अशितम् । वहितम् । धरित्री मही । त्रैङ्
एवमादिभ्य चत्तः । तोलं महरत्तम् । त्रुङ्—वस्तं प्रावरत्तम् ।

मित—। अशित्प्रत्यय इवः । त्रैप्रत्यय चत्तः । अशितमित्याहो अशुक्लतो ।
षड् प्रापये । त्रुङ् चारये इति धातवः । धरित्रीति । गौरादित्याम् ङीष् । तोलं
महरत्तम् । 'मोत्रवेनैकपाचये ।' इति मोत्रायां भङ्गोपाधरत्तम् ।

६१३ । अमिद्विंशति चित् ॥४११०३॥

दी—। अमित्तः शत्रुः ।

मित—। इत् एषानुवर्तते शत्रुः । चित् स्वार्थम् । 'त्रिकविंशतिनामिवरिपु
शत्रुवत्प्रत्ययः' इत्यमरः । न मित्तमिति त्रिकविंशतिम् लोपम् इति वदन् । दीचित्तम्
न मित्तमित्त इत्याह । तन्मते "शत्रुमित्र—" इति शिवादिप्रत्ययसंज्ञायां पुंलिङ् ।

६१४ । आ सभिण् निकषिभ्यरम् ॥४११०४॥

दी—। संपूर्वादिणो निपूर्वात् कषिष आ स्यात् । स्वरा-
दित्वादव्ययत्वम् । समयः । निकषा ।

मित—। समवायिकषाभ्यन्दी सामीप्ये वर्तते । कषिषकादुपः शेषा राशिः
द्विवैश्याभावश्च दिवा दिवसः । सदैवैव स्यात् इत्यादि ।

६१५ । चितेः कश्चः कश्च ॥४११०५॥

दी—। बाहुलकादगुणः । 'चिकषं मरुषं सिन्धुम्' ।

६२० । सावसेः ॥४॥१८०॥

दी—। स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

नित—। यमुमुनि । सुपूर्वादेत्यात् तिप्रत्ययः । नहुस्त्वन्माह भूभाषो न ।

६२१ । वो तसेः ॥४॥१८१॥

दी—। वितस्तिः ।

नित—। यमु उपपद्ये । विपूर्वादेत्यात् तिः । 'अङ्गुष्ठे संकनिष्ठे स्माद् वितस्ति-
रादेशाङ्गुष्ठः' इत्यमरः । स्त्रीषु लिङः ।

६२२ । यदिप्रथिभ्यां नित् ॥४॥१८२॥

दी—। पत्तिः । प्रथितिः । "तितुर्वे अग्रहादीनाम्"
(वार्तिक) इतीट् ।

In प्रथिति, which means eminence, we have the augment इट् by the Varttika 'तितुर्वे'— which means that इट् is not prefixed to ति, तु, न् etc coming after roots other than यङ् etc. Hence यङादि class necessitates इट् ।

नित—। पत्तिः पदातिः । प्रथ्यातिः प्रथितिः । तितुर्वेति इट्प्रत्यये प्राप्ते आह—
'तितुर्वे' इति । वार्तिकमिदम् इट्प्रत्ययकम् । यङादिभिरेभ्य इट् परतन्तितुवादिना
नीट् । प्रथेयु यङादित्वादित् ।

६२३ । दृषातेर्दृस्वञ्च ॥४॥१८३॥

दी—। इतिः ।

नित—। इ विशरणे । अजातिः । धातोर्दृस्वञ्च । 'तेनास्त्रं चरति प्रज्ञा इतिः
पावादिबीदकम्'—मनुः । 'इतिरुर्मण्डे ननुस्ते ना' इति मीदिनी ।

६२४ । कृतृक्षपिप्रः कीटन् ॥४॥१८४॥

दी—। किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् ।
कपीटं कुशिवारिणोः ।

६२५ । रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥४।१८५॥

दी—। रुचितमिष्टम् । रुचितम् । कुचितं परिमितम् ।
कुटितं कुटिलम् ।

मित—। रुच्, वच् इत्यादयो धातवः । रुचितमिति । कित्वाद् 'रुचिसापि—
इति सम्प्रसारणम् । 'रुचितं तु भावे ग्राह्ये मिते जाते सम्प्रसारणे' इति मेदिनी ।

६२६ । कुटिकुचिभ्यां कलम् ॥४।१८६॥

दी—। कुट्, कलम् । कुम्भलम् ।

मित—। किरदयं प्रत्ययः । 'कुट्मलो सुकुली पुंसि न इवीर्णरत्नात्तरि' इति मेदिनी ।
कुम्भलं कुम्भं विनाशितमिति वा ।

६२७ । कुषेलेच्च ॥४।१८७॥

दी—। कुम्भलं पापम् । (लकारोऽन्तादेशः)

६२८ । सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥४।१८८॥

दी—। चेतः । सरः । पयः । सदः ।

मित—। सर्वधातुभ्य इति प्रथितं व्यञ्जः । दशधातुम् 'असुन्' इत्येव दशेनादि-
त्याहुः । चेत इति । चितो संज्ञाने—चितं संचेतने चुरादिरिति वा धातुः । सर इति ।
स्र नती । अयं क्लियामपि 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्थः । नीरादितान् लीम् ।
पय इति । पीक्, पानि । 'पयः सीरं पयोक्तु क' इत्यमरः । सद इति । वदल
विद्यरवादी । स्त्रीनपुंसकवोरयम् । 'समख्या परिवद' गीर्डी सभासमिष्टिसदः ।
आख्यानी ह्रीमनाख्यानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः इत्यमरः । एवं वच दीती । चत्वाद्
'चर्यो नपुंसकं वचे निष्ठायांमपि लोकादि । पुंसि चन्द्रस तनये' इति मेदिनी । चम
हिंसायाम् । भीमादिकः क्रौंयादिकश्च । तप सन्तापे । नृक् नर्वच । नृक् पूजायाम् ।
तसु ज्ञानौ । रश्च रागे । एस्व । वक्तृभ्योऽसुनि सान्त्वम् । चत्वादनमपि ।
'नक्तन् नमसा साहं तपस्तु तपसा संह' । संहस संहसा साहम् संहस संहसा सह ।
तमेन च तमः प्रोक्ते रजेनापि रजः समम् इति विरुपकोशः । वेदी लोकात्तरिऽपि च ।

‘आनन्दयथाहीः सर्वे च पुमान् शिशिरमाचयोः । सही वही ज्योतिषि च पुंति ईनन्त-
माचयोः’ इति च भेदिनी । ‘अथ उज्ज्वलत्सव’ इत्यमरः । ‘यमः क्रीव गुणे—श्रीः
सैद्धिकेयान्माचयोः’ इति रमसः । रुद्रिर्—रोदश्—रोदसी चापि दिविभूमौ प्रवत्
प्रवत् । स च प्रयोमिष्यन्तो रोदक्षप्ररोदसी इति विश्वः । वी गत्याद्वि । ‘यः
पश्चिषि नाथो योवने च नपुंसकम्’ इति भेदिनी । अथ प्राप्ते । अनौ भग्नं तत्काम
गश्च । ‘अनोऽन्मायःसरसां आतिसंज्ञयोः’ इति टचि तु चदन्तम् । ‘पाकस्थानं
अमहानसम्’ इत्यमरः ।

६२८ । रपिरत एच्च ॥४॥१८८

दी—। रपोऽवद्यम् । (असुन् । धातोरादेरेकायः) ।

६२९ । अथोदेवने सुट् च ॥४॥१८९॥

दी—। देवने सुतौ । यथः ।

नित—। अथ्यसी । ईदनेर्धे (शृण्वर्थे) अस्मादसुन् । धातोर्द्वन्द्वम् ।

६३१ । उज्ज्वले वलोपश्च ॥४॥१८१॥

दी—। ओजः । (चादसुन । गुणः । ‘तजो दीप्ताववष्टम्भे
प्रकाशकल्योरपि’) ।

६३२ । श्लेः सम्प्रसारणं च ॥४॥१८२॥

दी—। श्वः । श्वसी । वल्लपयर्श्वयोऽयम् ।

नित—। दुषीचि गतिवृत्तौ । अस्मादसुन्नलस्य सम्प्रसारणम् । गुणः । वल्लपयार्थः
इति । ‘श्वसाहिमन्त्र’ इत्यादी वेदभाषा गत्यै व्याख्यातवन्ताम् ।

६३३ । अयतेः स्नाङ् शिरः किञ्च ॥४॥१८३॥

दी—। अयतेः शिरः आदेशोऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी ।

नित—। अयतरिति । निञ् ईवायम् । इज्ज शिर आदेशं इत्यादि ।
किञ्चादतो लोप इति लोपाद् ईञ् पुगन्तेति, लघुसुभृशुभो न भवति । ‘अथमाङ्’ शिरः

श्रीरामः इत्यमरः । अथातोर्ध्वार्धे कप्रत्यये चक्षुःस्योऽपि 'शिरोवापी शिरोऽहसो रक्षोवापी रक्षवापी' इति क्रीडाभरम् । 'पिच्छ' दद्याद् गवाक्षिरे' (वायुपुराणम्) इति प्रथोभम् । "शिरोपदानम्" इति सुप्रमादकै भासम् ।

६३४ । अर्तैरुच ॥४१८४॥

दी—। उरः । (चादसुन् । कित्त्वानुवर्तते गुणः । 'उरो वत्सस वत्स') इत्यमरः ।

६३५ । व्याधी शूट् च ॥४१८५॥

दी—। अर्थो गुदव्याधिः ।

नित—। अर्थेः यद्वाद् रोगिण्ये । चादसुन् प्रत्ययः ।

६३६ । उदकेमुट् च ॥४१८६॥

दी—। अर्तैरसुन् स्थासस्य च मुट् । अर्थः । अर्थसी । (अर्थोजलम्) ।

६३७ । इष आगसि ॥४१८७॥

दी—। एनः ।

नित—। इष गतादिवत्चादसुन्, घातोर्मुट् च, यापेऽर्धे । गुणः = एनः ।

६३८ । रिचैर्धने घिस ॥४१८८॥

दी—। घात् प्रत्ययस्य मुट् । घित्वात् कृत्वम् । रेक्षः सुवर्णम् ।

नित—। रिचिर रिचने इत्यकात् रिच विधीजनसमर्पणधोरित्यकाङ्क्षा असुन् प्रत्ययः स्नातनं चेदर्थो भवति । वक्षारमर्धं घित्वात्कृत्वस्यकाङ्क्षा—वादिआदिना । कृतमिति । 'चक्षोः कृ विष्णो' रित्यनेन इति बोध्यम् । 'चट्कृ' इति धिक् ।

६३९ । चायतेरसै हृषश्च ॥४१८९॥

दी—। चनो भक्षम् ।

मित—। वाय—पूजामिशामयोः । अवादसुन् साद्रेऽर्थे । प्रत्ययस्य तुट् ।
वातीर्जन्तः । यमी भक्तमिति । भक्तम् यत्नम् । 'पुष्पुन्त्य चनस्तम्' इत्यस्य सन्तो
पेवमेव भाष्यम् । 'इतिर्वचनमत्रम् इच्छतम्' इति व्याख्यानात् ।

६४० । वृक्षश्रीर्वा रूपस्वाङ्गयोः तुट् च ॥४१२००॥

दी—। वर्षी रूपम् । शेषो गुह्यम् ।

मित—। वृक्षवर्ष इत्यवादसुन् रूपार्थे श्रीर् स्त्री इत्यभ्यासु साद्रेऽर्थे ।
प्रत्ययस्य जुडागमः । गुह्यः । 'विपः स्त्रीवर्ष पञ्चम्' इति ।

६४१ । स्त्रुभिर्भा तुट् च ॥४१२०१॥

दी—। स्त्रोतः । रेतः । (चात् असुन् । स्त्रोतः प्रवाहः ।
रेतः शुक्रम्) ।

६४२ । पातेर्वले जट् च ॥४१२०२॥

दी—। पाजः । पाजसी ।

मित—। पा रण्यवेत्तादसुन् क्लं वेदर्थो भवति । प्रत्ययस्य जुडागमः । पाजो
वक्षसः । उज्ज्वलदन्तसु शुक्तिरिति वक्षसः । 'वभिज्जज्जितं पाजसा रजः' इत्यादि
मन्त्रभाष्यवीक्षणैवीपक्षः ।

६४३ । उदके युट् च ॥४१२०३॥

दी—। पायः । (पातेरसुन् उदकेऽर्थे । प्रत्ययस्य युडा-
देशः । पाय उदकम्) ।

६४४ । अने च ॥४१२०४॥

दी—। पाथो भक्तम् ॥ (अनेचार्थे पातेरसुन् । प्रत्ययस्य
युडादेशः) ।

६४५। अदेतुं मधी च ॥४१२०५॥

दी—। अदेभक्तं वाच्यं असुनुमागमी धादेशः ।
अन्धीऽत्रम् ।

मित्र—। अन्धः—अन्धो इत्यादि । भिरमास्तीभक्तमन्धीऽयम् इत्यमरः ।

६४६। स्तम्भे च स्तम्भे ॥४१२०६॥

दी—। स्तम्भः—स्तम्भो । (असुन् ध्यान्तदेशः) ।

६४७। आपः कर्माख्यायाम् ॥४१२०७॥

दी—। कर्माख्यायां दृष्टो जुट् च वा । अप्रः । अपः ।
बाहुलकात् आपः आपसी । (असुन् । धातोर्दृष्टः । प्रत्ययस्य
शुभागमो वा) ।

६४८। रूपे जुट् च ॥४१२०८॥

दी—। असौ रूपम् ।

मित्र—। आप्रीतेरसुन् । धातोर्दृष्टम् । प्रत्ययस्य जुट् च । अत्र धातुः ।
असौ पकारस्य वकारः । अन्धी—अन्धीति ।

६४९। उदके सुम्भौ च ॥४१२०९॥

दी—। अन्धः । (आप्रीतेरसुन् । धातोर्दृष्टम् ।
धातोर्भ्रान्तादेशः । अन्धीजलम्) ।

६५०। नष्टेर्दिवि ॥४१२१०॥

दी—। नभः । (नष्टेरसुन् आकाशे वाच्यं । नभःदेशः ।
नभमित्यपि । अकारान्तात्वात्) ।

मित्र—। “नभस्य नभस्य साक्षम्” इति ।

६५१ । इण आगोऽपराधे च ॥४१२११॥

दी—। 'भागः पापापराधयोः' । (इण् गतावित्प्रसाद-
सुन् । धातोरागादेशः) ।

६५२ । अमिह्वक् च ॥४१२१२॥

दी—। अं हः । (असुनि परे । अमन्ति गच्छन्ताधो-
ऽनिमित्थं ह्यो दुरितम्) ।

६५३ । रमेव ॥४१२१३॥

दी—। रं हः । (असुन् । धातोर्दगागमः । रं ह्यो वेगः) ।

६५४ । देशे ह च ॥४१२१४॥

दी—। रमन्तेऽस्मिन् र हः । (असुन् । इक्षान्तादुशः) ।

६५५ । अक्षरञ्जि युजिभ्रजिभ्यः कुञ्च ॥४१२१५॥

दी—। एभ्योऽसुन् कवर्गश्चाप्तादेशः । 'अक्षरञ्जि परैरयोः' ।
अञ्जः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ।

सित—। अक्षः—अक्षसी—अक्षसि । अञ्जः—अक्षसी—अक्षसि । योगः—
योगसी—योगसि । अकारान्तः पुमांयापि । 'योगेन दक्षिताश्वः' । एष समवासे
ऽस्मादसुन् । बाहुविकारः यङादित्वाद्वा कुलम् । अक्ष आयवनादेऽपि अक्षिरेऽपि
नपुंशकम् सैदिनी । अक्ष—अक्षसी इत्यादि ।

६५६ । भूरञ्जिभर्गं कित् ॥४१२१६॥

दी—। भुवः । रजः ।

सित—। आभ्याससुन् कित् स्मात् । भुवः । भुवः अक्षरिचम् । 'रजोऽनी'
प्रतिपत्तनं पायमिदम् । रजो रजः । भर्गो कप्रत्यये तु अकारान्तोऽप्येवम् ।
'रजोऽयं रजसा घातं स्तोप्यगुणधुतिषु' इत्यमरः ।

६५७। वसेषित् ॥४।२१०॥

दी—। वासो वस्त्रम् । (वस निवासे आच्छादने वा ।
अस्मादसुन् मित् । वृत्तिः) ।

६५८। चन्देरादेश छः ॥४।२१०॥

दी—। छन्दः । (चादसुन् । 'छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि
स्वरचाराभिलाषयोः' । छन्द इत्यदन्तोपि इति केचित् ।)

६५९। पत्तिवचिभ्यांशुट् च ॥४।२१०॥

दी—। 'पत्तिसी तु स्मृती पत्नी' । पत्नी हृदयम् ।

मित—। पत्तः—पत्तसी—पत्ताणि । पत्तः पत्नी पत्ता इत्यपि ।

६६०। वञ्चिहाधालभ्यश्छन्दसि ॥४।२२०॥

दी—। वञ्चा अनङ्गान् । हासाद्यन्द्रः । भासाः पर्वत
इति प्राश्नः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु श्रुट् । तेषां
वहेक्षपधावृत्तिः । इतरयोः 'आतो युक्—' इति
युक् । 'ओणा धृष्यू नृवाहसा' । 'ओता हवं शृणतः
स्त्रीभवाहाः' । 'विहो विहायाः' । 'वाजश्चरो विशायाः' ।
'देहो नरः पृथिवीं विश्वधायाः' । 'अधारयत् पृथिवीं विश्व-
धायसम्' । 'धर्ष'सिम्भूरिधायसम्' इत्यादि ।

मित—। वञ्च प्रापणे, ओङ्ङ् भागे, कुधाञ् धारणादौ । छन्दसि पद्यः, अनुन ।
प्राश्ना मतेन सुङ्गुवर्थं प्राश्न—वञ्चाः हासाः भासा इति । प्राश्न इति—सर्वे वृत्ति-
दाहवः प्रश्नादकारादसंशयाशयः । तिनेति । इतरयोः । हाको धालयेच्छर्थः ।
मैदभाष्यमेवत भागमित्याहुः ।

६६१ । अण आसिः ॥४॥२२१॥

दी—। अयाः वज्रिः । स्वरादिपाठादध्ययम् । (आसु
प्रत्ययो गुणयादेशौ) ।

६६२ । भियुनेऽसिः पूर्वञ्च सर्वम् ॥४॥२२२॥

दी—। उपसर्गविशिष्टो धातु मि श्रुनम् । तत्रासुनोऽपवादो-
ऽसिः । स्वराद्यः । यस्य धायोर्धत् कार्यम् असुनप्रत्यये उत्तं
तदत्रापि भवतीत्यर्थः । अग्नेर्देवने युट् चेत्यादि । सुयथाः ।

नित—। पाण्वाख्यातम् । अग्नेर्देवने युट्चेति (६२६ सूत्र) । अत्रादि-
पदेन सुपयाः, लृष्टीवाः, इत्याद्युदाहरणम् ।

६६३ । नजि हन एह च ॥ ४॥२२३॥

दी—। अनेहाः । अनेहसी ।

नित—। नञ् पूर्वङितोरसि (अम्) प्रत्ययः । एह च सर्वदेशः । अनेहाः
कालः । 'कालो दिष्टोऽपानेहा अपि समयः' इत्यमरः । 'हृदयनम् पुरदंस—' इति
आयनम् ।

६६४ । विधाजो वेध च ॥ २२४ ॥

दी—। विदधातीति वेधः ।

नित—। विपूर्वाद् भाजोऽसिर्बोधपादेशः । 'वेधाः पुंसि लृष्टीवे पुंषु च
परमेष्ठिनि' इति मेदिनी ।

६६५ । नुवो धुट् च ॥ ४॥२२५॥

दी—। नोधाः कट्टिः ।

नित—। यु कुतौ । अस्मादिः । प्रत्ययस्य धुडावस्य । 'सद्यो मुने नौवाप
नोवाः' इति सङ्गे नोधा अविभक्तौति निरुक्तम् । एतः सर्वं (कुति) दधतीति
श्रुत्वा युत्पत्त्यनन्तरम् ।

६६६ । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेच्च ॥४।२२४॥

दी—। अस्तिः स्वात् । श्रुतपाः । जातवेदाः । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (३८७३) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ।

The affix अस्ति is attached to roots preceded by गति i.e. प्रेत्य and कारक as उपपदस्य, the preceding members (पूर्वपद) in such derivatives are accentuated as the roots following i.e. they get the accents of the roots themselves. Thus अस्ति—श्रुतपाः; कारक—जातवेदाः (fire) जातान् वेत्तीति अस्तिः । This rule is to supersede अनुदात्त accent due to the remaining portion after the subsequent member has got the account of the root (which is अनुदात्त by 'भालोः' 3071) by the rule 'गतिकारकोपपदात्—' (3873).

मित्र—। अस्तिः स्वादिति । शेष पूर्वमिदम् । अनुपपदात् कारकोपपदात् धातोरक्षिप्रत्वः स्वात् । अतः पूर्वपदस्य धातुस्वरत्वं चेत्यर्थः । तत्र गतानुदात्तवृत्तिः—श्रुतपा इति । श्रुतपा नाम अस्तिः । श्रुतु तत्त्व इति । कारकं चार्क—जातवेदा इति । जातान् वेत्तीति विपद्यः । अक्षिप्रित्वर्थः । 'जातवेदास्तु नपात्' इत्यमरः । ननु 'गतिकारकोपपदात्—' (३८७३) इत्येव हि द्वे किमर्थमिदं निष्पाद्यद्वा समाधत्ते—शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिति । 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' (६६५०) इति स्वरविधिविषयकपरिभाषयेत्यर्थः ।

६६७ । चन्द्रे मो ङित् ॥ ४।२२७॥

दी—। चन्द्रीपदाभातोऽस्तिः स्वात् स च ङित् । चन्द्रमाः । ('चन्द्र' रजतमश्नुतश्च । तदिव मीयतेऽस्मै चन्द्रमाः इति हरदत्तः) ।

६६८ । ययसि चाजः ॥ ४।२२८ ॥

दी—। ययोधास्तुतः । (यसिः । स च छिदिति योज्यम् ।
छिस्वाटिलोपः) ।

६६९ । पयसि च ॥ ४।२२९ ॥

दी—। पयोधाः समुद्रो मेघश्च ।

६७० । पुरसि च ॥ ४।२३० ॥

दी—। पुरोधाः । (धावोऽसिः । स च छित् । 'पुरोधास्तु
पुरोहितः' इत्यमरः) ।

६७१ । पुररवाः ॥ ४।२३१ ॥

दी—। पुरश्चन्दस्य दीर्घा दीतेरसिच निपात्यते ।

मित्र—। 'पुररवा नृचसुतो राजविय पुररवाः' इत्यमरः ।

६७२ । चक्षेर्वहुलं शिच ॥ ४।२३२ ॥

दी—। नृचक्षाः । (चादसिः । शिस्वीनेः सार्वधातुफत्वात्
स्याच्चादेशो ॥ । नृचक्षा राजसः) ।

६७३ । उषः कित् ॥ ४।२३३ ॥

दी—। उषः । (असिः कित् । दम्पाद्यां तु वसः किदि-
तिपाठः । वसति सूर्येण सहोष्णः) ।

६७४ । दमेरुमसि ॥ ४।२३४ ॥

दी—। 'सप्तार्धदंमुना' । दमुना अग्निः । (पक्षे 'अन्येषामपि
—' इति दीर्घः । दमूनाः) ।

६७५ । अङ्गतेरभिरिङ्गागमश्च ॥ ४।२३५ ॥

दी—। अङ्गिराः । (असिः + इरुट् + आगमश्च इतिच्छेदः) ।

६७६ । सत्तरप-पूर्वादसिः ॥ ४१२४ ॥

दी— अक्षराः । प्रायेषायं भूम्नि । अक्षरसः ।

मित—। प्रायेषेति । 'अस्यां बहुवचनसः' इत्यमरः । 'अस्यां बहुवचनसः सादेकलोभ्यता अपि' इति शब्दार्थः । 'एकाक्षरमार्जितवीथिनादः' इति रघुः । भूम्नि इत्यस्य बहुल्ये इत्यर्थः ।

६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥ ४१२७७ ॥

दी— विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ।

मित—। अक्षिप्रत्ययः । विश्वं वेति (वन्दतीति) भुजे इति च विश्वौ । अतन्वदत्तेन विश्ववेदा अपिः विश्वभोजः इन्द्र । 'तत्पुदमे कृति' इत्यनुगित्याक्रमः । तत्र । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारलापनैः ।

६७८ । वशेः कानसिः ॥ ४१२७८ ॥

दी— संप्रसारणम् । उग्रनः ।

मित—। वशं कासीः । कानिरिच्छा । 'उग्रना भाग्यः / वशि' इत्यमरः । कान्नाम् 'प्रदिश्या' इति संप्रसारणमिति बोध्यम् ।

इति मितभाषिण्यासुषादिषु चतुर्थः पादः

॥ अथ उक्तादिषु पञ्चमः पादः ॥

६७८ । अदि भुवी द्रुतम् ॥ ५।१ ॥

दी— । अद्रुतम् ।

मित— । अदित्यस्य च आकटिकार्धे तथैवपदे भुवी द्रुतम् प्रत्ययः (उतम्) ।
किंवाटिडलोपेन प्रथमा कथयः शिष्यते ।

६८० । गुप्तेरुतः ॥ ५।२ ॥

दी— । गोधूमः ।

६८१ । मसेरुतम् ॥ ५।३ ॥

दी— । मसूरः । प्रथमेपादे 'असेरुतम्' (४२) 'मसेरु' (४३)
इत्यत्र व्याख्यातः । (मसी परिश्रमि । मसुर इत्यपि) ।

६८२ । स्थः किम् ॥ ५।४ ॥

दी— । स्थूरी मनुष्यः । (शा गतिस्थिती । अस्मादूरम्
प्रत्ययः कित्) ।

६८३ । पातेरतिः ॥ ५।५ ॥

दी— । पातिः स्वामी । संपातिः पश्चिंशः ।

६८४ । वातेरिति ॥ ५।६ ॥

दी— । 'वातिरादित्यसोमयोः' (इति रमसः) ।

६८५ । असेरुतम् ॥ ५।७ ॥

दी— । अरतिरुद्वेगः । (ऋगतावित्यस्मादिति । शुभः ।
रपरत्वम्) ।

नित—। एतु लोकायाम् । पूर्वपदमेति । सु इत्यस्य दीर्घः । सुरतः । सुवे
दन इति मत्वर्थः । तेन दन्तान् संयत इत्यर्थः । तदाह—सम्पत्तम् इति ।

६८३ । पूजो यण्णक् कुस्वञ्च ॥५१५॥

दी—। यत् प्रत्ययः । पुण्यम् ।

नित—। पूजः + यत् + णक् + कुस्वः च इति ऋदः । तदाह—यत्प्रत्यय इति ।
भातीर्णक् इत्यर्थः । 'पुण्यं मनोवेदभिहितं तथा सुकृतवर्मेयोः' इति विश्वः ।

६८४ । स्त्रंसेः शिः कुट् जिञ्च ॥५१६॥

दी—। स्त्रं सतिः शिरादेशो यत्प्रत्ययः । शिञ्चस्त्र कुडाग-
मश्च । शिञ्चम् । (स्त्रं सु अधःपतने । शिञ्चमिति । शिञ्चा
इति भाष्यम्) ।

६८५ । शर्तेः क्युक्च ॥ ५१७ ॥

दी—। शरतो मेषः ।

नित—। शित्वाद् गुणाभावे 'तु' इत्यस्य चनादेशे च स्थाने 'उ' इत्यस्य रपरत्वेन
प्रवर्तयेत् शरर्था इति । तत्त्वम् । 'मेदोरक्षोरपोर्नायु मेषश्चक्य एकै' इत्यमरः ।

६८६ । हिंसरीरन् नीरचौ ॥ ५१८ ॥

दी—। 'हिंसरीरौष्यान्नदुष्टयोः' ।

नित—। रैरन् नीरचायिति । शरे भेदः ।

६८७ । उदि दृष्टातेरजलौ पूवपदान्त्वलोपश्च ॥ ५१९ ॥

दी—। उदरम् ।

नित—। उद पूर्वाद् दृ निवारणे इत्यस्य च चच् चक् इत्येतौ प्रत्ययौक्तः । पूर्व-
पदस्य उदिदस्य दकारस्य लोपश्च । 'उदरं परिमाति सुदिना' इति शीर्षः ।

६८८ । शित् खनेमुट् स चोदात्तः ॥ ५२० ॥

दी—। अचल् च शित् स्वाकृतोमुट् स चोदात्तः । मुञ्चम् ।

मित— सङ्गु चयस्यरे । चकाइच् चल् च प्रत्ययीलः । ती च कित् ।
 डिजाटिनीमे धातोर्हृष्टि च सुञ्जम् । 'तुञ्जं निःसर्गे चङ्गे प्रारम्भीपाधिपि' इति
 नियः ।

३८८ । अमेः सन् ॥ ३।२१ ॥

दी— अंसः । (अम गती । अस्मात् सन् प्रत्ययः ।
 'स्त्वन्धी भुजगिरोऽसोऽस्त्री') ।

३८९ । मुहेः स्त्री मूर्ध् ॥ ३।२२ ॥

दी— मूर्धः ।

मित— मुह वैकित् । अस्मात् सप्रत्ययः । धातोर्मूरादेरधः । मुहतीति
 मूर्धः । 'चञ्जे मुद्रो यथास्यात् मूर्ध्वैधेयवाग्निधाः' इत्यमरः ।

३९० । नहेर्हलोपच ॥ ३।२३ ॥

दी— नखः । (नच् बन्धने । चात् स प्रत्ययः) ।

३९१ । ग्रीडो ह्रस्वच ॥ ३।२४ ॥

दी— शिखा । (चात् खः । ह्रस्वविधिसामर्थ्यात् गुणः) ।

३९२ । माङ् जखो मयच् ॥ ३।२५ ॥

दी— मयूखः ।

मित— माङ् सार्धः स्यादृख प्रत्ययः । धातोर्मय (मयच्) इत्यादेशः ।
 'मयूखश्चिद् चरन्वालाच' इत्यमरः ।

३९३ । कलिगलिभ्यां फगस्योच ॥ ३।२६ ॥

दी— कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ।

३९४ । सृयोः श्वयश्चनौ घृ च ॥ (श्वयश्चनौ प्रत्ययौ घृ
 इत्यादेशः) । पम्बोऽस्त्री कचयोऽत्रधः । पम्बं रासुधम् ।

मितं—। नृमतीति पाठं नृ (अथ), पर्यः कुठारः—ग्रन्। 'पर्य' परग्रन्ता
सह इति दिव्यलोचनः।

७०६। इमनि अयतेर्ङ् नृ ॥ ५।२८ ॥

इमच्छब्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति इमश्चुः।

मितं—। इतन् इति शब्दोपपदात् सि इत्यध्यास कुन्। इमन् अयत इति इमन्
नि + कुन् = इमश्चुः। किञ्चासृष्टिलोपः। इमी मुखनिव्यादि चर्चनिर्देशमात्रं न विवक्षः।

७०७। अश्चादयश्च ॥ ५।२९ ॥

दी—। अश्च नयनजलम्।

मितं—। कुन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते एवमर्थः। नयनपूर्वान् अयतेर्ङ् नृ। अश्च
आसीत्। अश्चाद् इति विव्याकरः।

७०८। जनेष्टन् सोपय ॥ ५।३० ॥

दी—। जटा। (टन् धातोर्न्यस्यलोपः)।

७०९। अश् तस्य जङ् ज ॥ ५।३१ ॥

दी—। तस्य जनेर्जङ्गादेशः स्वादश्च। जङ्गा।

मितं—। जनेरच् प्रत्ययः। 'जजायतः—' इति टाप्। जेधं सूत्रे।

७१०। इमीः शरीरावयवे द्वे च ॥ ५।३२ ॥

दी—। जघनम्। 'पञ्चामितम्' स्त्रीकटाः जीवे तु
जघनं पुरः।

मितं—। शरीरावयवे नाम्ने इमीरच् प्रत्ययः स्त्रीकटीर्हिलं च। 'पञ्चास-
कावम्'। 'अध्यासाश्च' इति कुलम्। पनरस्यमाह—पञ्चादिति। 'पञ्चासकासो
विहृतजघनां को विहृत' समर्थः। नैवदूतम्।

७११। क्लिमेरन् सो लोपय ॥ ५।३३ ॥

दी—। लकारस्य लोपः। क्लिमेः।

वृत्ति— क्रिया विधाधरेऽस्मादन् प्रत्ययः । क्रिययातीति मेदिनी ।

७१२ । फलेस्तिजादेश पः ॥ ५।१४ ॥

दी— पलितम् ।

वित— फल विधायी । अस्मादितम् । फलपः । 'पलितं जरका बीजा' कोशादौ' इत्यमरः ।

७१३ । कृत्वादिभ्यः संज्ञायां वुन् ॥ ५।१५ ॥

दी— करकाः—करका । कटकः । नरकम्—नरकः । 'नरको भारकोऽपि च' इति ह्रिक्पकीशः । सरकं गमनम् । कोरकः कोरकं च ।

वित— वृत्ति । 'वुवोः—' इति तस्य ककादेशः । गुणः । 'करकास्तु पुनान् यचिचिषे हाङिनेऽपि च । इयोर्नेघोपलि ना स्त्री कुरके च कनकखी' इति मेदिनी । कटक इति । 'कुन् चित्सिखसंखयो' (१८०) इति कुनाभयं सिद्धः । गुणभाज प्रहरीदाहाद्याः । गुचनिषेधभाजस्तु कुन । अष्टाद्वीनास्तु यत्र कुचचिचित्ति भावः । नूनये । 'नरकः पुंश्चि निरये ईनारातिप्रदेशयोः' इति मेदिनी । अद्ययानायास्तु 'च नरकाखी न सखी'ति लौकं प्रयुज्यते । तत्र मूलं लघ्यम् । खगती । सरका बीधु पालम् । कुर शब्दे । 'कोरवीऽस्त्रीकृत्स्नत्वे आत्' इति मेदिनी ।

७१४ । वीचधतेराद्यन्तनिर्णयश्च ॥ ५।१६ ॥

दी— वीचको वंशभेदः ।

The affix वुन् (चक) is employed after the root वीच to address (चानमचे) चुरादि and the beginning and final letter of the root change their respective places. Thus वीचक = kind of bamboo (also the companion under the king Virata). Similarly वीचक (owl) and वीचक (the green spot in the plume

of the peacock) through interchange of इकार of पति and मति.

मित्र— श्रीक आत्मशब्दे चुरादिः । अश्नात् पुन् (अक) स्नात् । धातोराद्य-
नाचरयोः चकारककारयोः परस्परस्य विपर्ययः । बाहुल्यकमलम्बोऽयमर्थः
ज्जाकारः । अतएव गुणो न । 'स कीचर्कमार्गस्तपूषैरर्थः कुलविद्यापादितव्यमलम्बम् ।
अत्राह कुक्षेपयसः सुमुखी चरणीयमानं वनदेवताभिः' इतिरहः ।

७१५ । पविमन्धोरिद्धीपधायः ॥ ५।३७ ॥

दी— पेषकः । मेषकः ।

नित— लुपचच् (पच्) पाके । मचि (मच्) आच्छने । आभ्यां ऋमि परि-
भ्रमयोरुपधाया ऋ । पवि मचि इति स्थिते आद्यनास्तरविपर्ययेन पिव मेष इति
जाते गुणेन पेषकः मेषक इति । 'पेषको गजश्चाङ्गुलमूलीपाके च मेषकस्तु
मयूरस्य चान्तो स्थानेषु पुमान् । तद्वृत्ते बाध्यत्वात् स्त्रीषु चोतोऽङ्गनाम्बकारयोः' इति ।

७१६ । जनेररह च ॥ ५।३८ ॥

दी— जठरम् ।

नित— जनेः + अर + ट चेतिच्छेदः । 'चलोऽन्त्यास' इति नकारकठकार
इति बोध्यम् । जठरमित्यर्थः ।

७१७ । वचिमनिभ्यां चिच्च ॥ ५।३९ ॥

दी— मठरी मूर्खः । 'मठरी मुनिशील्योः' । विदा-
दित्वाच्चाठरः । गर्गादित्वाच्चाठर्यः ।

नित— आभ्याम् अरप्रत्ययः चित् । चकार नकारलोप्यः ।

७१८ । जर्जि ह्यासीरस्यै पूर्वपदाभासलोपच ॥ ५।४० ॥

दी— 'जर्जरः शूररक्षसोः' ।

७१९ । जदरादयश्च ॥ ५।४१ ॥

दी— जदरः कुसुलः । मदरे विलसत् । मदरः सर्पः ।

७२० । इनेषु नाद्यन्त्योर्ध्वत्वत्वे ॥ ५।४२ ॥

दी— घातनो मारकाः ।

नित— इनेषु प्रत्ययः स्यात् । तेन घुना (प्रत्ययेन) सङ्गनकारस्य लकारश्च ।

पूर्वसूत्राद् उद्दिष्टपक्षार्थादुपधादिति ।

७२१ । कर्मिगमिचमिभ्यस्तु ह्रिच ॥ ५।४३ ॥

दी— क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पक्षिकः । गान्तुमर्गकः ।

७२२ । हर्म्यतेः कन्धन् हिरच ॥ ५।४४ ॥

दी— कन्धन् प्रत्ययः । हिरण्यम् ।

नित— हर्म्ये नतिष्ठायाते । अस्मात् कन्धन् (कन्ध) । धानोर्हितादिभ्यः ।

हिरण्यं सुवर्णं प्रकथ्यः । 'हिरण्येन सवितारयेन' इति मन्त्रः ।

७२३ । कणः पासः ॥ ५।४५ ॥

दी— कर्पासः । कित्वादित्वात् कार्पासं वस्त्रम् ।

७२४ । जनेसु रच ॥ ५।४६ ॥

दी— जतुर्बन्तौ योनिश्च ।

नित— तु इत्यभिप्रक्षिप्तम् । रेफस्यादादेशः ।

७२५ । जर्षोर्तिर्धः ॥ ५।४७ ॥

दी— जर्षा । कित्वादित्वात् । जर्षा स्त्रियाम् । (जर्षा

मेधादिकोविस्सादायते च इत्यादि) ।

७२६ । दधातेर्धन् लुट् च ॥ ५।४८ ॥

दी— धान्यम् । (धा इत्यस्माद् यत् । प्रत्ययस्वनुदादेशः)

७२७ । जीर्यतेः क्तिन् रच षः ॥ ५।४९ ॥

दी— 'जिजिः स्यात् कलपचिञीः' । आहुलकात् 'जलिच'

इति दीर्घो न ।

मित—। जु इत्यन्तात् तित् । कित्वात् गुणः । 'सत इत्यातोः' इति इत्वम्
परत्वम् । तस्य रेफस्य इत्यात् । ततो रिः ।

७२८ । मध्यसीर्यलोपो मभापतुट् चालः ॥ ५।५० ॥

दी—। मध्यतेरासप्रत्ययः स्यात्तस्मापतुडागमो धातेर्यलोपो
मकारस्यान्वयस्य (यकारस्य इत्यर्थः) । मभापतालो विप्रत्ये ।

७२९ । ऋजोः क्रीकन् ॥ ५।५१ ॥

दी—। ऋजौक इन्शो धूमश्च ।

७३० । तनोतेडंठः सन्धश्च ॥ ५।५२ ॥

दी—। 'तित्तचः पुंसि लीर्व च' ।

The affix इड is employed after the root तन् (वृत्तिस्तरे) and the root in connection with the affix becomes (duplicated) as when रुन् follows. Thus तन् + इड = ततन् इड = तित्तच by रिङ्, इडादिः शेषः, and सन्धश्च; and टिङोप due to टिङ् of the affix. It means a sieve or an winnowing fan. Thus in the पश्य (introduction) of the Mahabhashya under the verse—

सक्तानिव तित्तुना पुनतो वम भीरा जगसा वाचनकत ।

यमा सख्याः सख्यानि जानते भद्रं वा लब्धौर्निहितविवाचि ॥

we find the भाष्यकार explains the term as denoting both the above sense viz—तित्तु परिपक्वम् भवति । ततवशां वृत्तवशाः (or 'तित्तु' is a purifier which is either spacious (as a fan) or having holes (वृत्त)) । Amara, however, takes it to mean a sieve only ('वाचनी तित्तुः पुमान्'). Thus from भाष्य and Amara it is also evident that the term is both neuter and masculine.

मित—। सकोतेरिति । तद् विद्यारे इत्यस्याह कल्पप्रत्ययः स्यात् । धातीः कार्यारम्भ । एवं चित्तवृत्तादि अभ्यासस्येष्टम् । विज्ञातृटिक्लोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेति तद्वद्वेदिनी । तस्य । विध्यसामर्थ्याद्विद्योपादूष्यं गुणप्रसक्तैरेव विरुद्धादिति बोध्यम् । तितउः पुंसि लोके वेति । पुंसि तावत् 'वाङ्मनी तितउः पुमान्' इत्यमरः । त्रौवि च 'तितउः परिपक्वन् भवेति । ततश्चा तुञ्चर्त्ते'ति 'सङ्क्षुम्भितितउना पुनन्तो यत्न चौरा मनसा वाचमकृत' इत्यत्र महाभाष्यपक्षः । ['तथा स्वावाकु विद्म तितउ' इति पुंनपुंसकवर्गे विज्ञाप्यशेषः] ।

३२१ । अर्भकपृथुकपाका वधसि ॥ ५।५२ ॥

दी—। 'ऋधु वृद्धौ' । अतो वृन् । भकारस्यान्तादेशः । प्रथेः कुकन् संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ।

मित—। एते कर्त्तव्य वृन् कुकन् कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । भकारस्यान्तादेशः इति । भकारश्च भकारः । गुणः । अर्भकः । प्रथेरिति । पृथुकः । पिबतेरिति । पायनेऽप्यात् कन् । ['पीतः पाकोऽर्भको विध्य पृथुकः शाबकः शिशु' रित्यमरः] ।

३२२ । अवद्यावमाध्रमावरेफाः ॥ ५।५४ ॥

दी—। कुतंसिते वदेनेञ्च यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्व पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्त्तधेन् । अर्वा । रिफतेऽशौ-
दादिकात् अः । रेफः ।

मित—। एते क्रमेण, यन्—अम—वन्—अ प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । [निष्कृष्टप्रतिज्ञावरेफयाव्यावमाध्रमाः । विपूर्यकुतंसितावद्यखेटवर्ध्याचकाः समाः—इत्यमरः] । 'अवमः स्यादगर्ह्यं ऊचोऽपि' । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुतंसिते वाचविज्ञता । रेफो वक्त्रे पुंसि स्यात् कुतंसिते पुनरन्यवत् । इति विष्णु सेदिनी ।

३२३ । सौरीडोर्द्ध्वः पुट् च तरौ शेषणकुतंसनयोः ॥ ५।५५ ॥

दी—। तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्द्ध्वः प्रत्ययश्च पुट् । लिप्तं सिष्टम् । रिप् कुतंसितम् ।

७२४ । क्रिशीरीशोपधायाः कन् लोपस्य लो नाम् च ॥५॥५६॥

दी—। क्रिशीः कन् स्थादुपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामा-
गमस्य । क्रीनाशो यमः । किस्त्वफलं चिन्त्वम् ।

किस्त्वफले चिन्त्वम्—i. e. क्त्विकरण of the affix or the indicatory
क् in the same is objectionable or useless ; for the root would
not, on the strength of ईत्वं of its लपरा, have गुण which the
indicatory क् is expected to bar.

७२५ । अग्नीतेराश्वकर्मणि वरट् च ॥ ५॥५७ ॥

दी—। चकारादुपधाया ईत्वंम् । ईत्वरः ।

नित—। अग्न्यात्तो अश्वाद् वरट्प्रत्ययः स्थादाश्वकर्मणि आये । चकारार्थ-
नाह—चकारादिति । आश्वकर्म वरदानादिक्रिया—संज्ञिन् आये । श्वोपधापरि-
द्वयः । टित्वान् जीप् । ईशरी । अग्नीदाचार्यनिदम् । अग्निपि क्रीनवीकु
आश्वदातः । पुंयौनलक्षणे जीपि अतोदातः । 'स्याचभास—' इति कर्मन्मासु
'ईश्वरा' इति शोभाजितः । इमपाद्यासु सूत्राकारमपि—'हनेरन् धश्' इति । लस्य
हने रन्प्रत्ययः स्थाद् वधादेश्च इत्यर्थः । हन्यते गम्यते अवितिमिरिति चो यत्प्रम् ।

७२६ । चतीहरन् ॥ ५॥५८ ॥

दी—। चतुरः । (चतीं प्रयत्ने । अस्मादुरन् । चतुरो देशः)।

७२७ । आ ततेररन् ॥ ५॥५९ ॥

दी—। आतः । (प्रपूर्वादाततेः अरन् । आतः प्रभतम्
स्वराद्यव्ययम्) ।

७२८ । अमेसुट् च ॥ ५॥६० ॥

दी—। अन्तर्मध्यम् । (अम गत्यादौ । अरन् । तस्य
सुट् । स्वराद्यव्ययम्) ।

७४८। दङ्गेर्नी लोपो दङ्ग नः ॥ ५।६१ ॥

दी—। गप्रत्ययो धातोरपत्यस्य लोपोऽङ्कारस्य नकारः । नगः ।

नित—। दङ्ग भवीकरोति । दङ्गतीति नगः । दङ्गः पर्वतः सूर्यः सपौं वा ।

७४९। सिचिः संज्ञार्था हनुमौ कश्च ॥ ५।६२ ॥

दी—। सिच्यतेः कप्रत्ययी हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिङ्गः ।

नित—। सिचिरिति । 'सिचिर्धर्मव्यत्ययतः सिङ्ग' इति व्युत्पत्त्यन्तरम् । तदुक्तं 'भविष्यत्सर्गागमाद हंसः सिचौ बह्विधधर्मादिति' । सिङ्गः कच्छीरश्च राघौ सप्तमौ चोत्तरस्थिते । सिचौ लुप्तपञ्चमीः आहसकौ राजमातरि इति निश्चः । सिङ्गीति जातेः ङीष् इति बोध्यम् ।

७४१। व्याङ्गिं घ्रातेष्य जातौ ॥ ५।६३ ॥

दी—। कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ।

नित—। 'व्याघ्रः स्यात् पुंसि शार्दूलौ रक्षोरङ्गकरश्चयीः । शीर्षं नराङ्गुलरस्यः—' मेदिनी ।

७४२। हन्तोरच् घर् च ॥ ५।६४ ॥

दी—। घोरम् । ('घोरं भीमं हरेः घोरः' इति विश्वः) ।

७४३। जमेरुपधात्तोपच ॥ ५।६५ ॥

दी—। चादश्च । जय । ('कामतिर्मेदिनी भवी' लम्पे) ।

७४४। तरतेङ्गिः ॥ ५।६६ ॥

दी—। त्रयः । त्रीन् ।

७४५। यङ्गेरनिः ॥ ५।६७ ॥

दी—। यङ्गनिः । ङीष् । यङ्गश्चो व्याधिमेदः ।

७४६ । प्रथमस्य ॥ ५।६८ ॥

दी— । प्रथमः । ('प्रथमसु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' इति नेदिनी) ।

७४७ । चरस्य ॥ ५।६९ ॥

दी— । चरमः । (चादस्य । 'प्रथिचरिभ्याम्' इति सुवचमित्याहुः) ।

७४८ । मङ्गेरलस्य ॥

दी— । मङ्गलम् ।

मिति— । कस्यायं भङ्गलं शुभम् । तत्र साधुरिति वत् । मङ्गलं विवक्षितम् ।
"सर्वमङ्गलमङ्गलम्" इत्यत्र यथा । इति मितभाषिण्याम् उणादिषु पञ्चमः पादः ।

॥ अथ उत्तररक्तदन्तप्रकरणम् ॥

२१६८ । उणादयो बहुलम् ॥ २।२।१ ॥

दी— । एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्यः । केचिदवि-
विहिता अप्युच्चाः ।

"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्योद्दिष्टादभूवन्भवेत्कारुण्यमुणादिषु ॥"—(भाष्यम्) ।

These i.e. the affixes उप् etc dealt with by the sage Sakatayana under the rules 'ज्ञापामिमिसदिसाभ्यस्य उप्' etc are variously used after roots to express present tense as also

designation. Thus the affixes which are not mentioned ~~there~~ are to be taken as understood. Thus 'बहुलस्यो वृत्' (232) सवनः, वीवनः etc.; but by बहुलस्य (बहुलस्यवाचि—238) वृत् is employed after other roots also—बन्धनः, बसमः, राजाहन etc. moreover the affixes क्ति क्ति are nowhere to be met with. But they should be inferred to be employed after such roots as वृत् etc so as to give वृत्ति वृत्ति etc. Hence it is that भाषाकार says—संज्ञासु etc.—other roots and affixes as well are to be understood (in this way to form some other words not dealt with herein, and the indicators (अनुबन्ध) too by the operations). This is (in short) what is to be instructed in the matter of उच्चादि affixes (N. B.—In अनुबन्ध the दोष is to be accounted for by 'उपसर्गस्य चत्वारमुपेय बहुलम्') ।

मिश्रः— 'अथैव पूर्वकृतसमकार्षं शाकटाशनाचार्यप्रणीतौषादिमुद्रजातस्य निदुष्य उच्चादय इत्यस्य एवेति भवेति निवारयिष्यान् तदनुबन्धम् उत्तरकृतद्वयगतं सूत्रमवतारयति उच्चादय इति । अष्टाध्यायाः द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादस्य प्रथममिदं सूत्रम् । अत्र बहुलपदवादीष उच्चादिप्रत्ययसिद्धपदानाम् व्युत्पन्नप्रतिपादिकत्वम् पाणिनीः अभिमतमिति प्राचीन प्रचारपारम्पर्ये प्रवृत्तिम् । एते इति : उच्चादयः प्रत्ययाः । वर्तमाने संज्ञायाचेति । 'वर्तमाने कट्' (३।१।१२३) इत्ययः 'पुनः संज्ञायाच्' (३।१।१२४) इत्यस्य तदनुबन्धेति भावः । अतएव मायौ 'मन्त्रि ब्रह्म चेति नञ् पूर्वोक्तैरसि प्रत्यये परत एकादेशे व्युत्पन्नः अनेकसंख्यौ वर्तमानकासि एवेत्याहम् । संज्ञाशब्दस्यात्र द्विवचनस्य दृष्टव्यम् । इदमेते उच्चादिप्रत्ययानां शब्दा न तु पौनःपुन्योक्तिवत् योगिकाः । अवयवार्थविरहात् यत्र तत्र अवयवार्थमात्रस्य व्युत्पादितं तत् 'कल्पनामात्रं न तु तात्त्विकम् । बहुलशब्दस्यार्थमात्र—किंप्रदविहितो जयति । तथाच द्विवचनम्विहितः स च वदेरपि भवति । इदं सवत् बहुलस्य-स्यापि प्रयोजनार्थम् । अपरत्र विचक्षिणी प्रत्ययौ न कुतपि विहितौ ।

किन्तु चणिकः चणिकः इत्यति शब्दद्वयम् । एवम् नो लङि लभेते इत्यलम् । अथ भावसंज्ञतिनाह—संज्ञास्ति । भावश्चः स्त्रीकोऽयम् । संज्ञादु चणादिनिष्पत्तेरु रद्वन्द्वेषुविषये धातुष्वपि भावः सतः सैव्यः परस्मै भवतमाना प्रत्ययाश्च सञ्ज्ञा इति शेषः । इति प्रथमादेशात् । तदाच 'द्वन्द्वेषु' इत्युक्तम् प्रत्ययं चिन्तयन् शक्तिः प्रत्ययभेदम् उच्यते । एवं चिन्तयित्वा प्रत्ययौ सञ्ज्ञेते । कार्यविद्यादिति । कार्योद गुणविवेकादिकार्यवश्याम् अनन्तरम् अनुवन्तम् ककार उकारादि विधान् जामोषात् । सञ्ज्ञादिषु प्रत्ययेषु विषये एतत् शास्त्रम् संक्षेपादेतन्मात्रं ज्ञासितव्यमित्यर्थः इति द्वितीयाहंस्वार्थः । [अनुवन्तमित्यत्र 'अनुवन्तं वनि अनुवन्तं वृत्तम्' इति द्वितीयः] ।

३१७० । भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ३१२ ॥

३१७१ । भविष्यति गम्यादयः ॥ ३१३ ॥

३१७२ । दाशगोक्षौ सम्प्रदाने ॥ ३१४ ॥

दी—। एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्यन्ते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां वन्ति तस्मै गोक्षोऽतिथिः ।

N. B.—The first & second of these three rules viz 'भूतेऽपि' and 'भविष्यति' are not explained as they are very easy ; for the first means—उयादि affixes, though generally used in the present tense, may take place in the past tense also. Similarly the second rule means गमी etc. are irregularly formed with स्वि in the future tense ; thus गामगमी brushing to go to the village But if गम् is preceded by वाक्, we have वागामी—Coming—इति being effected by the rule 'वाक्चित्' । The third rule means—

The words दाश (a fisherman or boatman) and गोक्षः (a

greatest for whom a cow is killed) are irregularly formed with the affix क् in the sense of सम्प्रदान्.

नित—। भूतेऽपीति । उपादय इत्यनुहरीरुपादयः प्रत्यवा न केनच नर्तमाने किन्तु भूते (भविष्यति च) कास्ये इत्यन्त इत्यर्थः । तेन वाच्यत्वेन नर्तमाने भूतभविष्यतोभु कश्चिदेवत्यर्थः । भविष्यतीति । गम्यादयो इतिप्रत्ययान्ताः शब्दाः भविष्यदर्थे निपात्यन्त इत्यर्थः । तेन घान् गमोत्यन्त इत्याभावः । एवं प्रत्यायी इत्यादि । पाठपूर्वत्वं तु गमिः 'पाठि चित्' इति चिलोत्तरेभूतिः सादेव—आगतौ । आगत्योप्राप्तिरित्येवम् ।

३१७३ । भीमादयोऽपादाने ॥ ३।४।७४ ॥

दी—। भीमः । भीष्मः । - प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः ।

मूर्खः । खसतिः ।

Words like भीम etc are irregularly found in the अपादान् वाच्य with the affixes मक् etc. Thus भीमः (from whom one fears)—मक् । भीष्म—with मक् and भुक् by 'भियो हेतुभये'— । प्रस्कन्दनः from whom one flies away with क्वाट् in अपादान् । प्ररक्षः from whom something is saved—with रक्ष् in अपादान् । मूर्खः—by 'मृदुः यो मूर्ख'—One who swoons at the sight of something. खसतिः—a bald-headed person (see ante उपादि) ।

नित—। भीमादय इति । अपादाने कारके एते निपात्यन्ते । विभेद्युपादिति भीमः । भीष्मश्च । सकप्रत्ययः । परत्वं 'भियो हेतुभये भुक्' इति दुर्गमसः । प्रसक्त्यापि प्रकाशनेऽप्यादिति प्रस्कन्दनः । अपादाने क्वाट् । प्ररक्षन्त्यादिति प्ररक्षः । एवायम् । मृदुत्यन्त्यादिति मूर्खः । 'मृदु यो मूर्ख' (उपादि) । खसति निर्वर्धयित्वा ।

३१७४ । ताभ्यामन्यत्रोपादयः ॥ ३।४।७५ ॥

दी—। संप्रदानापादानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ

भवति तस्यः । हस्तं तदिति वस्तु । चरितं तदिति चर्म ।

एषादि affixes take place under any sense other than that of dative and ablative. Thus तस्यः (fibre) etc. हस्तोऽङ्गम् । after इत् and चर add मनिम् ।

मिति—। ताभ्यामिति । संप्रदानापादानादन्त एव उच्चादयः । तदाह संप्रदाना-
पदानापरानर्थायमिति । तलुदिति । तलोद्वेकम् । इतराभ्यां मनिम् प्रत्ययः ।

३१७५ । त्सुम्णसु लौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३।३।१० ॥

दी—। क्रियार्थयां क्रियायासुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरितौ
स्तः । सामान्त्वादध्ययत्वम् । कृण्वं द्रष्टुं याति । कृण्वं
दर्शकी याति । अत्र वाऽसरूपन्यायेन कृञादयो न पुनश्च सुतोः ।

When an action, which stands or is meant for another action, is an उपपद or a contiguous word then the root (which helps to express the latter action) takes the affixes त्सुम् (त्सु) and कृण्व् (कृ) in the sense of future. The term arrived at with the addition of त्सु being नाम् or ending in सकार is to be considered as an indeclinable by the rule 'कृण्वेकम्' (449). कृण्वं द्रष्टुं वा दर्शकी (कृण्व्) याति—He goes to visualise, or as a visualiser of, Krishna.

Elucidation—Here याति is the उपपद; for the action of going (गमनक्रिया) is meant forseeing Krishna. Hence this being a क्रियायां क्रिया, the root of the क्रिया for which it is meant viz 'to see' takes the affix त्सुम् वा कृण्व् । कृण्व् is changed into कृ by the rule 'द्विवोरनाकौ' (1247).

there by this rule 'सुखद्वयी'—इच्, etc in place of सुख् (as also of हुम्) cannot apply; for सुख् has already been pronounced in the rule 'सुखद्वयी' (3. 1. 133) both of which (सुख् & इच्) as already said take place in any tense in the active voice. Therefore the utterance of सुख् again here is to bar the application of इच् (as also ह्य, णिनि and चच् etc) in the room of सुख्, this is an instance of शपकसिद्धान्तः ।

नित—। तुमुमिति । क्रिया चर्चः प्रयोजनं वक्ष्यः क्रियायां वा क्रियायां क्रिया । तस्यासुखीकारिके सति क्त क्रिया चर्चभूता भिद्यते तद्वन्तप्रालोचनं तुमुम् (तुम्) सुख् (चर्चः) च विधीयेते भविष्यद्यर्थे । भविष्यतीति 'भविष्यति गम्यादयः' (१।१।२) इत्यतोऽनुगम्या लभ्यते । तुमुनी नकारस्य इत्तम् । सकारादुकारस्य धश्चरचार्च-लम् । सुखो चकारमिती । 'तु' इत्यस्य 'तुमोरणाभी' (१२४०) इत्यनेन चकारादेशः । 'कृत्वां क्त' इतीदं सूत्रमनुष्वादाह—मातालाद्व्ययसमिति । तुमुनृणो-क्तस्योर्वेव चर्चियेदेति 'चर्चयत्ततो भावे' इति भाषाकारवचनाद भावे तुमुम् । 'चर्चयवाचिनः क्तः क्तप्रत्ययान्ताः इत्या भावे भाववाचि एव वेदितव्य इति प्रति-पत्त्यमिति' भाषाकारवचनात् । शुक् तु कर्तव्येव इति विवेकः । कृत्वां द्रष्टुं याति कृत्वां द्रष्टव्यो याति इति । चर्चोभयत्र यातोत्यस्य 'सतोपपदं सप्तमोऽक्षम्' इति सूत्रानुसारात् द्रष्टुमिति अस्मिन् उपपदत्वं द्रष्टव्यम् । 'न कीदृशव्यय—' इति चोभयत्र बलीभिषेधः । एवमत्र यातीति प्रयोजनवती क्रिया दृष्टिश्च प्रयोजनम् । यतो द्रष्टव्यत्वं तुमुम् सुख् च विधीयते । तुमुनी भवतित्यादिक्रियाचर्च 'यलि इयोर्भक्त्यनक्ति' (२४०५) इति चानामः । प्रधादिना पले ततः ह्रस्वे च द्रष्टुमिति । दर्थ इति पुनस्तदनुपपन्नं चेति नृपेन बोध्यम् । ननु 'वास-द्वयोऽस्त्रियाम्' इति न्यायेन 'कृत्वां द्रष्टव्यमिति' इति ह्यपि भवेत् । तत्राह—द्रष्टव्यो नेति । 'आदिपदिन 'नन्दिशङ्किपथादिभ्य ल्युचिभ्यश्च' इति लुपिभ्यादेः संप्रकः । द्रष्टव्यः कृती गत्यस्य आह—तुनः कृतुको निति । सुखद्वयी हि 'सुखद्वयी' (१।१।२२) इत्यत्र काशस्त्रामाये कर्तृदि विहितः । तत्रच क्रियायां वा क्रियायाम् उपपदोऽपि

अविवाह्यपि भवति । ततश्चान्नुविधानं गृह्यं सन् प्रापयति इत्यादि; क्रियाधे-
नियोगोपपदविषये वाच्यपदव्यापकानि च न प्रवर्तते इति ।

२१७६ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ २।३।१५८ ॥

टी—। अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेककर्तृकेषु प-
पदेषु धातुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । यष्टि वाञ्छति वा ।

This rule is intended to take effect where an action for another action is not an उपपद । तुमुन् takes place after a root when the selfsame कर्ता, having इच्छा for its predicate, stands as an उपपद to the verb taking तुमुन् । Thus इच्छति etc he wishes to eat. Here the verbs इच्छति and भोक्तुम् agrees with the selfsame nominative स; or इति; or सद्; etc understood. Similarly यष्टि भोक्तुम्, वाञ्छति भोक्तुम्, कामवते भोक्तुम् etc. Note that had not the word समान been pronounced then पठ् in the sentence पुत्रस्य पठन्निच्छति would have तुमुन् where पुत्र is Subj. of पठन्निवा only; the sense being पुत्रकर्मणो पठनम् and पिता is the subject of इच्छति । Thus it must be remembered that तुमुन् does not take place where each of the verbs is governed by a separate subject. But instances like 'सुखमर्थमिवेह दातुम्—' etc (in सप्रणयवद्वचन) are to be easily defended as भावे तुमुन् by the dictum 'अन्वयवृत्तौ भावे'.

मित—। समानकर्तृकेष्विति । पूर्वसूत्राविषये स्वमिदं प्रवर्तते इत्याह—
अक्रियार्थोपपदार्थमेतदिति । 'इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ' (२।३।१५७) इति पूर्वसूत्रं
तदाह—इच्छार्थेषु इति । एवं समानकर्तृकेषु इत्यस्य निबन्धनम् एतत्कर्तृकेषु
इति तस्य उपपदत्वं तु 'समानकर्तृकेषु' इति सप्तमीविधेयाज्ञाप्यते । 'ततोपपदं
सप्तमीस्यम्' इत्यनुशास्त्रम् । तदव्याचष्टे—उपपदेषु इति । इच्छति भोक्तुमिति । यः
कश्चित् कर्ता ज्ञातः । स एवाय उपपदम् । तदाह य एव कर्ता इच्छतोऽप्येतादृशेति

पारयति कर्तुम्, वेति, प्रपन्नस्य विद्यादेरुपपदत्वमादाय—तुमुन् प्रयोगात् विद्याय
इक आभेत्वादेःपरिद्वर्जनादयवहणम् यन्नत्रापि यथासम्भवं संवध्यते इति विभाव्यम् ।

३१-७८ । पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ३।४।६६ ॥

द्वौ—। पर्याप्तिः पूर्णता । तत्राचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु
तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुः प्रवीणः कुशलः पटुर्दित्यादि ।
'पर्याप्तवचनेषु' किम् ? अलं भुक्ता । 'अलमर्थेषु' किम् ?
पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभुसतेहगम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यात् ।

पर्याप्ति in the rule means fullness or what is required to meet
the adequateness of the person. Thus the rule means—तुमुन् is
employed after a root when words of ability (सामर्थ्यावचन) i. e.
words expressing ability which is but the just requirement or
need (पर्याप्ति) stand as उपपदसः. Thus पर्याप्तःभोक्तुम् or प्रवीणः
भोक्तुम् etc—he is able to take food to his capacity—. Why say
'पर्याप्तवचनेषु' ?—witness अलम् भुक्ता—here अलम् implies negation
or prohibition and therefore मुञ् has taken कृच् by the rule
'अलंछलीः प्रतिषेधयोः प्राचां कृ' (33:6) and not तुमुन् by this rule ;
'why say 'अलमर्थेषु' ? witness—पर्याप्तं भुङ्क्ते he takes enough food
i.e. more than what is his exact need.

मिति—। पर्याप्तवचनेष्विति । पर्याप्तिः पूर्णतेति । यापवा आकाङ्क्षापूर्णा
तान्त्रमात्रमित्यर्थः । न तु तदधिकम् । पर्याप्तिः पूर्णतां वक्ति द्योतयतीति पर्याप्ति-
वचनः । अलमर्थेषु इत्यत्र अलं सामर्थ्यावाचि न तु निषेधार्थकमित्याह—सामर्थ्य-
वचनेष्विति । उपपदत्वं तु सतसीनिहोयात् प्राग्वज्ज्ञम् । प्रवीण इति । प्रवीणा
भोक्तुम् । कुशलो भोक्तुमित्यादि । प्रवीणादयः शब्दाः पर्याप्तिवाचिनः सामर्थ्य-
वचनावतीतो पर्याप्ततया उपपदानम् । अलं भुङ्क्तेति । अलं निषेधवाची । तत्र
'अलंछलीः प्रतिषेधयोः प्राचां कृ' (३३:६) इति भुक्तेः कृच् न तुमुन्

अस्तीति । पर्याप्तं सुक्ते इति । अत्र पर्याप्तमिति श्रियाया विशेषणं न तु कर्तुः ।
नदाह—प्रभृत्येह गन्तव्य इत्यादि । प्रचुरं सुक्ते इत्यर्थः ।

२१७८ । काचसमयवेलासु तुमुन् ॥ २।२।१६७ ॥

द्वौ—। पर्यायोपादानसर्वापलक्ष्यार्थम् । कालार्थेषूपपदेश
तुमुन् स्वात् । काचः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् ।
प्रीतिदिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । 'भूतानि कालः
पचतीति वार्ता' ।

The terms काच, समय and वेला mean the same thing viz, time.
Hence the acceptance of the Synonyms (of काच) is to indicate
that words expressing the sense of काच which stand as उपपदs to
a root takes तुमुन् । काचः समयः etc this is time for taking meal.
अनेह means time. Here प्रीति (or दिशि) etc comes down from
the previous rule 'प्रीतिस्मिन्प्राप्तकालेषु कृत्वाच' (2817—3.3.163);
Thus in 'भूतानि कालः—' (महाभारत वनपर्व) we have no तुमुन्
for there is no implication of प्रीति etc, but it only expresses a fact
the action of nature. Similarly we have no तुमुन् in 'काव्यशास्त्र-
विमोदेन काव्यो गच्छति धीमताम्' etc.

नित—। काचसमयवेति । अत्र समयवेत्योः काचपर्यायतादाह—पर्यायो
प्रादानमिति । सर्वापलक्ष्यार्थमिति । कालार्थेषूपलक्ष्यार्थमित्यर्थः । नन्देन
कालार्थेषु इत्येवोच्यताम् । एवं हि काचस्य गच्छतरं च स्यादिति चेन्न । दिशिवाह
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपक्षेण यथावाक्येन समर्थयम् । अनेहा वेति । काचपर्यायोऽर्थ
शब्दः । 'काव्यो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । प्रीतिदिग्रहणमिति । 'प्रीतिस्मिन्
प्राप्तकालेषु कृत्वाच' (२८१८—३।३।१६६) इत्यत इत्यर्थः । तथा च 'भूतानि कालः
पचति—' (महाभारतवनपर्वसन्निह्नोकार्यम्) इत्यत्र प्रीतिदिग्भावात् पचतीत्युमुन् न ।
अत्र हि यथास्ति तदनुवर्णनमात्रम् । न तु प्रीतिः कालचारादुच्चा वा गम्यते ।

एवं 'काव्यशास्त्रविभोदेन काव्यो भवति प्रीयताम्' (हितो—) इत्याद्यादि अनुवाद-
भावमिव । न तु विश्वाद्यः । तेन तुमुन् न ।

३१८० । भाववचनाश्च ॥ ३।३।११ ॥

दी—। भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा वजादयः क्रियार्थां
क्रियायां भविष्यति स्तुः । यागाय यातिः 'तुमर्थात्—'
(५८२) इति चतुर्थी ।

Affixes like चञ् etc to be dealt with under the section 'भावे'
(3184—3.3.18) take place when क्रियार्था क्रिया or one action for
another is implied in the future tense. Thus यागाय याति—he
goes for a sacrifice. Here in यागाय we have चतुर्थी by the rule
'तुमर्थात् भाववचनात्' (582), the sense being वहुं यातीत्यर्थः (with
a view to making a sacrifice).

नित—। भाववचनादिति । 'भविष्यति शब्दादयः' (१।३।२) इत्यतः 'तुमुन्
युखी क्रियायां क्रियार्थायान्' (१।३।४०) इत्यतश्च कर्मण भविष्यतीति क्रियार्थायां
क्रियायामिति च वर्तते । भाववचना इत्यस्वार्थमाह—भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा इति ।
'भावे' (३१८४—३।३।१८) इत्यत्राशुपदमेव वक्ष्यमाणा इत्यर्थः । सामान्ययातीति ।
यागोद्दिष्टकृत्वानित्यर्थः । तुमर्थादिति । 'तुमर्थात् भाववचनात्' (५८२) इति पूर्वे
सूत्रशरीरम् । चञ् वहुं यातीत्यर्थाद् भावे चञ् सिद्धे यागशब्दे चतुर्थी । तुमर्थेन
भावविहितवशात्पदस्यैव भिन्नायः ।

३१८१ । अथ कर्मणि च ॥ ३।३।१२ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाप् स्यात् ।
स्तु, लोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परेत्वादयः काक्षीन् व्रधते ।
काम्यलदायो व्रजति ।

When there are two क्रिया and two उपपद and one क्रिया

क्रिया—1. 'an action meant for another action, and the first root having an object, takes the affix चच्'. Thus this rule supersedes क्वञ्ज enjoined under 'तुमुन्कुली' (3175). काष्ठलावो व्रजति—he goes to cut down the branch. By the परिभाषा—'विप्रलेषे परं कार्यम्' the -affix चच् directed by this सूत्र bars क्वञ्ज instructed by the सूत्र 'आतोऽनुपसर्गे' (2917—3.2.3.) as the former (this सूत्र—'अण् कर्मणिच') follows upon 'आतोऽनुपसर्गे'. Thus कण्ठदावो व्रजति he goes to give away blankets and not कण्ठदावो व्रजति (with the affix क्व added).

निते—अण् कर्मणि चेति । 'तुमुन्कुली क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३११०) इति वर्तते । तथात् क्रियायां क्रियायाम् इति चकारिणां समुच्चयेति । तथाच कर्मणि उपपदे क्रियायां क्रियायां चोपपदे इति विविधे उपपदे सत्त्वैवास्ति (अण् प्रत्ययश्च) प्रवृत्तिरिति भावाम् । कर्तरि प्रत्ययः 'कर्तरि क्त' इत्यनुसारात् । तदाह—काष्ठलावो व्रजतीति । काष्ठं खविद्यति क्लेशयति इति व्रजतीत्यर्थः । अत्र काष्ठमिति व्रजतीति च विविधमुपपदम् । नन्वत्र काष्ठलावको व्रजतीत्यपि स्थात् क्रियायां क्रियायां कुलोऽपि प्रवृत्तेरित्याशङ्क्य क्लेशं निराचष्टे—कुलोऽपवाद इति । विविधविहितत्वाच्चेति शेषः । अयमर्थः—'कुल्वचौ' (३१११३२) इति बाधित्वा 'कर्मण्यण्' (३१२१) इत्यण् प्रमाः । सोऽपि 'तुमुन्कुली क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३११०) इति क्रियायां क्रियायां विविधा विहितेन कुला प्रतिषिध्यते । पुनस्तत्रापि क्लेशं परत्वात् 'अण् कर्मणि चेति' अण्प्रत्ययो बाधते इति । नन्वसुत्रं कुल् बाधितः । 'आतोऽनुपसर्गे' (३१२१) इति कप्रत्ययस्तु भवेदेव कर्मण्युपपदे तस्य प्रवृत्तेरित्येवामपि बाधका निराचष्टे—परत्वादिति । एषश्च कण्ठदावो व्रजतीतिनेति भावः ।

३१२२ । यद्वृत्तविशसृशौ घञ् ॥३१११६॥

द्वौ—। भविष्यतीति निवृत्तम् । पश्यतीऽसौ पादः ।

व्रजतीति रोमः । श्रियतीति वेशः । सृजतीति सृजः ।

The catching word 'भविष्यति' ceases to follow hence; so that पद, कृत्, विष् and सृष् take the affix चञ् (in the कर्त्तृ वाच्य) in the present tense only. Thus पयति etc that which goes—पादः—a foot. कृजति etc that which breaks down is रोगः or disease. वैश्वः—the house of a prostitute or dress.

मिस—। पदकृजति । भविष्यतीति विहृतमिति । अत्र व्याख्यातकेन शरणम् । ततश्च वर्तमाने एव प्रत्ययः । तदाह—पदपतेऽसाधिति । अत्र कर्तरि प्रत्यय इति बोध्यम् । पदवातुः—पयते गच्छतीत्यर्थः । कृजतीति । कृजो भङ्गे तुदादिः । विजतीति वैश्व इति । अधिकारणस्यात्र भिन्नधातुवशात् कर्त्तृत्वम् । 'वैश्वो वैश्वानन—समाश्रयः' इति । 'आकल्पवैश्वी नपेया प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इति आसत् । 'चञ्' इत्यस्य 'एच' (३२३१) इति धातुदधिकार इति बोध्यम् ।

३१८३ । सृ स्थिरे ॥ ३।३।१७ ॥

द्वौ—। 'सृ' इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि सत्तर्पेण स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । 'व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्' (वार्तिक) । अतीसारो व्याधिः । 'उपसर्गस्व—' (१०४४) इति दीर्घः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । 'सारो बले स्थिरापी च' ।

The word 'सृ' in the rule is what has dropped its termination (विभक्ति) for it is elliptical for the ablative 'सर्त्ते' or 'सरते'. This mention of 'सृ' however is purposely made so that it can include both कृदोच्चादि-सृ and भृदि-सृ. Thus Bhattoji says सर्त्तेषु and सरति कालान्तरम् । The affix चञ् is employed after a root in the active voice, when the agent has got stability or want of wastage (consumption) Thus सरति etc that which remains

(unchanged) for another time to come—is सारः (स + चञ्) ।
 'व्याधिमत्स्य'—(Vartika) It must be said that स takes चञ् in the
 कञ् वाच्य or active voice when—व्याधि, (disease), मत्स्य (fish)
 and चञ् (Strength) are meant. Thus चर्तिसारः—diarrhoea.
 Here the final of the उपसर्ग has been lengthened by the rule
 'उपसर्गस्य षणि'—(1044). In this case the root has got a
 casual sense within, the sense being—the disease brings about
 excessive discharge of blood etc (as in blood-desentery—रक्त-
 योसारः). विसारः—a fish. 'सारोचसी'—this is form Amara. Note
 that the word 'सार' is included in the चञ्चोदि list therefore it is
 both masculine and neuter; cp.—'मैतन् सारम्' (this is not
 sound) etc.

मित— स स्थिरे इति । लुप्तभिन्निकमिति । लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । सर्वे,
 सरतेरिति वा वक्तव्ये स इति निर्देशः भौवादिकस्य—कुहोद्व्यादिकस्य च सङ्गहायम्
 इति ज्ञानप्राप्त—सर्तेरिति सरतेरिति च । स्थिरे इति नोपपदम् । किमुक्तं-
 निषेधसंनिवेशेन ज्ञाप्यप्राप्त—स्थिरे कर्तरि इति । स्थिरश्च कालान्तरेऽपि
 अनया भित्तमिति संज्ञा व्याचष्टे—सरति कालान्तरमिति । यथास्य मित्रतीति
 तदर्थः । 'व्याधिमत्स्य'— इति वार्तिकमिदम् । व्याधिमत्स्यचञ्चैषु कर्तृषु सर्वे
 सरतेर्वा चञ् इति वक्तव्यमित्यर्थः । एकसात्र चञ्चिरेऽपि कर्तरि चञ् इति बोध्यम् ।
 व्याध्यादीनां कालान्तरेऽप्यपदार्थनात् । चर्तिसार इत्यत्र कञ् दीर्घ इत्यत्राह—
 'उपसर्गस्य'— इति । एकस्य मत्स्ये चर्तिसार इति उक्तोऽपि सामु । 'प्रमत्तस्य'—
 इत्यर्थः तत्त्वबोधिन्या नोपलभ्यते । तदनुमयं प्रवेयो वा प्रमादी वा । नूनं प्रवेयः ।
 दीक्षितकृतसूत्रोच्चारणस्यैव तत्र तत्र सुल्लसंख्याया अपि निर्देशात् । चर्तानिर्देशाच्च
 यत्र सुल्लसंख्या दृश्यते साध्याभिरेव संयोजिता । अनन्तविद्युत्पथं इति ।
 तदाह—चर्तिसंज्ञेन सारयतीत्यर्थे इति । विसारी मत्स्य इति । विविधं
 सरतीति विग्रहः । [इत्युच्यते । अथो मत्स्यो नीचे नैसर्गिकोऽप्युक्तः । विसारः बहुव्रीहिः]

स्वरः] । 'सारी वही—' इति चमरस्योऽयं शीर्वायः । आधेयुषी 'छदिरसार' इत्येवोदाहृतम् । 'अधेयादिगण्येऽस्य पाठात् नपुंसकोऽप्रायम् । 'नैतत् सारम्' इत्यादिदर्शनाच्च ।

२१८४ । भावे ॥ २।२।१८ ॥

ही—। सिद्धान्तस्थापने धात्वर्थे वाच्ये धातोः षञ् स्यात् ।
पाकः । पाकौ ।

The affix षञ् is employed after a root when such a sense of the root as indicates its having already attained the state of being सिद्ध or complete is to be expressed. It is important to note here that words arrived at with adding क् affix after a root as पचति etc are known as साध्यावस्थापन or coming to the state of being complete but not already so ; for these words पचति etc are unfit for the gender, number etc whereas कृदन्त words as पाक etc arrived at with षञ् etc are fit for the addition of the same. Thus Bhattoji says पाकः पाकौ etc.

नित—। भाव इति । भाव्यन्तस्यार्थमाह—सिद्धावस्थेति । अयमभिप्रायः । अत आहरे द्विवचो धात्वर्थः साध्यावस्थापन इति सिद्धावस्थापन इति च । अत साध्यावस्थापने वाच्ये धातोश्चिञ् स्यात् । सिद्धावस्थापने तु वचादयः । अत क्किञ्चस्यकारकान्तरित्यसेह सिद्धसाध्यवर्तिभेदकारकम् । साध्यावस्थायां सिद्धाद-
रभावात् सिद्धावस्थायां शेषां सत्ताच्च । तयाच चोदन्तस्य पाकः इतिक्त् । चोदन्तस्य पचतीति न । अत एवाह—पाकः पाकौ इति । अस्तत्तत् चैतद वैवाक्य-
मूलवचारे । अत हि उक्तम्—

“साध्यत्वेन सिद्धा उक्त धातुरपनिबन्धना च ।

सिद्धभावेस्तु वक्तव्यः स वचादिनिबन्धनः ॥” इति ।

३६८५। स्फुरतिरकुलत्वोर्ध्वजि ॥ १११४७ ॥

दी—। अनयोरेच प्राप्त' स्यादध्वजि । स्फारः—स्फालः ।
'उपसर्गस्य ध्वजि—' (१०४४) इति दीर्घः । परीहारः । 'इकः
काशे' (१०४५)—काशे उत्तरपदे हनन्तस्यैव प्रादेदीर्घः स्यात् ।
नीकाशः । अनूकाशः । 'इकः' किम् ? प्रकाशः । 'नोदात्तो—
पदेश—' (२७६३) इति न लृङि । शमः । आचमादेशु—
आचामः । कामः । वामः । विन्नाम इति त्वपाणिनीयम् ।

The एच् or चोकार, arrived at after गुच्, of स्फुर and स्फुच् becomes
स्फाच् and ध्वच् follows. स्फारः स्फालः—depth or purvision एच्—
'स्फारान्धकारिण्यि—' (पञ्चम्य) 'उपसर्गस्य ध्वजि—' (1044) [explained]
gives परीहारः—quitting. Optionally—परिहारः । Similarly प्रतीहारः—
प्रतिहारः etc. 'इकः काशे' (1045)—when काश् stands as the subse-
quent member the इच् (इ, उ, ऋ) only of य etc becomes दीर्घ—
नीकाश् (resembling) etc, शमः (शम् + चच्) हनः (हन् + चच्) etc.
are not lengthened by the rule 'नोदात्तोपदेशस्य नाम्नान्नाचमी' (2793)
but आ + चच् being excluded, आ + चम् + चच् gives आचामः (touch-
ing water). Similarly कामः etc. विन्नाम, though profusely used
by writers, is against Panini for चम् being both उदात्तोपदेश्य and
नाम्न cannot have its उपधा lengthened in connection with चच्.
The correct form, therefore, in accordance with पञ्चिनि is विन्नामः ।
Thus Kaśika says "सूर्यविन्नामा सूनिः इत्यादि चन्वायमेव ।"

मित—। स्फुरतीति । एच् प्राप्त' स्यादिति । 'आदेशः—' (१११४५)
इत्यतस्तदनुवर्त्ततेति भावः । गुणेकते चालमिति बोध्यम् । अन्यत्र याख्यायां
सुलक्ष्यम् अतीतिव्याप्त्य् कारयति । 'उपसर्गस्य ध्वजि—' (१०४४) इति 'इकः काशे'
(१०४५) इति च । परीहार इति । वने परिहार इति-कश्यपेति । प्रकाश इति ।

‘अम इकोऽभावाद दीर्घाभावः । दम्भत इति दम्भः । दम्भते इति दम्भः । भावे चञ् । तत्र ‘अतत्पथायाः’ (११८९) इति उक्तिः ज्ञातो नैवत भावः—‘नीदासीपदैश्च मानस्थानाधनेः’ (२७६२) इति । आङ्पूर्वाचसीष् पर्युदासाद् उक्तिः । आचाम् आचमनमित्यर्थः । आचः आच इति । एवम् इत्यपि तत्रैव सूत्रे ‘अनाथनिकमिव-मोक्षम्’ इति वार्तिकेण उक्तिनिषेधाभावात् सिद्धम् । नञ्चञ् ‘विद्याम्’ धर्मता-मिदं शिष्यलभ्यावन्मूलकम् । (भक्तलता—२४ चङ्) ‘यस्यैवति सोऽस्य भरणं यत् भरणं सोऽस्य विद्याम्’ (पञ्चतन्त्रम्) ‘विद्यामदितोः’ (नेघदूतम्) इत्यादौ विद्याम इति कथं सङ्गच्छते । अतस्तेष्वदासीपदैश्चमानस्थानाच्च ‘नीदासीपदैश्च—’ इत्यनुशासद् उदात्तामञ्जि न्यायतया चञि विग्रस इत्यस्यैव इटलात् । तत्राह— अयागिनोवमिति । आकरणात्पर-वस्यमिति तदर्थः । मत्वसाधुरिति भावः । अङ्भक्तान्प्रयोगदर्शनादिति भावः । तस्यभोधिन्वा एतस्य पाणिनीयत्वेनापि व्याख्याने दृश्यते । वि + अभ + विच् + चञ् इत्यादि तत्रैव द्रष्टव्यम् । चञ्चाञ् शकुन्तामिषदूतयोपि द्रष्टव्यः ।

३१८६ । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३।१८६ ॥

दी—। कर्त्तृभिन्ने कारके चञ् स्नात् ।

The affix चञ् is appointed after a root when in any case other than the nominative the sense of the derivative is obtained and the same (the derivative) expresses some संज्ञा or a conventional word (कदियम्) .

नित—। अकर्तरिरेति । अकर्तृरीति पूर्वदासः । तदाह—कर्त्तृभिन्ने कारके इति । चञ् स्नादिति । ‘पदचञ्—’ (३।१।१६) इत्यनसदनुवर्तेरिति भावः । संज्ञायामिति वाक्यशेषः । अथ संज्ञाशब्देन कदियम्दो नियमितः । न तु रामादिकत्वाच्चित् । तथा सति राम इति वक्ष्यमाणसुहादुराद्यं न सङ्गच्छते । अतएव सूत्रकर्तृणां ‘संज्ञायाम्’ इति प्रायेणकवितम् । तथाच काविका—‘संज्ञायामिचारायः चञ्चाट्’ ॥ ‘अकर्तरि’ इत्यस्य ‘कारके’ इति विशेषात्, प्रसङ्गाप्रतिषेधकमपि आप्तायै—‘अर्द्धे

उपदिष्टे 'अस्ति'—'संज्ञासंज्ञातृकयोः' इत्यादी यथा । एवञ्च एतत् 'प्रसङ्ग-
प्रतिषेधेऽस्मादीनि इति ज्ञापयति इति वक्ष्यते ।

२१८७ । अस्ति च भावकरणयोः ॥ ६।४।२७ ॥

टी—। रञ्जोर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः निम् ?
रञ्जत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । 'संज्ञायाम्' इति
प्रायिकम् । लो भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं 'भावे'
'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यलुप्तो बहुलम्' (२८४१) इति यावद्
हयमप्यानुवर्तते ।

The root रञ् drop its नकार, also when रञ् follows in the
भाव or in the करणवाच्य । Thus रागः—here न of रञ् first disappears
by this then अ or उपधा of रञ् is lengthened by 'अतउपचायाः'
(2382) and finally the ञ् of रञ् is changed into ग by the rule
'अनोः कृ विष्णोः' । why say अनयोः (or भावकरणयोः) ? witness—रङ्गः
(a stage or performance house) when though रञ् is employed
there is no elision of नकार as the form is arrived at in the
अधिकरणवाच्य । The word 'संज्ञायाम्' in the rule 'अकर्तरि च कारके—'
(3186) is a saying in general and therefore does not necessa-
rily hold good in each and every case. Thus 'लो भवता—'
where लाभ is formed with रञ् in 'अकर्तृ'—वाच्य or भाववाच्य and yet
it does not mean a technical object on the other hand it is
used to express some 'gain' 'fruit' etc. Henceforth upwards
the word 'भावे' and the words, 'अकर्तरि कारके' will be carried
as far as the rule 'कृत्यलुप्तो बहुलम्' (2841—3.4.113).

मिति—। अस्ति चेपि । अपेक्षत्वं पूर्यज्ञाह—रञ्जोर्नलोप इति । 'अविहिताम्—'
(६।४।२४) इत्यत्र सप्तदशोः । राग इति । अनयोः रञ्जोर्नलोपस्य लोपे इति 'अतः

उपधायाः (२२६५) इति उपधावृद्धिः । 'बन्धोः कृ विष्णतोः' इति नकारस्य कृत्य न लकारश्च । 'बन्धोः' किमिति । भावहरण्योः किम् इत्यर्थः । बन्ध इति । बन्ध प्रत्ययः अधिकरणवाच्ये प्रयोगान् मलोपो नकारलोपोपधावृद्धौ नेति भावः । रासो रञ्जनकियेति भाववाच्योऽर्थः रञ्जयतेऽनेन इति कारकविशेषात् तु रञ्जनप्रत्ययमिति विवेकः । प्राप्तम् इति प्राप्त इति । भाववाच्योऽग्रम् । करणेऽपि भवति । संज्ञायामिति प्राधिक्यमिति । कदाचित् कुदचित् प्रवृत्तानपि न सार्वत्रिकमित्यर्थः । अत एवाह को भवतेति । अत खान इति चकार्तस्यैव नारकी उत्पन्नमपि न संज्ञाभाववृत्तिः । एवमन्यत्र । भाष्ये लग्न-भिधानमायिष्य इदं प्रत्याख्यातम् इति तत्त्ववोधिनी । प्राचामभिमताह—इह उत्तरमिति । 'कथ्यकुटो बहुल'मिति । तस्य (३।३।११३) एवम् अष्टाध्यायीक्रमः ।

३१८८ । सूदो जवे ॥ ६।४।२८ ॥

टी—। सूदोर्घञि मलोपो वृद्धभावाच्च निपात्यते । सूदो वेगः । अन्वयस्य सूदः ।

When force (जवः) is meant, the root (सूद) after चञ् has been attached to it, drop its नकार and has no वृद्धि (of its उपधा) irregularly. Thus सूद+चञ्=सूदः—force. But सूद+घञ्=सूदः meaning 'flow' or 'current' without elision of न ।

नित—। सूद इति । मलोप इति । 'अनिदिताम्—' (३।४।२४) इत्यतः सूदमुवृत्तेः । एवं वृत्तेऽपि मलोपे उपधावृद्धिः स्यादिति काङ्—वृद्धभावाच्च निपात्यते इति । एतस्य 'सूद' इत्यस्योच्चारणादेव वृत्तते इति बोध्यम् । सूदो वेग इति । 'वेङ्कटरसौ तु रयः सूदः' इत्यमरः । अन्वयेति । प्रत्ययचे इत्यर्थः । अत मलोपाभावः ।

३१८९ । अवोदोद्योऽप्रत्ययहिमयथाः ॥ ६।५।३९ ॥

टी—। अवोदः अवलोकनम् । एध इत्यनम् । औद्योः उद्यमम् । अन्येर्मलोपो वृद्धभावाच्च । प्रत्ययः । हिमप्रत्ययः

The words चबोद, एध, चोच, प्रग्रध and हिमग्रध are irregularly formed with चञ् appointed after them ; the result of irregularity (निपातन) being elision of गकार, want of गुच्, गुच् and want of ह्रस्व of the roots. चव + उद + चञ्, इन्ध + चञ्, उन्ध + चञ्, प्र + ग्रध + चञ् ; हिम + ग्रध + चञ् ।

नित—। चबोदिति । चबोद, एध, चोच, प्रग्रध हिमग्रध, इत्येते चञ्जला निपातन्ते । चबोद इति । चञ्पूर्वादिभ्योर्चञ् । अथ यजि निपातनात् मलोपे कृते 'न धातुलोप—' इति खलूपधगुणाभावे च चव + उद इति स्थिते चादगुणेन रूपम् । एध इत्यनमिति । 'काश्च' दाभिश्चनं तेषां इत्यमरः । 'इन्धो' द्यौती । चञ्चादयस्त्रि मलोपे 'न धातुलोपे—' इति बाधित्वा निपातनाद् गुचः । चोच इति । उन्दीर्घदन् । चञ्चादौशादिके भग्नप्रत्यये निपातनात्तलोपो गुचश्च । चवेरिति । मपूर्वेण हिमपूर्वेण चेल्लर्घः । चनयोर्चञ् ।

३१८० । परिमाणाख्यायां सर्वभ्रतः ॥ ३१३२० ॥

द्वौ—। चञ् । अजयोर्वाधनार्थमिदम् । एकस्तरङ्गुलनिचायः—
तरङ्गुलानां निचायः राशिः परिच्छेद्यते । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ ।
शूर्पेण निष्ठावौ । द्वौ कारौ । अत्र विस्त्रिप्यमाहोधान्यादिः
परिच्छेद्यते ॥ 'दारुकारौ कर्तारि णिलुक च' (वार्तिक) ।
दारुयन्तीति दाराः । जारुयन्तीति जाराः । जारः उपपत्तिः ।

The affix चञ् is employed after all roots when the expression or determination of some measure is implied. This rule i.e. the affix चञ् is to forbid अच् and अच् (for in the माचमाच there are three affixes only—(चञ्, अच् and अच्) giving masculine forms. Thus चञ्चादौशादिके भग्नप्रत्यये निपातनात्तलोपो गुचश्च । चवेरिति । मपूर्वेण हिमपूर्वेण चेल्लर्घः । चनयोर्चञ् ।

has the affix च् which was due by the rule 'एच' (3231). Here the replacing of चकार by ककार by the rule 'चञोः कृ'—(2893) cannot be insisted upon for the rule does not apply here as this 'च' (of चिच्) is आदिप्रकार i.e. चकार in the beginning and not final. वी शूर्पनिषादी—two purifications with a winnowing fan. i.e. two fans measuring purified rice. Here चच् (निष्पृ + चच्) supersedes चर् which was due by the rule च्छदीरप् (3232). शूर्पेण निषादी—this explains the samasa in शूर्पनिषादी । वी कारो —two scatterings (of paddy etc). The village people scatter or spread paddy here and there on the ground to dry the same in the sun. This practice is spoken of here—('धानं युक्तीं कर्तुं' वा 'धानरोहिं रोचोवा' etc as they are colloquially expressed). Here कृ takes चच् excluding चप् which was legitimate by the rule 'छदीरप्' (3232). 'दारजाती'—This is a Varttika. The words दार and जार are formed in the कर्तृवाच्य and the चि or चिच् of दारि (दृ + चिच्) and जारि (जृ + चिच्) is to be dropped in the way as लुक् suggests. Thus दाराः—a wife. Note that this is always plural and masculine. जारः—a paramour or gallant ; without this Varttika चच् would not take place after simple दृ and जृ and consequently by चप् we would have दार and जार which are not intended in the senses as above. Moreover, had not the term 'चिक्च' been appended to 'दारजाती' (the Varttika) the चि or चिच् eliding by 'क्षिति' (2313) would have been शानिवत् by the rule 'अचः परचिन्'—and consequently the छद्दि due to चच् would not have taken effect. But as लुक् does not necessitate such शानिवत्त्व on the strength of 'न लुक्तावच्छ' (263)

we have the इति due to चञ् and the forms intended are got.

नित—परिभाषास्यायामिति । शेषं पूरयवाङ्—तदिति । परिभाषं परिच्छेदः । इवचयवधारणम् । भाष्या उक्तिः । तेन प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे नये तेष्वी धातुभ्यो घञ् प्रत्ययः आदिष्वर्थः । ननु भाषे सुप्ति चञ्जपायमि विधीयते । तच्च तावपि स्थापानिबन्धाङ्—अजपोरप्यभाषमिदम् इति । 'एरच्' (१२११) इत्यच् 'अदीरच्' (१२१२) इत्यच् चार न भावतामिबन्धः । तच्छ्रुतमिवाय इति । अथ अक्षीयमास इति दर्शयति—तच्छ्रुतायो निचाय इति । निचायमब्दस्य राभिरर्थः । निष्पीयते राभ्रीक्रियते इति निचायः । भावे चञ् । चिनीतेषि इत्यस्य आदिप्रकारत्वात् 'दलोः कृ—' (२८६३) इति न प्रवर्तते तेन कुत्वं च । अत्र दच्छ्रुतायां राभ्योकरणेन परिच्छेदो गम्यते । तदाङ्—परिच्छेदवत् इति । 'एरच्' इत्यपि भाषे चञ् । यो यूपनिषावो इति । 'कट'कारणे कृता बहुलम्' (६८४) इत्यनुसारादत्र करणे कृतौवात्सल्यं अभास इत्याङ्—यूपेण निषावो इति । निष्पृयते तुषायपनयनेन परिशोधयते यस्मिन्नुत्पादिः स निषावः । कर्मणि चञ् । 'अदीरच्' इत्यपि भाषे चञ् । 'अयो निषाति' (२९४) इति उक्तिः । अत्र यूपसंख्यायां तच्छ्रुतस्य परिच्छेदो भगते ["कुक्कादारा परिष्कृतं कुक्का पात्रं वा भातं" इति भाषा] । न चैवं 'यूपभा निषावो' इति वाक्यमेवात् यूपेयपरिभाषस्य चोवात् 'मिरभीः पुष्पीः' (११८८) इत्यस्य तु चञ् विधायकत्वेऽपि परिभाषास्वायामभावे नाम तेन चञ् स्वीकार्यः, तस्य क्षेत्रज्ञान् पूजो लवतेच चञ् कारयितुं प्रयुक्तत्वात् । यो कारो इति । कृ निचेदे । कौर्व्यते विकौर्व्यते यो भाष्यादिशक्तिः स कारः । कर्मणि चञ् । अन्वपवादः । अत्र वाविति परिभाषस्य प्रदर्शनात्तम् । तदाङ्—त्रिचिम्बमावो भाषादिः परिच्छिद्यते इति । भाष्यादीनां ह्यन्वकारार्थं यदीनां वक्ष्यादीनामुपरि विशेषः स कार इत्युच्यते अच्यप्रत्ययस्यभ्युत्थः । 'दारजारी—' इति वार्तिकमिदम् । "इ विदारणे" "ज् यदोहानी" इत्याभ्यां अन्वाभ्यां कर्तरि चञ् प्रत्ययः आह येनुक्तं च । 'परिभाषास्वायाम्—' (११८०) इत्यनेनाम्बत्वं चञ् ज्ञात् तयापि 'भक्तर्ति च आह्वे—' (११८५) इत्यनुसारात् स कर्तरि न स्यात् । इत्यते तु

कसंख्येन चतोपि वार्तिकम् । अन्तत्वनयोः द्वायति—दारद्वयौति दाराः इति । दारद्वयौति दारः इति च । दारा इति पुंसि सूत्रेण । 'दाराः पुंसि च भूमी य' इति स्त्रीपर्यायेऽनन्तरं । 'वारसूपपतिः समे' इति च सूत्रम् । अत्र 'दारजारौ—' इति वार्तिके 'चितुक्' इत्यस्यानुक्तौ तु 'चेरनिटि (२११२)' इति शिलोपेयि 'अधः स्वरश्चिन्—' (५०) इत्यनुसारात् चत्वार्यवाङ्मूर्तिरस्यात् । शिषोपस्य चनेन (चचःपरश्चिन् इत्यनेन) स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् । कुकि तु सति न 'मुगताङ्गस्य' (२६२) इत्यनुसाराद्द्वकार्यनिर्वाहात् स्थानिवत्त्वाभावेन 'अथो लिचति' (२५४) इत्यस्य प्रकृतेः भवत्वेनात्र चत्वार्ययाङ्गिरिति दिक् ।

२१८१ । इडश्च ॥२॥२२॥

द्वी—। चष् । अचोऽपवादः । उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः । 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम् तदन्ताच्च वा कौष्' (वार्तिक) । उपाध्याया—उपाध्यायी । 'शू वायुवर्चनिष्ठतेषु' (वार्तिक) । 'शू' इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः—करणे चष् । शारो वर्णः । चित्तीकरणमिह धात्वर्थः । निद्रियते आद्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुल्येनात् कारणे ज्ञः । गौरिवाङ्गतमौशारः प्रायेण शिशिरं कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । 'प्रदक्षिणपसव्यगामिनां शाराध्याम्' इति वार्तिककारप्रयोगादेष्वपि शार इति भवति ।

चष् is appointed after इड् (i.e. चधि + इ) also (in other-than nominative case). This overrules चष् । उपाध्यायः = उप चधि + इ + चष्—a professor or preceptor from whom one receives instruction or lesson. The fifth case ending in उपाध्याय is accounted for by the rule 'आख्यालोपधीने' (590). 'अपादानेस्त्रियाम् उपसंख्यानम्—' This is a Varttika. 'The affix is to be employed after चधि + इ

क्रीड् वा स्यात् । प्रत्येष्टम् । तदाह उपध्याया—उपध्यायी इति । याज्ञवल्क्यापि ता
तद्येवं संज्ञा । पुंस्त्रीतु चानुगायनी क्रीम् च । उपध्यायानी—उपध्यायी ।
अथ चमरः—उपध्यायापुपध्यायी स्वादाचार्यापि च अतः । आचार्यापी तु पुं-
योगे सादर्यं चमिदी तथा । उपध्यायापुपध्यायी— इति । न च 'अकर्तारं च
कारके' इत्येव सिद्धे वार्तिकं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'अथमुक्रमचम् अजपोर्वाध-
नार्थम्' इति भाषाकारवचनात् अजपोरेव प्रत्ययदीर्घसाधकः स्यात् 'स्त्रियां क्तिन्'
इत्यस्य तु बाधको न स्यात् । तस्माद् अजवचनमत्र सार्धकम् एव । अथवा
उपध्याय इति स्यात् । 'सु वायुवर्ध'— इति इदमपि वार्तिकम् । अविभक्तिर्वा
निर्देश इति । सुप्तपञ्चमीक इत्यर्थः । वायी वर्यं मित्रते (चावरणे) च वाये
गुणानेचम् इति वार्तिकार्थः । भारी वायुः । शीत्येते पण्यदौमि अनेनेति करणे चम् ।
एवं शीर्यते पिब्रीकियते पठादिकमनेनेति शारी वर्यः । मित्रतम् इत्यस्य भावरचमर्चं
इति दर्शयति मित्रतमित्यादिना । करणे क इति । न तु भावे । तेन शीर्यते चात्रियते-
नेनेति भार चावरचम् । उदाहृत्य दर्शयति—वीरिमाकतनीभार इति । भाष्यस्योक्तं
शीकांश्च इति साम्यदायिकाः । अजसनीभारः अजतलमुवाचः शिचिरे शीतावीं मायेफ
शीरिच त्वधः शीयो भवतीति तदर्थः । निपूर्वात् गुणसोर्वाच् । 'उपचर्गसा धमि—'
इति दीर्घः । शरशब्दस्य धकोऽप्यर्थ इति प्रसङ्गादाह—प्रदक्षिणेत । शारापन्नवाचा-
मित्यर्थः । प्रदक्षिणेत्यस्य लोभित्वा नास्ति ।

३१८२ । उपसर्गे रुवः ॥३॥३॥२२॥

दो—। चम् । संरावः । 'उपसर्गे' किम् ? रुवः ।

The root रु takes चम् only when an उपसर्ग precedes otherwise
it takes चम् (by 'चदोरम्'—3232) ; witness वयसा विराजैः etc..

मिह—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपसर्गे रुधातीभावे चम् । अर्धपेसने
तु 'चदोरम्' (३२३२) इति यथाप्राप्तमीव । ["कारव विहिते" इत्यत्र ज्ञा वा
चम्] ।

२१८२। अभिनिः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥३॥१८२॥

दी—। 'अस्मात् स्तनः सस्य मूर्धन्यः। अभिनिष्ठानो वर्णः।
'शब्दसंज्ञायां' किम् ? अभिनिःस्तनति ऋदङ् ।

When a शब्दसंज्ञा is meant the स of the root स्तन followed by the उपसर्ग अभि and निष् (both at a time) becomes cerebral e.g.—अभिनिष्ठानः वर्णः ।

नित—। अभिनिष्ठ इति । अत्र अभिनिष्ठ इति अभि इत्यस्य निष् इत्यस्य च ह्योरप्येवाम् लक्षणं तदाह—अस्मादिति । मूर्धन्य इति । 'अपदानस्य मूर्धन्यः' (८२:३३) इत्यतस्तदनुवर्तते । अभिनिष्ठान इति चञ् प्रत्ययः ।

२१८४। समि युद्धदुवः ॥३॥२१८॥

दी—। संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः =
पिष्ट-विकारोऽपूपविशेषः । संज्ञावः । संदावः ।

सुद्ध and द take चञ् when preceded by सम् । संयावः a kind of cake mixed up with molasses etc. Without सम्=ववः etc with चञ् ।

नित—। समीति । समि उपपदे कृ, कृ, इ इत्येकीकृतं चञ् स्नात् । समभावे तु यथाशक्तम् चञ् ।

२१८५। त्रिशीभुवोऽनुपसर्गे ॥३॥२१८॥

दी—। त्र्यायः । त्रायः । भावः । 'अनुपसर्गे' किम् ?
प्रत्ययः । प्रचयः । प्रभवः । कथम् 'प्रभावोराधः' इति ?
प्रकटो भाव इति प्रादिसमासः । कथम् 'राश्री नयः' इति ।
वाङ्मयात् ।

चञ् is employed after शि, नी and भू in the भाववाच्य (usually) when they are not preceded by any उपसर्ग. Thus शय etc. But प्रशय, etc in the same sense with चञ् and भञ् due to the precedence of the उपसर्ग 'प्र'. प्रभाव, however, is to be broken up as प्रहृष्टो भावः (प्रादि-समास) and not as प्र + भू + चञ्. Explain नमः as = 'नयनम' विविधाम् (निराश), 'नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः' (Ibid) etc, as नी + चञ् करके by the rule 'कृत्यलाटीवङ्गलम्'; or नयः can be got with कर्त्तरि चञ् by attributing कर्त्तृत्वा to नीति ।

नित—। त्रिबीभुव इति । उपसर्गे कसति शि, शी, भू एव परं भावे घञ् स्यात् । शय, इति । 'अचो लिखति' (२५४) इति इति । उपसर्गे तु अचो भवत इत्याह—प्रशय इत्यादि । प्रभाव इति तुमपूर्णाद भवतिघञ् इति न सत्यम्, किन्तु निरूपसहाय भवतिघञ् भावे इति सिद्धे ततः प्रादिसमासः । शय इत्यत्र 'कृत्यलाटीवङ्गलम्' इत्यनुसाराद् बाहुलकादेष् प्रशयः । 'नयप्रचार' भवितव्यतां तथा—'सङ्ख्यवैकिकम्' इत्यादि ।

३१८६ । वी शुभ्रुवः ॥३॥२५॥

दी—। विज्ञावः । विद्यावः । 'वी' किम् ? ज्ञवः । शवः ।

चु and झ take घञ् in the भाववाच्य when the उपसर्ग वि precedes otherwise चवः (Sneezing) & जवः (hearing)

नित—। वी इति । उपसर्गाभ्यां चु, झ इत्याभ्यां भावे घञ् । विज्ञाव इति । उपसर्गाभावे तु चवः चवङ् । शवः शवणम् । अनवीभवि चप् प्रशय इति वीचन्यम् ।

३१८७ । अवीदोर्ध्वः ॥३॥२६॥

दी—। अधनायोऽधोनयनम् । उवाय अर्द्धनयनम् । शयम् 'उवाय उत्प्रेक्षा' इति ?—बाहुलकात् ।

The root भी coming after the उपसर्ग अव and उद् take चञ् e.g. अवनाच;—leading or dragging downwards; उन्नाय;—leading upwards. उन्नय, however, is derived with चञ् by बाहुल्य expressed in 'हलन्नाटोवृत्तम्'.

मित— भवोदीरिति । अवपूर्वात् उतपूर्वाच्च नयतेर्भावे चञ् । अवनाय इत्यादि । स्पृष्टञ् । उन्नय इत्यत एव 'हलन्नाटः—' इत्यनुसारादप् इत्याह— बाहुल्यकमिति ।

३१८८ । प्रे द्रुस्तुञ्चुवः ॥३१॥३१७॥

दी— प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्तावः । 'प्रे' इति किम् ? द्रवः । स्तवः । स्तवः ।

When प्र precedes द्रु, द्रु and चु take चञ् in the भाववाच्य but चप् comes in when प्र is wanting.

मित— 'प्र' इष्टापसर्गे उपपदे द्रु, द्रु, चु, इत्येभ्यो भावे चञ् । प्रेचसति तु चोदीरित्यप् ।

३१८८ । निरभ्योः पृत्त्वोः ॥३१॥३१८॥

दी— निष्पृयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिस्रावः । 'निरभ्योः' किम् ? पवः । सवः ।

When निर् and अभि precede the roots, पृ and चू take चञ् in the कर्त्तृवाच्य. Thus निष्पावः—a particular (heap of) paddy which has been purified with winnowing fans etc. Similarly अभिस्रावः । पवः and सवः with चप् after पृ and चू only.

मित— 'निरभ्योरिति । निर् इत्यधिकं 'अभि' शङ्खिर्बोधेपदे पूवासोर्भातो-
बीतरं करणे चञ् । तदाह—निष्पृयते शूर्पादिभिरिति । निष्पावो धान्यविशेषः

इति धान्यराशि विशेषः इत्यर्थः । 'परिभाषास्त्रायां सर्वेभाः' (११८) इत्यत्र परिच्छेदे गम्य एव धञ् विधानात् । स च धान्यराशिः श्रम्यपुत्र । अभिज्ञात इति । अभिज्ञायते निजन्ताते छुटारादिभिरिति अभिज्ञातो विटपक्षिणः । यवः ज्ञव इति । चन्दोरित्यप् ।

३२०० । उन्नोयः ॥३॥३॥२८॥

दी—। उद्गारः । निगारः । 'उन्नो' किम् ? गरः ।

When उद् and नि precede as उपपद, गृ takes धञ् in the भाव or कर्मवाच्य । उद्गार etc. गर with मञ् by 'यस्व' (३०३३)

मिति—। उन्नोरिति । उद्, नि इत्यनयोर्वपसर्गयोः उपपदयोः निरति भवि कर्मणि वा चञ् । उद्गार इति । 'यचो निधति' (१३५) इति इति । निगार इति । रजवोरित्याह निरति रजस्य कालम् । निगाच इत्यपि । निगिरतीति निःसेषेण निगतीति पादुषकान् कर्तारि चञ् । 'निगाचमनादेव मन्वे-
रिषोष्यतिर्दिरानितं केसरकेसरमिति' (वीर्यः—१५८)

३२०१ । कृ धान्ये ॥३॥३॥२०॥

दी—। 'कृ' इत्यस्माच्चान्यविषयकादुन्नोर्वञ् स्यात् । उत्कारो निकासो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः । 'धान्ये' किम् ? भिक्षोत्कारः । पुष्पनिकारः ।

After the root कृ, with reference to paddy, is employed चञ् when the same is preceded by the उपसर्ग उद् and नि as उपपद, Thus उत्कारः and निकासः the scattering of paddy i.e. when the seeds are separated from the clusters against a plank. भिक्षोत्कारः etc. here चञ् comes in as कृ has reference to भिक्षा etc.

मिति—। क इति । कृपसर्गोक्तोऽयं निर्वृत्तः । पूर्वपदान् उन्नोरिति वर्तते ।

धात्वे इति विषयपक्षयोः । तदाह—यु इत्यप्याह धात्वविषयकादिनां हि । निधीत्-
करः । निधाया विधीयः उपपद्यते वा । पुष्पाणां निवारः समूहः । यत्र किरतिर्भाव
विषयकत्वाभावादपि ।

३२०२ । यज्ञे समि स्तुवः ॥३॥३॥३॥

द्वौ—। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे ह्यन्दीगाः स देशः
संज्ञातः । 'यज्ञे' किम् ? संज्ञातः परिचयः ।

When the root has reference to a sacrifice and it is preceded
by सम् the उपसर्गः, the affix चम् takes place in the चधिकरणवाच्य ।
This संज्ञातः a particular spot in a sacrifice where the priests
known as 'हन्दीग' get together and address the deity. But संज्ञातः
acquaintance—with चम् there being no ref. to यज्ञः.

नित—। यज्ञे समीति । यत्र चधिकरणे चम् । तेन 'करणाधिकरणयोग्य'
इति शुद्धोपवादीभ्यम् । संज्ञात इति । यज्ञसम्बन्धी देशविशेषः । यज्ञविषयकत्वा-
भावे तु चम् । संज्ञातः परिचय इति 'संज्ञातः स्मात् परिचयः' इत्यमरः । 'गुणाः
प्रियत्वेऽधिकृता न संज्ञातः' इति मारविषययोगः ।

३२०३ । अयज्ञे स्तुवः ॥३॥३॥३॥

द्वौ—। अयज्ञे इतिच्छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् ।
प्रस्तावः । 'अयज्ञे' किम् । वक्ष्यः प्रस्तरो सृष्टिविशेषः ।

Here the dissolution (of यज्ञि) is सः + अयज्ञे, for the term
यज्ञे being used in the previous rule you cannot break up as सः +
यज्ञे as यज्ञ in that case would be tautologous. The rule means
स्तु, the root, preceded by य takes चम् if there is no reference to
sacrifice. Thus प्रस्तावः a kind of joining together of bricks.
But प्रस्तावः with चम् as it means a handful of bricks used in a
sacrifice.

मित—। मे इति । अयमे इति मेदे इति । न तु खः + यञे इतिच्च्दः ।
 छत इत्यत्र भावः—यञे इति प्रकृतत्वादिति । तथाच यञे इति पूर्वोदात्तस्य शिबस्यैव
 खञे पुनर्यञप्रत्ययं व्यर्थं स्यादिति भावः । यञादिष्वे मपूर्वात् कृपातीचञ् । मसार
 इति । इष्टकासन्निवेशविशेषः इति साध्यदायिकाः । यञे तु विषये अनेन = प्रसारः ।
 कुम्भमुद्विषेचनः ।

३२०४ । प्रथमे वावशब्दे ॥१॥३॥

दी—। विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्वादशब्दविषयेप्रथमे ।
 पटस्य विस्तारः । 'प्रथमे' किम् ? तृणविस्तारः । 'अशब्दे' किम् ?
 अन्यविस्तारः ।

After the root कृ, preceded by the उपसर्गवि, takes place
 चञ् provided the spread or width, not having reference to
 that of words, is meant. Thus 'पटस्य'—the width of a cloth.
 But तृणविस्तारः—a heap of straw and अन्यविस्तारः elaboration or
 exaggeration of a book (which is nothing but a sum total of
 works) one derived with चञ् as in the former case (तृणविस्तारः)
 there is no sense of spread i.e प्रथम and in the latter (अन्यविस्तारः)
 there is clear reference to words. So चञ् does not come in
 these cases.

मित—। प्रथमे वी इति । वी + अशब्दे इतिच्च्दः । वी इति वि इत्यस्य
 सप्तम्यन्तम् । अशब्दे इति प्रथमे इत्यस्य विशेषणम् । पूर्वोदात्तस्य 'चः' इति वञ्चान्त-
 अनुवर्तते । तदाह—विपूर्वादित्यादि । पटस्य विस्तार इति । मावे चञ् । विस्तारो
 विस्तृतिः प्रथमम् । तृणविस्तार इति । अत्र तृणवाहुल्यमर्थो न तु तत्प्रथमम् । तेन
 यथामात्रं (वल्लभाचम्) अयेव । अन्यविस्तारः इति । अनेन न वाहुल्यमेवाचो
 किञ्च शब्दस्य प्रथमम् । तेनाप्य प्रत्ययः । ['विस्तारो विस्तृतिश्च अत्र च शब्दस्य
 विस्तारः' इत्यमरः] ।

३२०५ । छन्दोनाम्नि च ॥३१३४॥

टी—। 'स्त्र' इत्यनुवर्तते । विष्टारपंक्तिश्छन्दः ।
विस्तार्यन्तेस्त्रिचराणीत्यधिकरणे चञ् । ततः कर्मधारयः ।

If the name of a metre is implied the root च् (which is carried down from the previous rule) takes चञ् in the चविष्टारण वाच्य । Thus विष्टारपंक्ति—a vedic metre which is an instance of कर्मधारय compound । विष्टारः च चञी पंक्तिरिति—The चञ here, however is accounted for by the rule—.

मिति—। छन्दोनाम्नीति । 'स्त्र' इत्यनुवर्तते इति । 'मैत्रः—' (३१३२) इत्यत इति शेषः । छन्दोविशेषस्य नामि गमि । विपूर्वात् सृष्टांतरधिकरणभावे चञ् इत्यर्थः । तदाह—विस्तार्यन्तेस्त्रिचराणीत्यधिकरणे चञ् । ततः कर्मधारयः इति । विष्टारवाची पञ्क्तिष्वेति विग्रहः । नञ्च नञ् कायं 'छात्पदाद्यो'रिति निषेधादक्षिणसकाराभावाद्येत्यत आह—

३२०६ । छन्दोनाम्नि च ॥३१३४॥

टी—। विपूर्वस्य सृष्टांतरधिकरणस्य सस्य पञ्च स्याच्छन्दो-
नाम्नि । इति पत्वम् ।

Cerebral comes in the च of च् when affixed with चञ् and the derivative thus arrived at refers to a metre.

मिति—। छन्दोनाम्नीति । स्पष्टम् । छन्दोवाचकत्वाभावे तु, विष्टार इत्येव । विष्टार इति तु 'छात्पदाद्यो'र्भिर्भाव्यते इति वक्ष्यति (३२२५ पञ्चम) ।

३२०७ । उद्विष्टः ॥३१३५॥

टी—। उद्विष्टः ।

उद्व preceding च्च takes चञ् in the भावकाच्च । This supersedes चञ् under 'चञ्च' (3234).

नित—। उदीति उदिद्युपपदे पक्षिर्भावे चञ् । ‘ग्रहहानिचिबन्ध’ (१११४)
अथवा अत्यन्तान्तरा अप्रत्यक्षव्यापवादोऽयम् ।

२२.०८ । समि सुष्टौ ॥३।२।२६॥

दी—। मल्लस्य संघाहः । ‘सुष्टौ’ किम् । द्रव्यस्यसंघाहः ।

इह preceded by the सम् (उपसर्ग) takes चञ् in the भाववाच्य provided the derivative refers to clutches or holding (of a wrestler) ; as मल्लस्य संघाहः—the holding of wrestlers, but ‘द्रव्यस्य—’ the collection of a thing (here चञ्).

नित—। उदीति । समुपपदात् पक्षिर्भावे सुष्टिचेद नमाने ।
तदाह—मल्लस्येति । ‘सुष्टिचञ्चल्य संघाह’ इत्यमरः । संघाह इति । द्रव्यसंघाह
(२२२४) इत्यम् प्रत्ययः ।

२२.०९ । परिन्योनीणोद्भूताभ्येवयोः ॥३।२।३७॥

दी—। परिपूर्वाभ्यतेनिर्पूर्वादिष्वस्य चञ् स्यात् क्रमेण
द्यूते अभ्ये च विषये । परिणामेन धारान् हन्ति । समन्ताभ्य-
नेनेत्यर्थः । एषोऽस्येवयोः । उचितमित्यर्थः । ‘द्यूताभ्येवयोः’
किम् ? परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

चञ् takes place after नी preceded by परि and after द्यू (३) preceded by नि when the reference is to gambling and to non-deviation from the the right (चर्चव). Thus परिणयः—
परि नी + चञ्—as in ‘परिणयिन—’ he beats the dice (of another) by causing its movement every where. Similarly न्ययः = नि + द्यू + चञ्—as in ‘एषः न्यय—’ this is the right or justice here. Note that चर्चव means non-deviation from right or justice. परिचयः and न्यय take चञ् because there is no reference to द्यूत and अभ्येव ।

नित—। परिधीरिति । अचैट्यम् (कीडा) दूतम् । उपवितापरिव्यालो-
 ऽवेषः । भुवि चन्द्रः । स न विपरीतस्त्रित्विर्भुवः । स्योषितकरकमित्यर्थः ।
 इतिविषये परिपूर्वाग्रतेर्बन्ध—परिवायः—समनाग्रयनम् । तदर्थत्वं तु भारद्वाजस्य
 'इत्य' (२१८१) इत्यत्र प्रदक्षिणेति याज्ञिककारवचने स्पष्टम् । अथैषविषये
 निपूर्वादिष्वयं बन्धः । अथैष तु यथाभावेनम् इत्याह—परिचय इत्यादि ।

३२१० । परावन्नुपात्यय इणः ॥३१३३॥

दी—। क्रमप्राप्तस्थानतिपातोऽनुपात्ययः । तत्र पर्यायः ।

'अनुपात्यये' किम् ? कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ।

The term अनुपात्यय in the rules means not surpassing the order. Hence चञ् after इष् (root) preceded by परि takes place when non-violation of order is meant. Thus पर्यायः—परि इष् चञ् =turn. But in पर्याय we have चञ् because the term means surpassing or violation.

नित—। पराविति । उपात्ययः अतिपातः अतिक्रम इत्यर्थः । तेन अनतकिमे-
 तस्यो परिपूर्वादिष्वो चञ् स्थादित्यर्थः । तत्र पर्याय इति । क्रमः प्राप्त इत्यर्थः । कालस्य
 पर्याय इति । 'मा भूत कालस्य पर्यायः' इत्यादी यथा । अत्र अतिक्रमस्यैव समसमाह
 प्राप्तः चञ् न चञ् ।

३२११ । नृपयोः श्रुतेः पर्याये ॥३१३८॥

दी—। तत्र विधायः । तत्र राज्ञोपश्रयः । 'पर्याये'

किम् ? विधायः संशयः । उपश्रयः समीपश्रयनम् ।

The root शी preceded by वि and उप takes चञ् when turn (of action) is implied. Thus तव etc this is your turn and तव राज्ञोपश्रयः—this is your (turn) to lie near the king. विधायः—वि—
 शी + चञ्—denotes doubt and -रपश्रयः—उप + शी + चञ् signifies
 lying near hence no चञ् after शी ।

सिद्ध—। श्रुपवीरिति । 'वि' इत्युपसर्गे 'उप' इत्युपसर्गे च उपपदे वीधातीदृशत्वं चञ् प्रत्ययः स्यात् पूर्वगायत्रीह वनात् इत्यर्थः । विशाखः—पथ्यान् इत्यर्थः । राजोपमायः । राजसीवनपथ्यान् इत्यर्थः । पथ्यान् प्रायकालता । अजप्रवादः ।

३२१२ । हस्तादाने चिरस्तीये ॥३॥४०॥

दी—। हस्तादान इत्यनेन प्रत्योसत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । 'हस्तादाने' किम् ? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । 'चस्तीये' किम् ? पुष्पप्रचयस्तीयेण ।

The root चि takes चञ् when either plucking up with the hand (from close quarter) or non-stealing is implied. Here the term हस्तादान in the rule indicates proximity of the thing to be taken. Thus पुष्पप्रचायः the picking up of flowers (as from the ground or plucking the same) with the hand. Then we have प्रचयः with चञ् to चि as in 'हवायस्थानम्—' he brings down the fruits lying on the top of the tree, because here there is remoteness implied and no proximity. 'पुष्पप्रचयः—' the taking or plucking of flowers through stealing. Here stealing necessitates चञ् and not चञ् । Compare also 'अन्यत्रवृक्षं कुरुमावचयं कुरुत्वमवाधि करोमि हस्यः'. But how to explain 'ततः प्रक्षिप्तः कुरुमावचयं नाटयन्ती सख्यौ'—यत्तु fourth act—and Vamana also in his अलङ्कारसूत्रकृति says 'अवतारावचयस्योदीर्घत्वान्तां मालानाम्' or the ignorant only replace the दीर्घ in अवतार and अवचाय with वृक्ष i.e. use चञ् in place of चञ् ? The answer is: Kalidasa deliberately ignores the rule as he does so elsewhere ; also cp—'प्रचयस्यो यो न हव्यं चकार' (२३) 'तं पातयति प्रमनात् प्रमत्तः पथ्यात्' (२४), चञ् प्रमदिवन्ने रोचते etc. For he not only uses it.

(कृत्स्नोक्तवच्य) here 'but' also in मातृविनाशिनित. Bhasa in सप्तनाटक and भवभूति in Uttara also use it. This shows that the poet adheres more to archaism or vedic usage than to the secular one the path of which was paved by Panini and that transgression of the rules of Panini was not held a defect on the part of the then writers. Or—you are to fancy that चनसूत्रा and त्रियंबदा (सखरौ) caused the falling of flowers by means of a stick. But this sort of fancy is rather queer and will not be in agreement with 'नादत्ते त्रियम्बकापि भवतां खेहेन या पङ्कवम् etc. Hence चनचय means picking up from the ground and thus it is a transgression of Kalidasa's etc from Panini. An irregular use.

मित—। हृष्टादाने इति । हृष्टोऽत्र आदानं सहचमिति इति करणे
 छतीयासमासः । तच्च (आदानम्) हृष्टस्मितस्य, हृष्टच्युतस्य वा भूमिस्मितस्य
 सञ्चरतीति मत्वाह—हृष्टादान इत्यनेनेति । प्रत्यासत्तिः सामीप्यं हृष्टपराम-
 र्शनीयतेत्यर्थः । आदिष्वेतेत्यादाकुमिच्छत् । पुष्पकलादिकस्य । हृष्टादाने
 (प्रत्यासत्ती) अस्तेये (चौर्याभावे) च भावे विमृशालोच्य हृष्टादाने इत्यर्थः ।
 अजपवादः । तदाह—पुष्पप्रकाश इति । हृष्टस्थानां भूमिस्थानां हृष्टाकरणकम्
 आदानमित्यर्थः । हृष्टावस्थानामिति । अत्र प्रत्यासत्तेरभावात् धटिक्प्रत्ययत्वादादानस्य
 अपूर्वाच्चिनोत्तरत्वेन न सञ् । पुष्पप्रकाश इति । अत्र चौर्येणेष्वुक्तत्वात् सोऽयं भावेऽञ् ।
 तथा—'अन्तरं द्रव्यं कुसुमावचयं कुरुज्जनमाप्ति करोमिच्छत्' इत्यादि द्रष्टव्यम् ।
 तन्त्रेण 'ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्तीं सखीं' (अग्निमानसकुसुमम्—
 अतुष्टाहप्रवेशकस्तुष्टम्) इत्यत्र अन्तर इति कथम् ? न तत्र प्रत्यासत्तिर्नास्तीति
 वाच्यम् । तथा हि सति 'यद्वा कुसुमावचयं नाटयन्ती' इत्यवज्ञानम् । न च सादृश्यं
 करणं दृश्यतेऽत्र । येन दूरस्थानां पुष्पाणां यद्वादिना परामर्शान् प्रत्यासत्तेरभावात्त्र
 सञ् इति युज्यते अत्रम् । अथ यद्वादिष्वं करणमतं अस्माकस्य व्याख्येयमिति चेत्तदपि
 न । कुतः ?—सादृश्यावस्थानात् अदिवचिनीत्यात् भूमिस्थानादिव पुष्पाणां हृष्टाकरणक-

परामर्शस्य विवक्षितत्वात् । अन्वया—‘पातु’ न प्रथमं व्यवसति अलं पुनस्तत्परीतेषु
या, नाहते प्रियमण्डनापि भवतां कोटिनं वा पञ्चमम्—’ इत्यादि न चङ्गच्छते ।
इत्यस्मिन्नात्मा प्राचयतां पुनरात्मा बलादाकर्षणोपधत्तम् । तस्मात् प्रत्यावृत्तवेद्यम
चञ्चलम् । एवं तर्हि प्रमाद एवमयम् । ‘अन्तरावकाशवद्ध्योदीर्घ’ इत्यासी
वालात्मा’ इति वाग्नाचाप्यर्थोक्तिश्च कविषु प्रामाण्यतः पाणिनेरति-कुमोभ्यम् ।
तेन युक्तमपि दीर्घं विहाय इत्थं प्रायुक्तम् । दीर्घोपेक्षया इत्यस्य
श्रुतिसुखाधिकारकत्वात् । निरङ्कुलत्वाच्च कवीनाम् । अथवा काश्चिदासादिभयकाश्चि
पाणिनेरतिशयस्यास्य प्राभादिकत्वेन शङ्क्यं नामवादिनेषां युक्तम् । अन्वया कविरयं
‘नपातयां प्रथममात्र पपात’ ‘यत् प्रभाविष्यते रीचते’—इत्यादिनेन प्राप्तिश्चन ।
तस्मात् पश्चिनीयभूतायां तदाहोमपि प्रसिद्धितत्वात् तथाविधप्रयोगानां साधुत्वाच्च
कविनेर्बं प्रयुक्तमिति निष्ठतु नावत् ।

२२१२ । निवासश्चिति शरीरीपसमाधानेवादेय काः २।१।४११

दी—ः एषु चिनोतेह अ. स्यात् । आदेश ककारः । उप-
समाधानं राशीकरणम् । तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य
कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ ।
आकाशमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चौयतेऽस्मिन्नस्य आदिकमिति
कायः । समूहे—गोमयनिकायः । ‘एषु’ किम् ? ययः ।
‘यः काः’ इति वक्तव्यं आदेरित्यन्तर्यं लुक्वादेरेव यथा स्यादिति
गोमयानां निकृष्टायाः । पुनः पुनः राशीकरणमित्यर्थः ।

The roots चि takes चञ् as also the चकार at the outset
becomes क when निवास (dwelling) चिति (a particular or sacrifi-
cial spot for kindling fire) शरीर (body) and उपसमाधान
(accumulation or collection). उपसमाधान means to make a heap
or accumulate which is the sense of the root (चिञ्). —Gildersleeve

अथ निष्ठासप्तम्यायाम् । अथ इति अथम् । औनयनिकाय इति । निष्ठासप्तम्यायाम् इति भाषे चम् । औनयनिकायाम् । अथ इति । अथ निष्ठासप्तम्यायाम् भाषे चम् । अथम् । अथम् इति चम् । अथम् इति—‘आमागमनाचमेन पुनोत्सर्गं मन्त्रे वैधाकरणा’ इति परिभाषासुसारात् ‘आदेः कः’ इत्यम् ‘अः कः’ इत्युक्ते सति मातालपचम् स्थात् । तथापि यदाचार्यः आदेरित्येव अति तस्यायं प्रयोगविशेषः—यत्तु किं आदेरेव आमासप्तम्यायाम् चकारस्य ककारो यथा स्थात् अत्रास्तिवत्स मा सुदिति । तदाह—निकेचाय इति । द्विले कृतेऽनेन कुले च ‘गुहो यत्तु कुहो’ इति गुणः । पुनः पुनः रात्रीति । ‘राति’ इति अपि ‘गुहोपे पूषेन दीर्घा’ इति दीर्घः ।

३२१४ । संवे चानौत्तराधर्ष्ये ॥३॥३४२ ॥

दी—। चेष्व् आदेः कः । भिद्युनिकायः । प्राणिनां समूहः संवे । ‘अनौत्तराधर्ष्ये’ किम् ? सुकरनिचयः । स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते । ‘सर्वे’ किम् ? ज्ञानकर्मसमुच्चयः ।

वि takes चम् as also the चकार in the beginning becomes क when a body of creatures is meant and the state of lying or being upon or under (one another) is not implied. Thus भिद्युनिकायः—a gathering of भिद्यु. Here संवे or body is meant but the implication that they are lying apart (standing distinct) is also present. Hence there is no sense of one lying upon another and the rule applies. सुकरनिचयः—a body of pigs or boars. Where the sense that one pig when taking milk lies upon another is present and hence the rule does not apply and makes room for चम् by ‘एरच्’ (3231). ज्ञानकर्मसमुच्चयः—collection of knowledge and action—here the sense ‘body of beings’ not being present वि takes चम् (उम् + चद् + चि + चम्) ।

मिति—। सर्वे चेति । अक्षरम् चकार उक्तराधरे । तयोर्भावेः चीतराधम् । भावेभ्यम् । उपर्युपरीत्यर्थः । सर्वेभ्य इति । ननु चीतराधर्मे इति शब्दम् । मिश्र-
निकाशः । मिश्रसमूह इत्यर्थः । इकरनिधय इति । अत्र चीतराधर्मेण विवक्षित-
त्वादेषम् न किन्तु अनेन । ज्ञानकर्मसमूहय इति । अत्र प्राचयतां संवाभावाद्
चलपवादेभ्यम् ।

३२१५ । कर्मव्यतिहारि णच् स्त्रियाम् ॥ ३३।४३ ॥

ही—। स्त्रीसिद्धि भावे णच् ।

When reciprocity or interchange of mutual action is implied a root takes णच् in the भाववाच्य to form a feminine base.

मिति—। कर्मव्यतिहार इति । कर्मव्यतिहार क्रियाविनिमयः । परस्परकर-
मिति वाच्यम् । तस्मिन् विषये स्त्रीत्वे च शब्दोपायोऽस्माद् भावे एव । न तु चकर्तदि
कारके इत्यपि शक्यम् अनुहसिरभावदित्याहुः ।

३२१६ । णच् स्त्रियामम् ॥ ५।४।२४ ॥

३२१७ । न कर्मव्यतिहारि ॥ ७।१।६ ॥

ही—। अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावर्ज्योऽपि । व्यावहास्यो ।

The affix णच् which is enjoined in the feminine gender is replaced by the affix णच् (3216) in its own sense (सार्थे) ।

When interchange of mutual action or कर्मव्यतिहार is meant the affix णच् (which replaces णच्) does not necessitate ऐच् = ऐ and ची (in place of इ + च respectively). Thus व्यावर्ज्योऽपि a woman who after being censured by another censures the latter in her turn—वि + चा + चव + णच् = णच् (णच् सार्थे) + णीप् by the rule 'टिङ्हाचञ्' । Similarly व्यावहास्यो—वि + चा + चव + णच् + णच् (णच्) + णीप् one (woman) censoring at another in her turn. Here इति

takes place due to विसर्ग of अच्, for the वृद्धि is not prohibited by ऐच् ।

नित—। अच्: स्त्रियाम् इति । कर्मव्यतिहारो विधये स्त्रियोऽप्यस्यो विहितः; तस्य स्वानि स्वार्थे अच् इति तद्विहितप्रत्ययः स्वान् । अच् अच् विधानम् 'व्यावर्तोक्षी' इत्यादौ 'टिङ्ढाणञ्—' इत्यादिना लौपवेम् पेजागम वाचनार्थम् च ? ननु अस्मि सति भित्त्वाद वृद्धौ व्यावर्तोक्षी इति स्यादिति व्याचष्टे—अच् एच् निति । अस्मिति कर्मव्यतिहारविधये इत्यर्थः । व्यावर्तोक्षीति । वि + आ—अच् पूर्वात् ऋच् आङ्गान् इत्यङ्गाद् अचोऽञ् स्वार्थे । ततोऽङीप् । परस्परं निन्दाकारिणीभ्यः । व्यावर्तासीति । अच् वृद्धिः । ऐच् निषेधात् । परस्परपक्षसिद्धा इत्यर्थः ।

३२१८ । अभिविधौ भान् ऋनुण् ॥ ३।२।४४ ॥

दी—। आदि वृद्धिः (? अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः) । *

३२१९ । अचिनुणः ॥ ५।४।१५ ॥

दी—। 'इज्ज्जनपत्ते' (१२४५) । स्वभावतः पु'खिङ्गे (लौपसिङ्गे—?) । सारविषं वर्तते ।

When अचिविधि or pervasion (व्याप्ति) is meant a root takes the affix इनुण् (इन्) in the भाववाच्य (३२१८). Here the term 'आदि वृद्धि' in दीचित is out of place, for it relates to अच् (which is enjoined in the latter rule) and not in इनुण् इनुण् । causes अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः । So it is proper to read it in the 'दी—' of the subsequent rule अचिनुणः ।

[* 'आदि वृद्धि' इत्यङ्गस्य स्वोपनिषां न पठति । स एव पाठो ज्ञातवान् । आदि वृद्धिरित्येतस्य यदि वा पाठः कर्तव्यः तदा स 'अचिनुणः' (३२१९) इत्यर्थे च पठितुं युक्तः । 'स्वभावतः—' एतत्तत्त्वदीपिनी न पठति । स एव पाठः साधुवान् । यदि वाऽस्य पाठः कर्तव्य एव तदा लौपसिङ्गे इत्येव भाव्यम् । अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः, स्पृष्टा एव] ।

A word formed with इण् (इन्) takes the तद्धित affix चण्. Thus संराविन् (सम् + रु + इन्—भावे) = संराविणम् (संराविन् + चण्) — a simultaneous sound—here no टिकोप, by the rule 'नसहिते' due to the rule "इण्यङ्गपत्ये" i.e. ऋण्यङ्गपत्ये चणि परे इन् प्रत्यङ्गा स्नात् । (679).

Here the reading सभागतः पुत्रिहो is erroneous. It should be सभागतः क्षीवक्षिहो otherwise it is at variance with the instance संराविणम्. It is important to note that both the readings 'आदिहृदि' and 'सभागतः—' are not to be met with in the expl. of Tatwabodhini. Hence they look like interpolations.

मित—। अमिविधाविति । अमिविधिः सामर्थ्येण सम्बन्धो व्याप्तिरिति यावत् । तस्मिन् दोषे भावे भातीरिण्यु (इन्) प्रत्ययः स्यात् । संकार इत् । उकार चञ्चराभावे । अत्र दीक्षितवचनस्य 'आदिहृदि'रिति अदीक्षितवचनमिव प्रतिपत्तिः । स नूनं कस्यचित्कालोपः । तस्मात् अमसृजिकत्वात् परम् ('अचित्तुषः' इत्यत्र) सङ्गतत्वात् । न हि इण्यु इति तद्धितप्रत्ययः किन्तु चण् इत्येव । तस्मात् तद्वैक्याती युक्तः । अत्र "अजला-कृष्ण युक्तिः" इत्येव कथयितुं परितुं शक्यते ।

अथिति । अथ इण्यु इतिच्छेदः । इण्यु इति इण्यु प्रत्ययान्तस्य इत्यर्थः । तत्राथ इण्यु—सम् + रु + इण्यु—संराविन् इति स्थिते संराविण्ये इति संराविन् + चण् (साधे) = संराविणम् भवति । सभागात् कथं कल इत्यर्थः । संराविन् वर्तते इति । अत्र (संराविणम्) इत्यत्र तद्धितवामादिरिति आदिहृदिः । एवमथि विहिते 'नसहिते' (६७८) इति टिकोपेन 'इन्' इत्यङ्गस्य क्षीपे प्राप्ते आह—'इण्यङ्गपत्ये' (१२५५) इति । अनेन 'इन्' इत्यङ्गस्य प्रकृतिभायो विधीयते । अत्र अन् प्रत्ययस्य अनुव्याधिकारविहितत्वाभावर्यार्थकत्वात् । 'सभागतः—' इति । एतदङ्गस्यापि पाठो मन्त्रे प्रचिद्य इति वचनोदाहरणमो. सङ्गतिरभावात् । तेन सभागतः क्षीवक्षिहो इति पठनीयम् । 'आदि हृदि'रिति 'सभागतः—' इत्येतद् इयमपि तत्त्वबोधिर्न न पश्यते ।

१२२० । आक्रोशेऽवगोर्ध्वः ॥ १।१।४५ ॥

दी—। 'अव' 'नि' एतयोर्ग्रहैर्ध्वं स्यात् प्राप्ते । अव-
गाहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निगाहस्ते भूयात् ।
बाध इत्यर्थः । 'आक्रोशे' किम् ? अवग्रहः पदस्य । छेदः
पदस्येत्यर्थः (छेद इत्यर्थः—?) * । नियहचौरस्य । निरोधचौ-
रस्येत्यर्थः (निरोधः इत्यर्थः—?) * ।

The root हृह preceded by the उपसर्ग अव and नि (separately) take वञ् when a curse is implied. Thus अवगाहः—and निगाहः—are derived with वञ् but अवग्रहः—dissolution of an expression and नियहः obstruction are formed with च् by गङ्गुह—(3234) as in both the cases there is no insinuation of a curse. It is important to note that the readings छेदः पदस्येत्यर्थः and निरोधचौरस्येत्यर्थः—are unfair insertions or interpolations because they cannot come from the pen of Bhottoji as these are repetitions of the terms पदस्य and चौरस्य and because they are not found explained in Tattwabodhini.

मित्र—। आक्रोशे इति । आक्रोशः शापः । अवगोर्ध्व इति । उपसर्गवचनम् ।
वञ् इत्यनुवर्तते । तदाह—'अव' 'नि' इति । 'वङ्गुहनिधिसम्भ' (३२३४)
इत्युक्त्यापवादः । अवग्रहः पदस्येति अवग्रहश्चेदः । [अवग्रहपदस्य अवगोर्ध्वं यथा
शिवकारणे पूर्वोक्तम् अवग्रह इति तद्विषयं द्रष्टव्यम्] । यथात्रैव कृतेऽवग्रहं कृते सूत्रस्य
'आक्रोशे अवगोः वः' इत्येवमाकारी भवति । नियहः चौरस्येति । गङ्गुहितयाभि-
हित्यर्थः । 'अभ्युपगच्छरनुग्रहः । नियहस्तद्विरुद्धः स्यात्' (चनरः) 'अभिव्योषक
नियहः' (चनरः) इत्यनुग्रहानियहस्यन्ती तु 'वङ्गुह' इति भाषेऽप्यप्रत्ययान्ती-
नियहस्यपदस्यन्तवत् । अथ 'छेदः पदस्येत्यर्थः' इति 'निरोधः चौरस्येत्यर्थः' इति
चेत्तेतद्वदशमपि निःसन्देहं प्रविष्टमिव । तयोः दीक्षितपक्षे नपि पदस्येति चौर-

सौमनस्योः पुनरुक्तयोरेतन्मतेन तद्व्याख्या तद्व्याख्यायां विधेयेषु संचितत्वात् । अपि च तद्व्याख्यानोपनिषाद्व्याख्यायां नैतद्भवति इत्यपि ।

३२२१ । प्रे लिप्सायाम् ॥ ३११४६ ॥

दी— पात्रप्रसाहेन चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रसङ्गः ।

The root यह preceded by the उपसर्ग 'प्र' takes चम् provided a desire is implied. Thus प्रसाह as in पात्रप्रसाहेन etc.—The mendicant moves (from door to door for having alms) with a pot in his hand. Elsewhere पात्रप्रसङ्गः—the acceptance of a pot—with चम् by 'एङाह'—(3234) as there is no desire implied.

नित— प्रे इति । 'प्र' उपसर्गोऽपपदे लिप्सायाश्च सत्यायां शङ्कातीचक्ष्णान् । पात्रप्रसाहेति । पात्रं सहीत्यर्थः । अत लिप्सा गमाते तन्मुल्लङ्घनस्य इच्छत्वात् । अन्यत्रेति । लिप्साभावे इत्यर्थः । पात्रप्रसङ्ग इति । अत 'यङाह'—(३२३४) इत्येव न चक्ष् ।

३२२२ । परी यञ् ॥ ३११४७ ॥

दी— उत्तरः परिग्राहः । स्मर्यन वेदेः स्वीकारश्चम् ।

चम् takes place after यह preceded by परि when the derivative refers to or is applied in a sacrifice. Thus उत्तरः परियञ्— the subsequent acceptance or determination of the altar with a particular wood looking like a sword (and which is called 'का') ।

नित— पराकिति । परी उपसर्गोऽपपदे यहधानोर्ध्वं च्छान् स वेङ्गश्चो यञ्चे प्रयुज्यते । उत्तरः परिग्राह इति । 'वसवक्षा' इत्यादिमन्त्रे वेदेः पूर्वः परिग्राह उक्तः । तस्मात् परवर्तित्वाहुत्तर इति विधेयम् । परिग्राहश्चस्यार्थमाह— स्मर्यन वेदिति । अत इति स्मर्याहर्गोर्ध्वं विधेयस्य संज्ञा । तेन समस्ताङ्गे संज्ञा

विदिदेवस्य स्त्रीकारं निवारणं परित्यक्तव्यः । परित्यक्त इति तु 'यङ्प्रत्ययः' (१२२४)
इत्यप्यत्रापि सिध्यति ।

१२२३ । नौ ह धान्ये ॥ ३।३।४८ ॥

दौ—। 'ह' इति लङ्प्रत्ययसंज्ञा । नीवाराः । 'धान्ये'
जिम् ? निवरा कन्या । क्षिन्विषयेऽपि बाहुलकादपि । प्रवरा
सेना । प्रवरा गौरितिवत् । एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

The root ह (which is elliptical for पद्यमान 'हन्') takes
चञ्, when preceded by लि and the term thus formed means
(a kind of) paddy. Thus नीवाराः (as in नीवाराः युक्तवर्गकोटर-
सुखमुद्योगतद्वान्धः in यङ्—the स्वर of लि being lengthened by the
rule 'उपसर्गस्य चञि—') । निवरा कन्या—a girl deserving choice i.e. an
excellent girl—here चप् takes effect by 'यङ्प्रत्ययः' (३२३४) and
not चञ् ; Even in the case of जिम्, चप् takes place by बाहुल्य
or 'कृत्यलुटी बहुलम्' although the affix जिन् belongs to स्थाधिकार
and according to the परिभाषा 'वाङ्मनोऽस्त्रियाम्' the affix चप्
cannot be eligible there. Thus प्रवरा सेना an excellent
arm—with चप् like पैवरा गोः । एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि i.e. due to usage
or स्त्रीलिङ्गप्रयोग ।

नित—। नौ ह इति । लङ्प्रत्ययसंज्ञा । निपूर्वाद् हन् (पद्यमानम्)
चञ् प्रत्ययः साह धान्येदर्थो भवतीत्यर्थः । नीवारा इति । धान्यविशेषः
इत्यर्थः । स्त्रीमात्रः । 'नीवाराः युक्तवर्गकोटरसुखमुद्योगतद्वान्धः' इति
स्थितिज्ञानमुक्तव्यम् । निवरिति । उत्पन्नत्वार्थः । अथ 'यङ्प्रत्ययः' (१२२४)
इति अप्रत्ययः । तेन 'उपसर्गस्य चञि—' इति दीर्घो न । पूर्वतः त्वनेनैव उपसर्गस्य
दीर्घ इति शिक्तव्यम् । ननु प्रवरित्यत्र कथमपि प्रत्ययः । स्त्रीविषये जिन् प्रत्यय
प्रसङ्गात् 'यङ्प्रत्ययस्य स्त्रीलिङ्गः पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्युक्तेः । न च 'वाङ्मनोः—'

इति प्राप्नोतीति वाच्यम् । तथा अविनाशहन्त्र प्रमुख्यनामत्वादिवाच्यम् वाह—
 त्रिष्विषये भवति । बाहुलकादिति । 'अन्त्यकुटी' इत्यनेनेत्यर्थः । तत्र प्रमात्रं
 दर्शयति—प्रवरा सेना, प्रवरा बौरितिवदिति । ततश्च इह प्रयोगाग्निहत्वात् किन्
 विषयेऽपि भविति भावः । नन्वेवं यथा किन्विषये स्त्री उच्यते एवमनेनापि स्या-
 दित्यत्र वाह—एवमिति । लौकिकास्त्रिणादिति भावः ।

२२२४ । उदि न्यतियौतिपुद्गवः ॥ २१३४८ ॥

दी—। उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्थावः । उद्भावः । कथं
 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति ? बाहुलकात् ।

The उपसर्ग उद् preceding the roots चि, यु, पू, and दु, take चच्.
 Thus उच्छ्रायः (going or rising upwards) etc. But उच्यते which
 is formed in instances like 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' (Ramayan—Adi-
 kanda)—Rising to the pinnacle or topmost part of anything
 leads to a fall is to be derived with चच् by बाहुल्य or 'अन्त्यकुटी
 नहुलम्' ।

भित—। उदीति । चि, यु, पू, दु इत्येतेभ्यस्तुभ्यं उत्पूर्वम्भौ भावे चच् ।
 न्यतियौति वाच्यम् । उच्छ्राय इति । उच्छ्रायः इति काशिदासः,
 'उच्छ्रायसीन्द्वेषुणा सृष्टोऽयं' इति भारविः । 'कथं' 'पतनान्ता' इति ।
 रामायणसहादिकान्त्वोऽयं लोकावः । 'कथं पूर्व' लोकः—

‘सर्वे चावान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्तराणां च लौकिकम् ॥’ इति ।

बाहुलकादिति । 'अन्त्यकुटी नहुलम्' इत्युच्चारण 'एवम्' (२२२१) इत्यच् प्रत्यय
 इत्यर्थः । समुच्छ्रयाः प्रमात्रकया सङ्कीर्णमापनानि अन्त्यकुटीकृतमित्यर्थः । पतनान्ताः
 अथः प्रापणावसाना अरणी सुहर्णे अथः पतनवन्तीत्यर्थः इति । यथा उत्पूर्वनामीव एषां
 चक नान्त्वपूर्वाणाम् इति व्याख्याय कथञ्चिन्न संभाव्यम् ।

३२२५ । विभाषाङ्गिहृन्तोः ॥ ३।३।५० ॥

दी—। आरावः—आरवः । आग्रावः—आग्रावः ।

ह and हृ (the roots) take ञ् optionally when the उपसर्ग आङ् only precedes. Thus आरावः आरवः, (a tumult or great noise) and आग्रावः आग्रवः (a full bath or inundation). The second instance in each case is with अच् by 'छन्दोरप्' (3232).

नित—। विभाषेति । आङ् उपसर्गोपपदात् हृधातोः हृधातोश्च परतो ञ् या स्यात् । आरावः—आरवः इति । निर्घोष इत्यर्थः । तद यथा—“भीषणाराव मदगदम्”, “आरवं वितेजे” इति भारविः । आग्रावः—आग्रव इति । समस्तया ग्रावने ग्रापने चेत्यर्थः । ‘आरवाराव संरावाः—’ इति षष्ठ्यर्थः । ‘आग्रावः—आग्रवः खानम्’ इति च । आरवः आग्रव इति द्वयमपि ‘छन्दोरप्’ (३२३२) इत्युपसर्गान्तम् ।

३२२६ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ३।३।५१ ॥

दी—। विभाषेति बर्तते । देवस्य अवग्रहः—अवग्रहः । देवकृत्कमवर्षणमित्यर्थः । ‘वर्षप्रतिबन्धे’ किम् ? अवग्रहः पदस्य ।

The root वह् with the उपसर्ग ‘अव’ as an उपपद takes the affix ञ् optionally provided the sense of the derivative is want of rain or drought. Thus अवग्रह (with अच्) and अवग्राहः (with ञ्) as in ‘देवस्य—’ i.e. cessation of pouring a shower on the part of the cloud (देवस्य) । अवग्रहः पदस्य—See ‘आलोके’ (3220) Here there being no sense of drought or वर्षप्रतिबन्ध, अवग्रह is the only form and not अवग्राह also as in this case ‘विभाषा’ does not apply and consequently अच् by ‘ग्रहहृ’ (3234) predominates.

नित—। अथ यद् इति । अथ स्वयसर्गः । यथैवप्रतिपत्तः इति प्रतिपाद्यः ।
 तन्निष्पद्यते यद्वातीत्यन्तरं चत्प्रत्ययौ वा स्याद इति प्रतिपाद्यतेदर्शो भवतीति सूत्रार्थः
 इति सत्त्वा येन प्रत्ययत्वाद्—विभाषेतिवर्तते इति । पूर्ववृत्तादिति येन । चत्प्रत्यय-
 प्रत्ये 'यद्वाह'—(३२३५) इति अन्त्यप्रत्यय इत्युदाहरति—देवस्येति । अथ द्वौ मेघः
 यथै प्रतिपत्तव्यमिति सिद्धात् । द्वौऽव्ययमिति देवस्य चत्प्रत्यय इति कर्तरि चटौति सत्त्वा
 न्यायते—इत्युदाहरेत्तिति । अथ यद्वाहः पदस्येति । अथ यथैप्रतिपत्तव्यमर्थस्य अभावाद्
 नित्यमेव अप् इति भावः । विभाषार्थस्य यथैप्रतिपत्तये मासे चत्प्रत्ययस्य तुल्यमेवम् ।

३२२७ । प्रे यच्छिलाम् ॥ ३।३।५२ ॥

द्वौ—। प्रे यच्छेर्धञ् वा नणिनां सम्बन्धीचेत् प्रत्ययार्थः ।
 तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रयाहेण चरति । तुलाप्रयाहेण ।

चञ् after यद् preceded by प्र is employed optionally if the sense of the affix refers to the thread or rope of the scale or balance (तुलासूत्रम्) of a merchant. Thus प्रयाहः—प्र + यद् + चञ्—
 as in 'तुलाप्रयाहेण'—he receives (everything after weighing) by the scale. तुलाप्रयाहेण—here अप् optionally by 'यद्वाह'—(3234)

नित—। प्रे इति । 'विभाषाङ्'—(३२२६—३।३।५०) इत्यतो विभक्त्यनु-
 वर्तते । तदाह—प्रे यच्छेर्धञ् चेति । अथ तन्निष्पद्यते यत्प्रत्ययस्य प्रत्ययार्थः ।
 तदाह—तुलासूत्रमिति । मासद्वयसूत्रमित्यर्थः । 'यद्वाह'—(३२३४) इत्यनेन
 अप् प्रत्यये नित्यमेव एतेन सूत्रेण विभाषा चरति । तेन चत्प्रत्ययस्येति इति
 प्रतिपत्तव्यम् । 'तुलाप्रयाहेण' इति । तुलायां गृहीत्वा सर्वं जीकापोतीत्यर्थः ।
 अथ प्रयाह इति चत्प्रत्ययः । तुलायां प्रयाह इति तृतीयान्तस्युदाहरेः समासः । तुलाप्र-
 याहेति । अथ अप् प्रत्ययः ।

३२२८ । यश्चैव ॥ ३।३।५२ ॥

द्वौ—। प्रयाहः—प्रयाहः (प्रयाहः—प्रयाहः—?) ।

यत् takes place optionally after यत् preceded by 'प्र' also when the sense of the affix refer to ray or rein (of the horse) etc). Thus प्रयाहः—प्रयहः (चप्) ।

नित—। यस्मिन्नेति । प्रे उपपदे यद्बन्ध् वा सादृशयेत् प्रत्ययार्थं इत्यर्थः । यत् चप् ('यहहह'— ३२२४) इत्यनेन । तदाह—प्रयहः—प्रयाह इति । अत्र प्रयाहः—प्रयहः इत्येव प्रतिज्ञा युज्यते । यत्रः प्रानुपदीयात्वन्न तथैव क्रमस्य कश्चित्त्वात् । श्रुतिः किरणः तुरगस्यमनरन्तुः । 'किरणप्रयहीरणी' इति 'तुला-भूवेऽवादिरणी' प्रयाहः प्रयहोऽपि' इति चेतुर्भ्यश्चात्प्रत्ययः ।

३२२८ । हृषोतेराच्छादने ॥ ३।१।५४ ॥

दी—। विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः—प्रवरः ।

Here follow विभाषा (from 'विभाषाङ्'— 3325) and 'प्र' (from 'प्रे वणिजाम्' 3227); So that the rule means that the root हृ (सादि) preceded by प्र takes चप् optionally when the sense of the affix has reference to a dress (आच्छादन). Thus प्रावारः (चप्)—प्रवरः (चप् by 'यहहह'—) both meaning a cloth ; दीर्घ in प्रावार—is by 'उपसर्गस्य घञि—'

नित—। हृषोतेरिति । 'विभाषाङ्'— (३।१।५०—३२२५) इत्यतो 'विभाषा' इति । 'प्रे वणिजाम्' (३।१।५२) इत्यतः प्रे इति चानुवर्तते । तेन येन पूरयद्वाह—विभाषा प्रे इत्येवेति । अथ सूत्रार्थः—मोपसर्गे उपपदे सादृशस्यो चप् वा आच्छादनयेत् प्रत्ययार्थं इति । प्रावारः—प्रवरः इति । पूर्वम् चप् । उपसर्गस्य घञि— इति दीर्घः । यत् प्रवारः । उत्तरम् 'यहहह'— (३२२४) इत्यप् । उभयोरेव पठोऽर्थः । उत्तरमित्यर्थः यः पिधीयत इत्यर्थः । 'प्री प्रावारोत्तरासृणी' इत्यमरः । आच्छादने किम् ? प्रवरो गीः । प्रवसा इत्यर्थः ।

३२३० । पौ भूवोऽवयानि ॥ ३।३।५५ ॥

दी—। परिभावः—परिभवः । 'अवयानि' किम् ? सर्वतो भवनं परिभवः ।

When preceded by परि the root मृ takes चञ् optionally—provided disregard is implied thereby. Thus—परिमावः (with चञ्) and परिमवः (with चप्) both meaning the something viz disregard. But, परिमवः—meaning 'being everywhere' takes चप् only as there is no sense of अवज्ञान ।

नित—। पराविति । अवज्ञानमवादः । तस्मिन् शब्दे परिपूर्वाद् भवति चञ् न। सादृश्यात् । परिभावः—परिभावः इति । उभयत्रापि अनादरोऽर्थः । यथाचामरः—'अनादरः परिभवः परिभावश्चिरकालि' इति । अथ वाचस्पत्यादेन क्लृप्ताटी न । सर्वतो भवत् परिमव इति । अनावज्ञानमावादः चञ् न । यद्यपि परिपूर्वाद् भवति चञ् न। पराविति इति । यथापि उक्तार्थः सर्वत्र भवति वाचस्पत्यादेन ।

३२३१ । एवम् ॥ ३।३।५६ ॥

दी—। चयः । जयः । 'भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसकेणादिनिवृत्त्यर्थम्' (वार्तिक) —भयम् । वर्षम् ।

Any root ending in 'य' takes the affix चञ् in the भाववाच्य and in other-than- कर्तृवाच्य । Thus चयः etc. This supersedes चञ् । 'भयादीनाम्'— This is a Varttika ; it means—अय etc are to be enlisted under words formed with चञ् i.e roots भी, हव etc. should take the affix चञ् and the derivatives thus formed (भय etc) are to be considered as नपुंसक or neuter so that affixes like क्, क्ताद् etc (which make the derivatives neuter) will be excluded here ; Thus 'वर्षम्' etc. It is important to note in this connection that although the Varttika prohibits क्ताद् also from being applied after हव, yet the term 'वर्षम्' in the sense of वर्षम्

is not held ungrammatical as the भाष्यकार himself has used 'ह्रस्वभोववैषाम्' (cp—the introduction of महाभाष्य).

नित—। एरमिति । 'इ' इत्यस्य वृत्तान्तम् । 'येन विविक्तदन्तस्य' इति परिभाषया वृत्तात्मानाद् धातोरच् प्रत्ययः स्वाद् भावे अकर्तरि च कारकी इति सूत्रार्थः । इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यलुटो बहुलम्' (२८३१—३११११२) इति यावद् इयमनुवर्तते । इति सूत्रज्ञतैव 'अणि च भावकारणयोः' (३१८७) इत्यस्तीति । अत्र अणो निहतेसदृशभादोऽधम् । उदाहरति चय इत्यादि । निश्चय इति तु अणस्य ध्वेति उत्तरम् ('यस्यहनिधिमस्य'—३२३५) इत्यत्र कस्यापि । 'भवादीनाम्—' इति धातुिकमिदम् । अत्र प्रत्ययान्ताणां पदानांमध्यवर्षादीनामपि पदानामुपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यमिति शब्देः । भीमप्रतिज्ञोऽपि धातुभ्योऽच् प्रत्ययः स्यादिति यावत् । कुत इत्यत आह— 'नपुंसके इति । 'नपुंसके भावे क्तः' (३०६०) इति नपुंसकं क्तः लुट् च भीमप्रतिज्ञो निहते स्यात् । एवञ्च भवादीनां नपुंसकत्वमपि प्राप्तम् । तदुदाहरति भयम् ईरमिति । अत्र तादिनिहतिवचनाभावे तु परत्वात् तादयः स्वरिति बोध्यम् । न चैवमपि 'वासध्वोऽस्त्रियाम्' इत्यनेन भविष्यतीति वाच्यम् । तेषामथोऽपवादेऽप्यप्रवृत्तेः । नन्वेवं 'ह्रस्वभो वषणात्' ह्रस्वर्लुङ्गविधेयमानं भाष्यं कथं सङ्गच्छामिति चेत् । सत्यम् । 'यथोत्तरं सुनीनाम् आभाषाम्'—इत्यनुसाराद् भाष्यमथोऽपवादे ह्रस्वर्लुङ्गि कर्तव्यम् इति अपि स्वीकर्तव्यमेव ।

३२३२ । ऋटोरप ॥ ३१३५७ ॥

दी—। ऋवर्षन्तिादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ।

The affix अप takes place in the भाष्य & other than कर्तृवाच्ये, after a root ending in ऋ- (दीर्घं ऋकार only) and after a root ending in च (or छ). Thus शरः (कृ + अप)—etc. यवः—यु + अप् ; लवः—लु + अप् ।

मित—। अदोरिति—अत् + अ = अट्। तयोः। समाचारे सोमं पुं कृत्।
 'तपरस्तान्काशस्य' इत्यनुसारात् 'अत्' इति दौर्बल्येन यावत्कम्। 'अ' इति इयोरपि।
 तमाङ्—कर (कृ + अप्) इत्यादि। यवः (यु + अप्) जवः (जृ + अप् इत्यादि
 च। अत्रापि भावेऽकर्तरि च कारके प्रत्ययः। तेन चात्र 'भावे' 'अकर्तरि च—'
 इति विहितो घञ् अपोदाने।

२२३२। वृक्षासमयोर्विष्टरः ॥ ८।३।८३ ॥

दो—। अनयोर्विपूर्वस्य सूः यत्नं निपात्यते। विष्टरो
 वृक्ष आसमं च। 'वृक्ष—' इति किम्? वाक्यस्य विस्तरः।

The word विष्टर implying a tree or a seat is irregularly formed with अप् added to the root वृ preceded by the छप्पमने 'वि' the स of वृ being cerebral as the consequence of irregularity and त becoming by 'ट्नाट्' (113). In other sense—विस्तरः (वि—वृ + अप्) without यत्न (See 'प्रवने—' 3240).

मित—। वृक्षासमयोरिति। वृक्षासमं चार्थे विष्टरम्वदो निपात्यते। स च
 विपूर्वात् कुपोतेरपि सिद्धः 'निपातनात् यत्ने ह्यते तकारस्य ट्ना—' इति टुजम्।
 'विष्टरो विष्टरः प्रतिष्टद्यताम्' इति मन्वे विष्टर आसमम्। 'वैकुण्ठो विष्टरयवाः'
 इति निष्ठापर्णवे अनरः। वृक्षादयर्थाभावे यत्नाभाव इत्यादि—वाक्यस्य विस्तर इति।
 अथमपि अप् प्रत्ययानः।

२२३४। यच्चवृद्धनिश्चियमस्य ॥ ३।३।५८ ॥

दो—। यप् स्यात्। छञचोरपवाद्। अङ्। यत्।
 दृक्। निश्चयः। गमः। 'अशिरस्थोत्तपसंस्वानस' (वार्तिकः)।
 वशः। रशः। 'अप्यर्थे कविधानम्' (वार्तिकः)। प्रस्यः।
 विप्रः। 'द्विप्रकरणे को ज्ञादौनामिति वक्तव्यम्' (वार्तिकः)।
 चक्रम्। चिह्नदम्। चक्रक्रमः (चक्रसः)।

The affix **अप्** is employed after the roots **गृह्, उ, ह** निधि (निर + नि) and **जम्** in the भाववाच्य and other-than कर्तृवाच्य । This affix (**अप्**) here supersedes **यञ्** and **यच्** i.e **अप्** supersedes **यञ्** coming after **गृह्, उ, ह** and **जम्**, and **यच्** after **निर + नि** । Thus **गृहः** etc. are formed with **अप्** added to them. 'दमिरणोः—'. This is a Varttika—The affix (**अप्**) has to be employed after **रञ्** and **रञ्** in the भाव and other-than-कर्तृवाच्य । Thus **वज्रः** and **रणः** (fight). 'चलर्धे—' This is another Varttika. The enjoining of the affix **क** (has to be made) in the sense of **यञ्**. Thus—**प्रस्थः** (breadth or a measure)—**प्र + स्था + कः**—the वाक्य of **स्था** eliding by 'धातो लोपः—' (2372) and **विघ्नः** (obstacle) **वि + हन् + क** the penultimate (**उपचा**) of **हन्** disappearing by the rule 'गसङ्ग-कनसङ्गचसाम्—' (2363) and **कुल** i.e **व** in place of **ह** coming in by 'हो हन्ते—' (358). 'द्वित्वप्रकरणे—' This is the third Varttika here. It has to be said that under द्वित्वप्रकरण or where duplication (system) is being dealt with द्वित्व or duplication has to be enjoined for the root **हृञ्** etc when the affix **क** follows. Thus **चक्रम्—क + क = चक्र + क** etc (See द्वित्व—section under 'एकाची वे-प्रथमस्य' (2175) and **लिटि धातोः—** (2177) etc for **अभ्यासकार्य** । No **guna** due to द्वित्व । **विलिप्तम्—लिप् + क—विल** etc. **वहन्—क + क—विल** etc. **वज्रसः—जस् + क—विल** etc.

नित—। गृहति । गृह, उ, ह, निधि (निर + नि) जम् एभ्यः अप्प्रत्ययः स्थाद् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । अजयोरपवाद इति । 'अजयवाद्भावे' । अजयवाद्भावे—'भावे' 'अकर्तरि च कारके—' इति सूत्राभ्यां गृह, उ, ह, जम् इत्येभ्यो (अजय प्राप्तेः) । अजयवाद्भावे—'एरच्' (२२११) इत्येवम विर पूर्वनिधोतिः (अणि प्राप्तेः) इति विशेषः । गृह, वज्रादि आहृतम् ।

‘अभिरक्षोः—’ इति वार्तिकमिदम् । वक्षधातो रक्षधातोरुपरम् अचप्रत्ययस्य
उपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । भावे इत्यादिना घञि प्राप्तेऽवसारश्च ।
वक्षकात् । वक्ष्यं वक्षः । भावे अच् । रण्णि मन्द्ं जुनैनि अक्षिन् इति वक्षः
संज्ञाभिः । अधिकरणे अच् । ‘घञ्छे—’ अच् वार्तिकान्तरमिदम् । क विधानमिति ।
कप्रत्ययसंज्ञाभिः कर्तव्यमित्यर्थः । किमर्थं कप्रत्ययस्य विधानम् इत्यभ्युपगमम्—
‘स्थास्त्रापाव्यधिहनिपुष्प्यर्थम्’ इति भाव्यपठितः वार्तिकमेव । प्रतिष्ठनोऽकिन्
भाव्यातीति प्रत्ययः परिगणयितव्यः । अधिकरणे कः । ‘आतो लोपः—’ इत्यालोपः ।
एवं प्रचक्षति अक्षिन् प्रत्ययः । प्रविषत्प्रत्ययमिति प्रपा । आविष्कृत्यअक्षिनिग्रादिषम् ।
‘घञ्छा—’ इति सत्यसारणम् । विहृत्प्रत्ययिन् भर्गासि इति आविष्कृत्यते अक्षिन् विहृत्
प्रत्ययः । ‘नमहन—’ (२३६३) इत्युपधातोपः । ‘होऽने—’ (३५८) इति कुलम् ।
आधुध्यन्तेऽनेनेत्याधुचम् अक्षन् । ‘हितप्रकरणे—’ इदमन्तः कर्तव्यं वार्तिकम् ।
एकाचोरे प्रथमस्य इत्यादिहितविधानस्यैव कप्रत्यये परतः क्कादीनामेकाचः
प्रथमस्यैव इति वक्तव्यमित्यर्थः । एवमिति—अक्षम् । हितमन्यासकार्यम् ।
विहितमिति । क्तिदेः कः । हितान्यासकार्यादि । चक्कम् इति कनेः कः ।
हित्वादि । पुनः पुनःकमन्यमित्यर्थः । चकस इति । कनेः कः—हित्वादि ।

३२३५ । उपसर्गोदः ॥ ३।३।५८ ॥

दी—। अच् स्वात् ।

३२३६ । घञपोच ॥ २।४।३८ ॥

दी—। चदेर्घस्य स्याद् घञि अपि च । प्रघसः । विघसः ।

‘उपसर्गं’ किम् ? घासः ।

The root चद् takes अच् when any उपसर्ग precedes (3235) then by ‘घञपोच’ (3236) which means—चद् is replaced by घञ् or चस् when घञ् and अच् follows—we have प्रघसः (प्र + चद् + अच्)—eating and विघसः (वि + चद् + अच्) eating of the remnants of a

superior. घासः (चद् + चच्) grass etc.—This is counter instance (प्रत्युदाहरण) of 'उपसर्गेऽद्' and the instance of 'वज्रपोष'.

नित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे चद्भातोर्प् स्वाद् भावे चकारे च कारकि । ततोऽपि परे चदेर्घसादीनां स्वादित्वाद्—वज्रपोषेति । 'वज्रो वज्रिः—' (२।४।१६) इत्यतोऽद् इति । 'सुखं सुखीर्घञ्' (२।४।१७) इत्यतो चच्, इति चानुवर्तते । सदाह—चादेर्घञ् स्वादिति । अपि उदाहरति—प्रवसः विचस इति । प्रायते इति प्रवसी भवचम् । स्वायते भव्यते अवसिति विचसी गुर्वाययतिऽभजम् । 'चक्षते विचसी यज्ञयेधभोजनयेधसी' रित्यनन् । घास इति । 'उपसर्गे—' इति पूर्वसूत्रस्य प्रत्यादाहरणमिदम् उपपत्त्य (वज्रपोष इत्यस्य) चीदाहरणम् । चयते अवसिति घासः चतुष्पदा भव्यम् । 'यस्य' बालवत् घासः इत्यनन् ।

३२३७ । नौ ण च ॥ ३।३।१० ॥

दी—। नौ उपपदे चदेणः स्वादम् च । व्यादः । निचसः ।

When नि precedes as उपपद, the root चद् takes the affix च as well as चप् । Thus व्यादः by इति in con. with च (नि + चद् + च) which does not necessitate चप्भाव of चद्, and निचसः with चप् । Both mean taking food.

नित—। नीचेति । चत्वादादप् सप्तमीयते । सदाह—चप् चेति । अपि परे चदेर्घञ् भावः । निघासः । येतु न । 'वज्रपोषे'त्युक्तिः । स्वादः (नि + चद् + च) चित्वादुपमावृत्तिः । उभयोरपि भव्यमर्थः । वज्रिपोष मीलनम् । 'उपसर्गे' च भावे प्रत्ययी ।

३२३८ । व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ३।३।११ ॥

दी—। चप् स्वात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु—चाव्याधः ।

उपजापो मन्त्रभेदः ।

चप् after the roots व्यध् and जप् is attached in the चप् and other-than-चद् भावे when no उपसर्गे precedes these. Thus व्यधः

and ज्वः with जप् which thus supersedes the affix चञ्. But when there is any उपसर्ग preceding we have आभाषः (आ + जप् + चञ्) in the same sense and उपजापः (उप + जप् + चञ्) in the sense of disclosing a (secret) counsel with the affix चञ् attached to them.

नित—। स्वप्नपौरिति । स्वप्नचञ्चलं तयोः । पञ्चमर्थे चरी । स्वप् जप् आभाषं धातुभाषणप्रत्ययः स्नाद भावे चकारेति च कारके उपसर्गे भवति इत्यर्थः । स्वप्नवादः । आभाष इति । अत्र उपसर्गसदभावाद चञ् । वेधनमित्यर्थः । उपजापः । उपेत्युपसर्गकत्वाद् चञ् । मनसेद् इति । मनो रङ्गञ् । तस्य मेदः प्रकाश इत्यर्थः । 'भित्तोपजापी सती' इति चक्षिवर्गेभ्यः ।

३२३८ । स्वनहसोर्वा ॥ १।१।६२ ॥

दी—। जप् । पञ्च चञ् । स्वनः—स्वानः । हसः—हासः । अनुपसर्गे इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ।

The root जन् and हस् take the affix चप् optionally in the भाव and in other-than- कर्तृ भाष्य when they are not preceded by any उपसर्गः । चप् being optional चञ् will form the alternative here. Thus स्नातः (जप्) स्ननेः (चञ्)—sound ; and हसः (जप्) हासः (चञ्)—laughter. But when the roots are preceded by any उपसर्गं चञ् only takes place after them and not चप्. Thus प्रस्वानः and प्रहासः—a great tumult and a great laughter respectively.

नित—। स्वनहसोरिति । स्वनस्य हसः च-हसः । तयोः । अत्रापि पञ्चमर्थे चरी । स्वन हस आभाषणप्रत्ययो वा स्नाद भावे चकारेति च कारके उपसर्गे भवतीत्यर्थः । पञ्च चञ् । स्वनः (जप्) स्नानः (चञ्)—स्व इत्यर्थः । उपसर्गे तु यथा-भासं चञ् एव नाप् इत्याह—अनुपसर्गे इत्येवेति । प्रस्वान-इत्यादि । भाव प्रभाव इतिभत् । आदिप्रभावः-किञ्च प्रस्वान इति प्रस्वान उपसर्गकत्वादिभ्यः ।

३२४० । यमः समुपनिविषु च ॥ ३।३।६३ ॥

दी—। एवमुपसर्गे च समीरन् वा । संयमः—संयामः ।
उपयमः—उपयामः । नियमः—नियामः । वियमः—वियामः ।
यमः—यामः ।

अप् after यन् is optionally used in the भाव and in other-than-
बर्तयाम् when the उपसर्गः—सम्, उप, and वि precede it and also
there is no उपसर्गः preceding. Thus संयम—संयामः etc the instance
in order with सम्, उप, नि and वि preceding without उपसर्गः. यन्
is appointed in the second form in each case as an alternative.

मित्र—। यम इति । यत् चकारेण व्यञ्जयोरित्यतः (३२३८—३।३।६३)
अनुपसर्गे इति समुचीयते । तदाह—एषु, अनुपसर्गे चेति । अन्तर्होदित्यतो
चेति वर्तते । तद्वयमर्थः—भावे चकारेणि च कारणे यन्मातोर्वन् वा क्तात् ; सम्, उप,
नि, वि एषु उपसर्गेषु उपपदेषु सत्सु पठति आनुपसर्गोपपदे इति । संयम इत्यपि ।
संयाम इति चवि । एवमन्वय इति विवेकः । अनुपसर्गे चेत्यलोदाहरणम्—यमः—
यामः इति ।

३२४१ । नी गदनदपठस्त्रनः ॥ ३।३।६४ ॥

दी—। अप् वा स्त्रात् । निगदः—निगादः । निगदः—
निगादः । निपठः—निपाठः । निस्त्रनः—निस्त्रानः ।

अप् and यन् as before after नद् (to speak) नद् (to sound),
पठ् and स्त्रन् (to sound) is employed, when precedes them the
उपसर्गः नि only and no other.

नित—। नी गदेति । नी एव उपसर्गे उपपदे सति, पठति चेत्यनुपसर्गो-
पपदे गदनदादेस्तारम् अप धन् च प्रत्ययो क्ताता भावे चकारेणि च कारणे । उपसर्गः
भावे तु नादः नादः इत्यादि ।

२२४२ । कक्षी वीणायां च ॥ २।१।६५ ॥

दी—। नावमुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कण्ठतेरप् वा स्यात् ।
वीणायाश्च प्रत्ययम् । निक्षयः—निक्षाणः । कण्ठः—क्षाणः ।
वीणायां सु—प्रक्षयः—प्रक्षाणः ।

When the उपसर्ग नि precedes, or when no उपसर्ग precedes, or when it refers to the lyre, the root कण् (to sound) takes अप् as well as षच् in the alternative case, in the भाववाच्य and in other-than- चर्त्वाच्. "In acceptance of वीणा" here in the rule is for प्र etc. i.e. when प्र etc. precede then only the root refers to the lyre and takes अप् and षच् in the same sense. निक्षयः निक्षाणः (with नि preceding) । कण्ठः—क्षाणः (without उपसर्ग) ।

नित्य— कण्ठ इति । वीणायामिति घालयैश्च विशेषणम् । चकारिश्च ननुपसर्गे इति समुचीयते । खण्डसोरित्यत वेति च । तदाह—नौ, 'अनुपसर्गे' चेत्, दि । वीणायाश्च प्रत्ययमिति । अयमर्थः—शब्दयेत् कण्ठेविषयी भवति तदा नुपसर्गादनुपसर्गायाश्चाह चक्षपी । अथ वीणास्य विषयः तदा प्राप्ते उपसर्गे अनुपसर्गश्चक्षपी प्राप्नुत इति । निक्षय इत्यादि । 'निक्षाणः निक्षयः कण्ठः कण्ठः कण्ठः' इति शब्दपर्यायेभिरः । प्रक्षयः वीणादिवादनम् ।

२२४२ । नित्यं पणः परिमाणे ॥ २।१।६६ ॥

दी—। अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीणां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । 'परिमाणे' किम् ? पाणः ।

The root पण always takes the affix अप् after it when a (limited) measure is implied (as in buying and selling some articles). Thus मूलकपणः a fixed amount of radishes 'मूलकाणां पणः' i.e. a handful of them bound in a limited quantity for sale. 'But पणः

—यच् + लङ्—(sake of something) because परिमाण is not here implied.

मिति— मितं यच् इति । परिमाणशब्दकार्यमाह—अवधारयमिति । विहयार्थमित्यर्थः । सील विषय इति । साहचर्यः परिमितमुत्तरस्य सूत्रस्य अप् प्रत्ययस्य वा विषयः । अर्थादेवभूते परिमाणे यच्प्रकारेणित्यस्य स्याद । अत्र निव्ययस्यार्थ इति निवृत्तं मन्यम् । पक्षेते अवधारार्थं सुटिमात्रं चक्षते इति यच् । कर्मस्य । ततो मूलकार्या यच् इति विषयः । पाश्च इति । अत्र परिमाणार्थनाभावाद यच् ।

३२४४ । मदीऽनुपसर्गे ॥ ३।३।६३ ॥

दी— धनमदः । उपसर्गेतु—उच्चादः ।

The root मद् takes च् when there is no उपसर्ग leading. Thus मदः—pride (धनमदः, pride of riches). But उच्चादः (उद् + मद् + घञ्) madness—due to the उपसर्गे उद्. Similarly प्रमादः (reckless-ness) etc.

मिति— मद् इति । मद् धातोरेव सादुपसर्गेऽस्ति । मदीर्गः । उच्चाद इति । उपसर्गवशाद् यच् । एवं 'प्रमादीऽनवधानता' इत्यमरः ।

३२४५ । प्रमदसम्पदी ह्वे ॥ ३।३।६८ ॥

दी— 'ह्वे' किम् ? प्रमादः । सम्पदादः ।

The words प्रमद and सम्पद are irregularly derived with च् in the sense of delight. This sort of framing of the सूत्र instead of 'प्रसङ्गो मद्ः—' etc is to indicate that the words are इद् although they are thus derived ; moreover, this super-sedes 'मदीऽनुपसर्गे' (3244) which enjoins च् to मद् when it is without उपसर्गे only whereas मद् here although preceded by the उपसर्गे प्र and सम् takes च्.

मित—। प्रत्ययसङ्ख्यादिति । इत्थं एवान्योऽर्थोऽनुपपन्नो (३५३३) इति भाषित्वा चप इति एवार्थसदाह—इत्थं इति । अप् एवात्र प्रत्ययो निपातते । इदो च इदो भवतो न यौगिकमिति भावः । तथाच प्रयुज्यते कृष्णानां प्रभावः यौगिकानां सङ्गाद इति ।

३२४३ । समुदोरजः पशून् ॥ ३।३।६८ ॥

दी—। मपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वस्य प्रेरणः । तस्मात् पशुविषयकादप्युक्तात् । 'चघजयोः' इत्युक्तोर्ध्वभावी न । समजः पशूनां संघः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । 'पशून्' किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियानाम् ।

The root जज means a 'whole' or a good many when preceded by सन् and sending when preceded by उद्. This (जज्) takes अप् (preceded by सन् and उद्) when it refers to animals. Thus समजः (सन्—जज् + अप्)—the herd of animals and उदजः (उद् + जज् + अप्)—a sending of beasts. समाजः—(सम् + जज् + जप्) refers to society of Brahmins and उदाजः (उद् + जज् + जप्) refers to that of the military tribe and therefore they take जप् and not अप्. The root (जज) is not replaced by 'जी' when जज् and जप् follow due to the prohibition (पर्युदास) 'चघजयोः' in the rule 'चर्ज्यचघजयोः' (३१९३).

मित—। समुदोरिति । समुदोः + अजः इतिच्छेदः । समं नीत् च-तयोरिति । समनीचिचजम् । समि उदि चोपसर्गे उपपद्ये इत्यर्थः । समुदाये इति प्रेरणे इति च । उभयपक्षे च तैति इति शेषः । तत्र प्रथि अपि च परे 'चर्ज्यचघजयोः' (३२८९) इत्यत्र 'चघजयोः'मिति पर्युदासादलोर्ध्वभावी नेति आह्वयति—चघज-योरिति । समज इत्यादि स्पष्टम् । पशुविषयकसमुदाय—प्रेरणाद्यदीरभावे जज्—इत्याह—समाज इति ।

३२४७। अक्षेपु ग्राहः ॥ ३।३।७० ॥

दी—। अक्षशब्देन देवर्षेण लक्ष्यते। तत्र यत् पक्षरूपेण ग्राह्यं तत्र 'ग्राह' इति निपात्यते। अक्षस्य ग्राहः। 'व्यातुर्लोमभिमरणस्वहामदीबान्'। 'अक्षेपु' किम्? पादस्य ग्राहः।

By the term 'अक्ष' in the rule is meant gambling or playing with dice (but not dice only although it generally means so). Thus the rule means—

The term ग्राह is irregularly formed with अप् (added to गृह् or ग्राह्) ■ mean that which is promised as a stake in the play. Thus 'अक्षस्य'—a stake (in respect) of gambling. 'व्यातुर्लोम'— etc. This is from Magha Kavya. They (the lovers) gambled with damsel who was playing water-throwing and promised a secret अभिहार in case she failed in the gambling. 'पादस्य'— Here also गृह् takes अप् by the rule 'गृह्ङङनिष्ठास्य' (3234); but there is no लृट् of the ऐङ् of गृह् here as the term means simply 'acceptance' but not that as a stake in the gambling.

नित—। अक्षेपिति। अक्षशब्दस्य पादकार्यलोभेन गृह्णन् नोपपद्यते इति विभक्तिः व्याचष्टे—अक्षशब्देन देवर्षेण लक्ष्यते इति। देवर्षेण पादकार्यलोभेन। व्याचष्टे—लक्ष्यते। देवर्षेण इत्यर्थः। पक्षरूपेणेति। विभक्तिना पदाक्षितस्य सत्त्वान्नाह यद्वक्ष्यमाणं स्वीकृतमिति कृत्वा गृह्यते तत् पक्षम्। तद्गृह्यतेत्यर्थः। गृह् इति निपात्यत इति। गृह् भातोद्यमं गृह् भातोद्यमम् अप प्रत्ययेन इति शेषः। 'गृह् उपादाने' इत्याद्य 'गृह्' इति पठितम्। तत्र गृह्यतेरपि लक्ष्यमपि निपात्यते। ग्राह भातोद्यमि तु प्रत्ययभातमिति विद्वेजः। अक्षस्य ग्राह इति। अक्षशब्दो गृह्; स्वीकृतप्रत्ययगृह् इत्यर्थः। अक्षशब्दस्य देवर्षेण लक्ष्यते।

‘व्यातुचीम्—’ इति । अलनिचंपस्य प्रसिप्रलनिचिपी व्यातुचः परस्परजलसिचन-
मित्यर्थः । सोसि चस्मा इति ‘कर्म व्यतिहारे णप् सियाम्’ इति षष् । तस्य ‘णचः
सियायञ्’ इत्यसि । ‘टिड्ढाचञ्—’ इत्यादिना कौष । ‘तद्वितेपु—’ इत्यादिद्विः ।
एवभासाम् अभिसरणगुणहाम् ‘चचक्रीडायां पराजये’ इति अभिसरिष्यामि
विधास्त्रागीति अभिसरणं गुणः प्रकलेन शालं चक्षु यस्याः (सकाशान्)
यदा अभिसरणं गुणः प्रतियुतिः यस्याः ताम् चक्षीयन् अक्षीकन् । तया अक्षोद्वित्यर्थः ।
‘दिवसदमंस्य’ इति करणस्य कर्मत्वविषया । पादस्त्रेति । अत्र दिवनाईलाभायैव
सत्वं न । ‘चड्डञ्—’ (३२६४) इत्यपप्रत्ययस्य भवत्वैव । गुणहधातोस्तु ‘ग्राहः’
इति चकत्ता एव प्रत्युदाहरणम् ।

३२४८ । प्रजने सतेः ॥ ३।२।७१ ॥

द्वौ— । प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवासुपसरः । कयम्
‘अवसरः’ ‘प्रसरः’ इति अधिकरणे ‘पुंसि संज्ञायाम्—’ (२२८६)
इति चः ।

The term प्रजन in the rule means first conception. Thus
when first conception is meant the root सृ takes the affix णप् in
the भाववाच्य etc. ‘गवासु—’ the first conception of cows. com-
pare also, in this connection, ‘उपसर्वा काष्ठा प्रजने’ (2852) । अवसरः,
प्रसरः etc, however, are not derived with णप् by this rule but
with the affix च by the rule ‘पुं सि संज्ञायाम् चः प्रावेच’ (3296)
in the अधिकरणवाच्य

मितं— । प्रजन इति । प्रजने जम्बे लुधातोरेव साद भावाद्दौ वाच्ये इति
सुजायैः । तेन प्रजनमन्वसायमाह—प्रजनमिति । प्रथमगर्भग्रहणं गमोपानम् ।
प्रजनमन्वे प्र इत्याद्यैर्वैकम्—प्रदमं जायत इति प्र+जन्+घञ् प्रजनम् । भावे
चम् । ‘जनिचञ्चोच’ (२५।२) इत्युपधाद्विः प्रतिषेधः । गवामिति । कर्तरि षष्ठी ।
भावः उपसरति प्रथमगर्भग्रहणम् । उपसमुपप्रजननीत्यर्थः । जम्बेचम् अवसरः प्रसरः

इत्यादयः कथम् ? तेषां प्रत्ययार्थकत्वाभावादित्येत आह—अधिकारणे इति । 'पुंलि संज्ञायां चः प्रायेण' (२२६६) इत्यनेनाधिकारणे अवसरत्यजिन् कासे इति काशार्थे च इत्यर्थः ।

३२४८ । ह्यः संप्रसारणं च न्यसुपविभु ॥ २।२।७२ ॥

दी—। निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । 'एषु' किम् ? प्रह्ववायः ।

The root ह्य gets सम्प्रसारण also चप् when preceded by नि, अभि, उप and वि, Thus निहवः, etc.—calling. नि + हे + चप = नि + हु + चप = by सम्प्र. and पूर्वहप = निहव च by गुण and अवादेशः । प्रह्ववायः calling—प्र + हेव + चप् = प्र + हवा + चप् by 'आदेशः—' (२२७१) = प्रह्ववाय = by 'आतो युक्—' (२३६१) or by इति and आवादेशः ? ।

नित—। हव इति । हे इति भातुः । तस्य कृतावस्य पञ्चमीकवचनम् । नि, अभि, उप, वि एषु उपपदेषु ह्यवसरेण संप्रसारणं च आदित्यर्थः निहव इति । इत्यन्तेः संप्रसारणान् 'हु' इति कासे 'सर्वधातुकार्त्वि—' (३।६४) इति युक्ते सति 'एषीव—' (६३) इति अवादेशे च इयम् । प्रह्ववाय इति । 'अथ वच् सम्प्रकार्त्वा संप्रसारणाभावाद् 'आदेशः—' इत्याख्ये 'आतोयुक्—' इति युक्ति च, उच्चारणादिवर्तीनां उपरिहितः ? ।

३२५० । आङि युद्धे ॥ २।२।७३ ॥

दी—। आहूयस्तेऽग्निमित्याहवः । 'युद्धे' किम् ? आह्वायः ।

When the उपसर्ग 'आङ्' precedes the root (ह्य) it takes चप् and gets सम्प्रसारण as well provided the derivative refers to 'fight'. Thus आहवः (as before) a fight where opponents are challenged. आह्ववायः—Simply calling as before.

मित—। आह्वीति । आह् चपसर्गे उपपदे ह्ययतिरप् सन्धसारचं च स्याद्
 भवे चर्त्ते । आह्वयने इति । 'आह्, आह्वीयम्' इत्यात्मनेपदम् । अथ 'अकर्वेति च
 कारके—' इति अधिकरत्वे प्रत्यय इति सापसंवाह—अस्मिन्निति । आह्व इति ।
 भग्वत् । आह्वाय इति—अस्मि भग्वत् ।

३२५१ । निपातमाह्वयः ॥ ३।३।७४ ॥

द्वौ—। आह् पूर्वस्य ह्ययतेः संप्रसारणमवृद्धिर्द्वौदमाधार-
 ण्छेद् वाच्यः । 'आह्वयसु निपातं स्यादुपकूपजसाग्रवे' ।

The term आह्वय meaning a pond or small tank of water is irregularly formed i. e the root ह्व, preceded by आह् takes चप्, gets सन्धसारच and वृद्धि as well when the resultant form means a receptacle of water. Thus अमर has 'आह्वयसु—' i. e आह्वय is a synonym of निपात meaning a tank or cistern near a well

मित—। निपातमिति । निपातं बुद्रजखाधारः । तत्र चास्मि आह्वयशब्दो
 निपातयति । निपातनप्रकारमाह—आह् पूर्वस्येति । पूर्वस्यनामदनुवृत्तेः । संप्रसारण-
 मिति । 'ह्वः संप्रसारणम्—' (३।३।७२) इत्यत आदनुवृत्तेः । अविति प्रकृतम् ।
 वृद्धिरिति तु निपातनवत्तात्पर्ये । आह्वयमिति । अमरस्यभिदसुदाहरणम् ।

३२५२ । भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ३।३।७५ ॥

द्वौ—। अनुपसर्गस्य ह्ययतेः संप्रसारणम् च स्याद्
 भावे । ह्वः ।

मित—। भावे इति । अष्टम् । ह्व इति । उपसर्गे तु आह्वाव इति
 प्रभुदाधार्यम् ।

३२५३ । हनश्च वधः ॥ ३।३।७६ ॥

द्वौ—। अनुपसर्गादन्तेर्भावेऽप स्यात् । वधादेव शब्दोदात्तः—
 'वधेन दसुम्' । आह् चप् । घातः ।

The root **हन्**, when without any उपसर्ग, takes **अप्**, and is replaced by that which is of high pitch at the end. 'वक्षेन्—' This instance is cited from the RigVeda to show the अन्तोदात्तत्वं of **वक्ष**. From **वक्षार** in the rule we have वातः—कृत by 'होऽन्ते' वृद्धिः || by 'अत उपधाया' (२२८२) and तकार by 'हन्तः—' ।

नित—। हन्वेति । हन् इति प्रथमात्मा । तेन 'अनुपसर्गस्य' इत्यनुपसर्गमाणां वक्षी तदनुगुणत्वेन व्याचष्टे—अनुपसर्गादिति । पूर्वो षकारो भिन्नक्रमः । वक्षः परो द्रष्टव्यः । तदाह—व्याक्षेप्येति । अन्तोदात्त इति । सूत्रे 'वक्ष' इत्यस्यान्तोदात्तत्वेनोच्चारणादित्यर्थः । अन्त्यात्तत्वं च इतोर्वचोद्वेगेन वक्षिर्धातुत्वं न । अन्त्यात्तत्वं वक्षिर्धातुत्वं सति वक्ष इति सिद्धे हन्वेति सूत्रस्य अर्थप्रयोजनत्वात् । अत एव वक्षिः स्वतन्त्रो नास्तीति शब्दोत्प्रेषणः । वक्ष इत्यस्य अन्तोदात्तत्वं दर्शयति । वक्षेवेति । अन्तोद्वेगोऽयं मन्तः । पूर्वो षकारोऽप्युच्चारणमाह—वाद् अन्ति । अन्तिहृत्तमपि अपि विज्ञाय विप्रकटस्तत्त्वं एव प्रकृतिः सज्जिज्ञात् । वात इति । "हो हन्तेः—" इति कृतम् । 'अत उपधाया' इति वृद्धिः । 'हन्तोऽपिचक्षोः' (१५७४) इति तकारोऽन्त्याद्वेगः ।

३२५४ । मूर्त्तौ घनः ॥ ३।३।७७ ॥

दी—मूर्त्तिः काठिन्यं तन्मित्रभिधेये हन्तेरपस्वात् । घनखादेशः । अन्नघनः । कायम् 'सैन्यवघनमनघ' इति । धर्मशब्देन धर्मो लक्ष्यते ।

मूर्ति means hardness or solidity ; when hardness is meant, the root **हन्** takes **अप्** in the आववाच् and it is replaced by **वक्ष**. Thus **हन् + अप् = घनः** as in **अन्नघनः**—the hardness of mica. In instances like 'सैन्यवघनम्' the quality denotes (by secondary sense) the thing qualified. Thus the instance means—Bring the thing which is as hard as salt (got out of the sea)

i.e. क्वाटिन्म् (the quality i. e. 'धर्म') means here कठिन (a thing having the quality i. e., a धर्मिन्).

मित—। सूत्रादिति । अभिवेदे इति । वाच्ये इत्यर्थः । अथचम इति । अथस्य क्वाटिन्मित्यर्थः । अथ इत्यत्र 'भावे—' (३२५२) इत्यादौ भावे इत्यानुवृत्तेः क्वाटिन्मित्येति तदर्थतया लभ्यत इति बोध्यम् । अथ. सैन्यवचनमित्यात्र सैन्य-क्वाटिन्मित्यार्थासम्भवादाह—धर्मशब्देन धर्मो लक्ष्यत इति । कठिनत्वपक्ष-धर्मश्च कठिनरूपो धर्मो लक्ष्यत इत्यर्थः । तेन सैन्यवक्त्रिभं पदार्थमानय इति लक्ष-हरणार्थः । सैन्यमित्यात्र भावार्थेऽयं प्रत्ययः । लक्ष्यविशेषे कठोऽयम् ।

३२५५ । अन्तर्धनो देशे ॥ ३।३।६८ ॥

दी—। बाह्येकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । 'अन्तर्ध' इति पाठान्तरम् ।

The term अन्तर्धन is irregularly formed, as a technical name of a village or country, with अन् attached to धन् preceded by 'अन्तः' ; Here अन्त which was due by the rule 'पूर्वपदात् संज्ञावान्—' is barred by निपातन ; others, however, do not admit the निपातन here and read 'अन्तध' with अन्त by 'पूर्वपदात्—'.

मित—। अन्तर्धन इति । देशविशेषे वाच्ये इत्येवमन्तर्धनस्यार्थः । अन्तर्धनं यन्त्रो निपातयति इत्यर्थः । बाह्येकमेति । बाह्येको गोपालवाक्यः अपि । 'अलोवाक्य' (उच्चादि) इति वक्तृतेरीकम् प्रथमान्तो निपातयति ।

३२५६ । अगारिकदेशे प्रधानः प्रधानश्च ॥ ३।३।७९ ॥

दी—। द्वारकदेशे द्वौ प्रकोष्ठयलिन्दौ आभ्यन्तरी वाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । अविशस्त्रिजनेः पादैः प्रकर्षश्च दृश्यते प्रधानः—प्रधानः । कर्मण्यम् । पक्षे द्विजः ।

There are, in a part of the door, two sides—internal and external—Known as प्रकोष्ठ or अस्त्रिन्ध; of these two the external is referred to by this निपातन or irregularity i.e. both प्रचय and प्रचय are in this sense formed irregularly with चय attached to हन् preceded by प्र। प्रचय literally means which is frequently struck with feet by entering persons.

नित—। अकारैकदेशे इति। अकारं भवनम्। अङ्गिः प्रकोष्ठामके तदङ्ग-
विशेषे चास्त्रिन्ध प्रचयप्रचयश्चौ चय प्रचयान्तौ निपातयते। द्वारैकदेशे इति।
'प्रचय प्रचयान्तिन्ध अङ्गिहारप्रकोष्ठके' इत्यमरः। उभयत्रैव तस्मिन् प्रचय
इत्याह—प्रविशतिर्जनैरिति। गच्छे इति। निपातनादेव प्रचय इत्यत्र चनादेश-
सोपधया अङ्गिः। 'रथाध्वाम्—' इति फलम्।

३२५६। उद्वचनोऽस्थाधानम् ॥ ३।१।८० ॥

दो—। अस्थाधानमुपरिस्थापनम्। यस्मिन् काष्ठेऽन्यानि
काष्ठानि स्थापयित्वा तद्व्यस्त्ये तदुद्वचनः। अधिष्ठरणे ऽप्य्।

The term उद्वचन is irregularly formed with चय attached to
उद्व हन् which in connection with the affix is replaced by चन pro-
vided superposition or placing over is implied. उद्वचन is a piece
of wood placed and brought upon for sawing other woods
as incarpentry. The affix is thus enjoined in the locative
sense.

नित—। उद्वचन इति। अति अतिव्याप्य आधानं स्थापनम् अस्थाधानम्।
उपरिस्थापनमित्यर्थः। तेन चतुर्गुणैरुपरि प्रत्ययेन प्रकृतिविनाशे च उद्वचन
शब्दो निपातयते अस्थाधानं गम्ये इति सूत्रार्थः। अतिव्याप्ये प्रत्ययः। तदाह—
अधिष्ठिति। तद्व्यस्त्ये इति। तन्मूर्तिग्रन्थ इत्यर्थः। अङ्गिः। तन् काष्ठमित्यर्थः।

३२५८ । अपघनोक्तम् ॥ ३।३।८१ ॥

दी— अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः
पादश्चेत्याहुः । करणेऽप्य् । अपघातोऽन्यः ।

The term अपघन is irregularly formed with अप attached to हन् preceded by अप (the उपसर्ग) when a certain limb of the body is meant—the root being changed into घ्न as before in connection with the affix. Here we have the affix in the करण-वाचा or in instrumental sense—the sense being with which one strikes. अपघातः—takes हञ् for it means an abnormal shock and not any limb of the body.

नित— अपघन इति । अङ्गं शरीरावयव इति । पाणिः पादश्चेति । अत्र व्याख्यानमीन ग्रन्थम् । अत्र अकारो वाचकः । पाणिः पादौ वेत्यर्थः । तेन पाणी पादौ वाच्ये अपघनोत्पत्त्यायसम्पर्काद् वनादेशः अपघनशब्दी निपात्यते इति सूत्रार्थः । करणे इति । अपहन्तेऽपहन्ति मानेनेति व्युत्पत्तिरिति भावः । अपघातोऽन्य इति । ह्यपतनादिजन्य विषयश्च आघात इत्यर्थः । अत्र भावे धञ् । 'हन्तः—' इति तकारोऽनादेशः । होहन्ते इति कुत्वम् । अत उपधात्वा इति हविः ।

३२५९ । करणेऽप्योविद्भु ॥ ३।३।८२ ॥

दी— एषु हन्तेः करणेऽप्य् स्वाद् धनादेशस्य । अयो ह्य-
तेऽनेनेत्ययोघनः । विघ्नः । दुघ्नः । 'द्वच' इत्येके ।
'पूर्वपदात् सञ्ज्ञायाम्—' (८५७) इति सत्वम् । संज्ञेया
कुठारस्य । दुर्घञः ।

The root हन् takes अप् in the instrumental sense (करणवाच्य) and is replaced by घ्न when अङ्गम्, नि and हु precede the root.

Thus चयीघनः—by which an iron is struck—a hammer. विघनः ।
दृघनः दृघघः—by which a tree is struck—Note the ग्ल reading ; but in a technical name (axe) we have the खल reading.

नित—। करण इति । चयस् लोटः । वि इत्याप्तसर्गः । दृघं चः । यन् उपपदेषु
चयीघन इति । लोटस्य दृघघर इत्यर्थः । संज्ञेया कृडारस्तेति । येषां मति द्रघण
इति संज्ञाध्वः । तेषां मति पूर्वपदादिति ग्लम् । कृडारय ददर्थः । दृघं चः हन्ते
ऽनेनेत्यर्थात् । दृघन इत्यास्य स्वमते संज्ञात् नास्तीति । नत्वाभावः । एवं 'सुनौन्दः
शीघनः—' इति ऋषयीयेऽमरः ।

३३६० । स्तम्बे क च ॥ ३।१।८३ ॥

दी—। स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्तादप् च पक्षे घना-
देशश्च । स्तम्बघ्नः—स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

When the term स्तम्ब meaning a cluster of corn is a contig-
uous word or उपपद the root ह्न takes the affix क as well as चप्
in the करणवाच्य or instrumental sense the root being replaced
by घन in the case of चप्. स्तम्बघ्नः—स्तम्बघनः an instrument to cut
the bunches of corn with. स्तम्बघातः—घातः. See ante. स्तम्बघ्न is
with क—स्तम्ब + ह्न + क—where the penultimate (य) of the root
disappears by 'नमहन—'and य is replaced by च etc.

नित—। स्तम्ब इति । 'क' इति क्षुप्रप्रघमाविभक्तिकं तदाह—कः स्तादिति ।
पक्षे इति । अप् च पक्षे इत्यामरः । 'न तु पक्षे घनादेशश्चेति । घनादेशस्याम्
प्रत्ययान्तरस्यतिरेकपरतन्त्रादिति बोध्यम् । स्तम्बघ्न इति । स्तम्बाणि ह्नन्ते-
ऽनेनेति कः । दृघदृक्कृतसंज्ञाघनम् इत्यर्थः । 'नमहन—' इत्यापधालीपः ।
कुलम् । स्तम्बघात इति । भावे घञ् । प्रक्रिया पूर्ववत् ।

२२६१ । परी च ॥ २।३।८४ ॥

दी— परी वन्तेरप् स्यात् करणे वृथय्दद्यादेशः । परिहृन्त्य-
तेऽनेनेति परिचः ।

इम preceded by परि takes चप् in the करणभाषा and is substituted by च. परिच—an weapon for killing all i.e. a club (सुवच or bolt) ।

नित—। परी इति । क इति नाश्रुवर्तते । किन्तु करणे, कन्, चप् इत्यात्
व्ययनाश्रुवर्तते । परियो सुवचः ।

२२६२ । परेख चाङ्गयोः ॥ ८।२।२२ ॥

दी—। परे रेफस्य लो वा स्याद्वग्रन्धेऽङ्गग्रन्धे च । पलिचः
—परिचः । पर्यङ्कः—पथ्यङ्कः । इह 'तरपृतमपौ च' (२००३)
इति कृतिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ।

The रेफ or रकार of परि is replaced by लकार optionally when the word 'च' or चङ्ग follows. Thus पलिचः परिच etc. पर्यङ्कः etc.—a bedstead. The word 'च' in the rule 'तरपृतमपौ—' is artificial or designative but that which has been advised in this is a natural (चङ्गतिम्) one. Thus by the परिभाषा 'कृतिमाकृतिमयोः कृतिमि कार्यसंमल्यः' the च advised in 'तरपृतमपौ—' becomes due here for operation but in that case the resultant forms will be पलितर परितर etc. Hence the authorities explain that the said परिभाषा will not hold good here and consequently the natural च takes effect giving परिच etc. ।

नित—। परीवेति । खय चङ्गय इत्यः । तथोक्तिरिति सप्तमीविशेषणम् । 'स-
मीरोलः' (८।२।१८) इत्यादौ 'रोल' इत्याश्रुवर्तते । 'अधि विभाषा' (८।२।१९)

इत्यालो विभावेति च । तदाह—परि रेफस्य लो वेति । पर्यङ्कः—शब्दोद्यम् । ननु
वच्योऽयं विविधे वर्तते । शिवस्य निर्दिष्ट एकः । 'हरपुत्रमयी—' (२००९)
इति धृते चापरः । तत्र प्रथमोऽकृतिमः । द्वितीयस्य कृतिमः । ततश्च 'कृतिमा-
कृतिमयोः कृतिमि कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायात् 'स्व' रूपं शब्दस्य चमकसंज्ञा इत्याद्याम्
शिवस्यस्यस्य सङ्घं न स्यात् । तस्या अकृतिमत्वात् । एवञ्च परितर—परितर
इत्यनितं स्यादित्यात् आह—कृतिमसा न सङ्घमिति । कृतः ?—व्याख्यानमिति ।
प्राप्तामिति शेषः ।

३२६३ । उपपन्न आशये ॥ ३।३।८५ ॥

दी—। उपपूर्वाङ्गन्तरम् स्वादुपधातोपस्य । आशयशब्देन
सामोष्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामोष्येन गम्यत इति
पर्वतोपपन्नः ।

The term उपपन्न is derived irregularly with अप attached to हुन् preceded by उप, the penultimate of the root disappearing provided a (close) proximity is implied. Thus पर्वतोपपन्न is being struck by the hill i.e. going by the same.

नित—। उपपन्न इति । आशये शब्दे उपपन्न इति निपात्यते । निपातन-
प्रकारमाह—उपपूर्वाङ्गन्तेरित्यादिना । उपधातोपपन्न इति । हन्तेरकारलोपः । चमं
निपातनात् । सामोष्यं लक्ष्यते इति । अत्र व्याख्यानमेष वरणम् ।

३२६४ । संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ३।३।८६ ॥

दी—। संघननं संघः । भावेऽप्यु । उद्धन्यते उत्तुङ्गष्टोच्चायते
इत्युद्धवः—कर्मेष्ट्यप् । यत्पर्याणां मुञ्चायत्वाहमिच्छामि ।

The words संघ and उद्धन are irregularly formed with अप appointed after हुन् preceded by सन् and उद् provided the derivatives mean a gathering and an object of praise.

in the former is in the मादवाच्य and in the latter कर्मवाच्य ; गत्यर्थ roots or roots signifying movement being synonymous with those denoting knowledge, the root कृन् here means to know.

मित—। सङ्कीर्णो इति । संज्ञः उदचवच्यो यथाक्रमं सम्पूर्वाहनीकृतपूर्वाह
हनीकृतं प्रत्ययेन निपात्यते क्रमेण गणः प्रशंसा च यदि वाच्ये भवतः । पूर्वत भावेप्रत्यय
सत्तरत्न कर्मयोग्याह—संज्ञनमित्यादिना । ननु सङ्गच्छते सङ्गच्छटी श्रायत इत्यप् ।
कथं व्याख्यानं भवति ?—हनीकृतो दुर्घटकृतेरित्यत्राह—गन्धर्वायामिति । ‘सर्वे गन्धर्वा
शङ्कराः’ इति व्यावर्हितीति भावः । एवञ्च ‘हन् सिद्धान्तयो’ रित्यनयोर्घटोर्मन्त्यर्थ
एवात्र प्रत्ययः ।

३२६५ । निघो निमित्तम् ॥ ३।३।८७ ॥

द्वौ—। समस्ताभितं निमित्तम् । निविघोवं हन्त्यन्ते श्रायस्ते
इति निघाः वृद्धाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

The word निघ is irregularly formed with चप् added to नि कृन् of which the टि elides and ह् is replaced by च provided निमित्त meaning ‘equal or limited everywhere’ is implied thereby. निघ a tree which being equal in height and breadth is known without particularly.

मित—। निघ इति । निघ इति निपात्यते निमित्तं चेद् गन्धर्वे इत्यर्थः । चप्
हनीकृतं टिहोयो हञ्च यत्वेति द्रष्टव्यम् । निमित्तपदार्थे व्यनक्ति—समस्तादिति
‘नि’ इत्यपघर्गसात् समस्तादर्थकत्वं चापुनस्तनेकार्थत्वात् । मितमिति । परिमित-
मित्यर्थः । निघवच्यं साधयति—निविघोवमिति । कर्मवच्यं प्रत्ययः । समारोह-
परिणाहा इति । आरोह उद्यता । परिणाहो विघासता व्यतिरिति । सम् आरोह
परिणाहो विघामिति विग्रहः ।

३२६६ । छित्तः क्षिः ॥ ३३५८ ॥

दी—। अयं भाव एव सभावात् । 'क्षिर्मन्त्रित्वम्' (१५७०)
क्षिप्रत्वयान्तात् । निर्वृत्तौ नित्यप्रवृत्त्यात् क्षिर्मन्त्रित्वम् ।
अतएव क्षिप्तेन न विग्रहः । दुपचम् । पाकेन निर्वृत्तं
पक्षिमम् । डवम्—उल्लिमम् ।

A root that drops 'डु' occurring within it (at the outset) takes the affix क्षि in सावभावात् by nature. That which is formed with क्षि (or क्षि for the डु drops at the time of operation) takes the affix मप्, and the term नित्य in the rule 'क्षिर्मन्त्रित्वम्' (१५७०) being intended to denote निर्वृत्त—completed or finished, the affix क्षि i.e its derivation is the subject of application of मप् । The drift is this—the rule 'क्षिर्मन्त्रित्वम्' is a combination of two rules (१) 'क्षिर्मन्त्रित्वम्' and (२) 'नित्यम्' . The first enjoins मप् after a क्षिप् root in the sense of 'क्षिप् निर्वृत्तम्'—It is finished or completed by that, and the second नित्यम् also in this, i.e according to comments (व्याख्यानात्) this always expressed the sense of निर्वृत्त . Thus the sense of निर्वृत्त being everywhere present the word being formed one (क्षिप्) is the subject of application of the other (मप्) ; and this always takes place for no word is to be formed affixed with क्षि only, but with the affix मप् also attached to क्षि that has already taken effect by the time. Thus क्षि and मप् are dependents on each other like the correlatives and one is incomplete or unfit to be used i.e, ungrammatical, without the other. Therefore it is, that no explanatory expression (विग्रह) or expounding is made, when मप् is intended to be used, with a

term formed with क्ति but said with क्त्वं । Thus when मप् is going to be employed we expound as 'पाक्षेन निर्हं तम्' and not 'पक्षा निर्हं तम्' । पक्षिणम्—पक्ष + क्ति, then पक्षि + मप् = पक्षिम्—'विपक्षिणमज्ञाननिर्मेगनी' Bhatti (1st). पक्षिणम्—सम्प्रसारण by 'वक्षिणपियमादीनां किति' (2412).

नित— इति इति । उरिति धातोराद्यवयवः । कुपचक्, कुवप्, कुकम् इत्यादी यथा । ते च इतः 'पादि जि'टुबवः' इति सूत्रात् । 'कु' इत् यस्य इति बहुव्रीहिः । तथात् । द्वितीया भातोः क्तिप्रत्ययः स्यादभावे (न तु अकर्तारि करकेऽपि) इत्यर्थः । तदाह—अयं भाव एवेति । पाक्षेन निर्हं तम् इत्यादिना पाकाद्यर्थे क्तिमपयोः प्रत्यय-मानत्वात् पाकादेव चकादिना भाव एव सिद्धत्वात् क्ति प्रत्ययोऽपि स्वभावेन भावे इति शेषः । क्ति प्रत्ययस्य ककार इत् । क्त्वेनित्यनिति = क्तेः—मप् + नित्यम् इतिच्छेदः । क्तिवहचम तदस्य यङ्चनिति—क्तिप्रत्ययानादिति । चतुर्थस्य चतुर्थे पादे इदं सूत्रम् । यद्यपि इदं तद्विप्रकरणे स्वधनेन व्याख्यानं तथापि एतद्वचनार्थ-पूर्वकव्याख्यानं तदर्थस्य साक्षात्कारार्थमिति बोध्यम् । 'क्तेर्मप'— इत्यथ योगधर्मं वर्तते । 'क्तेर्मप' इत्येकः । 'नित्यम्' इत्यपरः । प्रथमं व्याचष्टे—क्तिप्रत्ययान्मप् इति । द्वितीये व्याचष्टे—निर्हंतेऽर्थे, इति । अत्र योगविभागस्य द्वितीयाव्याख्यानस्य चाय-माशयः—'निर्हंतेऽद्यन्तादिभ्यः' इत्यसौ 'निर्हंते' इत्यनुवर्तते । 'निर्हंतेऽद्यन्तादिभ्यः' तो च मप् इत्येकयोगकर्तृभेदे सिद्धे योगव्यकरणम् 'समर्थानां प्रथमाहा' इति महाविभाषानिर्वाच्यम् । ततश्च नित्यवङ्चसामर्थ्याद् 'नित्यम्' इत्यस्य योगान्तरस्य-विज्ञानात् 'निर्हंतेऽर्थे' एव वदिति (नित्यमिति) न्यनक्ति—निर्हंतेऽर्थे इति । क्तिर्मप विषय इति । अपो विषय इति विषयः । निर्हंतेऽर्थे क्तिर्निर्हंतेऽर्थे च मप् इत्यभ्योरेव प्रत्यययोरेकविध्यं अलवङ्चपरया प्रवर्तते परस्परसाधेयता । तथाच क्तिप्रत्यये सत्वेन मप् प्राप्नोति प्रयोक्तव्यमाने च अपि क्तिः प्रवर्तते इति । एवं च केषुचः क्तिः केवलम् मप् न प्रयोक्तव्यमिति सक्तव्यम् । अत्र विनिगमकमाह—अत एवेति । 'पक्षा निर्हं तम्' इति न विग्रहः किन्तु 'पाक्षेन निर्हं तम्' इत्येव । ततश्च क्ति प्रत्ययस्य केवलस्य वाचि प्रवर्तते । अतः सिद्धं क्तिरिति सन्ति । सामान्येन निर्देहः । क्ति मत्वयाक्तस्य तु विशेष्यनिघतेति बोध्यम् । 'विपक्षिणमज्ञाननिर्मेगनी' (अदिः) ।

अथ वसेष धर्मे लक्ष्यते । 'द्विप्रसम्यतोऽ' (भट्टिः) = द्विप्रसम्य दानेनेत्यर्थः ।
उत्तिष्ठन् इति । 'वसिष्ठसि' इति सम्प्रसारणम् । एवं कृतिवादः ।

३२६७ । द्विप्रसम्यतोऽ ॥ ३।३।८८ ॥

दी— अयमपि स्वभावादभावे एव । टुवेष्टु । वेष्टुः ।

अयमपि ।

After a root that drops 'ट' is employed the affix वेष्टुच् (वेष्टु) in the भाववाच्य by nature. वेष्टुः—shaking or shivering
अयमपि—a kind of disease called शोथ । The root is 'टु बीणि
वतिष्ठतोः' ।

नित— द्विप्र इति । टु इत् यस्य वातोक्तकादेषु प्रत्ययः स्थाद भावे एव ।
वेष्टुरिति । 'वेष्टुश्च वरीरे मे रोमहर्षेण जायते' इति गीता । अयमिति । 'टुपीणि
वतिष्ठतोः' इति धातुः । 'साधेधातुकार्द्ध' (२१६८) इति शुभः । 'अयमपि
पुन्यान् शोथः' इत्यमरः । एवं टुपीलाङी इत्यादिः 'जगन्तरपातकानां विपाकविष्कृज-
प्रशस्तः' (राघु—१४) इत्येवमादयः ।

३२६८ । यज्याचयतविष्प्रच्छरचो नङ् ॥ ३।३।८९ ॥

दी— यज् । याच् । यत् । विष् । प्रच्छ । रच् । नङ् ।
'प्रग्ने चासन्' (१७७७) इति आपकात् (निपातनात्)
सम्प्रसारणम् । क्त्विं तु 'विष्' इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षः ।

Roots यज्, याच्, यत्, विष्, and प्रच्छ take the affix नङ् in the
भाववाच्य as well as in the other than कर्तृवाच्य. यज्—यज् + नङ्—
being changed into ज in connection with नङ्. Similarly याच्, यत्,
विष्—विष् + नङ्—इ being replaced by ष by the rule 'च्छोः यद्'
(2471) and यच् being prohibited here due to क्त्विं of the

affix—which (prohibition of रुक्) being the result of कित्त्वकरण
or reading नक् in stead of न only in the rule, for कित्त्व is evidently
not for the injunction of सम्प्रसारण by 'रक्षिष्या—' (2413) as
we have आप्तक or indication in the rule 'प्रश्ने वाचन—' (1777)
that there will be no सम्प्र. here otherwise the author would
enunciate 'प्रश्ने वाचन—'. Thus it is clear that the indicatory
(क) is to prohibit रुक् in the case of कित्त्व by 'कित्त्वति च' । रक्ष् by चत् ।

नित्त—। दलव्यचेति । भावे नकारेण च कारकै यत्नादिस्तरं नक् प्रत्ययः
श्वादिस्त्वर्थः । यत्र इति । नल्य सुत्वेन ज । एवं शाब्दा इति । स्त्रीलं स्त्रीत्वादिति
भावः । विद्य इति । विष्कृतेर्नक् 'च्छीः यङ्—' (२५६१) इति झ् । ननु
प्रत्ययस्य कित्त्वाद् 'रक्षिष्या—' (२४१३) इत्यनेन प्रक्ष् + नक् इति स्थिते सम्प्र-
सारणेन पञ्च इत्यनितं स्मात् तु प्रश्न इतीदमित्यत्राह—'प्रश्ने वाचन—' (१७७७)
इति आप्तवादिति । नन्वेवं प्रत्ययस्य कित्त्वरत्नं स्वयं निर्यामक्य वाच—कित्त्व
त्विति । विष्कृति चेति निषेधादित्यर्थः । रक्ष् इति । 'हुना—' इति नल्य
टुत्वेन च । रक्षयमित्यर्थः ।

३२६८ । स्वपो नन् ॥ ३।१।८१ ॥

दी—। स्वप्नः ।

After स्वप्, नन् (the affix) takes place in भाव etc.

नित्त—। स्वप्न इति । नित्तं स्वप्नार्थम् ।

३२७० । उपसर्गे चोः किः ॥ ३।१।८२ ॥

दी—। प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

If any उपसर्ग precedes as उपपद, the roots technically known
as उ i.e दा and धा ('दा वा धादाप' 2373) take the affix कि (क)

in the भाव and the other than चर्द नाथ. Thus प्रधि—in the चरदनाथ—The circumference of a wheel; the चाकार of the root elides by 'चात्रोक्तोपः'—चकर्धिः—that which is placed within;—all the bases are masculine.

नित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे दाहपधादयस्य धातुभ्यः क्षिप्रत्वव्याद भावादौ । प्रधिरिति । प्रधीयतेऽस्मिन्नित्यधिकपणे निः । प्रत्ययस्य क्षिप्तात् 'भाती क्षोपः'—(२१७२) इत्याक्षोपः । 'चक्रान्ते मेनिः'स्त्री प्रधिः पुनश्च इत्यनन्तरः । चकर्धिरन्तर्धानमन्तराधानं वा । 'कालः' इति पुंलुङ् सव्ये ।

३२७१ । कर्मण्यधिकरणे च ॥ २।३।८३ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे धोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि जलयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ।

If a word in the accusative is an उपपद then the roots दा and धा take the affix कि in the locative sense. Thus जलधिः a sea in which जल is stored up.

नित—। कर्मण्येति । कर्मण्येति प्रपञ्चमानोपपदस्योपाधिः । कर्मणि (द्वितीयात्मन्) एवोपपदं वया स्यात् । न तु कर्मणि अधिकरणे च प्रत्यय इत्यर्थः । तदाह—कर्मण्युपपदे इति । अथ व्याख्यानमेव जरणम् । कलधिरिति । एवं पयोधिरिति प्रचलनः । निधीयतेऽस्मिन्निति निधिरिति कर्मण्येव किः ।

३२७२ । स्त्रियां क्तिन् ॥ २।३।८४ ॥

दी—। स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजघौ तु परत्वाद् बाधते । क्तिः । चितिः । सुतिः । स्थायी—स्थाति । 'स्कीतिकाम' इति तु भ्रात्रादिकम् । ज्ञान्तादात्वर्थे किञ्चि 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'अयजौषिस्तुभ्यः

कारणे' (वार्तिक) । अयतेऽनया अतिः । यजेरिषेच इष्टिः ।
 स्तुतिः । 'अदृग्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावदवाच्यः' (वार्तिक) । तेन
 नत्वम् । कौर्ण्यः । गीर्ण्यः । लून्यः । धून्यः । मून्यः ।
 'आदः—' (३०७३) इति योगविभागात् क्तिन्नि क्तवः । प्रह्वविः ।
 'ति च' (३०३७)—चूर्तिः । फुलतिः । 'चायतेः क्तिन्नि विभावो
 वाच्यः' (वार्तिक)—अपचितिः । संपादादिभ्यः क्तिप्
 (वार्तिक) । संपत् । विपत् । 'क्तिन्नपौष्यते' * संपत्तिः ।
 विपत्तिः ।

The affix क्तिन् is used after any root to form a feminine base in the भाववाच्य or in the other than कर्तृवाच्य. This supersedes चञ् enjoined by 'इलच्' (3300) even, which also is used after any root ending in a क्तृ but forming a masculine base in the भाववाच्य ; for as the परिभाषा rule 'वासङ्गपीडस्त्रियान्' does not apply here in स्वाधिकार, चञ् under 'इलच्' (3321) although a particular injunction (विशेषसूत्र) and subsequent as well will not have the force expressed therein (in the परिभाषा) । This (क्तिन्) however bars चच् and चप् also enjoined by 'एलच्' (3.3.56) and by 'चुदोरप्' (3.3.57) as it (क्तिन्—3.3.94) is subsequent to them. Thus they also (चच् and चप् also), though particular by character, will not, by 'वासङ्गम्—' have supremacy over स्त्रियां क्तिन् and consequently have application only when a masculine base is sought for ; स्वायी is the root after which क्तिन् being employed gives क्तिन्—स्वायार of the root disappearing by 'लोपो ऋधैवि' and इट् not having taken effect due to the prohibition 'नितुप्रत्ययसि—' (3163). The form स्त्रीवि, however, arrived at with

क्तिन् as in 'स्त्रीतिज्ञान' is erroneous, for by 'ज्ञातः स्त्री निडायात्' (3044) स्त्री is replaced by स्त्री only when निडा (or ज्ञ and ज्ञान्) follows and not क्ति. It (स्त्रीति) can, however, be solved with चिच् added to स्त्रीत (स्त्री + त्) in the case of = root by 'तत् करोति तद्वेष्टे' or by 'प्रतिपदिकावात्यर्थे बहुलम् इष्टवत्' and then with चङोप + (चिचौप) and with the affix इ in the भावशाब्ध by the (उपादि) 'अथ इ'. Then स्त्रीति कामयते स्त्रीतिज्ञानः—with चच् by 'कर्मकात्' : 'सुखजीवि'—(Varttika) सु, यञ्, इच् and कृ take क्तिन् in the करणशाब्ध—सुति—the Veda—by which one becomes learned. Both यञ् and इच् give इष्टि—a sacrifice or volition—with क्तिन्. The root यञ् becomes इच् by सम्प्रसारण under 'अचिसृपि—' (2412) and by 'य' under, 'अयसृज्—' (294). 'इष्टिश्चादिभ्यः—' (another varttika here). It has to be said that the affix क्तिन् is like निडा i.e., will have the force of it when coming after the roots ending in कृ (हीचकृ) and after कृ etc. Hence नल enjoined by 'रदास्या निडातोः पूर्वस्य च इ' (3016) will take effect when क्तिन् follows after कृ, कृ, etc. जीर्णिः—कृ + क्तिन्—चिच् इ by 'कृत् इडातोः', and नल in place of 'त' = जीर्णिः by 'इष्टिच' (354) and एल by 'रदाभ्याम्—'. कुनिः—कृ + क्तिन् here नल of त is by 'श्चादिभ्यः' (3018). जीर्णि—means scattering and कुनि means cutting as the affix is enjoined in the भावशाब्ध. The penultimate of ज्ञाद when क्ति follows becomes ङल by breaking up of the rule 'ज्ञादी निडायात्' (3073) the cause of such dissolution of a rule (घोषकिञ्च) being to serve some special purpose viz to effect ङल when an affix other than निडा (as क्तिन्) follows and to have मङ्गलिः. The form मङ्गलि, however, is not to be मङ्गलि in

the भाव. चूर्ति—चर् + क्ति the penultimate or च् of चर् being 'च' by the rule 'ति च' (3037) दीर्घ by 'इति च' (354). कृत्तिः—कृत् + ति by 'तिच्' : 'चायतेः क्तिनि'— Thus is third varttika here. It must be said the root चाव् or ('चाव् पूजादिभ्यामनवीः'—भूदि) becomes replaced by चि when क्तिन् follows. Thus चपयतिः—चप + चाय + क्तिन् worship ; cp—'पूजा नमस्सादयतिः'—Amara. 'संपदादिभ्यः क्तिप्' This is the fourth varttika here. सम् पद etc take the affix क्तिप् in the भाववाच्य as also in other than कर्तृवाच्य to form feminine bases as संपद् etc. But although in the 'स्यधिकार' the परिभाषा 'भासकपः—' does not apply and therefore क्तिप् will bar क्तिन् yet the latter will take effect giving संपतिः etc by भाववाच्यक advised under 'ल्लवधुटो बहुलम्'.

नित— स्त्रियामिति । इत्तः पुंनपुंसकाधिकारः । अथ 'अकर्तरि च कारकं' इत्यध्यातुर्वर्तते । लडाह—भावादामिति । क्तिन्, स्यादिति । प्रतिवाहप्रत्ययोऽयं विधायते । मयोऽपवाद इति । 'इत्ययं' (३३००) इति पुरसाद् मत्तनामस्य मयोऽपवाद इत्ययः । एवञ्चायं क्तिन्मयोर्विधविभागः । स्त्रीवाचकं भावादीं शिक्षितं प्रयुज्यते । अन्तु पुंस्त्रुवाचकं एव भावदायित्वं । अस्त्रियामित्युक्तेः 'वास-स्य' इति परिभाषाऽयं न प्रवर्तते । एवं 'एरच्' 'कदोरच्' इति विशेषविहितौ अत्रपौ क्तिनौ निवृत्तं वाचकः स्यादिति सन्दिग्धं व्याचष्टे—अत्रपौ निति । क्तिन् प्रत्यय इत्यभ्याहारः । कृत इत्यस्य आह—परत्वादिति । 'एरच्' (१११५६) 'कदोरच्' (१११५७) इत्याभ्यामपेक्षया 'ल्लवा क्तिन्' (१११८४) इत्यस्य परवर्तित्वादिति इष्टव्यम् । कृतिः वितिरितादि । प्रत्ययस्य किलान्न गुणः । स्त्रीयौ स्त्रीमिति । 'स्त्रीयो' इति धातुनिर्देशः । अस्मिन्निति क्तिप्रत्ययमात्रं धमम् । अथ चातोरोक्तादस्य इत्यान् धकारस्य 'लोपो लोः—' इति लोपो र्कातिरिति लभ्यते । नन्वेवं 'स्त्रीमि-काम' इत्यान् स्त्रीमिति कथम् ? तदाह—भावादिकमिति । स्त्रीयः स्त्रीभावस्य 'स्त्रीयः स्त्रीनिष्ठायाम्' (१-३४) इति निष्ठावाचीन इत्यत्राहम्याहृत्तायेति भावः ।

कथनमपि समाधत्ते—आत्मादिवाच्य इति वा समाधेयम् इत्यनेन । स्त्री + क्तः
 (अयुं + क्तो भावे क्तः) इति 'स्त्रायः स्त्री—' (३०४४) इत्यनेन स्त्रीभावे ज्ञाने स्त्रीत-
 मिति प्रातिपदिकं भवति । ततः 'प्रातिपदिकाश्चात्वे नङ्गलम्' इति 'तत्करोति
 तदाचष्टे' इति वा तत्करोत्यात् स्त्रीतयव्दात् णिधि वागिष्टवदभावेन आहोरे च 'अथ
 इ' इति भावे इप्रत्ययः । इप्रातिरित्येव तु भाष्येति दृष्टव्यम् । 'सुयज्ञीषि—'
 वार्तिकमिदम् । न, यञ्, इञ्, स्तु एभ्यः कश्चि एव क्तिन् न तु भावादायिति
 वार्तिककालः । मुतिर्वेदः । यज्ञिरिवेति । उभयोरेव क्तिनि कर्त्तुं तुल्यमित्याहुः—
 इष्टिरिति । तथाच इत्यतः जनयेति यजतेः क्तिनि प्रत्ययस्य क्तिनाद् 'वचिस्तपि—'
 (३४१२) इति छान्दोग्ये 'ब्रह्म वसज्ज—' (२८४) इति शब्दे च इष्टिरिति रूपम् ।
 इमेभ्यः शब्दभेदः । मुतिरिति । ज्ञयतेऽनयेति निषङ्गः । संधेय प्रत्ययस्य क्तिनाद्
 गुणाभावः 'अनुवादिभ्यः—' द्वितीयमिदमत्र वार्तिकम् । अ—प्रवृत्तिर्वा लुप्तवृत्तिर्यत्र
 धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो निष्पद्ये स्यादिति वक्तुम् निवर्त्यः । तेनेति । निष्ठावदभावे-
 नेत्यर्थः । अत्वमिति—'रक्षाभ्यां निष्ठातो नः—' (३०१६) इत्यनुसारादिति
 भावः । कीर्त्तयितुः । कृ + क्तिन् इति स्थिते 'कृत इच्छातो' इति इच्छा रपरत्वे च
 क्तिन् इति ज्ञाने 'रक्षाभ्याम्—' इति निष्ठातकारस्य च क्तिनकारस्य मत्वम् । तयोः
 'इक्षिषेति (३५४) इति द्वौर्ध्वे 'रक्षाभ्याम्—' इति शब्दे च यद्योक्तं रूपम् । किरण-
 मित्यर्थः । एवं गतोषिरिति । वृत्तिरिति । अत्र 'आदिभ्यः' (३८१८) इति क्तिनो
 मत्वम् । अत्रममित्यर्थः । 'इच्छादिः—' इति—'इच्छादी निष्ठाभ्याम्' (३००९)
 इति सूत्रम् । अनेन निष्ठायादीन परतो ब्रह्मां विधीयते न तु विहितं तत्र प्रत्यये
 परे । ततश्च क्तिनप्रत्ययस्य पङ्क्तभिरित्यत्र ब्रह्मो दृष्टं इतिमात्रा ब्रह्माद्येनाद्—
 योऽविभागादिति । 'योऽविभागादित्येति' इति आवादिदिति भावः । वृत्तिः
 कृतितरित्यत्र अर् + क्ति, कल् + क्ति इति स्थिते अर्ः कर्त्तव्य अकारस्य उकारार्थ
 भावः—'तिच' (३०१७) इति । एवमुक्ते पूर्वव रेखपरत्वाद् 'इक्षिषे'ति द्वौर्ध्वः ।
 अक्षरत्र रेखयान्त्राभावाच्च द्वौर्ध्वः । 'भावतेः—' इति । इत्यमत्र तृतीयं वार्तिकम् ।
 'वायू पूजानिष्ठाभ्यामयो' इति धातुः । तस्य क्तिनि परे विभावोऽनेन वार्तिके-
 लोपादिष्यते । अपचितिः पूजा । 'पूजा नमस्यापचितिः उपपद्यार्थे' इति 'पूजाः'

इत्यनन्तरः । 'संप्रदादिभ्यः—' इति—इदमस्य चतुर्थे वार्तिकम् । किप् सङ्-
खोपीत्याह—संप्रदिति । भावे भक्तैरि कारके वेति बोध्यम् । ननु 'अस्त्रियाम्'
इति निषेधाद् 'मासृक्पोऽस्त्रियाम्' । इति परिभाषया किप्ता किनो बाधान् सम्प्रति-
नित्यादि कथम् इत्याह—आह—किन्नपीत्येति इति । 'कृत्यलुपटो बहुलम्' इति
बाहुल्यकादिदं सिद्धमित्याहुः । संप्रदिति सम्प्रतिरिति च निषासनेवेति विभाषणीयम् ।

३२७३ । स्यागापापचो भावे ॥ ३।३।६५ ॥

दो—। क्तिन् स्यादङोऽपवादः । उपस्थितिः । संगीतिः ।
संपीतिः । पत्तिः । कथम् 'व्यवस्था' 'संस्था' इति ? 'व्यवस्था-
याम्' इति ज्ञापकात् ।

क्तिन् after स्था, गा, पा and पच् is used in the भाववाच्य to form a
feminine base. This rule supersedes चङ् to be directed to
स्था, गा and पा by 'आतयोपसर्गे' (3238) and to पच् or डूपचच् by
'विदभिदादिभ्यः—' (3381), प्रस्थितिः—इल or इत्तर in place of च of
स्था is by the rule 'यसिस्वतिसास्याम्—' (3071). संगीतिः—ईल of the
भावाच्च of गै (i.e. 'गै' by चादिभ्यः—') by the rule 'बुभास्याम्—' (2462).
Although this rule bars चङ् after स्था yet व्यवस्था, संस्था etc will
have the affix (चङ्) on the strength of Panini's own behaviour
in 'व्यवस्थायाम्' (चसंज्ञायाम्) which is an indication that स्था may
take चङ् as well as क्तिन् ।

नित्य—। स्यागा इति । स्था, गा, पा, पच् पञ्चचतुर्थ्यः क्तिन् स्याद् भावे
स्त्रियाम् । गेति गै इत्यस्य कृतात्स्य गृहचम् । पा इति पावे न तु पाङ्गने ।
'आतयोपसर्गे' (३२८९) इत्यनेन स्था, गा, पा इत्येभ्यस्त्रिव्योऽङ्गः 'विदभिदादिभ्यः—'
(३३८१) इत्यनेन डूपचच्पाकी इत्यस्याच्च प्राप्तस्य चङ्गः अपवादः इत्यर्थः । उपस्थिति-
रिति । 'यसिस्वतिसास्याम्—' इति (३०७१) इति इत्तम् । संगीतिरिति । गै
इत्यस्य 'चादिभ्यः—' कृत्यात्ते कृते 'बुभास्याम्—' (२४६२) इति इत्तम् । चङ्ङी-

आदी चङ् प्रत्ययसुप्तेभ्य समाधत्ते—अवस्थायाम् इति चापवादिति । ‘आपक्व
त्वायश्च चसर्वैकिकोऽप्यत्र प्रवृत्तिः’ । एवञ्च यथा अवस्थेति चङ् प्रत्ययान्तः शब्दः
पाणिनिना प्रवृत्ती न तु ‘अवस्थित्वाम्’ इति क्तिन् प्रत्ययान्तस्यथा ज्ञायते तिष्ठतेः
तिष्ठकौ सभावपि ज्ञायामिति भावः ।

३३७४ । कति यूतिजूतिसातिहेति कीर्तयच्च ॥ ३।३।८७ ॥

दी—। अवतिः ‘अवत्वर—’ (३६५४) इत्यृट् । कतिः ।
स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः ।
अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । अतिः सातिः । ‘अतिस्यति—’
(३०७४) इति इच्चे प्राप्ते इह इच्चाभावो निपात्यते । समोतेर्वा
‘जनसन—’ (१५०४) इत्याच्चे कृते स्वरार्थे निपातनम् ।
हन्तेर्हि नोतेर्वाहेतिः । कीर्तिः ।

These results viz कति, यूति, जूति, साति, हेति and कीर्ति are
irregularly arrived at with the affix क्तिन् in the feminine sense.
कतिः—चङ् + क्तिन् with ऊट् (उ) in the entire place of ‘चङ्’ by
the rule ‘अवत्वर—’ (३६५४), Although the form कति could be
had in connection with क्तिन् without this निपातन yet the mention
of it here is for the sake of pitch; for कति is of उदात्त pitch as
the term उदात्त occurring in the preceding rule ‘समोतेर्वावचन-
विदभूरीरा उदात्तः’ (३. ३. ९६) is carried down herein. Thus the
affix क्तिन् is here उदात्त, otherwise the very root (चङ्) would
have been उदात्त by the rule ‘अनन्यादीर्घत्वम्’ ; उदात्तत्वं of ति as well
as दीर्घत्वं of च in यूति (यु + क्ति) and जूतिः (जु + क्ति) is effected by this
निपातन । In साति which is derived as सी + क्ति = साति by ‘आदेशः—’
(२३७१) = साति, and not इत्त directed by ‘अतिस्यति—’ (३०७४)

is irregularly effected in addition to उदात्तत्व of the affix. Or, if सति is derived as. सन् + क्ति = सति by 'जनसन—' (1504) then उदात्तत्व only of the affix is irregularly formed ; the procedure in the latter case is shorter than that in the former in which there is the operation of 'इत्ताभाव निपातनम्' as an extra one ; इति is derived as इन् or हि + क्ति. In the former case (इन् + क्ति) न् of इन्, by निपातन, is changed into 'इ' and then by 'आदगुण'—इति—aweapon, whereas in the latter case (हि + क्ति) the prohibition 'विङ्कति. च' is barred and गुण, and उदात्तत्व of क्ति effected by this निपातन. कौर्ति—कृत् + पिच् (स्थाये) + क्ति here by निपातन क्ति bars गुण due by 'आस्रगुणो गुण' as also उदात्तत्व of क्ति ।

मित—। कतिद्युति इत्यादि । एते षट् स्थियां किन्मयस्यान्ता निपातकान् । तत्र प्रत्येकं निपातनप्रकारमाह—अनेतिरित्यादिना । अन् + क्तिन् इति स्थिते 'ज्वर-त्वर—' (२६५४) इत्यनेन अकारवकारयोश्चभयोरेव कति कतिरिति । अन्यथं निपातनाभावोऽपि सिध्यति । तत्राह—स्वरार्थं वचनम् इति । अः स्वरइत्यसाह—उदात्त इति । 'मन्' इत्येषपचमनविदमुदीराः उदात्तः' इति (११२६) हि अव्यवहितं पूर्वमुखम् । इत उदात्त इत्यनुवर्तते । तेन च क्तिन् उदात्तत्वं लभते । अन्यथा 'जिनस्यादेनित्यम्' इत्यनेन प्रकृतेरेव उदात्तत्वं क्वादिति भावः । एतद्युति पूति प्रकृतीनामपि प्रत्ययस्योदात्तत्वं बोध्यम् । 'अनयो रिति । 'युति कृति' इत्यनयोः । दीर्घलङिति । 'यु, कृ' इत्यनयोर्विजृम्भः । इति । उदात्तत्वं विभक्तेरनयोश्च दीर्घलङ-मित्यर्थः । कतिरिति । कौलकर्मणि इति धातुः । तस्य सत्वे 'आदेशः—' (१३७१) इति कृतात्वे 'सतिस्मृति—' (३०७४) इति प्राप्तस्य निपातनाभिप्रेते च रूपम् । अत्र पचात्वरमाह—अनेतिरेति । अन् एवे प्रत्ययस्य उदात्तत्वमात्रं निपात्यते । इत्ताभावप्रसक्तिश्च नास्तीति लाघवम् । अर्धं ह्यु मित्यत इति बोध्यम् । इत्येतिरिति । अस्मिन् एवे नकारस्य 'इत्त' निपात्यते । तत् आदगुणेन रूपम् । अनेदिधातोः क्तिमि तु किङ्कति चेति मुक्तमिषं बाधित्वा मुक्ती निपात्यते । कौर्तिरिति ।

कृत संश्रद्धा इत्याद्यान् स्थापयन्त्यान् 'स्थापयन्त्यो वृष्' इति पुंशे बाधित्वा त्रिन् निपात्यते । इत्थरपरतदीर्घाः ।

३२७५ । *व्रजयजीर्भावे वप् । ३।३।८८ ॥

दी—। व्रज्या । इज्या ।

कप् after व्रज् and वज् is employed in the भाववाच्य to form a feminine base. Thus व्रज्या—travelling and इज्या sacrifice, वज् + कप् + टाप् सम्प्रसारण by 'वविस्रपि—' (३।३।८८).

नित्त—। व्रजयजीरिति । व्रजयोर्भावे कप् प्रत्ययः । स्त्रियाम् इतिप्र । वन्येति । वज्रयतो । कप् । व्रज्योति पाठे व्रज्योवर्जने । इत्येति । वज् + कप् + टाप् । 'वविस्रपि—' (३७१९) इति सम्प्रसारणम् । यच्च इत्यर्थः । * ['व्रजयजी'-रिति पाठान्तरम्] ।

३२७६ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदबुञ्शोङ्-
चृजिणः ॥ ३।३।८९ ॥

दी—। समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ काप् स्यात् स चोदा-
त्तः संज्ञायाम् । 'व्रजेः कापि वीभावो नेति वाच्यम्' (वार्तिक)
समजन्त्यस्यामिति समञ्चा सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या
आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपात्या पिच्छिला भूमिः ।
मन्यतेऽनयेति भन्धा गलपाङ्गशिरा । विदन्त्यनया विद्या ।
बुल्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या श्रितिका ।

To form a technical term or particular class noun in the feminine gender the affix कप् after the roots सम्-वज्, नि-वज्, नि-पत्, सन्, विद्, वृष् i.e. सु, शो च and इ is used in भाव etc. i. e. in the भाववाच्य and the affix (in these cases) is वृद्धात् । 'व्रजेःकापि—' This a Varttika here. It has to be said that when कप् follows the

root चञ्, it is not to be replaced by वी by the rule 'चञ्जेन्यचञ्चपोः' ।
 Thus समञ्चा—a council. निचद्या—a market place. चञ् by the
 rule 'सदिरप्रतिः' । निपत्ता—a slippery ground. मञ्चा—The artery
 of the neck. चिरा is also spelt as सिरा । सुञ्चा—The soma-
 sacrifice or expounding of the somaplant. सु + चञ्—सकार by
 the rule 'इसस्य पिति कृति तुक्', want of तुक् being due to कित् of
 the affix. मञ्चा = ची + कञ्—But the final (ई) of ची is replaced
 by चयक् (चव) by 'चयक् वि किकृति' (2649). Then टप् ।
 सुञ्चा—remuneration of servants—तुक् and गुणाभाव as before.
 चञ्चा—a palanquin—तुक् and गुणाभाव ।

जित—। संज्ञायामिति । संज्ञार्था वाच्यायाम् सम चञ्, जिसद, निपत्, मन्,
 विद, सु, वी, च, इच् एभ्यः स्त्रियां कञ् इत्याह—समजादिभ्य इति । समजति
 सकृन्भवतीत्यर्थः । 'चञ्चः क्वपि—' इति वार्तिकमिदम् । 'चञ्जेन्यचञ्चपो'रिति
 कपो चञ्चस्मित्वाद् वीभावे प्राप्तेऽयमारम्भः । मन्वे एवं गृह्यवि वाचकाभावात् ।
 'समञ्चा परिषद् गोष्ठौ सभा-समितिर्देवदः' इत्यमरः । निचद्या चापच इति । 'चापचसु
 निचद्याच' इत्यमरः । 'सदिर प्रति'रिति ध्वजम् । पिच्छित्वा भूमिरिति । चञ्चतावनता
 कर्दमात्ता वेदाद्यैः । एतु त्रिपदाहरणेभ्य चधिकरणे कप् । मन्वेत्यारम्भ विद्येत्यान्
 करणे कप् । सिरा इत्यपि दृश्यते । विद्या—वेदादिः । त्यते चमिष्यते सोमः
 चस्रामिति विग्रहः । सोमस्याग इत्यर्थः । 'इसस्यपिति कृति—' इति तुगावनः ।
 किञ्चाद् गुणाभावः । श्येति । वीयतेऽस्याभित्याह—करणे कप् । 'चयक् वि
 किकृति' (२६४९) इकारश्चा चयकादिभ्य टापि च यथोक्तं रूपम् । भूयति ।
 नेतनमित्यर्थः । तुक् गुणाभावौ । इत्येति । तुक् गुणाभावौ । चव वीचो नृभ्यः ।

३२७७ । कञः श च ॥ ३।१।२८ ॥

दी—। 'कञः' इति योगविभागः । कञः क्वप् स्यात् ।
 कल्या । 'श च' । चात् कित्—क्रिया । कृतिः ।

The rule (घोष) is to be broken up into two parts (१) 'कृत्' and (२) 'य व'. Thus (१) कृत् takes कप् in भाव etc, and व as well as लिङ्. Note that without this योगविभाग we would have कृत् (with कप्) and क्रिया (कृ + य) only and not कृतिः (कृ + लिङ्) for by proximity चकार would relate to कप् only. In क्रिया we have the operation of रिङ् by 'रिङ् शयङ् लिङ्' and of want of गुञ् due to कृत् of य by 'सार्वभानुकमपिङ्'. Then यङ् by 'अचिञ्'—227.

लित— कृत् इति । योगविभाग इति । अन्यथा 'कृतिरिति दुर्वैयं स्यात् । य चेति चकारेण हि कप् एव सञ्चरति । योगविभागात् कृत् इत्यत्र कयोऽनुदतिः 'यवे'ति चकारेण तु लिङोऽनुप्रविष्टः । लक्ष्येति । 'ततः कृत्वा वधायास्य करिष्यामीति-वर्तिनीम्' विष्णुश्रवणम् । भिदिति । कृ + य इति स्थिते 'रिङ् शयङ्' इति रिङ् । प्रत्ययस्य लिङ्नेन लिङ्त्वाद् गुणभावाः । 'अचिञ्' इतीवङ् ।

२२७८ । इच्छा ॥ २।२।१०१॥

द्वौ— इष्टेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । 'परि-
सर्थापरिसर्थाभ्युपगमाद्व्यानामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । शो
यक् च निपात्यते । परिसर्था पूजा । परिसर्था परिसरणम् ।
अत्र गुह्योऽपि । 'भृगो बन्धवणे' सुरादावदन्तः । अतो
लोपाभावोऽपि । शो यकि खिलोपः—भृगया । अटलीः शो यकि
व्यशब्दस्य हित्वम् । पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या ।
'जामतैरकारो वा' (वार्तिक) । पक्षे शः । आगरा-जामर्था ।

The term इच्छा is irregularly derived in भावकाच with the affix य and no यक् (which was due by 'सार्वभानुकमपिङ्' (2746) as यङ् both a सार्वभानुक and an affix in the भावकाच). इङ् + य = कृत् + य by 'इङ् गमिपना इ' (2460) = Then इच्छा with टाप् by rules of combi-

nation (सन्धि) । 'परिचर्यापरिसर्या—' This is a Varttika here. These words viz परिचर्या, परिसर्या, स्रग्वी and चडाद्या are irregularly formed with श् and यक्. परि + च् + श् + यक् + टाप् । परि + स + श् + यक् + टाप् । Here स्रग् also is irregularly effected for श् being सिद् and सार्धधातुक too, and therefore सिद्ध by the rule 'सार्धधातुकमपि' and there was no chance of स्रग् by 'किञ्चि श्' In स्रग्वी the root is स्रज् to search. In चडाद्या, श् and यक् are applied to चट् (—to go) to have चडा which then is duplicated and in the forefront of the duplicate or श्वात्, the यकार disappears and the final vowel is lengthened—all these three operations are done irregularly. चडाद्या—rambling aimlessly. 'जाग्रतः—' This is the second Varttika here. The root जाग्र takes 'श्' in place of श् optionally in the भाववाच्य. जाग्रतः—keeping late hours—जाग्र + श् + टाप् + गुञ् by 'सार्धधातुके' । जाग्रत्या—This also means the same thing जाग्र + श् + यक् + टाप्. Here गुञ् takes effect by the rule 'जसोऽभिषिञ्चस्किञ्च' (२४८०) as the affix श् is a सिद् सार्धधातुक ।

सिद्धि— इच्छति । आशेषं निपात्यते । सिद्धि । सदाह—इवेभावे चिति । यगभावेति । यगत्वयस्य सिद्धि । 'सिद्धि चित्—' इति सार्धधातुकत्वे तस्य भावे सिद्धित्वेन भाववाचकत्वे च 'सार्धधातुके यक्' (२७५६) इति प्राप्नोति । स च यक् निपातनात् प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । इच्छति । 'इप् गुसिचमा श्' (२४००) इति वकारस्य कत्वे टापि च रूपम् । 'परिचर्या परिसर्येति—वार्ति कसिद्धम् । एते चलाटः यगत्वयस्य । सिद्धि भावे निपात्यते । यक् चेति । 'सार्धधातुके यक्' इत्यस्य प्रतिषेधो नास्तीत्यर्थः । एकत्वस्य । परिसर्येति । परिपूर्वात् स्रधातोर्भावे यो यक् च निपात्यते । स्रजोऽसीति निपात्यते इति शेषः । 'सार्धधातुके—' इति गुञ् इत्यर्थः । यगत्वयस्य सिद्धि । 'परिचर्यापरिसर्या' इति च

चमत्तुगुचोऽपि निपात्यत इत्यर्थः । अत्रयेति साधयति—युगं अन्वेषण इति । अथ
चकारान्तलोपदेशात् 'चतो लोपः' (२२०८) इत्यलोपे प्राप्ते आह—चतो लोपाभावो-
ऽप्येति । निपातनादिति भावः । चित्त्वोप इति । 'चैरिति' इति चित्त्वोप इत्यर्थः ।
चिध् चात्र स्थाते इति सक्तव्यम् । चमया चाखेटकम् । चटाट्टेति व्याचष्टि—
चटतेरिति । टा मन्त्रस्य हितमिति । निपातनादिति भावः । पूर्वभागे इति ।
अन्वासे इति साधयति । यकारनिवृत्तिदीर्घयेति । निपात्यते इति । न च
'इत्यादिः येषः' इत्येव वक्तुमे भिन्ने यकारनिवृत्तिरिति न वक्तव्यमिति दाच्यम् ।
इत्यादिभ्यस्तुल्यं चहेतिविषयत्वाद्वाप्रवृत्तेरित्याहुः । चटाट्टेति । इवा मन्त्र-
निरर्थः । सक्तनादट्टेत्तु 'चमत्तयात्' (३१७८) इति कल्पनात्वेन चमत्तयेन चतो
लोपे वक्तुमे च 'चट्टा' इत्येव रूपमिति बोध्यम् । आगतेरिति । इदमत्र द्वितीयं
वार्तिकम् । काट्यातो रप्रत्ययो वा स्थाह भावे ज्ञियम् । यत्ते इः । आगरेति ।
अप्रत्यये इदमुदाहरणम् । 'सार्वधातुकार्त्वा' इति गुणः । टाप् । शे आह—
जानर्थेति । यत्तु ज्ञियेन सार्वधातुकार्त्वाद् यत् । 'जारीविनिवृत्तिस्तु' (२४८०)
इति गुणः । प्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकार्त्वेन क्लृप्तमित्युक्तम् ।

३२७८ । अ प्रत्ययात् ॥३॥१०२॥

दी—। प्रत्ययास्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्थात् ।
चिकीर्षा । पुत्रकाभ्या ।

The affix 'च' is attached to roots, ending in any other affix
to form a feminine base (in the साधनाय), चिकीर्षा—पुत्रकाभ्या
etc. Note that टाप् comes naturally in all these feminine cases.

नित—। अप्रत्ययादिति । अ इति लुप्तप्रथमाविभक्तिः । प्रत्ययादित्यनेन
मदन्त्ययवचनम् । इ इति च निवृत्तम् । भावे अकरोति कारके इति तु वर्त्तते ।
तदाह—प्रत्ययास्तेभ्यो धातुभ्य इति । भावादाविति शेषः । चिकीर्षेति । करोतिः कर्मि
'चिकीर्ष' इति स्रज्जन्तो धातुः । तदाह अः टाप् । पुत्रकासीति । आत्मनः पुत्र-

निष्कृति इत्यर्थे 'काम्य' इति कामाणि 'पुत्रकाम्य' इति नामवाचुः । तस्मात् च टाप्
च'। एवं निष्ठायाः पापत्या वनकामादयः ।

३२८ । गुरोश्च हलः । ३।३।१०३।

दो—। गुरुमतो वृत्तस्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा ।
ऊहा । 'गुरो' किम् ? भक्तिः । 'हलः' किम् ? नीतिः ।
'निष्ठायाः सेट इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । नेह । चासिः ।
'तितुव—' (३१६३) इति नेट् । दीप्तिः । 'तितुवेष्वग्रहादीना-
मिति वाच्यम्' (वार्तिक) । निम्नहीतिः । निपठितिः ।

The affix 'च' is employed after a root, having a long vowel
and ending in a consonant in the feminine sense in भाव
and other than-कट् वाच्य । Thus ईह + च + टाप् = ईहा—a
striving attempt. ऊह (to debate) + च + टाप् = ऊहा a
debating through judgment. भक्तिः—here there being no long
vowel the root takes क्तिन् the general affix and not 'च'. नीति-
here the vowel is long but there being no हल् following the root
takes क्तिन्. 'निष्ठायां सेटः—' This is a Varttika here. It must be
said that the affix is appointed after such गुरुमान् and हल् end-
ing root as is सेट् or have इट् in निष्ठा (त हवत्) and none else.
Thus चासिः—the root चाप is both गुरुमान् (having a long
vowel) and हल् ending but it is चनिट् in निष्ठा (as चाप) and
therefore the rule 'गुरोश्च—' does not apply. consequently क्तिन्
and not च is appointed after it. दीप्तिः—with क्ति इट् here being
prohibited (in निष्ठा by the rule 'तितुवत्तदसिमुत्तरकटीनु च'—(3163).
'तितुवेष्व—' This is the second Varttika here. It has to be stated
that the prohibition of इट् under the rule 'तितुव—' applies to

roots other than यङ्, etc (यङ्, ङिङ्, कृप् and यङ्). Thus निम्नोक्तिः inflection of punishment—इद्, and दोष by 'यङोऽङिति'. निपठिति:— a deep study—with इट्. Similarly उपनिहितः, and निष्पत्तिः as भाष्य has.

नित—। गुरोरेति । गुरोरिति इल इत्यस्य न विशेष्यं तस्य गुरुत्वासम्भवात् । तेन गुरुत्वात् ऊचिदस्य चाचिधत्ते । स च धातुरेव । दीर्घस्वरत्वात् इत्यर्थः । इल इत्यनेन तु तदन्तत्वं छत्तव्यम् । धातोर्विद्यनुवर्तमानासदाह—गुरुमतो इहनासिति । धातो-रिति भावे चकारैति च कारणे इत्यध्याहारः । ईहा चेष्टा । ऊहा प्रत्ययोऽध्यहारो वा । लङ् उपलमाभावाद् गुचीन । भक्तिरिति । गुरुमन्त्राभावात् कृतेव । नीति । इत्यन्त्राभावात् किन् । 'निष्ठायां सेट—' इति वार्तिकमिदम् । 'गुरोच इलः' इत्यनेन यथादकारो विहितस्तिः स चेन्निष्ठायां सेट् तदैव तच्चादकारो (प्रत्ययः) द्वितीयते नान्यथेति वक्तव्यमित्यर्थः । आश्रितिति । आप्यातोर्निष्ठायां सेट्त्वा-भावाद्दकारो न किन्तु कृतेव । दौतिरित्यस्य इट्मात्रस्य चाह—'सितुवेति । 'सितु-योङ्' इति इदमस्य द्वितीयं वार्तिकम् । सितुवेति सृतेय्यादिसिद्धान्तान्तेन इट् प्रसिध्दयते न तु यद्वादीनामपीति आच्यम् इत्यर्थः । यद्वादयश्चलारी भाष्ये यदित्याः । उदाहृतम् तत्रैव—निम्नोक्तिः, उपनिहितः, निष्पत्तिः, निपठितिरिति । निम्नोक्तिरिति । च्युतेन इति 'यङोऽङिति' इति दीर्घः । 'यङिधा—' (५४११) इति सम्प्रसारणम् । निपट् इत्यर्थः । उपनिहितिरादरः । निष्पत्तिः प्रवक्तुः कोपः । निपठितिः—पाठहार्यम् ।

१२८१ । विद्भिदादिभ्योऽङ् ॥३॥१०४॥

दी—। पिङ्गो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृप्—जरा । त्रुप्—त्रपा । भिदा—'विदारण एवायम्' (वार्तिक) । भित्तिरन्या । छिदा 'हौघीकरणे' (वार्तिक)—अन्धत्वं छिन्तिः छिद्रम् । गुहा—'गिर्व्योषधीश्च' (वार्तिक) । अत्र गिरि-शेखरेशो गिरिशब्देन विवक्षितः । अन्धत्वं गूढिः । आरा, हारा,

कारा, तारा, धारा—अत्र दीर्घत्वं निपात्यते । 'धारा शस्त्रा-
मिति वक्तव्यम्' (आर्त्तिक) * । आर्त्तिरन्या । आडीऽर्त्तिश्च
क्तिन् । रेखा लेखा (गणसूत्रम्)—अत्र गुणः । चूडा
(गणसूत्रम्) ; 'धारा प्रपात इति वक्तव्यम्' (आर्त्तिक) * ।
धृतिरन्या । 'कपेः सृजेः (गणसूत्रम्)—' क्षपा सृजा इत्यादि ।

The affix अच् is employed after those roots which are धिन्
or दdropping and the roots belonging to the सिदादि class.
Thus जुन् (to become old) + अच् = जरा, here the prohibition of
गुञ् due by 'क्विति च' is barred by 'अह्नोऽङि' (2406).
विदारणे— This is Varttika here. The root भिद् (or भिदिर विदारणे
चवादि) takes अच् only when the sense is piercing. Otherwise
मिति with क्तिन् in the sense of a wall. 'द्विधीकरण'—This is the
second Varttika or ganasutra ? here. छिद् (or छिदिर) takes अच् in
the sense of द्विधीकरण or dividing into two. Otherwise क्षितिः—with
क्ति, the sense being a hole. For the roots belonging to the
सिदादि class see 'मिन्' below. 'निर्योषणोः'—This the third
Varttika here. The root गुञ् takes अच् in the sense of a
hill i.e. part of it or the cave and a medicinal plant or
herb to give रुञ्ज ; otherwise रुजिः । चारा etc—roots underlying
these results are respectively च् to go, च् to take, क् to
scatter, रु to pass over and ष् (ञ्) to hold. Here in all these
cases, first गुञ्, inspite of the prohibition 'क्विति च' takes
effect by 'अह्नोऽङि गुञ्' (2406) and then the penultimate of
them are all lengthened irregularly ; irregularly because there
is no cause of lengthening. 'चारायञ्जान'— This is the fourth

Varttika here. When चारा means चरौ or a whip then only the root च takes the affix चङ्, otherwise it takes क्तिन् giving चार्तिः—
 चा + च + क्ति ('चा + चति') इति being the Single Substitute here by 'उपसर्गादिति धातौ' । 'रिखा खिखा'—This is a गचसुव । The root खिच् taking अङ्, गुण is irregularly effected and ख optionally changed into ऋ । चूषा—This is another गचसुव । 'धारापपति'—This is the fifth Varttika here. धारा is derived with चङ्, (added to घृ) in the sense of a waterfall only or falling from a great height.—
 Otherwise धृतिः patience. , सञ्जाः—गचसुव—Showing that सञ्जु to purify takes अङ्, कृपा—कृप् + अङ्.

मित— विदमिदादिभ्यो इति । प्रियामङ्किति । भावे चकारेति च कारणे इति योज्यम् । लृप् व्योहानौ । खरेति । क्लृप्ति चेति निषेधं बाधित्वा 'अद्वयोऽङ्कितुषः' (२४०६) इति गुणः । तया लम्बा । 'ह्रील्लया त्रीका लम्बा' इत्यमरः । 'विदारणे' इति वार्तिकमिदम् । अक्षिपेकार्षे भिक्षि विदारणं चक्षसादङ् । अन्वयिन् 'मिति, क्लीं कुञ्चम्' इत्यमरः । 'ईधोकरणे' इति इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । अन्वय कितिः क्षिप्रमित्यर्थः । गुहा गिर्ध्याभ्योरिति इदमत्र तृतीयं वार्तिकम् । गिरिचन्द्रस्वार्थमाह—भिरिकदेश इति । कन्दरादावित्यर्थः । अक्षिन् धोषघो चार्त्तं गुह्यतेरङ् । गुह्यते आत्मा अस्मानित्यधिकारणेऽङ् । अन्वधा क्षिप्रित्याह—गूढिरिति । चाराकारिति । च, छ, चू, दृ इत्येति कर्मणाम् धातवः । एभ्यः अङ्कित 'क्लृप्ति चेति' निषेधं बाधित्वा 'अद्वयोऽङ्कितुषः' (२४०६) इति गुणे विहिते सति 'अत्र उपधाया' (२२८२) इति निपातनाह इतिः । तदाह—अत्र दोषलमिति । उपधाया इति शेषः । अत्र दीर्घस्य कारणाभावेऽपि तत्प्रवृत्तौ निपात्यत इति वचनम् । 'धारा वल्लभा' इति इदमत्र अतुल्यवार्तिकम् । धरौ प्रतीदः । चार्तिरश्वेति । चाङ्गोऽर्त्तैवेति । चाङ् पूर्वाह च यत्तावित्यच्चात् क्तिन् उपसर्गः । ततः चा + चति इति स्थिते 'उपसर्गादिति धातौ' इति इतिरेकादिषः । रिखा खिखा इति गण्यस्त्वमिदम् । 'अन्' गुणं 'चित्' +

विपल्यत इति शेषः । लिङ् + चङ् इति श्रिते क्किति चेति निवेष्टं बाधित्वा
 'पुरात लघुपक्ष—' इति श्रुतः । लकारस्य पक्षे रेकार्देशकः । चूडा इति मण्डप
 सिद्धम् । 'धाराप्रपाते—' इति इदमत्र पक्षमं वार्तिकम् । सर्वदेव्याद जलादि-
 मपतनं प्रपातः । अक्षिनेवायें इजोऽङ् । मन्त्र प्रविकर्षेतत्—“धारा रामद्वन्द्वयस्य”
 इत्यादि दर्शनात् । अन्त्यस्य लिङिष्यङ्—इतिरन्तेति । यना धैर्यं वा । जिदादिभ्यः—
 जिहिर विदारणे, जिहिर वैधीकरणे, विह ज्ञाने, धिप हारणे, डुवाक् धारणपोषणयोः,
 निपु शेषं विंशसेचनयोः, अमली, उज् हरणे, चि ज्ञेय, चि निवासमत्तोः, सु
 मन्त्रवरणयोः, धृज् धारणे, लिङ् अक्षरविमर्शे, बुद् धारणे, पोद् अमनाहने,
 दुवप् भीमसत्त्वानि, कु विर्द्धये, कसनिवासे, सङ् दूरी, 'लप लपायाम्' इति ।

३२८२ । चिन्तिपूजिष्कथिनुम्विचर्चय ॥३१३॥१०५॥

दी— । चङ् स्वात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा ।

कथा । कुम्भा । चर्चा । चावतुला ।

These चुरादि roots take चङ् in feminine sense in the भागमात्र ।
 As चुरादि roots take चिच् (कार्त्तव्ये) so this bars the rule 'स्त्रासन्नन्यो
 युच्' (3284) Thus चिन्ता etc.

नित— । चिन्तिपूजति । चङ् स्वादिति भावे चकार्त्तव्ये प्र कारकी इति
 योन्यम् । चिन्ता पूजति । एते (चिन्तिप्रकृतयः) चुरादयः अत एव स्त्रासन्नत्वाद्
 'स्त्रासन्नन्यो युच्' इति युचि प्राप्ते वचनम् । लशङ्—युचोऽपवादः । न ह्युक्ति-
 न्प्रवादः । यत्नोभोक्तव्यं प्राप्तेरिति मन्यम् । एवं चकारोऽनुक्तं सप्तदिनीतीत्याह—
 चादिति । तुला । लोचयतेरङ् । चिचोपः ।

३२८३ । आतर्षोपसर्ग ॥३१३॥१०६॥

दी— । चङ् स्वात् । क्षिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा ।

'अक्षन्तोरुपसर्गवद्वृत्तिः' (वार्तिक) । अक्षा । अन्तर्धा ।
 उपसर्गे चोः किः (३२७०)—इत्यनेन किः । अन्तर्धाः ।

Any root ending in वा takes the affix चङ्, in the भाषवाच्य and the other-than-कृत वाच्य provided it (the root) is preceded by any उपसर्गे = an उपसदः. This (being a special injunction of lesser scope supersedes क्तिन् (क्रियां क्तिन्—3272) Thus—प्रदा—प्र + दा + चङ्,—giving away उपदा,—a present. 'यद्वारी—' This is Varttika. It has to be said that अत् and अलन् behave like an उपसर्गे i.e. they are to be treated as उपसर्गस and not indeclinables when the affix चङ्, in one case and the affix चङ्, and in other follow such (वाक्यारान्) roots. Thus श्रद्धा—श्रत् + धा + चङ्,—respect, and अलन्धा or अलन्धि disappearance with चङ्, and क्षि ।

जित—। आत इति । उपसर्गे उपपदे सति चादन्ताद् घातोर्लृक् प्रत्ययः स्यात्
 क्रियां भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । 'क्रियां क्तिन्' (३२७२) इत्युत्तरम् ।
 अर्थे आपवादापरमाणा विशेषविधिः । ततः 'वाचस्पतीश्रित्याम्' इत्यनया परि-
 भाषया अपवादोऽयमुत्सर्गस्य नियमेष बाधक इति मत्वा आह—क्षितोऽपवाद इति ।
 प्रदेति प्रदानमित्यर्थः । उपदेदि उपहार इत्यर्थः । ['उपार्थनमुपवाद्यमुप-
 हारनाद्योपदा' इत्यमरः] । अदन्तोरिति व्युत्पत्तिरिति । अदिति अन्तरिति
 वाच्यम् । तस्योदपसर्गत्वाभावेन अङ्क्विधावप्रामाण्यभारम्भः । अदित्यस्य अङ्कि प्रदे
 अन्तरित्यस्य तु अङ्कि कौ च प्रत्यये परे उपसर्गत्वमिति मन्यम् । अत्र एवावयव
 व्याख्यातमपि 'उपसर्गे धोः—' इत्येतत् सूत्रमन्योपपन्नमिति । आतर्भा अन्तरिति ।
 अन्तर्भावमित्यर्थः ।

३२८४ : श्वासान्नयो मुच ॥३॥१०७॥

दो—। अकारस्थपवादः। आरणा। हारणा। आसना।
'घटिबन्दिबिदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वार्तिक)। घटना। बन्दना।
वेदना। इषेरेनिच्छार्थश्च (वार्तिक)। अम्बेवणा। 'परेवो'
(वार्तिक)। पय्येवणो—परौष्टिः।

The affix युच् is employed after roots ending in णि i.e after causal roots and the roots वास and वृज् in the feminine sense in the भाववाच्य and in the other-than- कर्तृवाच्य । This overrules the affix 'च' (under 'च प्रवासात्' 3479). Thus कारणा (कृ + णिच् + युच्) causing to do ; कारणा (हृ + णिच् युच्) causing to carry etc. Note that this supersedes च as far कृ णि is concerned ; for वास् and वृज् has no chance of having च affixed after them as they are not causal. Thus तत्त्वबोधिनी says—वासतेऽस्मान्निति विग्रहः for the formation of वासना which thus means a seat. 'वटिवन्दि—'

This is a Varttika here. वटि etc are not causal. In this case they would have not युच् by the rule itself. They are वट etc mentioned with the suffix वृक् by 'वृक्षितपौ वातुमिहोसि' The root विद् giving वेदना with युच् here means 'to have' (I. e. लानार्थ) but meaning to know it gives विधिः knowledge—with ज्ञिन् । 'इवेरनिष्कार्षस्व—' This is another Varttika here—(It has to be said that) the root वृष् meaning other-than-wishing i.e to search takes the affix युच् (वृज्—by 'युवोरनाको' 1247). वृक्षयिषा—searching by युच् । 'पदेयं' This is the third Varttika here. The root वृष् preceded by परि takes युच् optionally. Thus पर्यवेष्टा (युच्) and परीष्टि (ज्ञिन्) —Searching everywhere.

निय—। प्लासत्यत्र इति । णि, वास् अत्र एषां क्त्वात् पक्षयोः कृत्वचक्षम् । णि इत्यनेन तदन्तत्वं ज्ञस्यते । तेन प्लासात् वासः अत्र च धातोः । णिच् युच् स्थाद भावे चकतेरि कारणे इत्यर्थः । अकारलोपवाद् इति । 'अप्रत्ययवात्' (३९७८) इति निहितलोपप्रत्ययसंज्ञायाः । प्लासादयं युच् अप्रत्ययेयलोपवाद् इति प्रतिपत्तव्यम् । न तु इतरयोरेपि । तयोर्वा कालाभावात् । अत्र यावत्कालमात्रेण अप्रत्ययस्य तत्त्वमसक्तिः । कारणा कारणा इति । कारणाः युच् । वासतेति ।

आस्वनेऽस्मानिति विग्रहः । 'अहलीप्सन्' इति खत् प्रत्यये तु आस्वा । "न च
स्त्रीप्रत्यये वासदपविर्धिनेति शङ्काम् । युचः स्त्रीप्रकरणेऽपि अपवादस्तत्कद-
भावादिति तत्त्वबोधिनौ । 'अटिबन्दि—' इति वार्तिक निदम् । एषा
आस्वत्वाभावाद युचोऽप्राप्तेर्वचनम् । अटि इत्यादिषु 'इक्षत्रिपौ प्रातुनिर्देशे'
इति इका निर्दिष्टम् । वेदेनेति—अत्र 'लाभार्थेऽन्ये विदेर्य' इत्यम् । व्याख्यानात् ।
आभार्यकात् तस्मात् 'स्त्रियाम्—' इति क्रियेव । वितिः । 'विदवेदना-
शाननिवास्ये' इति ऋदिक्षुविदः स्वास्यम्' इत्येव युचि वेदेनेति मन्तव्यम् ।
इवेरनिष्कार्येति । इदमत्र वार्तिकान्तरम् । इच्छाभिन्नात्कस्य (मातेनाथेकस्येति
यावत्) इवेः युच् प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । अन्ये वयेति । एषवा इत्यपि । उपसर्ग-
पदस्मानिधमात् । उपसर्गपदस्य तु उत्तरवार्तिकस्य विशिष्टोपसर्गपूर्वकत्वादिति
हेतुम् । परे वेति इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । परिपूर्वादिष्वेव च प्रत्ययो का
स्वादिति वक्तव्यमित्यर्थः । अत्रापि इवेरनिष्कार्यकस्यैव ग्रहणम् । इच्छार्थकस्य तु
'इच्छा' (३२७८) इत्येव । पर्येषण इति । परि इच् + युच्—युचः । परोक्षेति ।
परि + इव + क्रिम् । किञ्चाद् गुणाभावः ।

३२८५ । रोमाख्यायां श्चुल् बहुलम् ॥ ३।३।१०८ ॥

दी— प्रच्छर्दिकाव्याधिः । प्रवाहिका ग्रहणी । विचर्चिका
पामा । क्वचिन्न । अर्द—शिरोऽर्त्तिः * । 'धात्वर्थनिर्देशे स्वस्य
वक्तव्यः (वार्तिक) । आसिका । शायिका । 'इक्षत्रिपौधातु-
निर्देशे' (वार्तिक) । पचिः—पचतिः । 'वर्णात् कारः' (वार्तिक)
निर्देशे इत्येव । अकारः । ककारः । 'रदिफः' (वार्तिक) ।
रेफः । 'मत्वर्थच्छः' (वार्तिक) । बहुलवचनादकारलोपः ।
मत्वर्थीयः । 'इक्षजादिभ्यः' (वार्तिक) । आजिः * आतिः ।
'इच् वपादिभ्यः' (वार्तिक) । वापिः । आसिः । स्वर भेदः ।
'इक् कथादिभ्यः' (वार्तिक) । क्षधिः । गिरिः ।

The affix कृञ् (कृञ्) is employed Variously (बहुलम्) after roots to form such feminine bases as are names of certain diseases. Thus ग्रन्थादिका ग्र + चर्द + कृञ् + टाप् by 'ग्रन्थयस्यात् कान् पूर्वस्यात् ग्रन्थादिकम्' (463) Vomitting. ग्रन्थदिका—Diarhoea or dysentery. निचर्चिका an eruptive disease in the skin. कृञ्चिन्ना due to बहुलप्रत्यय in the rule does not take place somewhere; e.g. चर्द takes क्तिन् (and not कृञ्)—शिरोऽर्चिः—headache or, the pain in the head शिरो चर्द + क्तिन् । धातुर्चिनिर्देशः—' This is a Vartika here : The affix कृञ् should be enjoined after roots in the sense of a Verb or action to form feminine bases like आसिका (आस् + कृञ् = टाप्)—seating, आसिका (शो + कृञ् + टाप् इति due to नित्) sleeping etc. 'प्रकृतिवर्गी'— This is the second Vartika here. The affix इक् (इ) and शित् (ति), in the masculine sense, are attached to roots when the utterance or mention of them is sought for; thus पचिः—पचति; for the mention of पच. Similarly वदि वदति etc. No युञ् in पचि and वदि due to शित् of the affix (इक्) and शित् takes place after पच् and वच् in पचति and वदति due to शित् of शित् which is anidication of its being a सार्धवाचक. Thus although in पचति etc there is not sense of a nominative yet ति takes place from the fact of Panini's own behaviour in 'उपसर्गात् सुनोतिमुपति—' etc. 'वर्णात् कारः'—This is the third varttika here. When the mention of an alphabet is intended the very alphabet takes the affix कार. Thus च + कार् = चकार etc. Note that although the affix कार is here not employed after a root yet it (कार) is treated as a कृञ् affix (and not a तद्धित one) on the strength of its sphere of action (पचिकारप्रकृतः). Thus as a प्रातिपदिक

the derivative gets सुप् (सु, शी, जन् etc). Note also that the स of affix (कार) is significant and not an indicator. More over the affix not being an षाईवातुक, the base वा when कार is appointed after it does not elide by 'अतो लीकः—' (2372) nor does the very affix get इट् by 'षाईवातुकलोट—'. The term 'बहुल' in the rule being taken understood after the varttikas also some where the affix (कार) is not appointed after the alphabets, cp—'बल्ल शी' the enunciation of Panini for 'बकारश्च शी'. It is important to note also that the affix (कार) sometimes used after two or three letters taken jointly in the form of a word eig पञ्कार, वाकार etc (also काकार (क + वा + कार) etc. 'वादिक्'—This is the fourth varttika here. The affix इप् is appointed after the alphabet र takes effect—Thus रइप् = रेफः the affix कार also takes effect—रकार ; as the prohibition अस्त्रियम् 'वाउचइपः अस्त्रियम्' does not apply for the varttikas beginning from 'वाउचइपिदेवे—' and ending in 'मलर्वाङ्' here are enjoined not in the feminine sense but in that of masculine. 'मलर्वाङ्—' This is the fifth varttika here. The affix क् has to be stated taking place after the term मलर्वाङ् so as to give मलर्वाङ्, क्, becoming ईङ् and the final बकार being dropped by the rule 'यदेतिव' due to the expression 'बहुलम्' in the rule 'रोगाशायाम्—' (3284) although the affix क् is here not a लङ् affix but a क्त one, for the term मलर्वाङ्, though a अतिपदिक, is treated as a root. Note that here the affix क् is here appointed in the very same sense of the base मलर्वाङ्. Thus 'मलर्वाङ्, प्रत्ययः means the same as मलर्वाङ्, प्रत्ययः an affix impressing the name of मलर्वाङ्. Due to the

चतुर्थि of 'बहुलम्' sometimes the affix ह does not take place after मलर्ध्व as in 'ततो मलर्ध्व' etc sometimes it is used in the sense 'to be' (भावात्) as in 'वैमिन्नाह्नुवर्षीयात्' etc; others, however, hold that this ह is not what is enjoined by this varttika but what is expressed in the rule 'गडादिभ्य' (8362), 'इष्णादिभ्यः'. This is the sixth varttika here. This (२९) is enjoined in the feminine sense चाजिः—अज् + इच्, इजि due to शिञ् । अज् not being replaced by वी due to बहुल here; चाजिः—अज् + इच् । 'इच्—' This is the seventh varttika here. गापिः वप् + इज् a large tank ap—'गापो तु दीर्घिका'—Amara. सरे भेदः i.e. between the affix इष् and इज्; cp 'विमत्यादिर्निजम्' । 'इज्—' This is the eighth varttika here. कृषिः—कृच् + इज् no श्च due to शिञ्—agriculture. भिरिः गृ + इज् इज् and रपरज् of ऋ by 'ऋतश्चतुः' and 'उरण रपरः' ; भिरि is feminine and means to swallow but not mountain here.

मिव—[* प्रच्छदिका । प्रसादिका । विचर्चिका । शिरोऽर्पिः—इति तत्त्ववोचिनी संशयतः प्राडः । अत वसिः, गङ्गो, यमा अर्धे इति । शब्दचतुष्टयं नास्ति] । दीनास्त्रावामिति । धारोर्मुञ्च प्रत्ययो बहुलं स्यात् स्त्रियां प्रत्ययान्तश्चेत् कस्यापि दीनस्य संज्ञा भवतीत्यर्थः । बहुलपञ्चमात् प्रत्ययस्य कश्चित् प्रकृतिः कृषिदप्रकृतिरिति बोध्यम् । तथाचोक्तम्—

“कृषित् प्रकृतिः कृषिदप्रकृतिः कृषिदिनासः कृषिदन्तदेव ।

विश्वेविधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं नाहुस्तत्रां वदन्ति ॥” इति ।

प्रच्छदिकेति । कर्त्तुं वसने । प्रपूर्वादेशाद् अल । 'सुकोरनाकी' (१२४३) इति वीरकादिभ्यः । ततः स्त्रियां ठादि परे 'प्रत्ययस्यात् कान् पूर्वस्यात् इत्याद्यनुभः' (४६९) इति कान् पूर्वस्य अकारस्य इदादेशः । वमिश्चिज्चर्चनिर्देशः । अत वमिः गङ्गोत्याचर्चनिर्देशः यस्मिन् दवानाति । तत्त्ववोचिनामर्द्धमात् । प्रसादिकेति ।

मन्त्रेषु रसविरादिकं वक्षति 'सारवतीति विवक्षः । वक्षतेरदुपधत्वाद् 'वक्ष
उपधात्मा' (२२५२) इति उक्तिः । 'वक्षती' इत् प्रधातिका इत्यनन्तरं ।
वशा चतुर्भाविष्यत्प्रत्ययः वक्षति । प्रतीक्यति सुशुभं दुर्मेवादिकं प्रवर्तयतीति
विवक्षः । विवर्षिकेति—वर्ष अभ्यसने । उपसर्गवशात् प्रत्यक्षमस्ति 'चोमर्षे'
इति । 'पामा विवर्षिका' इत्यनन्तरः । अर्थोऽत्रविशेष इति यावत् । कृपितेति ।
बहुलपदवादिनि भावः । अर्धेति । शिरोऽर्धेतिरित्यत्र 'धातुनिर्देशोऽयम् । अर्धे
चिंसायाम् इति धातुः । अर्धेतिः शिन् । शिरोऽर्धेतिः शिरोऽर्धेति इत्यर्थः । 'सिन्धुवलय-
सिन्धु'—(२२६३) इति इट् प्रतिषेधः । 'धात्वर्थनिर्देशे'— इति—वार्तिकनिर्देशम् ।
धात्वर्थनिर्देश इत्यत्र क्रियानिर्देश इत्यर्थः । अत्र वार्तिकेषु 'रोगाख्यायाम्—' इति
उवाच 'बहुलम्' इत्यनुवर्तते इति व्याख्यातारः । तेन—क्रियानिर्देशे नान्ये स्थि-
धातोर्वहुलं अनुवृत्त्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । आसिक्तेति । आसितेभ्यश्च । टाप्
इदादेशः । प्राप्नुत । आसुमनित्यर्थः । शायिकेति । शयनमित्यर्थः । 'अर्धो
विशति' (२२७) इति उक्तिः । 'इक्ष्मत्तिपी'— इति इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् ।
धातोरित् प्रत्ययः शिप् प्रत्ययश्च बहुलं उवाच धातोः सप्तमे निर्देशे इत्यर्थः । इत्
आरम्भ 'मत्वर्षाच्छः' इति यावत् वार्तिकेषु क्रियामिति नानुवर्तते इति व्याख्यात-
भाकारे । पश्चिदिति यच् धातुरित्यर्थः । इत्वा निष्पन्नोऽयम् । प्रत्ययश्च क्त्वाद् गुण-
इत्वादेशः । पश्चिदिति । यच् धातुरित्यर्थः । शिप् प्राप्नुत । प्रत्ययश्च
शिप्वात् 'विकृति'— इति आर्षधातुकत्वम् । ततः 'कर्षरि यप्' इति शेषः ।
यद्यप्यत्र कर्षवाचकम् नास्ति तथापि 'उपसर्गात् सुनोति सुवति'— 'वर्षे' विपक्षेति
इत्यादिनिर्देशात् यप् । एवं भाषकमप्योरभावोऽपि कश्चित् यक् । यथा 'विभाषा
लोयते' इत्यादौ । अत्र किं लीलांको यक् निर्देशो न तु भ्रमा इति तत्रैव स्पष्टम् ।
यसु चित्तस्मान्मर्षादत्र उवाच इति वदन्ति । तत्र । विवक्षितः नान्यतिरिक्त्यादौ
विषयादिप्रत्ययश्च आत्मनिष्ठश्च न शिप्वा चरितार्थत्वात् । बहुलपदवादिनिर्देशो
कश्चित् । 'वक्षत्रम्'— 'सुप्तिकश्चिदर्थः सन्' ; 'मिथोऽन्तराष्ट्रान्' ; 'क्षत्रम्' च' इत्यादि
निर्देशात् । 'वर्षात् कार' इति । इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । निर्देशे इत्येवेति ।
वर्षनिर्देशे इति यावत् । तथाच—अ, क इत्यादि वर्षनिर्देशे कर्तव्ये च, क इत्यादिभ्यः

प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अत्रापि बहुवचनमिति बोध्यम् । अकार इति । 'अ' इत्यस्य निर्देश इत्यर्थः । ककार इति । क् च (क) इति अकारस्य प्रत्ययः । 'अ पुनरन्तरिवाच' व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति 'लघोबद्धाश्च' इति सूत्रे बोध्यम् । एवं वकारः, चकारः, एवकार इत्यादौ बोध्यम् । इह कार प्रत्ययस्य यद्यपि धातोरुत्तरं नास्ति विधानं तथापि भावनेकारपलात् तस्य ज्ञानसंज्ञा । ततश्च प्रातिपदिकत्वात् सुपुनपत्तिः । कार इत्यस्य ककारस्य भेद संज्ञा । प्रथोऽन्तमात्रम् । आकार इत्यस्य 'अ' इत्यस्य 'धातोर्लोपः—' इति लोपोन । प्रत्ययस्य धातोरपिहित-त्वेन आर्द्धधातुकत्वाभावात् । एवञ्च 'आर्द्धधातुकस्य इह वलादे'त्यस्याप्यप्रत्ययस्यैव इति बोध्यम् । वाचस्पत्यस्यस्यास्यमुहतेः कथितम् । 'अ प्रत्ययात्' 'अस्य धौ' इत्यादिनिर्देशात् । 'तस्मान्निधानाद् - एवमेव यतमनः' इति भारविश्च । रादिकः इति । इदमस्य बहुवचनं वार्तिकम् । वचनिर्देशे तस्य 'र' इत्यस्यात् प्रातिपदिकोदिक प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । रेफ इति । र इत्यर्थः । अत्र स्त्रियामित्य-स्यानुष्ठेयभावात् 'अस्त्रियाम्' इति निवेधानात् 'दासश्चविधिना' कार प्रत्ययोऽपि । रकारः । अतएव 'रकारादीनि नामानि व्यञ्जतो मत्त पार्थिव' इत्यादि संज्ञक्यते । बहुवचनस्यकारणानुष्ठेयः कथितम् । 'अमिहानिष्काराजिसदोपीरः' इति निर्देशात् । 'मत्वर्थो' इति इदमस्य पञ्चमं वार्तिकम् । मत्वर्थ इत्यस्यात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । बहुवचनानुष्ठेयस्य— बहुवचननादिति । अयं भावः—मत्वर्थ + क इति द्विने प्रत्ययस्य ईव अर्थे मत्वर्थ + ईय इति जाते आह गुणेन मत्वर्थेय इति स्थात् । इत्यपि तु मत्वर्थोऽय इति । न च 'यसीति अ' (३११) इत्यकारलोपात् 'मत्वर्थो' इति बोध्यम् । प्रत्ययस्याह ज्ञातसंज्ञकेन प्रातिपदिकस्य अतद्धितप्रत्ययभावाद् अमत्वर्थस्य तस्य (इत्यस्य) अत्राप्रत्यये । बहुवचनस्यानुष्ठेयस्य तस्य तद्धितविधयस्तत्रापि स्वस्याव प्रातिपरिति । मत्वर्थोऽय इति । मत्वर्थः इत्यर्थः । प्रत्ययस्य स्वार्थे विहितत्वात् । जतोः ('मनुष्य' इति प्रत्ययस्य) अर्थः यस्या प्रत्ययस्य अमत्वर्थः । अ एव मत्वर्थोऽय । बहुवचनस्य कथितम् । 'मत्तौ मत्वर्थे' इत्यत्र यथा । कथितं मत्वर्थं अस्यादपि-कः । 'अधिकोद् मत्वर्थोऽयात्' इत्यादौ यथा । कथितं ज्ञातं ज्ञातसंज्ञकं जितु 'अमत्वर्थ'.

(१३६९) इति विहितसहित एवेत्याहुः । 'इत्' अजादिभ्य' इति इदमत्र चठ्
 वार्तिकम् । अजादिभ्यो धातुभ्य इत् प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । अत्र स्त्रियामित्याहु-
 र्यते । स्वाख्यावात् । आभिरिति । अत्र - बाहुकादजेर्योभादीनाम् । प्रत्ययस्य
 पितादुपधाह्रिः । 'समुदायः द्वियः संयत् समित्याग्नि समिद्वयुधः 'इत्यमरः ।
 आभिरिति । अत्र स्यात्तत्त्वमने इति धातुः । 'इत्' अपादिभ्य' इति । इदमत्र
 वचनं वार्तिकम् । वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । आपिरिति । अत्र उपधाया
 इति ह्रिः । 'ह्रिकारान्—' इति प्रत्यये ङीष् । 'वापी तु दंघिका' इत्यमरः ।
 'अतश्चः भवेदकापो विगुणा पुष्करिणी सता' इति श्रुतिः । 'वाप्या आपिरपि अता'
 इति इत्युच्यते । आपिरिति । वसतेरिभ् । ननु इत् इत्यनेनैव सिद्धे चित्तवर्तिद्वय
 इत्यत आह—'हरे भिद' इति 'क्षित्यादेर्भित्' इति स्वरविधेयार्थम् इत्
 विधिरित्यर्थः । 'इत्' ज्ञाप्यादिभ्यः' इति इदमत्र चठम् चरनं च वार्तिकम् ।
 'क्षप्' इति कर्षतेरिका भिद्वेद्यः । कृदि प्रथमिभ्यो धातुभ्य इत् स्यात् स्त्रियामित्यर्थः ।
 कृदिरिति । क्षिप्रान् गुणः । 'दीयते क्षिप्रतया सत्वेतपतिता कृषिः' (मुश-
 राचसम्) । कृदिरिति । गृ इत्याह इत् । क्षिप्वाद् वृषाभावे 'मृतइदधाती'-
 रिति इत्यम् । रपरत्वं । निरिनि'रथं गवाधः करवमिति यावत् । नीचिनि'री'
 इत्यमरः । नावसत पर्वतार्थकः । अत्राचकलादिति बोध्यम् ।

३२८६ । संज्ञायाम् ॥ ३३१०८ ॥

दी— । अत्र धातोर्बुम् । उद्वालयकपुष्पमञ्जिका । * वरचा-
 पूरिका । अपूपविधेयः ।

When a संज्ञा is implied any root may take लृच् in the
 feminine sense. 'उद्वालयक—' The tearing of the flowers of the
 tree known as उद्वालयक । वरचा etc—seems to be interpolated.

भित— । संज्ञायामिति । संज्ञायां वाच्यतां धातोर्बुम् स्यात् । क्षिप्र-
 मित्येव । तस्याह—'उद्वालयक—' इति । उद्वालयकः क्लेशतकः । तस्या गुणवि-
 भक्त्ये विद्यते यदा क्षिप्यायां तस्या इव संज्ञा । भक्ष्यमेव भक्षिका । भावे क्लेशः ।

टापि प्रतायस्वत्—' (३६१) इति कान्पूर्वस्यत् इत् । उदात्तकमुष्वाजं
मन्त्रिका इति वा चिचट् । वेरयेति । सन्धे प्रथितोऽयमर्थः ।

३२८७ । विभाषास्थानपरिप्रश्नयोरिच्छ ॥ ३।३।११० ॥

दी—। परिप्रश्ने आस्थाने च गमिन् इत् स्यात् । चात्
गुञ् । विभाषीर्त्तयद्याप्राप्तमन्धेऽपि । कां त्वं कारि—कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः । सर्वाकारि कारिका क्रियां
कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गमिन् गणिकां गणनाम् । पाप्मि
पञ्चिका—पचरं पक्तिम् ।

When a question and an answer (as in a dialogue) is implied, any root, in the feminine sense, may take the affix इत्, as also गुञ्, (चक्); and from the utterance of विभाषा or option, it may take other affixes also (which are similar in the formation of feminine bases). Thus what sort of कारि (कृ + इत् इति by 'अचो जिहति' 254) कारिका (कृ + गुञ् इति) क्रिया (कृ + य by the कृञ्: यच् 3277) कृत्या—कृतिः (कृ + कृप् and कृ + कृत् due to योवविभक्त in 'कृञ्: यच् 3277)—have you done? || have done all sort of कारि etc. Note that कारि कारिका etc mean the same—thing here viz an action or achievement, although कारिका and कृत्या are seen to be used in other senses also. Cp व्याघ्रभूतिकारिका a small book of verse (on grammar) composed by Vyaghra-bhāṭi; and 'तत्र कृत्वा वधवाक् कविस्वामीनिवर्तिनीम्'—Then for his destruction we shall take to a sacerdotal performance, Note also that इत् etc may be used without the sense of a dialogue or a question and the corresponding reply. गमिन्—counting—गमिन् इत्—here. Here elision of च by 'चतो वीर'

being स्थापित by 'अचः परकिन्—' (30) no इति by 'अत उपधाया' (2282) takes place for the अकार of अच in that case ceases to be the penultimate. Similarly गणिका—counting गण + क्तुल + टाप् (463) गणना—with पुच by 'आसयन्—' (3284). No हिन् which is barred by वृच्। पाचि (cooking) etc—the affixes are इच्, क्तुच्, and अच् by 'विदभिदादिभ्यः—' (3981).

मित—विभाषेति। विभाषा आख्यायनपरिमन्त्रयोः इच् + च इति छेदः। आख्यायनम् उत्तरमदानश्च परिमन्त्रश्च इत्यः। तयोरिति सप्तमोदिवचनम्। तदाह—परिमन्त्रे आद्यानि वेति। अस्यान्तरत्वेन आख्यायनमन्त्रस्य सूत्रे पूर्वनिपातो विहितः। क्रमसु विवक्षित इति सत्वा परिमन्त्र इत्यस्यैव प्रागुपादानेन तत् आख्यायनस्य इति चेन्नम्। इच् च्यादिति। स्त्रियामिति शेषः। विभाषोक्त इति। अन्यथा अस्त्रियामिति निषेधाद् वास्तव्यविधेरप्रहत्या स्त्रियां विहितं कर्तृक्रियादयो न स्युरिति भावः। परिमन्त्रे आह—कां त्वं कारिस् इत्यादि। अकार्षीरित्यनेन अन्यः। आख्यायने आह—सर्वा कारिस् इत्यादि। कारिमिति। करोतेतिच्। 'अचो निचति' (२५४) इति इति। कारिकेति। करोतेतिच्। टाप् आत् पूर्वस्यात् इत् (४६३ सूत्र)। क्रियेति। 'कृजः य च' (३२७०) इत्यत्र लोपविभाषात् क्रिया, कृत्वा, कृत्येति स्वरम्। कारिकाकृत्यघोरर्णानरे सुमयि चत् क्रियापण्यायत् दृष्टव्यम्। अर्णानरत्वं तु सांख्यकारिका, 'ततः कृत्यां वधायास्व कारिण्यानोऽनिवर्तिनीम्' (विष्णुपुराणम्) इत्यादौ शब्दम्। एवमिति। परिमन्त्रे आख्यायने चेति शेषः। न सौम्य आख्यायनपरिमन्त्रयोरेव इत्यादय इति प्रतिपत्त्यर्थम्। किञ्चन्यथापि। 'क्रियासु युक्तै र्द्वयं चारचक्रयो न वचनीयाः प्रसक्तोऽनुजीविनि' (भारविः) 'इति कालिदासकृती—', गुणिगणनपदार्थे (पञ्चतन्त्रम्) इत्यादौ यथा। गणिमिति गणनामित्यर्थः। गणयतेतिच्। अतो लोपस्य 'अचः परकिन्—' (५०) इत्यनेन स्थापितव्याद् गणयतेराद्यस्य अकारस्य उपधात्वनिष्ठ्या 'अत उपधाया' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्ह्यभावात्। एवं गणिकामित्यर्थः। गणयामिति। 'आसयन्तो युच' (३२८१) इति युच्। जित् तु न। युचर् आद्यात्। पाचिस् इच्। इति।

प्रतिष्ठापयन् । इति । यच्चा—इत्युच्यते । चक ('विद्विदिदिदिः—') ।
वाचस्पतिः साधनिकानिधेयाभावात् किञ्चपि भवति । उक्तं उच्यते वाचस्पति—
'आधिकारादूर्ध्वं वाचस्पतिः कश्चित्ति । 'द्विवाचिचित्ति च' (१८८३) इत्यत्र ।

३२८८ । धर्मायाहर्णोत्पत्तिषु यदुच्यते ॥ ३३११११ ॥

दी— । धर्मायः परिपाटी क्रमः * । अर्हणमर्हः योग्यता ।
धर्मायादिव द्योतेषु शुक् वा स्वात् । भवत आसिका । धायिका ।
अथगामिका । भवानिधुभक्षिकामर्हति । कृणे—इच्छुभक्षिकां
मेधारयसि । उत्पत्ती—इच्छुभक्षिका उदपादि ।

धर्माय means order and अर्ह means fitness. Any root may
take कृ (चक) optionally in the भाववाच्य in feminine sense
when order (of action), fitness, debt (कृष) and causation
(उत्पत्ति) are implied. Thus भवतः—etc—i.e. your sitting, taking
rest and going ahead, respectively. कृ being चित्. इति takes
effect where it is due. Then टाप् etc as before. इच्छुभक्षिका उदपादि
the eating of sugarcanes was caused. उद + पद + कर्मणि कृत् ।

जित— । धर्मायति । धर्मायस्य अर्हस्य अथवा उत्पत्तिवति वचनात् उत्तरी
चतुष्पत्तिम् । सुख इत्यादिनामैव सिद्धे 'चित्' इत्यादीनामर्थे च सादितोऽर्थस्य चित्करणम् ।
धर्मायस्य उदपायः परिपाटीति क्रम इति च । अर्ह इत्याव भावे चक् । द्योत्येतत्त्वम् ।
कृणोति । एवे कृणु इति शेषः । भावे जित्वा च एताव इति वीक्षम् । कृणि
कृणि वैकर्म्येव रूपम् इति शब्दोदाहरणम् । धर्माय चाह—भवतः आसिकायादि ।
आसकं यदयम् अथगामिकेतायः । अर्ह—भवानिधु—इत्यादाहरणम् । कृणे अर्हम् ।
इच्छुभक्षिका उदपादीति इच्छुभक्षयमिच्छुभक्षिका । उत्पत्तीत्पत्तिः—कर्मणि कृति
उदपादीति । [* परिपाटीक्रमः इति तत्त्वबोधिकायाम् एकवाक्यतया निर्देशः] ।

३२८९ । आक्रोशे नव्यनिः ॥ ३३१११२ ॥

दी— । विभावेति निवृत्तम् । नव्यपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे ।

अजीवनिस्तो शठ भूयात् । अप्रयाधिः * । 'ह्रस्वस्युटो बहुलम्'
(२८४१) । भावेऽकर्तृश्च कारके संज्ञायामिति च निहसम् ।
राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शासयः । 'नपुंसके भावे कः'
(३०८०) ।

The term विभावान् occurred in the rule 'विभावान्—' (3287) has ceased to follow henceforth. Thus the rule means—Any root preceded by नञ् takes the affix चनि in the feminine sense when a curse (आकाश) is implied. Thus 'अजीवनिः—' May you, oh cheat, meet with non-living i.e. death, नञ् जीव् + चनि । अप्रयाधि—नञ् + प्र + या + चनि cessation of proceeding. Note that here क्तिन् may not apply as चनि bars it ; see the prohibition चक्षियाम् under 'वाचस्पयः—'. Here ends the feminine section (स्त्रियधिकारः)—।

'ह्रस्वस्युटो बहुलम्' (2841)—Although this rule has been explained before yet it is brought down here to remind the student that notwithstanding 'तयोरेव ह्रस्वह्रस्वयोः' (2833) which enjoin ह्रस्व affixes in भाव and कर्मभाव only, the rule 'ह्रस्वस्युटः—' by force of the term बहुल suggests that ह्रस्व affixes and सुट् may take place after roots in the senses of instrumentality (करण) locative (अधिकरण) etc as well. Thus करवे—स्नानीय चूर्कम्—a powder by which one takes his bath (करवे चनीव) and राजभोजनाः शासयः—the shali rice which are partaken of by the king (कर्त्रेण सुट्) ; 'नपुंसके भावे कः'—This just precedes the rule सुट् च below hence it is laid down here again.

नित—। आत्मीये इति । नञ् + चनिरिति च्छेदः । अथ 'विभावान्—'

(५३५१०) इत्यतो विभाषेति । आनुवर्तते व्याख्यातात् । वेदाङ्—विभाषेति । विभाषमिति । तुम् व्याप्यते—बन्धीति । चाक्षौष्ट्यं शापः । तस्मिन् गम्ये इत्यर्थः । अत्रापि क्लिप्तो भावे एव प्रत्ययः । अजीवमिति । अजीवनमित्यर्थः । सत्यमिति भावेत् । अमवाचिरिति । अमवाचमित्यर्थः । क्लिप्तं तु न भवेति । अस्तिवामित्युत्तरमिभाषा तस्य बोधत्वात् । अत्रापि चाक्षौष्ट्ये एवेति बोध्यम् । जमदग्निं हलपरलोपेन सञ्जीकारः । आमवाचिरिति क्लिप्तं तत्त्वबोधिनोस्तुः पाठस्तु आत्मः । गजो हलपरलोपेन अकारश्चैव प्राप्तेर्मे तु आकारस्तु । इति व्याधिकारः ।

‘कृत्यच्छट्—’ (२०४१—४१११३) इति एतन् भावेव व्याख्यातम् । उक्तं तु क्रममात्रत्वाद्गुण्यसम् । भावे अकर्तरि चेति । उक्तं हि ‘अजि च भावकारकयोः’ (५१५०) इत्यत्र ‘इत उत्तरं भावे’ अकर्तरि च कारके’ इति कृत्यच्छटो बहुलम्’ इति यावद् इत्यमपानुवर्तत इति । ‘तद्योरेव कृत्यकृत्यस्यार्थः’ (२६३३) इत्यनुसारात् भावकारकयोरेव कृत्यप्रत्यया इति नियमे सत्यपि ‘कृत्यच्छटो बहुलम्’ इत्यत्र बहुल-वद्भावात्, ततोऽन्यस्यापि कृत्या छट् च भवतीति मत्वा कर्मणि छट्समुदाहरति । राक्ष भुज्यन्त इति । पुनस्तत्तत्पदस्य इति गुणः । एवं कालि चनेन ‘भगवोर्धे चूर्णम्’ इति कारणे चनीयः । ‘नपुंसके भावे—’ (३०६०) इति । इदमपि प्राग्विद्यधिकारे व्याख्यातमपि क्रममात्रत्वाद्छट् च स्युत्तरम् समधीनगत्वायै द्वीपव्यसम् । ‘तद्योरेव—’ इत्यत्र सिद्धे तस्य भूत एव विहितत्वादस्य तु कालसासान्येऽपि प्रवृत्तेरुपयोगित्वं द्रष्टव्यम् इति तत्त्वबोधिनो विचारः ।

३२८० । छट् च ॥ ३१११५ ॥

दी—। हसितम् । असनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

The affix क as well as छट् (चम by ‘तद्योरेवभावे’) takes place in the भाववाच्य to form a base in the neuter gender. The सूत्रकार could have done with a single rule or योज as—‘नपुंसके भावे कसुटौ’ without breaking it into two ‘नपुंसके भावे कः’ and ‘सुट् च’. But in the former case, क also along with छट् would have

been carried into the next rule although it (क्व) has nothing to do therein ; hence to exclude this क्व and to carry क्वाट् only into the following rule 'कर्मणि च—' (3291), he separates the same (क्वाट्) from क्व.

मिति—। क्वाट् चति । 'नपुंसके—' (११११११) इति सर्वमप्यनुवर्तते । तेन नपुंसके वाच्ये चातोः क्वः क्वाट् च स्वाह भावे इति सूत्रार्थः । तदाह—इति संज्ञमिति । 'द्विवचनार्थे' इत्यनादिशे इत्यमिति । अन्ये च साधनान् 'नपुंसके भावे क्वाट्' इति एव धीगोष्ठः । नानु 'नपुंसके भावे क्वः' 'क्वाट् च' इति योगादयम् । तदाह—योगविभाग चतुर्थार्थ इति । 'कर्मणि च—' इत्याभ्यासद्वितीयाह-सूत्रार्थ इत्यर्थः । तच्चार्थे क्वाट् एव तदाह्वयः स्यात् । अङ्गते तु योगविभागे कामत्वायस्यापि निष्कर्मजननश्चात्राहुतिः स्यादिति भावः ।

२२८१ । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम् ॥

॥ २१११११६ ॥

दो—। येन कर्मणा (१) स्पृश्यमानस्यकर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे क्वाट् स्यात् । पूर्वेषु सिद्धे निष्कर्मसमासार्थे वचनम् । ययःपानं सुखम् । (२) शोदनभोजनं सुखम् । भक्ष पानादेव सुखम्, चन्दनानुलेपनं सुखमिति क्वः सत्यम् । यत्र संस्पर्शे विना सुखाभावस्तदर्थकः । यत्र साक्षात् परम्परया सुखं तत्रेति यावत् । कर्तुंरिति किम् ? शूरोः स्नापनं सुखम् । गेह शूराः कर्ता, मिश्रतुं कर्म । (३) कर्मणीति किम् ? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । स्पर्शात् किम् ? अग्निमुष्णस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणेषु समासः ।

When the term in the accusative or second case ending, having been touched by i.e. enjoying which pleasure of the

person of the agent is caused stand as an उपपद, a root may take the affix कृट्, (in the भावपाद्य) to form bases in the neuter genders. Although the previous rule 'कृट्, च' would meet requirement here yet the enunciation of this is to form a निव्यवसाय or an obligatory उपपदcompound as in पयःपानम् i.e. the drinking of which is pleasant etc.—the dissolution being पयः पौयन इति भावः कृट्. Similarly 'चोदन'—the taking of food being pleasurable. Well here as in चन्दनादुलेपन or smearing the body (all over) with sandal paste the pleasure arises from the very drink. How then the term 'उपपत्ति' in the rule becomes significant there being no question of contact here in the example. The answer is this—the rule is intended to apply in those cases where the want of contact causes want of pleasure or in other words where pleasure is dependent upon contact whether directly or indirectly. 'गुरीः—' the bathing of preceptor is pleasant—here the rule does not apply because here the preceptor is the accusative (गुरीः = कर्मणि नञी । गुरुः स्थापयति = गुरोः स्थापनम्) and not the agent. 'तुलिकायाः—' the rising of तुलिका (cotton) is amusing—here the rule does not apply because there is no कर्म, the verb स्था being intransitive (चन्द्रमसः) । 'अग्निकुण्डलः—' Here बह्मसूत्रेण reads—स्थानं किम् ? अग्निकुण्डलः—' । This reading is preferable as otherwise 'अग्निः—' would seem to be a counter example of 'जानवीति किम्' ; whereas it is not so as the term 'अग्निकुण्डलः' is an instance of कर्मणि नञी । 'अग्निकुण्डलः—' etc. means—sitting by the hearth is pleasant—here कृट् does not take effect in the way the rule suggests because here there

is no actual touch. The thing to know that श्रुट् here has not taken effect by the rule (but by 'श्रुट् च' only) is that there is all these three counter examples (गुरीः स्थापनम् etc) there is no compounding (as we have in 'पयःपानम्—') :

[N.B.—तत्त्वबोधिनी omits कर्मण्य here. The text beginning from 'श्रीरक्ष्मणं सुखम्' up to the end except 'कर्तुरिति किम् । गुरीः स्थापनं सुखम् । इह गुरुः न कर्षा, किन्तु कर्म' seems to be an interpolation for Tattwabodhini omits the portion and moreover, Shabdendushekhara cites 'कर्मणि किम् etc as its own expression or got from any other source and it does not explain 'कर्मणि किम् etc]

मित—। कर्मणि चेति । 'गुरु'स्यैवावे' इत्यानुवर्तते । वेनेति कर्मण्येवमेव सम्भवः । तदाह—येन कर्मकति । तत्र कर्म कर्तारं स्पृष्टति । अतः कर्मण्येव कर्तृत्वम् । ततश्च वेनेति कर्तारं दर्शयति 'सम्भवप्रतीति कर्मणि' इत्यानुवर्तते । सौम्यशब्दश्च कृतप्रतयाकलादिति द्रष्टव्यम् । अत एवाह—येन कर्मणा स्पृष्टमानसीति । एवं कर्तुरित्याह 'सम्भवप्रतीति—' इत्यानुवर्तते इदयोगात् कर्मणि नञो । 'कर्तुः शरीरसुखम्' इति चतुर्थसमासः । शरीरशब्देन कर्तुरित्याह एवमेव अन्वयात् । तथापि शरीर एव कर्ता । न तु ततः पृथक् कश्चित् । सन कर्तृसंज्ञा शरीरस्य सुखमित्यर्थः । न चैव शरीरशब्दस्य मनुष्यत्वात् कर्तृत्वस्य च प्रकृतौ शरीरशब्दस्य कर्तृत्वस्यैव । 'कर्तृवः' इति मनुष्यस्यैव एव प्रतीक्येति वाच्यम् । शरीरशब्दस्य चतुर्थसमासात् कृतप्रतयाकलात् । कर्तुरित्यनेन शरीरशरीरौ जीव एवाभिप्राय इति बोध्यम् । नन्वहो वद । तथापि 'श्रुट् च' इत्यनेन पूर्वसूत्रेणैव (३३३१५) सिद्धे 'कर्मणि च—' इत्यस्य आरम्भो व्यर्थ इत्याशङ्क्य आह—नित्यसमासाच्च चतुर्थसमासः । तथाच श्रुट् चेत्यनेन दीयत इति पाठम् । इति कृत्वा पयसः शानम् पयः पानम् इति चतुर्थसमास एव । अत्र तु पयः दीयत इति पयः पानम् इति नित्यः सूत्रस्यः (३३३१६)

समासः—उपपदसमासस्यापि (विश्वनाम्) । अतएव लुट् चेत्यनन्ता-
 न् न तावता । अन्वेयम् 'पयःपानं भुजङ्गाणां श्वसं विषमईमम्' इत्यादौ चा नतिरिति
 चेत् । 'कर्तुः शरीरसुखम्' इति सुखस्य चभावात् तान् कर्मणि चेत्यनेन लुट् । किन्तु
 लुट् चेत्यनेनैव । समासश्च षष्ठीतत्पुरुष एव न तु नियः । ननु संस्पर्शदेव सुखं
 चेत्तदाह्य मतिः । यथःपानमिच्छादी ते पानादेश सुखं तत् प्रतीत्य लुट्
 इत्याशङ्कते स्वयमेव—अथ पानादेशेति । न तु संस्पर्शदिव्यकारणः । समाधत्ते—
 यत् संस्पर्शं विनैति । सर्वथं पानादेशात् सुखम् । तथापि चादौ संध्यथः ततः पानं
 ततः सुखम् । तथाच संस्पर्शमूखमेव (पानं) सुखम् । अथ संस्पर्शः साक्षात्
 परम्परया ना भवत्विति भावः । तत्रेति यावदिति । तमेव सुखस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
 एवम् औदनभोजनमित्येवमपि बोध्यम् । औदनं भुज्जत इति ननु षष्ठी भावे लुट् ।
 गुरोः स्नापनमिति । अथ लुट् चेत्यनेनैव लुट् । तस्य कृत इत्यत आह—नेह
 श्रुतः कर्तेति । तथाच नुरं स्नापयति इति तिङ्शतान्तायां तस्यैव गुरोः
 कर्मत्वं तस्यैव 'गुरोः स्नापनम्' इत्यत कर्मणि षष्ठी । ततश्चानेन लुट्
 'गुरुस्नापनम्' इत्यापपदसमासश्च न भवति । तूलिकायाः इति—'इति'का
 तूलिकाः सेने'त्यामरः । अथ तूलिकायाः 'पयः' इत्यस्यैव कर्मोपपदत्वं नास्ति ।
 इत्यने च कर्मणोपपदे सूत्रमिति । येन कर्मणा तस्मिन् कर्मणेति व्याख्यानम् ।
 अतोऽन लुट् न । अत्रिङ्गुल्लोकेति—इदमुदाहरणमत्र चिन्तयम् । अत्रिङ्गुल्लोकेत्यात्र
 कर्मणि षष्ठीविभक्तौः कर्मणोत्तरस्य प्रत्युदाहरणत्वायीत्यात् । अतएव शब्दे नुगेखरी
 "कर्मणि किम् ? तूलिकाया उक्त्यानं सुखम् । स्पर्शात् किम् ? अत्रिङ्गुल्लोकासनं
 सुखम्" इत्याहम् । एवंच संस्पर्शदित्याहंवेदं प्रत्युदाहरणमिति ज्ञेयम् । नहि 'अति'
 ह्येवमेव वाऽङ्गेन स्पृशति । तस्यदाहकत्वात् । यद्यप्यपि स्पर्शः अत्रापि तथापि
 हस्तादिना यद्यप्यन्यः स्पर्शो नास्तीति सूत्रप्रवृत्तिरिति ध्येयम् । 'गुरोः स्नापनम्'—
 इत्यत्र प्रत्युदाहरणमस्त्वस्येनेन सूत्रेण लुट् नेति संज्ञायति । तत्राह—असमास
 इति । एषु समासाभाव एव लुट् चेत्यनेनैव लुट् शापयति । न तु कर्मणि
 इत्यनेन । एवंच शरीरसुखं किम् ? पुच्छपरिच्छेदने सुखम् । भोगिणी
 प्रीतिरनेति नावेत्येवम् ।

[अङ्गोद्भूतमोजनमित्यादेस्तत्त्वोदित्यामदर्थनात् कर्मणीति चिन्म इत्यादिः
अन्ते द्युमेखरेऽनुवादरूपेणोक्तत्वात् इदं इत्यपि सचित्रमित्येति प्रतिपत्तिः] ।

३२८२ । वा यौ ॥ २।४।५७ ॥

दी— अजेर्वी वा स्याद यौ । प्रवयणम् । प्राजानम् ।

The root अज् is optionally replaced by दी when यु (as in
कुट्) follows. Thus—प्र + अज् + कुट् = प्र + दी + अज् = प्रवयण blowing
or growing—गुण by 'सार्कवातुकाच्च'—, then अयादिय् ।

मित— वा याविति । 'अजोऽप्यजयोः' (२।४।५६) इत्यालोऽजेर्वी इत्यानु-
वर्तते । तदाह—अजेर्वी वेति । यौभानपद्ये प्रवयणम् । सार्कवातुकेति गुणः ।
अयादियः । इदमन्यथा व्यस्यतां माचो इति स्पष्टं अन्ते द्युमेखरे ।

३२८३ । करणाधिकरण्यायोश्च ॥ ३।३।११७ ॥

दी—। स्युट् स्यात् । इधमन्नश्चनः कुठारः । गोदीक्षनी
स्याली । खलः प्राक् करणाधिकरणयोरेत्यधिकारः ।

स्युट् after a root comes; in the sense of करण and अधिकरण.
Thus इधमन्नश्चनः—where by fuels are cut down i.e. = axes
(प्र + अज् + कुट् करणे) ; गोदीक्षनी—wherein cows are milked (दूध +
कुट् अधिकरणे and डोप् by 'टिड्ढाचञ्'— 570). Note that this (स्युट्)
supersedes वञ् (which was due by 'अकृतंरि च करणे—') and
bars अच् and अप्; due to its following upon धञ् : This करण
and अधिकरण extends as far as 'ईमहः सुङ्'— (3305-3.3.126). "

मित—। करणेति । स्युट् आदिति । जेषपूरयमित्यम् । करणे अधिकरण
च वाचो धातोर्लुट् आदित्यर्थः । अथ 'अकृतंरि च' इति प्राप्तस्य अवोऽपवादः
अजयो ह्यनुवादः बाधते । तदर्थं यतिं कल्पता 'अजमर्थो लोकोक्तः' इति
अल्लनी विप्रविधेय' इति । इधमन्नश्चन इति । इधमि एव अजोऽजेवेति विग्रहः ।

यथा प्रवच्यतेऽनेनेति प्रवचनः कुडारः । 'प्रधानं प्रवचन इति विग्रहः । अतः चरक
 कुडारः । अधिकारणे आह—'सीदीहसीति । नावः दुःखस्योऽस्त्विति वक्ष्यते वा विग्रहः ।
 खलः प्राक् इति । अतः व्याख्यानमेव ग्रन्थम् । 'इत्यदःपुत्रं अक्षरं अक्षरं च खलं'
 (३२०५—३११२६) इत्यतः पूर्वमित्यर्थः ।

३२८४ । अन्तरदेशे ॥ ८॥४१२४ ॥

दी—। अन्तःशब्दादन्तेन स्व वा स्यात् । अन्तर्हन्तम् ।
 देशे तु अन्तर्हन्तो देशः । अतुपूर्वस्येव । अन्तर्हन्ति ।
 तपरः किम् ? । अन्तरधानि ।

The नकार of अन् coming after the word अन्तः is cerebral if a country is not meant thereby. From the rule 'अन्तेरन् पूर्वस्य' (359-8.4 22) the term 'अतुपूर्वस्य' follows here also, so that अन् of न takes place when it (न) has got an अकार only before it and no other letter. Thus अन्तर्हन्ति where अ precedes न । The significance of तपरकरण (using त् in अन्) is explained by अन्तरधानि (अन्तः + अ + धानि)—was heart or struck within (अन् + कर्मणि लुङ्, त)—Where न following आ which is not included by अन् (अप—तपरस्यतुकासस्य) does not become अ.

सित—। अन्तरिति । 'रवाधो नीधः—' (८॥४१) इत्यतो 'नीध' इत्यनुवर्तते ।
 तदाह—अन्तः शब्दादित्यादि । न ॥ ४१२४ इति योगनीतम् । अन्तेरन्पूर्वस्य
 (८॥४१२२) इत्यतोऽतुपूर्वस्येत्यनुवर्तते इति मत्वा व्याचष्टे—अतुपूर्वस्येति । अन्
 अकारः पूर्वं यक्षादिति किञ्च । नकारादकारयेदं व्यवहितपूर्वकौ भवति तदा
 अन्ते प्रवर्तते । व्याचष्टे । अन्तर्हन्ति इति । अन्तराज्यं पूर्ववति स्यात् अन्ते न ।
 अन्तरधानि इति । अद्विनि अकारमात्रं नष्टाति । न तु व्याकृतमपि । 'तपरस्य-
 त्प्राचक्षते'ति विग्रहम् । अन्तेऽन्तेऽहरेः नकारात् प्राचाकृतस्य अन्तात् अन्ते न ।

अन्येतिनिमित्तः । अन्तःपूर्वाच्चनोः कर्मणि कृदि एवमचनम् । 'विश्वे पदः' इति चिन् । 'अन्त उपधायाः' इति इति । 'होक्तेरिति' कुलम् ।

३२८५ । अयनं च ॥ २४१२५ ॥

दी— अयनस्य योऽन्तःशब्दात् परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ।

The term 'अयनम्' stands for 'अयनम्'. Thus the rule means that of 'अयन' (इ or अय + कृट्, आदि) coming after the word अन्तर, is provided a country is not implied by the derivative. अन्तरयणम् going within etc.

अन्त— अयनं चेति । अन्तर्गते प्रथमा । तदाह—अयनमेति । 'एवाभ्याम्—' इति नर्तते । तदाह—न इति । 'नस्य' इति 'न तु देशे' इति च बोध्यम् । अन्तरयणमिति । अन्तर्गमननिमित्तः । आदि कृट् ।

३२८६ । पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ॥ २४१२६ ॥

३२८७ । क्वादेर्देहपसर्गस्य ॥ २४१२७ ॥

दी— द्विप्रत्ययपसर्गद्वौनस्य क्वादेर्देहः स्वाद् चो परे । दन्ताम्क्वाद्यन्तोनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अक्षीति किम् । सप्तपच्छदः । आकुर्वन्त्यविमन्नाकरः ।

Very often a root takes the affix च (च) in the कर्ण or अधिकरण शब्द to form a technical name or संज्ञा in the masculine gender (3296).

The root क्वादि (causative) becomes क्च (क्च) when it is bereft of two or more उपसर्गस्य preceding and has the affix च following. Thus दन्तच्छद = दन्त क्वादि + च (कर्ण) This is

without उपसर्गः । प्रत्ययः प्र—कादि च (करणे) a covering sheet. Similary परिच्छदः etc. समुपपत्तादः—No उल्ल of कादि as there are two उपसर्गः here. चाकारः—चा + ज + च (अधिकरणे)—a mine wherein people find business.

मित—। पुंलि संज्ञासामिति । अन्त्योपसर्गः । शीघ्रमेति । नायमुपसर्गः । विस्मयनादः । तेन प्रायश्चनम् । 'करकाधिकरणयोः' (३३४/११०) इति सूत्रस्याव-
गमनादः । तेन चापि करकेऽधिकरणे च प्रत्ययः (३२६६)

कादेर्ये इति । कादेः + चे + अहुपसर्गस्य इतिवेदः । शी उपसर्गो (अधिको वा) यत्र स उपसर्गः । तथा न भवतीति तादृशस्य कादेः (काद इत्यस्य) वा । 'सिचि क्रसः' (६४३/६४) इत्यती क्रस इत्यनुवर्तते । तद् व्याचष्टे—विप्रत्ययस्य उपसर्ग-
हीनस्येति । चे परे इति । चकार इत् । अकारान्तं तिष्ठति । क्रसः आदिति । कादेरुपधाया इति शेषः । 'ऊटुपधाया सोऽ' (६४३/८६) इत्यतस्तदनुवर्तते । एवं च कादिरिति श्रुत्यस्य न निर्देशः । किन्तु काद इत्यस्यैव 'इक्षुतिवी'— इतीका इति भावः । तथा सति 'एतेन केरेव क्रसः स्यात् । तत्सामर्थ्याच्च चिलोपो न कादिति व्याचक्षाणाः परास्ता इति शब्देन्दु शेषोऽप्युक्तः । इत्ताच्छ्रुत्यलोपनीकेति । तेनात-
मरथे प्रत्ययः । दन्तच्छद इति । उत्तरीऽपरी वा सोऽ इत्यर्थः । 'छे च' (१२४) इति तुक् । तस्य चत्वेन च । प्रच्छद इति । प्रच्छादनेनेति विग्रहः । अत्रापि करकेऽप्यप्रत्ययः । आवरणम् इत्यर्थः । एवं परिच्छद इत्यादि । समुपपत्ताद इति । संज्ञास्य इत्युपसर्गस्य प्रत्ययस्येति । सत्यपि क्रसोपसर्गः । प्रच्छद इत्यारभ्य एतदन्त-
तत्त्वबोधिनो नास्ति । अधिकरणे चकार इति । 'कौमुदी' इति चेन्निति । चा + ज + च चरति सिद्धे नृपः । चा कुर्वन्त्यस्मिन् व्यवहार इत्याकार चतुष्षिस्त्वानमिति तत्त्वबोधिनो ।

३२८८ । गोचरसंचरवह्व्रजव्यजापणनिगमास्य ३३३११८४

दी—। धाम्नामिपात्यन्ते । 'इलस' (३२००) इति वक्ष्य-
मास्यस्य व्यञ्जोऽपवादः । ग्रावसरन्तप्रमिति-गोचरो देशः ।

संचरन्तानेन सञ्चरो भार्गवः । वदन्तानेन वदः स्तब्धः । वजः ।
व्यजस्तालवृक्षम् । निपातनाद्धीभाषो न । आपणः पण्यस्थानम् ।
निगच्छन्त्यनेन निगमच्छन्दः । चात् कषः । निकषः ।

These words viz—गोचर, सञ्चर, वद वज, व्यज, आपण and निगम are irregularly formed with च in the करण or चधिकरणवाच्य । गोचर;—a field of fodder for cattle. Secondly proximity or neighbourhood. वजः—a good many. व्यजः—वि वज + च, here च is not replaced by वी due to निपातन. आपणः—market place. निगमः—the Veda. The चकार at the end of the rule suggests that कष also preceded by च takes च irregularly ; निकषः—a touch-stone. Note that this supersedes the following rule 'हलश्च' (3309) which directs चम् ।

नित्य—। गोचरेति । 'पुंसि संज्ञायाम्—' इत्येव सिद्धे किञ्चनमिदमित्यत आह—इत्येति । हलन्त्योऽप्योऽन्त्येन वज येवञ्चः । गोचरीदेश इति । आभिसाधिकोऽयमर्थः । लाघविकार्यस्य विषय इत्येव । 'अवाङ्मनसगोचरः' इत्यादौ दर्शनात् । 'गोचरा इन्द्रियाधीन' इत्यमरः । यथा ग्राहः चक्षुरादीन्द्रियाणि चरन्त्याभिमित्ति विवक्षः । तथात्वे इन्द्रियविषय इत्यर्थः । 'स्वप्नं पञ्चकागवकुदिङ्' नेत्रप्रतिधूलि । कल्पद्रुमो स्त्रिया पुंसि गौः इत्यमरः । वजः संज्ञः । वजसंज्ञोऽयम् इति । विपूर्वादन्तेर्चः । 'अजेन्यवचपीः' इति ग्राहः प्रथमस्य इत्याह—निपातनादिति । व्यजकृन्त्येति विवक्षः । आपणः पण्यस्थानमिति । आपणनाभिम (व्यवहारं कुर्वन्ति) इत्यधिकरणे प्रत्ययः । निगच्छन्त्येति । चविमच्छन्ति येन प्राप्नुयन्तीत्यर्थः । कन्ती वेदः । सूत्रे चकारकरणफलमाह—चात् कष इति । निपूर्वादिति शेषः । निकषन्ति अस्मिन्निति निकषः । आवाचनिकेन । आवाचनिकः कषः इत्यमरः ।

॥ ६४६ ॥ अथैतुस्तोत्रं ॥ १३१२२ ॥

दी—। अवतारः कृपादेः । अवतारो जवन्विता ।

अन् after त् and क् preceded by अव, comes in very often (प्रायेण) in the sense of a class name in the masculine gender (पुंसि संज्ञायाम्) in the कर्त्तृ or अधिकरणवाच्य । अवतारः—अव त् वञ् (कर्त्तृ)—a step—whereby one goes down (and comes up) as in a ghat etc. अवतारः—a screen (कर्त्तृ वञ्) । This (वञ्) stands under 'पुंसि संज्ञायाम्' (3296).

नित—। अथ इति । 'अव' इत्युपसर्गे उपपदे त्, क् इत्याम्बो कर्त्तृवाधिकरणे वञ् स्मात् पुंसि संज्ञायाम् इत्यर्थः । तुस्तोरिति पञ्चमर्थे नही । चापवादः अवतार इति । अवतरन्ति अनेनेति विग्रहः । सोपानमित्यर्थः । अथ 'रामानुजः कृतवतो मयमावतारमिति "परीवादमवावतार" इति च । बाहुल्यवाद भावे वञ् । यदा मायानुज्ञेः क्वचित् अवज्ञायामिति । अवतरवीत्यवतार इति अवतारो विभूतिमान् राधादिः । अथ कर्त्तृव्ये वञ् ।

॥ ६४७ ॥ इत्यन्ताद् वञ् स्यात् ।

दी—। इत्यन्ताद् वञ् स्यात् । चापवादः । रामंते योगि-
नोऽस्मिन्निति रामः । अपस्तुव्यतेऽनेन व्याख्यादिरित्यपामार्गः ।
विमार्गः समूहनी ।

अन् after इत्यन्ते or consonant-ending roots is attached very often (प्रायेण) in the कर्त्तृ or अधिकरणवाच्य when a particular name in the masculine gender (पुंसि संज्ञायाम्) is sought for. Thus रामः, अपामार्गः (medicinal herb)—अप स्तुञ् + वञ् (कर्त्तृ) इति by 'स्तुञ्' (3473), & for क् by 'वञोः क्' (3473).

नित—। इत्यन्तादिति । पूर्वशाब्दे वञ् अपस्तुव्यते । तदाह—

इत्यस्यैति । आषाढ इति । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (१२२६) इत्यत्र विहितस्य
ब्रह्मपवाद इत्यर्थः । अतएवान्न 'करणाधिकरणयोरेति, पुंसि संज्ञायाम् प्राद्वेष'
आनुवर्ततइति बोध्यम् । अत एवाह—रमणे योगिनोऽभिधिति । अत्र चधिकरणे
चम् । 'अत उपभाषाः' इति इति । करणे आह—अपञ्चव्यतिरेकेति ।
नान्यत इत्यर्थः । अपानमर्गवैद्यक्योक्तयोपधिविशेषः । 'तुष्टुधूपानामर्गविरु-
द्धाग्निनीयपाभवाकृतव्यापरी सन्ता । इत्येनं श्लोकां प्रकरोति सान्धवं विभिर्दिनैः
श्रीकसहस्रधारिणम्' (आनुवर्त संवदः) । वजीरिति कुलम् । अलीङ्गिहिति
(२४०६) इति ।

३३०१ । अध्यायस्यायोद्यावसंहाराच्च ॥ ३।३।१२२ ॥

ही—। अधोयतेऽस्मिन् अध्यायः । निधन्तुद्युवन्ति संह-
न्त्यनेनेति विग्रहः । 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्'
(वार्तिक) ।

The words अध्याय, आष, उद्याव and संहार are irregularly formed
with चम् in the करण or अधिकरण वाच्य in the sense of a संज्ञा in
the masculine gender. Thus चम् supercedes च. अध्यायः—अधि—
इ+चम् (अधिकरणे) a chapter. नि+इ+चम् (करणे)—justice,
उद्यावः—उद्यु + चम् (करणे). संहारः—सम्+इ+चम्—anything for
collection. संहारः—destruction is, however, with चम् भावे—by
बाहुल्यक. 'अवहार'—This is a Varttika. The words अवहार, आचार and
आवाय (आ+वि—चम्) have to be enlisted herein as they are
irregularly formed with चम्. Kasika says—"एवं अवहारः
अनुवर्तसमुक्तयार्थः" ।

नितः—। अध्यायैति । अध्याय, आष, उद्याव, संहार इति चत्वारः शब्दाः
संज्ञायां पुंसि करणाधिकरणयोः चङना निपात्यन्ते । ब्रह्मपवादः । अधिपूर्वकः
इह चङ्यवने निपूर्वक इह शतौ, उतपूर्वको यु निचये, समपूर्वको उहश्चये इति प्रमेयः

साधनः नियन्तीति । नितान्तानेनेति भावः । उद्यमशानेनेत्यादिः क्रमः ।
 यवहरति सायिकम् । यवहारः, यावारः यात्राय इत्येतेषां निपात्यमाह यवकार्ता
 यवकार्ता । यवकार्ता यवकार्ताय इति इति ।

३२०२ । उदकोऽमुदके ॥ ३११२२ ॥

दी— उत्पूर्वादन्ते घञ् स्यात्तु उदके । हृतमुदच्यत
 उच्च यतोऽस्मिन्निति हृतोदकचर्ममयं भाण्डम् । 'अमुदके' किम् ?
 उदकोदचनः ।

घञ् after घञ् preceded by उद is employed in the senses as
 above (करणविभक्तयोः पुंसि, संज्ञायाम्) provided the term उदक
 does not lead as an उपपद. Thus हृतोदकः—a leather pot for
 storing ghee within—हृतं चत् घञ् घञ्—क by 'चकोः कु' । घञ्
 supersedes घ under पुंसि संज्ञायाम्—' । उदकोदचनः—उदक + चत्—घञ्
 + कुट् (घञ्)—any pot for storing water—Here घञ् is prohi-
 bited from taking place due to the existence of 'उदक', and घञ्
 being prohibited घ was expected to take effect but as घ and घञ्
 are nearly alike there being no difference in respect of
 formation कुट् (in the sense as above) come in by 'चासङ्गः—' ।
 'हृतोदचनः' also is allowable says some one; but Nagesha seems
 to be against this.

नित— उदक इति । अतुल्य इत्युपपदत्वेन विहितः । उदकचर्म
 उपपदोऽसति घञ् च उदकचर्मो निपात्यत इत्यर्थः । विहित्याह—उत्पूर्वादिति ।
 हृतमुदच्यत इति । हृतस्य उदक इति तु यं विदधीतच्यमिति भावः । हृतोदक
 इति । घञ् + चत् + घञ् + घञ् (अस्मिन्) 'चकोः कु' इति कुलम् । अत्रापि
 करणविभक्तयोर्दिशि, पुंसि संज्ञायामिति, अतुल्यतुः इति भवत्यम् । तेन घञ्
 'पुंसि संज्ञायाम्' इति, अत्रापि । अत्र, अत्रापि हृतोदचनः (कुट्)

इत्यपीति चवित् । 'आधिकारादूर्ध्वं वाऽस्यपदिभिः चवित्' इत्यनुसारादिदमिति बोध्यम् । नाविमक्षु जेदमनुमन्यते । उदकोदधन इति । उदकमुदधते उद्वियते । अतिविश्वधिकरणे सुष्टु । जलपावनिमर्थः । न च घञो घापवादत्वाद् घञि प्रतिषिद्धिं च एवात्र भाशेतीति सङ्कितव्यम् । प्रतिषिद्धिस्तान्मर्यात् चक्षुष्यप्रभङ्गेः । यद्यपि घञोऽस्ति विशेषः । तथापि नेह आह्वयितः सोऽस्ति । सम्योरेव चित्करणस्याप्य कुलस्य सप्रयोगवत्त्वात् । न च स्वरि विशेषः । अस्ति सति यथा जनीदतता भवति तथा घञि अपि सति आवादिस्वरिण्य भवोदात्ततैवेति सनाभात् ।

३३०३ । जीतमानयः ॥ ३।३।१२४ ॥

दी—। आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेखानायः । 'जालम्' इति किम् ? आनयः ।

The word आनय in the sense of a net is irregularly formed with घञ् in the कर्षणार्थ as a technical name in the masculine gender—आनौ + घञ्. आनयः—with घञ्-bringing.

नित—। जालमिति । तस्मिन् वाये आनय इति—जालं पूर्वात्रयतेर्बन्धि दुंसि संज्ञायां करणे निपात्यत इत्यर्थः । 'चनो जियति' (२५४) इति इति । आनय इति । 'त्रिबीभुवोऽनुपसर्गे' (३१८५) इति निषेधाद् 'एरच्' इत्यच् । आनय आनयनमित्यर्थः ।

३३०४ । खनी घ च ॥ ३।३।१२५ ॥

दी—। चाद् घञ् । आखनः—आखानः । चित्करण-मन्थतोऽप्ययमिति आपनार्थम् । तेन भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणी घः—खल इत्यादि । खनेड-उरेकेकावका याथाः (वार्तिक) । आखः—आखरः—आखः निष्कः—आखनिकश्चकः । एते खनित्वयचनाः ।

The root खन् takes खञ् as also च in the way as above (कारणाधिकरणयोः पुंसि, संज्ञादि). Thus खाखनः (च) and खाखनः (खञ्) both the affixes are employed in the कारणादयः the dissolution being खाखन्यति खनेन—a digging instrument. चित्करणम् etc.—The drift is this—The चित् or च dropping affixes and खञ् are enjoined after खन् but it has no च or ख that may be replaced by क or ग due to this चित् करण by 'चञोः कृ—', Hence although चित्करणम् fails here (in the case of खन्) yet it has been adopted here to suggest that the affix च may be appointed after any other root (निष्करीरिणि) e.g. खन् + च = खचः— a foot (पदम्). Others however explain पदम् is not a meaning of भ्रम but another word with च (पद) and add that hence it is that पदम् is neuter for by 'पुंसि संज्ञादि'— it would have been masculine 'पदः' and not neuter 'पदम्' (See Tattwabodhini). Nagesha seems to be favourable to our position when he says 'भ्रमः पदमिति क्वचित् प्रयोगः'. By this suggestion (ज्ञापन) we have also अधिकरणे च after the roots खल्ल सचयै etc. 'खनेर्हकारेकेक्यकाः—' This is Varttika here meaning the affix ख ऊरु, इका and इकाइका have to be mentioned taking place after the root खन् in the ways as above. Thus खाखः (खा खन् च the 'खि' -portion eliding due to हिस्र or elision of ख्) खाखरः (खा—खन् ऊरु—Similarly) खाखनिकः (खा खन् + इकाः) खाखनिकवकः (खञ्—खन् + इकावकः)—all these affixes are employed in the कारणादयः and each of the derivatives means a digging instrument.

नित्—। खन् इति । च इत्यभिधानिकी निर्देशः । 'चञे—' (२२६२—२२६२०) इत्यंशो चेज् अनुपपत्तिः । 'करणधिकरणयोः' इति । 'पुंसि संज्ञादि' इति च । तेन कारणादी पुंसि संज्ञायां कृतनिर्देशः च ह्रस्वनिर्देशः । 'खाखन इति ।

आह्वयतिऽनेनेति । करणे च । अग्निमन्त्रित्वेः । आह्वय इति । करणे च ।
 आह्वयद्वयेः । 'कत उपाधायाः' इति इति । अनु अह्वयतेऽनेन भवत् ।
 चित्कारककर्मलाभादेऽपि चित्कारकस्य आह्वय इत्यत्र उपधावतिप्रत्ययकलात्, च
 चेति चित्कारकस्य व्यर्थम् । न हि अह्वयतो चकारो कश्चिदिति शेष 'अतोः कृ—'
 इति कृत् विधीयते इत्याहङ्क चित्कारकप्राप्त्याह—अह्वयतोऽप्ययमिति आपनार्थ-
 मिति । अन्यतः अन्यस्मादपि प्रातीत्यर्थं च प्रत्ययो भया आदित्येतद् आपयितुमित्यर्थः ।
 आपनमेवाह—तेनेति । भवेः भव इति । अह्वयतेऽनेनेति करणे च । अतोऽपि
 कुलेन भः । तस्य विवरणं प्रदमिति । 'भगः पदमिति कश्चित् प्रयोगः' इति नाग-
 ररसात् । तत्त्वतोऽपि नीकारादयस्तु पदमिति घातम् सदाहरणान्तरम् इति मत्वा—
 पदाने (गत्यने) चनेनेति पदम् । करणे च । अह्वयत् आपनमादत्तं प्रत्यये सत्येव
 पदमिति नपुंसकम् । करणाधिकरणयोः 'पुंसि संज्ञायाम्—' इत्यनेन तु पद इति
 पुमानेव आदित्याहुः । आपनस्य अधिकरणे पदमुदाहरति—सद्य सद्ये इति ।
 अह्वयति अह्वयतेति अह्वयित्वेति विग्रहः । 'अह्वयतेऽनेनेति' इति आह्वयमिति ।
 अह्वयतेऽनेनेतिः क, कृत्, इक, इकचक इत्येते चकारः प्रत्ययाः प्रत्ययेऽर्थे चकार्या इत्यर्थः ।
 आह्वयः आह्वय इति । पूर्वस्य आपुर्वात् अह्वयतेऽनेनेति । अह्वयत् तु चरः । अह्वय
 सामर्थ्यादभस्यापि टेषोपः । अह्वयोरपि अह्वयमर्थः । आह्वयतेऽनेनेति प्राग्वह
 विग्रहः । करणे प्रत्ययो । एवम् इति इत्यनेन च प्रत्यये—अह्वय आह्वयित्वः—आह्व-
 यित्वक इति । प्राग्वहत्वे विग्रहो । एते इति अह्वयवचनाः अह्वयार्थका इत्यर्थः ।
 अह्वयमुच्यते एमिति करणं कुट् ।

२२०५ । ईषदुःसुहृ कृच्छाकृच्छार्थेषु सख ॥ २११२२३ ॥

द्वौ—। करणाधिकरणयोरिति निष्ठसम् । एषु दुःसुहृ-
 यषूपपदेषु सख स्यात् । 'तयोरेव—' (२८१३) इति भाषे
 कर्मणि च । कृच्छ—दुष्करः कटो भवता । कृच्छ—भवता
 ईषत्करः—सुकरः । 'निमिमीक्षियां सखचोराच' इति आह्वय

(धातुविक्रमः) । ईषत्तमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः ।
मयः । लयः ।

The expression 'करवाधिकरणवी' occurring in 'करवाधिकरणवीर्य' (3493) ceases to follow hence. Thus the rule means—any root may take the affix खल् in the भाव or कर्मवाच्य by 'तयोरेव—' (2833) when the terms ईषत्, दुर् and सु, denoting ease (ईषत् + च) and difficulty (दुर्), stand = उपपदसः. Thus in the sense of difficulty, 'दुष्करः—' etc a mat can hardly be made by you. In भवता the case-ending is द्वीया as वद्भी is barred by the rule 'न-कोष्ठाद्यनिष्ठास्यर्थे द्विनाम्. Here वल् is to be accounted for by 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (355). In the sense of चकच्छ or ease—'भवता ईषत् कारः—' it can be done with ease by you. 'निनिमीक्षिषामि—' This is a Varttika here. It has to be said that the roots मि, मी and मी preceded by नि cannot, (by 'मीनातिमिनोतिदोकांश्चपिच' and 'मिनात्ता लोपते.) have their व or ईरु replaced by म् when the affixes खल् and चच् follow them in the above senses. Thus ईषद्विषयः, ईषत्—मि + मि खल् भावे or कर्मणि; दुष्प्रमयः (दुर् प्र मी खल्), सुविलयः (सु—मि—मी + खल्—etc) are without चाच् or चाकार as, also निमयः (मि—मि चच् by 'परच्') मय (मी चच्) and लयः (ली + चच्)

नित्यः । ईषत्, सुविलयः । ईषत्, सु इत्यभयं तु सुखार्थकम् । योपयतादव
एवात चयविधान इति संदाहरणम् । खल्, खल्, खल् ईषत्, दुर्, सु
इत्येव उपपदस्य भावः । खल्, आदिगर्भः । करवाधिकरणवीर्येति—यम् आख्यानमिव
भार्यमिति भावः । नन्व ईषत्तमयः कर्तारि कर्म इति कर्तारि कर्म खल् विधीयते ।
अत्राह—नन्व ईषत्तमयः कर्तारि कर्म इति कर्तारि कर्म खल् विधीयते ।

दुष्कर इति । दुःपूर्वात् करोतिः कर्मणि खल् । 'चावैवातुमाह'— (२१६५)
 इति गुणः । 'अवसानयोः—' (७७) इति ऐक्यस्य चित्तवर्तीयः । इदुदुपधस्य
 चाप्रत्ययस्य' (१५५) इति विशर्जक प्रकारः । एवमौषत्करः सुकरः । न लोकेति
 यडोमिषेषाद् सवत्येव कर्तृणि तृतीया । भावे सुकरं लयेत्यादुदाहरणम् ।
 कर्त्तृत्वादि किम् । ईदत्काद्यम् । अथ ईददित्यल्लक्षणम् । 'निमिमीलियाम्—'
 इति कर्त्तृकमिदम् । खल्लि चणि च प्रत्यये परे निम्नैश्च 'डुमिक्' इत्यस्य
 'मीक्' इत्यस्य, 'लीक्' इत्यस्य 'चास्' इति वक्ष्यमित्यर्थः । 'सीवातिनिमीतिदीकः'
 खपि च' इति 'निमावादीयतेः' इति च प्राप्तम् 'चास्' चनेन प्रतिविध्यते इति क्रियम् ।
 चामि भावे कर्मणि च प्रत्यये । सप्त खलि चडाहरति—ईषक्तिमवः (ईषत्—
 नि—नि + खल्) दुग्ममवः (दुग्—घ—मी + खल्) घर्षं प्राग्वत् । सुविलयः (सु—
 मि—मी + खल्) चनेन मूत्रेण ('ईषद्ःसुधु—' इत्यनेन) अथ खल् । चचिडाहरति—
 निमवः इति । 'एरच्' इत्यच् । मयः । लयः इति । पचाद्यच् 'एरच्' च इति
 भाग्यः ।

२३०६ । उपसर्गात् खल्लुचयोः ॥७१६३॥

दी— । उपसर्गादेन लभेनुम् स्यात् । ईषत्प्रत्ययः ।
 दुष्प्रत्ययः । सुप्रत्ययः । उपालम्भः । 'उपसर्गात्' किम् ?
 ईषत्प्रत्ययः । लाभः ।

ननु takes the augment नुम् provided it comes after an उपसर्ग
 only when the affixes खल् and खल् follow the root in भव etc.
 Thus ईषत्प्रत्ययः—easily found—etc. खल् in the कर्मण्यच् with नुम् +
 उपालम्भः— उप + चालम् + चल् + (सावे) नुम्— a rebuke. ईषत्प्रत्ययः
 (खल्), लाभः (चल्)—No उपसर्ग so no नुम् ।

नित— । उपसर्गादिति । खल्लुचयोः इत्याहः सप्तमीतिवचनम् । खलि
 चणि च परे इत्यर्थः । 'लभेय' इत्यसौ लभेरिति । 'इदियो नुम्—' इत्यसौ नुमिति
 चाभिवर्तते । तेन व्याचष्टे—उपसर्गादिति । उपसर्गजन्योः खलि चणि च मूर्तिः चलि

येषां ननु 'लभेय' इमेव सिद्धे ह्येव अर्थनिवाहनाच्चाह—(उपसर्गात्) इति ।
तथा 'लभेय' (१३५५) इत्युपसर्गो मूलमिति वा ननु प्रसज्यत ननु उपसर्गे
सत्येति भावः । ईदृशप्रसङ्ग इत्यादि । एवमिदं 'ईदृशः सुबु' इति भावे कर्त्तव्य
वा सत्यम् । लभेर्नृन् मिच्छादत्तादिवः परः । अनुस्वारपरसम्बन्धी । उपसर्गश्च इति ।
अत भावे चम् । नमः प्राक् प्रख्या अकारोपधत्वाभावाद् 'अत उपधायाः' इत्याद्या-
प्राप्तेर्निर्णयः । ईदृशमिति । भावे चम् । उपसर्गाभावाच्चमभावः । साम इति ।
भावे चम् । प्रागव्ययभावः । "इदल्लभ्यात् विकारिण्यङ्गाः" इत्यादिरार्थः ।

३३०७ । न सुदुर्मयां केवलाभाम् ॥६॥१॥७८॥

दी— उपसर्गात्सररहिताभ्यां लभेर्नृन् न स्वात् खल्वभ्योः ।
सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभाम् किम् ? सुप्रलभः ।
अतिदुर्लभः । कथं तर्हि अतिसुलभमिति दुर्लभमिति । यदा
अतौ कर्मप्रवचनीयो तदा भविष्यति ।

The augment नृन् is not allowed to लम् if सु and दुर् prece-
ding the roots are not joined by any other उपसर्क—when खल्
and हल् follow. Thus सुलभम् and दुर्लभम्—with खल् but without
नृन् as सु and दुर् are singly used.—But in the cases सुप्रलभः,
अतिदुर्लभः—लम् gets नृन् because the उपसर्का सु and दुर् are joined
by प्र and अति, hence the prohibition (of नृन्) does not apply.
अतिदुर्लभ, अतिसुलभ etc, however, are grammatical (सप्तु) only
when सु and अति are कर्मप्रवचनीय (in the sense of worship or
honour—पूजार्थक) so that in that case, the prohibition of नृन्
applies but not otherwise.

नित— न सुदुर्लभमिति । केवलसम्बन्धित्वेन ह्यङ्गत्वे उपसर्गात्सररहिताभ्या-
मिति । 'लभेय' इति नृन् नृन्—इत्याद्या लभेरिति नृन् इति वा नृन्त्वैव ।
युग्मं सुलभं खल्वभ्योरिति च नृन् नृन्—लभेर्नृन् नृन्—लभम् । सुलभम् । दुर्लभम् ।

भावे सङ् । केषवादिति । तुमो निषेधः । उपसर्ग इति । आर्यो मनुदाहरण-
मिदम् । प्रेषपसर्गान्तरसङ्घितत्वात् तुमो नास्ति निषेधः । विलीयते मनुदाहरति
चतिसुखम् इति । यत्र अतिरिक्तधिकम् । चतो तुम् । अतिसुखमपतिसुखमिति ।
उपसर्गान्तरसङ्घितत्वात्पि कथमत्र तुमो निषेध उपसर्गान्तररहित एव तन्निवेद्यादिकि
प्रश्नः । समाधत्ते—यदा सती कर्मप्रवचनीयी इति । 'तुः पूजायाश्च' 'अतिरि-
क्रमेणे च' इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । एवमनयोः कर्मप्रवचनीयत्वेन उपसर्गत्व-
भावात् केषवाध्यायेन सुखीयौ लभेः स्वस्वपरत्वात्तुमिति भावः । अन्यथा अतिसुखम्
'अतिसुखम् इत्येव । सुखोऽपसर्गत्वप्रतिषेधात् । कर्मप्रवचनीयत्वात्तुमनादापि
भविष्यति इति चेन्न । 'अनवीरुपसर्गत्वं' प्रति केषवतदात्म्यत्वात् । सुखैर्भविष्यति तु
सुखीयात्तादित्येति विवेचयान् सिद्धमिति कैश्चिदिति भावेन स्पष्टम् ।

२३०८ । कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥३॥१॥२॥७॥

दी— कर्त्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृजोः सङ्
सङ्गात् । 'यथासंख्यं' निश्चयं । कर्त्तृकर्मणो च धातोरप्यवधानेन
प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । 'कर्त्तृकर्मणोश्चार्थयोरिति
वाच्यम्' (वार्तिक) । खित्वाभ्यम् । घनाट्टेन आत्येन दुःखेन
भुयते दुराट्टंभवम् । ईषदाट्टंभवम् । स्वाट्टंभवम् । इषदाट्टं-
करः । दुराट्टाद्वरः । स्वाट्टंकरः । 'चार्थयोः' किम् ? घाट्टेन
सुभूयते ।

When a कर्ता and a कर्म as well as ईषत् etc. stand as उपपद the
roots सू and कृञ् take the affix सङ् in the भाववाच्य and कर्मवाच्य.
यथासंख्यं निश्चयं—This is the statement of the Bhasbyakara. The
drift of it is this—The authors of Kashikā, Nyāsa (Jinendra-
buddhi) and Padamanjari (Haradatta) and others explain
that सू and कृञ् will take सङ् when कर्ता and कर्म along with ईषत्,

इद् and सु precede as उपपद in order. In other words, when an agent (कर्ता) along with any of ईषत्, इद् and सु precede as an उपपद the root भू will take खल् and when an accusative (कर्म) along with any of ईषत्, इद् and सु lead as an उपपद the root क् will take खल्. This explanation has been accepted by the author of Prakriya-Kaumudi and he also has been followed by others. As this exposition is, however, against the statement of Bhashya as above, So Bhattoji rejects it and follows Bhashya. In the latter (or भाष्यकार's method of) explanation भू as well as क् may take खल् no matter whether an agent or an object along with any of ईषत् etc lead as an उपपद. Now to reply the rejoinder whether of the five (कर्ता, कर्म, ईषत्, इद्, सु) any of the first two or any of the last three will take the lead in the sphere of application; he says कर्तृकर्मणोः— That is कर्ता and कर्म should be used invariably before the root (भू or क्) with ईषत् etc before them. Thus ईषत् etc will lead and कर्ता and कर्म will follow them (and last of all सु or क् will take place).

नित— कर्तृकर्मणोऽपि । कर्ता च कर्म च तथीरिति संज्ञाधिक्यवचनम् । कर्तरि कर्मणि चेत्परः । अत्रानयोः उपपदत्वमेव । कर्तरि कर्मणि चोपपदं ईषत् । न तु कर्तरि कर्मणि च प्राप्ते इति । व्याख्यानसिद्धान्त विशेषप्रतिपादितकरम् । सूत्रमिदम्— 'ईषद्, सु'— (१३-५—१११/११२) इत्यलोऽप्यव्यतिपरमिति । तेनात्र चकारिण सुवमिदम् ('ईषद्, सु') सम्बन्धमुच्यते । अतो अत्र—कर्तृकर्मणोः ईषदादिषु चोपपदेषु इत्यादि । कृष्णकृष्णार्थेकेषु इति विशिष्टकर्मणि योज्यम् । 'तथीरेव'— (१८२३) इत्यपि भावे कर्मणि च प्रत्यय इति योज्यम् । यथासंख्यमेव इति । भेदिकारणं 'वचनमिदम्' । यथामेव—कर्तृकर्मणोः

भवति । शुक्ली च ही भवति । एवं तर्हि कर्तेति उपपद्ये भवति । खलु कर्मणि
उपपद्ये करोतेति । खलु (ईषदादयस्तुभ्यमर्धं च समानम् । तथाच—ईषदादि-सहितं
कर्तेति उपपद्ये भवति । खलु, यत्सहितं कर्मणि उपपद्ये करोतेतिरिति सप्रत्ययः) इत्येवं
यथासंख्यविचिन्तितमित्यपि व्याख्यानं भवेत् । उपार्धं च तद्विषयं व्याख्यानं
कारिकाकृता । 'अनुसृतं' च । तन्नासकारहरदत्तादिभ्यः, प्रक्षिपाणौमुदीकमि-
धिसससरस्वादिभ्यः । तदेतत् सर्वमपि न स्वीकर्तव्यम् । ईषदादिसहितं कर्तव्युपपद्ये
करोतेतिरपि खलु प्राप्तिः स्वादिति हि माषाकारः इति यथासंख्यशब्दे भाषा स्पष्टम्
इति तल्लक्षणी । ततश्च—भाषाविरोधान्नान् भूक्तयोः कयो विचिन्तितः । 'ययोत्तरं
सुमीनां प्रामाण्याम्' इति । अतः कर्तृकर्मणो ईषदादयश्चेति उपपदाणि भवन्ति ।
तद्विषयुपपदसन्निधौ धौर्वापर्यनिर्णयो दुष्कर इत्यत्रापि—कर्तृकर्मणोः चेति । कतो
कर्म च धातोः (भवतेः करोतेत्यर्थः) अथवा धातेन (अथवाहितं पूर्ववर्ति तेन) प्रयोज्ये
(प्रयोज्यो भवति) । ततः प्राप्तिरिति । कर्तृकर्मणोः प्रयोज्यत्वं पूर्वमित्यर्थः । तथाच—
धातोः प्राक् कर्ता कर्म वा प्रयोज्यम् । कर्तुः कर्मणो वा प्राक् ईषदादीनां कथिदिति
भावः । अत्रमिदं न सम्बन्ध इति आपद्यमपेक्षितं पूरयितुमाह—'कर्तृकर्मणोर्वाच्योः'
इति वार्तिकमिदम् । (ईषदादिसहितं) कर्तेति कर्मणि उपपद्ये भवतेः करोते वा
खलु प्रत्ययश्चेद भवति तदा यदा इमे कर्तृकर्मणो चूधे (अमृततदनावाधे) प्रयुज्यन्ते
तदैवायं भवति नात्वयेति यत्कल्पयिष्यः । द्वित्वाग्रम् इति । (खलु) प्रत्ययस्य
स्वित्कारश्च इदमेव प्रयोजनम् । 'अर्धं ईषदजगत्तुम्' (२२८९) इति सुमानभोजन
यथा स्यात् । एतेन कर्तुः कर्मणश्च प्रत्ययार्थत्वं मेवमिति किन्तु उपपदार्थत्वमेवेति
निष्ठापितम् । तथाच—कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वे ईषदादीनामर्धं उपपदत्वं स्यात् ।
तथा चायं लेशम् अव्ययत्वात् 'अर्धं ईषदं' इति विक्षिप्तोऽनुमानं प्रकर्तेत । अत-
व्यवस्थेति तत्र निवेद्यात् । कर्तुः कर्मणश्चोपपदत्वे तु कर्तुं कर्तृकर्मणो भवति । ईषदादी-
नामप्युपपदत्वेऽपि कर्तृकर्मणो लेशा अव्ययित्वादिभि विभावनीयम् । अनादिन
अद्विजं दुःखेन भूयत इति । अयं तल्लक्षणीस्यः पाठः । 'अनादिन दुःखेन' भवते
इति तु बालमनोरमायां दृश्यते । अनादिस्यधौर्वाच्यस्यः पाठः इव साधुवचनम्
प्रामादिक इति न्यसनीयम् । अतः चूधेप्रत्ययस्य तदर्थे ईषदात्वं कर्मणोऽप्यस्यते । सुदादी-

अथिति । 'सामे' खलु । कर्तरि 'इदाहरचमिदम्' । अनादेन चादेन
 कर्मणि 'हतीनाम्' । भिद्ये—दुःखेन इत्यस्य कृष्णार्थकत्वात् दूर इत्युपतिष्ठतु नेतरी ।
 'भिद्योऽनादात् परः' इति आदेशाच्चादेर मुन् । ईषदादौमन्—साक्षात्भविमिति ।
 अनादेन चादेन दुःखेन भूयते इत्यमयस्य एक एव विग्रहः । ईषदादेरकृष्णार्थे
 कत्वात् । कर्मणि उपपदे खलुमुदाहरति—ईषदादौकार इति । अनादाः
 चादाः दुःखेन क्रियत इति विग्रहः । दूरादौकार इत्यत्र तु—अनादी चादे
 दुःखेन क्रियत इति विशेषः । कर्मणि याच्चे खलु । 'सर्वपातुकाद्—' इति सर्वत्र
 मुचः । 'चादिनेति । 'प्रमुदाहरचमिदम्' । अत्र अर्थभावात् प्रत्ययान्निति ।
 ईषदुःखनामक कर्तृकर्मणा व्यवहितत्वात् 'ईषदःसुहृ—' इत्यनेनाभावात् रयमारथ
 इति बोध्यम् ।

३२०८ । आतो युच् ॥ ११११२८ ॥

दी— । खलोऽणादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः ।
 'भाषायां आसितुविद्विशिष्टविद्विषमो युज्माचः' (वार्तिक) ।
 दुःशासनः । दुर्याधेन इत्यादि ।

The affix युच् (चन्) is appointed after roots ending in चा
 in the भाव and कर्मवाच्य when ईषत् दृक् and सु precede as उपपदे in
 the senses of कृक् and चकृक्. This (युच्) supersedes खल्
 directed by ('ईषदःसुहृ—' (3305). Nor can you say that खल्
 will take place optionally by 'चाचक्षपः—' as it is beyond the
 feminine section (क्यधिकार), for there runs the dictum 'कृ-सु-
 तसन्खलोऽण्डे वाचक्षपविनिर्नाति । Thus by युच् or चन् ईषत्पानः, दुष्पानः, etc
 (कर्मणि खल्). The sense is—the Somajnice can be easily or
 with difficulty, drunk by you: In दुष्पान खल् is accounted for by
 'इदृक्षपक्ष चाचक्षप' (155). 'भाषायां आसितुवि—' This is a Varttika.
 It has to be said that युच् after चाप् कृक् इय, कृक्-सुहृ-चक् takes

place in the same senses as above with एवत् etc preceding as उपपदः, in सावा or secular language. Thus दुःशासनः—one hardly controllable—etc (कर्मणि युच्). Similarly ईषदासनः, सुशासनः, सुवीचनः, दुर्दशनः सुदर्शन etc. Here also खल cannot take place for reasons as above.

मित—। चात इति । 'एवद्, युच्—' इत्यत ईषदादयोऽनुपपन्ते । न तु कळ् धर्मचोरिति । आवरितत्वादिति त्वस्यानात् च प्रत्ययः । तेन प्रत्ययः । खल्ला-
खल्लार्थे ईषदादिषुपपदेषु आदनाह्वातोर्ध्वं स्वाद् भावे कर्मणि च बाधे इति ।
'ईषद्, युच्—' इत्यनुसंगे । 'चातः' इति तु तदपवादः । तदाह—खलोऽपवाद इति ।
इति । ननु एवमपि 'वासक्यः—' इति न्यायादन मध्ये खल अवैदम आधिकारा-
भावास्ति चेत् । न । 'जायट्, तुलुन खल्वर्थे वाचक्यप-विभिर्जाति' इत्युक्तेः ।
अथोपनि उदाहरति—ईकृत्पान इति । कर्मणि प्रत्ययः । युकोरित्पानादिभ्यः ।
तुलान इति । अवतेति शेषः । 'इददुपचक्ष वाप्रस्तस्य' (११५) इति श्रुतम् । एवं
मुपानः, सुदान इत्यादि । 'भावावां शसियुनि—' इति वार्तिकमिदम् । एतच्च
'कन्दसि गल्लवैभ्यः, कन्धेभ्योऽपि इज्जन्ते' इत्युत्तरमिदम् । अयं वार्तिकः कार्यः खल्ला-
खल्लार्थे ईषदादिषुपपदेषु भावावां (लौकिकव्यवहारे न तु कन्दसि) शसि-
प्रत्ययः पल्लवो भावे कर्मणि च युच् स्यादिति । दुःशासन इति । दुःखेन
शिक्षते इति कर्मणि युच् । अत्रापि खल्वनेति बोध्यम् । इत्यादीति । आदिपदेन
सुशासन सुवीचन—दुर्दशन सुदर्शनादयो बोध्याः । 'दुर्दोदरकपजितां समोदते
नयेन केतुं जगतीं सुवीचनः' इति सारणिः ।

३३१० । चात् पदान्तात् ॥ ८॥ ३५ ॥

दो—। नख चो ना निष्पानम् । सर्पिण्यानम् । 'चात्
किम् ? निर्णयः । 'पदान्तात् किम् ? मुञ्चरति । पदे चन्तः
पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न सुसर्पिण्येव ।

च is not a substitute for न when it (न) comes after a च occur-

ring in a पदान्ता. Thus निष्यान्नन्- (drinking to entirety—युञ्ज्—in the भाववाच्यः) etc without चत्. चत् however, is accounted for by 'चत्. चः' (153). निर्णयः (निर—नो + चत् मादे) चत् of च is effected because it (च) follows a रेफ and not a व. पुञ्यादि (पुञ् क्र्यादि षट्त्वि) here चत् of न (of न्ना) is effected for च here is not at the end of a पद but of a root. In पुदान्ता the samasa being of the सप्तमी वृत्तपुञ्च variety (as in the text) so the prohibition of 'चात्—' does not apply in cases like पुनर्निष्क्रेम etc. Here च is पदस्य उत्पत्ति but not पदोत्पत्तिः (मुत्तविषयः), hence चत् takes place by 'चत् कृपात्'— (197)

मित्रः—। वादित्वि। 'रक्षात्वां नोप'—(८४१) इत्यतो नोप इत्यनुवर्तते।
 'न भाष्युक्तमिगमिष्यायीवेषान्' (८४२) इत्यतो नेति च। 'तिमात्रेचितं'
 मूल्यज्ञा—नस्य नोनेति। पदान्तीयः शकारश्चात् परस्य नस्य नो नेत्यर्थः।
 'ज्ञत्वः' (८८२—८४३) इति प्राप्तं पञ्चमनेन प्रतिविध्यते। 'ज्ञानेयसु 'ज्ञत्वः'
 इति 'भावकर्मस्योरिति' च प्राप्तं प्रतिविध्यत इत्याह। 'भावकर्मस्योः'
 (८८८) इत्यनेन हि भावे कर्मणि च साकारस्यात्मनेपदनेव विधीयते न तु नञ्मन्।
 तथादेव 'नेत्यस्यामसत्तेः' 'ज्ञत्वः' इति प्राप्तदेव नञ्मसत् प्रतिविध्यत इति
 श्रुत्यम्। निम्नमिति। निःशेषेण स्यामित्यर्थः, 'इदुदुपधस्य च'—(८८५) इति
 पञ्चमं सप्तविधानमिति। 'अत्रप्राप्तमित्यर्थः'। निर्धय इति। शकारात् परत्वाभावादेन
 'रक्षात्वाम्' इति खलम्। पुञ्चातीति। अत्र 'पुञ्' इति प्रातः सप्तविधम्।
 स च न पदम्। 'अधानुरप्रत्ययः पालिपदिकम्' इति 'सप्तपदिकस्य पञ्चम्' इति
 च सिद्धान्तात्। अतः 'कादिभ्यः च' इति प्राप्तस्य शकारस्य खलम्।
 मूत्रे पदान्तेति मन्त्वाकारोति—पदे खलम् इति। 'अव' शक्त्यर्थेऽयमेव
 मानमिति नानिधः। तस्यामयर्थः—यदि समानो विधीयते। नामनिपातदा
 'मात्' 'पदात्' इत्येवमवधिवात्। 'यै' विहितकहेत्यस्मिन् विधीमात्रेऽपि
 पदान्तादित्यर्थस्य प्राप्तौ इति। 'सुसम्पत्तिरेवेति' इति मन्त्रमिति विहितः। 'सुसम्पत्तिः'
 प्रवृत्तिः कर्त्तुं इति समासात्। कर्त्तुं प्रवृत्तः। 'सु' च विहितः। 'सुसम्पत्तिः' इत्येव

पदम् (प्रतिपादिकम्) 'कृतवर्तितसमासात्' इति नयात् । ततः ककारस्य पदान्तत्वे न चकारस्य सदाभावात्प्रतिषेधो न प्रवर्तते इत्यत्र दलम् । अत्र व्याख्यानमेव प्रवर्तयामि । भावः ।

३३११ । आवश्यकाधमर्षयोर्णिनिः ॥ ३।३।१७० ॥

दी— अवश्यंकारी । शतंदायो ।

The affix णिनि (इन्) is appointed after a root in the active voice (कर्तृवाच्य) when the sense of sure duty or the state of a debtor (अधमर्ष) is implied. Thus अवश्यंकारी—कृ + णिनि इति by 'अपी निचति' (254) (then add अवश्यम्)—an unfailing doer i.e. a dutiful person. Here अवश्यम् (अस्य) implies sure duty. शतंदायो—श + णिनि—युक् by 'आतो युक् पिप्-ह्रतीः—' debtor by a hundred. In शतम् षष्ठी is barred by the rule 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्षयोः' (628).

नित—। आवश्यकारधमर्षयोरिति । अवश्यमेवेत्यवश्यकम् । स्वार्थे कृत् । तत्तत्कालेदमित्यपि आवश्यकम् । यथा सूत्रकारव्यवहारात् युक् भावे भावार्थे वा । कर्तव्यमित्यर्थः । अधमर्षः ऋणी । तस्य भावः कर्म या आसर्ष्यम् । पात्य । आवश्यके आधमर्ष्ये चार्थे गम्ये आतोर्णिनिः स्यात् कर्तृत्वार्थः । 'कृटि कृत्' इत्येवानुवर्तते ननु भावादयः असम्भवात् । अवश्यंकारोति । करोतीति विग्रहः । ततः अवश्यमिति योज्यम् । 'अपी निचति' (२५५) इति इति । अभाष्यकार्यस्य अयवानुपपत्त्या । अभाष्यमित्युपपत्त्यम् । तच्चान्वयमिति बोध्यम् । अधमर्ष्ये चाह— शतं दायीति । ददातीति दायी । 'आतो युक् पिप्-ह्रती' इति युक् । ततः शतं दायी । शतमस्य कृत् शतेभावनधमर्ष इति वार्थः । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्षयोः' इति षष्ठीप्रतिषेधः । अमर्षमि उपपदं इति नास्ति निवन्तः ।

३३१२ । कृत्यान् ॥ ३।३।१७१ ॥

दी— आवश्यकाधमर्षयोस्त्विव । अवश्यं इतिः सेव्यः ।

शतं देयम् ।

The कृत्य affixes also are appointed after roots in the sense of चावय्यक and that of आधमर्षः. 'आवय्यम्—' etc.—जर्म पियत् ।

मित—। कृत्वा इति । आवय्यके आधमर्षो चार्थे धातोः कृत्यप्रत्यया अपि स्मरित्यर्थः । आवय्यमिति, स्पष्टम् । देवमिति । दा + यदिति स्थिते 'देदवति' इत्यात् ईद्वम् । गुणः ।

३२२३ । क्तिञ्छो च संज्ञायाम् ॥ ३।३।१७४ ॥

दी—। धातोः क्तिञ्छ स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुञ्' (३१६३) इति नेट् । भवतात् भूतिः ।

The affixes क्तिञ् and ञ are employed after roots in the sense of benediction (आशिष्) if a संज्ञा is implied. Thus भूतिः—भू + क्तिञ् welfare. No इट् by 'तितुञ्—' (3163). Although the prohibition of इट् here is due by 'सुप्तः किति' (2381—7.2.11) on the ground of its subsequence to 'तितुञ्—' (7.7.6), yet, says Tattva-bodhini, the latter is brought down as it is necessary for किति, वक्ति etc.

मित—। क्तिञ्छोवेति । 'आशिषि क्तिञ्छोटी' (३।३।१७२) इति पूर्व इवम् । ततः आशिषि इत्यनुवर्तते । धातोरित्यविकृतं वर्तते । तद् व्याचष्टे—धातोरित्यादि । क्तिञ्चा वाचामभूदिति यद्वैकुण्ठेश्वरकरीः । तेषामयमाशयः—अत्र ञप्रत्ययस्यानुक्तौ अपवादैन क्तिञ् चार्थेयः । वाऽसकृपविधिक न प्रवर्तते इति । ञप्रत्ययस्योदाहरणम्—'सनः किति' (३१११) इति वक्ष्यमाणसुते देवदत्त इति । परसूत्रे 'किति' इति विशेषणार्थः । 'ज्ञो' इत्युक्ते क्तिनोऽपि यद्वैकुण्ठेश्वरकरी इति तत्त्वबोधिनो विचारः । भूतिरिति । आशीर्वातार्थं भवतादिति । अत्र प्रतिषेधं व्याचष्टे—तितुञ् इति । वलुप्तसु 'युक्तः किति' (२६३१) इत्येवान् नेदिति वाच्यः । परमोदाह । तत्त्वबोधिनो विचारः । इति विशेषणार्थं व्याचष्टे—तितुञ्— इत्युपपत्तमिति । भूतिर्नेद्वैकुण्ठेश्वरकरी ।

३३१४ । न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ६।४।१५ ॥

दी—। अनिटान् वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकस्योपो न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

Lengthening (of the छवधा) as well as the elision of अनुनासिकस्य of अनिट root and of वन् etc does not take place when क्तिच् follows. यन्ति—यन् + क्तिच् ; रन्तिः—रन् + क्तिच्—No इट due to the roots being अनिट. तन्तिः—तन् + क्तिच् ; वन्तिः—वन् + क्तिच्—No इट् ।

भित्त—। न क्तिच्यति । 'अनुदात्तोपदेशे वनतितनोत्यादीनामनुनासिकस्योपो अस्ति क्तिङिति' (६।४।१०) इत्यसौ वनतितनोत्यादीनाम् इति अनुनासिकलोप इति चेदानुवर्तते । सदाह—अनितान् वनतितनोत्यादीनां चेति । दीर्घानुनासिकस्योपी चेति । एषाम् वनतितनोत्यादीनामनितान्, वनरमादीनां चोपधाया दीर्घो न अनुनासिकस्योपश्च नैत्यर्थः । 'अनुनासिकस्य क्तिङलोः—' (२६६६) इति दीर्घे प्राप्ते 'अनुदात्तोपदेशे—' इति अनुनासिकलोपश्च प्राप्तेऽयमापत्तिः । यन्तोरनितरिति । अनिट्-कालादभ्यन्तेऽभावः । संज्ञाशब्दा एते यमनरसनापर्वका इति बोध्यम् ।

३३१५ । सनः क्तिचिलोपश्चास्त्रान्यतरस्याम् ॥ ६।४।१६ ॥

दी—। सनोतेः क्तिच्यत्वं वा स्यालोपश्च वा । सनुतात् सतिः । सतिः । सन्तिः । द्वेक एव देयास्तुः देवदत्तः ।

When the affix क्तिच् follows the root सन् (to form a technical class name in the sense of benediction), the अनुनासिक or the nasal नकार of it is optionally replaced by स as also the nasal clides optionally. Thus—सतिः—सन् + क्तिच् = स + ति; with साकार replacing न । सतिः—elision of न; optional non-elision—सन्ति । This has to be repeated twice. Each of the terms means giving away. देवदत्तः—a name (संज्ञा) in the sense of benediction. May the

gods present him. देव + दा + क् (कर्मणि) । This is the instance of क under 'सिचत्तौच—' (3373).

सित—। सनः क्तिचोति । सनः = सन्नुदाने इत्यस्यैव यङ्गं न तु यञ् संभत्ती (न वा सङ्गन्त्यस्य क्त्वाचित्) इति मत्वा ज्ञाप्यते—सनीतेरिति । सनीः इत्येव दक्षुं युक्तमिति नामिशः । एवञ्च यञ् संभक्तादित्यस्यैव यङ्गं युक्तम् । 'निरनुवन्त्यकग्रहणे न सानुवन्त्यकस्य' इति परिभाषयेति भावः । 'विङ्गुनीरनुनासिकस्थान्' (६।४।४१)—'आदित्यगुह्येराह—भास्वमिति । लोपयेति । अस्मिन्नुत्तौ जन्तास्य नकारस्यैव लोप इत्यर्थः । अनुसादिति । आशीरर्धे सतिरादय इति द्रव्यधितुमाशिणि लोट् स्यङ्गावि । सतिरिति । अत्र आक्षीपः । पञ्च सन्धिः । सतिरिति । अत्र नकारलोपः । पञ्च सन्धिरित्येव । तत्र सन्धिया उभयत्र योग्यम् । सर्वानिच संभ्रायां दानधचनलम् (संभजनकचनलं वा) । 'सितुन्—' (२१६१) इतीङ् निर्वचः । 'क्ताच तौ—' (२११२) इत्यतीक्तस्य क्तस्य प्रयोगमुदाहरिषामाह—दीया एनं दीयासुरिति । ददातेराशिणि लिङ् यङ्गमुदाहरणस्य आशिष्येव संभावचनप्रदर्शनार्थम् । तदीरेषेति 'कर्मणि क्तः । 'जातो लोपः—' (२३७९) इत्याक्षीप ।

३३१६ । अलंखलोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ २।४।१८ ॥

दी—। प्रतिषेधार्थयोरलंखलोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (७८३) इति नियमाच्चोपपद-समासः । 'दी दद्वोः' (३०७७) । अलं दत्त्वा । 'ध्रुमास्था—' (२४६२)—यौला खलु । 'अलंखलोः' किम् ? मा कार्षीत् । 'प्रतिषेधयोः' किम् ? अलंकारः ।

The affix क्त्वा (क्त्वा) after a root is appointed when चक्षन्, and खलु, implying negation, are used as उपपद before it. The term 'प्राचा' in the rule is accepted for the sake of (showing) respect (to the predecessor) and not for option, because

सुट् (which may take place, through option, in place of क्) cannot appear; as क् here is नियम् or obligatory. This नियम् or obligation is inferred from the term 'उदीचान्' adopted in the rule 'उदीचान्—' (3318) where Bhattoji says 'उदीचायङ्पादयना-मात्रमपि' i.e. from the acceptance of 'उदीचान्', क् may as usual take place. This inference or remark holds good in this rule also according to Balamanorama where 'बलं रोदनेन' etc have been defended by बाह्यसक under 'कृत्यसादोदङ्गलम्' (2841). This view, however, is objectionable on the ground that the acceptance of 'उदीचान्' which is true in the case of मीक् or माङ् will not necessarily hold good here also as there runs the परिभाषा 'आपकसिद्धं न सर्वत्र—' 'An Indication is not true for all cases'. Tattwabodhini, however, suggests a different exposition which seems to be preferable. It agrees with Balamanorama (or better Vice Versa for Balamanorama is posterior to Tattwabodhini) that the acceptance of 'माचान्' is for the sake of showing respect and not for taking of option. The controversy lies on the question of सुट् in instance like 'बलं रोदनेन' etc. Here, according to Tattwabodhini सुट् is accounted for by the maxim of 'माचयप,' for the prohibitory dictum 'कसुट्हुसुनृक्षलवेषु चादपविधिर्नास्ति' the sum and substance of which is that कसुट् etc where themselves अपवाद or superseding (अपवादभूताः) bar persistently that or those of which they are अपवादः (सर्वत्र नियं चापत्ते) — does not apply here as क् is an अपवाद of सुट् and not Vice Versa. As to the indication in 'मेधाविमर्ग—' (2817) for which see 'विश्वामित्रिसेन' (2893) the परिभाषा 'आपकसिद्धं न सर्वत्र' (Explained) will answer.

In अलं दात्ता etc उपपद समास is not allowed due to the restriction in 'अनैवाव्ययेन' (783). पीत्वा खलु—there is no need of drinking. वा=पौ by 'वृमास्याः' (2462). ना कार्षीत्(क+लृङ्ङु—prohibition of चट् by 'न आङ्, योर्') here there is sense of निषेध but no अलम् or खलु as an उपपद—consequently no क्त्वा। So Bhasa's use of "ना अनर्थं विचिन्त्य" is archaic. अलंकारः—अलम्+क+चञ्, (भावे)—there is अलम् but no sense of निषेध, so no क्त्वा।

नितम्—। अलंखलोति। अलं च खलुय। तयोतिरिति इभात् समसो विवचनम्। उपपदार्थनितम्। प्रतिषेधयोरित्युपपदविशेषणम्। अतो व्याचष्टे—प्रतिषेधार्थयोरित्यादि। क्त्वा व्याहृतिः। 'अन्यथकृतो भावे' इति भाषाकृतुः। भावे एव। ननु सूत्रे प्राचाः वृहत्त्वं किमर्थम्? तत्राह—पूजार्थमिति। पूर्वव्याख्येभ्यो बहुमानप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। न तु विकाशार्थम्। प्राधिकारोऽत्र क्षुण्णोऽपि समावेशो यथा न स्यादिति। अन्येवम् अलं दावेन, अलं रोदनेन इत्यादौ का गतिः? अत्र हि वाऽसरूपविचित्रं प्रवर्तते। 'कल्पाट् तत्सुनखल्लेषु' वाऽसरूप परिधिर्मासीति अथनात् इति चेत्। सत्यम्। परममर्थं निर्गमितार्थः—'कल्पाटादयोऽप्यधस्तृताः स्वभाव' इत्यं वाच्यम्' इति। इह तु क्षुण्णं नापवादः येन स्वार्थं ज्ञाप्यर्थं वाहेत। किन्तु ज्ञाप्यर्थ एवास्वापवादः। तेनासरूपत्वात् कापि क्षुण्णो वाच्यो वा भवति न तु नित्यम्। तस्याह वाऽसरूपम्यायेनैवात्र लुप्तपि भवति। न च 'प्रैवातिसर्गः' (२८१७) इत्यत्र पुनः कल्पविधिः स्वाधिकारादूर्ध्वं वाऽसरूपमप्यो मासीति ज्ञापनात् क्षुण्णं नैवपि वाच्यम्। 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति ज्ञापक-आवस्य सार्वविकल्पाभावात्। तत्रैव सूत्रज्ञता (दीक्षितेन) कल्पितेष्टुतत्वाच्चैति बोध्यम्। एतच्च (सूत्रज्ञद्वयनम्) 'विद्याविचित्रे च' इत्यत्र स्वप्नम्। तत्त्वबोधिनीस्योऽयं सिद्धान्तः। वाक्यमनोरमाकारास्तु—उत्तरार्धे सदीर्घा वृहत्वा-दस्य (ज्ञाप्यत्वस्य) नित्यत्वं स्वीकृत्य 'अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुवचनभावात् समावेश' मिति सिद्धान्तमित्या 'न च वाऽसंक्षुण्णपरिधिराशङ्क्याः। तस्य 'विद्या' 'ज्ञान' इत्यतः भावेव प्रवर्तकज्ञानादिभावाः। तस्मिन्नाम्। 'विज्याविचित्रे च' (२८१२) इति

सूत्रे 'स्वाधिकाराद्' वाऽस्यपदिभिः कश्चिद्' इति दीचितयन्यस्यस्यवाचरे स्त्रीति-
विरोधान् । आपकसिद्धस्यासार्थमित्यर्थमिति तदाह । अथ दत्त्वेत्यादौ
असमाश्रयपदे सत्यप्यसमास इत्याह—अन्यथान्यथेति नियमादिति । अथ दत्त्वेति—
दानेन साध्यं नास्तीत्यर्थः । एवम् 'अथ स्त्रिया अशानेऽस्मिन् यदुभोपायसङ्घ' (*महाभारतम्*) इत्यादि । ■लेखेन ईक्षमाह—सुमास्येति । भीता स्वस्विति ।
यानेन साध्यं (प्रयोजनं वा) नास्तीत्यर्थः । निषेधे खलु—“निषेध बाधालङ्कार
जिघासागुनयै खलु" इत्यमरः । एवं 'सङ्कष्टा खलु नाधिकम्' (*मातृ*) इत्यादि ।
वा कार्षीदिति—कार्त्तः कृष्टि एवमचने विधि इदौ रूपम् । 'न चाङ्गोमे' इत्यट्
प्रतिषेधः । अत निषेधार्थे सत्यपि अथ स्वस्वोपेकतरस्योपपदलाभावात्तुति भावः ।
अलङ्कार इति भावे चम् । अत्रास्मि सत्यपपदे निषेधार्थविरहान्न त्वा ।

३२१७ । उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ ३।४।१८ ॥

दी—। व्यतीहारार्थे माङ् क्त्वा स्यात् । अपूर्वकाकार्यमिदम् ।

क्त्वा after the root माङ् (*मा*) is used if exchange of treat-
ment is implied. This rule is intended to take effect where
no sense of पूर्वकाकार्य beforehand is present. The significance of
'उदीचां' in the rule is given in the next one.

नित—। उदीचां माङ् इति । व्यतीहारो विनिमयः । भावे चम् । 'अप-
सर्गस्य चमि—' इति दीर्घः । व्यतीहारो व्यतिक्रम इति तत्त्वविधिर्न । तत्र ।
शब्देन्दुशेखरकारायनेकानुसन्तानं 'वर्तते कर्मव्यतीहारे' (२६८०) । इत्यादौ
स्त्रीतिविरोधान् । माङ् इति । मेङ् प्रणिदाने (प्रणिदानं विनिमयः) इत्यस्य यङ्चम् ।
अत्र उदीचां यङ्चस्योपयोगित्वम् तु 'मयतेरित्—' इत्युत्तरं स्पष्टम् । अपूर्वकाकार्य-
मिति पूर्वकाकार्ये तु 'समान कर्तृकयोः—' (२६९०) इत्यनेनैव सिद्धमिति भावः ।

३२१८ । मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ६।४।७० ॥

दी—। मेङ् इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा स्यपि । अपमित्य

याचते । अपमाय । उदीचांश्चङ्गास्यच्चाप्राप्तमपि । याचित्वा
अपमयते ।

इकार is optionally, the final substitute of सैङ् (प्रणिधाने or to exchange—मादि) when the affix स्वप् follows. Thus 'अपमित्य—' one asks (something of another) through exchange (of something else). अप + से + स्वप् = अप + मि + स्वप्, then comes in तुक् by 'इस्यस्य पिति क्विति तुक्'. अपमाय (याचते)—अप् से + स्वप् = अपमा + स्वप् by 'चादिचः—' (2370); here इत् of चा being barred by—
न स्वपि (3335). Here the acceptance of the term उदीचान् in the rule suggests option. Thus as an alternative we have याचित्वा अपमयते (first) asking (some one of something) he gives something in exchange afterwards)—Where क्त्वा is used after याच in the sense of पूर्वकात् by 'समानकर्तृकयोः—' (3320).

नित्—। मयतेरिति । मयतेरिति सैङ् प्रणिधाने इत्यस्य ककारवर्जं पठ्या कपम् । मयतेः—इत् + चङ्गतरस्यान् इत्यवयवः (खेदः) । मयतेरिति पठोनिर्देशाद् 'चलो-
ऽन्त्यास्य' इति चन्त्यास्यैव उदादिशः । तदाह—नेह उन्त्यास्योऽन्त्यादिभ्य इति । एकारस्याने
इकार इत्यर्थः । वा एवपीति—चङ्गतरस्यामित्यस्य विकल्पार्थकत्वादिति । 'न स्वपि'
(१।४।६८) इत्यसौ 'स्वपि' इत्यङ्गानुवर्तयेपीति । बाह्वन्मनोरमायां तु 'बान्धवः—'
(१।४।६९) इत्यसौ नेत्यनुवर्तत इत्युक्तम् । तद्वन्मन्त्रादित्युपेक्ष्यम् । अपमित्य याचत्
इति । विनिमयेन याचत इत्यर्थः । तदाभावं दीयते चेन्मया सर्वेषां हासत इत्ये-
कस्य विनिमयो बोध्यः । अत्र समानकर्तृकत्वेऽपि पूर्वकात्त्विकत्वाभावात् 'समान
कर्तृकयोः पूर्वकात्' (३३२०) इत्यस्याप्रतिपत्तिरिति बोध्यम् । अपमित्य इत्यत्र चनेन
भातीरिकाराकत्वेन इस्यत्वात् 'उन्त्यास्योऽन्त्यादिभ्यो स्वप्' (३३३९) इति छापि परे
'इस्यस्य पिति क्विति—' तुगागमः । एषे चाह—अपमयतेति । अत्र 'चादिचः—'
(३३७०) इत्याक्षम् । ततो 'न स्वपि' (३३३५) इति निषेधान्

रेत्स' न । एदीचायइयनत्र विनात्यार्यमित्याह—एदीचायइयादिति । यथाप्राप्तमत्र 'समानकाले जायोः पूर्वकाले' (३३२०—३४३१) इत्यस्यैव । तेन याचित्वा अपमयत इत्यत्र संख्यादेव सूत्रात् पूर्वकाले विद्यमानाद् यावः क्ताप्रत्ययी भवति इति विभावनीयम् । पूर्वं याचित्वा पश्चादपमयत इत्यर्थः । अपमयत इति प्रवि-
ददाति । अत्र व्यतीहारावस्य विरहात् 'एदीचां साङ्—' इति साङ् क्ता-
प्रत्ययो न ।

३३१८ । परावरयोगे च ॥ ३४३२० ॥

ही—। परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्ता
स्वात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य ।
अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ।

Any root may take क्ता when the connection of that which precedes with what follows or vice versa i.e. of what follows with what precedes is implied. Thus 'अप्राप्य नदीम्—' The mountain stands without having the river flowing over it. Here connection of the mountain, which precedes, with the river which follows, is afterwards but not beforehand. Thus there being no sense of पूर्वकालत्व in it क्ता takes place by this rule but not by 'समासकालं नद्योः—' the next rule. Similarly 'अतिक्रम्य पर्वतम्—' The river rests crossing or passing over the mountain. Here the connection of the river which is subsequent (पर) is made with पर्वत which is antecedent (अवर). Thus क्ता here also takes place by this rule.

सिद्ध—। अवरपर्वतौ पूर्ववर्तिनामी । एवं परस्थितेन द्रव्येण पूर्वस्थयोगी इति
तथा 'अवरेण' पूर्ववर्तिना परस्य च योगे क्ता क्ता भवति इति श्रवार्थः । अप्राप्य नदीं
पर्वतः—अत्र परभूताया नदीः पर्वतस्य योगी गम्यते । ततः साङ्—'परनदीयोगोऽत्र

पर्वतस्य । अतिशय पर्वतमित्यादि—पर्वतस्य परस्तात् नदी वर्तते इत्यर्थः । तत्र चाह—अवरपर्वतयोक्तौ नद्याः । फलतः श्रुतौ विषये अस्य प्रयोगः । निवर्त विवेषणविशेषार्थसंगतौ भेदो गम्यते । इह भिन्नार्थं विवेकस्य नृप्रत्ययस्य यद्यपि भावभावसमर्थस्यपि द्वितीयक्रियायां पूर्वकालत्वस्य अभावान्न प्रथक्स्लोपस्याहः । वस्तुतः अपूर्वकालात् तिसृती इत्यवधेयम् इति सन्निराकारां स्पष्टम् ।

३३२० । समानकालकयोः पूर्वकाले ॥ ३।४।२१ ॥

द्वौ—। समानकालकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा ब्रजति । द्वित्वमतन्मन्—स्नात्वा भुक्त्वा भोजत्वा ब्रजति । 'अनुदात्त—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः 'श्रु ३कः किति' (२३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्तृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

Of the two senses of the (two roots or Verbs which have the self-same nominative, the root that stands in the sense of पूर्वकाल, i.e. has the sense of priority (or before hand) takes the affix क्त्वा. Thus भुक्त्वा ब्रजति—At first he takes (his) meal and then proceeds. Here both भुज् and ब्रज् have the selfsame subject say—Rama, Hari, Jadu etc and the first of them expresses the sense of priority as the action of going (ब्रजनक्रिया) is dependent on the action of eating (भोजनक्रिया). [Remember that this क्त्वा which is appointed in the sense of भाव by 'अन्ययङ्गतो भाव' (भाष्य) does not denote that sort of भाव that is expressed by चक् etc ; for, here the action expressed is continued (सञ्चयावास्थापन) whereas the action expressed by चक् is finished or complete (सिद्धावास्थापन) । द्वित्वमतन्मन्—duality is not intended (by समानकालकयोः i.e. it is not binding upon a speaker to write two verbs only—one expro-

ing priority (पूर्वकाल) and the other posteriority (परकाल). On the other hand he can use more than two verbs as in 'चाला भुक्ता' etc—here all the three भुज् verbs simultaneously bring out the sense of priority in comparison, ofcourse, with the final verb व्रजति—the subject of the verbs being the same (समान). In भुक्त्वा (भुज् + क्त्वा) the nasal न् is dropped by 'बहुदासी-यदेश्' (२४२८). In कृत्वा (कृ + क्त्वा) कृत्वा (कृ + क्त्वा) etc the option of इट् due by 'स्वरलिपुलि मयलि वृद्धितो वा' (२२७६—७.२.१४) is barred by 'सुक्तः किति' (२३८१—७.२.११) on the strength of the पूर्वविप्रतिषेध system (or prohibition by the previous rule) which is clear from the text 'परमपि स्वरव्यादिविकल्पं कथित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधनाप्यारभसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते' etc under the rule 'सुक्तः किति' (२३८१). Thus in कृत्वा etc there is absence of इट् persistently (नित्यम्).

नित्—: समानकालं कयोरिति । समानः कर्ता ययोः धात्वर्थयोः क्रिययोरिति यावत् तयोरिति । निर्धारके वज्राः समस्य वा शिवधनम् । पूर्वकाल इति । पूर्वः कालः यस्यासीत् पूर्वकालः । न तु पूर्वः काल इति कर्मधारयः । पूर्वकाल इत्यस्य तद्विपर्ययार्थं वर्तमानत्वादिति नाशये व्युत्पत्तिः । अतएव आत्मापि समानकालं कयोः पूर्वकाले विद्यमानत्वात्तोरित्युक्तम् । ननु धात्वर्थयोरित्युपपन्नस्य कथं धातोरित्युक्तम् । न तु वाक्ययोरिति । नैव होमः । समानकालं कालं क्रिययोरिव सम्भवति । न तु धात्वर्थयोरसम्भवात् । तस्याह ययोः क्रिययोरिककालं कालं भवति तयोर्या क्रिया पूर्व-कालकालविशिष्टेऽर्थे वर्तते तस्याः मूलभूतो यो धातुस्तस्यादेव क्त्वा इति फलितार्थः । 'मन्व्यवकृती भार्य' इति भर्षावचनात् आप्तव्यो माय एवेत्युक्तम् । स च न वजा-दायिव सिद्धावस्थापन्नः किन्तु संध्यावस्थापन्नः । अतः विभक्त्युत्पत्त्यानुत्पन्नयोरेव मानत्वादिति विभाव्यम् । भुक्ता व्रजतीति आदौ भोजनं पश्चाद् व्रजनमित्यर्थः । अतः व्रजनपेक्षया भोजनस्यैव पूर्वकालतेति भुज्जेरेव क्त्वा । पूर्वकालस्य व्यवधान-मप्यर्थः । तेन अद्यभुक्तासीन्नजिवांसि इत्याद्यपि उपपद्यत इति शब्देभ्यस्तेरिति स्थितम् ।

मुक्तं चैतद् अतएव 'अथ मुक्ताख्यं बाह्यं दृष्ट्वात् वा भोक्ता' इत्यादि सम्प्रवृत्तिः । द्वित्य-
मतमिति । सम्भानकत्वं कथोरित्यत्र द्वित्यमविनश्चितमित्यर्थः । सम्भानकत्वं क्त्वायां
बह्वन्तमपि क्रियायां या याक्रिया मिलित्वा पूर्वकाकार्ये वर्तते तासां सर्वासां च मूल-
मूलभानुभ्यः क्ता प्रत्ययसिद्धिः । अत एदाहरति—क्त्वा भुक्ता पीत्वेति । अत्र
यद्यपि क्त्वात् परं भोजनं भोजनात् परञ्च पानम् इत्यस्ति पानभोजनयोः स्नाना-
पेक्षया परवर्तिता तथापि भानुस्येव पानभोजनयोरपि वचनात् पूर्वकालिकत्वमस्योदेति
क्तादेरित्य भुजेः पिवतेऽपीत्यत्र क्ता प्राप्नोत्येवेति सिद्धान्तः । एष 'समासिजनञ्च पूर्व-
प्रोक्तम्' इति वक्तव्याये 'एव्यं विवृत्य चापृच्छा गतम्' 'उपभुज्य यतम्' इत्यादौ
स्वयंपि द्रष्टव्यः । पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीत्यादौ तु न पूर्वशब्दस्यैव पूर्वज्ञानगमात्
'उत्तालोभानमप्रयोगः' इति न्यायात् क्ता । पूर्वं भुक्ते ततो व्रजति इत्यत्र तु न क्रिययोः
पीर्वापर्यं किन्तु कर्तुरपि । इत्योर्वाभेदेकतर आदौ भुक्ता पश्चाद् अन्यसरोथ व्रज-
तीत्यर्थः । आस्यते भोक्ता मिल्यतु वाचस्पतिविधिना सुप्त इतिभाषणादौ स्थितमित्याहुः ।
क्तायां नमतेरनुनासिकस्योपाधमाह—अनुदान इति । अथ स्तृ + क्ता, स्तृ + क्ता
इत्यादौ स्थिते 'स्तरति स्तृतिस्तृते ध्रुज्दिनो वा' (२२७६—७२४४) इत्यनेन इह
विकल्पात् प्राप्ते 'मुक्तकः किति' (२२२१—७२११) इति निषेधादिक्रमात् इत्याह—
स्तरत्यादिविद्यादिना । ननु 'मुक्तकः—' (७२११) इति परवर्ति 'स्तरति—'
(७२१४४) इतीदं कथं बाधित—विप्रतिषेधत्वं विरोधादित्यत्र—पूर्वं विप्रतिषेधेनेति ।
एतच्च 'पार्थधातुकस्य क्तादिः' (७२१४४) इति इद्विधेः प्राक् 'नेकुञ्चि कृति'
(७२१२) इति इद्विधेधारणशक्यादीन् अपि तम 'परमपि स्तरत्यादिक्रम्य बाधित्वा
पुरस्तात्प्रतिषेधकत्वात्प्राप्तमाशङ्क्यते' इति दोषितप्रत्ययान्तराणां चरे ('मुक्तकः किति'—
२२८१) इति सूत्रे प्रतिपादितमप्राभिरित्यलम् ।

२२२१ । स्ति स्तन्दिस्वन्द्योः ॥ ६।४।२१ ॥

दी—। एतयोर्नस्त्रोपो न स्त्रात् स्ति परे । स्तन्त्वा ।
जदित्वादिङ्वा । स्यन्त्वा स्यन्दित्वा ।

The नकार of roots स्तद् and स्यद् does not disappear when

ज्ञा follows. Thus कृत्वा with कृत्, there being no chance of इट् due to the prohibition 'एकाच उपदेशेनुदत्तात्' as कृदित् (कृन्द) is अनुदात्त. कृन्द (कृन्द) however, being कृदित् or कृदोप, in कृत्, it will have option of इट् by 'कृदिति सृति—' (2279) as कृन्द being अनिवाच्य 'श्रुक्—' (2381) cannot apply.

मित— किं इति । आप्त्यर्थस्य आकारलोपात् कृ इति । तस्य सप्तमायां कथम् । आप्त्यर्थे परे इत्यर्थः । 'कृतलोपः' (६।४।२३) इत्यसौ नलोप इत्यनुवर्तते । 'भावेः पुत्रायाम्' (६।४।२०) इत्यसौ नेति च । तदाह—एतद्विधलोपो नेति । कृदित् गतिशोधनयोः, कृन्द प्रत्यये इत्यनयोरेत्यर्थः । कृत्वा इति । 'चन्द्रितान्—' (३१३) इति शकित्वा चर्नेन नलोपो न । 'एकाच उपदेशे—' इत्यनुदात्तादिङान्तस्य न । कृदित्वा—कृदिति । 'कृदिति—' (२२९६) इत्योक् विकल्पः । चनेनाचलात् 'श्रुक्—' (२३८१) इत्यस्याप्रवृत्तिः ।

३३२२ । न क्वा सेट् ॥ १२।१८ ॥

दी—। सेट् क्वा किञ्च स्यात् । शकित्वा । सेट् किम् ? कृत्वा ।

The affix क्वा is not कित् when it is सेट् (in connection with the root). Thus शकित्वा, here क्वा being सेट् and therefore चकित् the prohibition 'किञ्चित्' does not apply and consequently the root is gunnated by 'सर्वधातुनाङ्—' (2168). कृत्वा-क्वा is here चकित् so कित् ।

मित—। न क्वा इति । 'चसंयोगाच्चित् कित्' (१।१।४) इत्यतः कृदित्वा-वर्तते । तदाह—सेट् क्वा किञ्चेति । शकित्वेति । किञ्चाभावात् 'किञ्चित् चे'ति निषेधाप्रवृत्तेर्नङ् । अयादेशः । कृदिति । चकित्वात् किञ्चेन नुबन्नायः । क्वेति किम् । निरुद्धीतः ।

३३२३ । अङ्गस्यदुग्धकुपक्षिशवदवसः क्त्वा ॥ १।२।७ ॥

दी—। एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । अङ्गित्वा । 'क्षिप्रः क्त्वा—'
(३०४८) इति सेट् । क्षिप्रित्वा—क्षिप्रित्वा । उदित्वा । उषित्वा ।
'रुदविद—' (२६०८) इति कित्त्वम्—रुदित्वा । विदित्वा ।
मुषित्वा । गृहीत्वा ।

The affix क्त्वा which is सेट् is कित् when coming after these roots अङ्, अद् etc (seven only). Thus अङ्गित्वा (अङ्गित्वा, मुषित्वा, कुषित्वा)—No गुण by 'पुञ्जलक्षवपवस च' (2186) due to कित् । क्षिप्रित्वा—option of इट्—by क्षिप्रः क्त्वा निट्योः (3049) No गुण as before. उदित्वा अद् + क्त्वा—सम्प्रसारण by 'वचिस्वपि—' (2409). उषित्वा—वस् + क्त्वा—सम्प्र. as before. इट् by 'वसतिचुधीः—' and वल by 'वासिस्वपि—'. क्त्वा after अद्, विद्, मुष्, यङ् (स्वप् and प्रष्) is कित् by the rule 'रुदविद-मुषवहिसपिप्रष्ः संव' (2609). गृहीत्वा—सम्प्र. by 'अङ्गित्वा' (2412) and दीर्घ of इट् by 'गृहीतिटि—' (2562).

मित—। अङ्ग अङ्गित्वा । 'य क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवादोऽयम् । एभ्य इति । अङ्, अद्, अदीर्घ, गुध परिवेष्टने, गुध रोषे च, कुप निष्कर्षे, क्षिप्र विधायाम् (दिवादिः), क्षिप्र विबाधने (क्त्वादिः) अद् अङ्गायां वाचि, अष निवासे चलेनेभ्य इत्यर्थः । कितिदि । 'असंयोगाङ्गित् कित्' (१।२।७) इत्यस्यसुदनुहतेरिति भावः । अङ्गित्वेति । क्त्वायाः कित्त्वान्नचुपवपवसो न । एवम् अङ्गित्वा, मुषित्वा, कुषित्वा । क्षिप्रित्वा—क्षिप्रित्वा । प्राग्वद् नुचाभावः । क्षिप्रदवादिक्सेदम् । क्षिप्र विबाधने इति क्त्वायादिकस्य तु कङ्गित्वेन सेट्त्वाद् नपचसम् । उदित्वेति । 'वचिस्वपि—' (२४१८) इति यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । उषित्वेति । 'वसतिचुधीः—' इतीट् । 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणम् । 'वासिस्वपि—' इति वलम् । 'रुदविद—' (२६०८) इति । रुदविदमुषवहिसपिप्रष्ः संव' इति पूर्वं सूत्रम् । गृहीत्वा इति—विदित्वेत्वादिति । प्राग्वद् नुचाभावः ।

चटोलेति । कित्वात् 'चकिन्वा—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । 'चटोऽङिति—' (२५६२) इति दीर्घः ।

३३२४ । नोपधात्थकान्ताद्वा ॥१।२।२३॥

दी—। सेट् क्ता कित् स्याद्वा । अथित्वा अन्यित्वा । गुफित्वा—गुम्फित्वा । 'नोपधात्' किम् । कोषित्वा । रेफित्वा ।

A क्ता which is सेट् is optionally कित् when coming after such a root as has न in its उपधा and also ends either in च or in क. Thus अथित्वा—अथित्वा—क्ता in the former case is कित् hence न elides by 'चनिदिताम्—' (415). Similarly गुफित्वा etc (गुक् + क्ता), कोषित्वा रेफित्वा the roots are कृष and रिफ respectively which having no न in their penultimates there is no optional कित् of क्ता. Here 'रलोऽपधात्—' (2617—1.7.76.) also does not apply due to the acceptance of नोपध here.

वित्—। नोपधादिति । अथ फस धक्ती । ती चन्ती यस् इति विग्रहः । तेन यो धातुर्नोपधः धातुः कान्तश्च भवति तस्मात् सेट् क्ता किञ्चित्थः । किदिति । प्राग्वत्संयोगादित्यतोऽनुवर्तते । यद्यप्यत्र एकान्तादिबोके तदन्तविधिना एकान्तादित्यर्थो ज्ञेयते एकान्तादित्यस्य यङ्गत्वं स्पष्टार्थम् । अथित्वाति । कित्वात् पूर्वम् 'चनिदिताम्—' इति नलोपः । एवमन्यत्र । 'न क्ता सेट्' (३३२२) इति निषेधे निष्प्रकारे विकल्पोऽयम् । कोषित्वा । कृष पूर्वोभावे । रिफ इति कनिष्ठ धातुः । अनयोर्नोपधत्वामावात्तयफादन्तेऽपि न तांयां विकल्पिकत्वः । यद्यपि 'रलोऽपधात्—' (२६१७— १।२।७६) इति विकल्पो ज्ञेयते तथापि सोऽपि नाम प्रवर्तते नोपधयङ्ग-सामर्थ्यादित्याहुः ।

३३२५ । अक्षिण्कुपतश्च ॥१।२।२४॥

दी—। सेट् क्ता किद् वा । अथित्वा अक्षित्वा । लुपित्वा लुप्षित्वा । अतित्वा अर्तित्वा ।

सिद् क्ता is optionally कित् when coming after the roots बध्, वृध् and ऋध् (बध् to deceive वृध् to remove and ऋध् to hate). अतिसा no गुञ् by 'गुणञ्—' (2189) due to कित्. अतिसा—गुञ् due to absence of कित्. The former two cases are as before.

नित—। यद्वीति । यद्विद्युत्तु यत्तु वेति इत्याद पञ्चमीपञ्चमपदान् ।
यत्तु प्रत्ययभवे । तुत्तु अप्रत्ययने इत्यनघोरिका । निर्देशः । अद्विद्युत्तु यत्तु सीमा
आप्तुर्वायवः । यत्तुयत्तुः । प्रत्ययः । वेति यत्तु पूर्वपदान् । तदाह—सिद्ध
नीत्यादि । 'न ता सीट्' (१२२२) इत्यस्यापवादः । यद्विद्युत्तुयत्तु । उभयत्र
भगवत् । किञ्चिन्निमित्तः । अद्विद्युत्तु यत्तुयत्तु । अद्विद्युत्तु । अद्विद्युत्तु । अद्विद्युत्तु ।
किञ्चाप्तुर्वायवः । अद्विद्युत्तु । अद्विद्युत्तु । अद्विद्युत्तु । अद्विद्युत्तु । अद्विद्युत्तु ।
'अद्विद्युत्तु' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे (१२२२भावे) अनेन किञ्चिन्निमित्तः ।

३३२६ । तृषिन्विक्रमेः काश्चिदस्य ॥१॥२॥३॥५॥

दौ—। एभ्यः सेट्, ञा किङ् वा । लृषित्वा—तर्षित्वा ।
 लृषित्वा—मर्षित्वा । कृषित्वा—कर्षित्वा । 'रन्तो व्युपधात्—'
 (२६१७) इति वा कित्त्वम् । द्युषित्वा—द्योषित्वा । लिषित्वा
 लोषित्वा । 'रन्तः' किम् ? सेषित्वा । 'व्युपधात्' किम् ?
 वर्तित्वा । 'ह्लादेः' किम् ? एषित्वा । सेट्, किम् ? भुङ्गात् ।
 'वसतिशुभोरिट्' (३०४६) उषित्वा । शुषित्वा द्योषित्वा ।
 'अन्तेः पूजायाम्' (३०४७) इति नित्यमिड् । अक्षित्वा । गतौ
 तु । अक्तेत्यपि । लुभित्वा—लोभित्वा । 'लुभो विमोहने'
 (३२४८) इतीड् । अविभीहने तु लुब्धात् ।

[* इह तस्मैवैधिष्ये 'द्विषिष्ये' इति तावन्मात्रमात्रेण ह्यस्य । सदाशतं
ह्यस्य = कर्मिणेति] ।

सिट् क्त्वा coming after these roots is optionally कित्. ङविला—
तर्षिला—युष and want of युष according as क्त्वा is कित् (ङविला) or
चकित् (तर्षिला). ङविला कर्षिला—but तलबोधिनी reads ङविला कर्षिला.
श्रुतिता द्रोतिता etc—श्रुत् being उकारोपध or उकार in the penulti-
mate and लिङ् being इकारोपध the rule 'रलोऽनुपधात्, (७+३+उपधात्)
applies, and युष by 'युगन्—' (2189) is effected when क्त्वा is not
कित्. सेविला for सेन् does not end in र or ङ. चर्विला for च्रत् has
च for its उपधा but not ण or ङ. To understand इवादेः किम् and
सिट् किम्, see the ṛṣi of द्रोषिव under 'रलोऽनुपधात्—' (2617 and Tika
below). चविला—चक्रा—option of चट् by 'चदितोषा' (3328).
चविला—worshiping but चक्रा—going. [Tattwabodhini's reading
'कुलोऽपिनीहने' is erroneous for reasons see our explanation under
the very rule कुभी—' (3046 oute)] कुञ्चा—कुञ् + क्त्वा = कुञ्चत्वा
कुञ्चत्वा by भवस्योर्लोपः। कुञ्चा by 'कञ्चा लश—'.

[* तलबोधिनी 'कुलोऽपिनीहने' (१०४८) इतीट्। विनीहने तु कुञ्चा
इति प्रतिताम्। तद्विल्लपिति 'कुभी—' इत्यर्त्तवानुसन्धेयम्। अतएव 'विनीहने तु
कुञ्चापपाठ' इति शास्त्रमनुरक्ताः]।

कित्—। ङविषवि ङवेरिति। अत्र काम्यपदस्य पूजार्थम् 'ओपधात्—'
(११५२२) इत्यतो वेद्यनुष्ठेवि कल्पार्थकत्वात्। किचेति। तेनेदमिति 'न
क्ता सिट्' इत्यस्यापवादः। ङविला—तर्षिले व्यादि। किल्विकल्पात्रूपपदगुणानु-
विनाशः। ङविला कर्षिलेति। अत्र ङविला कर्षिलेति तलबोधिनी पठति।
'रलोऽनुपधा'दिति—अस्यैव दीक्षितहतिः—'उष इत्यथी। ते उपाधे यथ तत्काङ्क्षादेः
रसत्वात् परी क्तासमी सिटी वा कित्तीद्य' इति। अत आह—इवादेः किमिति।
सिट् किमिति च। श्रुतिता—श्रोतिलेखि द्वात् इति उकारोपधः। किल्विकल्पाद-
नुपधविकल्पः। इकारोपधस्युदाहरति लिखिता लेखिलति। रक्षः किमिति स्पष्टम्।
चर्विलेत्स्य ङविलेने इति बाहुः। एषिलेत्स्य ङव इति बाहुः। क्त्वाङित्वाङाङाङ

विश्वविकल्पः । इट् इति तु यत्नेः क्वाप्यसम्भारणेन (‘वचिस्वधि—’ इत्यत्रोक्तेन) न्यादिना वर्त्तनं च दधमिति बोध्यम् । भुञ्जेति—अनिट्त्वात् विश्वविकल्पः । विश्वं निवर्त्तय विश्वम् । गुणभावः । ‘वीः कुः’ (१७८) इति कुत्वेन वा । यथा चल्लेन कः । वसतिषुवीरिति । वसतेः चधेय अनुदासीपदेशत्वात् विश्वमिद्विगमेने भ्रमे तदुपवादीनेन धारितः । अविर्त्तेति । एतत् ‘वृत्तश्च’ (३३२३) इत्यत्र दधितम् । शुधित्वा चोधितेति । क्वाप्यः ‘वसति—’ इत्यनेन सेटत्वात् “रहो” इति विश्वविकल्पाद् गुणगुणाद् रूपवयम् । अथेः पूजायामिति । अथ इत्यस्य सट्त्वाद् ‘अदितो वा’ (११२८) इति इतिवत्त्वेऽप्यस्य इत्याह—नित्यमिदं । अधित्वेति । अथ ‘नञ्चा सेट्’ (३१२२) इति विश्वभाषावलोपीन । तेन ‘नाथे पूजायाम्’ (३२४) इति नलोपी नेति प्रसादककुली चाह—अथेः पूजायामेवेट् न तु गताविति भावः । एववार्थमेदिन सट्ति वेति प्रवर्त्ततेऽनेति द्रष्टव्यम् । चकृतेति । ‘अनिहितान्—’ (३१३) इति नलोपः । वीः कुरिति कुलम् । कुभ विमोहने इत्यस्योदाहरति कुमितेति । विमोहनार्थे इट् । तयो ‘रक्षीत्युपभात्—’ इति विश्वविकल्पीन गुण-गुणाभ्यां रूपवयम् । विमोहनं स्वाकुलीकरणम् । विमोहने इट् । नात्वंत्याह—अविमोहने त्विति । कुभः कानिष्ठधेरिट् आसत्तु गाभ्ये इति प्रवर्त्तते न्यास्यात् । तेन अविमोहनं गाभ्यम् (‘ओभः’) इति बोधम् । कुर्तेति । कुभ + क्वा—कुम् + ता, इतिततः ‘अवसयोः—’ इति सस्यधः । ‘अलां जम्—’ इति सस्यत्वेन वः ।

३६२७ । कुम्भचयोः क्ति ॥ ३१२।५५ ॥

दो—। आभ्यां परस्य क् इट् स्यात् । जरोला—जरीला । अचित्वा ।

The augment इट् is prefixed to क् following the roots क् (‘व्योचलो’) and क् (‘ओचपुः क्दने’). This (injunction of इट्) is to supersede the prohibition under ‘कुम्भः—’ (३३८१) in the case of क् (which is एकाच्) and the option of इट् by ‘स्रतिस्ति—’ (२२७९) in the case of ‘ओचपु’ (‘क्व—’ which is क्दति) । जरीला जरीला

गुण due to किञ्चाभावात् by नञ् (३३२२) and option of दीर्घ of इट् by—तृतीया. अथिक्ता—absence of सम्प्रसारण by 'यङिष्ठा—' (२४१२) as क्ता is सिट् and therefore not कित् by 'नञ् सट्' (३३२२). Here Balamonorama wrongly cites 'यङिष्ठा' to effect सम्प्रसारण.

सित—। ज्वयधोरिति । कि इति क् इत्यस्य सुप्तावरणं सप्तम्यां रूपम् । सप्तमी चावयधारे इति व्याचष्टे—आभ्यां परस्य क् इति । 'वसतिधुधोरिट्' (७२१५२) इत्यत्र इङित्यनुवर्तते इति बोधाय । ज्व ययीचानौ । ज्व छेदने । ज्व इत्यस्य एकाच्चात् 'गुणः किति' (२६८६) इत्यनेन निर्यमिङिष्वेधे प्राप्तं, भोजस्य इत्यस्य चोदित्वात् 'स्वरसि घृति स्रवति धुधोरितौ वा' (२६७८) इति इङिक्त्वो प्राप्तेऽयमारम्भः । जरीत्या जरीत्येति । '३री आ' इतीदौ दर्भयिकत्वः । अथ क्राया सटत्वेन किञ्चाभावात् सार्वधातुकार्हेति गुणः । वयित्वेति—अत्रापि 'नञ् सट्' (३३२२) इति किञ्चाभावात् 'यङिष्ठा—' इति सम्प्रसारणं न । एतेनात्र यङिष्ठीति सम्प्रसारणं विदधत् बाह्यमोरमाकारो बाध्य इति जन्यम् ।

३३२८ । उदितो वा ॥ ७२१५६ ॥

दी—। उदितः परस्य क् इङ् । शमित्वा । 'अनुनासिकस्य कि—' (२६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । दूत्वा—देवित्वा ।

इट् is optionally prefixed to क्ता coming after a root which drop its च (the indicatory). Thus वृत् to pacify—वमित्वा वान्ता. The latter case being without इट् the penultimate of वम् is lengthened by 'अनुनासिकस्य किञ्चिः कित्ति' (२६७२). Then अनुसार and परसवर्ण. दिव् to play (with dice)—युत्वा—देवित्वा. The former is without इट्. Thus व (of दिट्) is replaced by ऊट् by 'क्ताः यट्—' (२६७१). Then उभि । The latter is with इट् but without कित्. Hence नुव takes place by 'पुनरुपपत्ति—' (३३३३).

सित—। उदिति । 'वसतिधुधोरि—' (७२१५२) इत्यत्र इङित्यनुवर्तते ।

पूर्वधात् किं इति च तदपेक्षया (आपेक्षया) अत्र पक्षमीति सत्त्वा व्याचष्टे—
उदितः परस्मैति । अमु उपपद्यते । दिङ् क्रीडायामिति वाचस्पतिः । तत्र
शमेराह—अभिलेति । इटपक्षे इदम् । अणिटपक्षे शान्तीति । ततोपभादीर्घं
आह्वयति—अनुनासिकस्येति । अनुसारपरसमर्थः । दीर्घतेराह—कृत्वा देविलेति ।
पूर्वत इत्युक्तम् । 'रक्षो व्युपधात्—' (२११६) इति इकारोपधत्वेन आधाः
किञ्चनविकल्पात् किञ्चन । ततश्च 'रक्षोः यट्—' (२४६१) इति तस्य कठि यथादिभ्यो
च कप्रम् । उत्तरवेट् । किञ्चान्वादात् सचूपधगुणः । (दीर्घेन पायककौषणम्) ।

३३२८ । क्रमश्च किं ॥ ६।४।१८ ॥

दी—। क्रम उपधाया वा दीर्घः स्वाद् भलादौ किं परे ।
क्रान्त्वा क्रान्ता । 'भलि' किम् ? क्रमित्वा । 'पूज्य' (३०५०)
इति वेट् । पवित्वा—पूत्वा ।

The penultimate of the root क्रम is optionally lengthened when the affix आ beginning with a कल् letter (i.e. without इट्) follows. Thus—क्रान्त्वा क्रान्ता (क्रम् + क्रा) —Note that this option of lengthening (दीर्घविकल्पः) bars the persistent lengthening (?) (नित्यदीर्घः) by 'अनुनासिकस्य—' (2666). क्रमित्वा—No दीर्घ as there is इट् preceding कृ, इट् is here optional by (उदितो वा) (the previous rule) as क्रमु is here उदित् । पवित्वा पला-गुण takes place when इट् is preceding कृ ।

मित—। क्रमवेति । 'नोपधायाः' (६।३।७) इत्यत्र उपधाया इत्यनुवर्तते ।
'ततोतेर्विभाया' (६।३।१७) इत्यतो विभावेति । 'दुखीषे पूर्वस्य दीर्घोऽपः'
(६।३।११) इत्यतो दीर्घ इति । 'अनुनासिकस्य किञ्चनोः—' (६।४।२५) इत्यतो
भलि (भलादौ इति तु तदादिभिनिना शब्धेति) इति आनुवर्तते । 'तदाह—क्रम
उपधाया वेत्यादि । क्रान्त्वा—क्रान्तेति । अत्रेन दीर्घ विकल्पादिक्रमावपक्षे अप-
देविलेति । इति तु आधाः सट्त्वेन भलादिविकल्पात् तन्मिलनेत्येवम् । 'अनु-

वाचिकस्य—'(२६८६) इत्यनेन निष्पद्यते' आर्षेणानेन विवक्ष्यो विधीयते । वेदकाले
तु मन्त्रिभिरिवाह ददितो वेति पूर्वसूत्रेति श्रियम् । पक्षित्वा पूर्वसूत्रे । पूर्वसूत्रेति ।
वेदकालादित्पक्षे ज्ञाया सित्त्वेन किञ्चाभावात् 'सार्धमातुकार्ध'—(२१६८) इति
शुभः । अनिट्पक्षे तु किञ्चाह गुथाभावात् ।

२२३० । सार्धमातुकार्ध विभावा ॥ २॥४॥३२ ॥

दौ—। आन्तानां नञोश्च नलोपो वा स्यात् क्ति परे । भञ्जा
भङ्ज्ज्ञा । रञ्जा—रञ्ज्ज्ञा । 'मस्मिन्नञोः—' (२५१७) इति
शुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्टा नष्टा । 'रघादिभ्यश्च (२५२५)
इताट्पक्षे नञित्वा । 'भलादाविति वाच्यम्' (वार्तिकम्) * ।
नेह—अक्षित्वा । अदित्वाहेट् । पक्षे—अक्षत्वा—अङ्ज्ज्ञा ।
'जनसन—' (२५०४) इति आच्यम् । स्वात्वा—स्वनित्वा ।
'यतिस्वति—' (२०७४) इति इत्वम् । दित्वा । सित्वा ।
मित्वा । स्थित्वा । 'दधातिर्हि' (२०७६)—हित्वा ।

Elision of नकार of roots ending in ङकार and of नञ्
is optionally effected when क्ति follows. Thus भञ् (भञो चामर्दने)
—भञ्जा भङ्ज्ज्ञा. The root is अनिट् । In the latter case here न
having not been dropped it is changed into अनुस्वार by 'नञा'-
and then to ऊ by 'अनुस्वारस्यपि—'. In both न is first changed
into न by 'नोः कुः' and then to क्ति by चर्त्त. Similarly रञ्जा—रञ्ज्ज्ञा
(रञ्ज + ज्ञा). तस्य पक्षे etc—शुम् after नञ् elides optionally as it is
first added to the root whence the rule 'सार्धमातुकार्ध' applies.
नष्टा नष्टा (there being no chance of परस्मैपदान्, अनुस्वार is retained).
'भलादाविति—' This is a varttika according to the author (Dikshita),
but others hold that this sort of sense might be arrived at

from the consideration of order and significance of the very rules. They seek to modify and say that the term 'भक्त्यादी' has to be added to the rule 'जाननयाम्—' so that it may qualify the affix क्ति (i.e. क्ता without चाकार). This is the case of भक्तिना (चङ् + क्ति = इट्)—there is no elision of न of—चङ् (the जकारान्त root) by 'जाननयाम्—' as इट् having intervened between the root and the affix, the latter (क्ता) ceases to be भक्त्यादि। चङ्दित्वात्—for the root and is चङ् is वेङ् i.e. by 'स्वरिति ह्रस्विति ध्रुवदितीया' (2279). चङ्क्ता etc. as before. खत्वा खनित्वा—चात् by 'जाननयाम्—' applies when इट् is not added to क्ति। दित्वा—The root is दीदृक्खण्डने (दिवादि). चित्वा—The root is सौप्तिककर्मणि (दिवादि). मित्वा—the root is मा माने। In these cases first चात् of चाकार is affected by 'चादिचः—'(2379) and then इत् of the same (चाकार) by 'यतिस्त्वित्वाद्यामिति चित्' (3074).

मित—। जाननयामिति। 'श्राद्धक्षीपः' (६१४।१२) इत्यन्तो नक्षीप इत्यनु-
वर्तते। 'क्षि क्ति' (६१४।१२) इत्यन्तः क्ति इति यद् व्याचष्टे—जानना-
यामित्यादि। जकारान्ताणां भानुभाम् इत्यर्थः। भक्त्याचामर्दने इत्यस्य ज्ञाया-
स्तदाहरति—भङ्क्तेति। पूर्वमन्तोपः। चोः कुरिति कृत्वेन जल नः। तस्य
'स्वरिति चित्' इत्यन्तः क्ति। सगरस्य 'नया—' इति नयास्तुसारः तस्य 'चतुस्तारस्य यति—'
इति परस्यर्थो क्ति। एका एकक्ता इति। एका इति भावः। इति सुप्ति।
नक्षीपिति भावः। तद्वैषय्यं सूत्रे उपात्तत्वादिति बोध्यम्। तस्येति—इत् इत्यस्येति
सम्बन्धः। एते क्षीप इति। 'जाननयाम्—' इत्यन्तेन इति भावः। नया, नदा इति।
पूर्वमन्तोपः। 'यद् चङ्क्त्—' (२२४) इति पत्यम्। हुना कुरिति सख कृत्वेन
ट्कृत्योपात्तत्वादेवम्। केवलं नदिति नयास्तुसार एव वर्गीयपञ्चमानमभावेन पर-
स्यर्थत्वाभावात्। 'रधादित्वात् नक्षीपेत्कृत्य' आरविशुभाङ्—रधादित्येति। नक्षी-
पेति। अन्त ज्ञायाः श्रिट्कृत्वेन भङ्गादित्यादयश्चकित्येति न प्रवर्तते। भङ्गा

दायितीति—वार्ति कर्मिदम् इति दीयितमतम् । चक्षेवात् युक्तिविधिमित्याहुः । युक्तिविधयश्च—‘अनिदिताम्’ (६।४।१८) इत्यतः किञ्चिद्व्युत्पद्यं कितिक् इति व्याख्येयमित्यर्थ इति अर्द्धेन्दुस्येति स्थितम् । वार्ति कार्यसु—भक्ष्यादी इति ‘भक्ष्य-मन्त्रम्’ इति सूत्रे दक्षयमित्यति । तस्य भक्ष्यादी किं परे इत्यर्थे सति चक्षित्वा (भक्ष + इट् क्ता) इत्यत्र इट् स्ववशात्तेन भक्ष्यादिव्याभवाद्यलोपो न भवतीति भावः । सक्षित्वादिति । अक्ष् व्यञ्जितवचनान्तिगमिषु (रुचादिः) । वेक्षिति—‘क्षरवि-सृति—’ (११७८) इत्यनेन । वेट्त्वादिकभावपक्षे नञोपविकल्पाद् रूपव्य-मित्याहुः—अक्षित्वादि । स्यात्वेति । स्यन विदारणे । सक्षितो वेति वेट्कत्वादिनिट् पक्षे चात्वम् । दिव्यत्वादि—दीव्यस्त्वने (दिवादिः) शोऽन्तकर्मणि (दिवादिः) ना, भाट्, निङ् इति ग्रहणम् । छा गतिनिष्ठेति कर्मवशात्तस्यः । ‘आदेशः—’ (३३७०) इत्यर्थे कृते ‘यनिस्रति—’ इत्यनेन इत्यम् ।

२२३१ । जहातेच ॥ अ४।४२ ॥

दौ— हित्वा । हाङ्स्तु—हात्वा । ‘अदोजन्धिः—’

(३०८०)—जम्भ ।

हि is the substitute for जहाति (हा to leave) also when an affix beginning with ह त (तदि) follows. Thus हित्वा having left. But हात्वा from हा to go (The former is ओहाङ् स्थाने and the latter is ओहाङ् गती). अद् is replaced by जम्भ् when खा follows. जम्भ् = eating.

नित—। जहातेरिति । ‘दधार्तेर्हिः’ (अ४।४१) । इत्यतो हिङ्गिज्जन्ते । ‘यतिस्रतिमास्यदिक्किति’ (६।४।४०) इत्यतः ‘वि’ ‘किति’ इति च । तेन ओहाङ् स्थाने इत्यस्य च हिदादेशः स्यात् तादौ किति परे इत्यर्थः । हित्वेति । व्यञ्जित्वर्थः । ‘ओहाङ् गती’ इत्यस्य तु न यङ्गमिति मत्वाङ्—हाङ्स्तु इति । अदो जन्धिति । अदोजम्भ् इत्यादेशः । इत्थान् उच्चारणार्थः । तेन अद् + खा इति स्थिते जम्भ् न त्वा-स्य प्रकारः । ततः पूर्व धकारस्य ‘अदीभरि सवर्णे’ इति लोपी रूपम् ।

३३३२ । समासेऽनन्पूर्वे ङो खप् ॥ ७।१।३७ ॥

दौ—। अन्त्यपूर्वपदेऽनन्समासे ङो खप्प्रदेशः स्यात् ।
तुक् । प्रकृत्य । 'अनन्' किम् ? अङ्गत्वा । पर्युदासान्वयव्यानेह
—परमङ्गत्वा ।

The affix ङा is replaced by खप् when in other than नन्समास the preceding member or पूर्वपद is an indeclinable. प्रकृत्य—। ङा + ङा = ङत्वा ; then न (प्रकर्षेण) ङत्वा = प्रकृत्य—an instance of निरुपनासायिक. But it is generally, for the sake of facility, derived as प्रकृत्य + खप्. Here तुक् comes in by 'ङस्यपितिङ्गति—'. In the tetra 'अनन्पूर्वे' there is पर्युदासविधि. Thus in परमङ्गत्वा (परमङ्गत्वा सुप्तसुपेति) ङा is not replaced by खप् for although there is no नन्, the समास is not निरुप but optional and परम is not an अन्त्य पूर्वपद.

नित—। समासेऽनन् इति । अनन् इति नलनिष्ठं नन्सुप्तसुपेतिमित्यङ्गदेन्दुसंज्ञरतत्त्वबोधिनी । नत् (अन्त्यम्) पूर्वं पूर्वपदं सत् समासे इति भवा विहायीति—अन्त्यपूर्वपदे इति । प्रकृत्येति । प्रकर्षवाचिनः प्रकृत्यस्य ङानेन "कुगति प्रादर्थ" इति निरुपसमासः । 'तुमिति ङस्यपितिङ्गति—' इत्यनेन । परमङ्गत्वा । परमं कवेति सुप्तसुपेति समासः नत् नित्यः । तेषु खप् न । प्रकृत्यमतिवैधान्यये तु खप्प्रदेशेति भावः ।

३३३३ । पत्वसुकोरसिद्धः ॥ ६।१।८६ ॥

दौ—। पत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् ।
कोऽसिद्धत् । इह पत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । 'ङस्य—'
(२८५८) इति तुक् ।

The conjunction of a single substitute (for what precedes

and what follows) is invalid or does not hold good when वल् and तुक् have to undergo any operation. Thus—कोऽसिचत् (who watered)—Here there is no एव in असिचत् due to the invalidity of the, single substitute in को असिचत् where पूर्वप एकदेश effected by 'एकः पदान्तादिति' (36) has been also परादिचत् (having the beginning letter of the subsequent, by 'अन्तादिचत्'—75). Thus एकादेश being असिच the चकार being a carrier in the middle (ज्यधाम) 'इच् कोः' (211) fails to apply and consequently 'भादेशप्रत्यययोः' (212) also. अधीत्येति—अधि + इ + लाप्) and प्रेत्य (प्र + इ + लाप्)—here in both these cases सर्वशदीर्घ दीर्घएकादेश (in अधीत्य) and गुणैकादेश (in प्रेत्य) being असिच, the तुक् by 'ब्रह्म'—(2858) takes place although इ, the short vowel-ending root, ceases to be so (short) in connection with the combination as above.

नित—। वल्लुकोरिति । वल् न तुक् चेति इच्छात् सतमीशिवचनम् । वल् तुकि चेत्यर्थः । तत्र लस्यानुरोधाद् भावे सतमीति मत्वा व्याचष्टे—वल् तुकि च कर्तव्ये इति । एकादेशमाख्यमिति । 'एकः पूर्वपरयोः' (८११८४) इत्यत्र एकादेश इत्यनुवर्तते । ततश्चैकादेशः असिच इति वक्तव्ये एकादेशमाख्यमित्युक्तिर्भाष्ये 'लाघ्या-सिचत्' निपाक्य शास्त्रासिचत्वस्यैव सिद्धान्तित्वादित्याहुः । कोऽसिचदिति । कः असिचदिति स्थिते 'अतो योः—' (१६३) इति को असिचत् इति ज्ञाते 'एकः पदान्तादिति' (८६) इति पूर्वपदेकादेशे अन्तादिचत् (६५) इति तस्य परादिवत्त्वे च पूर्वपरयोरेकादेशे सति कोऽसिचत् इति भवति । तस्य एकादेशस्य असिचत्वात् अकारेण ज्यधामात् इच्कोः' (२११) इति न प्रवर्तते । ततश्च 'भादेशप्रत्यययोः' इति धत्वमपि नेति भावः । न च 'सात् पदादी'रित्वेन वल्लुकोरिति, शब्दाः पदादित्वाभावेन लस्याऽत्र प्रवर्तमानत्वात् । प्रसङ्गादिदम् (वलीदाक्षरचम्) । प्रवर्तमानाह—अधीत्य प्रेत्य इति । अधि + इ + लाप्, प्र + इ + लाप् इति श्लोकादि स्थिते

कृतेन 'यवाः सवर्णे—' इति सवर्णदीर्घादेशः । एतत्तत्र तु 'आद्गुञ्' इति गुञ्का-
देशः । तयोश्चयोरिव 'असिद्धत्वात् 'इस्रस्र—' इति तुक् । अथवा-
(सवर्णदीर्घशुभादेशयोः सिद्धत्वे सति) तुमत्र न स्यात् । ताभ्यां धातो
अस्रत्वापनभात् । असिद्धत्वे तु इस्रत्वमेव यथापूर्वमिति प्राप्नोति ।

२२२४ । वा स्रपि ॥६॥२८ ॥

दी—। अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्पादीनामनुनासिक-
लोपो वा स्रास्रपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां
वा । नास्तानिटां धनादीनां च नित्यम् । आगत्य—आगम्य ।
प्रगत्य—प्रगम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । 'अदो
जग्धिः—' (२०८०) । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोत्पद्य-
वाधते' (परिभाषा) * । जग्धिविधी स्वय्यद्वयात् । तेन
हित्वदत्त्वात्वेत्वंदीर्घत्वश्रुटिो स्रपि न । विधाय । प्रदाय ।
मखन्त्य । मखाय । प्रकम्य । आपृच्छ । प्रदीप्य । प्रपठ ।

Elision of the nasal (न or व) of the roots गम्, नम्, वम्, वृक् etc.
which have been instructed as अनुदात्त = optionally effected
when स्रप् follows. This option is restrictive. Thus the
elision of अनुनासिक (न्) is optionally in the cases of those
roots ending in न् which are जग्धिट् and the elision of अनुनासिक
(न) is obligatory (नित्य) in cases of those roots that
end in वृ and are जग्धिट्, and of roots जन्, तन् etc.
There are four नास्तपणिट् roots viz—गम्, नम्, वम् and वृक्.
Thus आकम् आनत्त etc. sliding root gets तुक् by 'इस्रस्र—'
(२१५४) Similarly—प्रवम् प्रवम् and विरम् विरम्. प्रह्व and

प्रसङ्ग—are instances of ज्ञान् अनिट् roots where न् (अट्, अनिट्) is dropped always. The plural 'ज्ञानानिटान्' in the text is in view of multiplicity of instances of सन् and दन्. प्रसङ्ग and वित्त्य are instances of सन् and तन् । 'चत्तरहादन्ति विधीन्—'This is a परिभाषा as it has been included in परिभाषादुक्तेष्वर without any reference to its गच्छत् although Tattvabodhini mentions it to be a गच्छत्, This means—'A चत्तरहा छाप् bars even the चत्तरहा injunctions. An affix or injunction is चत्तरहा when it requires many other operations for its application—चत्तरहापेक्षः चत्तरहाः—(कैवट्), whereas any affix or injunction is चत्तरहा when its application is dependent not on many but on a very few (सख्यपेक्षोऽन्तरहाः—कैवट्), i.e., 'dependant on an internal or inherent immediate cause. The author (Dikshita) brings down the rule 'अदोऽन्विषोऽपि किति'—(3080) to show that this our परिभाषा is generalised (चाप्यस्ति) from this rule on the strength of the acceptance of छाप् in it ; for had it (the rule) been enunciated as 'अदोऽन्विषि किति' in stead of '—छाप्यस्ति किति' then also अद् would have been replaced by अन्विष or अन्व (इकार being for the facility of pronunciation) in ति किति or when ज्ञा followed. Consequently छाप् being a substitute for ज्ञा and अन्वार्थे an चत्तरहा विधि, अद् would make room for अन्व. Thus छाप् being redundant here suggests the existence of this परिभाषा (चाप्यस्ति किति). Therefore, according to this परिभाषा, the चत्तरहाविधि such as हिल्ल, दल, भास्व, इस्व, दीर्घल, व, सद् and इट् will not operate when छाप् follows. Thus विधाय (वि—वा+छाप्) where वि by 'द्विधातेहि' (3976) ceases to operate as छाप् follows ; प्रदाय (प्र—दा+छाप्)

where हल by 'ही ह्रस्वीः' (3077) does not take place in connection with छाप्; प्रसक्त—(प्र खन् + छाप्) where चाख by 'जनस्य'—(2504) does not take place due to the following of छाप्; प्रस्ताव—(प्र—स्ता + छाप्) where हल by 'यदिस्यविनास्याम्'—(3074) does not take effect due to the subsequence of छाप् therein; प्रसक्त (प्र—कन् + छाप्) where दीर्घल by 'क्रमयज्ञि' (3329) does not come in due to the coming of छाप्; चापच्छ (चा + पच्छ + छाप्) where झ् ceases to operate by 'क्षीः यट्—' (2561) when छाप् follows; प्रदीप्य (प्र + दिप् + छाप्)—where नञ्ठ for व् of दिप् as छाप् comes; here (in प्रदीप्य) also in प्रपद्य again यट् also by 'चादेधातुः कसिड्—' (2148) is forbidden to appear by this छाप् and so on.

मित—। वा स्वर्गोति । 'अनुदात्तोपदेशवन्तितनीत्यादीनामनुनासिकलोपः सिक्कति' (418120) इति पूर्वं सूत्रम् । ततोऽनुदात्तेत्याख्य अनुनासिकलोप इत्यन्तम् इहानुवर्तते । अतो व्याचष्टे—अनुदात्तोपदेशानामित्यादि । व्यवस्थितः निवार्येति । व्यवस्थायां स्वयमेवाह—तिनेति । मानानिटादिति । माने तु चातुषु चिनिटः तेषां चापि परेऽनुनासिकलोपो वेत्यर्थः । मानेचनिटश्च—गम्, नम्, यम्, रम् इत्येते चत्वारः । मानानिटादिति । माने तु मन्त्रणी चनिटीः । ततश्च मानानिटयो-रिति सिक्कये नक्तव्ये बहुवचनम् विभित्तोपसर्गव्यात् प्रयोगवापुष्यापेक्षम् । नित्य-चित्ति । चापि अनुनासिकलोप इति शेषः । आगत्य आगम्येति । एवं चिरम्य निराय । प्रथमा प्रथमेत्युदाहरणीयम् । असादीनामनुनासिक लोपादूर्ध्वम् 'प्रसक्त—' (२८५८) इति दुर्गावसः । प्रसक्त्येति । नित्यमनुनासिकलोपः । एवं प्रसक्त्येव नन्वेतेरनुनासिक लोपः । प्रसक्त्येति प्रपूर्वकं प्रतेरनुनासिक लोपः । विसर्ज्येति । अस्य ततोऽनुनासिकलोपः । भाष्ये तु 'वा लृषि' इति सूत्रं न दृश्यते । तद 'अनुदात्तोपदेश—' इति सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो चापि च' इति 'अहम्' इति च वार्तिकं पठित्वम् इत्याहुः । तस्य 'चापि च अनुदात्तोप-

देय इति गलीयो भवति । नकारानामां तु चेत्यर्थः' इति व्याख्यानं दृश्यते ।
 'अन्तरङ्गानपि विधीन्—' इति—परिभाषितम् । इति परिभाषेऽनुयेक्यरे स्पष्टम् ।
 तत्त्वबोधिन्यां गन्तव्यत्वेनास्य सङ्केप्तो दृश्यते । परिभाषायां अर्थः स्पष्टः । 'अन्तरङ्गं'
 स्वेत्यापेक्ष्यम् । अक्षिरङ्गत्वानु गन्तापेक्ष्यमिति शेषः इति 'अक्षि' अक्षिरङ्गमन्तरङ्गे'
 इत्येतन् परिभाषाव्याख्यानानुसारे नाक्षिः । सा चेयं परिभाषा 'अदो जग्धिः—' इति
 सूत्रेण शङ्क्यत इति भत्वा सुत्रस्य अस्य प्राग्वोपन्यासः । अत्रं शङ्क्यत
 इत्यत्राह—जग्धिविधी सादृश्यत्वादिति । तथाच 'अदो जग्धिवर्त्तापत्ति किति' इत्यस्य
 सूत्रस्यासम्भवं—अदो जग्धिः स्वात्त्वापि सादो कितिचेति । (स्वापिति सुतवतमोक्तम् ।
 जग्धेरिकार सकारार्थः) । साप् इति ज्ञादेशः । ततश्च ज्ञाशो यो विधिरारभ्यते
 स सापि अपि भवेत् । एवं स्थिते 'अदो जग्धिविधि किति' इत्यत्र सूत्रेऽपि—इष्ट-
 सिद्धिः । अदो जग्धादेशस्य अन्तरङ्गत्वेन सापः प्रायेण प्रगृह्या सापि अपि जग्धि-
 भावस्य सुखभवात् । एवञ्च 'अदो जग्धिवर्त्ताप्—' इत्यत्र सादृश्यत्वं जग्धे' सङ्-
 ग्राहयति—'अन्तरङ्गानपि विधीन्—' इति । तत्र किमित्यत्र आह—तेनेति ।
 हितम्, वक्तम्, इत्यम्, दीर्घत्वम्, ग्, ऊट्, इत्येते अन्तरङ्गा विधयो ष्यपि परि-
 न प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । इदमेव सापीत्यन्तरङ्गविधिबाधनं नाम । हित्वादीनां प्रत्येकं
 नाम प्रदर्शनार्थमुदाहरति—विधावेत्यादि । तथाच विधाय (वि—धा + साप्)
 इत्यत्र 'दधातेर्हि' (२०७६) इति अन्तरङ्गी हिः प्राप्नोति । स सापि परे न भवति ।
 प्रदाय (प्र—दा + साप्) इत्यत्र 'दी दृष्टोः' (१०७०) इत्यन्तरङ्गो 'दन्' प्राप्नोति ।
 स सापि परे न प्रवर्तते । प्रक्षय (प्र—क्षन् + साप्) इत्यत्र 'जन्मसनायनाम्—'
 (२५०२) इत्यन्तरङ्ग 'आप्' प्राप्नोति । स सापि परे न प्रवर्तते । एवं प्रत्याय
 (प्र—स्था + साप्) इत्यत्र 'यतिस्त्वितिसास्त्राम्—' (२०७४) इति अन्तरङ्गः इत्
 प्राप्नोति । स सापि वाच्यते । प्रक्षयत् (प्र—क्षन् + साप्) अत्र 'क्षमयति'
 (२५२६) इत्यन्तरङ्गोर्ध्वं प्राप्नोति प्रतिलिप्यते । आरुह्य (आ—गच्छ + साप्)
 अत्र 'आर्तुः गृह्—' (२५६१) इत्यन्तरङ्गः अविधिः प्राप्नोतीत्यत्र वाच्यते । तत्र
 अदोर्ध्वत्वं (प्र—दिक् + साप्) अनेन नकारस्य ऊट्, ग्लादित्वाच्च ऊट् च प्राप्नो-
 तिति विध्यते । एवं 'प्रपठ' इत्यत्र विदधमिड् न भवति ।

३२३५ । न ख्यपि ॥ ६।४।६८ ॥

दी—। ख्यपि परे पुमाख्यादेरीत्वं न । खेट् । प्रधाय ।
प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रधाय । प्रसाय । 'मौनानि मिनोति—'
(२५०८) इत्यात्मम् । प्रसाय । निमाय । उपदाय । विभाषा
ल्योयते' (२५०८) । विसाय—विस्तीय । विस्तीपः । उत्तार्य ।
विचार्य ।

इत् (from 'ईयति'—2843 etc) is not substituted for the चाकार of
दा, घा, भा ख्य etc (enumerated in 'पुमाख्यानापाज्जातिसाहसि'—2462)
when ख्यम् follows. Thus प्रधाय (प्र—धे+क्यप्=प्र—धा+य by
'आदेशः'—2320)—having drunk. प्रमाय (प्र—मा or मेङ्,)+क्यप्
having measured. प्रगाय (प्रे—गै+क्यप्=चात् by 'आदेशः—')
प्रपाय (प्र—पा+क्यप्) but विस्तीय as in the beginning of
नैकचरित—'विस्तीय यस्य चित्तिरविषः कथाम्' is derived as नि+वी (वीङ्
पाने दिवादि)+क्यप् । प्रसाय—प्र सो+क्यप्=सत्, and भात् by 'आदेशः—')
विस्तीपः i.e. in प्र दृ+विच्+क्यप् and in वि—वर+विच्+क्यप्—
विचार्य—the वि (इकार of the roots after हृदि has been
operated) slides and the resultant forms are उत्तार्य and विचार्य ।

नित—। न स्त्रीतीति । 'पुमाख्यानापाज्जातिसाहसि' (६।४।६८) इत्यतो
'इत्' इतिर्वैकं सर्वसम्बन्धवर्तते । 'ईयति' (६।४।६५) इत्यत ईदिति च बाह—
चुमाख्यादित्यादि । खेट् इति । खेट् पाने इत्यस्य आरचमिदम् । प्रधायेति ।
अत 'आदेशः—' (२६००) इत्यात्मम् । प्रमायेति—मा इत्यच्चात् मेङ् इत्यच्चात्
'आदेशः—' इति क्त्वाच्चात् क्यप् । प्रगायेति । गै इत्यच्चात् प्राग्वत् कृताच्चात् ।
प्रपायेति । पा पाने । कथं वद्वि—'विस्तीय यस्य चित्तिरविषः कथाम्' इति श्रीहर्षः ।
वीङ् पाने इत्येकवचनानुसारेण वापाने इत्यदोष इत्याहुः । प्रसायेति । सोऽन्त्यकर्तृनि
इति ईसादिको भावः । तस्मात् क्ववसन्नाम् 'जनाश्चायं ख्यो' क्यप् । प्रमायेत्यादि

[illegible]

२२२६ । त्वयि सङ्गपूर्वात् ॥ ६।४।५३ ॥

दी—। लघुपूर्वात् परस्य चेरयादेः स्यात्तपि । विगच्छथ ।
प्रणमथ । प्रवेभिदथ । 'लघुपूर्वात्' किम् ? संप्रधाय ।

अच् replaces चि coming after the final letter of a root of which the preceding letter is a short vowel when लाप् follows. Thus विगच्छा—वि+गच्छ+लाप्—here the final च् of गच्छ (which being included under चुरादि class is चकारान्त) is first dropped by 'अतो लोपः' (2308) and then चिच् is replaced by चप्=having counted. Similarly प्रबभूव—having caused to bow down—प्रवेभिश्व—प्र+भिद्+यङ्+चिच् लाप्—here भिद्+यङ् gives by 'यङ्ग हलः' and 'तुल्यो यङ् लुक्' etc. 'वेभिद्' the यङन्त form of भिद्; then चिच् following यकार of वेभिद् slides by 'यङ्ग हलः' and the final च् by 'अतो लोपः' and then लाप् replacing क्ता=having caused to penetrate again and again. संप्रदाद्ये—here the root is द्य which is not क्यपूर्व but क्यन्त ।

मित—। लघ्वीति । लघुः (लघुः स्वरः) पूर्वं यच्चाह (यच्चात्) इति निघण्टुः ।
 'चेरणिटि' (६।४।३१) इत्यतो चेरित्त्वमुच्यते । 'अयामन्तलघ्नाय—' (६।४।३३)
 इत्यतोऽय इति च । तदाह—अनुपूर्वात् एरस्य चेरित्वादि । 'चेरणिटि' (६।४।३१)
 इति पिबोपि प्रातोऽयमारम्भः । मितवत्य इति । विष्णुवीर्यमवयतेत्यसाम्प्रदायः न च
 संख्यान इति कदाचित्वाददन्तः । 'यतो लोपः' (२९-८) इत्यलोपः । ततो
 चेरयादेशः । एवं प्रथमस्य । अमन्तत्वेन भित्त्वाह मितं क्त्वे इति तत्त्वज्ञानिभिः ।
 भवेभिदध्य इति । भिदिरि विदारके । यच्चाह यच्चि 'सन्त्यक्तो' इति विकृतिः क्त्वे ।

‘युचो यङलुकी’ इति ज्ञानासक्तं कृते च ‘येभ्यः’ इति यङन्तो धातुः । तस्माच्चिच ।
 ‘यस्य हल’ इति यकारलोपः । प्राग्वद्धतो खीमः ततः खीसापादिभ्यो षेरयादीन् ।
 संप्रसार्येति । ४ इति धातुर्गन्तुः सप्तपूर्णः । तेषां षेरयादीनामसप्तमी वही यथोक्तं कमम् ।

३३३७ । विभाषापः ॥ ६।४।५७ ॥

दी—। आप्रोतेर्णेरयादेशो वा स्वाकारपि । प्रापय्य—प्राप्य ।

चि after चाप् is optionally replaced by चय when चाप् follows.
 च + चाप् + चिच् + लाप् = प्रापय्य (चय) and प्राप्य (without चय).

नित—। विभाषेति । विभाषा + चाप् इत्यवयवः । प्राग्वद्धनुवर्तिसादाह—
 आप्रोतेर्णेरियादि । सप्तपूर्वज्ञानानाम् पूर्वेषामाप्ते विकल्पाद्यन्वयमारण्यः ।

३३३८ । चियः ॥ ६।४।५८ ॥

दी—। चियोऽपि दीर्घः स्यात् । प्रचीय ।

३ of चि is lengthened when चाप् follows.

नित—। चिय इति । ‘अपि लचुपूर्वात्’ (६।४।५६) इत्यसौ स्यादीति ।
 युङ्गोऽदीर्घः—इत्यतो दीर्घ इति चागुपतेति । तदाह—चियोऽपि दीर्घ इति ।

३३३९ । स्यापि च ॥ ६।१।४१ ॥

दी—। वेञी स्यापि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ।

The root वेञ् (तनुस्त्वानि to weave) does not get संप्रसारणं when चाप् follows. Thus व + वे + लाप् = प्रवाय by साच by ‘वादेवः—’ (2370)—having woven. Here the सम्प्र. claimed by ‘यदिन्याससिद्धि—’ (2422) is prohibited from taking effect as चाप् being a substitute for ज्ञा is a क्तिच् affix and hence, without this prohibition, would necessitate संप्र—।

नित— आपि चेति । 'वेज्' (६।३।७०) इत्यस्यवर्जितं पूर्वसूत्रम् । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३०) इत्यतः 'संप्रसारणम्' इत्यनुवर्तते । तदाह— वेज् इत्यादि । प्रत्यय इति—प्रपूर्वादि वेज् तत्पुस्तकानि इत्यस्मात् ङी आप् । 'आदिष्वः—' (२३७०) इत्यात्मम् । अनेन 'यद्विज्या—' (२४१२) इति प्राप्तस्य संप्रसारणस्य निर्दिष्टात् संप्रसारणम् । आप्ः आदेशत्वेन तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति बोध्यम् ।

३३४० । व्यस्य ॥ ६।१।४२ ॥

दी—। प्रख्याय ।

The root ज्ञा (यदीक्षानी to grow old) also does not gat सम्-
= आप् । Thus प्रख्याय—and not प्रजीव by 'यद्विज्या—' (2412).

नित—। व्यस्येति । ज्ञावयोक्षानी कौशादिकः । तस्यचापि परे 'यद्विज्ये'ति (२४१२) संप्रसारणं नेष्यते ।

३३४१ । व्यस्य ॥ ६।१।४२ ॥

दी—। उपख्याय ।

No संप्रसारण of घ of ज्ञेज् (संवरणे भ्रादि) takes place when आप् follows (in place of ज्ञा). Thus उपख्याय—आस्य as before. The सम्प्र—prohibited here from taking place is what is directed by 'यद्विज्यावयो—' (2412) where यवि is the common name for वेज् तत्पुस्तकानि and वेज्संवरणे.

नित—। व्यस्येति । ज्ञेज् संवरणे इति भीमादिको घातुः तस्य चापि परे संप्रसारणं नेष्यते । उपख्याय इति । 'आदिष्वः—' इत्यात्मम् । यद्विज्येति (२४१२) संप्रसारणं प्राप्तमनेन प्रतिषिध्यते । यद्विज्येत्ययं 'यवि' इति वेज्ज्ञेज्योः साधारण्येन गृह्यम् ।

२३४२ । विभाषा परे ॥ ६।१।४४ ॥

दी—। परेवांनो वा संप्रसारणं स्वाक्षरपि । तुक्तं वधित्वा
परत्वात् 'हलः' (२५५८) इति दीर्घः । परिवीय परिव्याय ।
कथं 'मुखं व्यादाय स्वपिति' नेत्रे निमील्य हसति' इति ?
व्यादानिमीलनोत्तरकालेपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविव-
क्षया भविष्यति ।

संप्रसारण, when वाप् follows, is optionally ordered for वीच् when preceded by the उपसर्ग परि. Thus परि वीच् + वाप् (in place of का) परि वि + य = परिवीय here तुक् due by 'इल्लस—' (6.1.71) being barred by हलः (6.4.2) which is subsequent to the former. परिव्याय by वाप् as before. Well, how to derive व्यादाय in मुखं व्यादाय स्वपिति—he sleeps with his mouth open and निमील्य in नेत्रे निमील्य हसति—he shuts his eyes while he laughs, where there being no sense of पूर्वकाल the rule 'समानकर्तृकयोः—' (3330) cannot take effect and consequently वाप् the substitute for का, cannot apply ? Indeed the opening of the mouth and closing of the eyes are simultaneously performed with or a bit later of sleeping and laughing ; but as their sleeping and laughing are continued after the opening of the mouth and the closing of the eyes, so that part of being intended here i.e. that sort of sense being present, opening and closing are (at least partly) prior to sleeping and laughing respectively, so the root हा and नीच् may take वाप्. The use of का or वाप् however in expressions like 'रथे तु वासनं दृष्ट्वा पुनर्नय न विद्यते' and 'सौरवहदिरपरा

प्रतिभाति सा मे धातुर्विभूतननुचिन्तु वपुय तस्याः (शकुन्तला) etc where there being no coincidence of the subjects (समानकर्तृकत्व) in each case, the rule 'समानकर्तृकयोः—' fails to apply—is to be defended by inserting some such word as 'स्थितस्य' etc where necessary, so that the sense of such expressions are not altered thereby. Bhattoji has expressed this view in his Manorama.

मिति— विनामिति । 'ल्यप्' (६।१।३२) इति सूत्रे ल्य इति 'ल्येच्' संवरण इत्यस्य कृतात्वस्य चाकारवर्गे वक्ष्या रूपम् । ततश्च ल्येच इति तदर्थः । लाचवादि-
सुक्तिः । तस्मात् ल्येच इत्यनुवर्तते । 'य संप्रसारणे—' (६।१।३७) इत्यस्य संप्रसारणम् इति । 'स्यपि च' (६।१।४१) इत्यस्य स्यपि इति च । तद्वद्व्याचष्टे—
परि ल्येच इत्यादि । परिपूर्वाद् ज्ञेयत्वात्परित्यक्तः । एवं परि + ल्येच् + क्ता इति
स्मिन्ने क्री लाभादिभ्यो जनेन संकारस्य संप्रसारणे पूर्वपक्षे च विहिते परि वि य इति
जाते दीर्घादेशाद्—तुक् बाधित्वेति । 'ह्रस्वस्य पिति कृति—' (अ१।७१) इत्येतत्
पूर्वपक्षे सूत्रस्य तुक् बाधित्वा 'ह्रस्वः' (६।१।३९) इत्येतत् परवर्ति ह्रस्वस्यो दीर्घः
प्रवर्तते इति भावः । पक्षे 'चादिचः—' (९।३०) इत्यात्मनिष्ठाहुः—परिव्याय
इति । कथमिति ?—तुक् व्यादाय, विस्कार्येकपिति इत्यत्र जेवे निमोला इत्यन-
व्यापाराद् विरम्य इत्यस्य च न तावत् स्थापकात्मा पूर्व मुख्यादानं नवा
हासकात्मा प्राक् नेतनिमीलनम् । किन्तु स्थापकात्मात्तरमेव मुख्यादानम्,
हासकात्मात्तरमेव नेतनिमीलनम् । एवं स्थिते मुख्यादाननेतनिमीलनयोः पूर्वोक्त-
विशिष्टार्थकत्वाभावात् कथमनयोः 'समानकर्तृकयोः—' (६।३२०) इति क्ता
प्रवर्तते । आग्रहत्तरभावे च कथं तदादेशो स्यप् इति प्रश्नः ? समाधानमाह—
व्यादाननिमीलनीत्तरकासीपीति । सत्यम्—स्वापात् पश्चात् तत् समकालमेव वा
मुख्यादानं हास्यादुत्तरं तत् समकालमेव वा नेतनिमीलनम् । तथापि मुख्यादाना-
दुत्तरस्थिन् कासीऽपि स्थाप्यो वर्तते । एवं नेतनिमीलनादुत्तरस्थिन् कासी हास्योपि च
वर्तते । न हि स्वापाद् मुख्यादाने जाते एवासी जायति न वा हास्याद्
नेतनिमीलने च भूते एवासी हासाद् विरमति । किन्तु व्यादाननिमीलनीत्तरस्थि

स्वापकासयोरनुष्ठितिर्वैत एव । एवं तदर्थविषयया (तादृशस्वापकासयोरन्व-
विषयया) भविष्यति आदेशो लुप्तविति शेषः । अर्थाद् उत्तराक्षिप्तपि काले स्नापो
हास्य भवेति तत्तदपेक्षया (उत्तरकालिकस्वापकासपेक्षया) यद्वादाननिमित्तनयोः
पूर्वकाले विद्यामानार्थलभादथ हाभातोर्नोत्पत्तातोर्भौतत्वं को लुप्त् सिध्यतीत्यभिप्राय
इति बोधम् । नन्वेवमपि 'मातृपेक्ष तु कौन्तेय पुनर्कथ्य न विद्यते' (गीता) 'तां
हृद्वा नृतिमायान्तीं शङ्गायमनुगामिनीम् । वास्तोकीः पृथतः सौतां हृद्वा साधुवादो मङ्गल-
मृत' (रामायणम्), 'स्त्रीरवमृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे, भातुर्विभुत्वमनुविन्दारमपुत्र
तस्याः' (अभिज्ञानशकुन्तलम्) इत्यादिषु का गतिरिति चेदुच्यते । यद्यप्येवं विषयस्यैव
समानकर्मकलाभावात् 'समानकर्म कयोः—' (३६९०) इति को स्याददेशो दुर्लभ-
स्यापि तत्र तत्र 'स्मृतस्य' 'स्मृतानां' वेत्यादि यथावयवमध्याहृत्य व्याख्येयमित्याह
मनोरमायां शब्दाङ्गत् स्वयमेव । अथहृत्प्रकरणसमाप्तिपुत्रकं श्रुत्वासाधुवादिजन्य
तद्विषयकासुक्तमवतारयति—

३६४६ । आभीक्ष्ण्येऽयमुल् च ॥ ३४।२२ ॥

दी—। पौनःपुन्यं व्योत्ये पूर्वविषयेणमुल् स्यात् आ च ।
द्वित्वम् । आरं आनं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायं पायम् ।
भोजं भोजम् । आवं आवम् । 'चिचमुलोः—' (२७६२) इति
यमुल्परं णौ वा दीर्घः । गामं गामम्—गमं गमम् । 'विभाषा
चिचमुलोः' (२७६५) इति नुम् वा । लभं लभम्—लाभं
लाभम् । यत्रस्थितविभाषयीपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलभं
प्रलभम् । 'जाग्रीविचिचल—' (३४८०) इति गुणः । जागरं
जागरम् । स्वप्नस्यापेयम् ।

[N. B.—This rule follows upon the rule 'समानकर्मकयोः
पुनराक्षे' (3320—3.4.21). The sense of the rule therefore is :—]

If frequency is implied then in the previous case चसुच् as well as क्ता may take place. When in the sense of frequency चसुच् or क्ता is employed then such forms as are derived with them are duplicated by the rule 'नित्यवैक्योः' (2140). Thus स्मरं स्मरन्ति शिवम्—he bows down to Shiva remembering him repeatedly—चसुच् retains चम् only and drops the indicatory (चनुन्त्य) च, and therefore here the root स्म gets इङि by 'चयो लिप्सि' (254), the लकार in the affix being for the sake of facility in pronunciation and लकार at the end for accentuation (लृट्प्रत्ययम्). कृता कृतम्—case of क्ता which forms an alternative in the same sense (of frequency). Similarly अनुस्मरन् अनुस्मरन् and अनुचुत् अनुचुत् etc. प्रावं प्रायम्—प्रा + चसुच्—प्राक् comes in here by 'प्रातो युक्—' Alternative—पीत्वा पीत्वा । भोजं भोजम्—भुज् + चसुच्—भुज् by 'भुजस लङ्प्रत्यय च' (2189).—or—भुक्ता भुक्ता । प्रावं प्रायम् प्रा + चसुच् इङि—'; alt—भुत्वा भुत्वा ; although by 'वासक्यः—' क्ता would come in as an alternative of चसुच् yet the चकार in the rule is to enjoin both चसुच् and क्ता in 'विभाषा—' (3.4.24), the next but one rule and to bring down लट् etc as optional of क्ता and चसुच् by the term विभाषा there ; for otherwise विभाषा would imply optionality between क्ता and चसुच्, and would not include लट् etc also. गमं गमम्—गम् गमम्—these both are in the cases of चिच्, hence optional इङि of the उपधा of गम् by 'चिच्प्रत्ययोः—' (2762) This means having caused to go over and over again. स्वस्तित्वविभाषा—i.e. the option expressed by 'विभाषा—' (2765) is restrictive. Thus नुन् is optional when there is no उपधा preceding the root

as in लभ् लभम्—लभं लभम्; but it (लुम्) is निवृत्त or obligatory when the root has got an उपसर्ग (उपसृष्ट) preceding it—as in प्रलभ् प्रलभम्—but not प्रलभं प्रलभम् without लुम् । लुम् forms the उपधा of लभ् in लभ् लभम् whence there is no इङि but it being wanting in the optional case we have लभं लभम् with इङि by 'यत् उपधायाः' (२२८२). अन्त्यस्थायम्—i.e. when जाग्र takes णिच् then also the process is thus and the resultant terms are जाग्रत् जाग्रत्—having set up the night.

मिथ—। आभीष्टो इति । आभीष्टोऽयं यौनःपुन्यम् । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाली' (२३१०—२३११) इत्यत्रावहितं पूर्वम् । ततश्च कर्त्तृकं कृत्वा अनुसूयते । तदाह—यौनःपुन्ये दोषे इत्यादि । विलम्ब इति । अमुक्तत्वात् ज्ञानस्य च पदस्य 'नित्यदोषयोः' (२१४०) इति विलम्बित्वार्थः । ज्ञानं ज्ञानमिति । अमुकिति सिद्धमिति । तेन 'अन्वी विपत्ति' (२५४) इति इङि । रपरत्वं । अनुसूतो नल्लं सरार्थम् । उकार उच्चारणावयव इति बीधम् । पक्षे ज्ञायाः सुदाहरति—अज्ञा अज्ञेति । 'कारं ज्ञानं सत्यव्यपारितं दातृभूतोऽनुपारिः (उद्घटनीकः)' । पायमिति—पायतोर्ध्वसुल् । 'पातो युक् विणक्तोः' (२५११) इति युगागमः । भोजं भोजम् इति भुजोर्ध्वसुल् । अद्वयधत्वाद् भुञ्जः । यावन् यावन् इति अन्वोतेर्ध्वसुल् । प्राग्वद् इतिरागादयः । पक्षे पीत्वा पीत्वा । भुक्ता भुक्ता । भुजा भुजा । ननु सूते चकारायङ्गोऽपि वासदप्यथेन श्लोऽपि संवत्सरादयकारो वायः । न च वासदप्यथेयोऽत्र न प्रवर्तते 'अधिकाराद्भूते' वाच्यमो विधिर्नास्तीति वचनादिति वाच्यम् । अत्राह—तुल्य-स्वार्थेण तस्मात्तत्त्वोऽपि ज्ञानिभ्यो तत्प्रतिपक्षिणीकारणं 'वाच्यपक्षे' त्वे भाव्ये स्पष्टत्वा-दिति चेन्न । 'विभाषाये' प्रथमपूर्वेण (२३४५—२३४६) इति वक्ष्यमाणत्वे ज्ञानसुखोपेक्षया ज्ञानावेवार्थं चकारयङ्गस्य वाच्यत्वात् । तथा चैव विभाष्यमेव पक्षे ज्ञानसुखी भवतः पक्षान्तरे तु लडाहवः । अथवा तत्र ('विभाषाये—' इत्यम्) अनुसूत पक्षान्तरे तु ज्ञा ज्ञात् । न चेदाहतिः । अनुसूतभावपक्षे ज्ञानिभ्यो लडाहवो न

सुः । न च वाङ्मयपदार्थेन भविष्यतीति चोदयम् । तथाहि सति 'आभीष्कोर' (६२४९) इत्यस्यापि दी भवेत्तु । इत्यने तु—तेऽय (लङादयः) आभीष्कोर न मात्र सुः । अतएव वदयति ('विभाषाऽपे'— इत्यत्र) 'आभीष्कोर' तु पूर्वविप्रतिषेधेन निवृत्त्यैव विधिः' (ज्ञाणमुखोरिति शेषः) इति । तद्याद्युक्तमत्र चकारस्य गृह्यमिति प्रति-
पत्तयन् । शानं शानम् नमं नममिति—गमयतेत्येतावन्मुखं । नमैरनन्तत्वेन 'जनी
जृम्भसुरहीऽनन्ताय' इति गणद्वयेणमिच्छे सिद्धे 'मितां प्रकाः' इति उपधाप्रत्यये
जाति च 'विद्यमुखीः—' (२७६९) इति द्वौर्विकल्पः । परे गमविद्या नमयित्वा ।
न्यवस्थितविभाषयेति । तथाच उपसर्गान्भावे एव नुबिहल्यः । यथा—'सर्व' लक्षम्
लभं लभमिति । उपसर्गसंज्ञे तु नास्ति विकल्पः । तदाह—उपसर्गसंज्ञेति ।
उपसर्गसंज्ञे सङ्गितस्येत्यर्थः । प्रसर्ग इत्येवमिति । न तु प्रकाशं प्रकाशमितिपीति
चोदयम् । सर्वं कर्म्ममित्यत्र स्वमेः चकारोपधात्वाभावात् इति । कर्म्म लभमित्यत्र
तु 'अत उपधायाः' (२२८२) इति इति । परे चत्वा सत्त्वा । प्रकाश प्रकाश ।
स्वगतस्वापोषमिति—ज्ञाणधर्माद्यप्यत्र विधुप्रत्यये सति इति वाचिता । 'जायोऽवि-
विद्यन्त'— (२४८०) इति युगे 'वेरमिति' (२११२) इति चिह्नोपे च 'आगर'
आगरम्' इति तुष्टे मेव रूपमित्यभिप्रायः ।

३२४४ । न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ ३॥४२३ ॥

दी—। यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्र—यत्र
पूर्वोत्तरं क्रिये तदाक्रमपरं नाकाङ्क्षति चेत् । यदर्थं भुङ्क्ते
ततः पठति । इह ज्ञाणमुखौ न । 'अनाकाङ्क्षे' किम् ?
यदयं भुङ्क्ता भवति ततोऽधीते ।

That which (i.e. ज्ञा or यमुज) was got in the sense of पूर्वसाध
does not apply when the indeclinable word यत् stands as an
स्यपद of a rule in a sentence which provided, having two
verbs one implying priority and the other posterity does not

require any other sentence to as so make two predications complete. Thus 'यद्यं भुङ्क्ते—' he reads the moment he takes his meal. Here although there are two finite verbs भुङ्क्ते and पठति yet it makes one sentence only and not two, and does not require any other sentence as a complement. It is easy to say that भुङ्क्ते implies पूर्वकाख्य and पठति उत्तरकाख्य, इह etc—That is notwithstanding the sense of पूर्वोत्तरकाख्य in the sentence, क्ता and भुज्ज do not apply. 'यद्यं भुङ्क्ते—' Here there are two sentences viz (i) यद्यं भुङ्क्ते गच्छति and (ii) ततः पठति—whenever he goes to walk after taking his meal, he reads. The first sentence being dependant on the second, the prohibition does not apply and consequently क्ता takes place.

मित—। न यदीति । यदि 'भनाकाङ्क्षे' इति शब्दः । 'यत्' इत्यप्ययम् । तस्य सप्तम्यो 'यदि' इति । यदित्यपपदं चेदित्यर्थः । 'भनाकाङ्क्षे' इत्यत्र भाकाङ्क्ष इति पञ्चाद्याणि निषेधः । ततो गच्छमाहः ।-भाकाङ्क्षे चेन्न विद्या इत्यर्थः । पूर्वकाख्ये प्राप्तवोः ज्ञाप्यभुज्जोरव निषेधः । तद् व्याचष्टे—यच्छब्दे अपपदं इत्यादिना । यत् प्राप्तमिति—ज्ञाप्यभुज्ज् चेत्यर्थः । यन्निति यत्र वाक्ये—पूर्वोत्तरे पूर्वोत्तरकाख्य-वाचके निषेधार्थं स्यात्तमिति शेषः । तदाक्यम् (कर्तृपदनिदम्) यन्नत्यनेन सम्बन्धः । यदयमिति स्पष्टम् । पूर्वोत्तरकाख्यवाचकक्रियादयुक्तं वाक्यं वाक्यान्तरं भाकाङ्क्षेति चेदिति निष्काटीत्यर्थः । यद्यं भुङ्क्ते इति । तात्कालिकं पठनमिति यावत् । एवञ्चात्र वाक्यस्य वाक्यान्तरनिराकाङ्क्षत्वपूर्वकार्ये विद्यमानादभातोक्तिकेति बोध्यम् । ज्ञाप्यभुज्जो नेति—वाक्यस्य निरकाङ्क्षत्वात् । यद्यं भुङ्क्तेति । अत्र भुजिजिज्ञियादय युक्तमेकं वाक्यम् । ततोऽधीते इति वाक्यान्तरम् । पूर्व परभाकाङ्क्षतीति भाकाङ्क्षत्वभावात् मातृवनिषेधाभावेन पूर्वत्र पूर्वकाख्ये विद्यमानाद् भुजेः क्ता एव भवति न तु क्किति न यम् ।

११४५ । विभाषाऽग्रे प्रथमपूर्वेषु ॥ ३।४।२४ ॥

हो—। आभीक्ष्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समान-
कालकयोः पूर्वकाले क्तावमुक्तौ वा स्यः । अग्रेभोजं व्रजति ।
'अग्रे भुक्ता' । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्ता । पूर्वभोजम् । पूर्वं
भुक्ता । एके लङादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ये
तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजं भोजं व्रजति ।
भुक्ता भुक्ता ।

The term आभीक्ष्ये occurring in 'आभीक्ष्ये चसुक् च' (6.4.22) does not follow here. Hence the rule means—क्ता and चसुक् are optionally appointed after root in the sense of the rule 'समानकालकयोः—(3320) provided the words अग्रे, प्रथम and पूर्व precede such roots as उपपदसः. Thus अग्रेभोजन् etc. There is no उपपदसमास of अग्रे etc with भोजम् ■ they (अग्रे etc) are चक्ष्यन्त and there is the restriction—'चक्षन्तवाच्येन' (783) where चम् stands for खसुक् and चसुक् (for elucidation see our निवृत्ताविनो therein). अग्रे भुङ्क्ते—first of all he takes his meal and then goes. आभीक्ष्येति etc—But in the sense of frequency, however, चसुक् and क्ता, by the maxim of पूर्वविप्रतिषेधः, are obligatory and not optional so that खट् etc cannot form the alternatives here, for the maxim of 'वाच्यस्य' being prohibited from taking effect in 'आभीक्ष्ये—'(3340—also see that very rule) चसुक् and क्ता only take place in connection with अग्रे etc. Thus अग्रे भोजं भोजम्—He walks ahead after he eats and eats repeatedly.

मित—‘विभाषाऽत्र’ इति । अर्थे, प्रथम, पूर्व एवावयवाणां सप्तम्या निर्देशादतोपपदत्वम् । समानकर्तृकरणोरित्यादि सप्तम्यनुवर्तते एकं विना पूर्वज्ञातं आभीष्टम् इति नानुवर्तते इत्याह—आभीष्टये इति न तिष्ठति । अत्र त्वाप्लान-
मेव अरबम् । क्ताणस्तुलौ बाध इति । ‘आभीष्टये’ इति पूर्वोक्तस्य इति अकार-
शङ्कशब्देभ्यः तात्पर्येनित्युक्तं तर्कम् । पूर्वोक्तं लङादय इति । क्ताणस्तुलोरभाक्पक्षे
इत्यर्थः । अर्थे भुङ्क्ते इति । एवमेवभुङ्क्ता ततोऽत्रजदित्यनुदाहरणम् । अय इति
एदन्तं निपातनादित्यर्थः वा । अन्वयोः क्रियाविशेषणत्वम् । ‘अभैवात्ययैव’ (७८६)
इति नियमात् अर्थे भोजं, अर्थे भोजं भोजं ; अर्थे भुङ्क्ता, अर्थे भुङ्क्ता इत्यादौ न
समासः । आभीष्टये इति । पूर्वोक्त विप्रतिषेधः पूर्वविप्रतिषेधः । यदा पूर्वेषु कैमचिद्
विभिन्ना सुशेष वा परस्य कश्चिद् विधी सुशेष वा बाध इत्यतः तदोच्यते पूर्वविप्रति-
षेधेनेदं भवतीति । तथाचात्र आभीष्टये इति नानुवर्तते इति व्याख्यासम् । एषच
आभीष्टये यो विधिरक्तः विभाषेत्यत्र प्राप्नोति । तत्रच आभीष्टये क्ताणस्तुल्यो-
क्तित्यस्यैव विधिः । तदेवोदाहरणं दर्शयति—अर्थे भोजं भोजमिति ।

३३४६ । कर्मण्यमाप्नोति कृजः खमुज् ॥ ३।४।२५ ॥

टी—। कर्मण्युपपदे आप्नोति गम्ये कृजः खमुब्स्यात् ।
चौरंकारमाप्नोति । करोतिहस्वारणे । चौरशब्दमुच्चार्यत्यर्थः ।

When a word in the accusative is an उपपद and an ex-
clamation or vehement sound (आप्नोति) is implied the root
कृज् takes the affix खमुज् (अम्) [of which ख् is for कृज् by
‘अर्धव्यञ्जनस्य—’ (2942) and ज् for हृदि by ‘अथो लिपति’ (254)].
Thus ‘चौरंकारम्—’he makes a vehement sound uttering the
word “a thief” (“a thief”). Hence the root कृज् in चौरंकारम्
(चौर + कृ + खमज्) declares utterance (उच्चारण) or—he censures
a person uttering him a thief.

नित—। कर्मस्वाकीये इति । कर्मणीति उपपदायम् । न तु भाष्यार्थम् ।
 'अथयज्ञस्य भावे' इति वचनाद् भावे एव खसुकीये विधानम् । चास्त्रीये इति
 प्रत्ययार्थविशेषणम्—चास्त्रीयेदेव यमःति भाष्येति । तदाह—कर्मकारणपद इति
 'आक्रोशमन्दस्वाय उच्यते' इति । यदा निन्द्याचार्यवाक्य इति । खसुजः
 चित्करणम् 'अद्विषत्—' (२६४२) इति मन्त्रम् । चित्करणम् 'अधी चित्ति'
 (२५८) इति इत्यर्थम् । उकार उच्चारणार्थः । चोङ्कारमाक्रोशतीति । चीर-
 मन्त्रोच्चारणपूर्वकम् आक्रोशति निन्दति वा कर्मणीत्यर्थः ।

३३४७ । स्वादुमि यमुष् ॥ ३३४२६ ॥

दी—। स्वादुर्गेषु कञी यमुष् स्वादेककट्टीकयोः पूर्वकाले ।
 स्वादुशब्दस्य मानसत्वं निपात्यते । अस्मादीं स्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते
 स्वादुं चारं भुङ्क्ते । संपन्नचारम् । लवणचारम् । संपन्नलवण-
 शब्दौ स्वादुपर्यायौ । वाऽसरूपेण ज्ञापि । स्वादुं कृत्वा
 भुङ्क्ते ।

When the word स्वादु and its synonyms stand as उपपदः
 (in the accusative) the root क takes यमुष् in the sense of
 'समानकट्टीकयोः—' (3320). There is no word as स्वादु ending
 in ष् but there is स्वादु ending in उकार. Then स्वादुम् is by निपात्य
 a सकारात् अकार here standing in the sense of स्वादु and applying
 itself before the root (क्) when यमुष् is appointed. Therefore
 खसुज् cannot be enjoined instead of यमुष्; so one cannot
 suggest that the rule might be shortened by 'स्वादी क'; for if
 खसुज् is employed then 'अस्मादीं स्वादीं कृत्वा—' would in connection
 with म् (by 'अद्विषत्—' 2942), give स्वादिकारम्—कृत्वा being
 due by 'स्वित्तनवायस्य' (2943). More over, a धातु word being

an चकार the very तुम् would not have been employed as there runs the prohibition 'अनवायस'. Besides, त्वि following स्नादु would have given स्नादृ (lengthened) by 'चौ च' (2120). Similarly in cases of सन्त्यन् etc the forms would have been 'सन्त्यन्तोकारम्' etc by 'चञ्च चौ' (2118). Thus to ward off so many obstacles it has been rightly enunciated 'स्नादुमि वसुन्' in stead of 'स्नादौ च'. This therefore that Bhalloji illustrates स्नादुकारम् in the sense of द्वि otherwise he could instance स्नादुकारम् only, for द्वि is optional by 'कभूस्त्रिणोने सन्त्यन्कार्तरि—' (2117). Understand after वसुनाम् स्नादौ some such feminine noun as यवान् etc. The words सन्त्यन् and सन्त्यन् are synonyms of स्नादु and so they are thus instanced here. वाङ्मन्येय— is that by वाङ्मन्येयिणि क्वा applies as an alternative in the case as has been indicated by us on the strength of the Bhashya under the rule 'वाङ्मन्ये—' (3343) with the only exception that it does not apply in that very rule (3343).

मित— स्नादुमीति । स्नादुम् इति मालं प्रातिपदिकम् तदर्थं वर्तते । तत्र सन्त्यन् तत्पर्याये चोपपत्तिं प्रागुक्तैरेवं क्वोऽपसुत स्नाद्विषयः । अतो व्याचष्टे—स्नाद्वैरेषु क्त्व इत्यादि । क्त्व इति पूर्वस्नादनुवर्तते । नान्यत् निपात्यत इति । अत्रैव स्त्वे इति शेषः । तथापि स्नाद्वैरे च इत्येव सुमचमेवेति भावः । ननु 'स्नादौ च—' इत्येव सूत्रमस्ति । एवञ्च चकारेण पूर्वस्नात् स्नादुक्तोऽनुवृत्त्या सुमात्रमेव भवोऽस्ति ननु ननु स्नाद्विषयः स्नाद्विषयः इति चेत् । स्नादौ इत्युक्ते हि स्नादुक्तस्य उकारान्त-मुच्यमानत्वात् अस्मादी (यवान्) स्नादौ क्त्वा भुक्त्वे इत्यत्र 'चोमो मुच्यमानत्वात्' इति कोऽपि प्राप्नोति । तत्र सन्त्यन्कारमित्येव स्नादु न स्नादुकारमिति । तथा 'अस्नादु' स्नादु क्त्वा भुक्त्वे इत्यत्र 'चौ—' (२१२०) इति दीर्घप्रसक्त्या 'चचर्विण्—' (२२४९) इति स्नादु । तथा स्नाद्विषयमित्यत्र सुमात्रमप्रसक्त्या

विश्वमन्त्रयेति (२२४२) कर्त्तव्यं च स्वाङ्गिकारमिति स्थात् । किञ्च चान्तरा
अन्वयत्वात् 'अर्थविधत्—' इति सुमपि दुर्लभः । अन्वयमस्येति निवेद्यात् । तत्र
अस्माद् स्माद् क्त्वा भुङ्क्ते स्माद्कारं भुङ्क्ते इत्यत्र सुम् न स्थात् ।
अमुञ्चः किलञ्च, शीरंकारमित्यत्र च सावकाशत्वात् । अपरञ्च, सम्प्रसारं
सावकाशकारमित्यत्र 'अस्माद्' इति ईदृशमापद्यते । एवं 'स्माद्' च इति
सुम्नि वक्ष्ये होषाः । तस्मात् स्मादुभिः सान्त्वनिपातं कर्त्तव्यमिति स्थित-
माकरे । नन्वेवमपि 'स्मादुभिः' इत्येष सुजनस्तु । नञ्चत्वात् यमुञ्च इति चेत् ।
तदपि न । तदा सति प्रत्ययस्य यमुञ्चेवानुक्रियेत न तु यमुञ् । तत्र
सुवागमप्रसङ्गः । यमुञ्चि तु स्पष्टमुकारेति अमुञ्चो निवृत्त्या अन्यार्थ-
मित्यादिनिर्वाधमर्थवत्त्वम् । स्मादुपर्याधी इति—स्वाङ्गिकारविध्यर्थः । 'कमुञ्चि
योगे—' (२१९७) इति चान्तरा चैकान्तिकत्वात् तदभावेऽपि स्माद्कारमित्यादि
स्थादिति बोध्यम् । नास्मदप्येवेति—एतच्च 'आभीषी' (३१९२) इत्यत्रैव न
अवर्तते । अथ त्वं निर्वाधमिति तर्हीयान्त्वमित्याशौ ।

३२४८ । अन्वयैवं-कथमित्यं सुसिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २।४।२७ ॥

दी—। एषु कञ्चो यमुञ्च स्थात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवं-
भूतश्चेत् कञ् । व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् ।
एवंकारम् । कथंकारम् । इत्थंकारम् । भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते
इत्यर्थः । 'सिद्ध—' इति किम् ? शिरोऽन्यथा क्त्वा भुङ्क्ते ।

When these indeclinables viz अन्वया, एवम् कथम् and इत्थम्
are used as उपपद the root क takes यमुञ्च if the root (क) is
such that its non-application is admitted or established i.e it is
devoid of sense or it is unfit for application. Thus अन्यथाकारम्
(in another way), एवंकारम् (thus), कथंकारम् (how or why) इत्थं
कारम् (thus)—भुङ्क्ते (he eats). Note that here in each of these

instances the very sense of the original words अन्वया etc has been repeated—whence it is easy to see that कार, or the root क underlying the word is meaningless. Why say 'सिद्धाप्रयोगेत्' if the non-application of the same (क) is established ; witness—शिरोऽन्वया कृत्वा मुकुत्ते—he turns his head otherwise while eats. Here the root क (in कृत्वा) makes sense and therefore its application (instead of non application) being established or admitted it does not take णसुल् by this rule although the indeclinable अन्वया precedes it.

नितं—। अन्वयैवमिति । अन्वया, एवम्, कथम्, इत्यम् एषां इत्यान् समसो बहुवचनम् । ततश्चैषु उपपदेषु इत्यर्थः । 'ततोपपदं समसीस्वनि'त्यनुसारान् एषु इति । उपपदेषु इति शेषः । कथम् इति—'कार्ष्णकोशि—' (२:४:२५) इत्यन्तदनुवृत्तेरिति भावः । सिद्धाप्रयोगेदित्यस्वार्थं विवक्षीति—सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एव भूतदेत् कृत् इति । सिद्धः अपयोगो यस्य कथम् स सिद्धाप्रयोगः । पुनरखेतदेक स्पष्टयति—ज्वरत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थ इति । सिद्धशब्दस्य स्वीकृतः निष्पन्नो वेत्यर्थः । तथाच अर्थापगमाद् यस्य व्यवहारानर्हत्वं स्वीकृत्यते निष्पद्यत वेत्यर्थः । अन्वयाकार-मित्यादि । एषु चतुर्ष्वपि उदाहरणेषु अन्वया, एवमित्यादौ मानैव चतुर्ष्वानर्थः । पुनरन्वयः । न पुनः र्थसुलभस्य कथम् कश्चिदपार्थ उपलभ्यते । ततश्च कृत् निरर्थकः । अतएव प्रयोगानर्हः । स्वार्थकस्यैव प्रयोगनिवृत्तादिति भावः । अत एवाह—इत्थं मुकुत्ते इत्यर्थ इति । एवञ्च इत्थं कारं मुकुत्ते इति इत्थं मुकुत्ते इति चानयोर्विभेदो नास्तीति द्रष्टव्यम् । एवम् अन्वयाकारमित्यादिषु बोध्यम् । सिद्ध इति किमिति । सूत्रे सिद्धप्रयोगेदिति किमर्थमनुप्रवीक्ष्यतम् इति प्रश्नः । समाप्रते—शिरोऽन्वया कृत्तेति । शिरो विभिन्नायां दिशि प्रेरयित्वा इत्यर्थः । तथा चात्र कृत्वो विद्यत एवार्थः । अतः स्वार्थकत्वात् 'सिद्धाप्रयोगः—' इति नियमान्वात् अन्वया इत्यवाये सत्यप्यत्र उपपदं कृत्वो णसुल् नोत्पद्यते किल 'समानवार्द्धकयोः—' (६:२:२०) इति आश्रय एवेति भावः ।

३३४८ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ ३।४।२८ ॥

दी—। कृञः सिद्धाप्रयोगे इत्येव । असूयया प्रतिवचने ।
यथाकारमङ् भोक्त्ये तथाकार' भोक्तेर किं तवानेन * ।

If यथा and तथा are used as उपपद before the root कृञ् it takes the affix कृञ् provided it is सिद्धाप्रयोग or unnecessary due to its meaninglessness and a reply through malice is expressed therein. Thus 'यथाकारमङ् भोक्त्ये—'I shall take my head in whatever way I like—what is that to you? If there is no sense of सिद्धाप्रयोग or वाच्यत्व of कृञ् it may take क्ता as before.

नित—। यथातथयोरिति । यथा च तथा च इति द्वयात् सप्रमोदित्वमम् ।
कृञ् इति सिद्धाप्रयोगइति चानुवर्तते । असूयाप्रतिवचने इति द्वितीयसमासः ।
तेषामर्थः—असूयाप्रतिवचने सति यथा तथा इत्यनयोऽप्यपदयोः कृञो कृञ् क्तात्
सिद्धाप्रयोगोऽस्य एव भूतयेत् कृञ् इति । यथाकारमङ् भोक्त्ये इति । यथाङ्
भोक्त्ये तथा भोक्त्ये इत्यर्थः । तेनापि कृञो वाच्यत्व' द्रष्टव्यम् । किं तवानेनेति ।
असूयाविष्कारव्यतिरेकम् । सिद्धाप्रयोग इत्येव । यथा कृञ् भुङ्क्ते तथा कृञ्
भुङ्क्ते—इत्यादौ नाभूत् ।

३३५० । कर्मणि दृष्टिविदोः साजलेषु ॥ ३।४।२९ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे खमुल् स्यात् । कन्धादर्शं वरयति ।
सर्वाः कन्धा (? दृष्टा) इत्यर्थः । ब्राह्मणवेद' भोजयति ।
यं ब्राह्मणं जानाति सभते विचारयति वा तं सर्वे
भोजयतीत्यर्थः ।

If a term in the accusative is an उपपद and entirety is implied (of the accusative), the roots हृष् and विद् take the affix चतुष्. Thus 'कन्यादर्शम्'—'he selects a girl (for himself) after seeing all of them. 'ब्राह्मणवेदम्'—'he feeds all he knows, gets or thinks as a Brahmin. Here by विद् in the rule, three sorts of विद् ■ intended to take चतुष् i.e. विद् to know (ज्ञादि), विद् to get (लुदादि) and विद् to consider (दृधादि) are included, and विद् to exist (हिदादि) is excluded as it is intransitive.

नित—। कर्त्तेशि हृषीति । कर्मस्योति न वाच्यार्थम् । भावे एव चतुष् = प्रत्ययस्य विधानात् । किन्तु उपपदार्थम् । तदाह—कर्त्तृरुपपदे इति । चतुष् क्त्वादिति । धात्वर्थे प्रति कर्मभूतस्य साक्षात्ते गम्ये तादृशे कर्त्तृरुपपदे हृषेः विदेश चतुष्त्वर्थः । कन्यादर्शम् इति—सर्वाः कन्याः दृष्ट्वा कामपि दर्शनीयतया वरयति स्त्रीकरोतीत्यर्थः । वरयतीत्यत्र 'वर ईप्सयाम्' इति कथादिरदन्तः धातुः । 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यलोपस्य चित् काख्ये प्रति 'अचः परञिन्—' (१२०) इति श्यामिवत्त्वात् 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यस्याप्रकृतेर्नोपधादेशः । कन्यादर्शनित्यत्र दृष्टेर्लक्ष्मण-त्वाद् गुणः । 'ब्राह्मणवेदनिति । अर्थमाह—वैयमिति । सूत्रे विद्विस्त्रिविधस्य यङ्यश्च—विद् ज्ञाने, विद्वत् ज्ञाने विद् विचारणे इति । न तु विद् सत्तावामित्यस्य तस्याकर्मकत्वादप्राप्तेः । तदाह—जानाति कर्मते विचारयति वेति । सत्तावैयस्य विद्वेनेकार्यकत्वात्तेह यङ्यमिति तत्त्वबोधिनी वचनस्य नादर्थत्वम् । प्रकृतानुप-योगित्वात् । "सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेति, किन्ते विचारणे । विद्यतेविन्दवी प्राप्ती यन् भुङ्क्तेष्वेतिदं कर्मात्" इति प्रागुक्तमत्र कर्मत्वम् ।

३३५१ । यावति विन्दजीवोः ॥ ३१४३० ॥

दो—। यावच्चेदं भुङ्क्ते । यामकर्मते तावदित्यर्थः ।
यावज्जीवमधीते ।

When the word वाचन् stands as an उपपद, the root विद् to get (तृदादि) and जीव् (to live) take the affix, वञ्च्। Thus 'वाचवेदम्'—he eats what he gets. 'वाचजीवम्'—he reads as long as he lives. Note that although जीव् is intransitive yet it has got the term वाचन् in the accusative on the strength of the Varttika 'चकर्मकधातुभिर्विदि' देश. कालो भावो गन्तव्योऽप्य च कर्मसंज्ञः स्यादिति वाचम्' ।

नित्—। वाचति विन्देति । वाचन् इति यत् परिमाणस्य इति परिमाणार्थे बहुषु निचयम् । तस्य सप्तम्यन् वाचति इति । तस्योपपद्वन् । वाचञ्च्स्य उपपदे तौदादिकस्य विद्ः जीवतेष्व वञ्च् स्यादित्यर्थः । अत्र विद्ः तौदादिकस्यैव गृह्यमिति ज्ञापयितुं विन्देति तुमा निर्देशः । वाचवेदमिति । लङ्पञ्चगुणः । वाचकर्मणि । यत्परिमाणं कर्मते तत्परिमाणमित्यर्थः । वाचजीवमिति । जीवते-उपपदव्यासाद् गुणी च । वाचन् कालं जीवति तावन् कालं व्याप्य इत्यर्थः । 'चकर्मकधातुभिर्विदि'— इति वचनाद् वाचञ्च्स्य कर्मसंज्ञा ।

२३५२ । चर्मोदरयोः पूरः ॥ ३।४।३१ ॥

दो—। कर्मण्यौत्वे च । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

When the words चर्म and उदर stand as उपपद in the accusative, the causative root पूर (आपायने चुरादि) takes वञ्च्। Thus 'चर्मपूरम्'—he covers himself with his entire skin. उदरपूरम्—he eats to the capacity of his stomach.

नित्—। चर्मोदरयोरिति । पूररिति पूरौ आपायने इति चौरादिकच्छात्रेण गृह्यम् । 'इकस्मिन्'— इतौकानिर्देशः । 'चर्मणि'— (३।४।२८) इत्यतः कर्मण्यौति (सकलेश इति च ?) अनुवर्तते । तदाह—कर्मण्यौत्वे इति । ततः—चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयते संभुङ् इत्यर्थः । चर्मपूरमिति । चर्मं चर्मं पूरयित्वेत्यर्थः । स्तृणाति—आच्छादयतीत्यर्थः । भुङ् आच्छादने इति ऋष्यादिकोऽयम् । 'स्तृणातीनां

उक्तः' (२४४८) इति उक्तः । उदरपुरमिति—याक्ता पूर्वमे गायता
पुरमित्येवमेव ।

२४५३ । वर्षप्रमाणं कालोपस्थास्थान्यतरस्याम् ॥ २।४।३३ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे पूर्वमुल् स्यादूकारलोपश्च वा
समुदायेन वर्षप्रमाणे गमे । गच्छदपूर्ं वृष्टी देवः ।
गोषदम् वृष्टी देवः । 'अस्य' किम् ? उपपदस्य मा भूत् ।
मृषिकाविलग्नम् ।

When a word in the accusative is an उपपद, the root पूर
takes षमुल् and the ऊकार of पूर disappears optionally provided
measurement of rain is implied by the whole. Thus गोषद-
पूर्म् or गोषदम् वृष्टी देवः—The cloud (देवः) has rained to the
capacity of a cow-hoof (printed on the pond) i.e. it has
rained very little. गोषदम्—here ऊकार of पूर being dropped
(by option) and च eliding by 'चेरमिति' (2313) we have
गोषद-पूर्म् चम्—गोषदम्. Why अस्य—of the (very) root
in the rule. Witness—मृषिकाविलग्नम् (वृष्टीदेवः)—here ऊकार
existing in the root only is dropped but not that which
exists in the उपपद 'मृषिका—'. Thus the utterance of 'अस्य' in
the rule is to indicate that the ऊकार in the very root only
disappears. वृष्टी देवः—कर्मणि क् by 'गव्ययाकर्मणः' इति ।

मित—। वर्षप्रमाणं इति । वर्षो—इति । पञ्चाशद् । 'कर्मणि—'
(२।४।५८) उक्तः । कर्मणि इति चानुवर्तते—लक्षणे—कर्मण्युपपद इत्यादि ।
गोषदम् वृष्टी देव इति । देवो—पर्वण्यः । इह इत्यत्र कर्मणि क्तः ।
'कर्मणि कर्मण्युपपद' इत्युक्तं । ऊकारलोपश्च 'चेरमिति' (२३१३) इति

बिलोपादूरेण अकारलोपेन गीधदमिति । एवं चखेति धातोरेव चकारस्य वा लोपः । न तु उपपदस्य कस्यचिदिति आपयितुम् चखेति शङ्कम् । तेनेह व्यर्थं नेति दर्शयितुं पृच्छति चखेति किमिति । सत्तावत्ते—उपपदस्य सा भूदिति । भूतिभावविधमिति—भूतिभावित्वे प्रयित्वे व्यर्थः । अत्र भूतिबोधोपपदस्य चकारस्य लोपो न । वसमासीत्यनुक्तावपि 'ऊर्जोपशान्त्यस्तरस्याम्' इत्यनेन धातोरेव पाणिनीकार-लोप इत्यत इति विज्ञायेत 'व्याख्यानाद् विज्ञेयप्रवृत्तिः—' इति आद्याद्यपि व्याख्या-तदिति विज्ञेयम् ।

२२५४ । चेलो लोपिः ॥ २॥४॥२२ ॥

टी—। चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु लोपेर्णमुल् पश्चाद् वर्षप्रमाणे । चेललोपं (शब्दाययन् ?) दृष्टो देवः । वस्त्रलोपम् । वसनलोपम् । यथा वर्षणे वस्त्रं शब्दायते तथाऽवर्षदित्यर्थः ।

When the word चेल and its equivalents are used as उपपद the root लोपि (कृषी षच् भूदि + बिच् पुक्) takes वसुल् provided the measurement of rain is implied thereby. Thus 'चेललोपं (शब्दाययन्)'—'It has rained ■■■ much as to shape a cloth i.e. it has rained considerably. Here शब्दाययन् seems to be an undue insertion. For although it represents the sense required, it mars the diction of the expression. It cannot therefore come from the hand of the author. It may be derived as शब्दाय (नाम् वातु) + बिच् + षट्. Similarly the reading यथा वर्षणे—' though expresses the sense intended here, is here likely an interpolation. Here शब्दायते is from षच् + कृष् । Note that Tattvabodhini omits both शब्दाययन् and यथा वर्षणे etc.—

मित—। चेत्ति इति । चेत्तं यस्मिन् । चेत्तव्योऽन सपय्यायिषि वर्तते । तदाह—चेत्तव्येति । चेत्तव्ये तदर्थक्यव्यवहारे चेत्तव्यः । 'कर्मणि—' (२।४।१८) इत्यतः कर्मयोगेति । 'कर्मप्रमाण—' (२।४।१९) इत्यतो कर्मप्रमाण इति चानुवर्तते । तदाह—कर्मसु सपयदेव इत्यादि । ज्ञोमिरिति । ज्ञुयी शब्द इति धत्तुदीरादिकः । तस्य पिचि 'चर्तिङी—' इत्यनेन पुचि ज्ञोमिरिति ख्यमान् । तत्राद्याद्यादेव चसुस । चेत्तकीपमिति । चेत्तं ज्ञोमिविज्ञेत्यर्थः । तथाचैव नामवृष्टौ (मेवः) यथा चेत्तानि शब्दायमेवेति । एवं वक्ष्यतीदमन्यादि । चत्त शब्दावयवमिति प्रथितमिति भाति । यथा कर्मयोगेदद्यम्—' इत्यादि अपि । तस्यचोपि चानुपलक्ष्यम् ।

३३५५ । निमूलसमूलयोः कश्च ॥ २।४।२४ ॥

दी—। कर्मणीत्येव । कर्मादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकाशने पूर्वकाल इति न संवदति । निमूलकार्षं कषति । समूलकार्षं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद् भेदः । तेन सामानाधिक्यप्रभावेन विशेषणविशेष्यभावः ।

When the words निमूल and समूल as objects stand as सपयस्, the root कष takes समुल. The very root, however, is again used afresh, as it was singly in कट् etc before, after the words taking समुल. This sort of repetition (चानुप्रयोग) will be spoken of under 'कर्मादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (3361—3.4.61). There in these instances (३३६१ यथाविध्यनुप्रयोग) there is no reference to पूर्वकाल (dealt with before); for this sort of reference is absurd or impossible as the sense of पूर्वकाल does not appear from the illustrations. Thus निमूलकार्षं कषति, समूलकार्षं कषति—he destroys (his foe) to the very root (of the same) i.e., root and branch. Although the sense

of the root. (कृ) is the same or unchanged whether it is used by itself or with the qualifying words निमूल and समूल for destruction generally denotes doing away with something to its basis—yet, it must be admitted, there is difference between simply कश्चिद् and समूलकाश्चिद् कश्चिद् or निमूलकाश्चिद् कश्चिद् due to the absence and existence respectively of the words निमूल, and समूल in one case and the other. And this difference is like that lying between the adjective and the noun it qualifies or between the general and particular one (सामान्यविशेषभावः). Note that simply कश्चिद् is the general case and hence it is taken in the manner of a noun and that समूलकाश्चिद् is a particular case and has been taken in the sense of an adjective [This suggests such other instances as पीतम् and विशेषेण पीतम् etc.].

मिश्र— निमूलसमूलयोरिति । 'कर्मणि—' (१।३।२६) इत्यतः 'कर्मणोऽप्यनुवर्तते' इत्याहुः—कर्मणोऽप्येवेति । नियतं मूलमस्य निमूलम् । मूलं सङ्गं यथा साक्षात् समूलम् । यदा सङ्गं मूलमिति विग्रहः । 'असम्बन्धविभाक्तिसमीप—' इत्यादिना योगप्रसङ्गे असम्बन्धभावः । निमूलसमूलयोः तुल्योऽर्थः । सूत्रार्थश्च—कर्मणाचर्क निमूलमण्डे चोपपदे कवेष्टेस्तुत्यादिति । निमूलकाश्चिद् कश्चिद् । समूलकाश्चिद् कश्चिद् तौल्यदाहरणे । ■ निमूलकाश्चिद् कृन्ति, मारयति, विनाशयति त्रैव्यादिकमसु । कश्चिद् इत्यस्यैव कर्म पुनः प्रयोगः । पूर्वत्र तादृशानुप्रयोगविधेरनुक्ततादृश्यासङ्गा व्याचष्टे—कषादिविति । 'कषादिषु यथाविधानुप्रयोगः' (२।१६७—२।१८६) इत्यनेनैव । अतः यथाविधानुप्रयोगे पूर्वकाश्चिद् इति न संस्पृष्टा इति । असम्बन्धादप्रतीतिश्च तादृशसम्बन्धोऽर्थः । न हि समूलकाश्चिद्विधौ पूर्वं समूलं कश्चित्वा ततः कर्तव्योऽर्थो व्युत्पद्यते । तथा च 'समानकालकयोः—' इत्यनेन नास्ति सम्बन्धः । उदाहरणे असम्बन्धाद्यर्थोऽर्थमाह—निमूलं समूलमिति । ननु निमूलकाश्चिद् समूलकाश्चिदिति व्यर्थम् । कश्चिद् इति सामान्येनैवार्थापगतत्वेनेत्युदाहरणे प्रयोजनमासाक्षितम् । तथा च

कथं किं ज्ञाय इत्यस्य यावत्पर्यः 'समूहकथं कथयति—' इत्यस्यापि प्रयोगे च भालरूपस्य सम्यग्भावमिदंत्वादिति चेन्नैवम् । अस्योदात्तः विशेष इत्याह—एकस्यापि भालस्य भेदः । कथं हिंसार्या भूयतिः । यद्यपि कथयतीति कथयतीदाहरणे समूहकथं कथयतीति निर्देशीदाहरणे च एकस्य हिंसार्यस्यैव प्रतीतिस्तथापि निमूल्येति समूह्येति च क्रियाविशेषादयम् कथयतीत्यत्र सम्बन्धादयत्र तदभावाच्च परस्परं भेदः । ननु कथयन्तः स भेदस्तथाह—सामान्यविशेषभावेनेति । यथा सामान्याह विशेषी भिद्यते तयाऽत्र विशेषणविशेषणं भिद्यते । सामान्यं विशेषणम् । विशेषो विशेषणम् । कथयति इति सामान्यं विशेषणं वा समूहकथनमिदं विशेषी विशेषणं चेति बोध्यम् । यथा 'वाची इत्यः' इत्यदी वाची विशेषणं तच्च विशेषणम् । तथा निमूलकथनादिकं विशेषणं केवलकथनं तु विशेष्यमिति निर्गमितार्थः ।

२३५६ । शुष्कचूर्णरूपेषु पिबः ॥ ३१४।३५ ॥

टी— एषु कर्मसु उपपदेषु पिबेर्णभुस् । शुष्कपेवं पिबति । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णं पेयम् । रूपपेयम् ।

When the words शुष्क, चूर्ण and रूप are used as उपपद in the accusative, the root पिब् (to grind) takes णभुस्. Thus शुष्कपेवं पिबति (grinds dry) etc. Note that the jurisdiction or scope of यन्मन्त्रानुप्रयोगः (or after-application) begins from the preceding rule 'निमूलकमूलयोः—' (3355) and extends as far as 'उपमाने कर्मणि च' (3366) ।

मिल— शुष्कचूर्णेति । 'कर्मणि—' (३१४।२२) इत्यतः कर्मचौल्लङ्घात् । यथाह—एषु कर्मसु इति । उपपदेषु इति शेषः । शुष्कपेयमित्यस्यार्थमाह—शुष्क-
पिबति । ययोः क इति निष्ठाठकारस्य कः । पिब्यसंचूर्णेने रीपादिकः । लघूपधञश्च । 'निमूलकं मूलयोः—' (३३५५) इत्यात्म 'उपमाने कर्मणि च' (३३६६) इति यावत् यन्मन्त्रानुप्रयोगाधिकारः । तेषाम् पिब्युपात्तमनुप्रयुज्य दर्शयति पिबेतीति । एवमन्त्राणां कथयतीति बोध्यम् ।

२३५७ । समुल्लासतजीविषु हनृकञ्चः ॥ २।४।२६ ॥

दी—। कर्मण्येव । समुल्लासतं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवयाहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इयुषधसदृशः कः । जीवन्तं गृह्णातात्यर्थः ।

When the words समुल्ल चक्रत and जीव precede as उपपद in the accusative, the roots हन्, कृञ् and चङ् take the affix यमुल्. Here respective order is intended so that हन् takes यमुल् when समुल्ल only is an उपपद and not any of the two and कृञ् takes यमुल् when चक्रत only precedes and not any of the other and चङ् takes यमुल् when जीव only leads. Thus 'समुल्लासतम्—' he destroys (his enemy) to the very root. चतुल्ल + हन् + यमुल् = समुल्लासतम् by इवि in connection with च by 'चत उपधायाः' (2282), च for ह by कृञ् by 'हो हन्तः—' and त by 'हन्तोऽपिचलोः' । 'अकृतकारम्—' performs what was left unfinished. इवि of कृ by 'चो विपति' (254). 'जीवयाहन्—' captures while living—here जीव is not derived in भावे with चङ् but in the कर्त्तृवाच्य with क by 'इयुषधसदृशः कः' (2899).

नित—। समुल्लासतेति । 'कर्मणि—' (२।४।२६) इत्यतः कर्मण्येत्यनुवर्तते इति धारवाक्यमाह—कर्मण्येवेति । समुल्ल, अकृत, जीव इत्येतेषु कर्मणि द्वितीया, तेषु उपपदेषु हन्, कृञ्, चङ् इत्येतेषु यमुल् स्यादित्यर्थः । अत्र यथासंस्कारमवयः । तथाच समुल्लोपपदे एव हन्तेर्हन्तुं नेतरस्मिन् उपपदे । एवं अकृतोपपदे एव करोतीत्युल्ल नेतरस्मिन् उपपदे । एवं जीवन्तोपपदे एव यदेर्हन्तुं । तदाह—समुल्लासतः निव्यादि । सर्वत्र यथाविध्यनुमद्योगो हन्तादीनाम् । समुल्लं हन्तीति समुल्ल + हन् + यमुल् इति स्थिते 'चत उपधायाः' (२२८२) इति इविः । 'हो हन्तः—' इति

कुम्भम् । 'इच्छा—' इति मन्त्रः । 'समूलधारं चवीर्य' (भट्टिः), मूलत-
कारमित्यत्र 'चवीर्य' (२५४) इति उक्तिः । रपत्त्वम् । जीवपाठमित्यत्र तु 'चत
उपपादाः' इत्यनेन उक्तिः । जीवमच्छ इत्यादि—जीव इति भावे सञ्जालं जीवन्
इति कर्मण्यं जीवपयत् इत्याह—जीवतीति । जीवः इति 'इयुपपञ्चाधीकरः
कः' (२८८७) इति कर्मैरि कप्रत्ययः । सतो जीवन्' यज्जाति जीवधार्कं यज्जातीति
सम्पद्यते ।

२३५८ । वारणे हनः ॥ ३।४।३७ ॥

दी— पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः यथाविध्यनु-
प्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयंयोगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु
'हिसार्थानां च—' (३३६८) इतिवच्यते ।

[Note that the term 'कर्मणि' which was being so far carried down from 'कर्मणि—'(3.4.26) has ceased to follow hence].

When a word ending in the instrumental (द्वीयान्) leads as an उपपद, the root हन् takes षमुक्. Thus 'पादघातम्—'he kills or strikes with the foot.

This rule is for 'usual after-application' ('यथाविधि अनुप्रयोगः) of हन् and for making a निवृत्तमात्र or obligatory compound of the षमुक्ending word in connection with the द्वीयान् word पादिन् । Thus the Samasa being here obligatory (125) the arrange-ment of option by 'द्वीयान्पञ्चमीचत्वरस्याम्' (784) will not apply here. For in that case the coming rule 'हिसार्थानां च सप्तम-चर्मकाद्याम्' (3366) would have been sufficient to meet the re-quirement. Where not only the Samasa is optional but also other roots save except हन् (which takes षमुक्) are advised

to be appointed. Thus this rule is intended for यथाविधि अनुप्रयोग (of इन्) and for निव्यसमान (of the अनुगत इन् with the तृतीयान्न word पादेन).

* सित— करणे इति । 'अन्' चि—' (३१४२८) इत्यतः कर्त्तव्यमिति निश्चयम् । करणे इति स्यष्टसुक्तत्वात् । ततश्च करणान्ते शब्दे उपपदे इन्नेर्लुक् इत्यर्थः । तदाह—पादघातं कर्त्तव्यमिति । पादेनेति । एवं दक्षघातं कृत्वा, दक्षघातं कृत्वा इत्यादयो बोध्याः । ननु 'हिंसायां नां च समानकर्मकायाम्' (३२६८) इत्यनपदं वक्ष्यते । ततश्च तृतीयार्धे उपपदे इन्नेर्लुक् इति किञ्चिदभिहितं आह—यथा विध्यनुप्रयोगाद्यः सन् निव्यसमानाद्यर्थेऽपि योग इति । योग इति सूत्रम् । एतत् सूत्रम् 'कथादिभु—' (३२६७) इत्यत्र अन्तर्भूतम् । ततश्चादपदेन इन्नेरपि यथाविधि अनुप्रयोगार्थं सूत्रम् । किञ्च करणान्तेन पदेन अनुगतस्य इन्नेर्लुक्समास-
नपेति द्विविधमत्र प्रयोजनम् । एतत् सूत्रमात्रे हि 'हिंसायां नां च समानकर्मकायाम्' (३२६८) इति दृष्टीपचातं नारयति इत्येव स्वातन्त्र्यं दक्षघातं कर्त्तव्यमिति । तथा 'उपपदंशतृतीयायाम्' (३२६८) तृतीयान्नपदार्थं 'हिंसायां नां च—' (३२७८) इत्यत्र तृतीयान्नसमासस्य विहितत्वात् 'तृतीयान्नपदार्थेऽपि नारयति' (७८४) इति वैकल्पिक एव समर्थः स्यात् । न तु नित्यः । ततश्च दृष्टीपचातम्—दृष्टीपचातम् इत्येव न तु दक्षघातं पादघातमित्यादि । तस्माद् 'हिंसायां नां च—' इति वक्ष्यमाणस्य भिन्न-
सम्बन्ध इति । एतत् यथाविध्यनुप्रयोगार्थं निव्यसमानाद्यर्थेति नास्तरस्य सूत्रस्य उपपदवर्तिना सूत्रे च यतःवर्ततेति भावः । भाव्यं तु यद्विचार्य निव्यसमानाद्यर्थं चेत्तत् सूत्रमिति स्थितमित्याहुः ।

३२५० । अहनि पिबः ॥ ३१४३८ ॥

दी—। अह्नयेते येन तस्मिन् करणे पिबेर्लुक् । सदपिबं
पिबति । सदकेन पिबेत्त्यर्थः ।

* When that by which something is made soft or moistened

(स्थिति) stands as an उपपद in the इतौवाक form, the root पिब takes चमुश्. Thus 'इदपिबन्—' he pounds (it) with water. उदक has been replaced by 'उद' by the rule 'पिबन्वासाङ्गनधिषु च' (996) which follows upon 'उदकाखोदः संश्रयाम्' (995).

नित—। खेदने इति । खेदनेत्यस्य करणे क्प्रकृत्याह किञ्चित् वेनेति ।
 किञ्चोक्तियुते आदौ क्रियत इत्यर्थः । 'करणात् खेदकृत् उपपदे इत्यर्थः । उद-
 पिबसिचि । उदकेनपिबन्तीति—उदक पिब चमुश् इति स्थिते धातौलघुपदगुणः ।
 'पिबे वासाङ्गनधिषु च' (९९६) इति चमुश्लोके 'पिबन्' शब्दं परे उदकस्य उदादेशः ।
 'अनेवाच्येन' (७८६) इति नित्यः समासः । 'पिबन्—' इति खेदे 'उदकाखोदः
 संश्रयाम्' (९९६) इत्यत उदकाखोद इत्यनुवर्तत इति बोध्यम् ।

३३६० । हस्ते वर्तिसहोः ॥ १।४।३८ ॥

हो—। हस्तार्थे करणे । हस्तवर्ते वर्तयति । करवर्तम् ।
 हस्तेन गुलिकां करतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् ।
 पाणिग्राहम् ।

The term हस्त in the rule stands for any word signifying a hand. Thus when हस्त and its synonyms stand as उपपदs in the instrumental case-ending the roots वर्ति (हृ + धिच्) and गृह take चमुश्. Thus हस्तवर्तम्, करवर्तम् etc.—moves something round by the hand (as in the process of making earthen pots—चटिका). Note that the root वर्ति is causative hence he says वर्तयति । हस्तग्राहम् i.e., takes hold of by the hand.

नित—। हस्ते इति । 'करणे हनः' (१।१।६७) इत्यतः करणे इत्यनुवर्तते ।
 हस्ते हस्ते इति तदर्थे लाघविकम् । तदाह—हस्तार्थे करणे इति । हस्तवर्ते
 तत्पदार्थे च करवर्तकारौभूये उपपदे इत्यर्थः । वर्तिसहोरित्यस्य पञ्चमर्थे गहो ।

वर्तिरिति च हेतु उदेने इत्यस्य स्यात्तस्य बहुवचम् । तेन स्यात्तादृ इदुधातीर्थे इधातीर्थ
चमुञ् इति शेषः । हस्तवर्तनिति । हस्तो न तर्पयतीत्यर्थः । पर्यायवर्धः पुत्रपद
भवतीमुदाहरति कारवतः करणाहमित्यादि ।

३३६१ । स्वे पुषः ॥ ३।४।४२ ॥

दौ—। करणे इत्येव । स्व इत्यर्थचक्षणम् । तेन स्वरूपे
पर्याये विशेषे च गमुञ् । स्वपोषं पुष्पाति । धनपोषम् ।
गोपोषम् ।

The term करणे from 'करणे हनः' (3. 3- 37) come down up
to this rule. Here the term स्व (which means wealth) stands
for itself and for its synonyms (पर्याय) and any particular word
of wealth. Thus the root पुष् takes चमुञ् when the term स्व and
its synonyms stand as उपपद in the instrumental. Thus
'स्वपोषम्—' he rears with wealth. In गोपोषं पुष्पाति the term
गो, although does not directly mean property, has indirect
reference to property. Hence पुष् after it takes चमुञ्. The
instance means he brings it up with (the help of) a cow or
cows.

नित—। स्वे पुष इति । 'करणे हनः' (३।३.३७) इत्यतः करणे इत्यस्य
गङ्गात् । स्व इत्यर्थचक्षणमिति । करणान्ते स्ववर्धे एवोपपदे पुषेर्णमुञ्जिति नार्थः ।
किं नार्हे इत्यत आह—तेनेति । (करणान्ते) स्ववर्धे 'स्व' इति शब्दे, पर्याये
धनादौ शब्दे विशेषे धननिमित्तकगवादिविशेषवाचके शब्दे एवोपपदे पुषेर्णमुञ्ज
इत्यर्थः । स्वपोषं पुष्पातीति । स्वेन (धनेन) पुष्पातीत्यर्थः । गोपोषमिति ।
गोवर्धनं साध्याह धनानावित्ताभावेऽपि पारम्पर्येण कलापेति बोध्यम् । एवं
नक्षत्रपोषणजपोषमित्यादि ।

३३६२ । अधिकरणे बन्धः ॥ ३।४।४१ ॥

दी—। चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रं बध्नातीत्यर्थः ।

When any word ending in the locative case stands as an उपपद, the root बन्ध् takes चसुष्. Thus 'चक्रबन्धम्—' i.e., he binds it up in the wheel. Similarly रथबन्धम्, यकटबन्धम् etc.

मिल—। अधिकरणे इति । करणे इति मित्रम् । चक्रबन्धे बन्ध् उपपदे बध्नातीत्युक्ति-
त्यर्थः । चक्रबन्धम् इति । चक्रे बध्नातीति चसुष् । चकारीपधत्वाभावात् हविः ।
एवं इत्यादयः शकटिकादयः बध्नातीत्यादि । नामिदम् 'यत् संज्ञायामित्यपक्रुच्यते ।
तत्र नामिदम् इत्यर्थे नामबन्धं बध् इति नैयाह ।

३३६३ । संज्ञायाम् ॥ ३।४।४२ ॥

दी—। बध्नातीत्यसुष्, संज्ञायाम् । कौशबन्धं बध् ।
मयूरिकावन्धम् । अष्टालिकावन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

The root बन्ध् takes चसुष् when a संज्ञा or technical word is meant thereby. Thus कौशबन्धं बध्, etc. कौशबन्ध is a particular bandage technically known as such. कौशबन्धं बध्, means 'he is tied up by the kraunchabandha (herontic) bandage'. Similarly मयूरिकावन्धम् etc.

मिल—। संज्ञायामिति । अधिकरणे इति जानुवर्तते । तदाह—बध्नातीत्यसुष्
इति । कौशः कश्यपः । कौशबन्ध इति बन्धविशेषस्य संज्ञा । तदाह—बन्ध-
विशेषाणां संज्ञा एता इति । कौशो यथा बध्यते तथा बध् इत्यर्थः ।

३३६४ । कर्त्तुं जीविपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ३।४।४३ ॥

दी—। जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषमाह
वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

When the words जीव and पुरुष standing in the nominative case, precede as उपपद the roots मृ and वह् take चमुच्. Thus जीवनाथं मृच्छति i.e. a being dies. पुरुषवाचं वहति i.e. a male, carries. Note that here there is respective order so that मृ takes चमुच् when जीव is an उपपद and वह् takes चमुच् when पुरुष is an उपपद.

नित—। कर्त्तरिति । कर्त्तरिति सप्तमोद्धिक्चनम् । जीवपुरुषयोरिति च । नञिबहोर्विद्यत् पञ्चम्यर्थे दहो । नञिद्वितीकानिर्देशः । तेन नञ्धातोः पञ्चम्यस्यैव यङ्गं न तु पञ्चम्यस्य । तेनायमर्थः—जीवे पुरुषे च कर्त्तरि उपपदे नञ् नञ्चैव चनच् स्यादिति । चनापि यथासंख्यम् इत्येते । तेन जीवोपपदे नञ् । पुरुषोपपदे च नञ्चैवमुच् । यदाह—जीवनाथं मृच्छतीत्यादि । कर्त्तव्युपपदे प्रत्यय इति श्रोतवितुमाह—जीवो नञ्चतीत्यर्थः । पुरुषो वहतीत्यर्थ इति च । चनापि 'सामान्यनिर्देशमात्रेण विशेषण-विशेषाभावः इति वचनं व्यर्थम् ।

३२६५ । ऊर्ध्वं रुषिपूरोः ॥ ३४४४४ ॥

दी—। ऊर्ध्वं कर्त्तरि । ऊर्ध्वशोधं रुष्यति । वृक्षादिरुध् एव मिष्ठच्छुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यति । ऊर्ध्वमुख एव घटादिवर्षोद-कादिना पूर्यो भवतीत्यर्थः ।

When the term ऊर्ध्व in the nominative stand as an उपपद, the roots रुष् and पू (non-causal) take चमुच्. The sense of nominative follows from 'कर्त्तः—' the preceding rule. ऊर्ध्वशोधं रुष्यति—tree etc. dries standing up. ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते—A pitcher etc is filled with its mouth upwards with water etc. The root here is पूरो आष्यावने दिवादि (आष्यावनेपदी). Comp. 'यत्तौ ऊर्ध्वं वृक्षवद विरुध्' (मट्टि).

मित—। ऊर्ध्व इति । 'कर्त्रीः—' इति पूर्वसूत्रे कर्त्रीरिति पदं लक्ष्यगुरोर्भावेक-
वचने विपरिचयभूतत्वाच्चे—ऊर्ध्व कर्तरोति । शुचिपूर्वोत्थितं प्राग्गतं पञ्चम्ये
षष्ठो । तेन ऊर्ध्वे कर्तारि शूरेः पूरेष षमञ्ज् । शुचिरितोका निर्देशः तेन अणु-
श्रौत्र यङ्प्रमित्याह—ऊर्ध्वं पूरं पूर्वत इति । पूरं चपत्तात्रगुणः । पूरी आप्यायने
इति हिमादिराकनेपदी । 'यदीर्षशीर्षं द्रष्टव्यं विद्याम्' इति भट्टिः ।

२३६६६५ उपमाने कर्मणि च ॥ ३।४।४५ ॥

दी—। चात् कर्तारि । हृतनिधायं निश्चितं जलम् ।
हृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव
नष्ट इत्यर्थः ।

When a term in the accusative as well as a term in the
nominative stands, as a standard of comparison, as उपपदे to a
root then such a root may take षमञ्ज्. The word कर्तारि in the
rule is to derive the sense of कर्तारि from 'कर्त्रीः—' (3364)
'हृतनिधायम्—' The water has been stored or preserved (as
carefully) as clarified butter. हृत + नि + धा + षमञ्ज्—युक् (ष) by
'चातो युक्—' (2367). अजकनाशं नष्टः—ruined as a kid ;
'विद्युत्प्रवाहं स वरं प्रवाहः' (भट्टि). Note that हृतनिधायम्—is the
instance of कर्मणि षमञ्ज् and that अजकनाशम्—is the instance of
कर्तारि षमञ्ज् ।

मित—। उपमाने इति । 'कर्त्रीः—' (३।४।४५) इत्यतः कर्त्रीरिति
लक्ष्यगुरोर्भावे 'कर्तारि' इति विपरिचयं सञ्चकारिष इहाभुज्यते । तदाह—चात्
कर्तारिणि । कर्मणि कर्तारि उपमाने धातोर्कर्मत्वार्थः । कर्मणि
तदाह—हृतनिधायम् इति । हृतमिव निश्चितमित्यर्थे हृत + नि + धा + षमञ्ज्
इति स्थिते 'चातो युक्—' (२३६७) इति युगाजम् । निश्चितमित्यस्य विवरणं
सुरक्षितमिति । कर्तारि तदाह—अजकनाशम् इति । एवं 'विद्युत्प्रवाहं स वरं

प्रसक्तः' (मटिः) 'विभिन्नानविकाय' वा विविधे नगमूहनि' (आरविः—११/७२).
इत्यादि द्रष्टव्यम् । 'कषादिषु—' इत्य उत्तररत्नमन्त्रनाम यथाविध्यनुप्रयोग
विधेर्नोऽधिकारः ।

३२६७ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ३१४।४६ ॥

दी—। यस्मात्समुक्तः स एवानुयोक्तव्य इत्यर्थः । तथै-
वोदाहृतम् ।

The sense is that a root after which the affix एमुत् has been
employed has to be made use of after again एमुत्सक्त words. And
we have illustrated in that way viz. निमुत्सक्ताय कषति, समुत्सक्ताय कषति
etc. under 'निमुत्सक्तसूत्रयोः—' (3355) etc. whence the scope of
यथाविध्यनुप्रयोग begins.

नित—। कषादिष्विति । विभिन्नानविकाया यथाविधि इति साहचर्यार्थे
(पदार्थानविकायार्थे) अथययोभाषः । यथाविधि अनुप्रयोग इति सुप्सुपा कषादिभ्यो
यथापूर्वं कषादीनां विधिरुक्तं तथा चतुःसुत्तयोऽपि त एव कषादक्षो लक्ष्ययन्ताः
पश्चात् प्रयोजन्या इत्यर्थः । कषादिदित्यादि कनेन पियङ्गुकषादीनां संग्रहः ।
तथैवोदाहृतमिति । अस्मान्निरिति शेषः । 'निमुत्सक्तसूत्रयोः—' (३३५५)
इत्यारभ्य यथा विध्यनुप्रयोगविधिः । उदाहृतश्च तत आरभ्य निमुत्सक्ताय कष-
तीत्यादि । [अनुप्रयोग इत्यत्र पश्चात् प्रयोग इति नास्ति निमित्तः । अनन्तरस्य
समीपवर्तित्वात् ('अनुयत् सन्नाच' इतिदेवयया) । एवम् 'अपुवत् सपीवम्' इत्यादि
'वक्तुं' शक्यते ।

३३६८ । उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ३१४।४७ ॥

दी—। इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । 'तृतीया-
प्रभृतीन्वन्तरस्याम्' (७८४) इति वा समासः । सूत्रकोपदंश-

भुङ्क्ते । मूलकेनोपदेशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति
 करणत्वात्तृतीया । यद्येवंपदं धिना सह न शाब्दसंबन्धस्त-
 थाप्यार्थोऽस्तीति । कर्मत्वात् । एतत्तत्रैव सामर्थ्यात् प्रत्ययः समासश्च ।
 तृतीयायामिति । वचनसामर्थ्यात् । * तत्तथायमर्थः—मूलकेन
 भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये किं कृत्वेतराकाङ्क्षायाम् उपदश्येति ।
 तदेव कर्मत्वेनान्वेति ।

Henceforth the term पूर्वकास्ति connects itself with what follows
 i.e. the rule 'समानकटं कयोः पूर्वकास्ति' (3320) will operate in this
 and the following rules due to the maxim of a frog's leap or
 मण्डूक्यतिन्वाव. Thus the rule (now) means—when a term ending
 in तृतीया stands as an उपपद the root दृश् followed by the
 उपसर्ग उप will take the affix यमुल् in the sense of the rule
 'समानकटं कयोः—'. These तृतीयान् उपपदस्य will be optionally
 compounded with the यमुल् (यमुल्—ending) bases by the rule
 'तृतीयाप्रश्नतोऽप्यनतरसाम' (184). Thus मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते (compound
 ed) and मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते (uncompounded)—he eats with a
 radish—(bitten now and then). Well the expounding here,
 before यमुल् takes effect, is—'मूलकेन उपपदश्च' (भुङ्क्ते). How then
 मूलक ends in तृतीया when उप-दृश् is transitive and it should,
 therefore have taken द्वितीया by कर्मणि द्वितीया ? Again if it does
 not take तृतीया, how can the rule apply here ? To reply these
 two rejoinders the author says 'दृश्यमानस्य मूलकस्य etc—'. The
 term 'मूलक' takes तृतीया in connection with (the final and main

[* 'तत्तथायमर्थः—'विचार्य कर्मत्वेनान्वेति' इति 'यावदप्येवमनोपपन्नमिति' ।

verb). भुञ्जि or भुङ्क्ते (भोजनक्रिया) and not with उप-दन्श् (or उपदन्श्). Thus the rule applies (भुङ्क्ते being in the instrumental) and चसूत्र takes place after उप-दन्श् . Well, if भुङ्क्ते is instrumental in connection with भुञ्जि or eating and not with उपदन्श् or biting then by 'समर्थः पदविधिः' (647) it (भुङ्क्ते) should be compounded with भुञ्जि alone (and not with उपदन्श् or उप-दन्श्), for unconnected words cannot be compounded, otherwise it will be an असमर्थ or undue Samasa ? To answer this he says—' सद्यपि etc.—Although भुङ्क्ते has no syntactical connection (शब्दः सम्बन्धः) with उपदन्श् (उप-दन्श्) yet it, indeed bears a relation of sense (आर्थः सम्बन्धः) to the same (उपदन्श्) as it is a वर्तमान of the root उप-दन्श् . भुङ्क्ते is thus both a वर्तमान and a करण . It is a वर्तमान to उपदन्श् by आर्थसम्बन्ध and a करण to भुञ्जि by शब्दसम्बन्ध . On the strength of this much import or सामर्थ्य the affix (चसूत्र) as well as the समास will take place as the expression 'तृतीयायाम्' in the rule उपदन्श्,—' is significant. For had, by तृतीयायाम्, the सूत्रकार intended the application of the affix only when there is a शब्द सम्बन्ध present between the उपपद and the root taking the affix, then he could have enunciated उपदन्श्, करणे like 'करणे इवः' so that भुङ्क्ते would have safely been a करण towards the very root taking चसूत्र . But in that case the instance would have been 'भुङ्क्तेोपदन्श् ईदृशिति and not भुङ्क्तेोपदन्श् भुङ्क्ते etc. Thus it is clear that Panini intends the operation of the rule when there both शब्द and आर्थ सम्बन्ध are present. Thus the meaning (to conclude) is this— we use, at first, at the instance of syntactical connexion,

मूत्रक्रीन मूत्रक्री he eats with a raddish. How? By biting. By biting what? That very thing raddish. Thus मूत्रक्री is both a कर्त्तृ (to मूत्र) and a कर्म (to उप-दन्).
 मित—। उपदन् इति । तृतीयवाचनमिति तदन्तर्गतं वाचनिकम् । तत्र तृतीयवाचने पदे उपपदे इत्यर्थः । इतः प्रवर्तते पूर्ववाच्य इति मूत्रक्रीत्या 'समान-कर्मकयोः—' (६२५०) इत्यविवक्षिते इत्यर्थः । अतः व्याख्यानमेव कारणम् । ततश्चात्मार्थः—तृतीयवाचने पदे उपपदे उपपूर्वाद् इत्यर्थेभ्यस्त्वात् समानकर्मकयोः पूर्ववाच्ये इति । अत्र समासो नित्यसदितरे (नैकलिङ्गो) वेति सन्देहे मत्याह— 'तृतीयवाचने तृतीयवाचकात्' इति वा समास इत्यनेन तृतीयवाचकत्वं समुक्तत्वेन समास-विच्छेदोत्तरार्थः । तद्विषयं मूत्रक्रीन (मूत्रक्री उपदन्) मूत्रक्री इति स्थितेः समास-विच्छेदात् 'मूत्रक्रीपदम्—मूत्रक्रीपदम्' (वा) मूत्रक्री इति ज्ञपति । अत्र मूत्रक्री उपदन्नेन प्रति 'कर्मत्वात्-कारणत्वं' नोपपद्यते । एवञ्च तदन्तर्गतमेव कर्मलक्षणपरिपोषात् । कर्मत्वात्सर्वं पुनश्चतुर्थीवाचकाभावेन उपदन्नेर्भेदः नोत्पद्यते । तदेतद्विषयोपपत्त्यं वारविषयाह—दन्तमानस्य मूत्रक्रीति । ध्रुवोः प्रधानक्रियात्वात् परत्वाच्चेति भावः । भुजिरित्येकानिर्देशः । मन्त्रेण मूत्रक्रीनं भुजिर्प्रतिः करणत्वं इत्यर्थः पदविधिः (६४०) इत्यनुवाचनमपवादं भुजिर्नैवास्त्वन्माधी । युज्यते न तु उपदन्निना—असामर्थ्यात् । तदेतदन्तर्गतं समानकर्म—वक्ष्येति । उपदन्निदन्त उप पूर्वस्य दन्तधातीरिका निर्देशः । उपदन्तनक्रियेत्यर्थः । यद्यपि मूत्रक्रीनः (इत्यध्याहारः) उपदन्निना (उपदन्तन-क्रियता) न शब्दः (इत्यन्तः) सम्बन्धः (चान्तः) विद्यते इति श्लोके न प्रसज्यते चेत् (चर्चयन्) सम्बन्धः चक्ष्यते । इतः—कर्मत्वात् । अन्तर्गतायाः—मूत्रक्रीनेति तृतीयवाचकत्वं चक्ष्यते । तृतीयान् अन्तेन तदन्तर्गतायाः पूर्व-वाचकत्वात् द्वितीयवाचकत्वं तु चक्ष्यते । द्वितीयान् अन्तेन तदन्तर्गतायाः पूर्व-वाचकत्वाभावात् । अतः मूत्रक्री उपदन्त एव मूत्रक्री इत्येवम् अर्थो ज्ञपति न तु विवक्षितः । अत्र तृतीयवाचनेन इत्यन्तः । तस्माद् द्वितीयवाचकात् कर्मत्वं वा चार्थं ज्ञपति । तदन्तर्गतं वा उपदन्निना—अन्तेन तदन्तर्गतायाः

तदितरस्य चार्थेनोपसम्प्रादिति । एवमेव विविधः सम्भवः—शब्दः चार्थः च । तथापि
शब्दसम्बन्धमादाय समासो भवति । चार्थसम्बन्धं आदाय प्रत्ययो भवति इति न
भूमिगम्यमिच्छाह—एतावतीत्येव सामर्थ्येन इति । शब्दसम्बन्धमादेरपि चार्थसम्बन्ध-
मादेरन्यथैव । अन्ये वंशसं सामर्थ्यमपि कुतः । तत्राह—द्वितीयाद्यामिति पञ्चम-
सामर्थ्यादिति । यदि द्वितीयाद्यन्तेन शब्दात्पदे सत्येव प्रत्यय इमेव तदा 'करणे कृतः'
(२३५८) इतिवत् उपदेशः 'करणे' इत्येवोच्यते । ततश्च पार्श्वेन इत्थीत्यादौ इव भूतको-
पदेश इत्यतोऽप्यायम् चमद्विपन्नं तु मूलकार्थम् मुख्ये इति । तस्मादर्थगतमीमांसय-
माश्रित्य चैव प्रत्ययः समासहेति भावः । अत्रापार्थं पुनरपि विम-
शोकरथाय उपसंहरति—तत्तत्त्वार्थः इति । इति शब्दात्पदे सर्वोक्तिः शेषः । मुख्येन
मुख्ये इत्यन्वयः शब्दः । मुख्यः प्रधानविधानात् परत्वात् । किं कृतेति । कर्त-
कारं मुख्येन मुख्ये इत्याकाङ्क्षायां—'उपदेश' इत्यन्तेतीत्यर्थः । तदेवेति ।
तस्मात्सं मूलकदीयते (शब्दात्पदे पक्षे द्वितीयाद्यन्तेन विपरिवर्तं चत् उपपद्यते इत्यन्तः)
अन्तेत्येव अन्येति सम्बन्धं भवति । ['तत्तत्त्वार्थः' इत्यप्यस्य वाचकत्वं तत्त्वबोधिना
न दृश्यते] ।

३३६८ । द्विसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ २॥४५८ ॥

टी—। द्वितीयात् उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकादि-
सार्थात् यमुत् स्यात् । दृष्टोपघातं गाः कालयति । दृष्टं नोप-
घातम् । दृष्टताडम् । 'समानकर्मकाणाम्' इति किम् ?
दृष्टेन चोरमाहृत्य गाः कालयति ।

When a द्वितीयात् word is an उपपद of a root, signifying injury or
molestation and taking the same object as is governed by the
root (or verb) employed afterwards (अनुप्रयोग), it takes the affix
उपपद . Thus दृष्टोपघातम् वाः कालयति—conducts the cows by (after)
beating these with a cudgel. Here उपपद takes उपपद

because the term नाः is the obj. of both of itself and of कालयति (which is the अनुप्रवृत्त वातु here). The samasa here in दृष्टोपधातम् is optional by the rule 'द्वितीयादभेदीयभतरस्याम्' (784) the dissolution being दृष्टेन उपपद्यते। Hence दृष्टोपधातम् forms the alternative. For the formation of उपधातम् see ante अनुप्रवृत्तम्।

दृष्टवाक्यम् or दृष्टेन वाक्यम् (नाः कालयति)। Why say समानकर्तृवाक्यान्— roots having the equal obj. (with the अनुप्रवृत्त ones)? Witness—दृष्टेन चौरमाहृत—here हन् has a dif. obj; as चौरम् and not the same (नाः) as is governed by कालयति (the अनुप्रवृत्त root). Hence हन् does not take वतुल but it takes ल्यप्.

नित— हिंसार्थानां चेति। अत्र चकारेण 'उपपद्यते' इति पूर्ववृत्तात् लवीयायासिधनुकृत्यते। तदाह—द्वितीयात् उपपद्ये इति। समानकर्तृवाक्यामिति हिंसार्थानां (धातूनाम्) इत्यस्य विशेषणम्। केनापरेण समानकर्तृवाक्यामिदमेवाध्यासाह—अनुप्रवृत्तधातुनेति। यद्यपि पूर्ववृत्तादनुप्रयोग इति भिन्नतम् तथापि अत्र 'समान—' इत्यनेन तदन्वयवहितपूर्वकं स्याद 'यथाविति—' इत्यच्चादनुप्रवृत्त्यमिति धातुराचिद्यत इति द्रष्टव्यम्। 'कदादिभू—' इत्यस्य 'समूहनिर्भूत—' इत्यन्तः उपपद्यते उपस्थापनस्य इदानीं प्रयोजनम्। तथापि निम्नवृत्तात् प्राग्वह्यानेऽपि मन्त्रस्य लिख्येनागुलभेय—तथापि सति स्वयमेव सन्निहितवरागुलभेये विप्रकृष्टागुलभेयस्यानौचित्यात् मन्त्रस्य लिख्येनागुलभेयस्य अतिवृत्तिकत्वात् एवं कृतम्। दृष्टोपधातं नाः कालयति दृष्टेन उपपद्येति स्थिते उपपद्यते धेयम्। कालयतीत्यत्र—कालं विधेये इति धातुः। दृष्टेन वाक्यित्वा नाः धेयेतीत्यर्थः। 'द्वितीया प्रथमीयभतरस्याम्' (७८४) इति अस्तीसकिकृतात् पठ्ये वाक्यमितीत्याह—द्वितीयादभेदीयभतरस्याम्। नाः कालयतीति शेषः। हिंसार्थेनाह धातुनात् अनुप्रवृत्तं निमुच्यते—दृष्टतावमिति। नाः कालयतीति शेषः। दृष्टेन कालयित्वेति विग्रहः। 'पठ्ये दृष्टेन वाक्यम् इति वाक्यमपि। एवं दृष्टमारम्भं दृष्टेनमार्भम्। 'इहमर्भम्—इहोत्तं मारमित्यादि। अनुप्रवृत्तधातुना समानकर्तृवाक्यामिदमेवाध्यासाह—अनुप्रवृत्तधातुनेति। तथापि कालयतीति अनुप्रवृत्तधातुना धातुः। तत्र

न स्यात् । इति कर्म स्यात् उपपदसंज्ञा । ततश्च समाससंज्ञाकादुपपदसंज्ञा ।
विभिन्नकर्मकाले तु भागं प्रवर्तते इति—यस्य अनुप्रयोगभासोः काशयतीत्यस्य वा
इति कर्म । पादलोपस्य चोरम् इति परस्परकर्मभेदः । अतएव पादलोः स्वप्
एव प्रयुज्यते न तु चोरम् ।

३३७० । सप्तम्यां चोपपौडककर्मः ॥ ३१४१८८ ॥

दो—। उपपूर्वेभ्यः पौडादिभ्यः सप्तम्यन्ते चोपपदे वसुल्
स्यात् । पार्श्वोपपौडं ज्ञेते । पार्श्वोरुपपौडम् । पार्श्वोभ्यामुप-
पौडम् । ब्रजोपरोधं गां स्थामयति । ब्रजे ब्रजेण चोपरोधम् ।
पाशुपकर्म धानाः संगृह्णाति । पाशावुपकर्मम् । पाणिनोपकर्मम् ।

When a word ending in locative or instrumental precede
as an उपपद, the roots पौडक् and कर्ध (रूप्, भृदि) preceded by
the उपसर्ग—उप take the affix वसुल् । Thus पार्श्वोपपौडं ज्ञेते—he lies
on the sides (lies pressing the sides). Similarly पार्श्वोरुपपौडम्
(ज्ञेते) and पार्श्वोभ्यामुपपौडं (ज्ञेते). These two instances are op-
tional cases (of uncompounded forms) respectively of वसुल्
after a सप्तम्यन्त उपपद and after a द्वितीयात्मक उपपद. This option is
affected by the rule 'द्वितीयाप्रसक्तौ न्यतरस्याम्' (784) wherein by
'प्रसक्ति' सप्तम्यन्त words are taken in the option. For
clear understanding see under the very rule ब्रजोप-
रोधम्, ब्रजेचपरोधम्, ब्रजेण चपरोधम्, गाः—he keeps the cows in the
vicinity of the Vraja or the cowherd locality. पाशुपकर्मम्—
picking up or dragging out by the fingers. There the रूप्
belongs to the 'भृदि' class and not to 'रूप्' class although
रूप् also means the same thing (रूढविलोचने). See also
मिश्र—below.

स्ति— सप्तम्यां वेति । अतएवकारेण 'तृतीयायाम्' इति—'उपदेशः—'
 ('श्रीश्रीश्री') इत्यतोऽनुवृत्तवति । पीकथं कथय कथंवेति समाहारवर्णनात्मकम् ।
 पञ्चम्यर्थे प्रथमाः पुंलिङ्गनिर्देशस्यार्थः । पीकादीनां सप्त निर्देशः । उपेत्यत्र
 सप्तपूर्वः पीकृद्बन्धवत् इति शाकपाथिभादिवत्समास इत्याह—उपपूर्वः भवः । पीकादिभ्य
 इति । उपेत्युपसर्गस्य प्रत्येकं श्रेयः—उपपूर्वः पीकः, उपपूर्वः कथः, उपपूर्वः
 कथवेति । [एवञ्च "सुद्धिपीकम्" इत्यत्र "सुद्धिसुद्धे" तृतीयांशे
 उपपदे 'सप्तम्यां चोपपीक—' इति शसुत्वं इति व्याचक्षाणः अयमन्वेषो व्याप्त
 एव] । तदाह—पार्श्वोपपीकम्—वज्रोपपीकम् पश्चिमपक्षमिति । पार्श्वो-
 पपीकमित्यत्र पार्श्वोपपीकम् इति सप्तम्यन्वयस्य विग्रहः । पार्श्वोपपीकम् इति
 तु तृतीयांशपर्यन्ते विग्रहोक्तम् । तदाह—'तृतीयां प्रभृतीन्वयतरस्याम्' (३०५)
 इति समासविकल्पात् पार्श्वोपपीकमिति सप्तमांशेन समासाभासपक्षे रूपम् ।
 पार्श्वोपपीकमिति तु तृतीयांशेन समासाभासपक्षे इति बोध्यम् । 'तृतीया
 प्रभृतीनि—' इत्यनेनोपपदसमासो विधीयते । तेषां विग्रहः सप्तम्यन्वय इति
 तत्र (प्रकृत) सूत्रे एव स्पष्टम् । एवमिह समानविग्रहात्तद्वत्तः प्रथाः ।
 सप्तमीपक्षे समासविकल्पात् रूपम् । तृतीयापक्षे च समासविकल्पात् इत्यिति ।
 एवं वज्रोपपीकमित्यादि बोध्यम् । वज्रो वज्रेण चोपपीक इति विग्रहः । वज्रो गोष्ठकम् ।
 तद्व्यासद्वये गाः स्थापयतीत्यर्थः । पश्चिमपक्षमिति । पश्चिमपक्षे चोपपीक इति
 विग्रहः । उपपन्नमिति आकृष्य भूतलादुत्पत्त्य इति शाक्तम् । कथंवेति 'कथं विक्षिप्तम्'
 इति भौवादिकस्य कृतस्य उपपन्नस्य निर्देशः । तत्र तदादिकस्य कृतपातोर्न यत्तम् ।
 यद्यपि तदादिकोऽपि कृतपातः 'कथं विक्षिप्तम्' इत्येव प्रकृतं तथापि क्षेत्रविशेष-
 विलक्षणे एकाग्रं प्रवृत्तम् । यद्यपि इति कृतमिति दर्शनात् । एवं च तदादिकं कृते
 आदिश्रवण एव भवति । क्षेत्रं उपपन्नं इति चोपपीक इत्यादि । न लिङ्ग यन्मुक्त्वा इति
 मञ्जीरमादी स्थितम् ।

३३७१ । समससप्तौ ३ ३३५० ३

दी— तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्वात् सञ्जिक्त्वं ममः

माने । कैश्याहं युध्यन्ते । (युद्धसंस्थात् *) कैशेषु गृहीत्वा ।
हस्तग्राहम्—हस्तेन गृहीत्वा ।

When a द्वतीयान्त or a सप्तम्यन्त word stands as an उपपद or a term of contiguity, any root may take णञ् provided proximity is implied thereby. Thus कैश्याहं युध्यन्ते—they fight taking hold of one another by the hairs. Here face to face fighting is meant by the term.

नित्—समासनाहिति । समासनिः सन्निकर्षः अन्वयानेन संयोग इति यावत् । 'उपदेशः—' इत्यतः द्वितीयावामिति पूर्वपदात् सप्तम्यामिति चानुवर्तते ।
वदाह—द्वितीयासप्तम्योरिति । द्वितीयान्ते सप्तम्यान्ते चोपपदे इत्यर्थः । कैश्याहं युध्यन्ते इति । अवेमाह—युद्धसंस्थात् कैशेषु गृहीत्वेति । युद्धसंस्थो युद्धजन्यः कोपः । तस्मात्—कोपादित्यर्थः । कैशेषु गृहीत्वेति कैशैः गृहीत्वेति वा सन्निकर्षाच्च प्रतिपादनपरमेत्यतः । तेन कैशेषु ग्रहणं भवतु वा न वा युद्धाविक्रयवन्नाद् योद्धारः परस्परमन्वयः सन्निहिता इत्येवमर्थः । पक्षे कैशेषु ग्राहम्—कैशेयाहितिमिति समास विकल्पाद् बोध्यम् । [* एतदधिकमन्वयानुपपत्तये ।]

३३७२ । प्रमाणे च ॥ ३४१५१ ॥

द्वौ—द्वितीयास्तस्योरित्येव । द्वाङ्गुलोत्कर्षे सङ्खिकां क्षिप्ति । द्वाङ्गुलेन द्वाङ्गुले लोत्कर्षम् ।

When a द्वितीयान्त or a सप्तम्यन्त word precedes as an उपपद, any root may take णञ्—provided thereby, प्रमाण is implied. Thus द्वाङ्गुलोत्कर्षम्—he cuts a small part by measuring it with two fingers i.e. cuts a two-finger measuring part. द्वाङ्गुलेन उत्कर्षम् द्वाङ्गुले उत्कर्षम् are uncompounded अनुवर्तयित्वा forms of द्वितीया and सप्तमी by 'द्वितीया प्रथमीभ्याम्'—(३४४). In द्वाङ्गुलम् the breaking up

being हे-चक्रुः प्रमाचमस्य, the समासान् affix चक्- comes in by 'तत्पुरुषस्याङ् लोः संस्थाप्यधादेः' (786).

मित्र—। प्रमाचो चेति । प्रायश्चदनुष्ठानादाङ्—उत्तीयासप्रसारीत्येवेति । उत्तीयासो नमस्त्रासी च इत्येदं उपपदे धातोर्धसुक् स्यात् प्रमाचं चिद गमात् इत्यर्थः । षाङ्गुलीतृकर्ममिति । षाङ्गुलीन षाङ्गुले वा उत्ततया इति विग्रहः । ततः कर्मिर्धसुक् । लघूपपत्त्याद् गुहः । उत्तकवेत्यस्य परिच्छिद्य इत्यर्थः । त्रसः खण्डः स्रष्टिकेति मनोरमायां व्याख्यातम् । तेन दृढखण्डम् चक्रुः लोहप्रमाचमनामेव परिच्छिद्य (विनश्य) क्तिन्ति इत्यर्थः । षाङ्गुलमित्यत्र हे चक्रुः लो प्रमाचमसीति विग्रहः । 'तत्पुरुषस्याङ् लोः—' (७८२) इति समासान्तीङ् प्रत्ययः । 'उत्तीयासप्रसारीत्यस्य-तत्प्राप्तम्' (७८४) इति समासविकल्पादाङ्—षाङ्गुलेवेति । षाङ्गुलीन उत्तकर्मम् इति षाङ्गुली उत्तकर्ममिति धान्वयः ।

३३७१ । अणदाने परीक्षायाम् । ३।४।५२ ॥

दी—। परीक्षा त्वरा । शब्दोत्थायं धावति । * एवं नाम त्वरते यद्व्यस्यकर्तव्यमपि नापेक्षते । शब्दोत्थानमात्रमपेक्षते ।

If a word ending in the ablative case stands as an उपपद and the sense of परीक्षा or hurry (त्वर) is implied, any root may take चक्रुः. Thus 'शब्दोत्थायम्—'he runs the moment he leaps up from bed i.e. he hurries so much that he does not take notice of his binding duties even as washing the face etc ; so that he waits for rising up only.

मित्र—। अणदाने इति । उत्तीयासप्रसारीति निवृत्तम् । परीक्षात्ववेति । कतिप्रसूतोऽयमिति भावः । तेन अणदाने उपपदे धातोर्धसुक् स्यात्त्वरानां नमस्त्रासानीति सूत्रात् । शब्दोत्थायं धावतीति । अथावा उत्थाय इति विग्रहः । किम्प्राप्त

अरियत् आह—एवं नास्ति अर्थेऽनुबन्धकाराः । अरियते न गन्धमौर्वर्जः ।
अभ्युत्थानमात्रमिति । शब्दायां उक्ताय एव धातनात् ।

३३७४ । द्वितीयायां च ॥ ३।४।५३ ॥

दी— । परीक्षायामित्वेव । यष्टिघातं युज्यते । लोष्टयाहम् ।

If a द्वितीयायां word also stands as an उपपद a root may take
अमुक्, but in the sense of hurry. 'यष्टियाहम्'—they fight taking
anything handy say—sticks or pebbles. Also यष्टि'याहम् by 'द्वितीया
मधतीनि—'(784).

मित— । द्वितीयायां चेति । अत्र चकारिणः पूर्वसूत्रान् परीक्षायाभिधेयान्
जायते न तु अपादानि इत्यत आह—परीक्षायामित्वेवेति । द्वितीयायां उपपदि
परीक्षायाच गन्धमामासां धातुर्वस्तु इत्यर्थः । 'यष्टियाहम्—'इति । यष्टिं
यष्टीत्येति विग्रहः । एवं नाम लरते यद् यष्टिं वा लोष्टं वा यदेव समिहितं पश्वन्नि
तदीवादाय युधाम् इत्यर्थः । एते यष्टिं याहम् । लोष्टयाहम् इत्याद्यपि । समास
भित्त्यात् । अतः "परीक्षायाम्" इति तु प्रायिकमिति हरदत्तः । "अनुदात्तपदमेक-
वर्जम्" इति सूत्रकारव्यवहारात् । एवञ्च गौतमीवर्जम्, समीवर्जम्, रसवर्जम्,
इत्यादि सुवाच्यातं भवति ।

३३७५ । अपगुरी णमुलि ॥ ३।१।५३ ॥

दी— । 'गुरी उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत् स्यात् णमुलि ।
अस्त्रपगारं युज्यते । अस्त्रपगौरम् ।

आत् or आकार is optionally substituted for एच् or ओकार of
the root गृ (to hold up—गृहादि) when अमुक् follows. Thus
'अस्त्रपगौरम्'—they fight holding up swords. 'अस्त्रपगारम्'—this is
due to option of आ of ओकार । Here the root receives अमुक् by

‘पुनश्च’ (2189). Break up (विच्छ) in this case as चसिम् अपनृत्य by ‘द्वितीयायां च’ the preceding rule.

नित—। अपगुहरी इति । अपगुहरी गुरी इत्यस्य वज्रा एकवचने रूपम् ।
तौदादिकीयं धातुनादाह—गुरी उद्यमने इति । ‘चादेव’—(६।१।४५) इत्यत एव
धातु इत्यनुवर्तते । ‘विभाषा लीयते’ (६।१।४६) इत्यती विभाषेति च । तदाह—एष
धातु इति । अस्यपमारमिति । द्वितीयायां चेति चसिम् अपगुहरीत्येव विच्छः ।
चसिमुदासीनत्वम् । धातुभाषणस्य लक्ष्यमनुसृत्य इत्याह—अस्यपमारमिति । पक्षे
अस्यपमारम्—चसिमुपमारमिति इत्यस्यम् ।

२३७६ । स्वाङ्गेऽधुवे ॥ २।४।५४ ॥

टी—। द्वितीयायामित्येव । अधुवे स्वाङ्गे द्वितीयायाम्
धातोर्णसुल् । अत्र विच्छेपं कथयति । अत्र विच्छेपम् । अधुवे
किम् ? शिर उत्क्षिप्य । येनाङ्गेन विना न जीवनं तदधुवम् ।

When an अधुव (non-vital) limb (of the speaker) stands, taking द्वितीया, as an उपपद a root takes णसुल्. ‘अधुवे विच्छेपम्—’
speaks with a frowning, अत्र—अत्र विच्छेपम् । अधुवे किम्—शिर उत्क्षिप्य
—the term शिरस् (head) being one of the vital parts, without which one cannot live उत् क्षिप् takes लप् only and not णसुल्, although शिरः is द्वितीयायाः.

नित—। स्वाङ्गे इति । ‘द्वितीयायाम्’—(२।४।५४) इत्यती द्वितीयायामिति
साधनमुवर्तते न तु परीपञ्चामित्यपि । तदाह—द्वितीयायामित्येति । यतो
व्याचष्टि—अधुवे इत्यादि । अधुवे विच्छेपमिति । अधुवे विच्छेपमिति विच्छः । ‘द्वितीया—’
(२।४।५४) इत्यनुसृत्यादाह—अधुवे विच्छेपमिति । शिर उत्क्षिप्येति । शिरसीधु इत्यात्
स्वाङ्गेऽपि द्वितीयायामेति उत्क्षिप्येति सुल् म । ननु अत्रेधु किं अधुवे किमधुवमित्यत्र
पदविः । यदाह—येनाङ्गेन विनेति । तेन येनाङ्गेन विनापि जीवनं तदधुवम्
निर्यस्तव्यमिति । ततो अधुवोऽधुवत्वात् प्रत्ययः ।

३३७७. परिक्रियमाने च ॥ १४१५५ ॥

दो— सर्वतो विबाध्यमाने स्नाह्ने द्वितीयान्ते यमसु
स्यात् । उरःप्रतिपेवं भुध्यन्ते । कृतस्त्रसुरः पौड्यस्त इत्यर्थः ।
'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' । ध्रुवार्यमिदम् ।

When any vital limb of a person which undergoes trouble or affliction all over precede as a द्वितीयाय उपपद, then also a root may take यतुल्. Thus उरःप्रतिपेवं—i.e. they fight troubling their breasts all over, 'उरोविदारम्' etc be threw down or pierced through another with his nails after penetrating the opponents breast all over—उरस् + वि द् + यतुल्. प्रतिचस्करे—प्रति—वृ + कर्त्तृणि क्तिप्—here कृट् comes in by the rule 'विंशत्यां पतौ' (2540) where the Vartika 'चक्रव्यासव्यवहितेऽपि कृट् क्तात् पूर्ववति वक्तव्यम्' stated under 'किरतौ लघने' (2539)—takes effect and कृट् is prefixed to क although the चक्रव्यास वकार intervenes. This rule is to provide for यतुल् when a ध्रुव अङ्ग or vital limb such as उरः etc precede and, therefore it is not superfluous as the previous rule refers to अङ्ग व limbs.

मिदं— परिक्रियमाने चेति । चकारेण 'द्वितीयायां च' इत्यसौ द्वितीयाया-
मित्यनुक्तमस्ति । परिक्रियमानान्ते प्रतिवः समन्तात् क्रियमानान्ते पौड्यमानान्तमसौ
व्यापद—सर्वतो विबाध्यमाने स्नाह्ने इति । विबाध्यमान इति । विशेषेण बाध्यमान
इत्यर्थः । स्नाह्ने इति पूर्ववदादिति बोधम् । उरः प्रतिपेवमिति । परिक्रियमानान्त-
त्वाभिप्रेक्षरोति—कृतस्त्रसुर इति । कृतस्त्रमिति सर्वम् । पदे उरःप्रतिपेवं इति
विच्छिद्य पठनीयम् । उरोविदारम्—इति भाषकाद्याम् । गृहीतमिदम्
कृतस्त्रसुरो विदार्येत्यर्थः । 'अथो जियसि' (२५४) इति वृद्धिः । प्रतिचस्करे
नखैरिति । नखैः प्रविशिविचिषेप इत्यर्थः । प्रतिचस्करे मेषः । प्रतिचस्कर इत्यर्थः

प्रतिपूर्वात् नु निक्षेपे इत्यन्तात् कर्मणि लिङ्गिकत्वेनम् । 'हिंसायां प्रतिष' (२५४०) इति सूत्रान्तः । स च 'अन्त्यस्य व्यवायेऽपि सुट् क्तात् पूर्व इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकान् अन्त्यस्यकारणवशानि सत्यपि ककारात् पूर्व एव प्रयुज्यते । ननु 'स्त्राज्ञेऽध्वरे' (२१०६) इति पूर्वस्यैव सिद्धे विसर्गमिदमित्याशङ्क्य आह—ध्रुवाव-
निदिति । नहि लोकेऽध्वरम् । कित्तु ध्रुवमेव । तेन विना शीघ्रनाशश्च वात् ।

२३७८ । विशिपतिपदिस्तन्दा व्याप्यमानासेव्यमानयोः

॥ ३४५६ ॥

टी— द्वितीयायामित्येव । द्वितीयांश्चे उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्यात् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थगम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनः-
पुन्यमासेवा । 'नित्यवीक्षयोः' (२१४०) इति हित्व तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोश्चकृत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुल्लङ्घ्य एव, तथापि * असति ह्रासेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्येणमुलः 'द्वितीयाप्रसूतीनि—' इत्यत्र संश्रद्धाभावात् * उपपदसंज्ञार्थमा-
मेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनु-
प्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् ।
गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्तन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलस्तस्य
च पर्यायेण हित्वम् ।

Here 'द्वितीयाद्' follows from 'द्वितीयावच्छेद—' (3374). Thus when a द्वितीयाद् word stands as an उपपद, the roots विश् and पद and स्तन्द take णमुल्. The णमुल् is allowed when the sense of व्याप्यमान—being pervaded—and that of आसेव्यमान—'recurrence' of the verb or action—are implied by such deri-

natives: व्याप्ति or pervasion is comprehensive connexion of objects like वेद etc (see the illustrations below) with the verbs or actions expressed by विद् etc. चासीत् is frequency or repeated occurrence of an action. Thus it is important here to note that व्याप्ति relates to things expressed as objects and that चासीत् relates to verbs e.g. in the example below—**गृहानु-प्रवेष्टुम् चासीत्**—here the breaking up (of विद्) of **गृहानुप्रवेष्टुम्** may be effected in two ways according as **अनन्त** is to be appointed in the sense of व्याख्यानन्त or in that of चासीद्यानन्त ; if the affix is sought to be employed in the former implication (व्याख्यानन्ता—व्याप्ति) the term which is the object here will be doubled—**गृहम्, गृहम्, अनुप्रविष्ट** implying thereby that the person enter each and every house and not a single house only. If on the other hand, you want to appoint the affix **अनन्त** in the latter sense (चासीद्यानन्ता or चासीत्) then the verb **अनुप्रविष्ट** only will be duplicated—**गृहम्, अनुप्रविष्ट, अनुप्रविष्ट** indicating here by that the person enters the house concerned again and again. This sense of pervasion (व्याप्ति) or recurrence (चासीत्), present in the dissolution stage (विग्रहावस्था) is expressed, however, by the compound (उपपद Samasa) in **गृहानुप्रवेष्टुम्**—for a Samasa naturally or rather generally (नियन्त्रणाच्च etc being excluded) is made in just the same sense as is expressed by the component parts or members, otherwise known as the विग्रहावस्था or विग्रह etc ; the term (अनुसन्तर्द्ध form) **गृहानुप्रवेष्टुम्** again, cannot undergo further duplication (विज) like **आदे कर्मन्** etc by the rule 'नियन्त्रोच्चयोः' (३१४०). **समासिन** etc—For: **ग्रीष्मा** etc is

said by विश्वनाथ। Here 'तयोः' refers to pervasion and frequency as we have explained : Here you may argue as follows—well चतुस् in the sense of pervasion or व्याप्ति not being spoken of before hand, the सूत्रकार may provide for it (चतुस्) here in this sense. But how can he deal with the affix in the sense frequency or व्याप्ति also for he has already done with it under the rule 'चामीच्छे चतुस्' (3343) where चामीच्छे—is but another name of व्याप्ति (frequency) ? So replying to this rejoinder the author (Dikshita) taking the side with the सूत्रकार first accepts the rejoinder by saying 'यद्यपि etc.—and then ends the question with तथापि...—युगमिति'. His idea here when put into English stands thus—Indeed चतुस् has been already dealt with in the sense of चामीच्छे (frequency). But yet चतुस् enjoined in the sense of चामीच्छे does not fall under "द्वौवाचनोक्तिः" (784) which provides for उपपद Samasa; as the rule चामीच्छे—takes चतुस् and जा jointly and therefore the prohibition or restriction 'चामीच्छेन' (783) applying you cannot have उपपद Samasa in the sense of चामीच्छे चतुस् (or चतुस् taking place in the sense of frequency)—whereas there must be, at the instance of us a provision for such an उपपद यद्वत् (उपपदयनाकारम्) in such a sense (frequency). Hence it is that चतुस् has been, for the second time, provided for in the sense of frequency (व्याप्ति). Thus द्वौवाचनोक्तिः etc.—this is the instance of विद्. नेकं द्विजम् चतुर्विधम्—here there is no Samasa by 'द्वौवाचनोक्तिः'—(785) hence द्वि has been doubled in the sense of pervasion (व्याप्ति). द्विजम् चतुर्विधम् चतुर्विधम्—

here also there is no Samasa by the same rule 'द्वितीयाप्रभृतीनि—' in the sense of frequency (आसेवा) which applying to the verb only, the term (i.e. verbal-form) अनुप्रवेशम् has been duplicated. Similarly गीहानुपातम् etc.—the instances respectively of पत्, पद्, and कृन्द्. In these cases also understand गीहं गेहम्, अनुप्रवातम्; गेहम्, अनुप्रपातम्, अनुप्रपातम् etc. For when there is no SAMASA (असमासेषु) then the term गीहं and the term taking गेहम् (e. g. अनुप्रपादम् etc.) will be doubled here i.e. once गेह will be doubled and at other time the अनुप्- ending form according as the sense is pervasion (आप्ति) or frequency (आसेवा). To help memory you may get by heart the verse (below) of Bhatti (2. 11) :—

समानुपातं अनुमान्यवृत्तात् स नयवचन्दनुपात्पुत्रम् ।

कुसुमलाभाश्चशिशोपवेशम् काकुत्स्थ ईषत् सममान आस ॥

This is an exact reflection of the instances of the rule except of पद् only.

नित—1 विधिपतिपदिक्रान्दामिति । व्याख्यानञ्च आसिष्यमानञ्च इति वचनात् सप्तमीलिङ्गचमम् । अर्धपरमेतत्र तूपपदपरमस्यवात् । तदाह—व्याख्यानञ्च आसिष्यमाने चार्त्ते इति । 'द्वितीयायाम् च' (३।१।५३) इत्यतो द्वितीयायामित्युक्तं । तदाह—द्वितीयायामित्येवेति । तत्र च व्याचष्टे—द्वितीयायामे उपपत्ति इत्यादि । विवादवच्चम 'इकस्मिन्' इतीका निर्दिष्टाः । तेन विष्पत् पदामस्यमानाशिव चङ्गं न तु स्वरानाम् । व्याख्यानार्त्तत्वे तावद् व्याप्तिरासेव्यमानार्त्तत्वं च आसेवा । तेन व्याप्तिरासेवायायार्त्तमाह—गेहादि द्रव्यायामिति । क्रियाया इति च । तथाच गीहानुप्रवेशम् आसे इत्यादी व्याप्तिपदे—गेहं गेहमनुप्रवेश इत्यर्थः । 'अर्धमि' इत्यादि अनुप्रविष्टेति यावत् । अस्मिन् पदे इत्यस्य गीहस्य विधिक्रियायां साव्यस्य चमम् । अनुप्रवेशस्य सर्वगीहान्वयत्वात् । अतएव गेहस्यैव द्वितीयायामप्यस्य

आसीनामस्ये 'तु' गैहम् अनुप्रविष्टं अनुप्रविष्ट इति गैहम् पुनः पुनरनुप्रविष्ट इति
 कार्यः । अस्मिन् पक्षे क्रियाया अनुप्रवेशस्य यौनःपुन्यम् इति तस्मै हितम् ।
 अतएव सर्वं गैहम् अनुप्रविष्ट इत्येवंकृतारोभावाद् न गैहस्य न हितम् । अस्मास-
 द्वासा (विपश्चादवस्थायां) एव 'नित्यवीपसी'रिति (२१४०) हितं निर्दीयते ।
 अस्मासि विहितं तु न पुनर्नित्यवीपसीरिति हितम् इत्याह—नित्यवीपसीरिति । कुत
 इयं व्याख्येयत आह—अस्मासेनैवेति । तथा च यदि अस्मासेन विपश्चादौ नोपपत्ते
 तदायम्समर्थस्मासो भवेत् । साधारणस्य विपश्चादे स्मासेन उक्ते एव हि अस्मासो
 निर्दीयते 'समर्थः पदविधि'रित्यनुसारात् । अत्र च समर्थ एव अस्मासः । ततश्चात्र
 अस्मासेन विपश्चादवस्था उत्पत्त्याद् अस्मिन्नर्थविशिष्ये (व्याप्ते आसीनाया वा) अस्मासो
 विहितत्वादर्शं न पुनरुक्ति सङ्गच्छते इति नित्यवीपसीरिति न हितम् इति भावः ।
 अस्मावत इति साधारणतः, प्रयोजेति वाऽर्थः । नित्यअस्मासादौ विपश्चादवस्थादर्शना-
 दित्यभिप्रायः । तयोरिति व्याप्ते आसीनायायेत्यर्थः । नन्वेवं अस्मासादृष्टं हितं
 नाऽप्युक्तम् अत्र च विपश्च एव हितम् । तथापि अत्र 'विधि—व्याप्तायामि' त्वेवं सूति-
 तत्तम् । न तु 'विधि—अ. प्यनानास्यमानसी'रिति । आसीनमानार्थत्वं तावदा-
 सेवेत्युक्तम् । आसीना च यौनःपुन्यमेव । यौनःपुन्यस्य आसीनत्वाद् विद्यते ।
 विहितस्य आसीनत्वादेव असुखं 'आसीनस्ते असुखं च' (२२४२) इत्यर्थः । न च तत्र
 अस्मासेन तत्र ज्ञाया अपि सङ्गहादत्र च तत्रिचैरिष्टत्वादासेनमानार्थं पुनर्विधिरिति
 वाच्यम् । अत्रापि पक्षे ज्ञाप्यत्वापीष्टत्वात् । तत्त्वादासेनमानवत्त्वार्थमिति
 प्राप्ते आह—यद्यपीति । अस्माधनमाह—तदापीति । आसीनार्थकमस्मिन् असति
 इत्यन्वयः । आसीनमानार्थं असुखीत्यर्थः । भावश्चास्मास्यमी । अयमभिप्रायः—
 अस्मासाधीनस्ते असुखं विहितः । न तु तत्र 'तृतीयाप्रथमौच्यतरणम्' (४८५)
 अस्मास्यसमासो भवति । अत्र तु 'तृतीयायाम्' इत्युत्पत्तिर्द्वितीयायाम् उपपद्ये इति
 तत्त्वज्ञानाद् 'तृतीया प्रथमौचि' इति अस्मासो भवत्येव । तृतीयायामुपप-
 द्यत्वात्तत्त्वम् । तत्त्वाद् विहितेति सूत्रे आसीनत्वे तृतीयायामुपपदत्वादाय 'तृतीया
 प्रथमौचि' इति अस्मासो अत्रा आसीनत्वमर्थम् आसीनत्वादेव अस्मासायां पुन-
 र्असुखं विधीयते । न च 'आसीनस्ते असुखं च' इत्यत्रापि 'तृतीयायाम्' तृतीयौच्यम् ।

अनुशासदुपपदसमासो भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र पूर्व द्वितीयास्तस्य सम्प्रत्या-
विदेशभावात्तदप्रवृत्तेः । तस्मात् 'द्वितीयाप्रवृत्तीनि—' इत्येव समासो विवेच्यः । स
चाभौचक्षुश्चानुलिङ्गमात्रेति । तत्र काया अपि संयुक्तान् 'अभौचक्षुश्च' (७८३)
इति निधनसाधनैः । तर्हि विज्ञप्तासेवायामिह अनुष्णं यदणं कर्तव्यमिति । गेहानु-
प्रवेशमात्रे इति । अयं प्रागेव विवक्षितः । अत्र द्वितीयेति समासविनाश्यादाह—
गेहं गेहमनुप्रवेशमिति । असमासत्वाद् व्यापिपक्षे इदमुदाहरणम् । तेन गेहपद-
स्यैव हितम् । आसेवायामुदाहरति—गेहमनुप्रवेशश्च अनुप्रविश्येति । आसेवा क्रिया-
निष्ठा पौनः पुनरात् । तेन क्रियावाचकस्य अनुप्रवेशशब्दस्यैव हितम् । एवं गेहा-
नुपातमित्यादि । एवमपि उदाहरणेषु असमासपक्षं यथापूर्वं गेहं गेहमनुप्रपातम् ।
गेहमनुप्रपातम् अनुप्रपातम् इत्येव प्रलिख्यते' बोध्यम् । एवमेव—असमासे स्थिति ।
व्यापिपक्षे गेहस्य आसेवापक्षे चानुष्णस्येत्येवमत्र पक्षौः क्रमो विवक्षितः ।
गेहानुष्णस्येत्यत्र 'कृन्दि गति शोषणयोः इति भौवादिको धातुः परस्मैपदौ । एतत्
सूत्रं सुखं मनसि धारयामि 'लतागुणत कुक्षुमान्धयज्जालं' इत्याद्याङ्स्वा-
नूदाहती भट्टिस्यः स्रोतः इत्यर्थः ।

३३७८ । अस्वतिल्लपोः क्रियास्वरं कालेषु ॥ ३१४५७ ॥

टी—। क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियामन्तरः ।
तस्मिन् धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृतीयस्य कालवाचिषु द्वितीया-
स्तृतीयपदेषु एवमुक्तं स्यात् । इहहात्यासंगाः पाययति । इहहमत्या-
सम् । इहहत्तर्षम् । इहहं तर्षम् । अतस्तेन तर्षणेन च अर्थः
पानक्रिया व्यवधीयते । अथ पाययित्वा इहहमतिक्रम्य पुनः
पाययतीत्यर्थः ।

The term क्रियामन्तर in the rule means that which intervenes
the action (and not another action by अवाक्रिया = क्रियास्वाम्) ।
Thus (the rule means)—when this sort of sense is expressed

by चक्षति (the root चक्ष् दिवादि) and दृश्यति (the root दृश् दिवादि), they may take चक्ष्, if a द्वितीयात् सपपद expressing time precedes such roots. Thus 'दाहात्वासनम्'—He causes the cows to drink (water) again after causing them to drink it today and ceasing to do so for two days i.e. he causes the cows to drink water today, stops to do so for two days and then again lets them have water. Here by चक्षन् the act of drinking water on the part of the cows is being postponed (for दाहम्—two days). Thus दाहात्वासनम्—चक्षि चक्ष् takes चक्ष्, and the कर्तृवाचक word दाह preceding it. दाह is formed with समासत्वात् टश् attached by 'रञाहः रुद्धिश्चः' (788) in the sense of दाहोरञोः समाहारः (दाहः) where चक्षद्देह is barred by 'न संख्यातः समाहारः' (793). The term is masculine by 'समासार्थाः पुंलि' (814). दाहम् चक्ष्वासनम्—alt. by 'द्वितीयापभृतीनि'—(781). दाहवर्षम्—He causes them (the cows) have water this day, stops doing so for two days (in which he causes them to long for it) and then again causes them to drink it. Here by वर्षम् or making to long for water (i.e. without allowing it) the act of drinking is being barred or intervend. दाहं वर्षम् as before.

नितम्—चक्षति ह्योपिनिः। क्रियात्वात् इत्यत्र चक्ष्वाक्रिया क्रियात्वरूपमिति भावः। दाहमक्रियाया चक्ष्वाक्रियायाः। न चातुमयोगवात्तुर्न निवर्तितः। दक्षिणादस्यचक्ष्माविशति प्रयोगादसौ दाहश्चे—क्रियात्वात्तुर्न चक्ष्वाक्रिया इति क्रियात्वात् इति। क्रियावाचकायक इत्यर्थः। दाहकृतात् कर्त्तृवाच्। अथ क्रियाया चक्ष्वा क्रियात्वात् इत्यपि न निवर्तितम्। क्रियावाचकायकार्थक्येवात्र दाहत्वात् क्रियावाचकायकार्थमिति दाहोक्तमिति भावः। अथ चक्षतिह्यपी दिवादीः टश्

इति चित्तवा विधायायाम् इति वातुः । तच्चिन् वाच्ये इति । क्रियान्तरे (क्रिया-
वाचकायमे) वाच्ये क्रियावाचकायमेकत्वं चेद धातोरेषो भवतीत्यर्थः । काशिषु इत्यस्य
विपर्ययं कालवाचिषु इति । तस्योपपदविपर्ययम् इत्याह—काशवाचिषु द्वितीयाक्षरेषु
उपपदेषु इति । अत्र 'द्वितीयायाम्—' (३।४।५६) इत्यस्य द्वितीयायामित्यस्यानु-
वर्त्तेरिदम् । इत्याख्यासम् इति । काशवाचिषाहोपपदपूर्वात् अति पूर्वादस्यतः इहम्
अस्यस्य (अतिगत्य) इति विपर्ययं यमुक्त्वा । 'अत उपधावाः' (१९८९) इति वृद्धिः ।
'द्वितीया प्रवृत्तीनि—' (३८३) इति समासभावपक्षे आह—इहमन्त्यासमिति ।
इहोपपदस्यतेराह—इहत्वर्थम्—इह' त्वर्थम् इति । इह' त्वर्थयित्वा
इति विपर्ययः । अत्रापि वाः पाययतीति शेषः । नन्वत्र आशयनस्य
त्वर्थस्य च त्वर्थं कृत्वा (सूत्रे) क्रियावाचकायमेकत्वमित्याशङ्क्य आह—आश-
यनेन त्वर्थेण वेति । तस्मिन् निरूप्यते—अथ पाययित्वेति । इहमन्तिक्रमेति ।
इह' (व्याप्य) पावनकारित्वेतिष्यर्थः । अत्रात्र 'पुन'रित्यस्यानुपपत्तेः । तत्रात्र प्रति
द्वितीयदिनस्य पाययतीत्यर्थः । एवम् इहत्वर्थेनित्यत्रापि अथ पाययित्वा इहमन्तिक्रम-
यनः पाययतीत्यर्थो बोध्यः । तत्रापि इह' त्वर्थयित्वा इहमन्तिक्रमेति कृत्वेति 'अतिगत्य'
पदस्यार्थः । तेनाद्याप्युदाहरणे प्रतिद्वितीयदिने एव गवां पावनमिति बोधायनम् । अत्र-
तिव्रतोः किम् ? इहमन्तीत्यस्य सुखं । क्रियान्तरे किम् ? अह्नस्तस्य इमुया
नतम् । नाम गतिर्वाच्ययते । काशिषु किम् ? योजनमस्यस्य गाः पाययति इति
वाच्येयः ।

३३८० । नाम्नादिभिर्मिश्रितैः ॥ ३।४।५८ ॥

टी— द्वितीयायमित्येव । नामादेशमाशङ्के । नामवाह-
माह्वयति ।

When the word नामम् stands taking द्वितीया, as an उपपद,
the roots वा दिष् and वह take चसूत्रम् । Thus "नामादिभ्यम्—"
speaks calling the name and 'नामवाहनम्—' calls by the name.

मिश्र— नामोद । नाशि + आदेश यद्विपर्ययवदः । 'द्वितीयायाम्—'

(३३३५२) : इत्यसौ द्वितीयायास्त्वस्यामुच्चेः—द्वितीयान्ते नामस्ये उपपदे आह-
 वृत्तस्य विभेः वद्विषयमुच्चेः । नन्मादेशमिति । नाम आदिष्येति नाम यदीत्येति च
 यथाकाले विषयः । पञ्चे नाम आदिष्यम् इति । नाम ग्राहमिति च ।

३३८१ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यानं कृत्वाः साधुमुली

॥ ३१४१५८ ॥

टी—अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्वीचीः प्रियस्य
 च नीचेः कथनम् । उच्चैः कृतम्—उच्चैः कृत्वा उच्चैः कारम् प्रिय-
 सावष्टे । नीचैः कृतम्—नीचैः कृत्वा नीचैः कारम् प्रियंवृत्ते ।

The term अयथाभिप्रेताख्यानम् in the rule means loud utter-
 rance of what is not loved or displeasing and low utterance
 of what is loved or pleasing i.e. non-utterance of what is inter-
 ended. Thus when this sense is implied and an in-
 declinable leads as an उपपद the root कृत् may take क्ता as well
 as कृत्वा. Thus उच्चैः कृतम् etc ; when by 'द्वितीयाप्रभतीनि'—(784)
 Samasa is effected then कृत् comes in by 'समासोऽस्य पूर्वोऽसौ कृत्' (3332)
 otherwise क्ता. कृत्वा ending forms are the same though
 the samasa is effected or not the only difference being in
 accentuation (खरे मंद).

सिद्धि—अथर्ववेदोक्तेः—अभिप्रेतस्य उच्चैः कथनम् । अयथा-
 अभिप्रेताख्यानम् । अभिप्रेताख्यानमनतिक्रमा—अयथाभिप्रेताख्यानम् । ३३३५२ इत्या-
 नन्दसिन्धुना कृत्वा कृत् इत्येकः कथनम् । अथर्ववेदः । उच्चैः अप्रियस्य
 उच्चैः कथनम् प्रियस्य च नीचेः कथनम् । उच्चैः कथनम् । उच्चैः कथनम् । उच्चैः कथनम् ।
 नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् ।
 नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् ।
 नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् । नीचैः कथनम् ।

भावाद। चर्चः क्लेशादि। 'तृतीयमध्वनीनि—' (७८४) इति समासो हर्तुः
'समासेऽन्त्य पूर्वोऽपि' (३३३२) इति कर्तोनेः कोऽप्यार्थः। समासेऽन्त्यो
य का। असुवपने समासोऽन्त्यो वा काप्ति विधेयः (केवलः फलमेव)।
तदाह—चर्चः कार' नीचे; कारमित्येव।

३३८२। तिर्यच्यपवर्गे ॥३॥३॥३॥

टी—। * तिर्यक्शब्दे (तिर्यक्शब्दे ?) उपपदे क्तवः क्त्वा-
णमुक्तौ स्तः समासौ गम्यायाम्। तिर्यक्कृत्य गतः। तिर्यक्-
कारम्। समास्य गत इत्यर्थः। 'अपवर्गे' किम् ? तिर्यक्कृत्वा
काष्ठं गतः।

When the indeclinable तिर्यच् stands as an उपपद the root
क्तव takes क्त्वा as well as असुल् provided the derivative signifies
completion. Thus तिर्यक्कृत्य and तिर्यक्कारण (completing); अहं—
तिर्यक्कृत्वा तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः—went throwing aside the wood ;
here क्त्वा only but no असुल् ; for there is no sense of completion.

भित्त—। तिर्यचोति। तिर्यच् इति शब्दस्य सप्तम्या 'तिर्यचि' इत्येव पदम्।
तेन तिर्यच् इत्यत्र चत्वर्यम्। अतएव 'तिर्यचि' इति भविष्यत्वे लोको निर्देशः।
अपवर्गश्चेति तिर्यचोत्येव त्रय्यादिति तदर्थः। अपवर्गः कालमात्रातिरिचि 'अपवर्गे' इतीया'
इत्यत्र व्याख्यातम्। इह तु तस्य समातिरर्थः व्याख्यातम्। 'अपवर्गो' अन्त्यो यद
भवेद्—' (ग्रीसद्भागवतम्) इत्यादौ दर्शनाच्चेति। तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कारणम् इति।
समासपक्षे इदम्। तदभावे तिर्यक् कृत्वा तिर्यक् कारणमिति। धर्माद्येति।
तिर्यक्कृत्य तिर्यक् कारणमिति समुदायलोप समातिरर्थ इति नागवः। तिर्यक्कृत्य
काष्ठमिति—अवतः स्तितं काष्ठं पार्श्वतः कृत्वा गत इति तत्त्वबोधिनोः। अत्र क्त्वा
यत्र न तदादीनोऽपि न वा असुल्। सप्तम्याभावात्।

३२८३। स्वाङ्गे तत्प्रत्यये क्तभोः ॥३।४।६१॥

टी—। सुखतः क्तत्वं गतः । सुखतः कत्वा । सुखत कारम् ।
सुखतोभूय । सुखतो भूत्वा । सुखतो भावम् ।

If a word signifying one's own limb precede as an उपपद after it has been affixed with तच् then the roots क् and भू take क्तृ as well as क्तुल्. Thus सुखतः क्तत्वं सुखतः क्तना—सुखतः कारम् सुखतः कारम् (गतः)—went facing some thing. Similarly सुखतोभूय etc. Apply द्वितीयाप्रभृतौनि—(784).

नित—। स्वाङ्गे इति । तच् चाद्यौ प्रत्ययेति तत्प्रत्ययः । तत्त्वित्त्वर्थः । तत्त्वत्त्वपरिभाषया ('यिन् विहितत्त्वत्' इत्यमरा) तत्प्रत्ययान्ते इत्यर्थः । स चैवं स्वाङ्गे इत्यस्य विशेषणम् । यथा तत्प्रत्ययो यथादिति विषयः । एवमपि तत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यर्थः । तत्प्रत्यये परतो यत् स्वाङ्गं तत्त्वित्त्वपदे इति प्राचा व्याख्यानं तु न शुद्धं प्रतिपत्तिरुक्तम् । तद्वत् स्वाङ्गः—तत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे करोत्त्वित्त्वत्त्वं क्तत्वं क्तुलौ क्तः इति । क्तुलौ इति पञ्चम्ये यद्वाहित्वचनम् । सुखतः क्तुलौः । अनापेक्षकपुत्रे— इति क्तौ व्यपः । पक्षे सुखतः क्तुलौ । 'द्वितीया प्रभृतौनि—' (७८४) इत्यमरासः । नामि द्वितीयमुपलब्धत्वं भवति इत्यर्थः । सुखतोभूय = क्तृ । सुखतोभावम् = क्तुल् ।

३२८४। नाधार्यप्रत्यये चर्ये ॥३।४।६२॥

टी—। नाधार्यप्रत्ययान्ते चर्येति उपपदे कृभूयोः क्तत्वं क्तुलौ क्तः । अनाना नागा क्त्वा नानाकृत्य—नाना क्त्वा—नागाकारम् । विनाकृत्य—विना क्त्वा—विनाकारम् । नानामूय—नानाभूत्वा—नानाभावम् । अनेकं द्रव्यैकं भूत्वा एकधाभूय—एकधा भूत्वा—एकधाभावम् । एकधाकृत्य—

एकधा कृत्वा—एकधाकारम् । 'प्रत्ययग्रहणं' किम् ? द्विकृ-
कृत्वा । सुप्रगभूत्वा ।

When ना प्रत्ययान् (word affixed with 'ना') and चाच् प्रत्ययान् (word affixed with चा प्रत्यय implying the sense of चा or चसुच्) word stand as उपपद in the sense of वि or चभूततदाच्, the roots कृ and भू take कृत्वा as well as चसुच्. Thus अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्या etc. substituting something for nothing or separating that which was not separate (see below). Also कृप् for कृत्वा comes in by 'समासिनन्पूर्वे'—(3332) as the समास is optionally affected by 'द्विधाप्रभतीनि'—(786). अत्. नाना कृत्वा in the same sense (पूर्व). Similarly नानाकारम्—नाना कारम् takes चसुच् ; विनाकृत्य etc.—वि is affixed with ना and नाच् or न (in the preceding instance) is affixed with नाच् in the sense of separation (नचच्) by the rule "विनञ्स्थं नानाञ्चो नमद्" (1828). नानाभूय etc., similarly विनाभूय etc., for here no respective order of the उपपद and the roots or affixes is intended. एकधाभूय etc.—एक takes चा by 'संख्याया विधाचै चा' (1288). Similarly विधाकृत्य—विधाकृत्वा—विधाकारम् । विधाकृत्य विधाभूय, विधाभूय etc., द्विकृ कृत्वा—द्विकृ कृत्वा both mean the same thing viz. separating ; cp.—'द्वयग्विनाकारणैर्विद्वक् नाना च दर्शये'—Amara. Here (in the last two instances) there is sense of ना or चा but not such affixes. Hence कृप् etc., as before do not apply.

नित्—। नाधार्थप्रत्यय इति । ना च चा च नाधी प्रत्ययी । तयोर्द्वेः नाधार्थः । नाधार्थः (नाधार्थकः) प्रत्यय इति कर्मधारयः । ततो 'द्वेन विधिः—' इति सङ्कलपविनाकारेण नाधार्थप्रत्ययान् पृथ्वर्यदाह—नाधार्थप्रत्ययान् इति । आर्थप्रत्ययान् आर्थप्रत्ययान् वेत्यर्थः । 'इन्द्रात्' न्यूनताकः शब्दः प्रत्येकमभिधायी

न्यायिकप्रमाणेभ्यः प्रत्येकं शेषः । 'इह' 'यथा' धाप्रत्ययस्य अर्थः इव 'अर्थमिव सा-
 धार्थः । नाप्रत्ययो धार्थक्यस्य प्रत्ययो यस्यादिति बहुव्रीहिरिति केचित् ।
 तत्र । बहुव्रीहयश्चकच' मूलोक्तार्यायकचपुरःसरस्याख्यानायोमादिति नोपादेशमेतद-
 व्याख्यानमिति दिक् । त्वे चूथे इति विधयसप्तमी । तदाह—चूथेविधये इति ।
 अभूतसहाये इत्यर्थः । चूथे विधयत्वे प्रदर्शने उदाहरति—यनाना नामा ह्यनेति ।
 मानवत् 'इतीया मधुसूनि'—(७७७) इति समासपक्षे 'समासीडनम् पूर्व'—(५९२१)
 इति श्री धानादीयः । तद्वन्मात्रे जा । ज्ञानावयव' यत्तु । तत्रापि उदाहरणस्य-
 सन्मर्थेऽपि केवलं स्वरं मेदाद्येभ्यस्तदाहृतम् । किन्तु एकमेव । एवं विधाकृत्यादिना
 कृत्याद्यानामपि अनेन क्रमेण चत्वारि कृपाणि बोध्यानि । नामाकृत्य विधाकृत्य इत्यादौ
 वर्तमान्यर्थः । प्रत्ययस्य भा इत्यस्य 'वि' इत्यस्याद् 'नञ्' इत्यस्य असङ्गाच्च
 प्रथमेनापि विहितत्वात् । तथाच सूत्रम् 'विनस्र्या नामाद्यौ नञश्च' (१८२८) इति ।
 अत्र विनस्र्यात् ना, मय (न) इत्यस्याद् नाय (विन्) प्रत्ययः । प्रत्ययस्य
 जित्वाद् 'अथो विनसति' (२५४) इति न इत्यस्य इङिः । एवं नार्थप्रत्यये कथ्यते कृतं
 प्रदर्शने भवतेराह—नामासूरीयादि (साम्) । एवं विना कृत्याद्यामपि उदाहार्यम् ।
 एवंच यथासंख्यं नेत्यत इति विभावनीयम् । एवं नार्थप्रत्यये उभयोः उदाहरणानि
 प्रदर्शने नार्थप्रत्यये चाह—अनेन इत्यनेन मूला एकधा सूचीत्यादि । एवमपि स्थूलं
 मानवत् चत्वारि उदाहरणानि इति बोध्यम् । धाप्रत्ययस्य भद् 'संज्ञाया विधार्थेधा'
 ('१८८८) इत्यनेन विहितः । एवं विधाकृत्य—विधासूय विधाकृत्य—विधासूय
 इत्यादौ उदाहरणीयम् । धार्थे यत्तुत्वाद् 'एसादौ ध्वजुस्य सप्तमः' इति (१८८८)
 ध्वजुस्योऽपि संवहान् पक्षे ऐसाच्च' इत्यस्य विकर्षणत्वा इत्यादयो बोध्याः । तथा 'विनर्तेय
 नञश्च' (१८८१) इति धार्थक्यं ध्वजुस्य पक्षे वैधेक्यस्य वैधेयं ज्ञाया वैधेयं कारम् वैधेयं
 वैधेयत्वा इत्यादि शेषम् । त्वे प्रत्ययस्य च मधीजनं दर्शयितुं वृत्तमिति—प्रत्ययस्य च
 किमिति । समीचीनमाह—इदम् कृत्वा प्रथमं सूत्रेति । प्रत्ययस्य चार्थेन विध-
 कृत्ये नार्थक्यं धार्थक्यं प्रत्ययस्य भावात् जा एव चतुस्त्वं तु निति बोधम् । त्वेवम् अर्थ-
 साक्षादप्योः प्रदर्शनादप्यत्र इदं च । तथा आनरः—'पुत्रमिनाडनरिपते हिरण्य-
 नाभा ये वीर्ये' ।

३३८५ । तूष्णीमि भुवः ॥३१४॥३२॥

दो—। तूष्णीं शब्दे उपपदे भुवः ज्ञाचमुलौ स्तः । तूष्णीं-
नूय तूष्णीं भूत्वा तूष्णींभावम् । भूयङ्गं कृणो निवृत्तार्थम् ।

When तूष्णीम् (the indeclinable) leads सू (only and not क् also) takes चमुल् and ज्ञा । क् is not to follow from the acceptance of सू here. तूष्णींनूय etc., keeping silent.

मित—। तुचनोति । व्याख्यातम् । ननु स्ये 'भुवः' इति भूयङ्गं
व्यर्थम् । तूष्णीमि इत्येव भवितव्यम् । 'कृणोः' (३३८२) इत्यतोऽनुवच्येव सिद्ध्यति
चेन्नैवम् । तथा सति कृणोरभयोरपि यङ्गं विशावेत । तस्माद् भुवङ्गं प्रत्ययौ
यथा सादिति यथाग्रासमीर रसपीयमिषाङ्—भूयङ्गं कृणो निवृत्त्यर्थमिति । यत्तत्तार्थं
धेतुद्वयमपि द्रष्टव्यम् ।

३३८६ । अन्वयानुलोम्ये ॥३१४॥३३॥

दो—। *अन्वयशब्दे (अन्वयशब्दे) उपपदे भुवः ज्ञा-
चमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्-
भूत्वा—अन्वग्भावम् । अयतः पार्श्वतः पृष्ठतो वा अनुकूलो
भूत्वा आस्त इत्यर्थः । 'आनुलोम्ये' किम् ? अन्वग्भूत्वा
तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिदं दर्शितम् ।

विस्तारस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौमुदे ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीत्यै भूयाद् भगवतोर्भवानौविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्त-
कौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

When the word (indeclinable) चञ्च stands as an उपपद the root च् takes both क्ता and चञ्च provided favourableness is implied by the whole (or the derivative). Thus चञ्चभूय चासी—remains favourable whether before, behind or by side. Here क्ता has been replaced by चञ्च. चञ्चभूता—चञ्चभावन् as before. चञ्चभूता तिष्ठति—Remains behind. Here there being no sense of favourableness (चानुलोमा) का only takes place and not चञ्च.

Here ends the subsequent (latter half of) कृदन्त section of the Siddhanta Kaumudi. Thus we have (in this treatise) shown the synopsis or compendium of words used in classical language ; a further comprehensive treatment, however, has been attempted, in conformity with the (actual order and implication of the) rules, in (my work named) Shabdakaustubha or the Kaustubha-like gem of words.

Let this Siddhantakaumudi or the moonlight of (grammatical) solutions, composed by Bhattoji Dikshita be (dedicated) to the delight of the venerable Bhavani and Viswanatha (i.e. Shiva).

नित—। चञ्चसीति । 'चञ्च' इति दक्षणे चञ्चत्वघोषार्थं तद्योक्तिः सोऽती, 'तिर्य्यचपर्व' (२१२२) इतिवत् । पूर्वपदात् भुव इत्यनुवर्तते । तदाह—भुव इति । 'चञ्च' (२१२२) इत्यतः ज्ञापयन्ती । चानुलोमी इत्यस्य विवरणम्—चानुलोमे वन्दमाने इति । चानुलोमे परिचानुसरचमिति शब्दं नृयेस्वरकाराः । चञ्चन् भूयेत्यादि । प्रत्ययान्ती कौ चान्, का चञ्चन् च बोध्याः । चञ्चन् भूयेत्यादिरर्थमात्र—अथ इत्यादि । ये चञ्चमाचनं भवेत् किन्वानुलोमीकरणमेव प्रयोग्यमिति बोधम् । चञ्चन् भूयेति । अतः चानुलोमार्थाभावाच्चञ्चन् न किन्तु का एव । इत्युपपत्त्यवधारणम् । अनेन प्रकृतेन लौकिकधर्मानाम्

वैदिकानामिति यावत् दिक् माव' संक्षेपमात्रमिह आदिन्यस्यै दमितम्
अत्रमामिति शेषः । इन्द्रकीकुम्भे तु तदाद्यैः कीकुम्भमिन्द्रमीन्द्रोपपादिनि-
शास्त्रवाक्यान्वयत्वानरे [बहुपरिग्रहसाध्यात्वाद् सूत्रादप्याह कीकुम्भमिन्द्रम्]
विस्तरः प्रपञ्चः यथाशास्त्रं, शास्त्रम् अष्टाध्यायीम् अनतिक्रमार्थः (तेन तत्कालतां
निगूढार्थं तत्र शास्त्रान् नमसते । एतैः सूत्रकपोलकक्षितशास्त्रानस्यापि चिरान्)
दर्शितः अत्रामिति शेषः ।

दर्शित इत्युक्तेः शब्दकीकुम्भः प्राक् निवृत्त इति न प्रतिपत्तव्यम् । तस्य निवृत्त-
समाप्तेः प्रामाण्यं एवमनुक्तिरुपपादात् । तेन दर्शयिष्यत इत्येवार्थे लो बोधाः ।

इति मितभाषिण्यां सिद्धान्तकीकुम्भा उत्तरार्द्धम् ।

अथ वैदिकप्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः

[अथ शब्दोऽत्र आरम्भो महत्कार्ये वा प्रयुक्तः । तथाचोक्तं "वीक्षारचार्यशब्द-
शब्देनोक्तः पुरा कश्च' निष्ठा विनिर्याती तन्मन्त्राङ्गलिकाङ्गमौ"]

३३८७ । इन्द्रसि पुनर्वसोरिकवचनम् ॥१२॥६१॥

द्वौ— इयोरिकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु महत्त्वं पुनर्वसु
वा । लोके तु द्विवचनमेव (स्यात् ?) ।

In Vedic literature, the dual word पुनर्वसु (denoting two
constellations) optionally takes the singular number, e.g.,
पुनर्वसु नचमम् । But in classical language (लोके), the word
is always used in the dual.

नित—। अथ सूर्ये 'चन्द्रस्य' इत्यनुवर्तते । अत आह—“इयोः एक-
वचनं वा स्यात्” । ‘उगर्वद्’ इति इयोः नक्षत्रयोरेकवचनस्यार्थात् द्विवचने प्राप्ते
‘छन्दसि’ विकल्पो विधीयते । “नक्षत्रे” इत्येव—उगर्वद् साधवन्ती । छन्दसि इति
किम् ? उगर्वद् इति श्लोके ।

३३८८ । विशाखयोश्च ॥१२॥६२॥

दो । प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे (१ वा) ।

In the Vedas the word विशाखा too denoting two constella-
tions optionally take the dual number.

नित—। ‘छन्दसि’ इत्यधीव । विशाखा इति इयोर्नाम । अतः द्विवचने
प्राप्ते छन्दसि विषये विकल्पेन एकवचनमपि विधीयते । अतः आह—“विशाखे
नक्षत्रम् । विशाखा वा नक्षत्रम्” ।

३३८९ । षष्ठीयुक्तछन्दसि वा ॥१४॥८॥

दो—। षष्ठ्यन्तेन युक्ताः पतिस्यद्दः छन्दसि चित्रं वा
स्यात् । चित्रस्य पतिना वयम् ॥ इह “वा” इति योगं विभज्य
‘छन्दसि’ इत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधेयः छन्दसि वैकल्पिकाः ।
“बहुलं छन्दसि” इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ।

The base एति being united with a षष्ठ्यन्त word optionally
becomes चित्रं चक in case of पतिस्यद्द as well (see the rules “येनो
चस्यति” and “पतिः वनात् एव”) in the vedic literature, e.g.,
चित्रस्य पतिश्च etc. Here the word “वा” is separated from the
rule and is taken as a separate योग, and then ‘छन्दसि’ comes
down here also from the original rule. Then we get “छन्दसिवा”
i.e., all rules are optional in the case of the vedas ; and
injunctions like “बहुलं छन्दसि” are mere elaborations of this.

मित—। ‘पतिः’ इत्यनुवर्तते । एवमुक्तेषु असमासि पतिशब्दस्य धिसंज्ञा न प्राप्नोति इति अवधारयते—“वह्न्यनुवृत्ताः पति शब्दः” इत्यादिः । “वा” इत्यस्य योगविभागं कृत्वा, तस्य सूत्रान् “हृन्दसि” इत्यनुवर्तते—“वा हृन्दसि” इति सूत्र-
प्रदीपं लभ्यते । तस्य अर्थो यथा—‘सर्वविषयः हृन्दसि विकल्पते’ । एवञ्च “वह्नी-
हृन्दसि” इत्यादीनि सूत्राणि अस्मैव प्रयुज्यः इति फलितार्थः ॥

दी—। “यचिमम्” । नभोजिरोमनुष्यां वैतुषपसंख्यानम्”
(वा)—नभस्तात्तुल्यं नभस्तत् । भत्वात् कृत्वाभावः । अङ्गिरस्त-
दङ्गिरः । मनुष्वदस्मै । जनेरुसीति विहित उस्मिप्रत्ययो मनेरपि
वाचुस्तथात् ॥

“वृषस्वस्वस्वयोः” (वा) । वृषन् वर्षकं वसु यस्य स वृषणस्तुः ।
वृषा अश्वो यस्यासौ वृषणश्च । इहान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
यदत्वे सति नलोपः प्राप्तः, भत्वाद्वाच्यं ते । अतएव ‘पदान्तश्च’
इति शत्वनिषेधोऽपि न । “अलोपोऽनः” इति तु न.
अनङ्गत्वात् ।

Here follows अधिकार (jurisdiction of “न”) by the rule
“यचिमम्” (see ante). Then the words नभस् अङ्गिरस् and मनुस्
are optionally treated as न ; thus we get नभस्तत् (without इत्
in Sandhi by the rule “ससुगधीरः”, for नभस् is treated as a “न”
and not as पदान्त), अङ्गिरस्तत् and मनुस्तत् । मनुस् is got as मन् + उस्मि
—the affix उस्मि coming after the root irregularly on the analogy
of उस्मि after जन् established by the unadi rule “जनेरुसिः” ।

The word वृषन् is also treated as a “न” when वसु and वृष
follow and so we get वृषणस्तु and वृषणश्च and not वृषवसु or वृषवत् with
नलोपः । नलोपः by the rule “नलोपा पतिपक्षिवात्सल” will apply if

उपङ् is a पद or mere word and not a “भ”. The elided विभक्ति after उपङ् also must not give it the character of a पद, for here it is distinctly said as “भ” when वत् and वत्त follow. Hence Bhattoji says—“अलोपः प्राप्तः भत्वात् दख्यते”; Hence also the अलनिषेध by the rule “पदान्तस्य” (ante) cannot apply ■ उपङ्, for it is a “भ” here. For this very reason also the rule “अङ्गोपोऽनः” (ante) can not be applied here, for there is no अङ्गाधिकार here, but we have अधिकार only.

मित— सुगमा । अथ “यच्चिभम्” “उसजुषोः” “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” “पदान्तस्य” “अङ्गोपोऽनः” इत्यादिसूत्राणि प्राग्भाष्यगतानि द्रष्टव्यानि ॥

३२८० । अयस्मयादीनि क्न्दसि ॥१४॥२०॥

दी—। एतानि क्न्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकारात् यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथाच नार्तिकम्—“उभयसंज्ञान्यपीति यत्तव्यम्” । सप्तष्टुभा स ऋक्वतागणेन—पदत्वात् कुत्वम् । भत्वात् जश्त्वभावः । अश्वत्विधानार्थायाः पदसंज्ञाया भस्वसामर्थ्येन याधात् ॥ नैनं ह्रिन्वन्तापि वाजिनेषु—अत्र पदत्वात् जश्त्वम् । भस्वात् कुत्वाभावः ।

The words अयस्मय etc., are irregularly formed in the Vedic literature (by taking अयङ् as a “भ” and not a पद) । In this rule both “भ” and “पद” come down (i.e., there is both अधिकार and पदाधिकार) and both or either take place according to requirements of the words listed under अयस्मय etc. So the varttika runs—उभयसंज्ञानि etc. Thus in अकृता of the above instance, the base अक् first becomes ऋक् being a पद (पदत्वात् कुत्वम्) by the rule “वोः कु”) . Then अक् + वत् gives अक्वत्, and

not कृत् by कृत् (by the rule "भक्तं कृत्ते") for now it is treated as a भ (भक्तान् कृत्तेनात्)। In fact direction of कृत् here पदसंज्ञा which only can enjoin कृत्। Similarly in वाचिनेषु (वाच् + इन्) we have कृत्—it being treated as a पद (पदान् कृत्तेनात्)—and वाच् itself being regarded as a "भ" we do not get कृत् in वाच् yielding वाक्। And चयस् + मय = चयमय by treating चयस् as "भ" only. But in classical literature the form is चयोनय only.

नित— चयमयादौणि शब्दस्वरूपानि कृत्ते विषये एव साधूनि भवन्ति। भक्तं वाचिनाम् 'चयमय' इति। श्लोके तु 'चयोनयः' स्यात्। चय सूत्रे कृत्ते भाषिकारः, कृत्ते पदाधिकारः, कृत्ते सम्यगपि भवति। अतः द्वौचितो पदसि "भक्तसंज्ञाधिकारात् यथायोग्यं संज्ञास्यं बोधम्"। एवं "कृत्" "वाचिने" रूपाद्वक्तु भक्तभाषिकारः सिद्धः। अन्तः सुगमम्॥

३३८१। कृत्ते परेपि ॥१४८१॥

दो—। "तेप्राग्धातोः" (इति सूत्राधिकारि सति धातु)

३३८२। व्यवहृताश्च ॥१४८२॥

दो—। हरिभ्यां याज्ञोक्त आ। आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्योषि।

The नति and उपसर्ग that are put before a verb in grammar by the rule "तेप्राग्धातोः" are made to be put after a verb (परे) or are placed at a long interval (व्यवहित) as will be clear from the instances "याहि योक्त आ" and "आ इन्द्रमन्त्रैरिन्द्रिः वाहिः" etc here.

नित—। सूत्रम्।

३३८३। इन्विभवतिभ्यां च ॥१४८३॥

दो—। आभ्यां परोऽपि कृत्, कृत् स्यात्। समीचे दस्यु-

हन्तमम् । पुन ईधे जयवर्णः । यमूष ॥ इदं प्रत्याख्यातम् ।
इत्येः कृन्दीविषयत्वात् भुवो वृको नित्यत्वात् ताभ्यां लिट्
किङ्चनानर्थक्यमिति ॥ इति प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अपित् किङ् affix after the root इव् and सू are regarded as कित् ।
Thus in समीधे etc., the लिट् affix being कित् causes गुणनिषेध and
also नलोपः of इव् by “अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति ।” Similarly यमूष
without गुण । Now Bhattoji says that this rule is rejected ;
for इव् is restricted to the vedas only and can have its derived
form without भाम् in लिट्, and वृक् after सू is always obligatory
and bars गुणवृद्धि (compare “नित्यत्वात् गुणवृद्धौ बाधने”—ante),
so further किलविधान after these for गुणनिषेध becomes
unnecessary.

नित्—। इतिभवातिभ्यां परः अपित् लिट्मुख्यः कित् भवति । वस्तुतस्तु इव्
कृन्दीमात्रविषयत्वात् कृन्दि लिटि भानोऽप्रयोगात् भुवो वृको नित्यत्वेन गुणवृद्धि-
बाधनात् इदं सूत्रं न युक्तम् किनापि सूत्रेण इष्टसिद्धान्तात् । तदेतत् सूत्रं भाष्ये
प्रत्याख्यातम् । इतिभवात्—“इत्येः संयोगार्थं यहवम् । भवतः पिदर्थम्” इत्याह—
नपते च न पूर्वसूत्रात् (“संयोगाद्वि ट् कित्” इत्यतः) “अपित्” न अभिवर्तते ॥
इति कृन्दीस्य समाप्तिद्योतकमभ्युपगमम्—प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

३३८४ । तृतीया च होमश्चक्षि ॥२॥३॥

दो—। जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च ।
यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषिवर्तते ।
'यवाग्निहोत्रमध्विन्यतममेधमापद्यते' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् ।
अग्नये हव्यते इति व्युत्पत्तेर्य । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन
व्यक्ता प्रक्षीपतीत्यर्थः ।

The accusative of the root *हु* takes द्वितीया as well as तृतीया in the Vedic language. Thus यवाग्वा (तृतीया) and अग्निहोत्रम् (द्वितीया) in the instance यवाग्वा अग्निहोत्रं जुहोति—offers the offering (of clarified butter) called यवाग्. The word अग्निहोत्र here stands in the sense of हविस् or clarified butter which is generally offered to fire; for the (mode of) derivation is 'अग्नये हव्यते इति अग्नि + हु + क्त. This sort of sense of the word is corroborated by instances like 'यवाग्निहोत्रम्—' whose अग्निहोत्र (हविः) that has been resorted to (for oblation) becomes impure—etc. Thus the sense is यवाग्वाख्यम् etc. :—देवतोद्देशेन means with a view to pleasing the gods.

मित्र—। तृतीया चेति । 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।९) इत्यमरविरचिते पूर्वसूत्रम् ।
ततः 'कर्मणि द्वितीया' इति सर्वमपानुवर्तते । तत्राह—जुहोतेः कर्म चोत्पत्तिः ।
यवाग्वाति । यत्किञ्चिद् देवतोद्देशेन अग्नौ प्रविष्यति तदेवम् इत्युच्यते तेन प्रत्यय-
त्रयमात्रं हविः । अग्नये हव्यते अग्निहोत्रशब्दव्युत्पत्तिः । तत्रच अग्निहोत्रशब्दो
अविशेषः । अत आह—अग्निहोत्रशब्दोऽत्र । तत्र प्रत्ययमात्रं यवाग्निहोत्रमिति ।

अपिप्रितम् चाप्रितम् इति । अनेधम् अप्रितम् । आप्रिते भवतीत्यर्थः । तर्हि
प्रतीतदर्थमाह स्युत्पत्तिशानुकुत्वादिप्रिकोमन्त्रस्य इतिरर्थः । तत्र यवाग्रा अप्रिकोमे
यवा यवान् अप्रिकोमम् कुकोमस्युदाहरणार्थः सत्यप्यते । ततो यवाग्रापिकोमस्य-
प्रितम् । यदेव यवाग्रापिकोमम् । अत आह—यवाग्राप्य इतिरिति । अत्र
यवाग्राप्यत्वात् ततोवा अप्रिकोमस्युदाहृतिरप्यसङ्गतिः । यवाग्रा कुकोम-
प्रिकोमं कुकोमितीति भेदेनापि उदाहरणं सङ्गते । भाष्ये एतन्नेतत् प्रमाण्यातमित्याहुः ।

३३८५ । द्वितीया भाष्ये ॥२॥३॥॥

दो—। ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कामं च
द्वितीया स्वात् । षष्ठ्यपवादः । मामस्य तदहः सभायां
दीप्यते ।

In the matter of application or use in respect of the Brahmanas (a subdivision of the vedas), the कर्म of दिग् meaning 'to trade' or 'to gamble with dice' takes द्वितीया. This rule supersedes वही directed by 'द्विपक्षार्थे' (619). Thus 'वामन'—they might that day state his वर्ण in the assembly.

मित—। द्वितीयेति । सुखे ब्राह्मण इति विषयसप्तमी । तदाह—ब्राह्मण-
विषये इति । ब्राह्मणे वेदविभागाद्यम् । 'भक्तब्राह्मणयो वेदनामधेयम्'
इत्यभियुक्तौ । दिवसद्वयमेति । 'दिवसद्वयम्' (१।१।५८) इत्यतः सादनुष्ठानेति
भावः । स (पूर्वोक्तः) अर्थः भक्त इत्यर्थः । तस्य सुतल्यवहारार्थकस्य दीन्यते-
ति शब्दः । यत् कर्म तस्मिन् द्वितीया विधीयते । न तु 'दिवसद्वयम्' (१।१।५८) इति
सुखे वडी । तदाह—वक्ष्यमाहः । 'वडी वीधे' (१।१।५९) इत्यतः वडीत्यनुष्ठाने-
तत् सुखप्राप्तां वक्ष्यम प्रतिविभक्त इत्यर्थः । गानमेति—यत्र गानमिति दीन्यतेः कर्म ।
'सोपसर्गसद्विधिभिर्भाष्योपसर्गे' इति व्यवस्थितविभाषया विधौ निरूपसर्गायां विचारः ।

३३८६ । चतुर्थं च बाहुल्यं कन्दसि ॥३॥३॥३॥

द्वे । प्रथमं पञ्च । पुरुषसूक्तम् । गोधावाक्यम् ।

दावावाटसो वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । 'प्रछर्षे चतुर्थीति वाच्यम्' (वार्तिक) । या खर्वेण पीवति तस्यैखर्वः ।

In Vedic literature genitive (वही) is variously used in the sense of dative (चतुर्थी). Thus 'वृद्धमसि'—where वृद्धमसि the dative was due, वनस्पति means a huge tree bearing fruits, 'प्रछर्षे'—varrtika. It has to be said that चतुर्थी takes place in the sense of वही ; e.g. या खर्वेण—where 'तस्याः' was due for तस्यै.

नित—। चतुर्थ्ये चे इति । 'वही येवे' (११।५०) इत्यतः वहीत्यनुवर्तते । तेन येवं पुरयद्वाह—वही सादिति । छन्दसि विषये चतुर्थ्ये वहुलं वहीत्यादित्यर्थः । पृथक्पृथक् इति । वृद्धमसि इति । वनस्पतिभ्य इति । 'अपुषाः फलवनो ये ते वनस्पतयः अताः' इति मनुः । प्रछर्षे चतुर्थीति वार्तिकमिदम् । या खर्वेणेति । तस्या इति भावे तस्यै इति ।

३३८७ । यत्नेय करणे ॥२॥३॥३॥

दी—। इह छन्दसि बहुलं वही । छतस्य छतेन वा यजते ।

Here i.e., in the function of करणकारक of यज, वही is variously used in the vedic literature.

नित—। वजेधेति । प्राक्वत् वही अनुवर्तते । पूर्वतदाह 'बहुलं छन्दसि' इति च । तदाह—इह छन्दसोवादि ।

३३८८ । बहुलं छन्दसि ॥२॥४॥३८॥

दी—। अदो प्रसादेशः स्यात् । प्रस्ता नूनम् । लङि 'मन्त्रे प्रस—' (३४१२) इति सेल्लुक् । अउभायः । सम्बन्ध मे ।

The substitute चच् variously replaces चद् (the root) in the vedic literature. Thus 'प्रसाम्'—। Indeed they two etc.—प्रसाम्

सोमस्य) स्वानिबलसामाज्यमिहम् । अन्त्ये वर्तयि तन्निषेधात् । तस्याय सूत्रम्—
‘अ पदान्तविर्जननवरेण्योपसारासम्बन्धे दीधे अन्त्यविधिम्’ (५१) इति । ततः
समानाद्यन्तेन पितृ तत्पत्य समासः । ‘समानस्य कन्दस्यभूषाभूषादर्थेण’ (१०१९)
इति वः । ‘अन्त्यि; स्वौ सङ्गोक्तनम्’ इत्यादिः ।

३३८८ । हेमन्तशिशिरायहोरात्रे च छन्दसि ॥२४॥२८॥

दी—। हन्तः पूर्ववत्तिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्त-
शिशिरौ । अहीरात्ते ॥ 'अदिगन्तुतिभ्यः षणः' (२४२३)—

The preceding two rules here are 'परवर्जिह' इदमन्तपुंसस्योः' (2.4.26) and 'पूर्ववद्वचसी' (2.4.27). Hence this rule means that in vedic language the dvanda compounds in ईदमन्तशिबिरी and चक्षोरात्रौ are to be guided by पूर्ववद्वचसा or the gender of the preceding members in such compounds will determine the gender of the compound. Thus in ईदमन्तशिबिरी and चक्षोरात्रौ of vedic use, we have ईदमन्तशिबिरी (neuter) and चक्षोरात्रौ or चक्षोरात्रः in भाषा (if समाहार is intended). Although Amara has 'ईदमन्तः शिबिरीऽस्त्रिवान्' yet authorities are of opinion that शिबिरी is neuter generally. Hence by 'परवर्जिहम्—' we have (in भाषा) ईदमन्तशिबिरी the autumn and the winter season. In the case of चक्षोरात्र समाहार चच् comes in the sense 'चक्षुरात्रिच' by—चक्षुः संज्ञैकदेशसंज्ञाति-पुञ्जाश्च रात्रेः । इकार of रात्रि eliding and पुञ्जिहसौ of the compound being determined by 'रात्राकाद्याः पुञ्जि' । चक्षोरात्राणि (plural) is also to be met with in the vedic language. Hence चक्षोरात्रौ in the rule simply determines the gender and not the number also. 'चक्षोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेनां प्राणिनाम् इह । अपयमन्तायुः' in Ramayana is thus an archaism in classical language.

—मित—। ईमन्मिशिरामिति । ‘पूर्ववक्षित’ इत्यतस्तत्पुत्रयोः (२।४।२६) इत्यतो
 वचः इत्यनुवर्तते । ‘पूर्ववक्षितयोः’ (२।४।२७) इत्यतः पूर्ववक्षितयोः
 तदाह—वचः पूर्ववक्षितः । इन्द्रसि विषये ईमन्मिशिराम्ब्योरङ्गीरातम्ब्योरव
 श्चः पूर्ववक्षित इत्यर्थः । ईमन्मिशिराम्ब्योरङ्गीरातम्ब्योरवचः (श्लोकः) । ईमन्मच—
 मिशिराम्ब्योरमित्यन्तर्धानात् । अतः मिशिराम्ब्योरमित्यन्तर्धानात् न तु
 मिशिराम् । अथवा पूर्ववक्षिततावचनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च “ईमन्मिशिराम्ब्योराम्”
 इत्यमरस्य चक्षिषामित्युक्तः मिशिराम्ब्योरस्य सम्यक्लिङ्गत्वात् पुलिङ्गनिर्देशोऽपि सङ्गच्छत
 इति नाशङ्कम् । प्रमादोऽयममरस्येति शब्देनूच्यते स्पष्टम् । एवं लोके परवक्षिततावाम्
 ईमन्मिशिराम् इति प्राप्ते इन्द्रसि ईमन्मिशिरामिति । एवम् अहधरावियेति लोके
 अङ्गीरात इति अङ्गीरातो इति वा प्राप्ते अङ्गीरातम् इति इन्द्रसि । पूर्वपदस्य चः
 शब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् समसस्य नपुंसकलिङ्गमेवम् । लोके अङ्गीरात इत्यत्र
 ‘चः’ सवैकदेशसंज्ञातपुष्पावरावो’ इति समासान्तोऽचमत्वः । ‘यश्चेति च’
 रात्रिभ्यश्च इकार लोपः । ‘रात्राङ्गाहाः पुंसि’ इति (८१४) रात्राङ्गाह
 पुलिङ्गता । ‘चदिप्रभृतिभ्यः चः’ (२४२९—२।४।७९) इति इन्द्रस्य यपो
 लुक् । प्राप्ते ‘वहुर्लुक् इन्द्रसि’ (२४००) इति वल्लभाणस्तृते च वेदे तस्य बहुर्लुक् लुक्
 विधीयत इति प्रदर्शनाद्यम् ‘चदि प्रभृतिभ्यः—’ इति सूत्रमत्र आश्रयति—

२४०० । बहुलुक् इन्द्रसि ॥२।४।७२॥

दी—। इव इति इवम् । अहिः अथवा उपश्रुक्
 इतिव्या । अतः लुङ् । अदादिभिन्नेऽपि क्वचित्तुक् । आर्ध
 नो देवाः । ‘जुहोत्यादिभ्यः झुः’ (२४८८)—

The elision (जुह्) of the विकरण यप् after अदादि roots is
 variously affected in vedic language. Thus इवति (without
 elision of यप्) in place of इति in secular language in the instance
 इव इवति इवम्—Indra killed इव. So also अयते (यी + नृते) in
 place of अयेति—अहिः अयते—The demon (अहि which refers to

हन्) 107 'On the ground. कुञ्ज (i.e. कुञ् + ज) i.e. of जप् । अदादिभिर्विहितं i.e. जप् after other (भ्रादि) roots also elides irregularly in Vedic literature as in वाय्वन् by 'वादेवः—' (2370) as there is no वित् affix whereas in classical language we have वायव्यन् with जप् attached to वृ (भ्रादि) and वायादेव in connection with जप् । 'कुञ्जोवादिभ्यः—' This is cited for the solution of the next rule—

मित—। बहुलमिति । 'अदिप्रसतिभ्यः—' (३३१०९) इति श्रुतेः सप्तम्यन्तसि विभवे बहुलं कुतिल्यते । तदुदाहरणं—इमं हनतीति । लोके तु सप्तम्यन्त इति श्रुतेः । उदाहरणान्तरमाह—अहिरिति । सप्तमे इत्यत्र औपसृकतः सप्तो दुर्गभावे गुणावादेव । लोके तु सप्तम्यन्तं येति श्रुतेः । अहिरिति इत्यत्र निर्देशः । सप्तम्यन्तपरि श्रुत्यर्थः । बहुलपदवादनवापि (भावावपि) सप्तम्यन्तं बहुलं भवतीत्याह—अदादिभिर्विहितं इति । साध्यमिति । न के पातने भौवादिव्यः । तस्य भूमि सप्तो कुञ्जं जितप्रत्ययसमस्याभावात्, 'वादेवः—' (२३७०) इति 'वाय्वन्' । लोके तु सप्तो सुवभावात् वायव्यमित्येव । अत्र जपि परे वायादेवे रूपम् । अन्तसि कुञ्जोवाङ्गकस्य अविकल्पस्य बहुलं विधिरिति द्रष्टव्यं चोपपत्तिरिति कुञ्जोवादिभ्य इति ।

२३७१ । बहुलं अन्तसि ॥२॥३६॥

दी—। दाति प्रियाणि चिद्वयम् । अन्तवापि—पूर्वा विवक्षितं ।

The सू. of जप् of the affix 'जप्' after कुञ्जोवादि root is variously effected. Thus 'दाति—' etc दा + दाति—here दा, not having replaced जप्, duplication by दी (2490) does not apply, consequently ददाति (as in दावा) is not the resultant form. अन्तवापि i.e. सू. attaches itself after other roots where it was not expected to take place—Thus पूर्वा विवक्षितं । Thus 'वयं

सि-अन्-भ-सु, सि-अन्-भ-सु, ति by 'डी' (२५५०) = व + भ् by 'इलादिः—'
 भविष्य by 'भृशं भवति' (7.4.77). Then, ग्ल and दृल and we
 द्वयं विभटि ।

मित—। चकुलमिति । अन्दसि विष्य जुहोत्यादि (२।४।७५) मातस्य भपः
 स ईदुलमिभ्यः । दातीति—दाधादीः भपः झीरमादि झामिति चित्वाभावाद् ददाति
 (खीकर्म रूपम्) इति न । चक्रमापीति—जुहोत्यादिभिर्भेदेषु कृषित् द्युरिति भावः ।
 विभटि इति । खीके तु खटि । वय कान्वी चदादिः । तस्य 'डी' विले, 'मृजानित्'
 (७।४।७६) 'चकुल' 'अन्दसि' (५।४।७७) इति सति 'त्रय—' इत्यादिभिर्विधीनां रूपम् ।

२४४२ । मन्त्रे वस-इवर-अय-व-दहाद्-उव-ल-गभि-
 र्जनिभ्यो लेः ॥२॥१४।८०॥

दी—। लिरिति चलेः प्राचां संज्ञा* । एभ्यो लेर्लुक्
 स्यान्मन्त्रे । अयचमौमदन्त हि । अलादेशस्य 'गमइल—'
 (२२६३) इत्युपधातोपे 'सासिर्वसि—' (२४१०) इति घः ।
 मन्त्रमिति स्य । धूर्तिः प्रपञ्च मर्तस्य । 'जयोर्वा—' (४२१)
 इति कुत्वम् । सुरुचो वेन शायः । मान आ धक् । आदितग्री-
 कारान्तप्रह्वयम् । आ आ धावापुषिषी । परावर्गं भारवृद्ध-
 योः । अन्नाहुकणः । अरे रयिं जोष्योसो चानुमन् । अस्-
 यइल आह्वयस्यापुपलचयम् । अयत वा अस्य दन्तः ।
 विभयानुवृत्तेर्नेह—। त ता अयभयन् अलनिष्ट द्विजः ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

सि is the technical name for सि used by the old grammarians.
 In the matter of ग्ल or vedic hymns, सि elides when
 coming after the roots भृ (the substitute for भृ), इव (i.e. इ

कीटिषि-भृदि), चङ् (चङ्), इ (both इङ्करणे and इङ् संसर्गौ) इङ्, चान् (i.e. चान्तराज्य roots); उज् (or उजीवर्जने) हा, गन् and जन्. Thus 'चङ्' etc.—
 चङ् + लुङ् = चङ् चङ् + चङ् by 'मसङ्' (2363) = चङ्चङ् by
 मसङ् = चङ्चङ् by चङ् = चङ्चङ् चङ् = चङ्चङ्, चङ् by 'मसिचिचिचिचि' च'
 (2410). It is important to note here that चि or चि having
 disappeared by this rule, चङ् in place due to ह्रस्व of चङ्
 (चङ्) by 'पुषादिपुतादि ह्रस्वः—' does not take place. In
 classical language the form is चङ्चङ्. 'भाङ्—' Instance of चङ्;
 ना prohibits the चङ् here. चङ् + लुङ् सिप् (इ) or च्, चि disappearing
 by this rule, सिप् by 'चिः सिच्' ceases to take place. गुच by
 'सर्विधातुजाङ्—', रपरत् + विसर्गे, च् or इ is dropped by 'सकङ्गावयः—'
 (252). 'भृदि; चङ्—' Instance of चङ् in लुङ्, च preceding it लोप +
 सिङ्गोप as before. चङ् by 'उपसर्गादसमासीपिचोपदेशस्य', कुल (क्) as
 in the text. सुचो विल etc.—here चाङ् = चा + च + लुङ् सिप्. ना च
 चाङ् here चाङ् is चा + चङ् + लुङ् + च—ङ् is first changed
 into च by 'ह्रस्वोपदेशः—' then to च् by जङ् then to च् by चङ्
 (चङ्) and च to च by 'एकाचोवशे भङ्—'. 'आमा —' etc Instance of
 an आकाराज्य root मा with आ leading in लुङ्. 'परावर्ज—' from
 इङ् with परा preceding in लुङ् सिप्, गुच by 'पुगन्—' (2189) रपरत्
 कुल by चोः हा etc. 'चङ्चङ्—' Instance of च (चङ्करणे) in लुङ् चि
 (चङ्), चङ्चङ्; in secular language by चिच् ह्रस्व लुङ् etc. 'जाङ्—'
 etc—here चङ्चङ् is the instance of चङ् in लुङ् चि (चङ्) with
 चङ् preceding. No चङ् by पुषादि rule and चि elides. Elision
 of उपधा by 'मसङ्' (2363). The कर्त्तव्य from is चङ्चङ्चङ्.
 सकङ्चङ्चङ् etc—the term सकङ्च in the rule includes माङ्च
 also. 'चङ्चङ् etc.—' His teeth grew indeed (चा चङ्) = चङ्चङ्, here

भासिवसीति । लोके तु 'अधसन्' इत्येव । 'ह्रस्वसुदाहरति—माङ्' इति । मा
इति माङ्—'माङ्' 'योगेऽपि' (२३३६) इति माङ् 'योगेऽपि' चेदि ज्ञापित
अङ्गमनः । तथा 'सोदाहरति' 'मा' यः 'योगे' परकीकृत्याप्तुमिति ।
इह+लुङ्+तिप् । अनेन 'लुङ्' किं सिञ्जभावः । 'साववातुकार्ध—' (२१६८)
इति गुणः । रपरत्नम् । 'इल्लङ्गाभ्यो दीर्घात् सुतिस्पर्शकं लृ' (२३२)
इति अष्टमस्य तत्कारस्य लोपः । 'इल्लङ्गाभ्यो' इति लोके । 'वृत्तिः प्रकृ—' इति
नञेः कदाहरणम् । प+नञ्+लुङ्+तिप् इति स्थितेऽनेन 'लुङ्' किं पुषादिलोपः ।
ततः पञ्चैवेति कुलम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति चलम् । 'अन्त्यमाङ्'
'योगेऽपि' इति माङ् 'भावेऽपि' अङ्गमनप्रतिषेधः । लोके तु 'माचयन्' इति ।
सुबन्धो वेन भाव इति 'माङ्' पूर्वाद् 'ह्यो' उपम् । 'मा—ह+लुङ्'
तिप् 'पुषरपरत्वायुक्तलोपसिञ्ज' लोपाः । 'अकारो' इति लोके । माङ् 'भाषमिति । 'अम'
भाषय' इति 'माङ्' पूर्वाद् 'दृङ्' 'कि' तिपि अनेन 'प्लुतोपात्' सिञ्जभावे 'दादिधातोर्ध'
इति इत्येव च । 'वाङ्मसामे' इति तस्या चर्त्तवित्त्याद् यः । 'इकारस्य तु चर्त्त-
वित्त्यात्' माङ् 'एकाभ्यो यतोभ्य—' इति भवभावेन धः । 'अचाचोदित्येव ।
आकारान्तसुदाहरति—आधेति । 'प्रापुर्ये' इत्यस्माद् 'माङ्' पूर्वाद् 'लुङ्'
कलविमर्शे । 'आभासी' इत्येव लोके । 'परावल्' इति—परापूर्वाद् 'ह्यो' 'क'
तिप् । 'लघुधगुणः' रपरत्नम् । 'चो' कुरिति कुलम् । चलम् ।
चिलीपात् सिञ्ज न । 'आचर्त्तौ' इति लोके । 'अकमिति । करोते लुङ्' 'भेरन्'
भेकित्वाद् गुणभावे यण् । 'अकारो' इति लोके । 'अनुमिति । 'अहपूर्वाद् यतोभ्य'
अन् । 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधात् लोपः । 'प्लुतोपादङ्गभावः । 'अङ्गमन'
इति लोके । सकयङ्गमिति । तेन ऐतरेयब्राह्मणसुदाहरति—'अङ्गम' वेति ।
कनेर्लुङ्' 'कि' । 'आत्मनोपदिश्यतः' इति सौरादिशः । 'अमहन—' इत्युपधात् लोपे
'लोपुना—' इति कुलेन नञ् यः । 'अस्य दन्ता' अङ्गत वै इत्यवयवः । 'अजनिष्ट'
नञ्चर्यः । 'विभावागुह्येति—' 'विभावा' 'वाचेट्' 'शास्त्रासः' (२१३७८) इति पूर्व
सञ्ज्ञम् । 'ततो विभावागुह्येति' बोध्यम् । 'नेष्टि—' न ता इत्युदाहरणे 'अजनिष्ट'
इत्ययं 'लोपो' नेष्ट्यर्थः । तथाच 'लोपोपाभावात्' 'चो' 'चिच' इति सिञ्ज । 'तस्य

‘आदिप्रत्ययवर्ति’ इति वक्तव्यः । अस्त्युक्तिः । एकेवैकं बहुवचनम् । ‘सहिष्णा—’
(३३५२) इति । समानवचनम् । ‘समुद्रोर्भेदश्च’ इति । अकारश्च सकारश्च
अस्त्युक्तिः लोके । इति विदोषोक्त्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

३३७२ । अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकक्षां रमयामकः
पावयाक्रियाद् विदामकमिति वन्दसि ॥३१॥३२॥

टी—। आद्येषु चतुर्षु लुङि भाम् भव इत्यनुप्रयोगश्च ।
अभ्युत्सादयामकः । अभ्युत्सादसीददिति लोके । प्रजनयामकः ।
प्राजीजनदित्यर्थः । चिकियामकः । अचेषीदित्यर्थे विनोतेराम्
द्विचनं कृत्वा च । रमयामकः । रमोरमम् । पावयाक्रियात् ।
पाव्यादिति लोके । विदामकम् । अवेदिषुः ।

In vedic literature these six words are optionally formed by निपातनः. In the first four examples the augment भान् is affixed in लृक्, and the form भव् is added to each of them afterwards. भव् is the लृक्-form of भ in first person singular where विद्, ‘abiding’ by the previous rule ‘सक्ते च्च—’, सिक् does not take place then दक्षेय गुण and ‘परस्व. This is अभ्युत्सादयामकः. This is अभि + उत्साद् + विच् + भाम् + लृक्, then भव्—इति गुणं समदीप्तम्. Hence लृक् disappears by ‘न्यासः’ (2238). The classical form corresponding to this is अभ्युत्सादसीद—अभि—उत्साद्—इति + विच् + लृक् + भव्—इति. This is अभ्युत्साद् + सादि + लृक् + इ + भवन् + च अकारश्च सकारश्च by ‘विदोषोक्त्यायः’ and सिक्दि, then द्विचनं

‘सिद्धाभाष्योपदी’ (२५२) इति श्लोकः । चतुर्मासव्ययक इति चतुर्मास-
 साध्याभिलषत चतुर्मासपूर्वात् पदक विमरचतुर्मासव्ययकानेन इत्येवाह पञ्चमाहकम् ।
 ‘मास’ (२२३८) इति श्लोकः । ततो गुणायादेवयोः कृतवीराम् । ततःकः
 चतुर्मासः । चतुर्मासीवदिति—चतुर्मास पूयात् सदेव्यं नाहकम् । ‘विधि—’
 (२२१२) इति श्लोकः । ‘वेरमिति’ (२२१२) इति श्लोकः । ‘वीर्यम् प्रधाना—’
 (२२१४) इति श्लोकः । ‘वर्ज’ (२२१५) इति श्लोकः । ‘सम्पत्तुनि चक्रेपदे—’
 (२२१६) इति सम्पत्तुनि इति ‘सम्पत्तः’ (२२१७) इति सम्पत्तुनि इत्यम् । ततः
 ‘दीर्घोऽप्योः’ (२२१८) इति दीर्घः । ततः ‘मास’ सितारकम् ‘व्ययविधि’ (२२१९)
 इत्यहं पञ्चमासः—‘स्यारिष्यभाषीन चाभ्यासस्य’ (२२२०) इत्यभाष्यव्ययकाने च
 कृतमिति—‘स्यारिष्यभाषी’ (२२२०) इति श्लोकः । प्रजनयानक इति प्रपूर्वाद्
 जनयतेत्येवाहकम् चाम् । मान् वृत्तुको श्लोकः । ‘जनितव्योः’ (२२२२) इति
 सपधाहप्रतिषेधः । ततोऽकः । प्राजीनलदिति प्रपूर्वावजनयतेत्येवाहकम् ।
 द्विसादि मान्वत् । विजयामकः—विजययने स्वादिः । तस्यादप्यनाहकम् चाम् ।
 चतुर्मासीवदिति । ततोऽन्तिमासस्य कृतं निपात्यते । गुणायादेवौ । चचेवीदिति—
 ‘विहीनैर्बुद्धिः’ ‘विहीनैर्बुद्धिः’ ‘परवीर्यदेव’ इति इत्यादि । रमयामक इति रमयते-
 त्येवाहकम् चाम् । रमयामकत्वेन ‘जनीजुपुत्रसुरसोऽमनाथ’ (२२२३) इति
 निपात्यते ‘मिता’ इत्यहं इत्यपधाहकः । मेवं प्राग्वत् । चदीरमत् इति श्लोके
 चामाहकम् । इत्यादि । ‘पात्रव्यक्रियादिति । पवतेः पुनातिष्यन्ना-
 रासीतिह । चाम् । गुणायादेवौ । निपादिति चासीतिह प्रत्ययस्य कित्वाद्
 गुणामावे । ‘रिक्तवत्कृतिह’ इति श्लोकः । ततोऽप्यनुमयीनः । विदामकमिति ।
 विदितव्यमाहकम् चाम् । ‘अकृतिः’ ‘अकृतिः’ ‘अकृतिः’ ‘अकृतिः’ (चम्) । ततः कित्वाद्
 गुणामावे । ततः । सदेव्यं । अवेदिवृत्तिविहितव्ययिहकम् चाम् । विजयव्ययविहितव्ययिहकम्
 चाम् । इत्यादि । पदम् । चाम् ।

२४०४ । सुपिगह्वरसि २४१२ २४०४ ।
 दीर्घः श्लोकः । ततः । चतुर्मासपूर्वात् युवम् । अगोममित्यर्थः ।
 चम् । in photo 206 किं is optionally prefixed when it is (वि)

comes after the root गुप् in vedic language. 'रुहन्—'You two guarded our houses. अजुगुप्तम्—गुप् (गुपूरचचे भृदि) + लुक्, (चक) + चस् (तम्)—इति etc. दौर्घ of the अभास by 'तुजादौर्घा दौर्घः—' (3302). अनीक्षम्—alt of अजुगुप्तम्; here there is no चक्, but सिच् takes place in place of चि। इति by 'वद्वज्—' (2267) taking effect we have अनीप् च तम् = अनीक्षम्—च, of सिच् being dropped by 'कलो भक्ति' (2281); गुप् is कर्त्तृ and hence वेट् by 'स्वरतिवृत्ति—' (2279). Therefore the form with इट् is अनीपिचम् here गुच takes place by 'पुञ्ज—' (2189) इति being barred by 'मिटि' (2268). Here अय after गुप् being optional by 'गुपुधुप्—' (3303) we have another alt.—अनीपापिचम्. Thus in vedic language there are four forms and in secular we have three forms only—चक्, being wanting there.

मित—। गुपेरिति। 'चुः सिच्' (३११३३) इत्यतश्चैवित्पुनर्वर्त्तते। 'शिवि-
हुनुभ्यः—' (३११३८) इत्यतश्चक् इति। 'विभावा घेर्भ्यः' (३११३९) इत्यतो
विभावा इति च। तदाह—'चुं चक्' इति। कन्दसि इति मेघः। अजुगुप्तम् इति
अरचतम् इत्यर्थः पुनमिति प्रत्ययान्दसः। गुपूरचचे—कदित्। तस्मात्तुकि च्चक्,
पचे हिलेऽभ्यासकार्यादुत्तरम् 'तुजादौर्घा दौर्घाभ्यासल' (३३०८) इति दौर्घः।
अरक्तमद्वेजः। अकभावे चुः सिच्—अनीक्षम् इति च दधम्। कदित्वात्
'स्वरतिवृत्ति—' (२२७९) इति इटिक्त्वादिभावपचे इदम्। 'वद्वज्—'
(२२६७) इति इटिः। 'कलो भक्ति' (२२८२) इति सिच्-चलीपः। इट्, पच
—अनीपिचम् इति। अत्र 'मिटि' (२२६८) इति इटिनिषेधान् पुनमेति (२२८९)
इति गुचः। 'गुपुधुप्—' (३३०३) इत्यायविकल्पादायपचे अनीपापिचम्
इति। तदेवं वैदिकपचे अत्रापि अपापि। लौकिकपचे तु अकभावादीर्घाभ्यास-
लोच्यम्।

३४०५ । भीनयति ध्वनयस्तेष्वयत्तदयस्तिष्ठः ॥२॥१॥५॥

दी—। चित् सङ्गं । मा त्वायतो जरितुः कामभूययीः । मा त्वाम्नि ध्वनयौत् ।

चङ् is not to replace चि when coming after the causative roots जनि, ध्वनि, इति and चर्दि in vedic language. Note that the affix चङ् which is barred before was due by चिति—(2312). 'मा त्वायतः—' Be graciously pleased (oh fire) not to lessen or dispense with the desire of (myself) the panegyrist of (thyself). There in जनयीः there is no चङ्. जनि + चिच् + चिप् = जनिङ्, ज् ईट् (by 'चक्षि चिचः—' 2225) च् = जनयीः, च् of चिच् sliding by 'इट् ईटि' (2266). Here the augment चाट् by 'आङ्गादौनाम' does not take place due to precedence of माङ् by 'न माङ् यीगे' । 'भीनयत्' is the form with चङ् in भाषा । मा त्वा etc.—let not fire scare you away (with sound). ध्वनयौत्—as before. The form corresponding to this in भाषा ॥ चर्दिध्वनत् (if ध्वन is चटादि) or चटध्वनत् (if ध्वन is चुरादि). Similarly ऐतिवीत् is in Vedas but ऐतिवत् in भाषा and चर्दिवीत् in वेद but चर्दिदत् in भाषा.

चित्—। भीनयति । ध्वनयति—। इति चर्दिः । मान्दतुर्जि-
कत्तु—चङ् नेति । जनयतीत्याह्वयत्तरी यत्ताः । त्वेन 'चिति—' (५५१२)
माङ्गल निविध्यते । जनः प्रविध्यते । जनः चर्दि । इति मेरेरे । चर्दयती ताङ्गीक ।
जनयस्तेष्वयती । चुरादिचर्दती । जनयतेषु चुरादिचर्दतः चटदिङ् । चर्दयति-
चैतुमयसः । मा त्वायत इति । ई चर्दि चर्दयतीति चर्दतः जरितुः सीतुर्मनः कामम्
अधिवामम् । मा जनयौ । जनः चर्दि । मा चर्दतीः चित् । जनः चर्दि चर्दि चर्दि
पुनरीकम् । चर्दिचर्दतु । जनयोरिति । चर्दिचर्दतु । चित् । चिच् । चर्दि
चर्दि चर्दि । 'चक्षिचिचः—' (२२२५)—इति ईट् च । तत 'इट् ईटि' (५२६६)

अति-सिद्धि-प्रमाणम् । न साक्षात्-वेदे इत्येकस्याभिप्रायमिति प्राप्नुयुः प्रतिषेधः । शीघ्रं तु अङ्—भीमवदित्येव । सार्धं हि । अङ्गिः त्वा त्वां मा ध्वनयीम् अधममेव भीतं मा काशीम् । न साङ्गिति षट् प्रतिषेधः । प्राग्वत् सिद्धिरूपम् । शीघ्रं तु अधिध्वनम् इति षट्साद्विपक्ष, अधध्वनदिति तु पुराद्विपक्षे अङ्गि-रूपम् । एवमेव यदीदृशिति वेदे ऐश्वर्यदिति शीघ्रं । अर्दिशीम् इति वेदे आर्दिददिति शीघ्रं इति बोध्यम् ।

३४०६ । असद्वरुद्धिभयप्रकृत्यसि ॥३॥१॥५॥

दी—। पुरेक्ष् वा । इदं तुभयोऽकरं नमः । अमरम् ।

अदस्त् । अत् सानोः सानुमादवत् ।

अङ् in place of णि is optional when णि takes place in vedic language after the roots कृ नृ ह् and वृह्. Thus 'इदम्—' etc. अङ्करम्—कृ + लुङ् (अङ्) अम्—गुण etc. अङ्कार्यम्—corresponding form without अङ् but with सिच् in classical language. अमरम्—अङ् प्राग्व्यानी—अङ्—परस्मै by 'अङ्गो बहुवचम्'. अङ्गम्—in भाषा सिच् here elides by 'अङ्गादङ्गात्'. अदस्त्—but in भाषा अदारीत् । अत्सानोः—That he got up one valley after another. The corresponding form in भाषा is अदचत्.

मित—। कृत् इति । 'चुः सिच्' इत्यतश्चेति । 'असद्वरुद्धिभयप्रकृत्यसि-श्रीः' इत्यसौऽङ् इति । 'इति यो वा' इत्यसौ वेति अनुवर्तते । तदाह—पुरेक्ष् चेति । इदमिति । अङ्करम्—करोतेर्लुङ् अम् । अङ्गिरूपम् । 'अङ्गयोऽङ्गि—' इति शीघ्रः । अमरदिति । अङ् प्राग्व्यानी अङ्ग्यत्वेन परस्मैपदम् । अदत् इति शीघ्रः । अङ्गादङ्गादिति सिच् लोपः । अदस्त्—इतिदारीत् । अङ् । अदारीदिति शीघ्रः । अदददिति । अङ् । अदददिति शीघ्रः ।

१४०७। इन्द्रसि निष्ठवर्गं देवयज्यप्रवीयोवीयोस्त्रिष्यभय-
स्योभयस्यस्यान्यदेवयज्योपुष्ट्यप्रतिषोवाग्रवाद्यभावा-
व्योपवाद्यपुष्टानि ॥११॥१२॥

दी—। कस्यतेनि सपुवात् क्वपि प्राप्ते स्थत् । आद्यन्तयो-
र्विपर्यासो निसः पत्वं च । निष्ठवर्गं चिन्वीत पञ्चकामः । देव-
ग्रन्थे उपपदे हवयते जुं होतेर्वा क्वप् दीर्घश्च । सार्धस्ते वा उ-
देवस्ये । प्र चत्—आभ्यां नयति क्वप् । प्रवीयः । उनीयः ।
उनीयसीच्छ्रियेः क्वप् । उनीयसीच्छ्रियः । उनीयसीच्छ्रियः ।
यत् । मयः । सार्या—स्त्रियसेकावत् । धर्यः । उनीयसीच्छ्रियः—
उनीयः । सार्याः । यजेयः । शुभ्रस्य देव्याय कर्मणे देवयज्याय ।
आङ् पूर्वात् पुच्छेः क्वप् । आपृच्छ्य वरुणं वाण्यर्षति । सीव्यते-
क्वाप् पत्वं च । प्रतिषोध्यः । ब्रह्मणि वदेष्टुत् । ब्रह्मवाचम् ।
कोक्ते-त् 'क्दः सुप्ति क्वप् च' (२८५४) इति क्वप्प्रती । भवति-
स्तेनेन स्थत् । भाव्यः । क्त्वव्यः । उपपृषाचिन्वीतेष्वेत् भाया-
देव्यश्च पुच्छे उत्तरपदे—उपवाच्यपुच्छम् । द्विष्य इति वक्तव्यम्
(आतिकाः) । उपचेयपुच्छमन्यत् । 'मृक् सुखने पुच्छच' इत्यस्मा-
दिगुपध-सञ्चयः कः ।

These words viz निष्ठवर्ग, देवयज्य, प्रवीय, उनीय, उनीयसीच्छ्रिय, मयः, सार्या,
उनीय, उनीयसीच्छ्रिय, उनीयसीच्छ्रियः, सार्याः, यजेयः, शुभ्रस्य, आपृच्छ्य, प्रतिषोध्यः, ब्रह्मवाच्य,
आव्य, भाव्य, and उपपृषाचिन्वीतेष्वेत् are irregularly formed in vedic literature with
'क्वप्' or 'क्व' or 'क्वप्' as the root. क्वप् is not a root. क्वप् is not a root. क्वप् is not a root. क्वप् is not a root.
(to cue) + क्वप् irregularly in place of क्वप् which was due here by
'उपपृषाचिन्वीतेष्वेत्' (2859). Now the root being

reversed we have मिच्-इच्+य=मिच् तच्+य=मय, by निपातन, मुच् by 'मुयन्-' (2189) = मिहन् by 'हृन्-' । देवयूय-देव + ईच् or इ + क्त्व, here ईच् of उकार is by निपातन and therefore no तुनागमः by 'इयन् पिबि जनि-' (2841). In the case of ईच् the root gets सम्प्र. due to किल of the affix. मर्त्यः-य + यन्-2 mortal person. सत्यं=सु + यत्, धर्म्यं-धृ + यत् । सत्य-यत् । स्यान्-यत् । देवयया-देव + यन् + य + प्राप् । आइच्छा-आ + प्रच्छ् + क्त्व-सम्. by 'यच्छिञ्चा-' (2412). लोकि गु etc-and the form is वहीच by सम्प्र. of इह. प्रविशीत्य-दीर्घ by 'इजिच्' (354). उपचायपृङ्क्-उप + चि + यत् इचि by 'चचोञ्जिचति' (254)-चायादिच्-उपचायम् then उपचायं तत् पृक्-कर्त्तव्यः । 'हिरण्-' Vartika. It must be stated that उपचायपृङ्क् is allowed to take णत् provided the derivative (उपचायपृङ्क्) means gold. Otherwise उपचायपृङ्क्-with तत् । The word पृङ् is derived with क added by the rule 'इत्पञ्चमोक्तिरः ण' to the root पृङ् meaning to give pleasure.

नित-। कन्दवीति । निहन्त्यादिः समस्य मन्दाः ष्यदादिप्रत्ययानां निपातनो कन्दसि विषये इति सूत्रार्थः । येष कर्मतो निपातनप्रकारं दर्शयिष्यामः-कर्मते-रिति । एवं च कर्मतो केदने इति लोहादिकस्य निर्देशः । न तु कर्मतो-वेदने इति रौधादिकस्य । अपि प्राप्ते कन्दप्रधानं न कन्त् विधीयते कन्वे-इति चेति भावः । आधानादोः निपातोऽस्ति । निपातोऽन्ते केदरीलेनायस्मानम् । मन्त्रेण कन्त् इति कर्त्तव्यरीलेन द्रव्य इति भवति । ततो विद्युः धत्ते-धातीर्लुप्यगुणे च तस्य टुलिन टकारः । 'निहन्ते' व्यत्ययं निदात्रिषः मलं निपात्यते-इत्यभिप्रेक्ष्येति प्रमाचीकन्येदमिति बोध्यम् । देवययाम् व्यत्ययोति देवयम् इति । इयतीः अपि प्रत्ययान्तरम् । तदेवम् अभयय देव + य + क्त्व इति हिरते 'इयन्मपिति-' (२८३१) इति गुणि प्राप्ते चाङ्-दीर्घश्चेति । निपातनादिति भावः । तस्य शुष्म् न । इत्ययं इति शिष्टवचनम् । सप्तम्यादिर्भवेति । भाव्यं नृपेभ्यः तु भावीभ्यः अपि-यत्तत् आभितम् । मर्त्यः-मनुजः

विधत् इति लृट् प्राचत्वादि + यत् । सन्त्ये सुक् प्राचत्वादि + यत् । अन्त्ये—अन्त्ये
 ने + यत् । खन्त्ये—यत् । खान्—यत् । देवयज्ञापदं व्याचष्टे—यज्ञे
 इति । देवयज्ञे उपपदं इति शेषः । स्त्रीलिङ्गे एषोर्द निपातयम् । प्राक्पूर्वाद्
 इच्छेदिति । यच्छाश्रीचांयान् । ‘यदित्वा—’ (२४१२) इति समाससारचम् ।
 सिञ्चतेरिति । प्रतिपुत्रादिति शेषः । प्रतिबोध्य इति । ‘इलि च’ (२४३) इति
 दीर्घः । ब्रह्मणि इति—उपपदं इति शेषः । इन्द्रसि इन्द्रेव निपात्यते । लोके
 कम् यज्ञेवाह—लोकेश्वर इति । अपि सम्यसारचो ब्रह्मोद्यमिति । यति ब्रह्मव्य-
 मित्येव । यज्ञेवपद्यती इत्युपपाठः । “बदेः सपि” इत्यत्र यत् विधानात् ।
 उपपाठ्यपुङ्गुलिङ्गेतद्वचयति । उपपाठ्यपिनीतिरिति । उप + पि + यत् इति
 स्मिन् ‘अपो जिवति’ (२४४) इति ङी सत्यामायादीष इत्यर्थः । तत उपपाठ्य
 यत् पृष्ठं चेत्युपपाठ्यपुङ्गु कर्मधारयः । ‘हिरण्यं इति—’ वार्तिकमिदम् ।
 हिरण्यं (सुवर्णं) एषाद्यं उपपाठ्यपुङ्गुमिति निपात्यते इति वाच्यमित्यर्थः । अन्यताद्यं
 तु यदित्वाह—उपपाठ्यपुङ्गुमिति । ननु पृष्ठेति किमित्यत आह—यत् सुखेने पृष्ठमेति ।
 सुखेने एवेत्यर्थः । इत्युपपत्तिरिति । ‘इत्युपपाठ्यपुङ्गुः कः’ इत्यनेनेत्यर्थः ।

२४०८ । इन्द्रसि वनसमरविमथाम् ॥ २४१२७ ॥

टी—। एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनि त्वा
 चक्षवनिम् । उत नो गोवृषिं धियम् । ये पथा पथिरचयः ।
 यत्पुत्रो पथिरदी । इतिर्मचीनामभिः ।

When any word in the accusative stands as an उपपद these roots viz—वन्, सन्, यच् and मवः take the affix इन् in the matter of vedic language. ‘ब्रह्मवनिम्—etc—’ (I pray to) you who are devotedly attached to the Brahmaus and the Kshatriys. ब्रह्म वनति इति वत् वन् + वन् । गोवृषिम्—वृषे + यच् + इन्—here वत्, according to commentators of the vedas, is, says Nagesha, in the सूक्ता पाठ only and not to be taught in पञ्चमः, hence it is wrong

to say, 'सुषामादित्वात् चलन्' । पश्चिदचयः—पश्चादन् रचति इति + पश्चिन् रच + रन् । इतिर्मेवति इति इतिर्मेवौ ।

नित—। कन्दसि चननोति । 'सम्भक्तोविन्' (३२।२४) इत्यस्य कन् चनन्वर्तते ('सम्भक्त' इत्यतः कर्नेणि—उपपदे सम्भोनिर्देयात्) इति च । तदाह—एव इति । एन चन सम्भो इति सहनिर्दिष्टयोर्भौवादिकयोरेव यदर्थं न तु कन् वाचने, यश्च दाने इति तानादिकयोः । 'निरनुग्रहस्यस्यैव सात्त्विकस्य' इति मिलेयात् । अत्रानिमितिः अत्र (त्राद्यर्थ) वनति (संभजति) इति विशङ्कः । एवम् अतननिमित्तादौ । एन प्रकारः विन्यते । नित्वाद्वादाचार्यम् । त्राद्यर्था चरियं संभक्तं मत्वा (त्वात्) कुवासे इति शेषः । यथा अत्र-अतनस्यो मानसशरीरशक्तिवाचिनी । योर्वाचनिति । यां सनतीति विशङ्कः । अत्र दगास्तेन (सङ्कारस्य) मूर्धन्यवत् पाठो वैदिकसम्प्रदायस्यतः । अतएव पदपाठकाश्च दगास्तेन पठन्ति । यत्तु सुषामादित्वात् चलन्निनि सुबोधिनी तत्र । 'सनोरन' इति सूत्रतद्व्याख्याविरोधादिति शब्देन्दुसहारे स्पष्टम् । यी पद्यमिति । पन्वान् रचतीति विशङ्कः । इतिर्मेवौनामिति । इतिर्मेवतीति विशङ्कः ।

३४०८ । कन्दसि सहः ॥ ३२।६३ ॥

दौ—। सुप्रापपदे सहेर्लिः स्वात् । प्रतनाषाट् ।

सुवन उपपद preceding, सह takes लि in vedic language. प्रतना सह लि—प्रतनाषाट्, इति—due to चित् by 'सत उपधायाः' (2282) then चल by 'सहेः साहः सः' (335), ह being first changed into ह् by 'ही ङः', then ङ or ट् by 'वाङ्मासान्'. Decline—प्रतनाषाट् (ह्), प्रतनाषाडौ प्रतनाषाङ्; इत्यादि—चल being due where शाट् वा साङ् is present. 'तुरासाहं पुरीषाय धानं सायश्च वं येषु' here this application of Kalidasa (in Kumar—and) is objectionable—so says Haradatta, as लि is restricted to सह in vedic language (कन्दसि) only. See also our notes under 'सहेः साहः सः' ।

सिद्धिः— इत्यसीति । 'सह' यद्वेदेऽप्यसीति । इत्यसीति लिखितमुच्यते ।
 'सुपिण्डः' (३२।२) इत्यतः सुपीत्युच्यते । तत्तत्—सुप्रापपदे इति । प्रतना
 सङ्गत इति विग्रहः—'सङ्गेः साधः' इति शब्दम् । 'सङ्गत उपमायाः' (२२८२)
 इत्यापवादतिः । 'सङ्गेः', 'कान्तानि' इति लक्षणपूर्वम् । इतमापाट् (ङ्)
 प्रतनामाही प्रतनापाट् इत्यसि । साट्—(ङ्) रूपस्यैव प्रत्ययमिति बोध्यम् । कसं
 यङि 'पुराणाहम् पुरोभाव' (कुमार २४) इति लोके । चिन्तरीड्यं प्रयोग इति
 इत्यप्यसि । 'विष्' यजुष्यानीड्यमित्येके । 'अहोस्त्रिदीपितक' 'सङ्गेः साधः भः'
 (२४२२) इत्यत्र लोके तु साध्यते (सङ् + विष् इत्यस्यङ्) सिप् । 'भन्विषान्—'
 (२४२२) इति पूर्वप्रत्यय लोके इत्याह इति लक्षणमिदम् ।

२४१० । सहस्र ॥ ३२।३४ ॥

दी—। प्राग्वत् । दिस्वाट् । योगविभाग उत्तरार्धः ।

When a सहस्र उपपद precedes, सह in the vedas takes सि—
 दिस्वाट्—as before—इति etc. The separation of सह from सङ् is for
 the next two rules where सह only will follow and not सङ् also.

सिद्धिः— सह इति । सङ्गतिः प्राग्वत् । प्राग्वत् इति । सुप्रापपदे 'सङ्गतिः'
 साध्यादसि विग्रहेऽप्यसीति । दिस्वः क्वसीति विग्रहः । 'उपपदस्यः प्राग्वत्' ननु
 'इत्यसि सङ्गतिः' इत्येक एव क्रियता योगः । 'वभयोरेव' सर्वविधानात् । तत्तत्—
 योगविभाग उत्तरार्ध इति । 'सङ्गतिः' इत्यसि । 'सङ्गतिः' 'कव्यपुरीष—' इत्यत्र
 'इत्यसि' इत्यत्र च सङ्गतिः यथावत्तुतिः साध्या उपपदीति साधः ।

२४११ । कव्यपुरीषपुरीष्येषु युपट् ॥ ३२।३५ ॥

दी—। एषुवहोर्लुट् स्वाच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीष-
 वाहनः । पुरीषवाहनः ।

When the words कव्य पुरीष and पुरीष lead as उपपद सह takes
 in the vedic language, the affix लुट् (= लुट् by 'द्विवोरलुट्').

यदि हविर्वाहः and द for हो and द, हव्यवाहन, etc इति by 'यत्' उपधायाः ।

मित—। कथ्यति । 'हव्यसि सहः' हव्यस्यहवीति । हव्येवत्यतो हव्य इति चागुवतेति । तदाह—एभिर्वादि । हव्यवाहन इत्यादि । 'युवोरमासी' । जित् 'यत्' उपधायाः' (३२२९) इति ह्यङ्गम् । टित्त्वं स्यात् औवर्ण्यम् ।

३४१२ । हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ३२।६६ ॥

दी—। अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमभी तु 'वह्य' (३४२०) इति स्त्रियेव । हव्यवासम्भिरज्जरः पिता नः ।

When the word हव्य (an offering of ghee) leads as an उपपद, the root वह् takes गृह् in the vedic language provided the derivative is not used in the middle (चत्तः) of a foot (पद). Thus अग्निश्च—where हव्यवाहन is at the end of the foot. But हव्यवाह—here हव्यवाह being in the middle of the foot we have वि after वह् by 'वह्य' (3410). वाह्—वाह्, व is equivalent to व in प्रातिशाख्य (Vedic grammar).

मित—। हव्येऽनन्तरिति । अतः अन्तःपादो मध्यामासी । हव्यस्य हव्ये उपपदे वहीर्गृह् स्यात् हव्यसि पादमभी वेदयं प्रयुज्यते शब्दः इत्यर्थः । तदाह—अग्निश्चेति । अनन्तरिति किम् ? तदाह—पादमभीरिति । हव्यं वह्यतीति विग्रहः । 'हव्यवाह' इति अव्ययविशेषात् प्राप्ते हव्यवीरेकत्वात् कस्याः । एतत् प्रातिशाख्ये खीरेः क प्रसिद्धम् । तथा चोक्तं 'कलको वंशो रमेह' इति ।

३४१३ । अमसमसुक्तप्रममयोः सिद्धः ॥ ३२।६७ ॥

दी—। 'सिद्धः प्रमोः' (३५५२) इत्याद्यम् । अमोः । गोधाः । गोधा हव्यो नृपा अतिः । 'अमोतिरनः' (३६४५) इति

श्वेतवाहो । श्वेतवाहः । उक्खयानि उक्खयैर्वा शंसति उक्खयाः
यजमानः । उक्खय्यासौ । उक्खय्यासः । पुरोदाश्वते दीयते
पुरोडाः ।

In vedic literature *स्विन्* is affixed to *वह* preceded by the word *श्वेत* as an उपपद in the nominative case, to *वस्* preceded by the term *उक्ख* as an उपपद in the accusative or instrumental and to *दाश्* (दायदानि) preceded by *पुरस्* as an उपपद. 'श्वेतवाहोनाम्' (Varttika). It has to be stated that the affix *इस्* supersedes *स्विन्* whenever there is chance of पदत्व of such derivatives of *श्वेतवस्* etc. Thus *श्वेतवाः*—*श्वेत* *वह्* + *इस्* = *श्वेतव्* *चस्* by 'द्विल्लसामर्थादभस्मापिडेलोपि' = *श्वेतवस्* = *श्वेतवाः* (The Sun) by 'अलसत्तस्य चात्तो' (425). Similarly *उक्खयाः* and *पुरोडाः* (wherein *इ* of *दाश्* is changed into *व* by निपातन). The importance of *स्विन्* is in the case of address of the forms arrived at with *इस्* here. This is clear in 'अवयाः—' (3416).

नित—। भर्ते नैतेति । संहितायां विषये श्वेतादिपूर्वस्यो वहादिभ्यो स्विन्
आदित्यर्थः । अथ अक्षाचविककार्यार्थं निपातनम् । तत्राच श्वेतवन्दकर्तृ-
वाचिन्यपपदे वस्तेः कर्मणि स्विन् । उक्खय्यश्चेत् कर्मणि करणे रोपपदे शंसति स्विन् ।
पुरस् उपपदाद् दाश् दानि इत्यन्तात् कर्मणि प्रत्ययः । 'श्वेतवाहोनाम्' वातिक-
मितम् । श्वेतवाहोनां नष्टो यस्य पदत्वं भावितव्यं स्विन्पदादौ वस् वक्तव्य
इत्यर्थः । श्वेतवा इति । श्वेताः (अवाः) यं वहन्ति स पुरोपपदसमासः द्विल-
लसामर्थादभस्मापि टेलोपात् श्वेतव् चस् श्वेतवस् इति स्विने 'अलसत्तस्य—'
(४२५) इति दीर्घः एवमुक्खयाः पुरोडा इति । पुरोडा इत्यत्र दध्य बलं
निपातनात् । स्विन्प्रत्यस्य प्रयोजनम् अस्मादिह तत्र 'अलसत्तस्य—' (४२५)
इत्यस्मादप्येति अवया (३४१६) इत्यत्र न्यस्यते ।

३४१५ । अवे यजः । अवे यजः ॥ ३४१५ ॥

दी— अवे वा । अवे यजी । अवे यजः ।

यज् takes सिन् when preceded by अव. The separate mention (योगविभाग) of यज् is to the effect that यज् only may have a part in the next rule 'विजुपे—' (3417) and not अवेतवह etc.

नित— अवे इति । अवोपपदे यजेर्विन् स्याच्छब्दसि । योगविभाग उक्तार्थः ('विजुपे—' इत्येतदर्थः) । अवेतवहादीनां भा भूतमात्रमिति ।

३४१६ । अवयाः स्वेतवाः पुरोडास ॥ ३४१६ ॥

दी— एते संवही कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थ्याः ।

These are irregularly framed, in the vocative case, with सप्ता lengthened after सिन् has been attached for here 'अलसंनस—' (425) does not apply.

नित— अवया इति । कृतदीर्घा इति । निपातनादिति भावः । तथाचेषु अद् प्रथमं सति 'अलसंनस—' (425) इत्यस्मात् दीर्घो न भ्यान् । अलसंनसो इति तत्र विधिना ।

३४१७ । विजुपे कृन्सि ॥ ३४१७ ॥

दी— उपे उपपदे यजेर्विन् । उपयट् ।

उप preceding; यज् takes सिन् in the Vedas. उपयट्—उप यजेर्विन्—सिन् retains nothing (संवहीदी like सिप्) for इकार के-सि-सिद्धिः के-पठनसिद्धिः, न् dropped by 'विरुद्धसि' and अ-विष्णुसिद्धिः by विष्—(३४१७) इति न च अद् by व 'अवयं अवयः—' and 'अवयस्ये' ।

नित— विजुपे । विष् + उपे प्रतिशब्दः । अवे—(३४१५) इत्यस्यो

चक इत्यनुवर्तते । यदाङ—स्येत्यादि । उपयविति । विष्, सुधीवी क्षिप्रसि-
यत् । इत्यार उपाराचार्थः । चक्रास्तु स्याद्यः । यथेति (२८४) यत्ते भव्यो—
‘भावधाने’ इति—अत्रत्यर्थः । सत्य इत्यनुवर्त-भावनेऽपि इत्योपपत्तेः नात्राच्यति
उपपत्त्यर्थम् । सक्त्याच्यते । वेदानामुपेयमित्युक्तम् ।

२४१८ । आत्मे मन्त्रिन्स्त्रिन्स्त्रिन्निष् । १।२।७४ ॥

ह्री—। सुप्रपसर्गे चोपपदे आदस्तेभ्योधातुस्यञ्छन्दसि
विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः सुप्रः । चाद्विच् । सुदामा ।
सुधीवा । सुपीवा । सुरिदावा । हृतपावा । विष् । कीलापः ॥
‘मन्त्रिन्स्त्रिन्स्त्रिन्निष्’ (२८८८)—।

When a सुप् or an उपसर्ग precedes any प्राकारending root
in the Vedas these may take any of the affixes मनिन्,
ह्रिन् and वनिप् as well as विच्. सुदामा=सु दा मनिन् (सेन्) highly
charitable. सुधीवा=सु धा ह्रिन् (वन्)=सुधीव् by ‘सुमास्त्रा—’
(२४६७) etc. Similarly—सुपीक=सुप्राह्विप्—a good preserver and a
good drinker. सुरिदावा=भूरि + दा + वनिप् (वन्)=सुरिदावक् (the
base)—वनिप् not being क्तिन् ‘सुमास्त्रा—’ does not apply—a giver
of abundance (of wealth). Similarly हृतपावा=हृत् + पा + वनिप्—a
giver of clarified butter. कीलापः=कीलाप् + पा + विच्—drinker
of water (कीलाप्) । ‘मन्त्रिन्स्त्रिन्स्त्रिन्निष्’—‘This is for the next rule which
follows upon it (3.1.41.)’

नित—। आत्मी मनिन्निति । ‘सपिप्’ (१।२।७) इत्यतः सुपीति उपपत्त्यर्थम्
सप्तम्यन्तानुवर्तते । ‘सत्सुविन्’ (१।२।७१) इत्यतः ‘उपसर्गोऽपी’ति । ‘विष्पे—’
इति पूर्वस्वात्मनिविधि इत्युच्यते । यदाङ—सुप्रपसर्ग । चोपपदे । सुदामेति । सु-
प्रपसर्ग इति विषयः । सु + दा + मनिन् (वन्)—सुदामन् इति प्राप्तिरिति ।

सुधीन् सुधीमिति—सुधुं सुधीतीति सुधुं सुधीतीति च विग्रहे—उभयवचनं
 कर्तृनिर्णयः तत्तत्—(यन्मयस्य) कित्वाद् 'प्रभास्यभाषा' (२४६२) इत्यात् ईत्सम् ।
 वनिमि—सिद्धे कर्तृनिर्णयस्य कित्वात् । वधाप भूरिदहतीति दृढं विपरीतीति च
 विग्रहे वनिमि परे भूरिदापन्, दृढपापन्—इत्यव—आत् ईत्सं च । कीलात्पेति ।
 कीलात् कलम् । तत् विपरीतीति विग्रहः । विष् । कीलात्कमनसं जीवनं
 सुवनं वनम्—इत्यमरः ॥ वज्रम्—येति उत्तरं विधोऽनुसङ्गवन्मेतत् ।

२४१८ । कञ्जसं कन्दसि ॥ २।२।८८ ॥

द्वि—उपपदान्तरेऽपि हन्ते कञ्जसं क्विप् स्यात् । मादृहा,
 पिहृहा ॥ 'कन्दसि सिट्' (२०८३)—भूतसामान्ये । अहं
 द्यावाहृषिवी या ततान ॥ 'सिट् कानजवा' (२०८४) । 'कञ्जसं'
 (२०८३) । कन्दसि सिट् कानजस्य वा स्यात् । चकाष्ठा हृषिम् ।
 यो नो अस्मि अररिवां अघायुः । 'अकन्दसि' (२११७) एवमाद-
 धातोश्चकन्दसि अणुच्—स्यात्कञ्जीलादौ । योरुधः प्रारयिष्यावः ॥
 'भुवसं' (२११८)—अस्यात् केवलात् प्राप्स्यत् । भविष्यत् ।
 'कन्दसि परेष्ठायां' काच उपसंस्थानम् (वार्तिकः) ।
 'कञ्जकन्दसि' (२१५०)—उपस्ययः स्यात् । अघायुः । 'एरज-
 चिकारे जवसवौ कन्दसि वाच्यौ' (वार्तिकः) । जवेयाभिर्यूनः ।
 जवमिं जवः । देवस्य सवितुः सवे ।

क्विप् is attached irregularly after हन् etc if other उपपदसं that
 precede. This कञ्जसं, पिहृहा etc. भूतसामान्ये—i.e.
 सिट्—the Vedis is used in the past tense in general.
 कञ्जसं—इति हन्ते आतान—यि सिट् । चकाष्ठा—क + कानच् (चान्)
 optionally in place of सिट्—हन्ते हित् etc. अच् due to

want of अच् as the affix is कित् दी दी—Here अरिवा (or अरिवान्)=दा (to give)+कसु (यस्) in place of हित्, hence हित् etc, इट् comes in by 'यस्तेकाज्द. यसाश्' (3096). Then न ररिवान्—यस्यतः. पारयिषवः—पृ+चिप्+इङ् in the sense of तच्छील तद्धने etc, 'यच्छन्दसि' (3117). भुवश्—'भू also, when stands by itself, takes इङ् in the sense of तच्छील etc in vedas—भविष्य. 'यच्छन्दसि'—(Vartika) This Vartika is in connection with 'यस् चात्मनः काच्' (2659) and means that कच् has to be enlisted as having taken place after a base even in the sense of 'other's wish' (and not only) of one's. Thus अचात्—wishing sin on the part of others. अच् काच् अचाम् by 'अचाचस्मान्' (3590) then add च by 'यच्छन्दसि' (3150). 'एरजधिकारे'—(Vartika) under the scope of (the rule) 'एरच्' (3231) words जच् and सच् has to be included as having taken अच् (जु+अच्, सु+अच्) in the matter of vedic language. जच् and सच् could have been formed with अप् by 'अदोरप्' (3232) but their inclusion under अच् is for अतोदात्ता by 'धित्' (3710) which is clear from the instance herein.

मित—। बहुवचनम् । श्रीमते 'ब्रह्मादिभ्यो किवेव इति द्विवचो विवचन इति भाष्यम्' इति 'ब्रह्मन् ब्रह्मणे पु क्रिप्' इति सूत्रे लज्जम् । तेन तादृक् निबन्धादङ्गः क्रिप् ङन्दि विषये प्रतिपद्यते । तदाह—एवमपदान्तरेदीति । ब्रह्मन् ब्रह्मन्निष्ठेऽमुपपदे इत्यर्थः । सातदं कृति, इदमान् कृतिष्यति इति वा मादृक् एव पिठ्या । 'बहुवचनभात् कृतिष्य पिठ्यात्' इति नमिषः । आत्मा—आत्मपूर्वात्तमोर्त्तिर्लट् । 'बहुवचनो वा' इति मादिकङ्गः । एते लज्ज इति । अचाचि । अतोर्त्तिर्लट् । आम् । विद्वादिभ्यो दिव्यदि । विद्वाद् गुणवद्गीरमाने सूच । अरिवा इति—न ररिवान् इति वक्ष्य संज्ञाः । तच्च ररिवान् इति तादृक् इत्यङ्गादितः कश्चो बिलादेवर्त्तम्—'आतो ओपः' इत्यादीनां 'यस्तेकाज्द'—

निरितिः । 'चतुर्धातोर्मदेव' इत्यनुवाकिकाचीपः । अथवा वधमयं विज्याय
गुणः । 'वीर्ये' भवभावम् । 'इत्यादी' इत्यादयस्त्रिंशोता सन्ति नहि' इति मत-
मेव । सामवेदसाधं मतः ।

३४२१ । कन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ ३।३।१२८ ॥

दी—। ईषददिभूपपदेभ्यः गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्च कन्दसि युच्
स्वात् । खलोऽपवादः । सुपसदनोऽस्मिः ।

ईषद्-etc. i.e. ईषत्, दूस् and 'न्' preceding the roots implying
motion take युच् in vedic literature this (युच्) supersedes कन्
due by 'ईषद्ःसुप' । सुपसदन—fire who is easy of access—सु +
उप + सद + युच् ।

मित—। कन्दसि गतीति । 'ईषद्ःसुप कन्, कन्, येषु कन्' (३।३।१२६)
इत्यतः 'ईषद्ःसुप कन्, कन्, येषु' इत्यनुवर्तते । 'आती युच्' (३।३।१२८) इत्यतो
युजिति च । तदाह—ईषददिभ्यु इति, कन्, कन्, येषु योजनीयम् । सुपसदन
इति । सुपेन उपसद्यते इति विग्रहः । अकन्, येषु युच् । एवं द्रुपसदन ईषदुप-
सदनः । खलित् सुपसद् इत्यादि स्वात् ।

३४२२ । चखोभ्योऽपि ह्रस्वते ॥ ३।३।१२९ ॥

दी—। गत्यर्थेभ्यो येऽन्यो धातवस्तेभ्योऽपि कन्दसि युच्
स्वात् । सुवेदनामकणोद्ब्रह्मणे गाम् ।

Roots other than those of motion take युच् in the vedas
in the senses as above. 'सुवेदनाम्—'You made a speech or
praise of Brahman that is easily understood or highly lucid.
सु + विद् + युच् + चाप् श्रियाम् ।

मित—। चखेभ्योऽपीति । अकन्दसुपसदनोऽस्मि—गत्यर्थेभ्यः, इत्यादि । ईष-

दादितुं चपयति कृच्छ्रकृच्छ्रं चेति वाञ्छनीयम् । सुखेदनाम् इति । सुखं विद्यते
('शंसति शसौ यस्याः) इति कियत् । रूपपदादिभिर्युक् । सप्तम्यगुचः । एवमीध-
दादिपदादिसौम्यम् । अहसोत् = अहसान् लभति । येन; — अहसात्प्रेमनिवृत्तिरिति
ल्लासार्थयोः बहुलमिति वा समः नुः ।

२४२२५ अन्वसि संकेतः ॥ २४२६ ॥

दौ—। धात्वर्थानां सम्बन्धः सर्वकालेष्वेति वा सुगः । पक्षे
यथास्वः प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अत्र खोड्ये लुक् । इदं
तेभ्योऽङ्कारं नमः । लङ्—अग्निमय होतारमहृषीतारं यजमानः ।
लिट्—अथ ममार, अथ स्त्रियत इत्यर्थः ।

These affixes viz लृक्, लृक्, and लिट् are employed optionally after roots as far as their senses are concerned under all times. In the alternative cases they are used in their own particular ways i.e लृक् is used in the past sense in general, लृक् in चणवत्तन past sense and लिट् in परोच past sense. 'देवो देवेभिः—'Let the deity (fire) come with the gods'—here in चणवत्तन लृक् has been used in the sense of लोट्, 'देभिः = देवैः by 'चणवत्तन' (7.1.10) under 'चणवत्तन' (7.1.10). 'इदं देव्य—'Let this be my obeisance to them'—here लृक् has been used in the sense of लोट्, 'चणवत्तन'—लृक् + लृक् see under 'चणवत्तन' (3406). 'अग्निमदा—'This sacrificer (यजमान) chooses fire to-day as the priest (for him) ; here लृक् has been used in the sense of लोट्, 'चणवत्तन'—लिट् in the sense of लोट्, 'चणवत्तन' is the चणवत्तनपाठ is accounted for by 'चणवत्तन' (3539)

[illegible]

सर्वेभ्यस्तुवर्तते । 'समुच्चये भाग्यन्त्यकण्ठ' (३०४४) इत्यतः साध्यान्त्यकण्ठस्येति च । तद् व्याकटे—वाल्गवाणां सम्बन्धे इत्यादि । भाग्यन्त्यकण्ठस्य प्रायेण तद्वैव पुनः (भाग्यन्त्यकण्ठ—इत्यत्र) निषेदीकृत इति तत्रैव द्रष्टव्यः । एते इति । लुक् लङ् लिट् इति प्रत्ययाः वा सुप्रति । 'समुच्चयेऽन्त्यकण्ठ' (३०४४) इत्यन्त्योऽन्त्यकण्ठान्तिव्यानुवर्तीति । पथे यथास्त्विति । तथाच यथा लोके (सर्वकाशे) 'लुक्' 'अन्यतमे लङ्', 'परीचे लिट्' च तथा ह्यन्त्यस्यपि प्राप्नोतीति भावः । द्वौ द्वौवेभिरिति । अत्र भाग्यन्त्यकण्ठस्य भाग्यन्त्यकण्ठ इत्यर्थः । तदाह—लोड्ये लुक् इति । अग्रेऽन्त्यकण्ठस्यपि भाग्यन्त्यकण्ठ इत्यर्थः । साध्यान्त्यकण्ठस्यपि नन्वाहः । 'वहुलं ह्यन्ति' इति अतो भिन्न ऐदभावः । इदं तेभ्य इति—अत्रापि अकारमित्यत्र लोड्ये लुक् । अकारमिति 'कण्ठकण्ठिभ्यः ह्यन्ति' (१००४) इत्यत्र साधितम् । 'अप्रिमय' अत आह्वयत इति लङ् । इत्येतीत्यर्थः । इतरस्ये क्पादिः । तस्मात्तद् । 'क्पादिभ्यः चा' 'ई अन्त्यलोः' इतीत्यम् । लिट्कृतकण्ठस्येति अथेति समारिति । 'क्षिति लुक् लिङ्गे' इति लिटि तदभावः । 'अतो लिङ्ग' (११४) इति इति । अथा इत्यत्र 'अन्त्येयासमि ह्यन्ते' (२४२८) इति संज्ञितायां दीर्घः ।

३४२४ । लिङ्गे लोट् ॥ ३०४५ ॥

दी—। विधादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च अतोऽन्त्यकण्ठसि ।

In vedic literature the affix लोट् (the fifth ककार) is employed after a root in the senses of injunction (विधि) etc 'cp—विधिनिमज्ज' (२२०४) and in the sense of cause and effect (cp—'हेतु हेतुमत्तोऽर्थ' २४१३).

नित—। लिङ्गे इति । 'विधिनिमज्ज' इत्यत्र 'विधिनिमज्ज' इत्यत्र च लङ् । तदाह—विधादिविधादि । पूर्वस्यान्त्यकण्ठस्येति । विधिति पदस्यो ककारः ।

२४२५ । सिक्खण्डसं लेटि ॥ १।४।२४-॥

The विकरण सिक् is variously used after roots in लेट i.e. it is somewhere used and somewhere not. Note that सिक् retains स् only and is followed by षप् and then by निप्, तप् etc.

नित—‘सिक् षण्डमिति । सिक् इति विकरणः । ष ष लेटविषये षण्डं प्रयुज्यते । सिक् ‘सकारमानं’ शिष्यते । सिक् परं षप् तत्तत्तिवाद्य इति बोधाय । सिक्भावे तु यथापूर्वं यपतिवाद्यः ।

२४२६ । इतस्य लोपः परस्मैपदेषु ॥ १।४।२५ ॥

दी—लेटस्तिङ्गामितो लोपो वा स्यात् परस्मैपदेषु ।

In the cases of परस्मैपद, इकार of the लिट् affixes optionally disappear when लेट follows.

नित—इतयेति । ‘लिट् तस्य लि—’ (१।४।२५) इत्यतस्तिङ्गामित्येवोक्तम् । नितोऽप्ययं (१।४।२६) इत्यती वेति वानुवर्तते । ‘लेटोऽङाटी’ (१।४।२४) इत्यती लेट इति च । तदाह—लेटस्तिङ्गामिति । इत इति इकारस्येत्यर्थः ।

२४२७ । लेटोऽङाटी ॥ १।४।२६ ॥

दी—लेटः षण्डं पाठः एतावानमी सासौच पितौ । ‘सिक्खण्डसं णिङ्गण्यः’ (वार्तिक) । वृद्धिः । प्र ष चायूषि तारिषत् । सुपेशसस्कारति जोषिषदि । या साविषदर्थसानाय । सिक् इलोपस्वचाभावे—पताति दिक्षुत् । प्रियः सूर्यं प्रियो यन्मा भवति ।

षण्डं पाठः पाठः are the arguments of लेट i.e. of its substitutes सिक् षण्ड and षण्यः are पित । ‘सिक्खण्डसं’ Varttika.—It has to be said that सिक् is variously पित (this is also इति). प्र ष—तारिषत्

वृ + सिप् + चट् + तिप् = तारुणट्, वृचनट्—इति and इट् as before. *अट्* by 'सर्वस्यस्य' + इलोप. by former rule = तारिचवृ—इति by 'आदिप्रत्यययोः' (213). कश्चि—कृ + शच् (instead of ष) + तिप्। जोषित—जुष् सिप् + चट् + तिप् = जोष + इच् चत्—इट् as before जुष by 'जुञ्ज' (2189). Break up as आसाविचत् + चर्चसानाय। आसाविचत्—आ + सिप् + चट् तिप् इति and इट् as before. When सिप् as well as elision of इ is wanting we have the augment चाट् e.g. पत्ताति = पत् + शप् + चाट् तिप् and भवति—भू + शप् + चाट् तिप्,

मित—। खँट इति । खण्डादिभ्यश्च षट् भाक्तिव्याप्तौ कनिष भवतः । खण्डिदृष्ट
न तु युगपत् । तथा च सिमि इत्योपे ॥ सति प्रायेण अकारभनः । तदुभवाभावे तु
प्रायेण आकारगम इत्यादाकारेण विग्रहीकरिष्यते । सौ च पिताविति । 'आङ्गुलमस्य
मिन्' (१।४।८२) इत्यत्र साङ्गुलैरेति बोधान् । 'सिन्धुस्यम्—' वाति कंमिदम् ।
सिमि सति धातोश्चित् कार्यं बहुकं आदिति वक्तव्यमित्यर्थः । इद्विरिति । तारिष्यदित्यने
'नचो' जिञ्चति' (९५८) इति इङ्कार्यमिदम् । तु अवगतत्वरयोः इत्यस्मात् सिम् षट्
तिप् इति स्थिते चनेन इङिः । सिप् षट् आर्धधातुकत्वात् । आदेश-
प्रत्यययोरेति यत्नम् । आसेति अप 'बहुसं कन्दसि' इति बहुत्वप्रधानादयं अप् न ।
इतश्चेलीकारलोपः । ऋतीति । 'तनादिङ्कनभ्यः—' इत्यादिप्रत्ययस्य ल्यप्त्वेन अप् ।
शुभः । जीपिषत्—सुषी प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तोन् । ल्यप्त्वेन परस्मैपदम् ।
प्रत्ययत् । सिमि अटि कृते शुभः । षट् । इत्येति । प्रत्ययलोकारलोपश्च ।
आसेति । आसाविषत् + अर्शदानाय इतिच्छेदः । आत्पूर्वात् तु प्रसवैश्वरीत्येतिव्यासात्
सिमि (इटि) अटि तिमि च हने इङ्कारादिभ्ये प्रत्ययलोकारलोपे च आसाविषदिति ।
सिप् इति । सिप् अभावे इत्योपस्य आभावे इत्यन्वयः । भाक्तिरिति भावः । तदे-
वोदाहरति—यनाति इति । यत्नं पतने अस्मात्तिम् । धातोरुत्तरं अप् । प्रत्यय-
स्वाकारभनः । एवं भवति इत्यत्र प्रक्रिया बोध्या । सिम् इति वचनं प्रायिकमिमांशम् ।
इत्योपे ननुपि आकारभनस्य दर्शनात् । तथाच सप्तः—विभः पतात् (१।४।१६)
इति ।

इत्यर्थः । स उक्तमन्त्रः ॥ २१४८८ ॥

दी—। लोटसमसकारस्य वा लोपः स्वात् । करवाव—
करवावः । टरेत्त्वम् ।

Elision of the सकार of the first person (वस् वा मस्) of लोट् is optionally effected. Thus करवाव करवावः (क + वस् = क + व (by तनादिह्रस्वभाः) वस् = कट् (by गुञ्) + चाटवस् = कटो चावस्—गुञ् of च चाट being पित् = करव चावस्, then the forms as above. क + ज्ञाताम् (लोट्), here चाताम् being चाते by—टित चाप्पनेपदानां टरे we look ahead—

मिति—। स इति । 'एतच्च लोपः—' (२१४८७) इत्यतो लोप इति । 'दीर्घोऽन्त्र' (२१४८६) इत्यतो मिति आहुवर्तते । तदाह—लोटसमसकारस्येत्यादि । करवाव—करवावः इति । ह्रस्वो लोटो वस् 'तनादिह्रस्वभाः—' इति च । तस्य सार्वधातुको गुञ् । रपरत्त्वम् । 'लोटोऽन्त्राटो' इत्याह । तस्य पित्वेन किञ्चाभावाद् पित्किञ्चस्य गुञ् । चनादिभः । 'वृक्षं हन्ति' इति 'यत् उक्तं सार्वधातुके' इत्यस्याभगतिः । क + लोट् चाताम् इति खिते टितः—' इति एतन्निमित्तम्—हेत्येवमिति । एवं क + चाते इति चाते—

इत्यर्थः । चात पित् ॥ २१४८९ ॥

दी—। लोट् अकारस्य ऐ स्वात् । सुतीभिः सुप्रयसा मादयते । चातामित्ताकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादीट् ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐट्मेव विदध्यात् । यो यजाति यज्यते इति ।

ऐ is the substitute for the अकार of लोट्. There are two चाकारs in लोट् one of चाताम् and the other of चाट्. This rule refers to चाकार of the affix चाताम् and not of the augment चाट्

for otherwise the सूत्रकार could say ऐट in stead of चाट. Thus this result is arrived at on the force of the injunction of अट्- (अकस्मिन्निष्ठावर्णान्—). For example यज्ञावे in 'यो यज्ञाति—' यज्ञ + अट् ने. यज्ञाति is with चाट् and निप् । 'सुतेभिः—' Let them too enjoy delight with sons as well as enjoyables (प्रदः=प्रदः). Here मादयैते—मद + चिच् (स्वार्थे) + चाट् चाताम्=मादि + चा ऐते (by 'दितः—' and the present rule, then गुञ्, अवादेश etc).

नित—५ चाट इति । 'सीटोऽकाटौ' (३।४।८४) इत्यसौ सीट इत्यनुवर्तते । तदाह—सीट आकारश्चेति । सुतेभिः योममर्जिन च मादयैते मादयताम् सुखातिवमनुमनतामिति मन्वाचः । अथ मद + चिच् (स्वार्थे) + चाट् आताम् (चाते) इति अनेन सूत्रेण मादि चा ऐते इति भवति (आतामाकारत्वे च ऐत्वविधानात्) । ततो गुणादिना इप् । अमु कुत आतामेवावसरस्य ऐत्वं न तु चाट इति प्रश्नः । तदाह—विधिसामर्थ्यादिति । आक् विधि सामर्थ्यादित्यर्थः । चाट एव विधिप्रसिद्धत्वे तु स्वाध्यास्य 'सीटोऽकाटौ' इत्येव नूनादित्याह—अन्वया इति । अट्कारणफलमाह— यो यज्ञाति—इति । अथ यज्ञात् इत्यथ यज्ञेरात्मनेपदे चाटते । ऐटि सति यज्ञैत इति स्मृतम् ।

३४३० । धेतोऽन्यत्र ॥ ३।४।८६ ॥

दौ—। सीट एकारस्य ऐ स्यादुवा । 'आतरे' (३४२८) इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशे । यदा गृह्यामी । 'अन्वय' किम् ? सुप्रयसा मादयैते ।

ऐ = the optional substitute for the affix ए of सीट excepting the perview of that of the एकार to be met with in the rule 'आत रे' (3429). 'पशूनाम्—' Let me be the lord of animals. ईप् + अट् = ईप् + ए by 'दितः—' । Then ऐकार by this. यदाः—Let the planets be accepted. गृह्यामी—गृह् + यञ् + चाट् अमी (सुतेभिः)

सम्भ. by 'अविच्छेद'—(3412), then 'एकार' optional forms—इति, अतिवृत्तिः।

मितं—। 'वैत' इति । वा + एत; + चञ्चल इतिच्छेदः । 'सिटीकाटी' इति पूर्व
 घृताङ्गे इति । एत इत्यकार्य एकारोत्पत्तिः । अन्त्यवृत्त्यस्य निवरणम्—चात् । ये
 इत्यस्य विषयं विनैति । तथाच तत्त्वविषयं ये एकारान्ताः प्रत्ययाः (डेरलविनिताः)
 उपसृज्यन्ते तेषाम् एकारस्य सिकन्तर्भूतत्वे ऽपि नात्रैव ये विकल्पाः ।

२४२१ । उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ २४२१ ॥

दो—। पणवन्धे चाशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव
 पशुनामीश । नेच्छिञ्चायन्तो नरकं पताम । 'इहः अ
 शान्तभी' (२५५७) ।

लेट् is appointed when any conditional contract (पणवन्धे)
 or possibility (of something wrong) implied. 'अहमेव—'
 I can do this for you on the condition—that I alone shall lord
 it over the animal world. 'नेच्छिञ्चायन्तः—'We wish that we should
 not possibly fall into hell for our wishing sin or sinful
 conduct towards others. निष्ठावृत्तः—निष्ठ (sin or vicious
 act) + कश्च by 'अन्विपरिच्छाग्रामपि' दोष by योगविभाग of 'अन्विपरिच्छा'
 (3546). Then चट् । न + इत् + निष्ठावृत्तः = इत् implies possibility.
 'इहः अ'—This is for the next rule—

मितं—। उपसंवाद इति । उपसंवाद पणवन्धे । 'अहमेव' इति
 कृत्वा च 'नदा' करिष्याम्यहमेतत् अनेदं इत्यनेदं ; समर्थः । अहमेव
 पशुनामीश इति अहमेव इति तदा त्रिषु विशेषऽहमिते विपुरविनये द्वे ; प्राचीनस्य
 चन्द्रसेन पणवन्धे । पणवन्धे जीवः । संसारिण इत्येवम् । उपसंवादि उदाहरण
 निदम् । 'अहमेव' चाशङ्कायां च उदाहरति—नेच्छिञ्चायन्तो इति । न + इत् + निष्ठावृत्तः
 इतिच्छेदः । 'इहः अ' इति 'अहमेव' इत्यनेदं । निष्ठः चाप्यम् । 'तत्' परस्य इच्छति

इति विवेकः—इन्द्रसि परेष्ठाशम् कच उपसंभ्रामम् । 'वधाधयात्' (३५३६)
इति योगविभागादाश्रयम् । ततः शब्दः । अथस्य धायेच्छो भास्य इत्यर्थः । तथा जिह्वेति
जिह्वावरणम् । अनेन उपसंभ्रामादथपि इन्द्रस्येष्टाधारात्कचमाह । 'इन्द्रः स'
इति उत्तरार्थमिदम्—

२४३२ । इन्द्रसि शायजपि ॥ ३।१।८४ ॥

दो—। अपि शब्दात् शानच् । 'हृषहोभश्चन्द्रसि' (वार्तिक)
इति हस्य भः । गृभाय जिह्वया मधु । वधान देव सधितः ।
'अनिदिताम्'—(४१५) इति वध्नाते नैलोपः । गृभ्नामि ते ।
मध्वा जभार ।

शायच as well as शानच्, in vedic literature is employed
in place of श् । 'हृषहोभः'—Varttika—इ of ह् and श् is
replaced by 'म' in the yedas. Thus 'गृभाय—etc.—Take honey
with the tongue. गृभाय—यह + या + हि = गृह्य + शायच by
'अदिज्या'—= गृभाय and—गृह्य (with शानच्) । 'वधान'—alt. वधाय ।
The instances of ह् and गृह् with ref. to the Varttika
are—गृभ्नामि ते and मध्वा जभार (ह् + शिटे च) = places of गृभ्नामि
and जभार ।

मिदम्—। इन्द्रसि विषये इत्यन्ताहोतोः परस्मै प्रातिपदस्य शायच
शानच् च स्वाह ही परे इत्यर्थः । 'हृषहोभः' इति वार्तिकमिदम् । इत्येतेनैव
हस्य भः साचन्द्रसि विषये इति तदर्थः । गृभाय इति गृह्य इत्यर्थः । यह् +
या + हि इति स्थिते 'अदिज्या'—(२४३२) इति नाम्न्यस्य क्त्वात् सम्प्रसारणे
इति तस्य शायच परतो हेरिसि हेरुवि हृषहोरिति भः । परं गृभाय इति । वधान
इति । या मध्वस्य जिह्वाश्लोपावर्णमाह—अनिदितामिति पक्षे शायच नैवाव
रतिः । प्रसङ्गाद् वार्तिकमुदाहरति—गृभ्नामि ते इति । अतः परे ईश्वरः ।
गृभ्नामि इति लोके । नाम्न्यस्य क्त्वात् सम्प्रसारणम् । इत्यन्तः ।

अवयविति शेषः। इतरैर्मैट्, चङ्। 'अयो विपति' (१३४) इति ऋषी हलम्।
 इतिऽपि अन्ताद्विप्रत्ययान्तमिति शायम्।

२४२९। व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३।१।८५ ॥

दी—। विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्वाच्छन्दसि। आण्डा
 शुभस्य भेदति। भिनत्ति इति प्राप्तं। जरसा मरते पतिः।
 म्रियत इति प्राप्तं। इन्द्रो वस्तेन नैवतु। नयतेः लोट्।
 अपसिपी द्वौ विकरणौ। इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्तम्।
 तरमेत्यर्थः। तरतेः विध्वादौ लिङ्। छः शप् सिप् चेति
 त्रयो विकरणाः।

“सुमिङ् पञ्चलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकटं यङ्गं च।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रतद्देवां सोऽपिप सिध्यति बाहुलकेन।

(इति भाष्यम्)।

धूरि दक्षिणायाः। दक्षिणस्वामिति प्राप्तं। चमालं ये
 लब्धयुषाय तच्छति। तच्छन्तीति प्राप्तं। उपग्रहः परस्मैपदात्मने-
 पदे। नञ्चारिचमिच्छति। इच्छतीति प्राप्तं। प्रतीपमण्य
 क्षमिर्युध्यति। युध्यत इति प्राप्तं। मधोस्तुमा इवासते। मधुन
 इति प्राप्तं। नरः—पुरुषः। अघा सवैरैर्दशभिः वियूयाः।
 वियूयादिति प्राप्तं। कालः—कालवाची प्रत्ययः। ऋषीऽम्नीना-
 भ्रातृभ्यमात्मिन्। लुटो विषये लुट्। तमसो गा अदुक्षत्।
 अदुक्षदिति प्राप्तं। मित्य वयं च क्षयः। मित्या वयमिति प्राप्तं।
 क्षयव्यत्ययस्तु वक्तव्यः। कर्तृभ्यः कतरकमसत्परः। तथाच
 तद्वचिनां कृत्तव्यत्वं व्यत्ययः। अन्ताद्विप्रत्ययान्तमिति शायम्।

अथैते विशेषः । यको यञ्जन्दादारम्य 'लिकृयाश्चिष्य' (२४३४)
इति उक्तारिष्य प्रत्याहारः । तेषां प्रत्यययो भेदतोऽस्मादिहता एव ।

Additions and alterations (व्यत्यय) of affix as (of विकारण)
are variously effected in the vedic literature. Thus 'आका—'
the root सिद् being रुधादि, the विकारण 'ग्रम्' which was due by
'रुधादिभ्यः—' has been replaced by the विकारण शप् and consequent-
ly शप् being पित् the root gets गुण by 'पुनक्त—' (2189). नरति here
सृक् प्राचक्षानि being युधादि, विकारण ऋ was due by युधादिभ्यःऋ; but
it has been replaced by ऋप् and consequently the root
gets गुण by 'सार्वधातुकार्थ—' (2164). देवतु—this in place of
the लौकिक form नवतु. Here (in देवतु) there are two विकारणः
शप् and सिप. सिप is followed by ऋप—नी + सिप तु. (खोट) 'एट्—'
सिप being पित् the root gets गुण, नक्त by आदेशप्रत्यययोः (2113).
नरत्वेन—of this again the लौकिक form नरत्वेन. Here (in नरत्वेन)
there is लिङ् in the sense of विधि etc which (लिङ्) is followed by
the विकारणः—उ, शप् and सिप whereas ऋप् only was due ; as तु is
भुदि । That the term बहुल in the rule is to indicate violation of
each and every injunction is clear from the verse below
which has been quoted from the Bhashya—हुषिङ् etc—

The author of the treatise of अष्टशायी intends change or
replacement (व्यत्यय), in multifarious ways. (बहुलमेव) ; of
this—viz हुप् (हु, नी, जय etc), लिङ् (लिप्, नक्त कि etc) स्ययङ्
(technical name for परस्मैपद and आत्मनेपद), लिङ् gender, person
(नर = पुंलिंग—1st, 2nd and 3rd), काल = tense, consonants and
vowels, accent (स्वर), कर्तृ (i.e. आदेशप्रत्यययोः affixes such as अङ् and

सहितः) and 'यक्' (which is not the representative affix, but it is the प्रत्यय, beginning with the य, here) and ending in क in the next rule 'सिद्धासिक्' (3.1.86) and thus includes all—7). The अर्थ of the affixes सुप् etc. enumerated in the verse are respectively dealt with in the instances as will follow :—

धुरि—सुप् अर्थः—बही in place of सधनी। वचति—विङ् अर्थः—sing. for pl. वचति—युध्यते—change of मद्. मयोः—सिङ् अर्थः—masculine in place neuter. विव्वाः (वि+वु+वायीङि, याच)—change of person—and instead of 3rd. आभासमानेन (आ+भा+अट् आन+ह्रस्वम्). here अट् has been appointed in place कृट्। अनुवद—change of कच् (कलम्बय) here धु in place of दृ was due by 'एकाचोचोमय'। मित्र वयत्—change of चच् (चलम्बय), here मित्रा with हीच् was due by 'चोचोमयि दृश्यते' (3539). स्वरत्वर्थः or change of accent will be considered under स्वर प्रकरणम्. The word कर्त्तृ in the verse is for कारक which again implies the affixes such as क्तृ and क्तित employed in the senses of कर्त्ता, कर्त्तृ etc (वाच्य). Thus चन्नादाय—the dative (चतुर्थी) of चन्नाद (चन् चद्+चच्) which is irregularly derived with चच् where चच् was due by 'कर्त्तृचच्'. The distinction between the form (चन्नादाय) derived with चच् and with चच् is evident in चन्नाद or चन्नादः i.e. if चन्नादाय is derived with चच्, then its breaking up in चन्नादः is चन् अदाय whereas if it is the dative of चन्नाद (derived with चच्) the dissolution in चन्नादः is चन् अदाय. The अर्थ of क्तित affix is clear from illustrations like 'तं नीचं वति ते जनैर्द'। Where the base क्तृ takes the affix चन् which is restricted to the base क्तृ only. Similarly

‘विदे दीवानोमहतीं यतिहान्’ etc. : इहो वयन्ताम् etc—explained in connection with the explanation of the verse—from the भाष्य above.

नित—। व्यत्यय इति । व्यतिहान् एति गच्छतीति व्यत्ययः । व्यतिपूर्वादिभ्यो भावे षणिति यच्चेत्तुमेत्तरः । व्यतिहान् गमनञ् क्वचित् विषयान्तावगाहनम् । क्वचिद् विषयस्ये प्रवृत्तिः क्वचिद् विषयस्ये इति अथत्तनोदाहरणेद् कुटीमद्विधिति । भिदतीति । भिदे रूपादित्वात् ‘रूपादिभ्यःञम्’ इति अग्नि प्राप्ते षप् । भरते इति । षड् प्राग्वत्यागे तुदादिः । तस्मात् ‘तुदादिभ्यः षः’ इति ज्ञे प्राप्ते षप् । निवृत्तिति । नौज प्रादयेभ्यादिः । नौ विकारस्याविति । तत्र षपः प्राक् सिपः प्रयोग इति विवेकः सिपः पिबेन साधेवानुमेति भालोर्गुञ्चः । ‘सादेम—’ इति प्लवम् । नयतु इति लोके । तद्विभ इति नृ प्रवनतरनयोः भ्रादिः । त्रयो विकारस्या इति । एतु विकारस्य उविकारस्य प्राक् प्रवृत्तिः ततः सिपः ततः षपः अति प्रिवम् । प्लवम् त् + उ + सिप + षप + मस विधित्तिम् । व्यत्यय इत्येनं सिद्धिचक- यद्वचं सर्वोपाधिभ्यमिचारादिति भाषाधुवाहं पुरस्त्राह—सुमिक् इति । याकञ्जत अष्टाभ्यामीप्रयेता पानिचिरेव सुपां (सु चीजसादीनाम्), मिळं (सिप् तसादीनाम्), उदयहस्य (परस्मैयदात्मनेपदयोः) लिङ्गस्य (पुं कु स्त्रीत्वादिः) नरस्य पुरुषस्य (प्रथमसमस्यसौतमस्यवयस्य) कालस्य कालवाचिनो लकार- जातस्यैत्यर्थः, इतो व्यत्ययस्य, अचः सारस्य (उदात्तादिः), कर्तुः (तदुपलक्षित कारकवाचिनः कृतः तद्वितस्य च प्रत्ययस्त्वर्थः) । यङ्ङ्ङ् इति प्रत्याहारः । स चाव्यादेव यम्याहारम् ‘लिङ्गाः मिळङ्’ इत्युत्तर त्वेककारेण मिळङ् इति वक्ष्यति । तस्य सर्वविधविकारस्य व्यत्ययं व्यतिक्रमेम् इत्यति । स व्यत्ययः बाहुल्येन बहुलानयोन् जाति आदत् इति बहुलः । तस्य भौमी-कारुण्यम् । मनो- दित्वाद् बहुलः । तेन तादृगेन बहुलभावेन सिध्यतीत्यर्थः । सुवादिव्यत्ययं केनेपोदाहरेण दर्शयति—धुति दक्षिणाया इत्यारभ्य । अतः सप्तर्षा प्राप्तावान् व्यत्ययेन यदोः तजतीति । भौ प्राप्ते व्यत्ययेन सिपः सुधति इति । सुध दिवादिप्लवनेपदी । मधुन इति । अथत्तनोदाहरणे वाचको मधुपदो मिळं स्त्रीयम् इति नायेकः । व्यत्ययेन

कृत्स्नम् । विद्या इति । सुनिश्चये विदुः । आश्रित्य लिङ् । भवनपुत्रस्य प्राप्तं
 मन्त्रस्य मन्त्रः । आश्रयमानमिति अत्र काश्चन्यत्वम् । काश्चन्यं तदासी
 लकार इत्युक्तम् । आश्रयपूर्वाद् दधातेर्लुट् । 'लुट् सुदा' इति तस्य शानच् ।
 आने सुविनि सुक् । आश्रय इति लुटि प्राप्ते इहम् । चदुचदिति । अत्र
 इत्यन्त्यत्वम् । 'एकाचो यमो भव—' भवभावेन भकारे प्राप्ते हकारः । निव
 त्तमिति । अत्र स्वरन्त्यत्वम् । 'अन्त्येयान्ति वृद्धते' (३४३८) इति दीर्घे प्राप्ते
 ऋष् । स्वरन्त्यत्वम् इत्यत्र इति । उदात्तादित्यन्त्यत्वम् स्वरप्रकरणे दर्शयिष्यते ।
 कर्त्तृभ्यश्च इति । 'तेव दीर्घाति—' इत्यादौ विधीयमानानां उदात्तानां दीवतादिर्कर्त्तृत्वा-
 दीकृतम् । नः लिङ् कारकवाक्यस्य आश्रयः । कृतकृतमिति तात्पर्यात् ।
 तथाच कियोऽतिवृत्तीतिवत्यः व्यत्ययेन यच्छब्दादपि भवति । 'स्व' बोधयति
 ते काश्चनेद्' इति 'विश्वे देवासी मन्त्रा यतिष्ठन्' इति च । एवमेव तद्धितान्यन्त्यो
 दृष्टव्यः । कृदन्त्यत्वमाह—अत्रादायेति । अत्रभदति इति अत्रादः । तज्जे =
 अत्रादाय । [अचिभु ('अचिभु' इति श्रुतेः) अचिभु अत्राभावेऽपि आदाभातोः आतो युक्ति
 अत्रादाय इतिव ।] तत्र चो विमेष इत्यमाह—अचयश्च विशेषः । अचयश्च = यदपाठः ।
 तज्जेय यदपठः अच विमेषयतेः तदा अत्र आदाय इत्यन्त्यत्वम् । यदि तु अच तदा अत्र
 अचय इति । अत्र आदाय इत्येव आचयश्चोऽहोरात्रमात्रात् कृतप्रत्ययत्वम् । यत्
 इति प्रागेवाहुः ।

३४३९ । लिङ्गाश्रित्यङ् ॥ ३११८६ ॥

दी— आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छब्दसि 'वचउम्'
 (३४५४)—मन्त्रं वोचेमात्मवे । 'होरेम्वक्तव्य' (वालिका) ।
 कित्तं च ह्येयं सातरं च । अकिं तु 'जट्टमोऽङि' (२४०६)
 इति सुप् अत्रादः ।

In verbal literature अङ् after roots in आशीर्लिङ् is employed.
 Thus 'मन्त्रं वोचेमात्मवे' should utter a hymn (मन्त्र = सुक्ति) for अचि.
 'होरे—' Vaidika hymns are to be recited (होरे = वक्तव्य) in आशीर्लिङ्

(and not चङ्). Thus दितं च etc—may I have a sight of my parents. दङ् is not allowed गुण due to किल of चङ् but incase of चङ् it would come by 'चङ्—'(2406).

नित—। लिङीति । लिङि + आशिनि चङ् इति चङ् । इन्द्रश्च इत्यनुवर्तते । तच्च लिङि इत्यस्य विशेषणम् । सदाह—आशीर्लिङि पर इति । शीचेमिति । हरेरिति आशिनिमिदम् । आशीर्लिङि परे हरेवातीरङ् स्यात् तु चङिति वाच्यमित्यर्थः । नृशामाशनिमिदम् इत्याह—पितरं । इत्येयमिति । चङितु गुणः स्वादिआह—चङित्विति ।

२४३५ । इन्द्रस्युभयथा ॥ ३।४।११७ ॥

दी—। धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकीभय-
संज्ञः स्यात् । वधन्तु त्वा सुष्टुतयः । वधयस्त्वित्यर्थः । आर्धधातु-
कत्वाखिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात्तुः । सभायश्च ।
'इन्द्रोः—(२३८७) इति यत् । 'पाद्वगमहनजनः किकिनी
लिट् च' (३१५१) । आदन्ताद्वर्णांताद् गमादेश किकिनी
स्वस्यौ च लिङ् वत् । वभिर्वञ्जम् । यपिः सोमम् । ददिर्गाः ।
जम्भिर्युवा । जन्निर्ध्वं त्रसमितियम् । जन्निः । लिङ् दुभायादेव सिद्धे
'चङ्कृत्युताम् (२३८२) इति गुणवाधनार्थे क्लिप्तम् । 'वहुलं
इन्द्रसि' (३५७८) इत्युत्थम् । तत्तुरिः । जगुरिः ।

In vedic literature affixes which have been dealt with under the jurisdiction of roots (धात्वधिकार) are to be considered as both सार्वधातुक and आर्धधातुक. Thus—इङ् + चिच् सोढ चन्तु where चिच् elides due to its being regarded as आर्धधातुक । विशृण्विरे—नि श्रु + लिट् (हरे), श्रु is शृदि । Hence लिट् here being considered = २, सार्वधातुक, 'स्वादिभ्यः ङ्' takes place

and अ being कित् by 'सार्वधातुकमपित्' the root is replaced by अ by 'हुक्, श्च' etc. Thus मि + अ + नृ + इरि = मिमिरे by यच् by 'इयुक्, सार्वधातुके' । 'बह्वचनङनञः—' Although this rule has been explained in the ऋह्वन् section yet its vedic character has caused its being laid down and explained here also. आकारान्त rules, अकारान्त roots and गङ्, ङन् and ञन् take both क्ति and क्तिन् (the affixes) in vedic language and these affixes are to be treated as सिट्. Thus वधिः = वृ + क्ति or क्तिन्, विलि etc. The distinction between क्ति and क्तिन् with reference = account the former is चतुर्दाश by प्रत्ययस्वर and the latter चासुदाश by निवृत्तिरि । Similarly—पयिः—पा + क्ति, इदिः—इ + क्ति, अग्निः—अम् + क्ति उपधासौप by 'गमेङनञः' (१९६१). अग्निः—अन् + क्ति । अग्निः—इन् + क्ति, उपधासौपादि, and अग्नि by 'हो—'. Although the analogy 'लिङ्ग' would suffice, for सिट् also is कित् by 'चतुर्दाशसिड् क्ति' but the क्तिरूप of the affixes is to bar the वृत्त due by 'चतुर्दाश' (2383). तदुरिः etc—तृ + क्ति—विलि, etc. उत्तर of the root (अङ्) by 'बहुलं ह्यन्दि' after वृत्त has taken place.

नित—। अन्दीति । 'निकृत् सार्वधातुकम्' (१।३।१११) इत्यतः साध-
धातुकसंज्ञ इति 'सार्वधातुके' संज्ञः' (१।३।११७) इत्यतः 'सार्वधातुकसंज्ञ इति च
प्रोक्तम् । 'धातुसंज्ञान्ते प्रत्ययः' (१।३।१) इति आभिहितं कर्तव्यम् । ततो व्याचष्टे—
'निकृत्' इति चङः प्रत्यय इत्यादि । न्वेक इति स्पष्टं पूर्वं । सद्यः उच्चारिताः स्तुतयः
प्रत्ययिकम् इत्यादि स्तुतिविषयदिभ्यो भवन्तु इति मन्त्रं कुर्वन्ति मन्त्रार्थः । 'स्तुतयो-
न्योऽप्यस्ति' (१।३।१२ = ५) इति वक्तव्यम् । विद्यन्तिरे' इति । विपूर्वात् शब्दोत्पत्तिश्च
चतुर्वचनम् (१।३।१२) । 'सार्वधातुकत्वादिति । अत्र लिङ्गमुक्तिरिति यावत् । युरिति ।
युधातोः क्तिरिति । 'स्तुतिभ्यः' इति । 'स्तुति' इति । 'स्तुतयोऽप्यस्ति' इति । 'स्तुतयोऽप्यस्ति' इति ।
स्तुतयोऽप्यस्ति । 'स्तुतयोऽप्यस्ति' इति । 'स्तुतयोऽप्यस्ति' इति । 'स्तुतयोऽप्यस्ति' इति । 'स्तुतयोऽप्यस्ति' इति ।

(२१५३७९) यथास्तेन नृपं पूजयन् (चत्वारस्तद्वन्द्वकरणे) आख्यातं तथाप्राप्तं वन्दो-
विषयत्वात् अतोपयासो व्याख्यातश्च । किंकिनामिति । इदोपि किञ्चिन् सामेयि
विशेषः खरः । तथाच कश्चन प्रत्ययखरैरान्तोदात्तलम् । किञ्चनस्य तु नित्खरैश्च
आद्यादात्तलमिति बोध्यम् । वञ्चिरिति । खिड् वदभावश्च द्विलादि । खञः खिः । 'न
लोकाव्यय—' इति निषेधाद् वञ्चमिष्यत् न वञ्चो । खिड् वदिति काव्यातिदेशार्थमेव
न तु स्वकार्पण्यमपि । तेन खिटि परे यथा कणादयः स्यात्तथा वञ्चि परे न । एवं
चात् + ष्ट इति ष्टेदः । अत आदकमुदाहृत्य आदकमुदाहरति । पमिः सीमं ददिर्गा
इति । उभयत्रापि किमश्वेः । वा + खिः । वा + किः । कश्चिरिति कञ्चिरिति च ।
गनेर्देनश्च खिः । 'नमश्चन—' इत्युपधातोपः । द्विलादि । 'डोङ्गर्—' कृतम् ।
अञ्चिरिति । अनेः किः । घातोक्तुपधातोपः । ननु खिड् वदभावे सति 'असेधोमाञ्जिट्
कित्' इत्येव खिटि किञ्चनादाय 'स्त्रानिवदादेशः—' इति आद्यान् खिडादेशस्यापि
किञ्च सिद्धे उक्तप्रत्यययोः ककारानुबन्धकरणं व्यथमित्याशङ्क्य समाधत्ते—खिड् वद-
भावेनैव सिद्धे इत्यादिना । इति गृह्यार्थमर्थम् इति । किंकिनीलिङादेशत्वेन अनेन
प्राप्तस्य गुणस्य वाच्यमर्थमिति भावः । एवं चाह इत्यत्र उच्चारण हीनार्थार्थः दकारी
न तु तकारः । तेन सात्परत्वाभावाद् हीनार्थापि उच्चारणं यद्वयम् । अत एवोदा-
हरति—नञ्चुरिः इति नञ्चुरिरिति शब्दाद् । नृ नृ अनयोः किः किन्वा । खिड्-
वदभावेन द्वित्रि प्राप्ते द्विलात् परत्वात् 'बहुलं वन्दसि' इत्युच्चं प्राप्तम् । 'विषेधनेऽपि'
इति निषेधात्तत्र द्विलात् शान्नुषो न भवति किन्तु द्विलात् परमेव द्वितीयश्चैव
(चङ्गलैव) उच्चम् । रपरत्वम् । पूर्वत्र अभ्यासकार्थम् । वृत्तवन्तरणयोः
नृनिवर्त्तने ।

२४३६ । तुमर्थे सेसेनसेअसेनृक्सेकसेनधीअध्येन् कध्वे कध्वेन्
अध्वे अध्वेनृत्तवेत्तवेनः ॥ ३।४।८ ॥

द्वी—। से । वसे रायः । सेन् । ता वामेधे । असे ।
अरदो जीवसे धाः । असेन्—निष्वादादुदात्तः । क्से । प्रेधे ।
कसेन् । गमाभिव त्रियसे । अध्वे । अध्वेन् । अदरं वृद्धध्वे ।

पक्षे चाद्युदात्तः । कक्षे कक्षेन् । आहुभक्षे । पक्षे नित्स्वरः ।
 शब्धे । राधसः सह मादयधे । शधेन् । वायवे पिबधे ।
 तवे । दातवा ड । तवेङ् । सुतवे । तवेन् । कर्तवे ।

In vedic literature, these fifteen affixes, से, सेन्, चसे, चसेन्, क्से, कक्षेन्, यधे, यधेन्, तवे, तवेङ् and तवेन् are employed after roots in the sense of तुम् (or तुवम्) i.e. in the sense of भव ; cp the dictum (of भाष्य) 'कक्षयन्तो भावे'. वक्षे (to speak); वक् + से = वक् से by 'चोः कुः' (378) = वक् से by 'वादेङ्—' (210) then च । वृ (to carry); वृ + से = वृड से by 'रीडः' (324) = वृड से by 'वडोः कः सि'. Then as before. एवे—इ (to go) + सेन = वृण 'सार्वधातुकाङ्—' (2164) and वृण. The distinction between से, सेव ; चसे, चसेन् etc is that the former affix in each case makes the derivative चाद्युदात्त by प्रत्ययस्वर whereas the latter makes the same चाद्युदात्त by 'सिन्ध्यादिनि' यम्'. जीवसे (to live) जीव = चसे or चसेन्. प्रवे (to proceed) प्र + इ + वी + से = चित्. विवसे (to have recourse to), वि + चसेन्—युक् barred due to विल of चसेन् । पूरधे— (to fill up)—इ + चधे or चधेन्—here युक् being barred by वृद्धे क्त्वसि । यम् by 'वादिङ्—' takes place. डस् of the root by प्रादीनां डस् and चाकार of डा (ना) disappears by 'वातोऽपः—' then add चधे, आहुभक्षे to offer वा + इ + चधे or कक्षेन् each of them (the affixes) being चित्, युक् by 'सार्वधातुकाङ्—' is forbidden and consequently चवक् by 'चवि ड्—' (272) takes place. Or (to call up) वा + इ + चधे or कक्षेन् वृण—by 'विवक्षणि—' (2409) as वृण belongs to वी + चि—' with as before. Nagasena holds that the चाद्युदात्त चाद्युदात्त (or चाद्युदात्त) might be arrived at

with the help of कञ् or कश्चैन् only as वाङ्मन rules supreme in respect of rejecting गुञ् etc, there was no need of adding कञ्, कश्चैन् and कञ्चैन् to the rest of the affixes से, सेन etc, and that this is also perhaps the opinion of the author (Bhastoji) himself. मादयर्थ—मह + लिङ् + कश्चै = मादि + कश्चै now कश्चै being (भावनादि) सार्धधातुक यञ् by 'सार्धधातुके'—becomes due but व्यत्ययोवृत्त्यम् takes effect and यञ् being rejected यप् takes place causing गुञ् and ययादीन्। मादि + यप् + कश्चै मादय—कञ्चै = मादयश्चै by 'यतो गुणे' (191). पिबेद्य—पा + कश्चैन् here also कश्चैन् being a भावनादि सार्धधातुक, यञ् though due, is forbidden to take effect as above and यप् intervening प is replaced by पिब by 'पाप्मा'—(2360). Then 'यतो गुणे'। दातवै + ल = दातकात् or दातवायु by 'लोपः शाकल्यस्य' (67). दातवै = दा + तवै (to give for दातुम् the secular form) ह् + तवैञ्—no गुञ् due to किल—for लीङिञ् कीदृम्। कर्तव्ये to reform, क् + तवैन्—गुञ् by 'सार्ध'—; in place of कर्तुम्।

मित—। तुमुन इति। तुमः (तुमुनः) कर्षः तुमयोः। तस्मिन् एते पञ्चदश प्रत्यया धातोर्भवन्तीत्यर्थः। तुमर्धश्च भाव एव। 'अत्यपहृतो भावे' इति भाष्यनिर्देशात्। न चैवं तर्हि साधयात् 'भावे'—इति कथं न सुवितकिति बह्वित्यम्। भावो विविधः सिद्धान्तस्यापन्नः साध्यावस्थापन्नश्च। तत् सिद्धान्तस्यापन्नो भावः 'भाते' कल्प्यार्थं निश्चितः। साध्यावस्थापन्नाः भावः यत्प्रत्ययनिमित्तं भवति तस्मिन् प्रत्ययसुच्चार्यं विधीयते इति निश्चितः। तस्मात्तुमर्थे इत्येकीकृतं तु भावे इति। पञ्चदश क्रमेणोदाहरति—वक्षे इत्यादिना। वक्ष् वच् + से इति वक्ष् + से इति स्तुप्प्रतिप्रकारः। चाप्ये 'चोः कुः' (१०८) इति कुले 'भादिप्रत्यययोः' (२१२) इति कलेन रूपम्। चित्तोसे 'चो ङः' (१२४) इति उले तस्य 'वर्तोः कः—' इति कले प्राप्तवत् फले ङ रूपम्। वक्तुं चोक्तुं चेति लोके प्रेभे इति प्र + इन् नती तस्मात् क्ते इत्यङिन् परे वल्ते रूपम्। यद्यपि से सेन् कश्चै कश्चैन् इत्यादि प्रतिप्रत्ययवत्कल्पपक्षिं प्रति-

[illegible]

३४३७ । प्रये रोहिण्ये अय्यधिषे ॥ ३।४।१० ॥

दी—। एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोह, संवरयितु-
मित्यर्थः ।

These three are irregularly arrived at with the affixes
री and इर्ये in the sense of तुम् in the Vedas. प्रये—प्रया +
ये—पाठोप by 'चातो खोपः—'to go (प्रयातुम्). रोहिण्ये—रह इये
to ascend (रोहन्). अय्यधिषे नन् स्वप् + इषे not feel pain
(अय्यधितुम्).

नित—। प्रये इति निपात्यन्ते इति । अय्यधीति । प्रयातुमित्याद्यर्थे इति श्रेयः ।

३४३८ । इये विख्ये च ॥ ३।४।११ ॥

दी—। इष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

These two also are irregularly found with the affix
के in the vedas against the classical forms इष्टुम् and विख्यातुम् ।
इये=इय्+के=no गुण due to कित् of के । विख्ये—वि+ख्य (प्रकथयि)
+के 'चातो खोपः—'applying चा of ख्या disappears.

नित—। इये इति । एते तुमर्थे निपात्यन्ते इत्यसि । अथ लोकपरितर्क
रूपमाह—इष्टुमित्यादि । इष्ट्, के इति खित्ते कित्वाद गुणाभावे रूपम् । अथ
योगविनाशः कश्चिद्व्याहः । नाह्नकमेव गुणाभावे पाठोप—च 'तुमर्थे'—
इति अमत्येनैव यद्योक्त—रूपसिद्धेरिति तेषामाशयः ।

३४३९ । शकि गमुलकमुली ॥ ३।४।१२ ॥

दी—। शक्नोतावुपपदे तुमर्थे यतौ स्तः । विभाजं
नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तमपलोप इत्यर्थः ।

If the root शक् is a continuous word then these two are
affixed to roots in the sense of तुम् in the Vedas.

These four affixes तर्हि, केन, केन्य and लन् are appointed after roots in the sense of कृत् i.e. also in the sense of भाववाच्य and कर्मवाच्य as there runs the rule 'तयोरेव कृत्कृत्यतयोः'. Thus क्रीडितर्हि; add अन्ताभिः as the अनुक्तकर्ता। That is—we should not act like Mlecchas. क्रीड् (भ्रादि) + तर्हि = इट्; this is from the Bhashya. The remaining portion is 'इत्यधेयम् क्कारवचम्' (cp. Introduction to महाभाष्य). Although this form could have been arrived at with तर्हि under 'तुमुये सेसिन्—' yet the importance of applying here is to have such a form in the भाव or कर्मवाच्य. अन्तादि—अवगाह्—केन् (ए) should bathe. दिहचेष्टाः—इह् + सन् + केन् = दिहक सेन् etc. कर्मम् कृ + लन्—गुण by 'कार्त्त—' (2168), should be done (कर्त्तव्यम् is the classical form).

नित—। क्कारार्थे इति । क्कारानामर्थः क्कारार्थः । स च भावकर्मयोः । 'तयोरेव कृत्कृत्य—' इति भावकर्मयोरिव कृत्यविधानात् । तेन भावे कर्मणि च प्राप्ते इत्यदि धातोरेति अन्तारः—तर्हि, केन्, केन्य, लन्—प्रत्ययाः सुरित्यर्थः । यद्यपि 'भवनीय—' इत्यादी कर्तेरि 'आनीयम् चूर्चम्' इति करणादौ च कृत्य-प्रत्यया विधीयन्ते तथापि अक्षपेक्षैव तत्र कर्मादेविधानं न त कृत्यलोकेति नात्र तेषां संशय इत्याहुः । न क्रीडितर्हि इति—भाष्यादिहम् इत्यधेयं क्कारवचमिति भाषापस्यस्यायं शेषः । क्रीड् भ्रादिः तस्मात् तर्हि । 'तुमुये सेसिन्—' इत्येव सिद्धे क्कारार्थे इहम् । अन्ताभिर्न क्रीडितव्यमित्यर्थः । अवगाह् इति । अन्तादिभित्ति योनिः । अवपूर्णादगाहः केनप्रत्ययः । दिहचेष्टा इति—इहोः समतात् केन् । दिहचक्षीय इत्यर्थः । कर्त्तव्यमिति । कृत्कृत्यः लन्प्रत्ययः । कार्यं कर्तव्यं इत्यर्थः । तुचिपपम् ।

३३३२ । अवचक्षे च ॥ ३॥३१५ ॥

दी—। रिपुना नवचक्षे । अवचक्षेति नवचक्षित्वमित्यर्थः ।

One form चर्वचर्वे in शब्द is irregularly formed in sense
 चर्वचर्वे or चर्वचर्वणम्. चिपुष्ठा etc—I should not be stated by a
 foot: चर्व + चर्विष् + एच् = चर्वचर्वणम्—एच् being गित् and चर्वचर्वणम्
 'चर्विष्: ख्यात' does not apply.

नित—: अवयव इति । अन्तर्लक्ष्यम् एव प्रत्ययान्तो निपात्यते इत्यर्थः ।
 अवयव इति । अवयवान् चचिक्, शब्दाणां वाच्यत्वात् एव प्रत्ययः । एवः शिष्येण
 सार्वभौतकत्वात् 'चचिक्' शब्दात् इत्यस्मात्प्रसङ्गे रूपम् । लौकिके तु अवयवप्रत्ययमिति ।
 तथाश्चार्थकत्वात् ।

॥ ४४२ ॥ भावसूत्राय स्त्रीसूत्रायदिविदुतमिलनिभस्तोसुम्
॥ ४४३ ॥

दौ—। आनन्ध्यातोः सौदन्ति । आसमाप्तः सौदन्तीत्यर्थः ।
 उदतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः ।
 'आत्मितोः । काममाविज्जितोः संभवामः' इति श्रुतिः ।

When any characteristic of भाव is implied by the derivative, the roots स्था, इष्, क्, वद्, चर्, इ, तम् and अन् take तीसृन् in the vedic literature. भासः स्थाती—भा + स्तम्—स्था + तीसृन् until completion. Thus here भावकच implies limit (सीमा); चर्दती: चर् + इ + तीसृन् रूप by 'चाश्च'. अपकर्तृ:—अप क् + तीसृन्. जीती:—इ + तीसृन् by गुण (चार्थभातुकार्थ). आतनितो: आ + तम् (तन्मन्त्रादि) + तीसृन् इट्। 'आनम्—आ + नि जन् + तीसृन् इट्। Indeed are we born before delivery? (आविर्जनितो: आमस्रमान् = Nagesha).

निते—१. भावव्यञ्जक इति । भारी भावना क्रिया विज्ञापकापन्नो बाल्यः ।
 २. लक्ष्यते वेन तस्मिन्नेव वर्तमानेभ्यः आदिष्वी दानुष्योक्तुन् व्याचक्ष्विति । यत्र
 कस्यापि इति निवृत्तमिति भगवत्पुनः । यत्र पुनर् इति पुनर् एव । तदुक्तिरिति
 द्योतित । तत्र ।

साध्यावस्थापनभावाच्च विधीयमानतौमुनोऽयं प्रसक्तैः दीर्घादेस्तच्च 'तुमर्षे संसेन्—' इति मन्त्रेभ्योऽहरे समुद्दिष्टं विष्पदोक्तव्याख्यामिति तद्वैवेच्यातां विस्तृतः । भाव-
तत्त्वचत्वाच्च अवधिपूर्वार्थे वर्तते इत्याह—वासनाप्रति । वाचन् समानमित्यर्थः ।
आ + सप्—आ + तौमुन् । वत् + इ + तौमुन् । अप—अ + तौमुन् । होतो—
अ + तौमुन् 'साध्यावस्थापनं—' इति विश्वश्रुताहरेषु गुणः । नावमिति—आ—
तत् + तौमुन्—सः आदिङागमः । एवमाविजगितोरित्यर्थ—आविजन् + इट् तौमुन् ।
आप्रसवादिति तदर्थ इति बोध्यम् ।

२४४४ । सपिठदोः कसुन् ॥ २१४ १७ ॥

दी—। भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विस्पदो
विरपिसन् । पुरा अद्रुभ्यः आह्वदः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ।

When भावलक्षणे or completion of an action is implied the roots सृप् and वृद् take the affix कसुन् in the vedic literature. 'पुरा—etc.'—'Thou soundest till the disappearance (विस्पदः) of the rogue. वि + सृप्—कसुन् (वत्) no शुभ due to क्लिप्तः । आह्वदः = आ + वृद् + कसुन् = molestation.

नित—। सपिठदोरिति । सपिः दहः कसुन् प्रत्ययः स्यान्मन्त्रि भावस्य
गृहणत्वे समीत्यर्थः । क्रूरस्य गमनात् प्राक् भवान् विरपिं यत्कर्मा भवतीति
तस्य सम्बन्धिः । आह्वद इति । आह्वदोऽहरे लृट्दिग् ईसानादहरोरित्यन्तान्
कसुन् । वाचस्मिन्नमित्यर्थः । क्लिप्तासुधुपथ गुणाभाव इति शम् ।

इति नितभाषिणी तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

३४४५ । रात्रिञ्चाजसी ॥ ३।१।३१ ॥

दो—। रात्रिश्चत्वाद् ङीप् स्यात् अजस्रिषये ह्रस्वसि ।
रात्रौ चरस्यदायती । लोके तु 'ह्रदिकारात्—' (गणसूत्र)
इति ङीप्स्यन्तीदान्तः ।

The affix ङीप्, in vedic literature, is appointed after the base रात्रि but not in connection with अजस्. Thus 'रात्रौ चरस्यत्—' The night when coming revealed etc. But रात्राः (रात्रि + अजस्) where ङीप् does not take place. The ङीप्स्य form by 'ह्रदिकारात्—' (गणसूत्र under 'वङ् राहित्यङ्' 503) with ङीप् is always रात्रौ which is thus चलीकृत by प्रत्ययसहः ।

नित्य—। रात्रे रिति । रात्रेः + च + अजसी इति च्छेदः । न अजसिः अजसिः अजस् समासः । रात्रिर्निति विषयसप्तमी । सु, षी, ङम् इत्यस्य अजस् इकारान्तेर्गोचाराजम् । अजसि इत्येव वक्तव्ये तथाविधीकारणं वैशिवायम् । 'संख्याम्यादिर्ङीप्' (३।१।२६) इत्यन्ती ङीप्नुवती ते । तत्राङ्—रात्रिश्चत्वादित्यादि । ह्रस्वस्यङ्गीप्नुवत्यभावेऽपि अर्थादापतति लोके 'वङ् राहित्यङ्' (५०३) इत्यत्र 'ह्रदिकारात्—' इति सूत्रादेव विवेचिष्याह—लौकिकमिति । तत्राङ्गोचारादिष्वेति बोधायम् । संज्ञायां तु ङीप्स्यपि चलेन ङीप्स्य इव । अत्रैव संज्ञाङ्गीप्नुवतीत्यनुवर्तनात् । 'रात्रिष्यो विष्' (उत्तरवि) इति विषय आधुनाचो रात्रिष्यः ।

३४४६ । नित्यं ह्रस्वसि ॥ ३।१।३६ ॥

दो—। अङ्गादिभ्यश्च ह्रस्वसि विषये नित्यं ङीप् । वञ्चौषु हि स्या । नित्यमङ्गचसुत्तरार्थम् ।

कीर् is persistently affixed to बहु etc in the Vedas. The acceptance of निय in the rule is for the next rule; for the injunction instructed by 3446 is persistent from the very fact of its being enunciated (आरम्भसामर्थ्यान्नित्यम्).

नित्य—नित्यमिति । 'बहुधादिभ्यः' (४११४५) इत्यस्यवहितं पूर्वभुवम् । तदाह—बहुधादिभ्यः इत्यादि । ननु आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे विद्वेऽपि सूत्रे नित्यग्रहणं निरर्थकमित्याशङ्क्य आह—नित्यग्रहणसुत्तरादिति । 'सुवचो'त्येतदर्थनित्यत्वं ।

३४४७ । भुवस ॥ ४११४७ ॥

दी—। कीर् स्वाच्छन्दसि । विभौ । प्रभौ । 'विप्रसंभः—' (३१६०) इति छुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तिः । चवञ्छादेषस्तु सौतः ॥ 'सुदृगलाच्छन्दसि लिख' (वार्तिक) । कीर्नो लिखमानुक् चागमः । लिखरः । रथीरभूत्सुदृगलाजी ।

कीर्, in vedic literature, is affixed to bases formed with हु added = सू by the rule 'विप्रसंभः—' (3160). Thus विभौ etc. The from भुव; in the rule is an imitation i.e utterance of भू formed with by हु by 'विप्रसंभः—'. This is inferred from the following here (अनुवृत्ति) of चत्; from the rule 'वीती युपवचनात्'. Thus there is no doubt that 'भुवः' in the rule = the fifth caseending of 'हु' an imitation of the finals of विभु, प्रभु etc. And that if 'भुवः' has not been replaced by 'भोः' by 'चिह्निति' (345) is due = irregular appearance of चवञ् with reference to this very form in this rule only (सौतः) । 'सुदृगलाच्छन्दसि—' (Varttika). कीर् in इच्छन्, is affixed the base सुदृग (a sage or seer) and it (कीर्) is then considered to be = लिख (क—dropping for the purpose of accentuation) and to the

base must चातुक् (चत्) has to be joined when कौक् follows. Thus 'रौीः'—'The wife of सुदगन्ध became a charioteer: [This Vartika is read under the rule 'प्रवररौ' in चटायावी or भाषा].

मितः— सुवर्षेति । 'विप्रसंभो रुसंज्ञाम्' (२१६) इति ऋप्रत्ययान्-
चातुक्चत्—सुरिति । तस्य पञ्चम्या विदेशोऽतः । तेन ऋप्रत्ययान्नाह भुवो कौक्
स्वाङ्गश्चौवर्षः । तदाह—विभूतयादिः न च भू इति दीर्घस्य पञ्चम्या
निर्देशोऽयम् इति वाच्यम् । स्वयम्भूरित्यादावपि कौक् प्रसङ्गादिति व्याकृते—विप्रसंभ
इत्यादि । ननु कुत एतज्ज्ञायते ऋप्रत्ययान्तमेवावृत्तयते न तु भू इति प्राचिक
पञ्चम्यानिर्देशेन तदाह—उत इत्यनुवृत्तेः । 'वोतो गुणवचमान्' (४११४४) इति
वर्षेति । तस्मादुत इत्यनुवृत्तौ भू इति दीर्घपञ्च गुप्तत्वं सम्भवति । तदाह ऋ
प्रत्ययान्तमेवावृत्तयते इति निर्णयः । 'नेम्येवमपि ऋप्रत्ययान्तस्य 'देकि'ति' (२४५)
इति गुणैः 'भोः' इत्येव स्वरानु सुव इति । अतः उपपन्नदेवस्य दीर्घस्य तदाह—
उपपन्नदेवस्य इति । अत्रिमेव निपातनादुक्तं भाट्टीयत इति भावः । सुदगन्ध-
श्चन्दसीति । 'हन्वद्वच' इति सुवर्षमिदं चार्तिकम् । ततो व्याकृते—कौवो
लिङ्गानुवृत्तेति । सुदगन्धाह कौक् तस्य (प्रवररौ) लिङ्गः । सुदगन्धश्च-
चातुगिति विवेकः । सुदगन्धो नाम अविद्वन् । तस्य पत्नी सुदगन्धनी । लिङ्गरेव
चातुक् चाकार उदात्तः ।

४४४८ । दीर्घजिह्वी च चन्दसि ॥ ४११५८ ॥

दी— संयोगोपधत्वादप्राप्तो कौक् विधीयते । आसुरी
दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाटः ।

In चन्दसि the term दीर्घजिह्वी is irregularly found with कौक् which would, otherwise, not have come as the term (दीर्घजिह्व) is सम्प्रसारणम् (having the conjunct letter 'ह्र' for its उपधा) and consequently कौक् by 'आह्वयस्य'नात्—(610) can not

take place after it due to the prohibition. 'यसंकीर्णपात्' running in the said rule (570). यञ्वाट—यञ् + वट् + क्त; by 'वह्व'.

नित— दीर्घेजिह्वेति । कृन्दसि दीर्घेजिह्वन्तो जीवन्तो विपद्यन्त इत्यर्थः । कुतो निपातनमित्यत्र—संयोगोपपत्त्यादप्राप्त इति । 'आज्ञाशोपसर्ज' नाम संयोगोपपात् (५१०) इति हि जीष्-विधायकं सूत्रम् । तत्र दीर्घेजिह्व शब्दस्य संयोगोपपत्त्यात् न प्रसज्यत इति निपातनाशयकम् । यञ्वाटिति । यञ् वहतीति 'वह्व' (३४१२) इति चिप्रत्ययः ।

३४४८ । कहु कमण्डलवोऽकृन्दसि ॥ ४।१।७१ ॥

दी—। ऊङ् स्यात् । कद्ग्र्य वै कमण्डलूः । 'गुग्गुल-
मधुजलुपतयालूनामिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । गुग्गुलूः ।
मधूः । पतयालूः ॥ 'अन्यथास्तत्र' (१३२४) । 'आविष्टस्त्रीप-
संस्थानं कृन्दसि' (वार्तिक) । आविष्टो वर्धते ।

ऊङ् as a feminine affix (स्त्रीप्रत्ययः) is used after the bases कहु and कमण्डलू in कृन्दस्. Thus कहु + कमण्डलूः । 'गुग्गुलू—' Varttika—It has to be said that the feminine affix extends to these bases also. Thus गुग्गुलूः etc. 'आविष्टस्त्रीप—' This is the second Varttika here. In respect of कृन्दस् the word आविष्ट has to be enlisted as having त्वप् under 'अव्ययावप्' (1324). Thus आविष्ट् + त्वप्, वत्त by 'इत्थानादी—' (1325) then apply 'हुवाट्' (113). आविष्ट— that which has appeared (आविर्भूतः).

नित—। कहु इति । 'ऊङ् स' (४।१।७१) इत्यत्र ऊङ् इत्यनुवर्तते । तेन शेषं पुनरुक्तम्—ऊङ् स्यादिति । कृन्दसि कहुशब्दात् कमण्डलुशब्दाच्च ऊङ् स्यात् सिधामित्यर्थः । 'गुग्गुलू—' वार्तिकमिदम् । एषां स्वत्वर्थेन स्त्रीत्वं कृन्दसि इत्याहुः । पतयालू इति विशेषाभिप्रायम् । 'यत् 'सुहिट्' इति—' इत्यादिनां आलुप्रत्ययः । गुग्गुलादेशौ ॥ अन्यथाप्यामिति । एतद्व्यञ्जनादप्याख्यातमपि 'आविष्टस्त्री-

वार्तिकानुरोधादिश्च पुनरप्यन्यथम् । आविष्टो वस्वीऽपि व्यप् प्रत्ययनिश्चय इति परि-
ब्रजनं कर्तव्यमिति वार्तिकार्थः । आविष्टोऽप्यर्थत इति । आविष्टोऽपि वक्षत इत्यर्थः । आविष्-
+ व्यप् इति स्थिते 'कृष्णातादौ तद्धिते' (१२९५) इति सकारस्य धत्वे तस्य टुत्वे च रूपम् ।

३४५० । कन्दसि ठञ् ॥ ३।४।५० ॥

दी—। वषाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरि भेदः । वार्त्तिकम् ।

In vedic language ठञ् is affixed to the base वषा. Although the result with regard to the form (वार्त्तिक) is the same in each case (ठञ् or ठञ्) yet this supersedes 'वषाभ्यष्टक्' (4.4.18) as there is a distinction between the two affixes with reference to the base (स्वरि); for ठञ् is चापुदाय by 'विगत्यादिनिश्चयम्' whereas ठञ् is चर्मादाय by 'कितः'. ठ = टक् by 'ठञोक्तः' ।

नित—। कन्दसौति । 'वर्षाभ्यष्टक्' (४।३।१८) इत्यन्यत्र इति । पूर्वसूत्रम् । ततो न्यायते—वषाभ्यष्टकोऽपवाद इति । अत्र ठञ्ठञोः की विशेषः । 'ठञोक्तः' इत्यनुसारोदभवीरपि परतो रूपस्य मुख्यत्वादिति चेत् । समाधत्ते—ठञो मिलाद 'विगत्यादिनिश्चयम्' इत्यनुशासनकृताद् ठञ् प्रत्ययान्तस्य चापुदायत्वम् । ठञः कित्वात् 'कितः' इति ठञ् प्रत्ययान्तस्य चर्मादायत्वमिति विशेषः ।

३४५१ । वसन्ताच्च ॥ ४।३।२० ॥

दी—। ठञ् स्याच्छकन्दसि । वासन्तिकम् ।

After वसन्त (the base) also ठञ् is used.

३४५२ । वैमन्ताच्च ॥ ४।३।२१ ॥

दी—। कन्दसि ठञ् । वैमन्तिकम् । योगविभाग उक्त्याद्यः । 'योगादिभ्यश्चकन्दसि' (१४८६) चिनिः प्रोक्तोऽर्थः । वैमन्तोऽपवादः । योगेन प्रोक्तमधीयते योगविभागः । वाजसनेयिगः । कन्दसि ठञ् । योगेनधीयते योगविभागः ।

In vedic literature ठञ् is used after हेनन् (the base) ; so हेननिकम् । 'योग—' i.e. instead of enunciating as 'वसन्तहेननाभ्याम्' the separate handling of the term is to the effect that हेनन् only may be carried down to the उत्तरायण 'सर्वेदाश्च तत्तयोपच' (4.3.22). ('योगकादिभ्यः—'explained before. This चिनि (इन्) supersedes इ and चश्च due by 'तेन प्रोक्तम्'. योगकिनः—The base is योगकिन् (योगिक+किन्). वाजसनेयिनः—break as वाजसनेयनप्रोक्तमधीवते. योगकीवा—योगिक+इ by 'उद्भाष्यः'. This is the classical form, hence चिनि does not take place.

नित— हेननादिति । 'इन्दसि ठञ्' (४।१।२) इत्यधिकृतं वर्तते । हेननिकमिति । 'तद्धितेष्वाभादे'रिति ठञ् चित्वादादिद्विभिः । ननु 'वसन्तहेननाभ्याम्' इत्येक एवाशु योगः साधु योगवयम् । साधवात् । उत्तरायणेन ठञ् विधाशब्दित्वाभ्याम् आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'सर्वेदाश्च तत्तयोपच' (४।३।२) इत्येवम् इत्यर्थः । तदा तत्र हेननात्वेन चतुर्विधः साधु तु वसन्त-आदि । 'योगकादिभ्यः—' (४।३।१०६) इति एतत् तद्धितप्रकरणे व्याख्यातम् । इह तु त्रसमासत्वात् चस्य मुनरूपव्यासः । 'काश्चपकौशिकाभ्याश्चिभिश्च चिनिः' (४।३।१०२) इत्यती चिनिरित्यनुवर्तते । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०२) इत्यतः प्रोक्तोऽर्थ इति सम्भवे । आधोरपवाद इति । 'तेन प्रोक्तम्' इत्यर्थे प्राप्तयोरिति भावः । योगकिन इति । योगकिन इति चित्वात्स्य प्रथमावहुवचनम् । इन्दोमात्रमधीवतेत्य-स्यवादः । तेन सीमे जीवकीवा इति उद्भाष्यः प्रत्ययेन विश्वगत एवेत्याह—इन्दसि किमिति ।

३४५३ । इत्यचसुन्दसि ॥ ४।३।१५० ॥

दी— विकारि मयट् स्वात् । शरमयं मर्दिः । यस्वपर्वमयी जुहुः ।

The affix मयट् in the sense of विकारि is employed after

३४५५ । अथ ह्यसि ॥ ४।४।१०६ ॥

दी— समेयो युवा ।

नित— उच्यते । समाशब्दात् उः साच्यन्ति ।

३४५६ । अथ ह्यसि ॥ ४।४।११० ॥

दी— समस्तत्वाद् भवार्थे यत् । मेध्याय च विदुःस्थाय च । यथाशब्दं शैषिकाशामणादीनां छादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तैऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां ह्यसि वैकल्पिकत्वात् । तद्वयथा । मुञ्जवान् नाम् पर्वतः । तत्र भवो भोजवतः । सौमस्येव मौञ्जवतस्य भवः । आचतुर्थसमासे ह्यसि अधिकारः ।

In vedic literature यत् after a locative base is used in the sense of तत्र भवः, or existing there. Thus मेध्याय and विदुःस्थाय etc. = विद्युत् + यत् etc. This यत् supersedes शैषिक च etc. and च etc. But as all injunctions with respect to vedic literature are optional these affixes (चण् etc.) also will take place as alternatives. As for example मौञ्जवतः—मुञ्जवान् (a mountain) + चण् here यत् was due by 'भव'—i.e. this rule. The term ह्यसि used herein extends as far as the end of this fourth chapter.

नित— अथे इति । अथे सप्तमस्योत्पत्त्यर्थम् । तदाह—सप्तमादिति । सप्तमत्वाद् विदुःस्थाय इति । यथाशब्दमिति । शैषः शक्तिपदिकेभ्योऽपवादः प्राप्तोऽर्थ एव ह्यसि तदपवादो यदिति । तैऽपि इति । आचतुर्थसमासे अथे ह्यसि इति । प्राप्तेऽण् । तत्र समाशब्दात्—सौमस्येति ।

३४५७ । पाथोनदीभ्यां चण् ॥ ४।४।१११ ॥

दी— तमु त्वा पाथो हृषा । चर्नो दधीत नाथो गिरो मे । पाथसि भवः पाथः । नयां भवो नाथः ।

The affix **वाच्** (व) is employed, in Vedic language after the bases **पायस्** (water) and **तदी** in the sense of **भव**. **पायस्**—**पायस्** + **वाच्** elision of **चस्** (ठि) of **पायस्**, due to **विलोप** of **वाच्**. **वनः** means once. **इवा**—[Indra].

नित—। **पायो** इति । **आभा** चतसत्याभा **कन्दसि** **वाचप्रत्ययः** **स्वाद्** **तदर्थे** । **विज्ञातृषीपः** । **पायसि** **भवः** **पायः**—**पायो** **जलम्** । 'कन्यसुदने पाय' इत्यमरः । 'पायोऽनारिचम्' इति काशिका ।

२४५८ । **वैशन्तस्मिन्मवद्व्यामवत्** ॥ ४।४।११२ ॥

दो—। **मवै** । **वैशन्तीभ्यः** **स्वाहा** । **हैमवतीभ्यः** **स्वाहा** ।

वच् after **वैशन्** (a 'small pond') and **हैमवत्** in the sense of 'भव' is employed in the Vedas. **वैशन्तीभ्यः**—dative with **स्वाहा** । **वैशन्ती**—**वैशन्** + **वच्** + **क्रीप्** the water of a 'वैशन्'. **हैमवत्** + **वच्** + **क्रीप्**—**वृषि** by 'तद्धिततन्त्रादिः' ।

नित—। **वैशन्तेति** । 'विशेत्तव' (छन्नादि) **विशन्वाचिन्** **जलमिति** **वैशन्** । **चतुर्जवाग्रयः** । 'वैशन्ः पश्यत्तं जलसुरः' इत्यमरः । तथाच **हैमवतस्य** **शब्दादण्** **स्वाद्** **भवार्थे** **कन्दसि** **विषये** । **वैशन्तीभ्य** इति । **वैशन्तं** **भवा** **आपः** **वैशन्तः** **ताम्बः** । **यत्** **हैमवतीभ्य** इति । **वच्** । 'विज्ज्ञानच्'— इति क्रीप् ।

२४५८ । **स्रोतसो विभाषा वाङ्ङो** ॥ ४।४।११३ ॥

दो—। **पक्षे** **यत्** । **वाङ्ङो** **स्वरे** **भेदः** । **स्रोतसि** **भवः**

स्रोतः । **स्रोतस्यः** ।

The affixes **वाङ्** and **वा** are optionally ordered to base **स्रोतस्** (water current) in the sense of **भव**. Thus **स्रोतः**—**स्रोतस्** + **वाङ्** or **वा** and **स्रोतस्यः**—**स्रोतस्** + **यत्**. In former case **ठिषोप** due to **विलोप**. The distinction bet. **वाङ्** and **वा** is only in respect of accent.

मित—। कीतस इति । कीतो वक्तव्यः । तस्मात् प्रातिपदिकात् षाट्
स्वक प्रत्ययौ होः भवार्थे क्न्दसि । ननु समीचीन प्रत्ययौ हि स्वाद को निवेद्येवाह
—स्वरे मेह इति । विष्वाण्डिलोपः । कीतस इति यत् ।

३४६० । सगर्भसयूयसनुताद् यन् ॥ ४१४।११४ ॥

दो—। अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूयः । यो नः
सनुत्त उत वा जिघ्रतुः । नुतिर्नुतम् । 'नप्तु'सक्ते भावे क्तः'
(२०८०) सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । 'समानस्य क्न्दसि—'
(१०१२) इति सः । ततो भवार्थे यन् यतोऽपवादः ।

यन् in the sense of ■ is affixed after सगर्भे, सयूय and सनुत
in the Vedas. सगर्भः—a younger brother. 'समानस्यौ' कर्मच—
कर्मधारयः, समान becoming च by 'समानस्य क्न्दसि'—(1012). Then
यन्. (जिघ्रतु=a foe). यन् supersedes यत् directed by 'भवे
क्न्दसि' (3466).

मित—। यन्मेति । निरतीति सभः । 'कर्मि'कृत्वां यन्' इत्यौचादिको भक्
प्रत्ययः । 'समानस्यौ' कर्मवेति कर्मधारयः । 'समानस्य क्न्दसि—'
(१०१२) इति समानस्य क्तप्रत्ययः । यतो भवत्याप्तिरिति युक्तं भङ्गः । औचादिक संज्ञप्रत्ययापेक्ष
रिप्यात्यते । विवहः मानवत् । एवं सनुत इति । सगर्भस्य सयूयस्य सनुतवेति
समाहारः । पञ्चमीकृत्यनम् । एवम् भवार्थे यन् सांख्यदसि । 'भवे'क्न्दसि'
(१४५६) इति यतोऽपवादः । अनुसखस्य सयूयस्य अनुसखा इत्यर्थः । यन् पर्यायविभक्त्युक्तं
सात्त्विकदिति विभागीयम् । जिघ्रतु इति इत्येरीचादिकः कृत्य प्रत्ययः । विवहः ।

३४६१ । सुखादुधम् ॥ ४१४।११५ ॥

दो—। भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आवः शर्म हवर्भ सुधरासु
इति वृहस्पतिः । सुधियस्त्रिभिः शास्त्रान्तरे । धमाकाशयश्चरित्तरेषु
सुधशब्दः इति वृत्तिः ।

मिति—ऽस्तुत्यासादिति । ... अथर्वे चरितम् । अस्तुत्यासीति अस्तुत्या । स्वादिः
तचोतिरह । अथो विभर्तौत्यत्र चरितम् । अस्तुत्यासीति अस्तुत्या । अस्तुत्यासीति
'अस्तुत्यासीति' (८०५) इति पूर्वनिपातस्यास्तुत्यासीति लिङ्गम् इति व्याख्याताः ।

२४६५ । अर्हिषि दत्तम् ॥ ४१४१२० ॥

टी—। 'आग्निताद् यत्' (१६२६) इत्येव । अर्हिष्ये
निधिषु प्रियेषु ।

यत् due by 'आग्निताद्'—(१६२६) is affixed to अर्हिष in the
sense of अर्हिष्य (or अर्हिष्य) दत्तम् (it has been offered unto him).
Note that the sense of ■ (अर्हिष्य) ceases hence. 'अर्हिष्ये'—
etc.—admirable gems being offered unto fire (अर्हिष्य).

मिति—। अर्हिषि इति । अर्हिष्य इत्येव दत्तार्थे यत् साचन्द्रिक-
तत्त्वम् इति निवृत्तम् । अर्हिष्य इत्येव कृतवृत्ताद्योरन्यत्रापि । अर्हिषि दत्तमिति
विग्रहे अर्हिष्यमिति ।

२४६६ । दूतस्य भागकर्मणो ॥ ४१४१२० ॥

टी—। भागोऽयम् । दूतम् ।

यत् is affixed after the word दूत (messenger) in the sense
of—it is his share (भाग) or action (कर्म) in the vedic literature.
Thus—दूतः the share or part of a messenger and दूतम् the
action of a messenger. Note that here यत् in the sense of
भाग was due by 'तस्मै' and यत् in the sense of कर्म only (and
not that of भाग also) by the Varttika 'दूतवर्णिताच्च' under 'अस्तुत्यासीति'
(११३९—५. ११३६).

मिति—। दूतस्मैति । दूतस्य भागः (भाग) कर्म (कर्म) विषये दूतवर्णित-
यत्प्रत्ययः साचन्द्रिक-विषये इत्यर्थः । दूतस्य भागः दूतः । दूतस्य कर्म दूतम् ।

लोक-संस्कारार्थे 'पक्षेक्षन्' इत्यपि श्रुते, कर्मार्थे 'दूतवचिग्राह' इति 'संज्ञायाः' (१५२—
५१२।१९८) इति द्रष्टव्यवार्तिकान्ध-ये प्राप्तं दृष्टवन् ।

२४६७ । रक्षोधातुर्मां दनमी ॥ ४।४।२२१ ॥

दी—। या ते भग्ने रक्षसां तनुः ।

यत् after the words रक्षन् (demon) and वातु (demon) is affixed in the Vedas in the sense of—it is the hitter or destroyer of it (हन्त्री). Thus रक्षसा तनुः—a body or image that keeps away demons. Similarly वातसा तनुः—वातु + तनु + टच्. Although एकविंशति might have been applied on रक्षसातनु by विंशतिप्रत्ययसूत्रम् so as to have 'रक्षसात्' yet for clearance sake it has been so enunciated.

[illegible]

४६८ । ऐवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्य ॥ ४।४। १२२ ॥

ही—। प्रशंसने यद् स्यात् । देवत्यादीनां प्रशंसनम् देवत्वम् ।

समन्वय । हविष्यम् ।

सु. In the sense of admiration or praise (प्रशंसा) is affixed to **रेवती** (a wealthy person) **जगती** (world) and **इच्छित** (suitable) for **दान** (the gift or offering) in vedic literature. Thus **रेवन्त** = praise of **रेवती**.

मिच्छन्ति । इत्येवेति । यदित्यनुवर्त्तमानं—यत् स्यादिति—प्रत्ययस्यार्थेनाह—
प्रत्येसने इति । प्रत्येसनं प्रत्ययम् । प्रपूर्वाद् संसर्गादुक्त्याद् वाक्यम् । रयिरस्यापि
इति रिचोः । रयिर्वाक्यम् । नञ्चम् । 'रयिर्वाक्यम्' इति संप्रसारणम् ।
'अनित्येति' लोप् । नचसार्थे एवे नु गौरादित्याद् लोपः । जननीति । जगच्छब्दात्
प्रत्ययस्य अनित्यात् लोप् । हविषेति । हविषे हिता हविष्या । जगत्वादिनाद् यत् ।
प्रत्येसारं आभी यत् । हविष्यामिति । हविष्यायाः प्रत्येसनमिति विग्रहः । अतएव
'हविष्यामन्' इति लोके प्रत्येसारत्वेन प्रसिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।

२४६८ । असुरस्य स्वम् ॥ ४।४।१२२ ॥

टी—। असुर्ये देवेभिर्धायि विग्रहम् ।

यत् in the Vedas is affixed to the term असुर (a demon)
in the sense of—it is his wealth (स्वम्)—'असुर्यम्' etc—Gods spent
over the world the riches of demons.

मिन्—। असुरस्तेति । स्वमिति धनवाचि । तत्त्वेद् धनमित्यर्थे असुरस्यत्वाद
यत् स्याच्छब्धिः । असुरस्य असुरः । यथा सुरप्रतिपक्षो असुरः । विरोधार्थे यत् ।

२४७० । मायायामन् ॥ ४।४।१२४ ॥

टी—। आसुरी माया ।

When *माया* or delusion, is implied i.e. in the sense of *fitas*
his deluding power, अन् takes place after the word असुर
(demon). आसुरी—असुर + अन् + लोप् by 'टिक्टावन्'—(440).

मिन्—। मायायामिति । मायतेऽनवेति माया । मायो यः (पौत्रादिकः) ।
अन्तर्गतमन्तर्गतमन्तर्गतमिति तदर्थः । अन्तर्गतं माया इत्यर्थे असुरस्यत्वाद्वा स्याच्छब्द-
लोपः । आसुरीति—अन् इति 'टिक्टावन्'—(४७०)—इति लोप् । लोके तु
सर्वत्रैवमात्रं बोध्यम् । 'मिन्विदुर्मासुरीः पुरोः' । इदं मायाकं एवेति विज्ञेयम् ।

[illegible]

२४७२ । अश्विमानस ॥ ४।४।२२६ ॥

दी—। आश्विनीरूपदधाति ।

अथ after the base अविमान् (अविन् + मतृप्) is employed in the sense as above. Thus अविमान् + अथ = अविन् + अथ + मतृप् slides by the previous rule = अविन् with इति । Then अथ slides by 'टिडडाअन्—(690) the reference being, here also, to bricks which are arranged with the utterance of a अथ containing the word अविन्—अथ + इति by the rule 'अथ इतिनौ'.

मितः— अक्षिनामिति । अक्षीष्ठास्तीत्यभिन् । ‘अत इमिदमी’ इति इति
 दम्बयः । अक्षिणोऽक्षिन् मन्वेदति स मन्वेदश्चामन् वल्लुयते । तादृशः मन्वेदश्च
 आक्षरेत् । ‘अप्रमत्ताक्षिणश्चाक्षिणश्चि यदार्थे’ अथ स्यात्—एत प्रवृत्तामिदं

सुपदान्तः, सम्भवेत् य भवति । अतदासांमिति निर्दिष्टम् । इत्याक्षेपा भवन्ति ।
 मर्त्यं कुम् इति कश्चिदादायम् पूर्वस्य चम् अक्षी यत् निर्दिष्टं व्याख्यातम् ।
 सप्तकायस्य मानकस्येव । आदिनीरिति । अविमानुपाधानोमन्त्र आसांमिष्टकामा-
 मिति अविमान् चम् इति स्थिते मतीर्षुकि 'इन्वचनपथे' (१२४१) इति इन्वा-
 यन्तीमावात्—अदिन् + चम् इति जाते इत्यादि इहो 'टिड्ढाचम्' (३३०)
 इति लीप । शस्त्रमन्त्रे—आदिनीरिति । उपदधातीत्यस्य कर्मणि प्रतीया ।

३४७१ । वयस्यासु मूर्धनो मतुप् । ४।४।१२७ ।

द्वौ—'तद्वानासाम्' (३४७१) इति सूत्रं सर्वमतुयतेति ।
 अतीरितिसप्तमसद्वर्तः पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुवन्तो यो मूर्ध-
 न्यस्तस्य मतुप् स्वात् प्रथमस्य मतीर्षुक् च वयःशब्दव्यञ्जो-
 पाधेयास्त्रिष्टकासु । यस्मिन् मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तस्तीनोपाधेयासु-
 मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ।

The rule 'तद्वानासाम्'—(3671) follows here in full and the
 and the term 'मती' therein has to be brought down here and
 to be understood as taking the fifth case—ending. The
 rule now, therefore, means—

मनुप् is affixed to the मन्त्र (ending in मतुप्) base मूर्धन
 and the first मतुप् e.g. मतुप् which was originally after मूर्धन dis-
 appears provided the derivative has reference to such मन्त्र
 as bricks as are to be arranged with the utterance of the मन्त्र
 (or charm) which contains the term मनुप्. It is important
 in this connection to note that the मन्त्र must contain not only
 मनुप् but also मन्त्र for otherwise मतुप् cannot take effect as
 the previous rule मन्त्रम्—(3471) does not apply. It is for this

अथ Bhattoji next says—यस्मिन् मन्त्रे etc. The practical application, however, is this—सूर्यवतीः उपधासि—holds up a pack of such bricks as deserve arrangement with the utterance of a मन्त्र which contains both the words सूर्यन् and वयस् (वयसाङ्ग in the rule is adj to 'इटकाङ्ग' understood; and सूर्यन् is elliptical for सूर्यवतीः). Hence the meaning, in short is—“मनुष्य सूर्यन् takes मनुष् if the 'वयसा इटकाङ्ग' are referred to by the derivation” सूर्यवतीः = सूर्यव्यान् मनुष् = सूर्यन् मनुष् first मनुष् slides = सूर्यन् वत् by सादुपधायाय (1898) = सूर्यवत् (सूर्यव्यान् etc.) Then add क्रीप् by उगित् = सूर्यवतीः।

मित—। वयस्यसिद्धिः। वयःशब्दो यस्मिन् मन्त्रेऽस्ति मन्त्रोक्तवयस्यान्। वयसाङ्ग उपधाया मन्त्र आसामिष्टकानामिति वयसा इटकाः। 'तन्नाम्—' (१४०१) इति मत्तोरुक्ति वत्। ततो वयसाङ्ग इटकाङ्ग अभिवेद्यात् प्रथमासमर्थाद् मनुष्यसूर्यवत्यान् आसामिति वयसाङ्ग मनुष् स्यात्। यत् प्रथमानिदिष्टम्, उपधाया मन्त्रेण च भवति। यत्तदासामिति निर्दिष्टम् इटकावेणा भवति इति स्वार्थः। सरकार्येषु—यथा 'तन्नाम्—' (१४०१) इति पूर्व प्रोक्तत्वा कदापि यत् काले मनुष्यमादाय बोधः। आकार्य इति मनुष्य इत्यर्थः। सत मतिरिति मन्त्रोक्तवयस्यम्। तद् व्याचष्टे—मनुष्यो यो सूर्यवत् इत्यदि। प्रथमस मतीरिति। सूर्यवत्याद् ही मनुषी। सूर्यन् + मनुष्—सूर्यवत्। ततो सूर्यवत् + मनुष् एतेन सूत्रेण। अनयोः परस्मिन् आसङ्गमार्गे पूर्वस्य क्रीप् इत्यभिप्रायः। वयःशब्दादिति। वयःशब्दवता मन्त्रेण वेदिकोपाधानं विधीयते इति सरकार्यः। मन्त्रेण च वयःशब्दमन्त्रवता मन्त्रेण इटकोपाधानमिच्छते मनुषः सूर्य-शब्दवतापि—तत्र सूर्यशब्दवतापि मन्त्रोक्तवयसाङ्ग—यस्मिन् मन्त्रे मूचेवयःशब्दो क इति। तेनेति। तादृशेन मन्त्रोक्तवयसाङ्ग। सूर्यव्यान् वयसाङ्ग च यो मन्त्रोक्तेति यावत्। मन्त्रस्य यथा—'सूर्या वयः' प्रथमसिद्धिः। अत्रि—सूर्यवती उपधासिद्धिः। तदाहरणमितिभिप्रायः। सूर्यव्यान् वयसाङ्ग इति मन्त्रेण सूर्यवत् क्रीप्—पूर्व सूर्यन्

नेतेनानीयं सूत्रं विधाय व्याख्यासम् यदि मनोरमायां कृतम् । तद यथासंख्यं सूत्र-
मप्युपनिषद्भूमिनि बभूवत्सम् ।

३४७८ । पूर्वैः कृतमिजवी च ॥ ४।४।१३३ ॥

दी—। गन्धोरेभिः पविभिः पूर्वैरेभिः । ये ते पन्थाः
सधितः पूर्व्यास्तः ।

निपात—। 'अ' and 'व' (अस् well as वस्) are affixed to पूर्व ending in instru-
mental plural in the sense of कृतम्—done (by the old). Thus
पूर्वैरेभिः and पूर्वैरेभिः (also पूर्वैरेभिः with स्)—पूर्व्यास्तः is due to चङ् in Vedic
literature by 'चाङ्कसेरसुक्' in the plural number.

वित्त—। पूर्वैरिति । कृतमित्यर्थे निदेशः । हतौयाचद्वयवचनात् पूर्व्याभ्याम्
"कृतम्" इत्यर्थे इति इति च इति । चात् स्ः । पूर्वैरेभिः इति । पूर्वैः कृत
इति इति । तैः बहुलं कन्दसोति, भिष पेसप्रायः, ऐकारखेकारः इत्यादि । एवं
पूर्व्यास्तः । पूर्वैरेभिः इति घटप्रत्ययान्तं प्रत्ययः । तस्य वङ्कप्रत्ययान्तस्य कन्दसि 'चाङ्क-
सेरसुक्' इत्यात्मन् । सपूर्वीषः ।

३४७९ । चङिः संस्कृतम् ॥ ४।४।१३४ ॥

दी—। यस्वेदमप्यं चङिः ।

यत् after चङ् ending in instrumental plural (चङिः) is affixed
in the sense of 'reformed' by (or purified with it). Thus
चप्यम् चङिः—the offering (चङिः) purified with water.

वित्त—। चङिरिति । हतौयाचद्वयवचनात् अप्यभ्याम् "संस्कृतम्" इत्यर्थे
यत् चाङ्कसेरसुक् । चप्यं इति । चङिरिति यत् चिचिद यच्चिद्वयम् ।

३४८० । सङ्कस्य च संमितौ चः ॥ ४।४।१३५ ॥

दी—। सङ्कस्य च संमितौ चः । सङ्कस्य च संमितौ चः ।

वित्त—। सङ्कस्य च संमितौ चः । सङ्कस्य च संमितौ चः ।

च after सहस्र is attached in the sense of likeness or similarity (तुल्यार्थे). Thus सहस्रविधासः—सहस्र + च—(इव)—

मित— सहस्रेष्विति । तृतीयान्नक्षत्रवशात् सहस्रशब्दात् समितोऽपि विषयः स्याच्छब्दसि । संसितिः सादृश्यमित्याह—सहस्रेष्व तुल्यमित्यर्थः । यत् सम समितोऽपि विषयः पादो दृश्यते । [स्य नियार्थत्वात् प्रत्ययान्तम्] । सहस्रविधास इति । सहस्रविध इत्येव प्रातिपदिकम् । अमुनागमः प्राग्वत् ।

३४८२ । सतौ च ॥ ४१४१३३ ॥

दो— सहस्रशब्दात् मत्वर्थे च स्यात् । सहस्रमस्यान्तीति सहस्रियः ।

In the sense of सहस्र—च takes place after सहस्र. सहस्रशब्दात् मत्वर्थे च स्यात् । सहस्रमस्यान्तीति सहस्रियः । सतौ च । अहम् । तत्र सहस्रशब्दात् विनीवी (३८३४) इति सहस्रो इति च लोके ।

३४८३ । सोममर्चति यः ॥ ४१४१३४ ॥

दो— सोमो ब्राह्मणः । यन्नाह इत्यर्थः ।

च is affixed after सोम ending in accusative singular in the sense of—he deserves it. Thus सोम—deserving सोम or the soma sacrifice.

मित— सोममिति । सोमशब्दात् तदर्थतीत्यर्थे यत् सोमच्छब्दसि । सोमसकृदाख्योवाचः ।

३४८४ । मये च ॥ ४१४१३८ ॥

दो— सोमशब्दात् यः स्वाभ्युदयः । सोम मय । सोम मयमित्यर्थः ।

॥ इति ॥ तवेति । तस्यैव इति । स्वयम्भोव प्रत्ययः । अत्रविनाशकान-
प्रकृता इति । तवानन्तरं पञ्चमी । संसर्गविशेषः । विनाशकप्रत्ययः । वडो । प्रकृत्या
पञ्चमी ।

३४८५ । मधोः ॥ ४१४१३८ ॥

दी— । मधुशब्दाभ्ययङ्येत् स्वात् । मधव्यः । मधमय
इत्यर्थः ।

यत् after the word मधु comes in the sense of मयट् ।

३४८६ । वसोः समूहं च ॥ ४१४१३९ ॥

दी— । चाभ्ययङ्ये यत् । वसव्यः । 'वसरसमूहं इन्द्रस्य
उपसंख्यानम्' (वातिक) । इन्द्रः शब्दोद्धारसमूहं वर्तमानात्
स्वार्थं यदित्यर्थः । * चात्रावर्षेति चतुरशरं 'मस्तु औष' इति
चतुरशरं 'यजे'ति द्वाचरं 'ये यजामहे' इति पञ्चाशरम्
द्वाचरो यषट्कार एव ।

यत् after मधु is attached both in the sense of मयट् and in that
of मयुह (or plural sense). Thus वसव्यः (derivation as before)
—meaning वसनय or वरुण (riches). 'वसरसमूहः' (Varttika)
—i.e., यत् after the word इन्द्रस् which conveys the sense of
'all alphabets' is appointed in its own sense (इन्द्रस् एव इत्यर्थः).
Thus चात्राव्य (or चात्रव्य as वासुदेवगोस्वामी reads) etc. :
+ १ = ११ alphabets in all.

[* वसुदेवगोस्वामी पुनः । वासुदेवगोस्वामी तु चात्रव्य इति प्रदर्शते ।
तथा यजेति द्वाचरं च यजामहे इत्यर्थः । स्वार्थविशेषः । अतः । अथयत्
चजातम्] ।

३४८८ शिवशमरिष्टकर ॥ अ० १२४९ ॥

दो— करोतीति करः । पपायश्च । शिव करोतीति
शिवताति । याभिः यन्तातो भवथी ददायुजे । चवो
अष्टितातये ।

In विद्यमानरिद्ध there is कर्त्तृ by 'उभयपक्षौ कर्मणि' = करि is derived as कृ + च्च् by 'अन्विषति पञ्चादिभ्यो लुबिच्च'; the form being विद्यमानरिद्धं करोति = विद्यमानरिद्धं करः. Thus the rule means the affix तत्तिष्ठ is employed after the words विद् वृत् meaning well-being and परिद्ध (meaning good or evil) in the sense of तत् करोति—he does that. विद्यताति—a doer of good. यस्याती (dual of यस्याति) the doers of well being; ददायते—dative of ददायान्—a giver. परिद्धतायते—to the doer of good or evil.

[illegible]

२४२ ज्ञानि य न ३।५।१८६

दी- श्रितादिभ्यो भवि ततिः स्वाकृन्दसि । शिवस्य
भावः शिवतस्ततिः । अन्तस्ततिः । अस्तित्वस्ततिः । अस्तित्वस्ततिः । अस्तित्वस्ततिः ।

तानि after शिव, एव and चरित is employed in the sense of *भावना* also in the vedic literature. Thus शिवताति; etc., in the sense of शिवता or the state of doer of good etc.

Here ends the fourth Chapter.

नित्—। भावे चैतिः तानि चतुर्वर्तते । शिवश्मरिचस्वै वि च । तदोच—
शिवश्मरिच इत्यादि । शिवता (मङ्गलमयता) यता (युष्मानुयता) चरितता
(मङ्गलानुयतापरता) इति ऋषिभाष्यः ॥ इति नितभाषिणा चतुर्विंशत्याः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

३४८१। सप्तमोऽलङ्कारः ॥ ५।१।११ ॥

दी—। 'तदस्य परिमाणम्' (१७२३) इति 'वर्गे' इति च ।
सप्त सामानि असृजत् । सप्तवर्गानित्यर्थः * । 'गन्धतोर्नि-
लङ्कारः तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः' (वार्तिक)—पञ्चदश-
नोऽर्द्धमासाः । विंशति मासाः । 'विंशतेवेति वाच्यम्' (वार्तिक) ।
विंशिनोऽङ्गिरसः । 'युष्मदस्यदोः साहस्ये यत्तुवाच्यः'
(वार्तिक) । त्वावतः पुरुवसी । न त्वावी चन्यः । यजं
विग्रस्य भावतः ।

[* एतत्तत्त्वमिदानीमर्थेन दृश्यते । अथैककटपपरत्वादयं पाठस्तु सीदत्यर्थः] ।

In Vedic literature the affix चञ् is attached after the word सप्तम् in the sense of 'तदस्य परिमाणम्' (1723)—this is its measure—provided the derivative thus formed, denotes the sense of

group. Thus 'सप्त साप्तानि—' where सप्त is the sense of सप्त
 सप्त + चत्वारि—the वि portion (चत् of सप्त) eliding by 'वृद्धिते' and
 ह्रि of the beginning vowel (आद्यच्) by 'वृद्धितेवचानादिः' (1075).
 'सप्तसप्तानिः—' (Varttika). It has to be said that in Vedic
 literature the affix डिनि (चत्) is attached after bases (संज्ञाशब्द)
 ending in चत् and सत् (as पञ्चदशच्, विंशच् etc.) in the sense of 'तदस्य
 परिमाणम्'. Thus पञ्चदशनिः—(पञ्चदशच् + डिनि—टिक्लोप) in the sense
 of पञ्चदश चत्वारि परिमाणमेवम्—fifteen days form this measure—etc.
 'विंशतिः—'. This is the second Varttika here—विंशति also takes
 डिनि = विंशतिः—(विंशति + डिनि—ति elides by 'तिर्विद्यतिर्हि' and then
 'च' of विंश is dropped by 'यत्नेतिच' (311)—The Angirases or the
 descendants of the Sage Angiras are twenty गौतम in
 number. 'युष्मदस्यदोः—' this is the third and last Varttika here.
 It has to be said that the affix इदृच् (चत्) takes place after युष्मद्
 and सौमद् in the sense of similarity. Thus—जामान्, सामान् etc.—
 'like you' (जम् चत्) and like me (सम् चत्)—युष्मद् + चत् = युष्मद् +
 चत्—युष्म and चत् being replaced by ज् and स् by 'प्रत्ययोरपरस्परवीच'
 (1373) whereupon 'सप्रत्ययस्य' operates—we have लङ् + चत् and
 मङ् + चत् = लाम्चत् and साम्चत् by 'आ सप्रत्ययः' (430).

मिह—। सप्तने द्विचि । 'तदस्य परिमाणम्' (१११२२) इत्यधिकृतं वदते ।
 'सप्तसप्तानि वगे वा' (१११२३) इत्यसौ वगे शब्दे स्तानुवर्तते । तदाह—तदस्यमादि ।
 तदस्य परिमाणमित्यर्थे इन्दसि सप्तन् शब्दादच् प्रत्ययः स्याद । योऽस्य इत्यस्यमादि
 प्रत्ययस्य । सप्तसप्तानि । सप्त द्वीकत्वात् । सप्तानि इत्येकस्य । सप्तसप्तानि
 सप्तसप्तानि । सप्तसप्तानि परिमितम् पञ्चान् । सप्तसप्तानि । सप्त परिमाण-
 विधिते । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि ।
 (१०७५) सप्तसप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि । सप्तानि ।

यक्षीः विः' इति शंसः मि । तस्य 'अनुपपन्नस्य' इति गुणान्वयः । 'अनुपपत्तिर्हि वि—'
इति वार्तिकमिदम् । 'अनु' इत्यन्तात् अतइत्यन्ताच्च प्रातिपदिकान् ऋन्दिशि
विषये किमिष्यत्यर्थः स्वात्तदस्य परिभाषामित्यर्थे इति वक्ष्यामि त्यर्थः । पञ्चदशिन इति ।
पञ्चदश अङ्गानि परिभाषयेदामिति विग्रहः । पञ्चदशन् + किमि इति स्थिते
प्राप् भट्टिषोपे पञ्चदशिन् इति प्रातिपदिकम् । ये पञ्चदशमिदिनैर्यज्ञं समापयन्ति
तेषामिदं संज्ञा । एवं विंशिन इत्यस्य 'अकृदिते' इत्यनेन न ठिङीपञ्चमवः
विंशदित्यत्र तदप्रसङ्गे । प्रथमस्य कित्कारणमिति विज्ञेयम् । 'विंशतेयेति—'
इति वार्तिकम् । 'अन्दिशि तदस्य परिभाषामित्यर्थे' किमिति शंसः । विंशिन
इति । वंशतिः (शीतानि) परिभाषयेदामिति विग्रहे विंशति किमि इति स्थिति
'तिर्बिंशतेर्बिंति' (८५४) इति तिङीये 'यत्तेति च' (१११) इति विंशदस्य
अकारलोपे च इन् इत्यस्य योगे विंशिन् इति प्रातिपदिकम् । अङ्गिरस इति ।
अङ्गिरस अथास्ये मायार्गेगीतस इत्यादि प्रवरभिन्नानि विंशतिरमात्रवीतानि एवामित्यर्थे
इति अन्दिशुभेच्छरः । 'अनुपपत्त्यदोः—' इति इदमत्र समीपवार्तिकम् ।
साहस्ये (औपत्ये) याच्ये अनुपपत्त्यात् अन्दिशस्य च अनुप् स्वादिति यत्तत्तमित्यर्थः ।
अनिचः चकमिच इति विग्रहे अनुपपत्त्यदोः अनुप् अन्दिश अनुप् इति स्थिते 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'
(११३२) इति लपर्थान्तस्य "ल" "न" इत्यादिभेदे 'चा सव्येनाचः' शब्दाकारः । त्वाचतः
स्तत्पदस्य स्वेत्यर्थः । त्वाचा अन्दिश इत्यत्र 'दीर्घादिति—' (१०११) इति इत्वे 'अतोऽति
नित्यम्' (१६१९) इति अनुनासिकः ।

२४८२ । छन्दसि च ॥ ५।१।६७ ॥

श्री-१) प्रातिष्ठादिकमात्रासदृशेति यत् । सादृश्यं
विदयाम् ।

यत् (from 'दद्याद्विभोयत्'—5.1.66) is attached after any word in the Vedas in the sense of 'deserves it'. सादयन्—deserves a house. (सुदय + यत्—दीर्घ by 'अभेदात्पि इमने'—3.5.37) विदयन्—deserves a sacrifice—विदय + यत्—

मित—। इन्द्रसौति । 'तद्वादिभ्योवत्' (३।१।६६) इति चतैति । 'तद्वैति' (३।१।६९) इति च तद्वाह—प्रातिपदिकानादित्यादि । तद्वत्त्वमिति । सदर्शं यद्वत् । तद्वैतीति विशेषः । 'यत्नेयामपि तद्वत्' (३।१।७०) इत्युपधाद्यैर्भः । एवं विद्वदो यत्नः । तमर्हतीति विद्वद् विद्वत्त्वम् । तत्तेति चेत्यन्तात्त्वोपः ।

३४८३ । वत्सरात्ताच्छुद्धन्दसि ॥ ५।१।८१ ॥

दी—। निर्वृत्तादिभ्यश्च । इवत्सरीयः ।

In Vedic literature, bases ending in वत्सर take व (ईव) in the sense of ('तेन निर्वृत्तम्') or it is complete by that. Thus इवत्सरीय—इवत्सर + व—a time indicated or completed by इवत्सर—which means an era of five years (पञ्चवर्षीय युग) ; similarly इवत्सरीय, परिवत्सरीय and संवत्सरीय as these three इवत्सर etc., are synonyms of इवत्सर ।

मित—। वत्सरान्तादिति । 'तेन निर्वृत्तम्' (५।१।७६) इति चतैति । तेन जेवं पूर्ववत्ताह—निर्वृत्तादिभ्यश्च इति । इन्द्रसि निर्वृते वत्सरान्तात् प्रातिपदिकानात् तद्वत्त्वम् । तद्वैति जेवं । इवत्सरीय इति । इवत्सरीय निर्वृत्त इति विशेषः वः । तस्य इत्यादिभः । एवम् । इवत्सरीय इत्यादि । इवत्सरीयान्तात्पर्यवत्सरीय-परिवत्सरीयान्ताः पञ्चवर्षपरिमितयुगस्य प्रत्येकं संवत् इति व्याख्यातारः ।

३४८४ । संपरिपूर्वात् च व ॥ ५।१।८२ ॥

दी—। चाच्छुद्धः । संवत्सरीयः, संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः, परिवत्सरीयः ।

व (ईव) as well as व (ईव) takes place in the above sense after the bases ending in वत्सर being preceded by सम् and परि ।

मित—। संपरिपूर्वादिति । सम्पूर्वात् संपरिपूर्वात् वत्सरात् ताच्छुद्धन्दसि । प्रातिपदिकानात् तद्वत्त्वम् । तद्वैति जेवं । इवत्सरीय इति । इवत्सरीय निर्वृत्त इति विशेषः वः । तस्य इत्यादिभः । एवम् । इवत्सरीय इत्यादि । इवत्सरीयान्तात्पर्यवत्सरीय-परिवत्सरीयान्ताः पञ्चवर्षपरिमितयुगस्य प्रत्येकं संवत् इति व्याख्यातारः ।

१४८५ । अन्दसि चत् ॥ ५।१।१०६ ॥

दी—। अतुयन्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भागः चत्विधः ।

चत् (affix) in अन्दस् is appointed after the word अतु in the sense of 'तदस्य प्राप्तम्'—time has come to it. Thus चत्विधः— a share that has reached its proper time, अतु + चत् (चत्) —here भक्त of अतु being barred by 'सिति च' (1252) which thus makes the base (अतु) a चत् and consequently 'चोर्ध्व' (847) does not apply and we have चत् by 'चोर्ध्व' (47).

नित—। अन्दसोति । 'अतोरचत्' (५।१।१०५) इत्यतः अतोरित्यनुवर्तते । 'समयस्य दस्य प्राप्तम्' (५।१।१०४) इति सर्वमपि । अथ पूर्यसाह = अतु यन्दादिति । अतीर्थस्य स्वाच्छन्दसि तदस्य प्राप्त समय इत्यर्थे इत्यर्थः । भागः चत्विध इति = अतुप्राप्तो भाग इत्यर्थः । अतुः प्राप्तीदस्य इति विग्रहे अतु + चत् (चत्) इति स्थिते चत् । चित्वात् (चित्करचस्य इदमेव प्रयोजनम्) 'सितिच' (१२५२) इति पदत्वाद् भक्तस्य निष्ठतेः 'चोर्ध्व' (८४७) इति गुणोऽपि निष्ठतः । ततश्च 'चोर्ध्व' (४७) इति चत् ।

१४८६ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ५।१।११८ ॥

दी—। धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात् स्वार्थे वतिः स्वात् । यदुद्गतो निवतः । उद्गमताभिर्गतादित्यर्थः ।

An उपसर्ग which stands for such a साधन or verbal procedure as is marked or impregnated with the sense of a root, takes the affix वति in its own sense. Thus चत् and चित् ; Cp.—the instance 'यदुद्गतः'—उत् + वति and नि + वति etc । इकार in the affix is for pronunciation. Here उपसर्गस्य उद् and नि signify उद्गत and निवत respectively as in उद्गते निष्कोशश्च etc., where उद् stands for उद्गत and नि for निवत. So also is the case here and उद्

and नि thus stand for उद् + न् + क् and नि + न् + क् (धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानः)।

मिह—। उपसर्गादिति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः' (५।२।१५) इत्यतो नतिरित्यनुवर्तते । तेन 'कन्दसि विषये उपसर्गाद् नतिः स्यात् च चेत् चलकपदं व्याचष्टे'—धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तते इति । इह धात्वर्थ इत्यत्र धातुगण्यो चलकक्रियायां साधनिकः । सा क्रिया चर्षः प्रयोजनं यस्य तद् धात्वर्थम् । धात्वर्थं च साधनमेव । अतएवोक्तं धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानादिति । उपसर्गादिति शेषः । उपसर्गात्कारणं वङ्गधेयोक्तव्यः । तथा चोक्तम्—'उपसर्गेन धात्वर्थो वलादन्वितौ यते । प्रहाराकारसंहारविहारपरिहारवत्' इति । तत्र क्रियायास्तनुवर्तमानायां सत्याम् एते तानुवर्तार्थं वर्तयन्ति । यत्र पुनः कापि क्रिया नैव भूयते तत्र ते उपसर्गाः क्रिया-विशिष्टं साधनमेवाहुः । यथा 'उत्प्लुतम् (भगवान्—' इति भाष्यम्) । निष्क्रीयान्मिरिषादौ । ततश्चेतद्विज्ञातं यद् 'यत् क्रिया कापि विद्यते तत्रैव यथा उपसर्गमात्राद् नतिः स्यादित्येवमर्थं सूत्रम्' इति । 'धात्वर्थं' पदस्यैव नैवनिर्धार्येद्योतने यत्किरिति प्रतिपत्तयम् इत्याकां तावत् । उक्तो निबन्ध इति । पञ्चम्यामुदाहरणमिति शेषम् । अतएवाह—उदमवात् निर्गतादित्यर्थः । उक्तं, निबन्ध इत्येव नतिप्रत्ययान्ते पदम् । उक्तान् निबन्ध वाक्यं दीप्त इत्यादिविशेषापवादभ्यारिच प्रयोगः ।

३४८७ । षट् च कन्दसि ॥ ५।२।१० ॥

द्वौ—। नाम्नादसंख्यादेः परस्य षट्स्यट् स्यात् षट् च । पञ्चमम्—पञ्चमम् । 'कन्दसि परिपन्थिपरिपरिचौ पर्यवस्थातरि' (१८८८) । पर्यवस्थाता यतः । अपत्यं परिपन्थिनम् । सा त्वा पत्थिरिणौ विद्वन् ।

The (पूर्वार्थक) affix षट् is replaced or followed in the Vedas by षट् as well as षट्, when coming after a base ending in a संज्ञा-ह्रस्व or the same शब्द having no numerical word at the outset. Thus पञ्चम + षट् = पञ्च + षट् or पञ्चम + षट् । द्वौ पञ्चम + षट् =

उट्—एवोदयः—here एवो preceding दयम् a nasal base, उट् is not replaced by वट् or मट्. ट् for attaching क्रीम् in feminine—पञ्चमी ।
'छन्दसि—' In vedic literature, the words परिपन्थिन् and परिपन्थि are irregularly formed with इनि in the sense of an opponent (पर्यवस्थाता). It is important to note in this connection that the term परिपन्थिन् though copiously used in classical language is really vedic.

मिव—। षट् चेति । 'मान्नादसंस्कारादिमट्' (५।२।४८) इत्यथवक्षितं पूर्वं सूत्रम् । 'तस्य पूरके उट्' (५।२।४८) इति च तत्पूर्वकर्तृ । तदाह—मान्नाद-संस्कारादेरित्यादि । एवञ्च पञ्चममिति । पञ्चानां पूरकमिति विवक्षे पञ्चम् अन्दाद उटि कृते षट्मठौ । असंस्कारादेः किम् ? एकादशः । अत्र 'तस्य पूरके—' इति उट् । न तु तस्य षट्मठौ । 'छन्दसि—' इति । छन्दो विषयतादेतत् 'सुत' यद्यपि पूर्वव (तद्धितप्रकरणे) उक्तं तथापि अत्र सपर्यवस्थम् । छन्दसि विषये परिपन्थिन् परिपन्थि इत्येतौ अन्दा इन्प्रत्ययानौ निपात्येते इति तदर्थः । पर्यवस्थाता भवति । पतिपञ्च इत्यर्थः । एतेन 'कोके परिपन्थिवन्दो वदन् प्रयुक्तोऽपि न ग्राह्य' इति व्याख्यातम् ।

४४८८ । बहुलं छन्दसि ॥ ५।१।१२२ ॥

दी—। मत्वर्थे विनिः स्वात् । अग्निस्ते ओजस्वी । 'छन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलादयोभयरुजाह्वयानां दीर्घवेति वक्तव्यम्' (वार्तिक)—इति दीर्घः । मंहिष्टमुभयाविनम् । शुनमष्टाव्यचरत् । 'छन्दसौविनिपौ च वक्तव्यौ' (वार्तिक) । ई—। रथीरमूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमौमहे ।

विनि in the sense of सतृप् is variously used in vedic literature. Thus अग्निले etc. 'छन्दोविन्प्रकरणे—' (Varttika). It has to be noted that under the section of विन् (विनि) pertaining to the vedic

language, the final vowel and the bases चट्ठा, मेकला, इय, उभय इत्यादि and इदय are lengthened also when they take विनि by the rule चट्ठसं कन्दसि । Thus चट्ठाञ्चरन्—चट्ठावो + चरन्—चट्ठा (= चट् + ट्ठच् चरन्) + विनि = चट्ठाविन्—having teeth. Similarly मेकलावो, इयावो etc. The instance 'चट्ठिसे—' found in Balamano-rana, seems to be wrongly inserted into the text. 'कन्दसी—' etc (Varttika 2nd.)—Break up = कन्दसि + ईवनिदी. (It has to be said that) in कन्दस् ई and वनिप् (affixes) are attached to bases in the sense of मनुप्. Thus रवीः—one having a car or chariot रच् ई—च. (final) of रच् eliding by 'यक्षेति' (311). मघवा (मघवन्—the base) = मघ (wealth) + वनिप्. Decline as मघवा मघवावी मघवान् । मघवानम् मघवावी मघोः etc. In classical language, however, we have मघवन् also declined as मघवान् मघवनी मघवन्तः । मघवन्तम् मघवनी मघवतः etc., ईमहे—we pray (for riches). सुसङ्गतीः (सुसङ्गत् ई) = highly accomplished.

[* 'चट्ठिसे—' इयं तत्त्वबोधिनीयम् नोपलभ्यते ।]

नित— चट्ठसिति । 'तदस्यासाञ्जिविति मनुप्' (५।२।८३) इत्यती मनुवर्गेऽधिक्रियते । 'चट्ठाञ्चरीपाञ्जलीविनिः' (५।३।१९१) इत्यती विनिरिति चातुर्वर्ती । तदाह—अन्त्ये, विनिरिति । मन्त्रं विन् इति विचार्यते । 'कन्दोविन् प्रकरणे—' इति वार्तिकमिदम् । कन्दसि चिवये यो विन् (विनि) इत्ययः प्रकृतः (तामिन् विनिप्रत्यये परतः) चट्ठा, मेकला, इय, उभय, चवा, इदय इत्येषां यन्त्या-नामन्त्येषां येषां आस्तिपि आन्त्यमित्यर्थः । इति दीर्घ इति । एतेन उभयाविनम् इत्यर्थः पर्यवर्तते (दीर्घितम्) चट्ठाञ्चरन्मिव मनुवर्गीत्यर्थः इति चट्ठिसे । चट्ठाञ्चरन् मन्त्रिणमिवास्ति । चट्ठाञ्चरन्वति = चट्ठावो + चरन् इतिच्छेदः । चट्ठावोयन् मन्त्रिणमित्यर्थः । तद्वन्तः इत्येव चट्ठा इन्द्रापर्यायः । चरन् इह । उभयाविनम् इति । उभय (उभयस्य विनिप्रत्ययः) चवा इत्यती चवन्वति । चवन् इत्येव विनि-

प्रत्यये षोडशेऽपि दीर्घः । एवं षेष्ठलाघोः । तन्माषोः । इदमाषोः । षोडशे तु षेष्ठलाघान् ।
 षेष्ठलाघान् । इदमाषान् इति मनुषि षोडशम् । षेष्ठलाघोति षोडशमिति । षेष्ठलाघोति
 ईदमपि इति षोडशः । मनुष्ये प्रातिपदिकान् ईदमपि च प्रत्ययी वा इत्यर्थः । तद्वोरिति ।
 तद्वोरिति विग्रहे 'यस्तेति च' (११२) इत्यकारलोपः । एवं सुमन्त्रोति । सु
 मन्त्र, मन्त्रान् सुमन्त्रान् 'सुः पुत्रायामि'ति ततः समासः । ततः सुमन्त्रान् चकारात्
 इति ईः । ईदमपि वयं याचामहे इत्यर्थः—यममिति येषः । यमपि भवन् इति मेदे ।
 मनुषि मधुवत् इति लोके ।

१४८८ । तयोर्दीर्घौ च कन्दसि ॥ ५।३।२० ॥

दो—। इदमदोर्यथासंस्थं स्तः । इदा हि व
 उपसृतिम् । तर्हि ।

दा and हिं are respectively affixed to इदम् and तद् in the
 Vedas. Thus इदा—इदम् + दा and इदम् is changed into इद by 'इदम्
 इद' (1949). इदा = Now. तर्हि = then. तद् + हिं ।

नित—। तद्वोरिति । 'इदमोर्दीर्घ' (५।३।१८) 'तदोर्दीर्घ' (५।३।१८) इति
 पूर्वसूत्रे । तेनात्र तच्छब्देन इदमदोः परात्मर्थाः । तदाह—इदमदोरिति । इदमो
 दा, तदोर्दीर्घ इत्यर्थः । 'इदम इदम्' (१८४८) इति दाप्रत्यये परि श्लाघितः ।

१४९० । या हेतो च कन्दसि ॥ ५।३।२१ ॥

दो—। किमस्या स्वाहेतो प्रकारे च । कया धामं वृक्षसि ।
 कया दाशेम ।

या (affix) is attached to किम् in the Vedas in the senses
 of cause or manner. 'कया—' etc What is reason for your
 going about the village. किम् या, किम् is replaced by च by
 'किम् चः'. कया दाशेम how should we give? इदम् दाचि मूदिः ।

नित—। या हेतोऽपि । 'प्रकारवचने या' (५।३।२१) इत्यतः प्रत्ययवचने
 इति । 'किमय' (५।३।२५) इत्यतः किम् इति चाप्युपेतम् । तदाह—किमस्या

आदिभ्यश्च । कदा वानमिति । अथ द्वौ वा । अथनियर्थः । कदा इमेति ।
 अथान्वारे प्रत्ययः । अथ प्रकारिभ्यश्चात् अर्थः । दास्यन् इति भौवादिकानिम् ।
 'किञ्च' 'का' इति चिन्ति प्रत्ययः परतः कादेशः । दास्यन्त्यनुवर्तमाने पुनः
 यत्पहन् सपार्थम् ।

३५०१ । पश् पश्वा च कृन्दसि ॥ ५।३।३२ ॥

दी—। अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातो । पश् हि सः । नो
 ते पश्वा ॥ 'तुम्कृन्दसि' (२०००) । लज्जतात्तुल्यताश्च इष्टनीयसुनौ
 स्तः । आसृति करिष्ठः । दोषीयसी धेनुः ।

These two viz पश् and पश्वा are irregularly found in the
 sense of अवर taking अस्ति (affix) i.e. अवर + अस्ति irregularly
 results in पश् or पश्वा. पश् हि सः he is behind or inferior. 'यु—'
 This is a rule enjoying इष्टन् and ईयसुन् respectively after bases
 ending in इष् and ङ् (सरेभेदः). Thus करिष्ठः—कृत् + इष्टन् where
 इ disappears by 'तुरिष्टेभ्यस्' (२००८). करिष्ठः = अतिशयेन कर्त्ता ।
 दोषीयसी—दोष् + ईयसुन्, दोष् though feminine takes the
 affix (ईयसुन्) by the परिभाषा 'प्रत्ययवहने लिङ्गविशिष्टस्याप्यङ्गम्—' ।
 Then दोष् + ईयस् by पु वदमान (or masculineness) by 'अस्यादे—'
 (Varṇaka); then a eliding as before we have दोह + ईयस्—
 च (न) disappearing in connection with the disappearance of
 the op. the परिभाषा 'निमित्तापत्तेः निमित्तिकसाध्यप्रायः' the cause
 disappearing the consequence also disappears. We have दोषीयसी
 with ईयस्— a superior match cow (कनिष्ठेन दोष्नी) ;

दिक्कृन्दसि—दिक्कृन्दसि—उत्तरीपञ्चमी—प्रत्ययान्वी दिग्दृक्-
 शक्तिरूपः (२००१) इत्येतोऽस्ति निमित्तः । 'निमाषाः पञ्चमस्यप्रायः' (२।३।३८)
 प्रत्ययान्वी—पञ्चमस्य—अस्तस्य—अस्ति—अप्यङ्गम् । निपातप्रतिपत्तिः । पश्

पञ्चो वेति वान्वितेः । लीङ्गं तु पञ्चोत्तु इत्येव । अथ स्यादिति । तुल्यद्वयस्यैतः एतत् प्रथमं पूर्ववत् (तद्धितप्रकारे) कोऽप्योत्तमस्य पुनरपि च्यवर्तते । इति छन्दोऽर्थः सत्यन्वेते रोहणम् । कर्त्तृक इति । अथमेतु अतिशयेन चेतो इति विषये कर्त्तृ इष्टम् इति स्थिते 'तुरिष्ठमेव' सु' (२००८) इति द्वितीयं रूपम् । दीर्घोऽस्येति । इयमनयोऽतिशयेन दीर्घा इति विषये—दीर्घा इयमुन इति स्थिते 'भस्वादितद्धिते' इति वार्तिकान् सन्निवृत्तकालेमे प्रागेव पुनश्चाव इति लोपः निवर्तते । ततो दीर्घः (दुष् + लृच्) इति दंष्ट्रानात् शब्दान् इयमुनि, 'निमित्तापाये' नैमित्तिकस्याप्रापयः' इति परिभाषाकालनात् यच्च निवृत्तौ सत्याम् तन्निमित्तकस्य ('दादिधातोर्षः' इति प्राप्ते) नञ्पूर्वयोरपि निवृत्तिः । नञ्चस्य प्रवर्तते एव । लुङ्गेऽपि हनि प्रत्ययलक्षणापरिभाषया तत्प्रवर्तते निवृत्तत्वात् । तदेव दीर्घः इयस् इति जाते पुनः लोपि दीर्घोऽस्येति । अत्र लज्जादिभ्यं लज्जानात् इयमुन् इति अवाचंस्त्वं प्रत्ययौ इति बोध्यम् ।

२५०२ । प्रत्यपूर्वविश्वेमात्याल् छन्दसि ॥ ५।१।१११ ॥

दी—। इत्यर्थः । तं प्रत्यया पूर्वया विश्वेमेत्या ।

याल् (affix) in the sense of इव or Similarity is attached in vedas after the words प्रत्य (antiquity), पूर्व, विश्व, and इव meaning इदम्. Thus प्रत्यया etc.

मित—। प्रत्यपूर्वेति : 'इवे प्रतिज्ञसौ' (५।१।१६) इति वर्तते । तदाह— इत्यर्थे इति । प्रत्य, पूर्व, विश्व, तथा इव इति इदंशब्दार्थकः ।

२५०३ । अमू च छन्दसि ॥ ५।१।१२ ॥

दी—। किमेति लक्ष्यधादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ।

अमू (अम) as well as अमू (from the rule 'किमेति लक्ष्यधादात्त्वद्रव्यप्रत्यय'—2005—5.4.11) is added after किम्, an एकारान्त word लिङ्ग words (पठति, पचति etc.) and an अव्यय, joined with च ('तत्पत्तमपौ च') ; प्रतरम्—प्र + तर (अव्यय + च) then add अमू.

मित—। अमूचेति । 'किमेति लक्ष्यधादात्त्वद्रव्यप्रत्यय' इत्यव्ययस्यैव पूर्वम् ।

एतन् १. ततो आचष्टे—निगमिक्त्वादि। किम्, एदन्तात्, तिङ्, क्ययाच्
 को-यत्तदन्तात् चक्षुः शकारादाश्च च स्नात् इन्दसि इति सूत्रार्थः। यद्यपि चक्षु-
 प्रकर्षे एव 'वाचुर्वाचि विहित्यश्चापि इन्दसि इत्यप्रकर्षेऽपि सम्भवत्यपि (चक्षुः वाचुश्च)
 विधीयते। सर्वविधीनां वैकल्पिकतादिति जनसिद्धम् उदाहरति—प्रवरनिति।
 प्रवरवर्षकात् प्रवरान्वरपि प्रवर इति सम्बाधनेन चम्। आसि प्रवराम् इति।
 एवं किञ्चिदम्—चित्तराम् इत्यादि बोध्यम्।

२५०४। वृषाण्येष्टाभ्यां तिलतातिशौ च इन्दसि ॥ ५।४।४१ ॥

दी—। स्वार्थे। शी नो दुरेवो वृकतिः। ज्येष्ठताति
 वृद्धिदम्।

The words वृक and ज्येष्ठ in their own senses take respec-
 tively तिल and तातिङ् in the Vedas. Thus वृकति means a वृक
 and ज्येष्ठताति means ज्येष्ठ.

नित—। वृषाण्येष्टाभ्यामिति। चक्षुः विज्ञेयान् वृषाण्येष्टा—स्वार्थे इति। वृकतिः।
 वृक एवेत्यर्थः। एवं ज्येष्ठतातिः। यथाशब्दात् प्रत्यय इति बोध्यम्।

२५०५। जनसमन्तात्पुंसकाच्च इन्दसि ॥ ५।४।४२ ॥

दी—। तत्पुरुषाश्च स्वात् समासात्। ब्रह्मसामं भवति।
 देवइन्दसानि।

In vedic language a neuter base ending in चम् or in चस्
 takes the समासान् affix टच् when a तत्पुरुष compound is affected
 with any of them. Thus त्रेकम् + सोमिन् = त्रेकसामन् + टच् = ब्रह्मसामन्।
 देवसिन् + इन्दस् = देवइन्दस् + टच् = देवइन्दसानि—

१. तिल—। वृषाण्येष्टाभ्यामिति। चक्षुः विज्ञेयान् वृषाण्येष्टा—स्वार्थे इति। वृकतिः।
 वृक एवेत्यर्थः। एवं ज्येष्ठतातिः। यथाशब्दात् प्रत्यय इति बोध्यम्।
 तत्पुरुषाश्च स्वात् समासात्। ब्रह्मसामं भवति। देवइन्दसानि।
 तत्पुरुषाश्च स्वात् समासात्। ब्रह्मसामं भवति। देवइन्दसानि।
 तत्पुरुषाश्च स्वात् समासात्। ब्रह्मसामं भवति। देवइन्दसानि।

इति स्थिते ढक् । टिलोपः । एवं द्वेभ्यश्च क्ङ्क्षिति इति विधये दीङ्ङदस् इति प्रातिपदिकान् ढक् ।

२५०६ । बहुप्रजाङ्ङदसि ॥ ५।४।१२३ ॥

दी—। बहुप्रजा निङ्ङतिमादिवेष्य ।

The term बहुप्रजा takes the समासात् affix णसिच् in vedic language. Thus बहुः प्रजा णस्य इति बहुव्रीहौ बहु + प्रजा + णसिच् = बहुप्रजाः by 'यस्येति च' then दीप्ते by 'चत्वारिंशस्य—' as in वेष्यम् ।

नित—। बहुप्रजा इति । 'नित्यमसिच् प्रजाविधायाः' (५।४।१२२) इत्यतो-
ऽसिञ्चनुवर्तते । तेन बहुव्रीहौ 'बहुप्रजा' इति प्रातिपदिकानित्यमसिच् समासात्कङ्ङदसि
कङ्ङदः । बहुबः प्रजा णस्येति विधये बहुप्रजा इति जाते णसिच । 'यस्येति च' (२११)
इत्यकारलोपे बहुप्रजस् इति । ततः 'चत्वारिंशस्य—' इति दीर्घः ।

२५०७ । ङ्ङदसि च ॥ ५।४।१४२ ॥

दी—। दन्तस्य दन्तशब्दः स्वाङ्ङव्रीहौ । उभयतोदतः
प्रतिगृह्णाति ।

When a बहुव्रीहि compound is effected the word दन्त is replaced by the word दन् in the Vedas. Thus उभयतोदतः—
having teeth both ways.

नित—। ङ्ङदोति । 'बहुव्रीहौ ङ्ङदोत्पत्तोः—' (५।४।१११) इत्यतो बहुव्रीहौ
ङ्ङदनुवर्तते । 'यसि दन्तस्य दन्' (५।४।१४१) इत्यतो 'दन्तस्य दन्' इति च ।
सतो व्याचष्टे—दन्तस्येत्यादि । उभयतोदत इति । उभयतोः (पाङ्चवीः) दन्ता
यथेति विधये उभयतोदन् इति प्रातिपदिकम् । तादृशाद् वचनानाम् प्रतिगृह्णाति
स्वीकुरुते इत्यर्थः ।

२५०८ । ङ्ङदस्ताङ्ङदसि ॥ ५।४।१५८ ॥

दी—। ङ्ङदस्ताद् बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य
हतामाता । इति पञ्चमोऽध्यायः ।

निर्दिष्टः इति शब्दोऽयम् । पुनः विद्यादिना कर्मावतः इति २ इति—
दाहते सुखोत्पत्तिः । स्वयं (उद्बोध) इत्यर्थः 'चो' इति द्वित्वभावेऽयम् । एते
ददातीति । 'दासि प्रियाणि चित्रम्' इति पूर्वो मन्त्राद्यः । विदित्यतदर्थकः । यत्तु धनम् ।
अथ येनैकवचनम् ।

२५०८ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासश्च ॥ ६।१।७ ॥

दी—। तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्य
सामधानम् । दाधारश्च यः घृथिवीम् । स तूताव ।

The reduplicate (अभास) of तुजादि class roots is lengthened
whenever the root is duplicated. (N. B.—तुजादि class roots
are not met with in the गणपाठ appended to सत्त्वोचिनी etc.).
'प्रभरा'—Strike surely. तूतुजान—तूज् + कानच् in place of लिट्.
प्रभरा = प्र + ड + लीट्, डि—'वर्णकोशः' (Varnika), चाकार by ('वर्णोत्पत्तिः')
(3537). सामधानम्—सह + कानच् in place of लिट्; सह means to
worship. दाधार—घृ + लिट्, च against दधार the classical form.
तूताव—तु (सीतधातु) + लिट् च ।

मित—। तुजादीनामिति । तुजप्रभतीनां तुजादिगणोक्तानां धातुनामभासस्य
दीर्घः स्यात् । आकृतिगण इति । सत्त्वोचिनीस्य गणपाठे तुजादीनामुक्ते खो
नास्तीति नावोपस्थाप्यते । प्रभरेति । अथ तुजे लिट् कानच् । किञ्चाद गुणभावः ।
लिङादेशत्वाद् द्वित्यादि । प्रभरेति प्रपूर्वाद् इदंतेलीलुत्तमैकवचनम् । 'वर्णकोशः'—
इति वार्तिके काद इत्यर्थः । 'वर्णोत्पत्तिः' (२५३७) इति दीर्घः । सामधानमिति ।
सह पूजायाम् अस्माकं लिट् कानच् । दाधारिति—धरेति लिट् । दधार इति लोके ॥
तूताव इति । तुः सीतो धातुः । स्यादिति । प्रभरादीनां ।

२५१० । बहुलं कन्दसि ॥ ६।१।२४ ॥

दी—। हवः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव सतये । 'अथि
अरुत्तरपदादिलोपस्य कन्दसि' (वार्तिक) अथवादे परे अः

परे इति । सत्त्वपरादिति । उत्तरपदादिति विवक्षः । अथ 'अकारस्य लोप इत्यर्थः । उच्यते । तिस्रः अक्षो यमेति बहुव्रीहिः । अनेन सम्प्रसारणे वि इत्यस्य ल इति । ततः 'सुपो धातुप्रतिपदिकबोरिति ल अच् इति स्थिते अच् अकारस्य लोपः 'अच् पूरयधु—' इति समासान्तः अप्रत्ययः । वृद्धापेक्षया लौकिकम् । वृत्ताभि इति । प्राग्वत् समासान्तः अप्रत्ययश्च । अतः सम्प्रसारणोत्तरपदादिलोपी न । 'रमेःमती—' इति इदमथ द्वितीयं वार्तिकम् । रयिमन्स्य विकल्पेन (बहुसम्) सम्प्रसारणं स्यान्वतुर् प्रत्यये परे इत्यर्थः । सम्प्रसारणे रेवानिति । तदभावे रविमतीति विवेकः ।

२५११ । चायः कौ ॥ ६।१।२५ ॥

दी—। न्यन्यं चिकुरन् निचिकुरन्त्यम् । लिटि असि रूपम् । बहुलस्य हणानुत्पत्तेर्नह—अग्निं उद्योर्तिर्निचाय ।

The root चाय (चाय् पूजानियमनयोः भ्रादि) is variously replaced by कौ in vedic language. Thus चिकुरः—चाय + छिट्, उच्—कौ + उच् then duplication and अभ्यासकार्ये and 'कुर्वीतु' etc. No guna due to लित् of उच् । निचाय—नि + चाय् + णप्, here कौ does not replace चाय् because of the following of the term 'बहुलम्' from the preceding rule of this.

वित—। चाय इति । 'बहुलं कर्त्तव्यं व्यनुवर्त्तते (६।१।६४) । ततोऽयमर्थः—चाय इति धातोर्बहुलं कौभाक् काष्ण्डहीति । चिकुरिति । प्रकिशमांश्च—क्षिति उत्तिष्ठपमिति । चाय चच् इति स्थिते कौभावे तस्य द्वित्वे 'कुर्वीतु' इति च रूपम् । एवं निचिकुरिति । चाय् पूजादौ इति भौवादिकौ धातुः । निचाय्य इति णपि क्वादेशो न बहुलस्य हणस्य संभेदिविध्यभिचारस्योक्तमर्थत्वात् ।

२५१२ । अपस्तुषेधामानृपुनानृष्विचुरमेतित्वाजन्तात्तमा-
गिरासीतीः ॥ ६।१।२६ ॥

दी—। एते कन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्तु-

येषाम् । सर्वैर्लङि चाधाम् । अकैमानुषुः । वसून्मानुषुः ।
 अचैरङ्च लिट् प्रसि । चिचुषे । चुषडो लिटि धासि । यस्तित्याञ् ।
 त्वजर्णसि । आताम्स इन्द्रसोमाः । शिता नो यथाः । श्रीञ्
 पाके निष्ठायाम् ।* आशिरंदुहने । मध्वत आशीर्तः । श्रीञ्
 एक क्षिपि निष्ठायाम् च ।

[* वसून्मानुषी reads आशीर others illustrate आशिरम् (आशिरम् according to Balamanorama)].

These nine words viz अचसृषेयाम्, आचङ्, आचङ्, चिचुषे, वित्याञ्, यस्ति, यिमन्, आशिर, and आशीर्त are irregularly formed with the affixes shown below, in vedic literature. इन्द्र विष्णुः—That which Indra and Vishnu challenged. There are two schools of opinion regarding the formation of the word अचसृषेयाम्—(1) According to the author (Bhattoji) it is derived as सृष + लङ् चाधाम्. In his view the root is duplicated, then अट् before चाधाम् takes place. Then—सम्यसारथ of रेक; these operations take place on the strength of irregularity or निपातन, (2) According to Nagesha, however, it is derived as अच + सृष + लङ् चाधाम्. In this method, सम्यसारथ and अकारलोप only are irregularly effected. अट् is absent by the rule 'बहुलं ह्यट्समाकथ्योनेपि'. In the former case the secular form = अचसृषेयाम् and in the latter अचसृषेयाम् । अकैमानुषुः—worshipped the sun, अच + लिट्, चङ्—After application of सम्यसारथ and अकारलोप by निपातन as before; so आचङ्, in लिट्, चङ् । The secular forms are respectively —आचङ्, and आचङ् । चिचुषे—चु + लिट्, चि, सम्यसारथ of चेषाम् and अकारलोप, चिचुषे । वित्याञ्—वि + लिट्, चि, सम्यसारथ

of यथास by निपातन ; तस्याम् is the classical-form. वाताः—वा + क्त—वा is replaced by वा by निपातन । वृताः—वृ + क्त plural here, वृ is placed irregularly by वि. वाविरम्—वा + वी + क्तिप्, here वी has been replaced by विर् by निपातन. वावीतः=वा + वी + क्त—विर्, in place of वी as also absence of नत्वं of निडा by निपातन ।

मिश्रः—। अपसृष्टेषामिति । अपसृष्टेषाम्, आह्वयः, आह्वयः, विष्णुः, तित्थः, आताः, अितम्, आशिरः, आशीर्तः इत्येते नन निपात्यन्ते । सर्वेऽन्तेऽङि आशामिति । ततो निपातनात् धातोर्विभक्त्यन्तम् अकारगणस्य अन्त्यान्तात् माङ् प्रकृतिः, रेकस्य सप्तसारचम्, धातोर्कारस्य लोपश्चेति प्रकृतिः । मनोरन्ताच्चेवम् । अत्र पक्षे अपसृष्टेषाम् इति भाषायाम् प्रत्युदाहारचम् । अन्तेऽन्तेऽन्तेऽन्ते तु अपपूर्वात् सर्वेऽन्तेऽङि इति विशेषः । 'इन्द्रस्यमाङ् धोर्नङि' इत्यन्तानमप्रतिषेधः । निपातनाद् रेकस्य सप्तसारचम् अकारलोपश्च धातोः प्राग्वत् । अक्षिन् पक्षे अपसृष्टेषाम् इति प्रत्युदाहारचं भाषायाम् । अपसृष्टेषाम् इत्यस्य इन्द्रो विष्णुश्च सप्तशिवकन्तारौ इति बोध्यम् । 'विष्णोर्नङ्' इति सन्धिःकान्दसः । अर्चैर्नङ् इति चिति इति । आह्वयैरिति अर्चः धातोर्लङि इत्यम् । अत्र रेकस्य निपातनात् प्राग्वत् सप्तसारचम् अकारः । अकारस्य लोपश्च । तत आह्व इत्यस्य चित्त्वम् । उरदत्तादिः । 'अत आदेः' इति अन्त्यास्य दीर्घत्वम् । 'तथाह्वयः विष्णुः' इति नृकानाम् । आह्वयैरिति प्रत्युदाहारचं भाषायाम् । आह्वयैरिति अर्चैरिति चिति इत्यम् । प्राग्वद् रेकस्य सप्तसारचम्, अकारस्य लोपश्च । ततो चित्तादि । आह्वयैरिति भाषायां प्रत्युदाहारचम् । विष्णुषे इति । प्रक्रियाम् आह—युक्ते चिति वासीति । अन्त्यास्य सप्तसारचम्, प्रत्यस्य नन्तादित्येऽङि इत्यन्त्यास्य निपातनादिति माच. + प्रत्युदाहारचम्—युष्मिन्ने इति लोपः । तज्जेऽङि इत्यम् । अन्त्यास्य निपातनात् सप्तसारचम् । तत्वाजेति प्रत्युदाहारचम् । वाता—इति इति । औक् पक्षे इत्यस्य क इति स्थिते—योक्ः क्रमात् । क्रमात् निभावश्च । आशिरम् इति । माङ् पूर्वात् योक्ः क्विप् प्रसंगः विरादिभ्यः । आशीर्तः इति—अयामि दक्षैव धातोः विरादिभ्यः । 'रदाभ्याम्' इति निदानकारस्य निपातनाद् नकाराभावः । 'अङि येति' (३५३) दीर्घः अङिति ।

॥ ३५३३ ॥ ॥ सिद्धिदेवस्तुति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्री—। खिद देन्ये । अस्यैष या वा स्यात् । विखाद ।
विस्वदेत्यर्थः ।

The root खिद signifying improverishment gets the substitute क्ष for its ए or एकार optionally in vedic literature. Thus विष्वाक्षः (खिद + खिदु, च) in place of विखिद the corresponding vedic form by 'यत्वयो बहुवचम्'. For खिद दैव being fixed (in the खिवादि class) as यात्वनेपदी should have given विखिदो only in खिदु. Place of एकार as above is by 'सादेशः—' (333a) and when यात्व is absent गुण takes place.

३. भिन्न—। विदेति । 'आदेशः—' (३।१।४५) इत्यत्र 'यान् एष' इति ।
 'विभाषा लोपतेः' (३।१।४६) इत्यत्र विभाषेति । यानुवर्तते । यानुवर्तते विभाषादि-
 स्तोत्रोपदेशः—विद् दैवे इत्यादि । विद्याद इति । पक्षे विस्त्रिद इति । यत्र
 विस्त्रिद इति । यत्र यत्र विदिकं मन्त्रम् । यत्र विदिकं मन्त्रम् इति । यत्र
 यत्र यत्र विदिकं मन्त्रम् इति । यत्र यत्र विदिकं मन्त्रम् इति । यत्र यत्र विदिकं मन्त्रम् इति ।

३५१४१- विष्णुसहस्रनाम । ३५१४० ।

हौ—। गिरः शब्दस्व शीघ्रं स्वात् । शीघ्राः शीघ्रां
जगताः ।

... which is the substitute for fire in the vedas. Thus, *śiva* is the head of the universe. Both the terms are in the *gāthas*. Apply the rule 'शिवोऽग्नि' (284) and 'एवाग्नि' (285). Negesha says that all impositions in the vedic literature being optional or rather various in character, *śiva* sometimes is substituted by *śiva*.

निय-१ शीर्षेति । अदीर्घः । दीर्घ इति । शिरस् इत्यस्य शीर्षम् मांसे जाते वक्षी । 'अक्षीपोऽनः' (१३४) इति अक्षीमः । 'इषान्याम्' (१३५) इति अक्षम् । 'पूर्वकादपि विधी स्थानिकान्' इति पक्षे तु 'चट्कुशाङ्' — इत्यनेन अक्षमित्वाहुः ।

३५१५ । वा कन्दसि ॥ ६।१।१०६ ॥

दी-१ । दीर्घात्वसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराक्षी वाराक्षी । मानुषीरीसते विश्वः । उत्तरस्तुत्यद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनाभि पूर्वत्व' वा स्यात् । यमौ च यमं च । सूर्यं सुषिरामिव । 'संप्रसारणाच्च' (३३०) इति पूर्वरूपमपि वा । इच्छमानः—यच्छमानः ।

पूर्वसवर्णदीर्घ or lengthening of the vowel homogeneous with the preceding is optionally effected in vedic literature when the सुजन affix नञ् or affixes beginning with an इच् vowel i.e vowels, save and except च + चा, follow a दीर्घ base (दीर्घात्) : Thus वाराक्षी वाराक्षी. Note that both वाराक्षी and वाराक्षी are the optional dual forms of the base वाराक्षी which is derived as वराक्ष विहारः—वराक्ष + चक् by 'प्राथिरजतादिभ्यः' (1532) or वराक्ष + चक् in the same sense by 'चववे च प्राचीषधिद्वेभ्यः' (1515). Then add ङीप् by 'टिड्ढाषण्'—1470. In the former case therefore there is पूर्वसवर्णदीर्घ and in the latter there is यच् (वाराक्षी + ची) when पूर्वसवर्णदीर्घ is wanting. This is the illustration when an इच् letter follows. Now the illustration in नञ्, माहवीः ईक्षते विश्वः = subjects born of मनु i.e men in general, worship (Him) ईक्षते = ईक्षते—ईक्ष् लट् चते. मानुषीः—मनु + चक् (जातान्) + ङीप् + नञ् 'मनोजातायन् सर्वोयुक् च'. Alternative मनुक् when पूर्वसवर्णदीर्घ is

सहमेव—तेनेति । पूर्वसन्निधि पूर्वकृतनिव्यभिप्रायः । वा सादिति । इन्द्रसि इति
 शेषः । लोके तु यथा साधया पूर्वमेवोक्तम् । इमौ च इमं वेति । पूर्वकृतपञ्च
 ऋषी इमं इति स्थिते इमोन् इति । पूर्वकृतपञ्चमे तु यथापूर्वे यधि शम्भम् इति ।
 न चात्र पञ्च पूर्वकृतपञ्चमावाद् पूर्वकृतपञ्चदीप आशङ्कनीयः । विकृतविधानसामर्थ्यात्
 पूर्वकृतपञ्चदीपस्यापि निवृत्तिरिति । नहि विद्यतेऽनयोः कश्चिद् विशेषः । अस्माद् यश्चन
 प्रवर्तते । सम्प्रसारणार्थेति द्वितीयं सूत्रं व्याचष्टे—इति पूर्वकृतपञ्चोति । सम्प्र-
 षारणादपि परे पूर्वकृतपञ्चादेश्यकृन्दसि विषये वेत्यर्थः । इत्यमान इति । यञ् नर्मक्ति
 शानत् इति स्थिते वक्ति तुनासने च यञ् यक् नान् इति ताते वकारस्य सम्प्रसारणं
 पूर्वकृतपञ्चं च । यद्यमान इत्यत्र पूर्वकृतपञ्चमे इ + च न्यमान इति स्थिते वधि यद्यमान
 इति निवृत्त्यर्थम् ।

२५२६ । श्रेष्ठकृन्दसि बहुषाम् ॥ ६।१।७० ॥

द्वौ—। लोपः स्यात् । याते गात्राणाम् । तां तां
 पिच्छानाम् । 'एमसादिषु कृन्दसि परकृतं व्यक्तव्यम्' (वार्तिक) ।
 अपां त्येमन् । अपां त्येमन् ।

Elision of यि is in various ways effected in the Vedas. यि
 is the technical name for 'जस्' and 'यस्' the सुप् विभक्ति after a
 neuter base, cp. 'जस् यसोः यि' (312). 'This is in gram. taken or
 known as सर्वनामस्थानम्—'यि सर्वनामस्थानम्' (313). 'य वे—'Here वा is
 elliptical for यानि the nominative plural of the pronominal
 base यद्. यत् + जस् = यत् + यि = यत् elision of यि : व by 'व्यसदीनम्'
 which applies on the injunction 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययव्ययम्' =
 य + जुम् by 'नपुंसकस्य भजयः' (314) = वा न् by 'सर्वनामस्थाने च—'
 (250), then elision of नकार by 'ह्रस्वग्राह्यी दीर्घात्—' (252).
 Similarly 'ताता—' = 'तानि तानि—'. एमसादिषु—This is a Yārtika.
 It has to be said that in vedic language एमन् etc following,

that vowel, in the matter of combination predominates which in subsequent is the एकार of एमन् etc only is retained when any sandhi is sought. Thus लोमन्—त्वा + एमन् and लोमन्—त्वा + ओमन्. Note that without this Varttika the forms would have been लोमन् etc by 'इतिरिचि' (72).

नित—। अत्रेति । 'सोपो लोपेति' (६११६६) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते ।
 लोपो लोपः स्यादिति । अन्त्यसि विषये मेः बहुलं (विभाषा) लोपः
 स्यादित्यर्थः । अत्रेति बहुसकालं प्रातिपदिकात् परवर्तिमोर्लस्यस्योः संज्ञा ।
 'अन्त्यस्योः सिः' (६१२) इत्युक्तेः । तत्र सर्वनामस्थानमिति शब्दते 'वि सर्वनाम
 स्थानम्' इति सुमानुसारात् । या ते इति—यानि ते इति प्राप्ते । यत् नञ् इति
 स्थिते तस्य यत् सि इति ज्ञाते 'अमेन मेः लोपः । ततो 'यत्' इति सात्
 स्थिते 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलघुत्वम्' इति ब्रिलोपेऽपि तद्वचनसादाय प्रत्ययकार्ये
 'यदादीनामः' इत्यस्य प्रवृत्तेः 'य' इति भवति । ततो 'भृ'सकस्य भलस्यः'
 (६१६) इति भृम् । 'सर्वनामस्थाने चासंभृदौ' (२०) इति दोषे कृते 'इच्छा-
 क्थी दीर्घात्—' इति न लोपः । ततो या प्रति । एवं ताता इत्यत्र । तानि तानि
 इति लोके । 'वेदेष्वनञ् बहुलमित्युक्तेः । 'एमभादिषु अन्त्यसि—' इति चार्तिकमिदम् ।
 एमन् प्रथमेषु अन्त्येषु परेषु अन्त्यसि विषये परवर्त्तनं वर्तत इति वक्तव्यमित्यर्थः ।
 लोचनेति । ता + एमन्, लो + लोचन् इति शब्देः । एवम् चार्तिकेनाभावे चम 'इतिरेति'
 (७२) इति इत्या लोभम् लोचन् इति स्मृतम् ।

३५१७ । भव्याग्रधरो च खण्डसि ॥ ३११८३ ॥

द्वै—। विभेत्वस्मादिति भयः। वेत्ते प्रवेयगा इति
 निपातनम्। प्रवेयमित्यभ्यस्य। हृन्सि किम् ?
 भयम्। प्रवेयम्। 'इदयगा उपसंख्यानम्' * (वार्तिक)। इदे
 भवा इदयगा आपः। भवे हृन्सि यत्।

‘इत्यहं चाम्पु कल्पप्रस्तावनाम्’ इत्यन्तः सर्विकमुत्तरेण ।

The words मय्य and प्रवय्य are irregularly formed (with यत्) in vedic literature (in the अपादानाच्च). Thus मयाः—मौ + यत् by 'कृत्वुटाटोक्कुलम्' with युष् and अयादिश्च. प्रवयाः—प्र + वी + यत् as before. This is fem. by निपातन. The classical forms of the two are मेयम् and प्रवेयम् । 'उदयाः—'This is a Varttika. The term उदया also has to be enlisted under this निपातन. (as this also is found with यत् by 'भवे कृद्भि' 3456). The final अकार of उद, it must be noted, is replaced by अच् by निपातन, fem. due to आपः following. So Another reading is—'उदय आप उपसंस्नानम्' means उदया is irregularly formed with यत् when it refers to water (आप्).

नित—। मय्य ति । एतौ यत्प्रत्ययान्तौ कृद्भि निपात्यते । त्रिभौ मये । वी नतिप्रथमकान्तरासन्नस्त्रादनेषु । मय्य इति । युष् कृते निपातनाच्चादिश्च । ततो यत् । प्रवय्या इति । प्रपूर्वाद् वी इत्याच्चाद् यत् । युष्कृतेऽप्यादिश्च । प्रवेय-
नित्यमस्तीति । लोक्षि इत्यर्थः । एवं मेयमिति लोके । तत युष्मिन्निष्ठिः । उदया इति वार्तिकमिदम् । उदयशब्दोऽपि यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । स्वयं निरुद्धाति—उदं भवा इति । यति परे उदयशब्द द्वितीयाकारस्य अयादेरे निपातनात् । [उदय आप उपसंस्नानमिति पाठे यत्प्रत्ययान्तो उदयशब्दो निपात्यते आपश्चेद् भव्यते इत्यर्थः ।]

३६१८ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ।

टी—। ऋक्पादमध्यस्थ एऊ प्रकृत्या स्वादति परे न तु वकारथकारपरेऽति । उपप्रयन्तो अन्धरम् । सुजाते अश्वसूयते । अन्तःपादं किम् ? एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् ? तेष्वदन् । तेष्वयजन् * ।

[* तेष्वयजन् इति तत्त्वबोधित्वां नीपलभ्यते] ।

५. एङ्, letters like ए and ञ occurring within the foot of a चङ् (Vedic verse) stand singularly or remain as they are by nature (i.e. are not joined by rules of combination with what follows) when चत् or चकार exists after it; but this प्रकृतिभाव (or standing unconnected) does not apply when चत् or चकार is followed by ककार or यकार. Thus 'उपप्रयन्ती—' and सुवासि where the चोकार and the एकार stand unconnected. But 'एतेऽर्षणि' here there is no प्रकृतिभाव or standing unconnected for the term 'एते—' forms the last part of the चङ्—'कथा मतो हृत एवास एतेऽर्षणि' and not the interior portion of the same. तेऽवदन्, तेऽसदन् here in both the cases there is no प्रकृतिभाव of एकार as चकार in each case has been followed either by यकार or by वकार. Note carefully the meaning of the expressions 'अन्तःपादम्' and 'अन्तर्परम्'—अन्तः here means inside or middle hence (occurring) in the middle or inside of a (vedic) foot; whereas अन्तर्पर means not followed by व or य (व+य्=व्यञ्ज—चकार being added for the sake of facility in pronunciation).

[illegible]

यत्नोत् स व्यपरः । न तथा अव्यपरः । तस्मिन् । एतदनुवर्तमानस्य 'अति' इत्यस्य विशेषणम् । ततो व्याकरोति—न ह्यकार्यकारपर्येति इति । प्रकृत्या साहित्यस्य समाविष्टं विष्टेतिवर्त्यः । सम्बन्धपरिवर्तनं भवेदिति यावत् । एङ् इति एकार चोकारश्च । उपप्रत्ययौ अव्यपरमिति । 'सुजाते च' इति च । 'उभयम् 'एङ्' पदान्तादति' इति प्राप्तं संज्ञितान्ताव्यं न प्रवर्तते । एताव इति । अत्र एतेऽर्चन्ति इत्यस्य अक्षरपाठोऽपि तन्मध्यपरितत्याभावात् प्रकृतिभावः । तथाच पूर्वो मन्त्रः—'अथा गतो ह्यत एताव एतेऽर्चन्ति यवम् इत्यथो वयम्' इति । अत्र एताव 'एङ्' पदान्तात्—' इति प्रवर्तते । अव्यपरे किमिति ? वकार्यकार परं चति किमित्यर्थः ? [तस्यैवमिति लक्षणोपनिषत्प्रमाणमपि प्रकृतोपयोगित्वेन मूलान्तरादाहृत्यसंनिवेशितम्] ।

३५१८ । अथादवद्यादवक्रामुरव्रतायमवन्ववस्वसु च

॥ ३५१११३ ॥

दी—। एष व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वस्तुभिर्नो अथात् । मितमन्त्री अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रामुः । ते नो अव्रत । शतधारी अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्ववः । यद्यपि बहुवचैः—ते नोऽवन्तु रथतः सोऽयमगात्, तेऽहमेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात् समाधेयम् । प्रातिशाखेयं तु वाचनिक एवायमर्थः ।

एङ् letters or एकार and ओकार stand unconnected (प्रकृत्या) when these words अवद्यात्, अवक्रामुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु and अवन्तु follow—even if अन् or अकार is followed by वकार or यकार. Thus वस्तुभिर्नो अथात् (let him save us with wealth and cattle) etc. Although the बह्वच school do not allow प्रकृतिभाव i.e. effect सम्बन्ध in such cases as ते नोऽवन्तु etc; yet they may be defended by having recourse to बाहुल्यकमिति or 'सर्वे' विषयवद्दन्ति विद्वत्सन् । The vedic Grammar (प्रातिशाखा), however, expressly prohibits

this thing (अव्यात—अव + अप्रीतिक् यात्) । अव्यात—अवय + प्रती ।

अवय defective. अवयक्तुः—अव + क्त + लिट्, उत्त् ; अवयत = वृत्तुत् ।

मित—। अव्यादिति । 'अव्ययरे' इति नियन्त्रारहितेऽपि प्रकृतिभावो
 वृत्तमिति व्याचष्टे—एव व्यपदेश्यमिति इति । एव इति अव्यादादिषु सप्तसु व्यपदेश्ये
 परतो वतैरानेषु इत्यर्थः । वृत्तमिति अव्यादित्यादि सप्तम् । क्रमेणोदाहृतम् +
 अव्यादिति । अथ रचने इत्यस्याप्रीतिक् प्रथमैकवचनम् । अवयादिति । अवय-
 मन्त्यस्य पञ्चम्यन्ते पदम् । अवयं गतम् । निन्दितमिति यावत् । 'अवयपञ्चम्यन्ते
 गतौपञ्चितव्यामिरोभेत्' (२८४६) इति सूत्रेण वदनेनैव उपपद्यते 'वदःसुपि—'
 इति यत्कथेषां प्राप्तेर्यथेति एव विहिते गङ्गायां विभावते । अपि तु अशुभमिति,
 अवयव्यस्यस्य, वदः । अवयवसुरिति । अथ पूर्वम् । क्रमेणैव प्रथममवयवने (उपि)
 रूपम् । 'अवयि बहुवचनम्' इति विलम्बकरणस्यार्थिनियमादत्र विलाभावः ।
 अवयवसुरिति वाङ्मनारम् । ततः नियन्त्रारहितः । रूपसिद्धिस्तु पक्षे भवत्येव ।
 अवयत इति । वदो वदी वा वृत्ति प्रथमैकवचनम् । 'मन्ते वसद्वर—'
 इति लोके । 'वाक्यमपदीव्यगतः' इति अदादिने वच् । कृतवन्त इत्यर्थः ।
 अवयमिति । इत्येव नैव सकृद्वचनम् । 'इदीऽय पुंसि' इति अयादिशः । अवयविति ।
 अवयवने इत्यस्य लोके 'अवयविक्रमो वचनम् । अवयव इति । अवयवीचादिर्न वचनम्
 इत्यस्य 'अवय' इति प्रातिपदिकम् । ततोवयवति एवमवयविक्रमो वचनम्—अवयव इति
 मानवान् । तस्मात् 'काव्यवयवि' इति उभयवयः । मन्त्रारहितेऽयं प्रकृतिभावः ।
 वदवचनम् नैव प्रकृतिभावमनुमानेनैव । अथाह—अपि वच् इतिरित्यादिना । नन्वेवमत
 इत्यर्थः यथा वेदान्तिकस्य समयमपि सङ्गच्छत इत्यादिविधानाह—वाङ्मनारम् । अनाधिक-
 मिति । 'अथ विधायकवदसि विकल्पते' इति नयादिति शेषः । समयमपि साधित्वमेव
 इति वचनम् । प्रातिपदिकेति । प्रातिपदिके वदितव्याकारवन्तितात् प्रत्ययः ।

२३२० । यजुमुच्यते ॥ ६।१।२३० ॥

यजुः—यजुः मन्त्र एवमप्येति प्रकृत्या यजुषि । यजो
 यजुः इत्यम् । यजुषि पादामव्यादनस्यार्थः प्रत्ययः ।

In the matter of यजुस् (यजुर्वेद) the एङ्ग or औशाण् word चरस् (breast) stands by itself and not joined in सन्धि by 'एङ्ग-यदान्वादिति'. Thus 'चरी—' It is breast is the sky or air. This rule is to effect प्रकृतिभाव of the एङ्ग from of चरस् even when the word falls at the beginning or at the end of a sentence, for यजुस् forms no foot. यजुस् is prosaic (गद्य) in character and not metrical like Rik.

नित—। यजुषीति। प्राग्भदनुकृतिः। यजु 'प्रहृष्यान्, पादम्—' (३२१८) इत्येव शिञ्जे किमर्थमिदमित्यत आह—यजुषि पादाभावादिति। यस्मात् यजुस्यप्रत्ययत्वादित्यर्थः। अथ यजुर्वेदोक्तिकृता यजुषि तु गद्यानि इति बोधान्।

३५२१। आपो जुषाणो हृष्यो वर्षिष्ठेऽम्येऽम्यालेऽम्विके यूवे ॥ ६।१।११८ ॥

दी—। यजुषि अति प्रकृत्या। आपो अस्माभ्यामः * शुद्धयन्तु। जुषाणो अग्निशब्दस्य। हृष्यो अंशुभ्याम्। वर्षिष्ठे अधि गार्गे। अम्ये अम्याले अम्विके। अस्मादेव वचसात् 'अम्यार्थ' (२६७) इति वृत्त्यो न।

When these words viz आपः, जुषाणः, हृष्यः, वर्षिष्ठे, अम्ये, अम्याले and अम्विके precede the अन् or अकार following remains as such in यजुस्. This 'आपो अस्मान्—' (let waters the mothers of ours purify) etc. जुषाणः—जुप् + शान्त्। हृष्यः—हृषन् + शस् (१५५ बहुवचन)। वर्षिष्ठे—हृष्ट + ष्ट loc-sing. अम्ये अम्याले and अम्विके are the voc. singulars of अम्या, अम्यासा and अम्विका—all meaning woman of those names etc. On the strength or authority of this utterance the word अम्ये etc is not short (कृत्) by the

rule 'अन्वार्यन्योऽस्य' (267) which applying we would have got चर्च etc as the vocative singular and not चर्चे as we have here.

मित—आपो इति। आपो इत्यादिशब्दाः यवैव वेदे प्रयुक्तान्येव इह चतुकारसंपूर्णकम् एवम् एवम् समर्थं निबद्धाः। आप इति अप् शब्दस्य जमि रूपम्। कुवाप इति कुव प्रीतिस्त्रिवनयोरेत्यभाष्यादिभिः प्रथमेकवचने सुचिभाषी निबध्नन्। उवच इति उवन् शब्दस्य द्वितीया बहुवचनान्तम्। चर्च इति उव शब्दादिभ्यो निबध्नस्य सप्तम्यन्तम्। इतरे (चर्च इति वचः) सन्त्युक्तो निबध्नः। कुवापो उवो वणिटे इत्येते शब्दाः चर्चिके शब्दात् पूर्वा वा चर्च्यमानास्तेष्वप्येते चर्चति पठतः प्रकृत्या कुरिति सामान्यतया। तस्मै चर्चिके पूर्वो इत्यत्र चर्चादिभिः निपातनात् पठसो समास इति शब्देऽनुमेष्टव्यः। चर्चिकेति। चर्चा एव चर्चिका। चर्चिकम्—प्रत्ययस्यात् आत् पठस्यत् इत्यादिभ्यः इति इकारः। चर्च्यते चर्च्ये इति कर्त्तृ निबध्नम्। 'अन्वार्यन्योऽस्य' (२६७) इत्यनुज्ञासनवशाज्जि चर्च्य इत्येव स्यात्। तदाह—अन्वादेव वचनादिति। सुतकारवचनप्रामाण्यादिति यदुच्येति भावः।

२५२२। अङ्ग इत्यादी च ६६११२१८ ॥

मी—अङ्गशब्दे य एङ् तदादी च अकारे य एङ् पूर्वो सीति प्रकृत्या यमुषि। आणी अङ्ग अङ्ग अदीध्वन्। अङ्ग अङ्ग आशोचिवम्।

In the matter of चर्च, प्रकृतिसम्बन्ध is enjoined for both the एङ् letters that which exists in the term चङ् (चर्च) and that which precedes the beginning letter चकार of the same (चर्च) which is the first letter of चकार follows. This is clear from the illustration आणी अङ्ग अङ्ग अदीध्वन् etc.

मित—आपो इति। आपो इत्यादिशब्दाः यवैव वेदे प्रयुक्तान्येव इह चतुकारसंपूर्णकम् एवम् एवम् समर्थं निबद्धाः। आप इति अप् शब्दस्य जमि रूपम्। कुवाप इति कुव प्रीतिस्त्रिवनयोरेत्यभाष्यादिभिः प्रथमेकवचने सुचिभाषी निबध्नन्। उवच इति उवन् शब्दस्य द्वितीया बहुवचनान्तम्। चर्च इति उव शब्दादिभ्यो निबध्नस्य सप्तम्यन्तम्। इतरे (चर्च इति वचः) सन्त्युक्तो निबध्नः। कुवापो उवो वणिटे इत्येते शब्दाः चर्चिके शब्दात् पूर्वा वा चर्च्यमानास्तेष्वप्येते चर्चति पठतः प्रकृत्या कुरिति सामान्यतया। तस्मै चर्चिके पूर्वो इत्यत्र चर्चादिभिः निपातनात् पठसो समास इति शब्देऽनुमेष्टव्यः। चर्चिकेति। चर्चा एव चर्चिका। चर्चिकम्—प्रत्ययस्यात् आत् पठस्यत् इत्यादिभ्यः इति इकारः। चर्च्यते चर्च्ये इति कर्त्तृ निबध्नम्। 'अन्वार्यन्योऽस्य' (२६७) इत्यनुज्ञासनवशाज्जि चर्च्य इत्येव स्यात्। तदाह—अन्वादेव वचनादिति। सुतकारवचनप्रामाण्यादिति यदुच्येति भावः।

तदादिः । अर्वादिभ्यः । तस्मिन् अकारे परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः । एतेन अङ्गमन्त्रस्य द्वित्वं निश्चितमित्यर्थाद्व्याप्तिः । इमेऽङ्गिन् वाचस्पत्यो वदन्ति । 'अङ्' इत्येकम् । 'इत्यादी च' इत्यपरम् । 'अङ्गमन्त्रे' च एङ् सोऽति परे प्रकृत्या वज्रवि विषये' इति पूर्ववक्तव्यार्थः । 'अङ्गमन्त्रादिभूते' अकारे च परे च एङ् पूर्वः सोऽपि अति परे प्रकृत्या स्नाद यजुषि विषये' इत्यपरवाक्तव्यार्थः । अत्र (यजु) अस्ति अकारे 'अङ्गमन्त्रस्य' एव एङ् तदादाविति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'अङ्गं अङ्गं' इत्यत्रैव स्यात् । 'अङ्गं अदौव्यत्' इत्यत्र न स्यात् । अति तु अङ्गिन् (अकारे) अङ्गमन्त्रस्य य एङ् स यव कुम्भमिति परे प्रकृत्या भवति तदादी चाति परतो यः कश्चिदङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति । तेन 'अङ्गं अङ्गं अदौव्यत्' । 'प्राची अङ्गं' इत्यभ्युपगमि भवतीत्याहुः । एवमङ्गं अङ्गं आद्योपिबन् इत्यत्र ।

॥ २२३ ॥ अनुदात्ते च कुम्भपरि ॥ ६।१।१२० ॥

दी—। अथर्वणं अकारपरि अनुदात्तेति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् ? अघोऽग्रे रुद्दे । अघमन्त्र आद्युदात्तः । कुम्भपरि किम् ? सोयमग्निमतः * ।

एङ्, letters in the matter of यजुस्, remains as such when अत् or अकार follows an अनुदात्त sound having अर्वा letters or अकार after it.

Thus अयं सो अग्निः here एङ् in सो is in प्रकृतिभावे (original) as अ of अग्नि is low-pitched (अनुदात्त which is usually indicated by this (—) undersign) and is followed by न् a letter of अर्वा. Similarly 'सो अध्वरः' where ह् follows the अनुदात्त sound, in अ of अध्वरः.

[* 'अघो—' इति बालकगोस्वाम्यः पाठः । * 'अग्निमतः' इति तत्त्वबोधिनोऽस्यः पाठः] ।

मित— अनुदात्ते षेति । कु इति कर्माः । ध इति प्रकारः । प्रकार
 अकारार्थः । कुषी कवगधकारी परी यस्मात् स कुषपरः । अनुदात्त इत्यस्य
 विशिष्टमिति । तदाह—अवर्गधकारपरि अनुदात्ते इति । येनानुदात्तमित्यस्य
 आन्वयः । अर्थं सो अत्रिविधः । अवर्गकारोऽनुदात्तम् । तत्र (—) इत्याकारोऽधःस्थ-
 विभक्तं ग्राह्यते । तस्मादननुदात्तात् परो प्रकारः कर्त्तव्यः । एवं सो अवर्गपरः इत्यस्य
 अनुदात्तात् परो प्रकारः तेन सो इत्यस्य एकं प्रकृत्या तिष्ठति । अधिरश्मदात्त
 'अर्कविशेष' इति निप्रत्ययान्तोऽनुदात्तः । अवरश्मदात्त प्रातिपदिकसरेण
 चान्तोदात्तः । आद्योदात्त इति—'अङ्गुष्ठ' इत्यादिना अवरश्मदात्त आद्योदात्तत्वं
 निपादितम् । कुषपरे किमिति स्पष्टम् ।

३५२४ । अवपधासि च ॥ ६।१।२२१

दी— अनुदात्ते अकारादौ अवपधाःशब्दे परे यजुषि
 एकं प्रकृत्या । त्री रुद्रेभ्यो अवपधाः । वपेस्थासि सङ्घि
 'तिङ्ङितिङ्' (३८२५) इत्यनुदात्तस्त्वम् । अनुदात्ते किम् ?
 यद्वद्वेभ्योऽवपधाः । 'निपातैर्यद्यदि—' (३८३०) इति निघातो न ।

When the term 'अवपधा' with its beginning letter अकार
 declared as अनुदात्त follows in a sentence of अनुष, the एङ्
 letters preceding it remains unconnected or attains प्रकृतिमात्र.
 Thus 'त्री रुद्रेभ्यो—' scatter it three for the Rudras. Here अवपधा:
 is derived as वप्+लङ् वास् and this being तिङन्त is declared
 to be अनुदात्त by 'तिङ्ङितिङ्' (3238) वि+रुद्रेभ्यो=त्रीरुद्रेभ्यो
 or 'तृहोपे पूर्वस्य दीर्घोऽस्' (174). Why bring down the term
 'अवपधा' from the preceding rule? Witness 'यद्वद्वेभ्यो—' where
 अवपधा not being declared अनुदात्त as before, due to existence
 of वप् and 'निपातैर्यद्यदि' (3937), the एङ् letter preceding it is not
 in प्रकृतिमात्र. किञ्च means अनुदात्त ।

नित— अवपसासीति । अनुदासी इति पूर्वपदादनुवृत्तिवन्त्यम् । असापसासीति
 'एकः पदावपस'—इत्यतोऽनुवृत्तिवन्त्यम् । 'असि' इत्यस्य विशेषणमिदम् । 'अवपसा'—
 अवपसासीति । असापसासीत्यम् । तस्य सप्तम्याम् 'अवपसासि' इति । तदाह—
 अवपसासीति । अनुदासीति । 'अनुदासी' (६।१।१७) इत्यत इदम् । 'अनुदासी'
 प्राक् । वीर्येभ्यो इति । 'वृत्तोपि'— (१७७) इति दीर्घः । 'अवपसा' इत्यस्य
 तिङ्प्रत्ययान्तम् 'तिङ्प्रत्ययः' इति अनुदासीत्यम् । इति निघातीति । अनुदासी
 नित्यः । निघन्तेऽयः निघत इति निघात = नि घृणादयोः सौचित्यम् । निघात
 इति अनुदासीत्यस्य प्राचा कथा ।

२५२५ । आलोऽनुनासिकवृद्धसि ॥ ६।१७१२६ ॥

दी— आलोऽपि परेऽनुनासिकः स्वात् स च प्रकृत्या ।
 अथ सौ अयः । गमौर सौ उग्रपुत्रे । 'ईषाप्रसादीनां वृद्धसि
 प्रकृतिभावो वक्तव्य' (वार्तिक) । 'ईषाप्रसादीनां वृद्धसि' ।
 इयम् । पूषा आभिषु ।

In vedic literature the particle आल् or आ (which is लिप्)
 gets nasal sound (अनुनासिक) and stands unconnected (प्रकृत्या)
 when an अच् or vowel follows. Thus अवपसा अयः (waters are
 in the cloud. अम् आ = अम् locative) etc.—Note that the लिप्
 sound of आल् is expressed by the nasal (ण्). 'ईषा प्रसादीनाम्—'
 This is a Varttika. प्रकृतिभाव of words like ईषा अयः etc. has to
 be stated. Thus 'ईषा अयः—' etc. Here there is no combina-
 tion as ईषाच् by 'अच् सप्तम्ये'— Similarly आ इयम् etc.

नित— आलोऽनु इति । 'प्रकृत्या'— (६।१।१२६) इत्यतः प्रकृत्या इत्यनु-
 वर्तते । 'अनु मण्डला अचि लिप्यम्' (६।१।१२६) इत्यतोऽपि इति च । तदाह—
 आलोऽपि परे इति । 'ईषाप्रसादीनां वृद्धसि' इति । 'ईषाप्रसादीनां वृद्धसि'
 निघात वाक्कारणयोरिति ॥ इति भाष्यम् । वाक्कारणयोरिति 'वाक्कारणयोरिति' इति

नितः । अस्माभ्यं इति । 'सुट्' कालपूर्वः' (६।१।१५) इत्यतः 'सुट्' कालपूर्वः
कर्मणि । 'नदाह—सुडागमः सादिति । अ च सुट् किं अस्माभ्यं अनेदुत्त सत्तरपदस्य
चन्द्रशब्दस्येति शब्दस्य व्यापदे—अस्मात् परस्य चन्द्रशब्दस्येति । तेन चन्द्रशब्दस्यैव
सुडागम इति कथ्यते । एतच्च 'अभयनिर्देशे प्रथमो निर्देशो बलीयान्' इति परिभाषावत्सादक-
नमसि । हरियम् इति । हरिवासी चन्द्रशब्देति नियमो हरिचन्द्र इति जाति इकारान्
परं चन्द्रशब्दस्य सुट् । 'आयसो टकितौ' । एवं बौमनचन्द्रः । तत्सम्बन्धो सुचन्द्र
इति । दक्षशब्दे । दर्वनीय इति उपस्थापितरिति शार्वः । इत्तु उपस्थमि । तेषाम्ब-
प्रत्ययः (चौचादिकः) ।

३५२८ । पितरामातरा च हृन्दसि ॥ ६।१।३५ ॥

टी—। हृन्द निपातः । आ मा गत्तां पितरा-मातरा च ।
चाक्षिपरीतमपि । न मातरा-पितरा नू चिदिष्टौ ॥ समानस्य
हृन्दस्त्वमूर्ध्वमस्युदकेषु' (१०।१२) । समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिर्भे-
उत्तरपदे । सगर्भयः । हृन्दसि स्त्रियां बहुत्वम्' (वातिक) ।
विश्वमदेवयोरद्रादेशः । विश्वाची च हृताची च । देवश्रीचीं
नयत देवयन्तः । सा कश्रीची * ।

This *hā* compound is irregularly formed in vedic literature.
Thus "आ मा—" Let my parents come to me (connect *आ* with
गमास्). The *चकार* in the rule is to suggest the reverse
order of the terms मातरापितरा in the same sense against the
classical form 'मातरपितरौ', cp 'मातरपितरापुर्द्वौषाम्' (6.3.32). 'समानस्य
हृन्दसि—'(6.3.84) this rule is purely vedic. Hence though
explained before it is again set here and explained.
समान in the Vedas is replaced by *च* when the subsequent
member is other than मूर्ध्व, मध्व and उदक्. Thus सगर्भयः—born
in the same womb as a younger brother. Break-up as

पिता माता च सा योऽपि ज्ञातव्यः ज्ञानवस्तुत्वम् । नृपे चक्षुः श्रुति-
 श्रोत्रादिविद्यम् । नृपे चक्षुः श्रुतिश्रोत्रादिविद्यम्—चक्षुः श्रुतिश्रोत्रादिविद्यम् ।
 योनापि समस्त इत्यर्थः । मातरापितरिति । मातृपितृ विद्योऽर्थः । समानस्य
 इत्यर्थः । एतत् सूत्रं प्राक् समानाश्रयविधिप्रकारेण व्याख्यातमात्रं अस्य
 इत्यर्थविषयमादिकोपपन्नः । तदर्थकारणार्थं पुनर्व्याख्यानस्य क्रियते । समानस्य सः
 स्यादिति । 'सदस्य सः संश्रयाम्' (६।१।७८) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 मूलादि इति । आदिपदेन प्रथमादिकं योः संबन्धः । समर्थः इति । समानः समः
 समन्वयः । तत्र भवः समर्थः । एवं समानः युष्मः समुष्मः । तत्र भवः समुष्मः ।
 अनुसन्धेयः । तथा समानः तुतः (तुतिः) समुतः । तत्र भवः समुतः । यी नः
 समुत इति निगमस्य भवति । अथ सूत्रं 'समं समुत्पद्यमानाद् नत्' (३४०९) इति
 भावार्थः यत् । समुत्पद्यमानाद् नत् इति किम् ? समानसूत्रम् । समानप्रवृत्तयः ।
 समानोदकाः । 'समानस्येति योनी विभज्यते । तेन सप्तः साधनं समानोदकादि
 सिद्धमिति कारिकायां स्थितम्' । भट्टोजिह्व इव प्रकाशान्तरं (निम्नसमासात्पत्तेः)
 समहितमिति स्पष्टमस्माकम् । इत्यसि क्रियामिति । वार्तिकमिदम् । एतच्च 'विद्यम्-
 देवयोः तैरद्राश्रयप्रत्यये' (६।१।८९) इति सूत्रात् एव समुत्पन्नस्य मुख्यत इति
 मन्वयः । अतएव 'विद्यम्देवयोः तैरद्राश्रयः' इति शेषभावः पूर्यन् व्याख्येयम् । अत्र
 वार्तिकार्थः—विद्यम्देवयोः सर्वभावस्य तैरद्राश्रयः स्यात् क्रियां वाच्यायां
 इत्यसि विषये इति वक्तव्यमिति । विद्याचीति । विद्यमस्येति विषयः । एवं विद्य
 अथ किम् इति स्थिते किम् प्रत्ययस्य सर्वलोपिमात् विद्य अथ इति जाते 'अभिहितम्—'
 (६।१०) इति नलोपे विद्य अथ इति भवेति । ततो विद्यमस्य सर्वभावस्याद्
 वार्तिकेनावेन प्राप्तः 'अद्रि' इत्यादिषो बहुलवचनात् भवति । ततः 'अभिहितम्' इति किम् ?
 'अथ' इत्यस्यैरकारलोपः । आविति दीर्घः । एवं वृत्तमस्येति धृताश्रयस्य
 प्रक्रिया । दीर्घाचीति । दीर्घमस्येति विषयः । बहुलवचनादत्र दीर्घमस्य
 तैरद्राश्रयः । एवम् दीर्घा अथ इति स्थिते लौकिकलोपदीर्घाः प्राक्वत् ।
 अत्राचीति । कुत्तिसमस्येति विषयः । विद्यमस्य तैरद्राश्रयः अद्रि अथ इति किम्-
 प्रवृत्तलोपार्था भवेति । ततो लौकिकलोपदीर्घाः ।

३५२८ । सव मादस्योऽग्रहसि ॥ ३१८६ ॥

दी—। सवस्य सधादेशः स्मात् मादस्योः परतः ।
इन्द्रत्वात् सिन् सधमादे । सोमः सधस्यम् ।

In vedic literature सव is replaced by सध when 'माद' and 'स' follow. Thus in the मन्त्र 'इन्द्र त्वास्मिन्—' O Indra we invoke thee in this sacrifice (सधमादे) ; सधमादसि चस्मिन्—they rejoice here jointly. सव + मद + चस्—चस्मिन् by 'इत्यय' (3300). सधस्यम् सध + स्वा + च by 'चातोऽनुपसर्गेकः' (2915).

नित—। सधेति । 'सवस्य सध' (३१८६) इत्यतः सवस्य इत्यनुवर्तते । सधाह—सवस्य सधादेशः स्मादिति । सधेति सूत्रेऽविभक्तिको निर्देशः । मादग्रहं सधग्रहं चोत्तरपदे सवस्य सधादेश इत्यर्थः । इन्द्र त्वास्मिन् इति । हे इन्द्र चस्मिन् प्रतीयति सि सव मादस्य देवा चस्मिन् इति सधमादे सधेत्वा त्वान् इवामहे इति शेषः संन्यासः । सधमाद इति स्थिते 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यपमन्यप्रामाणे 'चत्रपाभ्यां ह्योऽस्यनाः विप्रतिषेधेन' इति तस्य बाधितत्वाद् 'इत्यय' (३३००) इति चल् । सूत्रे च मादस्योत्तरपदे । तेन मादयतेः किमस्य सादित्वं यदप्य तदापि भवेति । 'चा'त्वा इत्यतो इत्योऽनुवर्तमाना चर्माणि सधमादोऽवर्तते इत्युक्तः । सधस्यमिति । सव विधत्तेति विपदे 'चातोऽनुपसर्गेकः' इति कप्रत्ययः ।

३५२९ । पयि च कृन्दसि ॥ ३१९० ॥

दी—। पयिग्रहं उत्तरपदे कोः कव कादेशश्च । कवपथः—

कवपथः—पुण्यः । When the term पथिन् in the Vedas is the subsequent member, the preceding member is replaced optionally by कव and क्व. Thus कवपथः (evil path) etc.

नित—। पयि चेति । 'पयि कवपथस्येति' (३५२९) इत्यतः कवपथः इत्यनुवर्तते । 'का' यत्पथोः (३५२९) इत्यतः का इति । 'विनाशाय' (३१९०) इति ।

अथतो विभवेति । 'स्त्वथ कोऽपि' (२६१.१०८६) इत्येतां अवसिति' च । ततो व्यापते—
पयिषब्दे उत्तरपदे कोऽपिवादि । विभवेति शेषः । अन्वसि इति च । पयो धेनोपास
कुरिति । तदुदाहरति—अथपथ इत्यादि । कुतश्चित् । पयो इति विवरणः । 'अथक् पूर्वपदः
पयान्मानसि' (२६४०) इति समासान्ताः अत्राप्ययः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ साटं सट्ठां साढेति निगमे ॥ ६।२।११२ ॥

दौ—। सहेः ज्ञाप्रत्यये आदेश इयम् टनि टतीयं निपात्यते ।
मरुत्तिरयः पृतनासु साक्षा । अचोर्मध्यस्थस्य उस्त्वत्तः टस्य
ज्ञस्य प्रातिपदस्य विहितः । आह हि—

द्वयोश्चास्य स्यत्रयोर्मध्यमेत्य संप्रत्यये सः उकारो लकारः ।

स्वकारतामिति स एवं चाक्ष ठकारः सवृक्षणा संप्रयुक्तः ॥इति॥

In the vedic literature these terms सादो, सादा and सादोऽन्ते are irregularly formed. Of these the first two सादो and सादोऽन्ते are formed with the affix ल added to the root सद् and the last or third सादा is formed with the affix दन् added to the same root. Thus the vedic hymn runs—'महद्भिदः—' Here सादा is equivalent to सादा। सादा(दन्) = सद् + द by 'षी दः' = सद् दृ = अथवायोः—'सद् दृ by 'हुनादृ' = सद् दृ by 'डो डे शोपः' and 'दृशोपेपूर्वस्योर्दोषोपः' (274) = measuring, able, enduring. Similarly get सदा—सद् + ल having subbed : and सादो—सद् + ल = सद् + ल + यो being replaced by यो by निपातन. The vedic grammar, प्रतिसाधो instructs that, व falling between two vowels is replaced by ल and that under the same condition ड is replaced by द also written as दल. For it has been said (in the प्रतिसाधो)—

The author (or the Acharyya of the ^{११}ग्रन्थालय) holds that ^{१२}इकार intervening two vowels becomes ^{१३}अकार and that the same ^{१४}इकार

When an अन्तरपद or subsequent word follows वा is the final substitute of चटन् in the Vedas. Thus चटपदी—it has to be dissolved as चटौ सादायस—it has eight 'feet'—then apply 'संख्यासुपूर्वस्य' (379) and 'पादोऽन्तरस्याम्' (457). दीर्घः by this rule.

मित्र—इदं हि वेति । 'द्वितीये पूर्वस्य दीर्घः—' (६।१।२२) अन्तरे दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'चटन् संख्यायाम्' (६।१।२५) इत्यतोऽटन् इति च । तदाह—चटन् चालमिषादि । अन्तरे कृते टकाराकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । चटो पदीति । चटौ पादा यस्य इति यद्विहीनी 'संख्यासु पूर्वस्य' (५०६) इति पादवन्दस्य सोमे कृते 'पादोऽन्तरस्याम्' (४५७) इति ऊपी ।

२५२२ । मन्त्रे सोमाग्नेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतो ॥६।१।२२॥
दी— दीर्घः स्वाचम्ये । अन्तावती सोमावतीम् ।
इन्द्रिवावाग्निदिग्मः । विश्वार्जुना विश्वदेव्यावता ।

In the matter of vedic hymns the final of the terms सोम, चट, इन्द्रिय, विश्व and देव्य is lengthened when मत्तु follows. Thus अन्तावती सोमावती etc (having a horse, having soma) etc with स of मत्तु changed into व by सःटुपधायाः—and दीर्घ by this, so we have अन्तावन्, सोमावन् etc ; then ऊपी by 'उगितय'.

मित्र—मन्त्रे सोमेति । मन्त्रविषये सोम, चट, इन्द्रिय, विश्व, देव्य इत्येषा पञ्चानां मन्त्राणाम् चकारस्य दीर्घः सामानुपमत्वमे परत इत्यर्थः । दीर्घ इति 'द्वितीये' इत्यतः प्रागनुवर्तते । अन्तावतीमिति । अतोऽन्तावतीति मत्तु । 'मादुपधायाश्च' इति मत्तुपीमस्य च । तेन 'उगितय' इति ऊपी । अनेन दीर्घः । एवमन्वयः ।

२५२४ । सोमधेय विश्वामप्रथमायाश्च ॥६।१।२४॥
दी— दीर्घः स्वाचम्ये । यदोयवीभ्यः । अदधात्सोयवीषु ।

The final of the term ओवधि also is lengthened when a सुप्रत्यय other than those of the first case-ending follows in the matter of vedic hymn; thus ओवधीभ्यः etc.

नितः— ओवधेति । 'अन्ते—' इत्यन्तादिभ्यश्चित् परप्रति— सुप्रतिदन्तः । वाचस्पत्युक्तम् । यतो व्याचष्टे— दीर्घः सात्वन् इति । ओवधि मन्त्रोक्तकार-
संन्यासः । मन्त्रान्तिप्रत्ययं सुप्रतिभक्तो परत इति वाचस्पत्युक्तम् । विभक्तौ + मन्त्रप्रत्ययः ।
मितिच्छेदः । ओवधीभ्यः श्रुतिः । न च 'ह्रस्वकारादन्तिभ्यः' इति वार्तिकेनैव 'सिद्धं'
सुप्रत्ययमिति वाचस्पत्युक्तम् । अथाह सति 'अन्तोदन्तात्तन्मिमांसायास्तु' आद्यादात्तत्वम् ।
इत्येते तु 'लघादान्ते—' इति फिक् सुप्रत्याद्यादात्तत्वं यथा तथा स्मादिति ।

॥ ३१३ ॥ निति तुल्यमन्त्रमुक्तोक्त्याणाम् ॥ ६॥ ३१३३ ॥

दीर्घः— दीर्घः स्यात् । आ तु न इत्यम् । नू मर्त्यः । इतवा
चा स्यात् । मन्त्र मोक्षममोमहे । भरता चातवेदमह ।
तद्विति यादेशश्च द्वित्वपक्षे यद्वचम् । तेनह न— श्रुतो
आवाणः । कुमनाः । यत्रा ते भद्राः । यत्रा नमस्ता । उक्त्याणः ।

In the matter of vedic hymns (अन्ते) the final of the eight words वृ, ह, च, नृ, तवृ, ऊ, न and उरुच becomes दीर्घः । Thus 'आतुनः—' etc. व is here explained to be the निपात and not the technical one for तवृ and तुमृ (तवृपतनमोचः) ; सात्वात्—from the brother-in-law. वृ, नृ and नृच mean—swiftly. भरता—भ + श्रोत त. दीर्घः by this rule as it includes तवृ which here stands for वृ the श्रोत second person plural व is replaced by नृ by 'मन्त्रान्तिप्रत्ययं वाचस्पत्युक्तम्' as व is द्वित्व by 'श्रोत उक्त्याणः' । Thus in 'श्रुतो—' Let the stones hear—there is no दीर्घः giving श्रुतोत् । For although तवृ which is तवृपतनमोचः (तवृपतनमोचः) is plural subject of श्रुतोत्, the person is second person plural 'मन्त्रान्तिप्रत्ययः'

(3567) yet it (त्) is not विद्, but विद्. Hence, the rule does not hold good here, कृमनाः—कृमन्मिषं मनो—युद्ध—of impure heart. अत्र सदा instance of न. उद्धारणः—This is a combination of the two terms उद्धार + नः meaning 'save us'. उद्धार is a कृष्णादि root. उद्धार + क्रीट हि = उद्धार, हि being dropped by 'नतो हि' न being changed into न by 'नञ् आनुस्वारानुबन्धः' (3649).

नित—। अचि भुविनि । वेदमस्तुविषयं तु, नु, च, मन्त्र, ऊँ, ऊँ, तं, सर्वेषु
इत्येकामद्यानां दीर्घः स्वादित्यर्थः । दीर्घ इति प्राग् बद् 'द्वयोपे—' (६।१।२१) इत्यतः
प्राग्बद्भुविनिष्ठम् । यथासंख्यमुदाहरणम्—आनृष इत्यादि । तं, नु, मन्त्र इत्येते
विशेषणानां । उत वा चेति । सूत्रे च इति निपातेऽयं यद्वक्तव्यम् । न नु 'तत्प' तमपी
च' इति इति कृत्रिमस्य 'कृत्रिमाह्वानियोः कृत्रिमे वाच्योऽर्थव्ययः' इति ।
स्वाद्यादिति ग्राहकवादित्यर्थः । 'ईमं हि यथासंख्ये । अर्थात् प्रातर्वेदमिति ।
विभक्तेश्चो' सन्ध्यायुक्त्वं यद्वक्तव्यम् । ततोऽपि गुणे 'च' उपसर्गः । 'तत्प' तमपी
इति न सर्वेषां तज्जादेशानां ग्राहकम् । किन्तु 'जिस्योभयमिदं' तवाच
च सोट् च इति स्थिते 'सोटी लङ्' इति सोटी लङ् इव
काव्योभयपदमात् प्रादेशस्य लिखितं 'तत्प' यदर्थमिति 'प्रातस्तामः' इति यद्य
तः । ततोऽनेन सूत्रे च दीर्घः । एतेन सूत्रे तज्जादेशाः 'तितक्षेमां दीर्घा' इति
कृत्रिमम् । अत आह—तेनेहनेति । अथोतेति । लोभ्यामववववने यच्च तज्जादेशो
यपम् । तवाच—नु सोट् च इति स्थिते 'नुचः यच' इति मन्त्र
इति अति 'तत्प' तमपी' (२५०६) इति यद्य तवादेशः । तस्य लिखितं 'तत्प'
धातुकार्थ—' (२६८२) इति गुणः । ततो यपम् । अथुतेत्यर्थः । यथासंख्ये पञ्चरात्रः ।
अतएव तमः पिबेन् लिखितभावात्तानेन दीर्घ इत्यभिप्रायः । सूत्रेना इति । कुद्विर्त
मनोऽस्तेति बहुव्रीहिः । चमः यवा इति । त इत्यस्य दीर्घः । उद्विषा इति ।
उद्विष इति कम्बुदिकी धातुः उद्विषाद्यर्थः । तस्य लोङ् मधमेकपञ्चे 'चदी ई' इति
ईर्जुङ् । उद्विष इति रूपम् । तद्विषाद्यर्थः । उद्विषा + नः इति चोद्विषा । चकृत्
इत्यस्या नकारस्य 'नच धातुस्योद्भुम्' (२६४८) इति चतुर्थम् ।

३५३६ । इकः सुवि ॥ ३।३।३३४ ॥

दी—अचि दीर्घ इत्येव । अभीषुचः सखीनाम् ।
‘सुजः’ (३६४४) इति वः । ‘नच धातुस्त्रोरुपुभ्यः’ (३६४८)
इति वः ।

In the matter of अच्, the इक् letters of a term is lengthened when सुच् or सु follows ; सु is an अच्च्व । Thus ‘अभीषुचः—’ Dissolve अच् + सु + चः, इक् of अचि is lengthened by this, सु of सु is changed to इ by ‘सुजः’ (3644) and चः to वः by ‘नच—’ (3649).

मिच्छ—इक इति । मान्बद दीर्घानुवृत्तिः । पूर्वसुवादिचि इति चानुवर्तते ।
तल्लङ्—अचि दीर्घ इति । सुवि परत इति शेषः । अच मन्वानुवर्तनपरं हरदण—
मन्वतेव ज्यत्व इति नामिहः । प्रत्यासत्त्या अचौत्सुयानुवर्तननिव साधौचः प्रतिभाति ।
अभीषुच इति । अचि + सु + चः इति ऋदः । अभीषुच इको दीर्घः । सु इति
सुजः । तत्त्वमस्य । तच्चा क्त्वादीनाङ्—‘सुजः’ (३६४४) इति । न इत्यत्र यत्
इवमिति शङ्केति ।

३५३७ । अचोत्सुखः ॥ ३।३।३३५ ॥

दी—अचि दीर्घः । विदमानि चक्रा जरसम् ।

In a मन्व-ज्य-अच् (संज्ञित reading) the अच्कार of अचिक्त्वा
containing two vowels only is lengthened ; thus—‘विदमा हि’
The word here is विद—विद् + खिट्, मन्—where मन् has been
replaced by न by the rule ‘विदो वटोना’ (३६४५). Similarly
विदमा जरसम्—where the word is विद—विद् + खिट्, च—the second
person singular.

मिच्छ—इक इति । मान्बद दीर्घानुवृत्तिः । पूर्वसुवादिचि इति चानुवर्तते ।
तल्लङ्—अचि दीर्घ इति । सुवि परत इति शेषः । अच मन्वानुवर्तनपरं हरदण—
मन्वतेव ज्यत्व इति नामिहः । प्रत्यासत्त्या अचौत्सुयानुवर्तननिव साधौचः प्रतिभाति ।
अभीषुच इति । अचि + सु + चः इति ऋदः । अभीषुच इको दीर्घः । सु इति
सुजः । तत्त्वमस्य । तच्चा क्त्वादीनाङ्—‘सुजः’ (३६४४) इति । न इत्यत्र यत्
इवमिति शङ्केति ।

दाक्षकस्य तिङ्गन्ता अकारस्य दीर्घः, स्यान्त्यस्य तु दीर्घः, इति
हि चतुर्ति। संज्ञितापादविषय एवायं दीर्घः। पदपाठे तु विद्महि। चत्त
नरत्तम् इत्येव। विद्म इति। निदेशानां चतुः खटि, असि रूपम्। 'विदी कटी च'
(२४६४) इति मादिकः। चत्त इति। करोति किंति मयासपकचनदुचचने रूपम्।
द्विजाभासकार्यम्। चत्त इति किम्? चत्ताभरत वाजिनः इति नामिकाः।

२५३८। निपातस्य च ॥ २।२।२५३९ ॥

दी—। एवा हि ते।

The अकार at the end of a निपात or अवयव also (which
contains two vowels only) is lengthened in a मन्त्र. Thus
'एवा हि—'.

नित—। निपातस्येति। प्राग्वदनुवृत्तिः। दाक्षकस्य निपातस्य च चत्तो
दीर्घः स्यान्त्यस्ये। संज्ञितायां इत्येव। एवाहि इति। पदपाठे तु एव हि इति
एव बन्धकादिषु पठितत्वादिपातसंज्ञो भवति।

२५३९। अन्त्येषामपि दृक्कादेः ॥ २।२।२५४० ॥

दी—। अन्त्येषामपि पूर्वपदस्येतां दीर्घः स्यात्। पूर्वपदः।

दृक्कादेषि।

In a मन्त्र otherwords also have the final vowel of the
preceding members lengthened in the संज्ञितापाठे। Thus
पूर्वपदः etc.

नित—। अन्त्येषामप्येति। अगुहतिः। प्राग्गतम्। दृक्कादेषः, अन्त्येषां
अन्तिमपराक्षम्। तेन दाक्षकस्येति दीर्घः इत्याद्येन व्याख्येयम्—पूर्वपदस्यापि।
पूर्वपद इति। 'द्याः पुनांसः पञ्चजनाः पुनसाः पुनसाः पुनसाः पुनसाः' इत्यमरः। दृक्कादेष्येति।
'तत्र तेनेदम् इति सप्तमे' (२५३६), इति समसः (बहुव्रीहिः)। दृक्कादेष्येति।
मन्त्रस्य इदं युक्तं मन्त्रमिति विग्रहः। 'इत्तु कर्मव्यतिहारे' (२५३६), इति अन्त्येषां
अन्त्येषाः। एवमेवेति। मन्त्रोद्युति इत्यादि दृक्कादेष्येति।

२५४०। 'उन्मत्सुभववा' ॥ ६।४।५ ॥

दी— नामि दीर्घो वा । धाता—धातुनामिति बहुवचः ।
तैत्तिरीयास्तु इत्थमेव पठन्ति।

In vedic literature, the final of a base, when the सुप् विभक्ति नाम् (genitive pl.) follows, may or may not be lengthened. Thus धातुनाम् according to the बहुवच school but also धातुनाम् according the तैत्तिरीय school.

नित— इत्येति । 'द्वौपि—' (६।१।११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते ।
नामि (६।४।५) इत्यतो नामि इति च । तदाच—नामि दीर्घो वेति । वेति
उभयवधा इत्यस्य विवरणम् । दीर्घो इत्येतेषामुभयवधापि नामि भवतीत्यर्थः । धातु-
नामिति । 'अपि कृतसिद्धयत्तस्योरतानुवर्तितस्युक्तं ति भाव' इति शब्देऽनुवेषः ।

२५४१। वा सपूर्वस्य निगमि ॥ ६।४।६ ॥

दी— सपूर्वस्याय उपधाया वा दीर्घोऽस्मिन्सर्वनाम-
सङ्गोपरि । सङ्गुणाद्यम् । सङ्गुणायम् । निगमि किम् ? तथा ।
तच्छाणी ।

The parallelism of अस्मिन् (vowel), having a एकार pre-
ceding, is optionally lengthened when a सर्वनामसङ्ग, other
than उन्मत्सु or vocative singular follows. By सर्वनामसङ्ग is
meant the five सुप् विभक्ति beginning form and ending in ओ
(सुमो, सुमो, सुमो, सुमो) which are added to masc. and fem.
bases only, of उन्मत्सु सङ्गोपरि (६।४।११). By सङ्गुणायम् is meant the
vocative singular, सुमो एवमुक्ताः सङ्गुणायम् (१०४). सङ्गुणाद्यम्—The
base is सङ्गुणायम् irregularly formed with ए under उन्मत्सु class.
The एकार of सङ्गुणायम् when a सर्वनामसङ्ग and follows is re-

placed by अकार by the rule 'इतोत्सर्वनामस्याने' (365). Thus अमुचिन् + चम् = अमुचाचम्—अमुचचम्. Why say मित्रे in the Vedas? Witnesses तथा etc. which are classical forms and therefore there is no chance of दीर्घविकृताः.
 निति—न वाचस्पतिः—'वृत्तोपे' (६।१।११) इत्यतो दीर्घ इत्येवमुच्यते । कस्य दीर्घः इत्येवायाम्—तत्र इत्येवोपपत्तिः । दीर्घमुच्यते अत्र उपपत्ति- निवमादिति 'चचत्' इति शब्दे आचम् । 'नीपभावाः' (६।४।१०) । इत्यस्य तथाभावा इत्यनवर्तते । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।१८) इत्येतत् सर्वनामिदम् अ । ततो आचटे—अपूर्वस्याय तथाभावा इत्यादि । नः प्रकारः पूर्वो यथादिति विग्रहः । अमुचाचम्—अमुचचमिति । अमुचिन् चम् इति स्थिते 'इतोत्सर्वनामस्थाने' (६।१।६) इति अमुचन् चम् इति । अतो 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।१८) इत्यनेन मित्य दीर्घो प्राप्तः शब्दे च सौविक्लीयं विधीयते । अमुचिदिति शब्द प्रत्ययासौ निपातित इति उच्यते । इहोच्यते । 'मिति' 'सुक्तमुपसङ्गः' (१२६) इत्यनेन सर्वनामस्थानस्य सः सति । अमुचा इन्द्रः । 'वाचस्पतः सखायः अमुचा'—इतोऽप्युच्यते । अमुच्यो विम् ? अमुचन् । 'एकवचनं अमुचिः' (१६९) मित्रे विमिति । मित्रे वेदः । तथा तथाचमिति । लोकिवादेतो मध्ये ।

३५४२ । जनिता मन्त्रे ॥ ६।४।१३ ॥

इति—इहादी त्वचि पिबोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ।

In the matter of मन्त्र the term जनिता is irregularly formed with the disappearance of चि or the affix चिप् when इन्- beginning with चट् follows. Thus जनिता—चम् + चिप् + इन् the progenitor. The classical form of this is कृत्रिता. For

विषये इत्यर्थः। विप्रवेवादि। योनिं तु 'अस्मत्-प्रतिपत्तिः' इति तुणि, विप्र-
विप्र-य-योनिः। आकाशादीनामिति चत्वार्यनितम्—

२५४५। अन्त्यस्यपि दृश्यते ॥ ३॥५॥७२॥

दो—। अमजादीनामित्यर्थः। आनट्। आवः॥ न
माङ् योनिः।

In vedic literature, however, it is seen that roots not beginning with an अच् also take the augment चाट्. Thus आनट्—
—नच् + लुक् द = चाट् नच् द—here the substitute चि for लुक् being dropped by 'मन्ते चसङ्घर्—'(3402) and 'नयेर्वा' (431) not having applied 'अवधमन्—'(294) applies giving आनच्द = आनच् + द (or न्) being dropped by 'हल्ङाभ्यः—'(254) = आनङ्—आनट् by 'मन्तां जयीने' and 'वावसाने'. आवः—चाट् + ह + लुक् द or च elision of चि as before and that of द or च. गुच् and चिर्हर्त्तव्यं of रिच् ॥ न माङ् योनिः—This is for the next rule—

मित—। अन्त्यस्येति। आकाशादीनामिति पूर्वं सूत्रम्। तत आनिति
अजादीनामिति आहुवर्तते। तत आव—अमजादीनामित्यर्थः। अजादीनाममजा-
दीनां च चातूनां अन्त्यस्य विषये लुक्लृक् लृङ् आङाभ्यः स्वादित्यर्थः। तसि
चदाहरति—आनडिति। नयेर्लुकि प्रथमैकवचने 'मन्ते चसङ्घर्—'(२५४५)
इति त्रैलुकि 'हल्ङाभ्यो दीर्घात्—'(२५४५) इति लोपे 'नयेर्वा' (४३१) इति
अवधमिमाप्रहर्षी 'नच—'(२२४) इति अस्स चः। तस्य 'मन्तां जयीने'
'वावसाने' इति जङ् लृक् रूपम्। विनश्यतिजैत्यर्थः। आवरिति—हजो लुकि
प्रथमैकवचने सञ्जनेकवचने च रूपम्। अन्त्यस्य च लोपः प्राग्वत्। सार्वधातुवैति
गुणः। रिप्स्य विभक्तिः। अमजादिकधीरदाहरणे। अजादीनां—'सुधयो येन आवः'
इति मन्तः। तत्र आवः इति अन्त्येर्लुकि सिपिदपम्। आवः—रहितवान्सीति
तत्त्व सार्वधातुवैतिभाष्यम्। 'न माङ् योनिः' इति चत्वार्यनितम्—

॥ २५४६ ॥ बहुलं हृदिस्वमाङ्गयोगेऽपि ॥ ६।४।७५ ॥

दो—। चडाटो न सो माङ् योगेऽपि स्तः । अनिडा तयः
सहये * सुरायः । मा.वः चेन्न परवीजान्मवाप्तुः ।

The addition and the elision of the *माङ्* particle चट्, अर्द्ध चट्, are variously effected in the vedic literature i.e. they are added to roots when there exists the particle *माङ्* and again they are made to elide when there exists no *माङ्*. Thus the vedic injunction in this case is diametrically opposite to the classical one. Thus the *सन्* runs 'अनिडाः—' where there is no *माङ्* present and yet अनिडाः—which is the *बुङ्* second person singular form of अन् (to be born)—has got no चट् prefixed to it by 'बुङ् लङ् लृङ् बुद्धायः' (6.4.73). अनिडाः means—you were born. 'मावः—'. The *सन्* infall is—'अप्रमत्ता वचतः सन्मुनिं मावः चेन्न—'Scrupulously preserve this (seminal) tendril i.e. sex energy and let not (thus) others' seminal fluid be injected into the wives of yours i.e. observe ब्रह्मचर्य and enjoy home-life. Here there exists *माङ्* and yet in चवाप्तुः which is the *बुङ्* plural of वप् (to sow) there is चट् prefixed. The classical forms against the two are अचनिडाः and वाप्तुः respectively. The second *सन्* 'मावः—' is also read as 'मा वः चेन्न परवीजानि वाप्तुः—' in that case another instance of चट् even when there is *माङ्* present is to be searched out from the Vedas. The reading of चवाप्तुः is सिद्धा. *सिद्धा*.

‘मितम्’ ननु स हन्दीति । ‘कुक्कुटकुम्भदानः’ (६।४।७१)
 शब्दोऽस्ति ननुवर्तते । ‘पाठशास्त्रेणाम्’ (६।४।७२) इत्यत्र भाविति । ‘न
 माङ्ग्योनि’ (६।४।७३) इत्यतो नेति माङ्ग्योनि इति ननुवर्तते । ततो व्याचष्टे—
 ‘अष्टादो ननु इति हन्दीति विषयेऽमाङ्ग्योनेऽपि ननुवर्तते चेत् । माङ्ग्योनेऽप्येति ।
 अष्टादो इति चेत् । अयमर्थः—माङ्ग्योनि सत्यपि हन्दीति विषये बाहुलवादकाटीकः ।
 पुनर्माङ्ग्योनेऽसत्यपि उक्तविक्रये बाहुलवादकाटीकः न स इति । एतदुक्तं भवति
 यत्रोक्तमार्यविपर्ययसिनात् माङ्गि असत्यपि अष्टादो ननुः—इत्यपि तस्मिन्को क
 इति । असत्यपि माङ्गि अष्टमावमुदाहरति—‘अनिष्टाः—’ इति । अनेकैश्च
 इदम् । जातदानित्यर्थः । अत्र माङ्ग्यं नास्ति । तथापि ‘कुक्कुटकुम्भ—’
 इति प्राप्तः अस्ति नास्ति । अथ माङ्गि सत्यपि अष्टमावमुदाहरति । नास्ति
 इति । ‘अप्रमत्ता एव तन्म एतम्’ इति मन्त्रस्यास्य पूर्वार्थम् । अयमर्थः—
 ‘अप्रमत्ताः सावहित्ताः सन्तः एतम् कस्यभानमात्रोपमानं तन्म’ इत्यर्थेति इति यावद्वचन
 अक्षतं असदाचरणेन ना सौख्येतित्यर्थः । सौख्येतित्यर्थेति तत्रार्थः अनेति
 निर्बलित्वार्थः । कुक्कुटकुम्भ—सारथिति । नो युष्माकं चेत्ते दादासु परवौजानि परितः
 रीतास्ति मा अवाप्तुः उमा मा भवद्विषयः । सोर्धे हि तत्रार्थेति सन्ततो एवम-
 समर्था भवेयुरिति भवद्वारा नाभ्यान् कावयिष्यन्त इति तावत्पर्यम् । अथ माङ्गि
 सत्यपि अवाप्तुस्तिवत् ‘न माङ्ग्योनि’ इति निवेधं बाधित्वा वपतेर्मुक्तिं श्री अक्षयः ।
 ‘वैद्वज्जलनस्य’ (१२।६०) इति इति । नेर्मुत् । अवाप्तुस्तिवत् कावयिष्य-
 ज्ञान्मुतेन । नावः चेत्ते परवौजानि वाप्तुस्तिवत् पाठ उपलब्धः । तन्नास्ति माङ्गि
 उदाहरणान्नं वेदिषु इत्यम् ।

२५४७ । इत्यो र ॥ ६।४।७६ ॥

दी—। प्रथमं गर्भे * दध चापः । रेभावसराभोयत्वे ना-
 सिद्धत्वादाजोपः * । अत्र रेण्वक्षेत्रादि कृते पुनरपि रेभावस-
 दर्थं च चर्तु द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ।

(The **वित्** third person plural affix **इरे** (or **इरेच्**, by 'वित्-सङ्गर्गोरेतिरेच्'), in vedic literature, is replaced by the word **दधे**. Thus 'प्रथमं वसेम्—' 'The water first conceived; the classical form against it is **दधिरे**. **दधे**—**धा** + **वित्** **इरे** = **द धा** + **इरे** by duplication (**वित्**) etc. Now here two rules apply simultaneously viz (1) '**चातो लोप इति च**' (2372—6.4.64) and '**इरयो रे**' (this rule). By '**विपक्षेभ्यो परम्**—' the latter supersedes the former; whence we get **दधा** + **रे** without the elision of **चा** of the root **धा**. But if **चा** is not dropped we cannot have **दधे**. To effect the elision of **चा** therefore Bhattoji says '**रेभादस्य चाभौयवेन**—' etc. That is—both the rules '**चातो लोपः**—' (6.4.64) and '**इरयोः**—' (6.4.72) fall under the purview of '**भस्य**' (6.4.129) or **भाधिकार** and consequently by '**असिद्धद्वाराभात्**' (6.4.29) the injunction of **रे** becomes invalid (for reason see the elaborate expl. of the rule '**असिद्धद्वम्**—' 6.4.29 under our **भादि** section). Thus the substitute **रे** being invalid or **असिद्ध**, **इरे** although dropped is regarded present and as if (**इरे**) is an **चञ्जदि** चाङ्धातुक so '**चातो लोपः**—' takes effect and finally we have the form **दधे** (**दध्** + **रे**). Now there exists another rejoinder viz the substitute **रे** can have by the restriction, referred to under '**ह्रस्वम्**—' (2293), the augment **इट्**, prefixed to it, for the substitute **रे** although invalid here was valid elsewhere namely under '**ह्रस्वम्**—' and in that case it can demand the augment **इट्**. This he (the author) agrees to and therefore says—**यत्नं रे इटि इति**. But if **इट्** is prefixed to **रे** then we have **इररे** and not **दधे**. To solve this he says—**इररे** **इररे** **इररे** i.e. **रे** after it has been prefixed with **इट्**

would again be replaced by 'रे' and consequently we will have the form दधे. But how do you know that रे after having been prefixed with the augment इट् would again be set aside by 'रे' ? To answer this he says 'तदेवम् च दधे— etc. That रे with इट् prefixed to it is again replaced by रे is inferred from the dhat number 'इरयोः'—in the rule. For इरयो रे is not to be broken up as इरयः but it is to be dissolved as इरयोः + रे with इ and रे combined (where इ stands for इट्) = इरयो रे by 'रेरि' (173).

मित—। इरयोरिति । इरे इति लिट् प्रथमवृत्तचरणस्य 'रे' इत्यादेशः स्याच्छब्दसि इत्यवधारणः । विप्रक्षितार्थस्य इट् सङ्घितस्य रे इत्यस्य यथा इट्ये रे इत्यस्य च स्थाने रे इत्यादेशः स्यादिति । 'इ' इति इटो याङकम् । एतद् द्वितीये व्याख्यानननुपदङ्गेन विमर्शनीकरिष्यते सूत्रे । अत एवस्य व्याख्यानप्रयत्नस्य सङ्घितात्मकमेवेति विमर्शनीयम् । इरे इत्यस्य षष्ठोक्तचरणे इरयः + रे इतिच्छेदे कृते यथा 'इमि च' इति 'इरयो रे' इति भवति तथा इरे = इरयो, ययोः 'इरयोः + रे' इतिच्छेदेऽपि 'रेरि' (१७३) इति रेकलोपे इरयोरे इत्येव । एतत् सर्वमनुपदं स्वयमेव वक्ष्यति 'तदर्थं एते द्विवचनानां निर्दिष्टम् इरयोरिति' । प्रथमं गर्भमिति । शेषः प्रक्रमं गर्भं संज्ञे इतिरे इत्यवका इति सन्तार्थः । अत दधे इति भा इत्येतस्य लिटि प्रथम वृत्तचरणे रूपम् । तथाच भा इरे ('लिट्कान्तयोरेरिरेच') इति स्थिते, 'चातो लोप इति च' (२१७९) इति 'इरयोरे' (१५४७) इति चेति स्वयमेव प्राप्नोति । तव 'विप्रक्षिप्ते परं कार्यम्' इति परिभाषया 'चातो लोपः—' (६।४।६४) इति वाच्यता परत्वाद् 'इरयोः—' (६।४।७३) इत्येव प्राप्नोति । तदेवम् द्विजाभासकार्यपूर्वकम् दधा रे इति लभे भा इत्यवस्थस्य आकास्त्व लोपाभावाद् दधे इति न सिध्यति । अतः कृतसिद्धार्थमात्र—रेभावेत्याभिव्यक्तेरिति । 'असिद्धवदत्राभात्' (६।४।९९) इत्याभिव्यक्तं सूत्रम् । तस्य 'भस्य' (६।४।१२२) इत्येव एतादिकारोक्तिरिति । तदेवमत्र 'समानान्वयत्वात् तन्निर्गतेत्ये तदसिद्धम्' इति व्याख्यानवशात् 'असिद्धवत्—' इति सूत्रद्वया 'इरयोः' इति विहितो रेभावेऽसिद्धी भवति । ततः निमित्तम्

चाह—चसिद्धत्वादीप इति । रिभावस्य चसिद्धत्वाद् इरे इत्यस्यैव तस्य सङ्क्राद-
चसिद्धत्वादिधातुसमस्यात् 'चातो लोपः' इति अन्तर्गतम् । दन्तादिराक्षीपस्य भवति ।
ततो दन्ते इति रूपं सिध्यति । नन्वेवमपि रिभावस्यैव आदिनियमादिकागमः प्राप्नोति ।
न चेत्पक्षेऽपि रिभावीत्यर्थे सति वाच्यम् । 'अष्टाध्यायः' (१२८३) इत्यत्र सिद्धि-
आदिष्वनिटस्य तस्य चरितार्थत्वात् । तदेवं 'रे' इत्येतस्य इकागमसङ्क्रात् पुनः इरे-
भावे जाते दृष्ट् + इरे = दृष्टिरे इत्येव भवति । न सिद्धम् दृष्टे इति तदेतद्विज्ञापनं
लोकतः समापत्ति—यत रिभावस्य इटि कृते पुनरपि रिभाव इति । इट् सङ्क्रातस्यैव
रिभावस्य 'इरे' इत्येतस्य पुनरपि रिभाव इति भावः । कृत एवञ्चायते । तत्राह—
तस्यैव च कृते दिक्कथा निर्दिष्टम् इति । तदेतत् वचनं प्रागेव स्वाश्रयसमस्याभिः ।
तत्र तत्रापि 'अथचप्रतिपद्योक्तयोः प्रतिपद्योक्तस्यैव' इत्येतया प्रतिभाषया 'इरे' इति सिद्ध-
प्रमाणवद्वचनस्यैव प्रतिपद्योक्तस्यैव अथ 'रे' इकादेशः सिध्यते । न तु वचनेन
यत्कश्चिद् 'इट् सङ्क्रातस्य रिभावस्य' ऐरे इत्यादेशः इति चेत् । अथ सूत्रादयमेवैवाका-
परिभाषाया अभिव्यक्त्यापनादिति भावः ।

२५४८ । छन्दसुभयथा ॥ १॥८८६ ॥

श्री— भूसुधियोर्यश्च स्वादियङ् यङ्गी च । अत्रिङ् चिङ्
विभुम् । विभुवं वा । सुध्यो नव्यमग्ने । सुधियोवा । 'तन्वादीनां
छन्दसि बहुलम्' (वार्तिक) । तन्वं पुषेम । तनुवंवा ।
तन्मज्जकम् । त्रियम्बकं वा ।

In vedic literature it is seen to act bothways i.e. य् and
यङ्. Thus लकार and लृकार, replaced both by लृक् and by
लृङ्—लृक् also. (when any लृक् follows). Thus विभुम् with यङ्
(विभु + यङ्) or विभुवम् with यङ्. The classical form against
this is 'विभुम्' only 'अग्नि पुषे' (194) : यङ् with लृक् (लृक् + यङ्
अग्निपुषे, singular) or लृङ् with यङ् (यङ् + यङ्) and लृङ्

both *सुधी* and *सुधिः* is also the classical form of *सुधी* in genitive sing. 'तन्वादीनाम्'—This is a Varttika. यच्, इयच् and चयच् are variously affected in the cases of तन् etc. Thus तन्म् with यच् and तन्वम् with चयच्—the classical form being तन्म् by 'अभिपूर्वः' । वाचकम् with यच् and त्रिवचकम् with इयच्. Dissolve as लोचि चम्बकाणि (निवाणि) यस्मादी वाचकः or त्रिवचकः—सम्, having three eyes. Hence the use of the term त्रिवचक in classical language as in 'त्रिवचकं संयमिनं ददर्श' (कुमार—3044) is indefensible. Kalidasa uses vedic forms and make other evident violations also as 'प्रभंयवां यो नृपं चकार' etc—which go a great way to indicate that he flourished in an age when non-adherence to the rules of gram. was not necessarily considered a blemish on the part of at least celebrated writers.

मिश्र—१। अन्वधीति । 'अचिन्वातुभुवां क्षीयिञ्चवक्त्रे' (३।४।३०) इत्यत्र 'इयञ्चवक्त्रे' इत्यनुवर्तते । 'इहो यच्' (३।४।८२) इत्यतो यचिति । 'न सुसुधीयोः' (७।४।८३) इत्यतो सुसुधीयोरिति च । तदाह—भूसुधीयोर्वच् इत्यादि । विभुं विभवं चेति । विभु + चच् इति स्थिते यचि विभुमिति । चयचि तु विभुवमिति । लोके तु 'अभि पूर्वः' (१८७) इति पूर्ववक्ष्यकादिभ्यो विभुम् इत्येव । सुध्यः सुधीयो वेति । सुधीयन्वच् वच्यो सुधी + चच् इति स्थिते यचि सुधी + चच् = सुध्य इति । इयचि तु सुधीय इति । लोके 'अचि य्' (२७२) इतीयचि सुधीय इति च । 'तन्वादीनाम्' इति वार्तिकमिदम् । तन्वादीनां अन्वसि 'विषये बहुलं यचि इयञ्चवक्त्रादीनां द्वापरित्यक्तः । तन् तन्वं वेति । आशब्धम् 'अभि पूर्वः' इति प्राप्ते 'न अन्वसि' इति यच । वार्तिकादुपच्य । वाचकं त्रिवचकं चेति । लोचि चम्बकाणि लोचनान्वक्तेति बहुव्रीहौ वाचकः (त्रिवचकः) इति लोके । वेदे तु असाद यच्, इयच्, च । [एतेन 'त्रिवचकं संयमिनं ददर्श' (कुमार—३०४४) इति प्रवीणस्य लोके 'असाधुलस्येव' आप्यते । न चात्र त्रिवचकमित्येव शक्तः ।

इति 'मङ्गनीयम्' । 'लोपमिधिसामर्थादेव तस्मात्प्रकृतेः । लोकि तु 'अत एकह्रस्वयो—' इत्येवभासलोपो = वितेनिरे इति । अङ्गना इति । पश्चिम १४ पताम इत्यर्थः । अपतम इति वा । 'अन्तसि कुङ्कुड् लिट्' वर्तमानवत् प्रयोगान् । पतम् इति लिटि समशये पूर्वकदेव्यायासलोपाभावे इत्यनेन च कथम् । चेति च इति त्वेवभासलोपात् लोकि कथम् ।

३५५० । वसिभसोर्हसि च ॥ ६।४।१०० ॥

दी—। सन्धिश्च मे । वधां ते हरी धानाः । 'इभल्लभी हर्षिः' (२४२५)—

The penultimate of the roots वच् (the substitute of वद to eat) and मच् (मत् सनदीप्तीः जुहोत्यादि) disappears when a ह्रस्वादि or यणदि लिङ्गन् affix follows. Thus सन्धिः—वच् + णि = वस + णि by 'वहलं अन्तसि' = वसृति—elision of वकार or उपधा by this rule = वृति—disappearance of सकार by 'भलोभलि' = वृ धि by 'भवसलो-योः' = वृ धि by 'भलोभल्लभी' = णि. Then समान णिः = सन्धिः (eating together)—कर्मधारय compound ; समान being replaced by 'स' by the rule 'समानस अन्तसमूर्धप्रभृतादकौशु' (1072). Note that णि may also be arrived at as a classical form with the disappearance of the penultimate in that case by the rule 'मनस्यनवसां लोपः क्लृप्तमन्त्रि' and then सन्धि as before. It is therefore that Amara says—'सन्धिः लो सङ्गीजनम्'. वधाम्—वच् + लोट् तान् the root being of जुहोत्यादि class, लु (which is लिङ्) takes place first effecting duplication मच् मच् तान् = वमच् तान् by चत्वाच operation = वमृच् तान् by the disappearance of उपधा by this rule = वमृ धाम् elision of सृ by 'भलोभलि' and replacement of त by ध by 'भवसलोः' = वधाम् by 'भलोभल्लभी' 'इभल्लभी—'

This is brought down as it is necessary with respect to the explanation of 'युष्मद्'—the next rule.

विसित—। चविमसीरिति । 'चविः प्रधातुध्वजम्—' (६।४।७७) इत्यलो-
ऽवीर्यनवर्तते । 'कटुपधायाः—' (६।४।८२) इत्यत्र उपपत्त्या इति । 'गमद-
नमनचसां लोपः किरिति—' (६।४।८८) इत्यलो । 'लोपः किरिति' इति च ।
तदादिविधिः । तेनाद्यन्तः—असेर्भवेत् धातोऽपधाया लोपः स्यात्तादौ धातो च
अन्त्ये प्लुत इति । अन्तिमेषु च द्विजिह्व इति स्थिते 'अन्त्ये द्विजिह्व' इति चदो
धसादेशे भस्ति इति जाते अनेन उपधालोपः—भस्ति इति । ततो 'भलो भलि'
इति सलोपः । 'भमस्योर्ध्वः' (२२८२) इति तकारस्य धकारः । 'भलो भमे'
भशि इति चस्य जञ्जलनवः । ततोन्विः—भोजनमिति तदर्थः । ततः सानाना णिः
अन्तिमरिति कर्मधारयः । 'समानस्य द्वन्द्वि—' (२०२२) इति समानस्य समासः ।
न्धिरिति लोकेऽपि 'अनन्धन—' इत्यपधलोपान् सधमितुं शक्यते । ततः सानाना
न्धिरिति पूर्ववत् अन्धिरिति च । अतएवाह अनन्धः—'एन्धिः लो सदनोजनम्'
इति । कश्चामिति—'भस भम् सनदीतरोः' इति लोकोऽपधाया लोपः । तस्य लोकि
तस्यसामादेशे रूपम् । तदेवं भम् ताम् इति स्थिते धातोर्लोकादिक्रान्ताम् 'लुङ्लोका-
दिभ्यः ह्रस्विति श्रुः । 'ह्रौ' इति द्वित्वभ्यासकार्यम् । एवं भम्भ् ताम् इति
जाते अनेनोपधालोपे भम्भ् ताम् इति । ततो 'भलो भलि' इति सलोपः । 'भस्य'
मान्द्वजञ्जलनवः । प्रत्ययतकारस्य च धकारः । ततो यद्योक्तं रूपम् । इत्यन्त्यः
इति उपपत्त्यमिदम् ।

२५५२ । युष्मदुपप्लवभ्यश्चन्द्रसि ॥ ६।४।२०२ ॥

दो—। युधी इमम् । युधी गिरः । रायसूचि ।

उपप्लवभ्यः । अपाहृदि ३ ।

In Indic literature, the Substitute is coming after युष्मद्, युष्मद् and is replaced by ति. Thus युधी इमम्—

['अपाहृदि' इति शब्देन न दृश्यते ।]

Design to listen to our call (इवन्—इत् + श्रुत्). श्रुत्—श्रु + हि (शीट्) here श्रुत् elides by 'बहुल' इदं' and श्रुत् being dropped श्रु by 'सादिभ्यः—' does not take place and consequently श्रु for श्रु fails to apply, as 'श्रुत्, य च' does not now hold good. Then हि is replaced by वि. The lengthenation (दीर्घ) of चकार is effected by 'अन्वेष्टानि इत्यन्ते' (3539). श्रुत्—श्रु + हि—hear words please—Here 'श्रुत्' is arrived at as in the classical forms. Then हि after it is replaced by वि for, on the strength of the injunction of वि for हि the rule 'उत्तरप्रत्ययान्तस्योपसर्गात्' (2334) fails to take effect here and hence the substitute हि does not disappear. Then दीर्घ here also is as before. 'रत्नः—etc' fill up (the deficit of) our riches. पूर्ति—पृ (to fill etc) + हि—पृ belongs to वृद्धादि class. Hence श्रुत् was to make room for श्रु but this does not occur as श्रुत् disappears by 'बहुल' इदं' as before. अकार of पृ gets उन् or उकार by 'उदीष्टापूर्वस्य' then apply 'उरुचरः', दीर्घ ककार by 'इति च' (364) and हि is replaced by वि by this. 'उदयः—' make profuse (wealth) of ours. Break-up as उद + यः (= उदयः); य being changed य by the rule 'नयवाङ्मुखीदृशम्' (3449). Then उदयः कृत्—कृ + शीट् हि here also श्रुत् elides and 'उत्तरप्रत्ययान्त'—etc does not apply as before. Consequently हि is not dropped but replaced by वि. The classical form is उद against this. अपराधि—अप + उ + हि (शीट्) श्रुत् eliding as before, श्रु fails to operate and therefore 'उत्तर'—not applying हि is replaced by वि. Lengthenation of चत् by 'अन्वेष्टानि—'. The classical form against it is चपत्.

सिद्धि— शुभम् इति । 'शुभम्' (६।४।१०१) इति गतम् । तेन
 शु. शुभ. शु. छ. इत्येतेभ्यः परबोधेभिः स्यादित्यर्थः । शुभी इति मिति । इति इति
 चिन्तः अपि प्रत्ययि विद्यम् । तेन चाह्वान् प्रत्ययार्थः । शुभी इति स्थिते 'बहुवं चन्दसि'
 इति अपि कुचि 'साद्विभः—' इति श्रोत्रभाषः । 'शिरपिवाह' गुणभावः—ततो धिभिः ।
 'अन्वेयानपि दृश्यते' (३५५८) इति दीर्घः । प्रकुर्वीति । प्रत्ययार्थः । अनापि
 शु+हि इति स्थिते लोकरन् शुभ् इतिजाते अयं सूत्रं विधिसामर्थ्यात् 'उत्तम
 प्रत्ययान्' (२१२४) इत्यस्याप्रत्ययेविभक्तौः लोपो न । ततो धिः । दीर्घः प्राग्वत् ।
 'राजः'—इति—अनापि पुरय—अनाभावमपगमयत्यर्थः । पू माजनं पुरययोनीधीत्यादि ।
 माहुलकाण्यन कुचि श्रोत्रभाषे चित्तादिन । 'उदोत्तरपूर्वसं' इत्युत्तरम् । उपरत्नम् ।
 'इतिच' (३५४) इति दीर्घः । उदयः—इति । नः अन्वाकम् उदयं अथ
 अनापि मेवः कुचि कुर्वति मन्त्रार्थः । उदय मः इति स्थिते 'अथ धातुसोदयः'
 (३६४८) इति शतम् । तस्य उदय यः+ह्यपि इति स्थिते 'कः करतृवरति
 ह्यपि' (३६५५) इति विसर्जनीयस्य सः । क हि इति स्थिते माहुलकाण्यनकुचि
 श्रोत्रभाषे 'उत्तम—' इत्यस्याप्रत्यये विधौपाभावे च विधिरादिभ्यः । अपाठपि इति ।
 अपाठपि इति लोके । अपपूर्वाह इति लोके । तस्मादित्याह गुणभावः । यपः, 'उत्तम—'
 इत्यादिः । यपयस्यह्यपी इतिरादिभ्यः । 'अन्वेयानपि—' इति दीर्घोऽपि प्राग्वत् ।

३५५२ । वा-चन्दसि ॥ ३।४।५८ ॥

दी— शिरपिद्वयः ।

The substitute हि (for विप् in वीट्) is optionally विप् or प—
 ending in vedic literature, i.e. हि following, the root is
 optionally guannated.

मिति— विति । 'शिरपिद्वयः' (३।४।५८) इत्यस्याप्रत्ययान् । पूर्येवम् । 'सी हि
 पपित्' इत्यस्याप्रत्ययान् । 'वीटो ल्यप्' (३।४।५८) इत्यस्याप्रत्ययान् । 'सी हि
 पपित्' इति वीटः सी हि पपित् वा साद्विधौ पूर्वोक्तम् । यपः इति । यपयस्यह्यपी—

१५५५. अभिलेखिकानाम् ॥ १४११०२ ॥

दी—१. हेचिः स्वात् । रारन्धि । रमेध्वैलयेन परलोपदम् ।
 प्रयः सु रभ्यासदीचं च । अस्मि प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः ।
 यन्धिः शपो लुक् । यीतेः प्रयः सुः । 'अङितः' किम् ? प्रयोधि * ।

When again the substitute हि is not ङित् (and therefore
 पित् by 'सर्वधातुनामपित्') then also it is replaced by चि in
 the Vedas. Thus रारन्धि—Let you enjoy—रम्+लोट् हि. The
 root रम् to hold sports (लीलायाम् भुक्ति) being अनुदात्तेत् is चात्मनिपदी
 but here it is परलोपदी by 'अल्लयो बहुलम्' (3423). Being भुक्ति, शप्
 after it was due by 'कर्त्तरि शप्', but this also by 'अल्लयो बहुलम्' is
 replaced by 'यु' which causes the duplication of the root—the
 duplicate or अभास, being lengthened by the rule 'तुजादीनां
 दीर्घोऽभासस्त' (3509). Thus we now have रारम् हि = रारम् चि by
 the present rule = रारन्धि by 'नीऽनुस्वारः' and 'अनुस्वारस्ययि—'
 the substitute हि being अङित् or पित् the elision of the अनुनासिक
 (ङ) is not effected as the rule 'अनुदात्तोपदेशवन्तिलोपान्तादीनामनु-
 नासिकलोपः किरुति', in that case, does not hold good here.
 प्रयन्धि—य + वस् + लोट् हि. The विकरण (यप्) after वस् is dropped
 by the rule 'बहुलं चन्दसि' then हि being अङित् पित्, the rule
 'अनुदात्तोपदेश—' does not effect अनुनासिकलोप and consequently
 by अनुस्वार and परसवर्ध we have प्रयन्धि. युयोधि—यु + लोट् हि—यु
 is अदादि, yet शप् by 'बहुलं चन्दसि' has been replaced by सु, con-
 sequently द्वि etc takes place. The root (चङ्) is allowed

[* 'अङितः—' अल्लयो न. सार्धविक्रः पाठः] ।

गुण due to पित्त of हि here. The classical forms against these are रमस, प्रयच्छ and युधि respectively.

नित— अङ्कित इति । 'ह्रस्वस्यो ह्रिर्धि' (६।४।१-१) इत्यसौ ह्रिर्धिरित्यनुवर्तते । तेन यैव पूर्ययाह—ह्रिर्धः स्यादिति । अङ्कित इति ह्रिर्विशेषणम् । तेन अङ्किद्वौ हिभवेति तस्मापि विरादौह इत्यर्थः । अनेन कितञ्च ह्रिर्धिरादेश सञ्ज एवेति द्रष्टव्यम् । राखि इति । रसु क्रीडायां भूदिः । अनुदाचोत् । ततः 'अनुदाचकितः—' (२३५७) इत्यात्मनेपदनियमादाह—अत्ययनेति । अत्ययो बहुकर्मित्वमिति भावः । यद्वा अनुदाचितलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदनिति मलम्यम् । शयः क्षुरिति म्यतीयम् । अभ्यासदीर्घ इति । 'गुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (१५०८) इत्ययेन । अत्र ईरङिच्चेन पिप्वात् 'अनुदाचोपदेश—' इत्यस्याप्रवृत्तेरनुनासिकलोपाभावाद्-गुञ्जादपरसवर्धौ । रमस इति लोके । प्रयच्छि इति । म + यञ—हि इति । 'बहुलं हृन्दसि' इति शयविभक्त्यस्य युक् । 'अनुदाचोपदेश—' इत्यस्याप्रवृत्तौ शान्वदनुसारपरसवर्धौ । प्रयच्छ इति भाषायाम् । अक्ते इत्यत्र सम्प्रदानात्वाच्चतुर्थौ । युयोधि इति । इवक् कर्धिव्यर्थः । अत्र घातोर्निपरीताये इति । (युमिप्रश्ने इत्यादा-दिकोऽयम् । घ + हि इति स्थिते 'बहुलं हृन्दसि' इति मयः झ । 'दौ' इति पित्तम् । 'पित्तस्युपा' इत्युक्तेः ह्रिर्धिरुक्तेन पिप्वाह्वारात् स गुणः । विरादौह । लोके तु 'युधि' इत्येव ।

१५५४ । अन्व चाङ्गादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥

दो— आत्मन्यन्वत्त्वादेर्लोधिः स्यादाङ्कि । अना देवेषु ।

In the matter of अनु or vedic hymns the beginning letter of the word अन्व disappears when चाङ् (or the सुवन् after ट्) follows. Thus अना in place of आत्मना = by himself.

नित— अन्वोऽपि हिः आत्मन्यन्वत्त्वादेति । अन्वो देवेषु इति शेषः । अन्वो घु + चाङ्कि + चाङ् + आत्मन इत्यव्ययः (ह्रिस्) + चाङ् इति 'ट्' इति सुविभक्तेः घातो संज्ञा । अना इति । आत्मना इति प्राप्तं चालोप । 'लोकिर्लोकेति' (विभक्ती) लोपदर्शनादिह

इति वचनं व्यर्थम् । एषः आतो धातोः (६।४।१४०) इत्यन्त्यात् । इत्यस्यात् । एवेष्टिद्वौ पुनरादि' इति वचनमपि व्यर्थम् इति अर्थं नुबोधये स्थितम् ।

३५५५ । विभावर्जोऽक्षन्द्सि । ६।४।१६२ ॥

टी—। ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्थाप्य इष्टेमेयसु ।
त्व' रलिष्टमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा ।

The letter 'र' in place of ऋ of the word ऋजु is optionally substituted when इष्ट (इष्टन्), इम i.e. इमनिच् and ईयसुन् follow in the Vedas. Thus ऋजु+इष्ट=रजिष्ठ or ऋजिष्ठ (plainest or straightly, उ of ऋङ् being dropped by 'टि' (1786). Similarly रजिमा—ऋजिमा and रजीयान्—ऋजीयान् when इमनिच् and ईयसुन् in order follow.

नित—। विभावर्जोरिति । विभाव + ऋजोः + अक्षन्दि इति षेदः । 'र' ऋतो 'ह्रस्वादेर्लोपो' (६।४।१६१) इत्यतो 'र' ऋतः' इत्यनुवर्तते । 'इष्टिमेयसु' (६।४।१६३) इत्यत 'इष्टेमेयसु' इति च । ततो स्थाप्ये—ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने र इत्यादि इष्टेमेयसु इति । इष्टेनि, इमनिचि, ईयसुनि च मन्त्रे परत इत्यर्थः । रजिष्ठम् ऋजिष्ठम् इति । ऋजु इष्ट इति स्थिते 'टि' (१७८६) इत्युकारलोपे रादेशमिवलः । एवं च 'इमनिचोयसुनोः' अमेच = रजिमा—ऋजिमा, रजीयान्—ऋजीयान् इति बोध्यम् ।

३५५६ । ऋत्वावाक्त्वावाक्त्वमाधीश्चिरस्ययानि अक्षन्दि

॥ ६।४।१७५ ॥

टी—। ऋतौ भवस्यत्वम् । वाक्त्वाणि भवं वाक्त्वम् ।
वाक्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यच्चादेशो निपात्यते ।
माधीर्नः सन्धोषधोः । चिरस्यशब्दाद् विहितस्य मयटो मधुशब्दस्य

अथ सप्तमोऽध्यायः

दो—। 'शीङी वट्' (२४४२)

२५५७ ॥ वहुलं ह्यसि ॥ अ१।८ ॥

दो—। रुडागमः स्यात् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (२५६३)
इति पक्षे तलोपः । घेनवो दुह् । लोपाभावे—इते दुह्वते ।
अट्प्रत्ययस्य ॥ 'अतो भिस् ऐम्' (२०३)—

In vedic literature, the augment वट् (which is prefixed to वत् the substitute of भि of शो only) takes place variously, i.e. the substitute वत् is prefixed with this augment also when it follows other roots. Thus दुह्—दुह्+भि (वते)=दुह्+वट्, अते=दुह् र् अते=दुह् र् ए, न here being dropped by 'लोपस्त' (3563)=दुह् by 'अतो भिस्' (211). But 'लोपस्त' being optional we get दुह्वते as the alt. form. अट्प्रत्यय—ट्+अत् अत् (irregularly in place of भि or वत्)=अट्प्रत्यय, रम्—अट्, replaces वट् as ह् is इति (and the rule runs 'इतिता व'), then वट्=अट्प्रत्यय by निपातन । Here 'अट्प्रत्ययस्य' which gives the form अट्प्रत्यय in classical language, does not take place वाहुल्यकान्. 'अतो भिस्—' This is of service in the next rule.

भित्त—। वहुलमिति । 'शीङः—' (अ१।६) इत्यतो वट्प्रत्ययवर्तते । तेन लोपागमः—रुडागमः इति । ह्यसि विषये न शीङ्गं शोङ्गं । अपि लोपेऽपि धातुभ्यो आदिप्रत्ययातो अन्त्यस्य च प्रत्ययस्यातो वहुलं रुडागमं इत्यर्थः । यथा दुह्वते—इत्यस्यातो रुडागमे दुह्वे दुह्वते इति । दुह्+वट्, अते इति स्थिते 'लोपस्त'—

(१३६२) इति तलोपविच्छात् तलोपपक्षे 'अतोऽथ' (१२१) इति दुर्गे । तलोपभावे तु दुर्गते इति । अथ इमेऽवृत्ति उदाहरति अहमिति 'हसिः प्रीति' तस्याङ् । अथवेन भोऽप्यङ् । 'इति' 'अ' इति लङ् । बाहुल्यत्वात् 'अहमोऽङ्' गुणः । इत्यस्मादङ्गेर्गुणाभावे निपातनात् संक्षिप्तायाम्—अहमिति । अहमिति भाषायाम् । 'अतो भिः—' इति उत्तरार्थमिदम्—

३५५८ । बहुलं छन्दसि ॥ ७।१।१० ॥

दी—। अग्निदेवेभिः ।

The substitute ऐस् in place of भिस् after an अकारान्त base is variously effected in vedic literature i.e. somewhere it is substituted for भिस् and, somewhere not etc ; thus देवेभिः (for the classical देवैः) देव + भिस् = देवेभिः by 'बहुवचने ऋषीयत्' (205).

मित—। बहुलमिति । छन्दसि विषये अतो भिसो बहुलम् ऐस् भाव इत्यर्थः । देवभिः । ईवेरिति प्राप्ते । बहुलवङ्गत्वात् कश्चिदप्यप्यपि भवति । नटीः । नदीभिः । प्राप्ते ।

३५५९ । नैतराच्छन्दसि ॥ ७।१।२६ ॥

दी—। समीरद्वन्द्वे । वाक्त्रिप्रमितवम् । छन्दसि किम् । इतरत् आठम् । 'समासेऽनन्तपूर्वे ङी क्यप्' (१३६२)—

In vedic literature, the substitute चद्व् is not enjoined for च् and चम् (चप् affixes) being after the base इतर when it is neuter. Thus इतर + चम् = इतरम् and not इतद्व्, as we have in classical language. 'समासेऽनन्तपूर्वे' is for the next rule—

चित् । अन्तर्द्वि । 'समीरद्वन्द्वे' (१३६२) इत्यत्र समीरान्तरद्वन्द्वे । 'समासेऽनन्तपूर्वे' (१३६२) इत्यत्र चद्व् इति । 'समासेऽनन्तपूर्वे' (१३६२) इत्यत्र चद्व् इति ।

विश्वसिः। ननु सन्निहितरूपेण पर्योक्तव्यमिति चेत्। अग्निं च ददाति—
इतरमिति। इतरमिति तु सोमः। 'समासेऽनम्—' इति उक्तं चार्थमिदम्।

॥ ३५६१ ॥ ज्ञामि इन्द्रसि ॥ ७१॥३८ ॥

दी—। यजमानं परिधापयित्वा।

When an. other than नञ् समास is effected with a root and
क्षप् for ज्ञा is substituted in classical language then both ज्ञा
and क्षप् may replace ज्ञा in vedic language. Thus परिधापयित्वा—
परि + धा + पिष + ज्ञा for परिधाप। Also उक्तं where क्षप् replaces
ज्ञा (Nagesha).

नित—। ज्ञातीति। यजमानं समास जी क्षप् ज्ञा च 'स्याच्छन्दसि' विधेर्।
परिधापयित्वेति। परिपूर्वाद्वातेष्योणाद्वापि प्राप्ते ज्ञा। अर्पितं क्षवमि। 'उक्तं
ताम्। कुलोत्तीति' नतीम्।

३५६१। सुरां सुसुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाध्यायाजालः

॥ ७१॥३८ ॥

दी—। ऋजवः सक्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते सुः।
परमे व्योमन्। व्योमनि इति प्राप्ते ऊर्लुक्। धीतो। मती।
सुसुक्ती। धीत्वा मतया सुसुक्तेति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। या
सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्सृष्टा अस्मिन्ना। यो सुरथो
रथीतमीं दिविस्सृष्टावित्वादी प्राप्ते था। नतार्द्धाश्चक्षुः।
न तमिति प्राप्ते भात्। या देव विद्म ता त्वा। यमिति
प्राप्ते। न सुषे वाज्रवन्धवः। यन्मो इन्द्राहहस्यती। सुष्मासु
अन्धमिति प्राप्ते शे। उरुया हृन्मया। उरुया हृन्मनेति
प्राप्ते या। नाभ्य सुक्षिप्ताः। नाभ्यविति प्राप्ते डा। ता

चतुर्थीश्चावयतात् । चतुर्थानमनुठा । व्यवस्थावदङ् । चाङी
 या । साधुया । साध्विति प्राप्तं याच् । वसन्ता यजेत ।
 वसन्ते इति प्राप्ते चाङ् । 'इयाडियाजीकाराणामुमसंस्थानम्'
 (वार्तिक) । ऊर्विया । दूर्विया । उर्वणा दाहणेति प्राप्ते
 इया । सुचेत्रिया । सुचेत्रिणेति प्राप्ते छियाच् । इति न
 शुक्लं सरसी प्रयानम् । ऊरीवार इत्याहुः । तत्रादुरघात्ते पदे
 प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वसुतस्तु जीवन्ताद् ऊँकुञ् ।
 ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं सूच्यम् । 'आङ्याजयारासुप-
 संस्थानम्' (वार्तिक) । प्र बाहवा सिद्धतेति बाहुनेति प्राप्ते
 आङादेशः । 'वेडिति' (२४५) इति शुभः । स्वप्रया । स्वप्नेनेति
 प्राप्ते अयाच् । सः नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयाच् ।
 रित् सरः ।

In the vedic literature, in place of सुप् affixes the sub-
 stitutes viz इ, इत् (elision of सुप् affixes), पूर्वसर्ग (or पूर्वसर्गदीर्घ
 lengthening of the preceding Vowel) वा, वात्, वे (वा +
 वात् + वे = वावे) शी, जे, जी, वात् and वाच् are employed.
 Thus चतुर्थी इत्नु यजत—Let the fourth be straight—Here एवम्
 विपत्ता was due, the phrase being सन्नि + वत्. Thus the
 सुप् affixes here is replaced by the सुप् affix इ. पुरी येमन्—In
 the great aerial region—Here योमि योमि from योम + इ was
 due but by this, योम only is retained. पीती, मती
 and वृद्धी—the procedure being पीति + टा, मति + टा and वृद्धि + टा
 (instrumental sing) they are affected by पूर्वसर्गदीर्घ (the
 lengthening of the preceding vowel) and not the classical forms

धीष्वा, मया and सुहृत्वा (=by a fine prayer). वा सुहृत्वा etc the process being यद् + ची (first or second case-ending dual). here ची has been replaced by वा and the classical form against these are यीः सुहृत्वीः देवीः द्विविष्मयीः चत्विरीः । Note that this change of वा for ची is very frequent in vedic language. नतात्—नत + अम् (Second case ending sing.) = नतात् in place of नतान् (the classical form), अम् being replaced by चात्. वा—ता the cases being यद् + अम् and तद् + अम्, यम् and तम् were due but अम् in each case has been replaced by चात्. युष्मि and वच्मि here in the first instance the dissolution being युष्मद् + सुप् (the locative plural), सुप् has been replaced by वे or ए and in the second instance the breaking up being वच्मद् + मत्स्, मत्स् has been replaced by वे. The classical forms against these are युष्मासु and वच्मव्यम् (by 'असौ भव' 395). उहृत्वा and धृष्ट्वा from उहृ + टा and धृष्ट + टा, उहृत्वा and धृष्ट्वा were due by 'वाकोनास्त्रियाम्' (244) ; but टा in each case has been replaced by वा. नाभा—from नाभि + कि, नाभी was legitimate by the rule 'चीन्' (256) ; but कि has been replaced by the substitute वा which taking place, the टि portion or इकार of नाभि disappears due to विसर्ग of the substitute. ता अनुहृत्वाचारयताम्—Break up as ता + अनुहृत्वा + उच्चारयताम्. Let yourself make them (ताः) separate (उच्चारयताम्) by counting in proper order (अनुहृत्वा) which is equivalent to अनुहृत्वात्, meaning अनुहृत्वात्पूर्वकमवनेन । Thus अनुहृत्वा is equivalent to अनुहृत्वा + टा (which is the procedure here) अनुहृत्वा was due by 'वाकि वायः' (289), but टा or वाच् (as it is so designated) has made room for the substitute वा. Derive अनुहृत्वा as अनु + हृत्वा +

चङ्, like the term 'अवस्था' which Panini himself has used in the rule 'पूर्वपरावरद्विषीचरापराधराणि अवस्थायाम् अवस्थायाम्' (218—1.2.34) on the testimony of which चङ् by 'आत्मोपसर्गे' will bar even the particular injunction 'स्याभावापचोभावे' (which directs क्लि in place of चङ्) and not itself be barred or superseded by the same although this indeed is the legitimate process in the cases of others roots as in the rule viz पा, ना and पच्. सञ्जया—सञ्ज+सु vocative singular, here by 'एङ्प्रज्ञान् सम्बुद्धिः' (193) which directs the elision of affix सु, the form सञ्ज was due, but सु has to make room for the substitute याच्. वसन्ता—वसन्+क्वि locative singular, by 'आदगुच्' वसन्ते was due, but क्वि has been substituted by याच्.

N. B.—Note that the injunction 'सुपं सुबुक्' is but an elaboration of the general rule 'अव्ययी नृबुक्म्'; for each and every division that has been or may be effected by it could have been accounted for by 'अव्ययी नृबुक्म्', but प्रपञ्चार्थे इदमुक्तिः।

'इवादिषीजीकापञ्चाम्'—This is a Varttika. It must be noted down that the elision or replacement of सुप् affixes is effected in connection with the substitutes इवा, दिवाच् ईकात्. Thus उदिवा and ददिवा; the mode of action being दृक्+टा and दाक्+, टा, उदवा and ददवा by 'अव्ययी नृबुक्म्' were due; but टा being replaced by इवा by ववादिस् we have उदिवा and ददिवा. सुषेतिवा—The mode of treatment here being सुषेतिन्+टा, सुषेतिन् was expected but टा being set aside by the substitute इवा by ववादिस् we have the form सुषेतिवा with the elision of सुषेति (इति) and सुप् of सुषेतिन्) and so on of the substitutes.

विवाच् । 'इति न दृक्'—'lying ■ the lake like a dry piece of wood' ('इति न दृक्', is equivalent to इव in the Vedas). Here सरसि from सरस् + ङि (locative Singular) was expected but the commentators of vedic literature hold, then ङि has, by this Varttika, been replaced by the substitute ईकार. In that case the beginning letter of सरसी was expected to be उदात्त or of high pitch but the final claims the same sound by 'अन्वयो बहुलम्'. Strictly speaking, however, this is not the instance of the substitute of ईकार (of the Varttika). On the other hand the mode here is सरसी + ङि for सरसी is a synonym of सरस् as Amara has 'कासारः सरसी सरः' whence by the rule 'सुपो सुबुक्'—the elision of ङि is carried out and we have सरसी in the sense of सरसि; we therefore, are hereby advised to search out a different word illustrating the use of the substitute ईकार of this Varttika (from the Vedas). 'आक्योक्तवाराणम्—'This is a second varttika here. The substitute चङ्, नदाच् and अयार have to be included in the list of affixes causing disappearance or replacement of the सुप् affixes. Thus न दाहवा—Here (in दाह् + टा) the substitute दा in place of टा is to effect दाहवा (the classical form) as was expected by the rule 'आलो नास्तिभान्'. But चङ् instead replacing टा we have दाह् + आङ् = दाही आ नुव by 'चिङिति' (245) = दाहवा by 'अनादीन्' by 'एचोऽयवावाच्' (61). दाहवेति शब्द etc.—But Kashika explains ■ 'प्रदाहवेति शब्द'—But this is evidently objectionable for न being an उपसर्ग must needs be connected with verb and not with a noun, although the intervention of a noun is by

‘इन्दसि चवदिताय’। सप्रया—Here (सप्र+टा) टा has been replaced by चयाच्। Thus सप्र+चयाच्=सप्रया by ‘चती गुणे’ (191). But with टा the form (as in classical language) would have been सप्रैत by ‘टाकसिक्कसान इनात्साः’ (201). Here it is important to take notice of the fact that the substitute याच् (included in the rule ‘सुपां सुलुक्—’) could not carry out the purpose served by चयाच्. For सप्र+याच् would give सप्रया (and not सप्रया) by the rule ‘सुपि च’। Hence it is that वकार had been added to याच् (to make it चयाच्)। नावया—Here (in नौ+टा) टा has been replaced by चयाच् and by ‘एचोऽधवयाच्’ we have नावया, with ■ retained however the form is नावा (the classical form). Note that चयाच् could not serve the purpose of चयाच्, which being चित् would make the term चन्तोदात्त (high-sounding at the end), whereas चयाच् being चित् makes it उदात्त in last but one letter (चन्तोदात्त)।

मिल—। सुपां सुलुगिति। ‘जापि इन्दसि’ (अ० १२८) इत्यतश्चन्द्रसौख्यनु-
वर्तते। तेषां ‘इन्दसि’ त्रिवये सुपां स्थाने सु, लुक्, पूर्वसवर्धः (पूर्वसवर्धोर्धः), चा,
प्रात्, वे (चाच्छे = चा+प्रात्+वे इतिच्छेदः) या, डा, ङा, वाच्, आल् इत्येते
आदेशाः सुरित्वर्थः। सुपां स्थाने सु लुगादय आदेशाः क्रमेण प्रदर्शयितुमाह—
आलवः सन्तु पन्था इत्यादि। पन्थान् इति प्राप्त इति। असः स्थाने सुरादेश इत्यर्थः।
सुपादि सुरित्वस्य उकारस्य उच्चारणार्थत्वेन आदेशस्य एकाङ्सात्तत्वेन ‘चकोऽप्याच्’
इति अकाराद्येन सकारादेशः प्राप्नोति तथापि चान्द्रसत्तात् खीरनेकाङ्कमापित्य सर्वादेश-
सम्पत्तिः। योममिति। योमन् किं इति। सुगिति उच्यते। तदाह—योमनि इति
प्राप्त इति। यतपि, ‘लस्यो वक्तव्य’ इत्यनेनैव सुपां सुलुक् सिध्यति तथापि सुपां
सुलुगिति, लस्यं, प्रपञ्चमिति, चन्द्रेन्द्रेणरादी, अरुम। भीवी, सवी,
कृद्व्येति, असं ज्ञेयं, योमि टा, सुमि टा, सुचति टा इति स्थिते टाकाप्रपञ्चमाह,

धीति, या, सति आ, सुहृति या इति आने सकेत पूर्वसवर्णदीर्घः ।
 लोके तु धोत्वा मया सुहृत्वा । आ सुरधेति । यद् धी, सुरस धी इत्येवं
 स्थिते लघ्वेन चीकारस्थानि आकारादिभ्यः । तदाह—धी सुरसो द्विविधयो इत्यादी
 प्राप्त इति । आदिपदात् रघीतनी कभी दीवी चन्निनी इत्येवं संयुक्तः ।
 पक्षे यथाप्राप्तमपि । तथाच नमः—‘अनेन निवाकृत्पाठसातृषादिविभृताः—’ इति
 (अथर्वेह—१।७।९) । नसादिति । नत् + अम् इति स्थिते अमः स्थाने आदादिभ्यः ।
 तदाह—नतमिति प्राप्ते इति । वादिन इति । अम् नदीय यद् + अम्, तद् + अम् इति
 स्थिते अम् आकारादेभ्यः । तदाह—यमिति प्राप्ते इति । युक्ती इति अम् इति च—
 युक्ताद् + सुप् (अतनी कङ्कचनम्) इति अथ्वाद् + अस् इति च स्थिते यथाकर्म सुपो
 भवत्य स्थाने जे आदेभ्यः । तदेवं युक्तद् + से, अथाद् + से इति स्थिते ‘जेवे लोपः’
 (३२५) इत्यनेन उभयस्य दकारलोपे ‘अतो गुणे’ (१२९) इति पररूपे च अलोके
 ष्ये । सुपि तु परे ‘जेवे लोपः’ इति लोपे ‘सुपि च’ इति दीर्घे च युष्मासु इति स्यात् ।
 तथा भवति ‘भवो भवम्’ (३२५) इति अथ्वाभ्यमिति स्यात् । उक्त्वा उक्त्वा इति ।
 उक्त्वा इति उक्त्वा टा इति च स्थिते । ‘आङी आङित्याम्’ इत्याकारस्य नादेशे प्राप्ते-
 ऽनेन वा । तदाह—उक्त्वा उक्त्वेनेति प्राप्ते इति । नाभा इति—नाभि + ङि इति
 स्थितम् । तत्र ‘चीत्’ इति कौरीदादेभ्ये प्राप्ते ‘बभूवि च’ इति दकारलोपे च नाभी
 इति स्यात् । अनेन तु कौरीदादेभ्यः । तस्य च ङित्वाभाभिः अथ्वास् टेक्षोपाद्
 नाभा इति । ता अनुष्ठेति । ‘दङ्वितिरस्य दङ्क्त्व’ इति प्रत्यय इदमभ्युपेक्षे
 इति पठितम्—ताः (दङ्क्तीरित्यनेन सम्बन्धः) अनुष्ठान अनुष्ठानेन यत्नयत्ना
 चत्वावयवात् विग्रहणं करोतु भवानिति शेषः । विग्रहणे नाम्, इत्यङ्कारस्यमिति
 नकारे इत्याहुः । अम् अनुष्ठान इति स्थिते ‘आङि चापः’ (१२८) इत्यनुष्ठान-
 मन्दिषाकारस्य एकारादेभ्ये गुणेन अनुष्ठाना इति भावे जाह—आङी च्या इति ।
 ततश्च अनुष्ठान इति सिद्धम् । आङिति टास्त्रया प्राचाम् । अनु अनुष्ठेति कथं
 निश्चयम् । अनुष्ठानात् तिङ्गतेः ‘स्त्रापात्रापीभाभि’ इति जित् प्रत्यये अनुष्ठितिरित्येव
 स्यात् । न च ‘आतदीपसर्गे’— इत्यङ्कप्रत्ययान्तरात् । एतन्निर्दिष्टेन
 तिङ्गा आङित्यादप्राप्तेः । दङ्करूपस्यायत्तं अङ्गित्यामिति निवेद्यमात्रं, प्रवर्णिष्यत

इति सहा व्यापदे—अवस्थावदङ् इति । यथा, अवस्थावदङ् इति निष्पन्नत्वात्
 चनामि चङ् वीध्य इति भावः । अवस्थावदङ् भावार्थेषु स्वयमेव 'पूर्वपरात्
 दक्षिणोत्तराग्रप्रकाराणि अवस्थावानसंज्ञायाम्' (११८—१११४) इत्यत्र व्यवहृतः ।
 तत्कारणार्थव्यवहारात् प्राक्कादम् चङ् इति तात्पर्यम् । साधुषा इति ।
 साधु + रु (सन्नुक्तिः) इति स्थिते 'एङ् क्खान् सन्नुवो' इति सुवोपि साधु इति
 स्यात् । अत्र सुपामिति वीपाभावात् तत्र याच् इत्यादेशः । चित् स्रार्यम् ।
 वसन्ता इति—वसन् + कि इति स्थिते चलादेशः । चित् स्रार्यम् ।
 यथाप्राप्तं तु पादगुणेन वसन्ते इत्येव स्यात् । 'इत्यादिनामीकारणम्—' इति
 वार्तिकमिदम् । 'सुपां सुनुक्—' इति सूत्रे इषा, चियाच्, ईयार् इत्येवम्
 अदिशानामपि परिगणने कर्तव्यमित्यर्थः । सर्षिया हर्षिया इति । अनेन
 इयादेशः । सुर्वेतिवा इति—शोभनः । मेवी इति विचङ् सुवेतिन् इति
 धातिपदिकम् । तस्मात् प्राग्वद् टोप्रत्यये परंतः 'चियाच्' इत्यादेशः । प्रत्ययस्य
 चित्तादिसोपे सुवेतिवा इति । याच्प्रत्यये तुक्तेस्य चित्ताभावादिदं न स्यादिति
 चियाच् उपसंख्यानम् । इति दृष्टमिति । देवैश्चो निलीय अप्सु निमग्नमपि
 यतीदं वचनम् । इयं इति काङ्क्षलम् न (इव) सरसी कंदे यानम् निलीनमित्यर्थः
 इति वचनायः । तत्र सरसीति ईकारादेशोदाहरणमिति वेदभाष्यकाराः । तदाह—
 करीकार इत्याहुतिरिति । सरच् + कि इति स्थिते इति शेषः । अहुदासो पदे प्राप्ते
 इति । किमन्यथादेशले भूति शब्देः । अह्वयमिति । 'अव्ययी बहुलम्' इत्यनेन ।
 समेतमह—वसुतीकृति । सरसी इति औपम्यं श्रुतिपदिकम् । तथाचानरः—
 'कौशारः सरसीसर' इति ताम्रसुतर सरसीकृत्प्रोचनं वा तत्र हरति विवादम् इति
 जयदेवः । अन्ये वमीकारादेशोदाहरणं कौटिल्यम् । तथाह—ईकारादेशोति ।
 अन्वयमिति । वेदेन चर्चपक्षीयमित्यर्थः । 'चिखानर' चाहुदास परमिस्त्वमिति
 भाष्यकारस्य इति शब्दे दृष्टं सरः । 'वीक्यामयेराम्—' इति वार्तिकमिदम् । 'सुपां
 सुनुक्—' इति सूत्रे याच्, चयाच्, चयार् इत्येवमपि सुपाव्येनापि परिगणनं
 कर्तव्यमित्यर्थः । प्रकाङ्क्षा इति । सुवोपे इति प्रत्ययस्य चङ्कादेशः । सर्षी
 'निकृति' (१६१) इति सुविचयेति न काङ्क्षा इति । तदाह—वाहुनिति ।

आशिवाहरी तु 'प्रवाहना' इति प्राते श्रुतम् । तत्रभवत् । पदपादे 'प्र' इत्यस्य भिन्निद्य पाठान् । समवायेन पाठाभावात् । ततयास्य 'अन्दि' स्वकृतात् इति आहुतेन बोध इति भावः । सप्रया इति—अयमादेशः । यत् सप्र + यमा इति आते 'अतो युक्ते' (१८१) इति परकदेशे सिद्धम् सप्रया इति । न च धाप् मध्यमैतैस्तद्भवति इति नानि विद्यादादेशयुक्तं न्ययमिति वाच्यम् । सप्र + याप् इति स्थिति हि 'सुप्ति च' इति प्रायेति । यतश्च दीर्घप्रश्रया सप्रयावा इत्येव आह तु सप्रयाः इति । तद्देशे 'सुप्ति च' इति दीर्घप्रसक्तिं वारयितुम् एव 'अधाप्' इत्यकारपूर्वी 'यत्' इत्यादेशः स्वीकृतः । नाक्या इति—नो + टा इति स्थिते आनादेशे आवा इति प्राते आयात् आदेशः । आयात् इति रित्त्वरुचं स्रग्वन् । तदाह— रित्त्वरः । 'उद्योगनं रिति' (३७१२) इत्यनेन रित्प्रत्ययान्तस्य अयान्तामुदात्तमित्यर्थः ।

२५६२ । असो मश् ॥ ७।१।४० ॥

द्वौ—। मिवादेशस्यासो मश् स्यात् । अकार 'सचारणाधीः' शिखात् सर्वादेशः । 'अस्तिसिचः—' (२२२५) ईट् । वधी मूलम् । अवधिषम् इति प्राप्ते ।

In vedic literature (the final substitute) मश् (म) replaces अम्—the substitute for निम् । The अकार in मश् is for the sake of facility in pronunciation. And it (मश्) being सिच् or स्र् dropping, by 'अनेनाप्रमित्यर्थे' it replaces अम् entirely (and, not the final portion of it only which would have been the case had it been mentioned as 'न' only, by 'असोन्माह'). Thus मदीम्—इन् + मदी अम् = इन् सिच् by 'इमो वध मिदि, लुकिच्' = वध इन् ईम्—सिच् takes ईट् by 'आर्षेधातुकस्यैट्—' (२१८४) म् (the substitute of अम्) being अर्द्ध or a single consonant as also having सिच् (आर्षेधिच्) the augment ईट् is prefixed to it by 'असिचिचोऽसो' (२३२५) = असो

for -सिच् or स् slides by 'इट ईटि' (2266). Here the augment चट् by 'कुङ्कल्' does not apply due to 'बहुलं इन्दसि' after it. कथीम् इवम्—I killed इव or be killed—by interchange of person (पुनर्वचनम्). The classical form against कथीम् is चवचिषम्.

नितम्—अस इति । 'आपि—' (७१।१८) इत्यतन्मन्दसीत्यनुवर्ते । यद्यपि 'सुपां सुलक्—' इति सुबन्निमित्तमित्यलं पूर्वसूत्रं वर्णते तथापि चम् इति द्वितीयैक वचनस्य सुबन्निमित्तमेव गृह्यम् । इन्दसि इहानुविभाषागृह्य—मिवादेशस्त्वाम इति । कुङि 'अङि' वा उत्तमपुरुषैकवचनस्योपसर्गः । चकार उच्चारणार्थ इति । मन्वो मकारादिकार उच्चारणार्थ इत्यर्थः । यित्वात् चवदिभ्य इति । 'चमेकात्मनित्पूर्वस्य' इत्यनेनैकवचनम् । इहमित्यकारवाभावे तु 'चलोऽन्त्यास' इति चमो मसीच मकारादेशः स्यादिति चित्त्वं प्रयोजनम् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् तात्पर्य-पर्यालोचनया चवदियो भविष्यति वाच्यम् । 'मी रागिसमः कौ' इत्यनेन चत्रामि चनुस्त्रागमिष्ठ्यर्थमेव मकारस्य मकारवचनं स्यादित्यवश्यम् । यथोक्तिः । इत्येकाङ्क 'चलि' परतो 'इलीवच चिङि' 'कुङि च' इति इत्येकवचनस्य, कूः 'सिचि, चमी मधि' चादिभ्य वच् सिच् नच् इति स्थिते 'महंवातुलस्यट्—' (२२८४) इति ईट् । मधः 'मकारवकारनिष्ठ्या 'म्' इत्येकाङ्कस्य चङ्कत्वात् धातोः 'चलिसिच्' स्वाङ्क 'चलिसिचोऽङ्क' (२२९५) इति ईङ्कागमः । तदेवं 'वध इस्' ईम् इति जाते 'इट ईटि' (२२६६) इति 'सलोपः' । ततः चवचदीचं चवीम् इति रूपम् । 'बहुलं इन्दसि' इति 'कुङ्' 'लक्—' इत्यङ्कागमो न । लौकिकवचनं कारयति चवचिषम् इति । इवम् चवचिषम् इति तु सम्भावं । 'अन्त्ययो बहुलम्' इति पुनर्वचनस्योपा ।

—१५६३। लोप्रस्त आत्मनेपदेषु + ७१।४१ ।

दी—इन्दसि । देवा बहुलम् । बहुलतीति प्राप्ते ।
दक्षिणः शस्त्रे । श्रेते इति प्राप्ते । 'आत्मने—' इति किम् ?
तत्त्वं दक्षिणः ।

In vedic literature, the तकार that which is to be met with under चात्प्रत्यय affixes, disappears when following a root, under operation. Thus 'देवाः—' The gods milked. This is the लङ् plural form of the root दुह् against अदुहन्—अ दुह् + लङ्, अ = अ + दुह् + लङ् चत by 'चात्प्रत्ययसंज्ञा' (2258) and then by 'अदुहन्' and चतः गुरो = अदुह after the elision of तकार by this rule. Lastly वहागम। गये—गा + लट्, ते = गी + ते by 'गीङः सार्वधातुगणः' (2441) = गे + प—तकार being dropped = गये by 'एचोऽयवायाच' (63). This rule does not hold good when तकार existing in परस्मैपद affixes follows—Thus चतुर्षु दुहन्ति।

मित्र—। लोपस्त इति। 'आपि लुन्दसि' (७१३२) इत्यनेन लुन्दसौमनुवतेति। तेषां मेघे दूधमाह—लुन्दसौति। अमममः—चात्प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययेषु लङ् चतकारप्रत्यय लोपः स्याच्छन्दसि विधये इति। अदुह इति। अदुह लङ् अ इति स्थिते 'आत्प्रत्ययसंज्ञा' (२२५८) इति अस्माददुह इति स्थिते 'गीङो लट्' गुरो लुन्दसि (२३५७) इत्यकारस्य (प्रत्ययाकारस्य) वहागमे अदुह रत इति जाते चनेन तकारलोपे अदुह रच इति। ततश्च 'अतो गुरो' (११८१) इति परस्मैपद अदुह = अदुह इति। गये इति—गी + लट् ते इति स्थिते 'गीङः सार्वधातुगणः' (२४४१) इति गुरो गीते इति जाते चनेन तकारलोपः। गये इति च स्थितम्। तत 'एचोऽयवायाच' (६३) इत्ययदेवे गये इति। दुहन्ति इति। अत्र लोपस्तस्य परस्मैपदविधिवत्ताङ्गोपाभावः।

२५६४। धमो ध्यात् ॥ ७१३२ ॥

दी—। धमो ध्यादित्यादेशः स्याच्छन्दसि *। अमममो ध्यात् वाच्यध्यात्। वाच्यध्यामिति प्राप्ते।

In vedic literature ञम् (the affix) is replaced by the substitute ञात्.

मिति— ञम् इति । प्राग्वह्यस्वीकृत्यतेति ।

२१६६ । यजध्वैनमिति च ॥ ३१४२ ॥

टी— एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । 'वकारस्य यकारो निपात्यते' इति वृत्ति-
कारोक्तिः प्रामादिकी ।

When the term 'एन' follows, the final (न्) of the affix 'ञम्' disappears irregularly in the vedas. Thus 'यजध्वैनम्—' Oh you, the lovers of sacrifice, perform sacrifice for him i.e. to worship him by holding a sacrifice). यजध्वम् + एनम् = यजध्व + एनम् यजध्वैनम् । The author of Jñāna or Kāśika has wrongly said that वकार in place of वकार (of ञम्) also takes place irregularly, the reading here of वृत्तिकार being यजध्वैनम्.

मिति— यजध्वैनमिति । यजध्व + एनम् + इति इतिच्छेदः । तत्र यजध्व इति त्रयस्यलोपो विधीयते । इतिच्छेदः परवर्तितलोपितनार्थम् । तदाह— एनमित्यस्मिन् परे इति । यजध्वो नलोपो । प्रियमेधा इति—प्रियः मेधा यजः वृत्तिमिति सिद्धः । वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकीति—यजध्वैनमिति वकारस्याने वकारपाठ प्रमादकारमिति बोध्यम् (३६)—इत्यसि 'यजध्वैनम्' इति वकारपुनः एव पाठः । ञनेन सूत्रेण नलोपमात्रं विधायते न तु वकारः ।

२१६६ । तस्य तात् ॥ ३१४४ ॥

टी— सोऽपि मध्यमपुरुषवद्भवचनस्य खानि तात् स्यात् । तावमस्मान् लघुतात् । लघुवति प्राप्ति । स्य वसुमन्मन् तात् । समर्थवति प्राप्ति ।

The substitute **तान्**, in vedic language, is allowed to take place in place of the second person plural, affix (त) of लोट्. Thus, कृन् + लोट्, त (the root is कृन् which being इङ् takes रुप् by 'इदितो रुप्—' and figures as कृन् = कृन् + च + त, च disappearing and making room for च as well as the affix च in place यप् taking place, by the rule 'धितिल्लभ्योरच' (2332) = कृन् + च + त — चकार disappears by 'चतो लोपः' (2308) as it is an चार्धभातुक् by 'चार्धभातुक् सेवः'. Now although कृन् is of short penultimate (लघुपद) yet will not have guna by 'पुनच्' (2180) as the elision of चकार is treated as not having taken place (चलोपस्तस्मान्नित्यात्) by 'स्तान्नित्यादिभ्यः—' for the prohibition 'अनच्विधी' does not apply here as the चकार was not originally added to the root. Thus we now have कृन् + त = कृन्तान् — त being replaced by तान्, चकार of कृन् cannot have गुच् by 'चार्धभातुकाई—' (2168), as त being कित् तान् also is so. The classical form is कृतवन्. गमयताम् — गम् + बिच् + त (लोट्) — गम् being 'नित्' due to its ending in चन् and thus falling under 'जनोन्मुत्तुपुत्तोऽनन्तात्' (2344) the penultimate of the same cannot have इङ् in connection with बिच् by 'अत उपधायाः' (2282) as the rule runs 'नित् इङ्'. Now यप् coming in we have गमि + यप् त = गमय चत = गुप् in connection with यप् = गमयताम्, तान् for च being substituted. The sense of the मन् is—'fix your eyes to the sun'

[illegible]

thereby introduced to take place in the room of second person plural affix (त) of लोट् after any root. Thus अनीत—तु + लोट्, त = यत् तप् by 'तुवः यव' and तप् for त by this rule = अनीत by तुव of the लकार of तु by 'सर्वपातुकार्त्' (2168) as तप् is पित् (and not कित्). अणुत is the classical form. The mantra means—Let the stones listen to (our speech). सुनीतन—सु + लोट्, त = सु + तु + तनप् by 'खादिभ्यः युः' and this rule = सुनीतन by 'सर्वे—' (2168) due to पिब of तनप्—squeeze and cook (it) for the god so called. दधातन—धा + तन in place of लोट् त = दधातन—the root धा being of मुद्योत्थादि class, duplication and the operation there of चमाचकार्त् take place; चाकार of धा does not disappear as 'हाम्बस्योरातः' (2483) ceases to operate here due to पिब of तनप्. But the classical form again it is धव। कुकुटन—कुव + लोट्, त = कुकुव तप् = कुकुटन—by हुनाट् (1113). The root कुव being चावनेपक्षी कुवन् was due and not कुवत. But it has been made into परस्मैपद by 'चावयो नहुचन्'। यतिहन—यति + हन. Derive यति as यद् + तति = य् + तति by elision of टि (चट्) due to कित् of तति which takes place after यद् in vedic language and hence irregularly derive हन as चट् + त लोट् = चट् + हन = च् + ह—न—disappearance of च् of चट् by 'हसोरकोपः' (2469) as हन is कित् (for it is चपित्) = हन. Then यति + हन = यतिहन due to हत् by 'सुबानादिषु च' (1022). यतिहन means 'as many as you are' in number—यति implies the number and हन the verb to be. The classical form against हन is ह।

नित—तदननिति। तप् + तनप् + तनयनाः + च इति ऋदः। एति चत्वार आदेवाः लोटो नयानपुनरुचयवचनस्य स्वाने सुप्रिच्यते। पूर्वपदान्तस्यैवस्वामाह-

इतिवादाह—सखीत्येति । अथोति इति । ई प्रकराः कर्तृति मन्त्राः ।
 (अन्तर्गतं क्व इति खेपः) । सुनीतम् इति । सुप् चभिन्ने इति
 सीमाधिकी वातुः । तस्य पूर्ववत् सीटकारण्ये स्थिते तस्य तन्मादेशो प्राप्स्य शुभेन
 भूमिभिः । सुनीति चोक्तः । अन्तर्गतं इति तादर्थ्ये चतुर्थी । तदास्याय देवाय
 कर्तृत्वं । दधातम् इति—दधाति औद्योत्यादिकः । भ+स इति स्थिते तस्य
 तत्रापि वातोः—इति चित्तादौ च कर्तृत्वं दधातम् इति । यम तन्मादेशस्य पिप्प्लेन चित्ता-
 भावात् 'भान्यस्योद्योतः' (२४८२) इत्यसामुक्त्या आङ्गीयीत । यत्त इति
 भौतयाम् । यत्त 'दधक्योस' (२४८२) इति भयभावः । आत्यन्तयोरिति आङ्गीयन्
 तत्त्वमस्यापिप्लेन चित्तात् । लुगुहम् इति । लुप् प्रीतिरीकनयोः । तन्मादेशस्य
 तन्मादेशः । हुना हुति पठम् । यत्त सर्वं मूढे कष्टम् । यतिहम् इति ।
 यति + तम् इति चोक्तः । 'सुप्मादिषु च' (१-१२) इति चतुर्थी । यतिहम्
 लुगुपादयति—यत्तम्यदिति । चित्तात्तेषां । यति शब्दस्यार्थस्य—यत्त स्यात्
 इति । यावन्त इत्यर्थः । स्यम् इत्यस्यार्थस्य—यत्त + जीट् त इति स्थिते
 तस्य तन्मादेशः । तस्यापिप्लेन चित्तात् 'वगोरङ्गीपः' (२४८२) आङ्गीये स्यम् इति ।
 स इति तु भावयाम् ।

२५४३ । इदन्तो मसि ॥ ७११४६ ॥

सो—। मसीत्यभिभक्तिः । इकार उच्चारणार्थः ।
 'मस' इत्यभिभक्तिरूपचरभावयवविशिष्टः स्यात् । मस इमागसः
 स्यादिति यावत् । नमो मरुत एमसि । त्वमस्याकं तवस्यासि ।
 'मस' 'स्य' इति प्राप्तः ।

The term 'मसि' in the rule has been mentioned without
 any case-ending added to it. The reason is this: for the sake
 of facility in pronunciation. The rule (three terms—the affix
 मस, the prefix म, and the suffix इति) is intended to be understood in the same way as the rule

with इकार as the final part or letter of it is the augment
म् is added after i.e. मम्. Thus 'नमो भरतः—' we have come
to you respectfully (lit. performing salutation). एतस्मि
(१+सट् मस् whence 'इतः' is the form in classical language).
'ममव्याकम्—' You are ours and we are yours. अस्मि—अस् + सट्
मस् = अस् + मस् by 'यसोरलोपः' (२४६९) अ of 'अस्' is dropped as अस्
= अस् by 'सार्वधातुक्रमणित्' = अस् against 'अः', the classical form.

मिह—इदम् इति । इदिति तत्परकचमसन्देहायम् । अन्तर्गतं
अन्तर्गतयोः सत्यते । इम् इकारः अन्तः अन्तर्गतयोः सत्य तदाभूतो सट् अन्तर्गतयोः
अन्तर्गतः अस् इति प्रत्ययः स्याच्छन्दसि विषये इत्यर्थः । अस् इति कृत् इति
केदाद—असौविक्रमिको निर्देश इत्यादि । इत्यादि इति । तेन 'निर्देशोऽन्त्यात्
परः' इति सूत्रादेव सकारो भवति । नमो भरत इति । 'अप त्वात् द्विवेदिन
सोपायवर्धित्वा कम् । नमो भरत एतस्मि' ॥ ('अन्ते'—१११७) इति पूर्वी मन्तः ।
नमोभरतः ममव्याकं संवादयन्तः (वयमग्राह्यतः अस्मिन्) द्विवे द्विवे प्रतिदिनम्
सोपायतः शब्दो अस्मिन् अन्तर्गतः ('अपसमोपे') एतस्मि अन्तर्गतः इति मन्तः ।
एतस्मि इति—आकृष्टादित्यन्ताविक्रमिकोऽस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् आदि । इम् इति
भावायाम् । अस्मि इति—अस् + मस् इति स्विदेऽस्मिन् असौ अस्मि । अस्मि
अस्मिन् अस्मिन् 'असोरलोपः' (२४६९) इत्यन्ते ।

२५६८ । अतो यक् ३७५८० ।

दो—। दिव्, सुपथो गत्वाय ।

ज्ञा in the Vedas is affixed with the augment यक् or य् (य + क्
and not य् only). गत्वाय—अम् + ज्ञा + यक् ।

मिह—। अ इति । 'ज्ञा' इत्यस्य ज्ञाकारलोपस्य मन्तः निर्देशः । 'ज्ञादि
इत्यस्मि' (३७५८) इत्यन्तेऽस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् । तेन 'अन्ते' विषये 'ज्ञा' मन्तः
अन्तर्गतः स्यादित्यर्थः ।

२५७०। इद्वीनमिति च ॥ ७१४८ ॥

दी—। ज्ञामेत्यस्य ईनमन्तादेशी निपात्यते । इद्वीनं
हैवान् । इद्वा इति प्राप्ते ।

The term इद्वीनम् also in vedic language is irregularly formed with the augment 'इनम्' as the final substitute of the affix ज्ञा i.e. चाकार of ज्ञा is replaced by इनम्. Thus 'इद्वीनम्—' after having worshipped the gods with a sacrifice—इज् + ज्ञा = इज् + ज्ञा—सम्यक्कारणे of च being effected by 'वचिसृपि—'(2406) due to कित् of ज्ञा = इज् + ज्ञा—ल being replaced by इ by 'वचभृग्वज्ज—'(264) = इद्वा by 'द्वुनाद्वा—'(113) = इद्वीनम् with चाकार replaced by इनम् by this rule.

मिति—। इद्वीनमिति, वेति । निपात्यते इति शेषः । तत्र इति सम्बन्धा प्रकाशयामित्यादेः निपातनप्रकारमाह—ज्ञामन्मयीति । अर्जुनः ज्ञामान् प्रत्ययस्य निबन्धः 'वचिसृपि—' (२४०६) इति बलोपादेः सम्यक्कारणे । [एवम् इज्यमानं इज्यदी 'वचिसृपि—' बलकेनैव पलेः सम्यक्कारणम्], 'वच—' (१६४) इति बला पलेः 'द्वुना—' (११३) इति प्रत्ययसकारणम् । इत्येव इद्वा इति ज्ञानम् । तस्य चाकारश्च ईनमन्तादेश्ये समोक्तव्यमिति । २५७० ।

२५७१। आत्वादायच ॥ ७१४९ ॥

दी—। आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । लिखः आत्वा माणादिव । पीत्वा सोमस्य वाहये । आत्वा पीत्वा इति प्राप्ते ।

The terms आत्वा etc. in vedic language are irregularly formed with ईकार in place of चाकार of आत्वा etc. Thus आत्वा

(having bathed) etc. षोली—वा + ली (in place of ला) the वा of वा is replaced by इ by 'वृषास्वावाप्ता—' (2462).

भित्त—। आलोति । आली आदिशेनाम् इति षड्भोजिः । प्रकाशार्थे इति । आली अनेवमाहय इत्यर्थः ।

२५७२ । आत्मसेरसुक् ॥ ७।१।५० ॥

दी—। अवर्णात्तादङ्गात् परस्य जसीऽसुक् स्यात् ।
देवासः । आत्मवासः ।

The augment असुक् (अस्) in vedic literature, is affixed to the सुप् affix जस् coming after a nominal base (अङ्) which ends in an अवर्ण. Thus (देवासः) the gods देव + जस् = देव + असुक् with the elision of ज and the addition of असुक् (अस्) after it. Similarly आत्मवासः.

भित्त—। आदिति । आत् + असे + असुक् इति षड्भोजिः । आदित्यवर्णम् । तेन च अकारान्तमङ्गमव्याप्तिरिति । जसीरिति प्रथमवचनसु वचनसंज्ञक इकारान्तेन पूर्वार्थे निर्देशः । तदाह—अवर्णादङ्गादिति । असुक् इकारस्य चकारवर्णम् । अकारस्य इत्यम् । देवास इति । देव जस् इति क्लृप्ते 'सुट्' (१५८) इति प्रत्यय-
दर्शनां लोपे असुगागमि कृते देव असुक् इति जाते यवीकृत्यसिद्धिः ।
समवाय इत्यादी तु परजादसुक् कृते 'सुट्' इति निमित्ते वदन्नाभिव' तदाधितमेव
इति न्यायेन पुनः स्वी न ।

२५७३ । औषामस्योन्मदसि ॥ ७।१।५१ ॥

दी—। आम् ओ सुट् । औषामुदारो धरुषो औषाम् ।
सुषामस्योन्मदसि ।

In vedic literature the augment सुट् (उ) is prefixed to the सुप् affix आम् when following the bases औ and आम् । Thus

श्रीवाम् and वामनीवाम—बल by 'वामसम्' (341). Nagesha holds that this rule fails as श्रीवाम् could have been effected by the rule 'वामि' (304). Others, however, opine that this (श्रीवाम्) being the instance when श्री does not come to the category of नदी then the rule is not superfluous.

नित—। श्रीवामस्योरिति । 'वामि सर्वगोवा सुट' (अ१५९) इत्यत्र 'वामि' इत्यनुबन्धमात्रं श्रीवामनीवामात् पठ्या विपरिवर्त्यते । तदाह—वाम इति । 'वामस्योक्तिः' (अ१५४) इत्यतो नुबन्धवत्तत्वात् इत्याह—नुक्तिरिति । श्रीवामस्योक्तिः 'वामि' इत्यनुबन्धस्योक्त्या । श्रीवाम् इति श्रीवामनीवामात् वामिति जाते तस्य चत्वे 'वामि' । 'वामि' (१०४) इत्येव निष्ठे इदं चर्चयामि इत्यनुबन्धस्य । 'वामि' इति नदीलज्जितत्वात् नदीत्वमात्रे च दाहश्च बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु 'वामस्योक्तिः' (अ१५४) इत्यनेनैव सिद्धम् इत्याहुस्तदुपेक्षाम् । नदीत्वमात्रपक्षककाले श्रीवामनीवामात् । सूत्राच्च वामस्य इति इतरितत्वात् ।

३५३ । गोः पादान्ते ॥ अ१५७ ॥

दी—। विद्या हि त्वा गोपतिं शूरगोनाम् । पादान्ते किम् ? गोवा शता एवयामिषु । पादान्तेऽपि क्वचिच्च । इन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराज गोपतिं गवाम् ।

The augment नुट in vedic literature is prefixed to the रूप affix वाम् following the base गो provided the end of a foot (vedic foot) is concerned. Thus गोवाम् at the end of the foot ; 'विद्याविद्या—विद्या is lengthened by 'वोऽतसि' ; गोवा—no नुट due to वाम् existing at the beginning of a foot. But as everything in vedic literature is optional कतिपय cases are taken place in a few cases even when the end of a foot is concerned.

सित—‘सोऽस्ति’ । प्राग्बहुवचिः । वेदायमर्थः—‘सोऽस्ति’ परस्य ‘असौ’
‘उवाच’स्यः ‘आत्’ परस्यो ‘अस्ति’ इति । विद्वांसि ‘सो’ । अत्र प्रादान्तवर्ति-त्वञ्च
नोनामित्यत्र बुद्ध् । विद्वा इत्यत्र ‘इ’चोऽतः—’ इति दीर्घः । गगानिति । यावत्स्तिता
नृचभानः । प्रादान्तोऽपीति । स्पष्टम् ।

३५७५ । इन्द्रस्यपि इत्यने ॥ ७।१।७६ ॥

दी—। अस्मादीनामनङ् । इन्द्रो दधौचो अस्मभिः ।

The preceding rule is ‘असिदधिसक्त्वाच्चासनकुशात्’ (332—7.1.75). Thus the present rule means—अनङ् is the final substitute of अस्ति etc in vedic language also. The term इत्यने in the rule is to indicate violation of all other injunctions (सर्वोपाधिन्विचारार्थम्). Thus अनङ् takes place after the final vowels of अस्ति etc by ‘असिदधि—’ (322) only when अजादि affix follows (as असृष्टा दधा etc) but not when a इत्यादि one follows (as असिभिः अस्मिन्; etc). But here in violation to this we have अस्मभिः—असि + भिस् = अस्मन् भिस् by अनङ् = अस्म भिस् by elision of न by ‘नलोपः—’ and by ‘न लोपः सप्तसरसंवातुमिषिषु हति’ (353) this elision of न being invalid (असिङ्) the rule ‘अतो भिस् ऐस्’ (262) does not apply and consequently we have अस्मभिः.

सित—। इन्द्रस्यपीति । ‘असिदधिसक्त्वाच्चासनकुशात्’ (३२२—७।१।७५) इत्यन्यवहितं पूर्वं दत्तम् । तच्च सर्वमिहानुवर्तते । तदाह—अस्मादीनामिति । अत्र ‘इन्द्रस्यपि’ इत्येव सिद्धे इमिषपञ्च सर्वोपाधिन्विचारार्थम् । तेन ‘असिदधि—’ (३२२) इत्यनेन टादावपि एव परतोऽस्यादेरनङ् उचितं विधितम् । इह तु अस्मादावपि परतो भवति । तेनोदाहरति—अस्मभिरिति । अस्मिभिस् इति स्तिङ्स्तिङ् अस्मिन् इत्यादि इकारस्य स्थाने अनङ् इति अस्मन् भिस् इति भवति । ततो नलोपः तदाह अस्मभिम् इति जाते भिलोपकारात् परत्वात् ‘अतो भिस् ऐस्’ (२६२) इति सिद्ध

रिसादिभिः प्राक् तु द्विचो गलोपस्थासिद्धात् स न भवति । एतच्च 'नलोपः सुपसृज्' (२४३) इत्यत्र न्यस्तम् । एवमचक्षुभिरिति सिद्धम् । एवं दधभिरः सङ्घभिरित्यादि कन्दसि । लोके तु द्विभिरित्यादि ।

२५७६ । ई च द्विवचने ॥ ७।१।७७ ॥

टी—। अख्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ।

In vedic literature the final vowel of अक्षि etc is replaced by the substitute 'ई' when the dual number is concerned. Thus अक्षीभ्याम् against अक्षिभ्याम् in classical language. Note that here अक्षभ्याम् is not the result as the present rule supersedes others concerning duality.

नित्—। इ भेति । 'असिद्धि' इति वर्तते । तदाह—अख्यादिनामित्येवेति । कन्दसि निवर्त्य असिद्धिसक्यत्वात् ईकारोऽन्तादिभ्यः साह द्विवचनविभक्तौ परत इत्यर्थः । अक्षीभ्यामिति । अनङोऽपवादः । तेन अक्षभ्यामिति न । एवमन्यत्र ।

२५७७ । कृक्-खवस्-स्यतवसां कन्दसि ॥ ७।१।७८ ॥

टी—। एषां तुम् स्यात्सी । कौटुकि-कन्दः । खवान् । स्यतवान् ॥ उदीछापूर्वस्य (२४६४) —

In vedic literature, the augment तुम् is affixed to the first ascending sing after सु connecting after the base ending in-ङ्, and after-कन्त् and-स्यतवस्. Thus कौटुक्—किम् + ट् + तिम् by कौटुकि इतिवाक्येन क्व (४७७)—कौटुक्, as तिम् drops everything for the क्कार before it is for the sake of प्रत्यय-स्यतवस्, क्कार-तिम् तिम् after the duality is proper for the क्कार-स्यतवस् (कौटुकि-कन्दः).

is dropped by 'वैरपञ्चस' (375); किम् has been replaced by 'की' by 'इह किमोरोमकी' (1078). Now the form standing कौडनम् + स = कौडनम् = कौडनम् by 'इह कौडनम्' (354) = कौडनम् — य्, eliding by 'संवीनानस्य लोपः' (54) = कौडन् by 'किन् प्रत्ययस्य कः' (377). Then कौडन् + इन्द्रः = कौडन्किन्द्रः duplication by 'कौडो इन्द्रादपि कौडनम्'. सप्तान्—The base is सप्तन् (सु चवस रचवस चक्ष). Thus सप्तन् + स = सप्तन् सप् in connection with नुम् = सप्तनम् with the elision of सप् as before = सप्तान् with the lengthening of the penultimate by 'आत्मनइतः संवीनस्य' (371). There the संवीन letter नम् must be considered as one letter. सप्तान् with the elision of सप् as before (संवीनस्य लोपः). सप्तान्—The base is सप्तन्, hence the procedure is just the same as in the case of सप्तन्, 'उदीर्य'—This is for the next rule.

मिश्र—। इह सप्तानि । 'आत्मनयोर्नुम्' (७५०) इत्यतो नुम् इत्यनु-
वर्तते । 'सावनङ्कः' (७१८२) इत्यतः की इति च । तदाह—एषां सौगुनित्यादि ।
इह सप्तानि विद्यते इति ज्ञेयः । कौडन् इति । किम् शब्दीयपदाद् इमेः 'म्वदादिषु
इहोऽनालोचने खञ्' (७२८) इति चाह किन् प्रत्ययः । तस्य कानागिनी । इकार
सञ्चारवार्थः । इकारस्य 'वैरपञ्चस' (३७५) इति लोपः । एवं प्रत्ययस्य सर्व-
लोपित्वात् किम् इह प्रत्यये स्थिते 'इह किमोरोमकी' (१०१८) इति किन्; 'की'
इत्यादिभ्यः । ततः सो विहिते कौडन् + स इति स्थिते नुम् । तदेवम् कौडनम् + स
इति जाते 'इह कौडनम्' दीर्घात् सुतिष्ठपञ्च इह (३५४) इति सुलोपः ।
इकारस्य 'संवीनानस्य लोपः' (५४) इति लोपः । ततः कौडन् इति स्थिते
'किन् प्रत्ययस्य कः' (३७७) इति नकारस्य अनुनासिकी कः । ततः कौडन् + इन्द्रः =
कौडन्किन्द्रः 'कौडो इन्द्रादपि'— इत्यनेन । सप्तान् इति—सु (शोकनम्).
अथ रचवसस्येति बहुव्रीहि सप्तन् इति प्रातिपदिकम् । (अवर्तनीयादिभ्योऽनुनि

अथस्त्विति)। ततः सौ सवस्-सु इति स्थिते तुम् । एवं सवस्-सु इति काले
 धान्त्वः सुबोधः । ततः 'सान्त्वमङ्गलः—' (२१७) ऋतुधादेर्ध्वः । ततः प्राग्वत्
 सुबोधमङ्गलान्त्वबोधः । तत्साधित्वान्त्वबोधो न । एवं सवस् इति सिद्धम् ।
 सवस्त्विति । 'स' साधुबुद्धे ततः उक्तिर्यस्येति विषये सवस् इति प्रातिपदिकम् ।
 ततस्-स्त्विति तु धातोर्ध्वः प्राग्वत् औदात्तं चतुस्रप्रत्यये सिद्धम् । एवं सवस्-+सु इति
 सिद्धते प्राग्वत् । 'उदात्ता—' इति उत्तरार्धमित्यम् ।

२५७८ । बहुलं हन्दिस् ॥ ७।१।१०३ ॥

दी—। तदुरिः । जगुरिः पराधीः * ।

"The substitute 'जृ' directed in place of च by 'उदात्तापूर्वस' (५५५) takes place irregularly (i.e. may or may not take place) in connection with vedic language (and again may take place when such कृत्कार is not औदात्तपूर्व or preceded by labial). Thus तदुरि—तृ + किन् by the rule 'साहचर्यमङ्गलः—जगः किञ्चिन्नौ सिट् च' (३५५१). Duplication etc (due to सिद्धत्वं) taking effect we have तदृ + इ then उत् or 'उदात्त' in place of च = तदृत् इ (by उत्-र-र-रः) = तदुरिः here चकार is 'हन्त्वपूर्व' and not औदात्तपूर्व and yet उत् operates. The term means—(he) crossed (औदात्तान् or तदृत्). Similarly जगुरिः—जृ + किन् (he) uttered sounds (जगर्त्) किन् makes the words आहुताहान्.

निते—। बहुलमिति । 'उदात्तापूर्वस'—(२५७८—७।१।१०२) इति उदात्तापूर्वस्य अकारस्य अन्तर्भावोत्पत्तिः (उत्) तस्य कृत्कारस्य स्थाने बहुलं भवति हन्दिस् विधेः । अकारस्य (उदात्तापूर्वत्वाभावेऽपि) भवति इति यावत् । तत्र औदात्तापूर्वत्वाभावेऽपि अकारस्य उदात्तत्वं दर्शयति—तदुरिरिति । तदृत्तत्वरूपेणाभावेः ।

[तदृत्तत्वरूपेणाभावेः] । तदृत्तत्वरूपेणाभावेः । तदृत्तत्वरूपेणाभावेः ।

सर्वोद (सर्वकाराणां) 'पादुमन्त्रनमः' विनिमी विट् च (२१५१) इति किन् प्रत्ययः। विट् चेतुःत्रे विड्भावाद् विड् इति। यद्विं तदुद् इति विड्ते 'अद्विड्'। 'उरु'— इत्यात्मन् एपरत्वं। लोचनान् सवार जेत्यर्थः। किन्प्रत्ययस्य निष्ठा-
दादात्मन्त्वम्। निष्ठायां तु कृते यद्यपि इमं तुल्यं तथापि प्रत्ययस्यैव 'अन्तोदात्तत्वं'
स्यादिति न विहितम्। 'अन्तोदात्तत्वं' 'त' इति 'इत्तापुल्लोभादेशे'
चदादिभ्यः। कर्त्तरि रिति। य इत्यर्थे कर्त्तादिकः। तन्मात्रं प्राग्वत् किमि विद्यादिना
भ्रमम्। जगार् (यच् कृतवान्) इति तदर्थः।

२५७८। इ. इरेण्डसि ॥ अ२।३१ ॥

टी—। हवरेर्निष्ठायां 'इ' आदेशः स्यात्। अङ्गुतमसि
हविर्घानम्।

In vedic literature, substitute 'इ' is ordered in place of the
root इ (कौटिष्यं माद) when the affix निष्ठा (क् and तवत्) follows. Thus अङ्गुतम in place of अङ्गुतम.

मिव—। इ इति। इ इत्यभिहितो निर्देशः। 'यौदितो निष्ठायां'
(अ२।३१) इत्यस्य निष्ठायासिद्धयर्थे। अङ्गुतम—हवरेर्निष्ठायासिद्धिः। इ इति
'इत्तापुल्लोभादेशे' इति श्रौतद्विधौका निर्देशः। अङ्गुतमिति। अङ्गुतमिति लोके।

२५७९। अपरिहृता ॥ अ२।३२ ॥

टी—। पूर्वेषु ग्रासलोपेष्टाभावो निपात्यते। अपरिहृताः
समुदास वाच्यम्।

The term अपरिहृता (अन् + परि + हृ + क्त—ना वहुव) in vedic
language is irregularly formed with the absence of the sub-
stitute इ in place of हृ due by the previous rule.

मिव—। अपरिहृता इति। निपात्यते—निपातयति। निपातयति—

शुभे मावसेति । 'इ' इत्यादिभ्योऽर्कः । अस्ति बहुवचनस्य एवायं अर्थः प्रयुज्यते इत्याहुः ।

२५८१ । सोमो हरितः । ७२।३३ ।

टी—। इहसुषी निपात्यते । मा नः सोमो हरितः ।

The term हरितः (हृ + त्रः) with reference to सोम is irregularly formed with गुञ् of the root and इट् prefixed to the affix and also absence of the substitute 'इ' for हृ ।

लोपिल्लोपः सोम, हरि । सोमविषये हरित इति निहाया निपात्यते । इट् गुणमिति । भातोर्युक्त्वा प्रत्ययस्येति बोध्यम् । अत्र ह्वरी 'इ' इत्यादिभ्योऽर्कः निपात्यते ।

२५८२ । असितस्कभितस्तभितोसभितचसविकस्ताविशस्तु-
शंसु-शास्तु-तरुह-तकट-वरुह-वकट-वक्रीकृष्यलिति चरितिय-
मित्यभितोति च । ७२।३४ ।

टी—। अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र 'चसु' 'स्तु' 'स्तु' एवामुदिष्टाविष्टायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इट् निपात्यते । शुवं शचीभिर्भसितामनुचतसुः । सितस्कभिते चकटे । सोम सः स्तभितम् । सत्यो सोमभिता सुमि । सभितोस्तुय मिह । चतुर्वर्षस्य पुन-
निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा मूदिति । 'चते याचते' । 'कस गता' । 'आभ्यां हस्येडभावः । चची इतचसास्तुतः ।
सिता च श्यावमभिता विकस्यम् । अनागाया इदं यद्विकस्यम् ।
निपातनबहुत्वापेक्षं सूत्रे ककुपवत्तम् 'विकस्य' इति । तन्मि-
वचनान्तोऽपि प्रयोगः सामर्थ्येन । 'चसु' 'स्तु' 'स्तु' एवामुदिष्टा

इङभायः । एकस्तुष्टरश्चैवाविशस्ता । प्रावशाभ उत शंस्ता ।
प्रशास्ता पोता । तरतेर्हुङ् हुजोश्च टश्च 'उट्' 'जट्' ।
एतावानमौ निपात्यते । तदुतारं रयानाम् । तदुतारम् ।
वदुतारम्—वदुतारम् । वद्वौभिः सुशरणी नौ चसु । अत्र
क्षीयन्निपातनं प्रपञ्चार्थम् । वद्वद्वद्दो हि निपातितः । ततो
क्षीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप् इकारादेशो
निपात्यते । 'ज्वल दीप्तौ' 'चर सञ्चलने' 'टु वम् उज्ज्वले' ।
'अम गत्यादिषु'—इह चरितौत्वस्थानन्तरं अमितीत्यपि केषितु
पठन्ति । तत्र 'अमूष संहने' इति घातुर्बोधः । भाषायां तु
यस्त-स्त्वब्ध-स्तन्वोस्तन्व—चतित विकसिताः । विशसिता । शंसिता
शासिता । तरिता—तरिता । वरिता—वरिता । उज्ज्वलति ।
चरति । पाठान्तरे—अमति (? अमते) * । वमति । अमति ॥
'बभूयास्ततश्च जगृध-ववर्षेति निगमे' (२५२७) । विशा तमुत्सं
यतं प्रावभूय । येनान्तरिचमुर्वाततन्व । जगृध्वाते दक्षिण-
मिन्द्र इत्याम् । त्वं ज्योतिषा वितमोवयर्थः । भाषायां तु
वभ्रविष । आतेनिष । जगृहिम—ववर्षेति ।

These eighteen words (but nineteen, with 'चमिति' added by others after the term चमिति in the rule) viz चमिति, लमिति, सलिति, उचमिति, वच and विचमिति ; as well as विचम, जंम, यंम, तंम, तंम, वंम, उचमलिति, चरिति (also चमिति), वमिति and चमिति

[* The printed editions of Si-kau-kaśika have all चमति here through copyist's slip. Make it चमति, for चमूच सङ्गे is भुवि भावनेपदी]।

irregularly formed in plural. ... Of these first six are formed with the affix क्. Of them, again, the roots of the first four being रुदिन् or रुदित् viz रुद क्, रुदन्, रुदन् and रुत् + रुदन्, arrangement of इट् before निष्ठा (क्) is irregularly effected for इट् was prohibited to the affix by 'यस्य विभाषा' (3325) as the roots are allowed इट् only optionally by 'रुदित्' (3326). Thus according to this restriction we have in classical language रुदन्, रुदन्, रुदन् and रुदन् without इट्. In the cases of रुदित्, रुदित् and रुदित् the elision of रुदन् existing in the roots रुदन् and रुदन् is effected by 'रुदित्' इत् उपपत्त्या: विवक्षितः (415) as क् after them is रुत् or रुदित्. रुत् in the case of रुदित् is accounted for by 'वि: सामान्तर्नियमः'. In the case of रुदित्—रुद + रुदन् + क् = रुद रुद क् इत् here रुदन् of रुदन् is changed into रु by 'रुद रुदित्: पूर्वस्य' (118) and 'माटी: पूर्वस्य' (119). This रुदन् also disappears (optionally) by 'अटी: रुदित्' (120) and 'रुदित्' and इट् taking place, we now have रुदित् (see 'रुद: क्' in Vol. I of our edition); here (in the rule) the utterance of 'रुदित्' for 'रुदित्' sufficing, the addition of the उपपत्ति रुत् before it is to the effect that रुदित् will not result from रुदन् + क् in case of any other उपपत्ति (save and expect रुत् preceding the root). रुत्—रुत् + क् without इट् against रुदित् the classical form with इट् by 'माटी: पूर्वस्य'। रुदित्—रुदित् without इट् against रुदित् the classical form with इट् as before. By the mention of 'रुदित्' the plural of रुदित् it is not to be understood that the term has got to be used in the plural number only; on the other hand, the plural form

is in view of the many निपातन (beginning from वसित and ending in विवस) so that the application of the term in the singular number also is grammatical. The terms वसु, वसु and वासु are derived with the affix डच् (कर्त्तरि) added to the roots वसु, वसु and वासु. Here the absence of इट् being prefixed to the affix डच् is irregularly effected. Thus the vedic forms are वसता, वसता and वासता whereas with इट् in classical language we have वसिता, वसिता and वासिता respectively—एकचतुष्टयम्—Dissolve as एकः+तदुः+चतस्र+विद्वत्. The final has been lengthened by the rule 'वनेषामपि वृद्धते' (2539). The terms तद्वत्, तद्वत्, तद्वत् and तद्वत् are derived with the affix डच् added to the roots वृ and वृ or वृ. When the affix डच् follows the roots take irregularly the augments उट् and ऊट् by term वृच् of the roots being effected by 'सार्वधातुकार्द्धे' (2168) in connection with the affix डच् which is an सार्वधातुक. Thus तद्वत् (तद्वत्+वृ) with उट् and तद्वत् (तद्वत्+वृ) in connection with ऊट्. Similarly वदता वदता. In classical language we have with इट् in places of उट् and ऊट् वसिता वसिता and वसिता वसिता the augment (इट्) being lengthened optionally by the rule 'वृत्ति वा' (2391—7.7.38). The term वदती in the rule is derived with the affix लीप् added after the base वदत् (वदत्+लीप्) and is illustrated in the श्लोक 'वदतीभिः सुवचनः'—But this mention of the term वदती under the list of these irregularly formed words so as to direct लीप् by निपातन is only for an elaborate utterance. For when by निपातन we get the word वदत् we could have already

got वदती also by adding वीप् after it (वदती) by the rule 'स्योदीङोप्' (309). The classical form against the term (वदती) is either वदित्ती or वदीती. The four terms (but five, if the reading of the term 'चमिति' is included in the list) उज्ज्वलिति, चरिति, (चमिति) चमिति and चमिति are derived with the irregular substitute of चकार in place of the विकरञ्च श्च् following the roots (चत् + ज्वल्, चर, (चम्) चन् and चम). The meaning of the roots is expressed in the text. The procedure is thus—चत् ज्वल् + श्च् + शिप् = उज्ज्वल् इति = उज्ज्वलिति। In the Similar way चरिति, चमिति etc. The classical forms against them are, however, उज्ज्वलति चपति, 'चमति' (चमते) चमति and चमति respectively. इह चरित्तीत्यख्यानमारम्भ etc explained before. 'वसूवाचतन्'—(2527). This rule belongs to the vedic section. Hence, though explained it has been brought down here (in the vedic section) for the sake of illustration. 'त्रिधा—' Lengthenation of the final vowel (चकार), if विप् is, by 'द्याचीत्तल्लिङः'. चाकभूय—चा + भू + चिद् वल् against the classical form चाकभूयि (with इट्). वेनाचरिच—Break up as वेन + चनरिचम् + चल् + चातन्व, the prose order being वेन चन् चनरिचन् चातन्व—चा + तन् + चिद् वल्, against चातेनिच the secular form. 'जग्रन्वाते —' We get hold of, Oh Indra, your right hand. जग्रन्वा—दीर्घ by 'अनेवादि इज्यते' the form being जग्रन्—जग् + शिङ् म (first person singular) after duplication etc the root gets चञ्चसारश्च by the rule 'चञ्चया—' (2412), as the affix म् is चिच्, च् of चच् is replaced by च् by the Vartika 'चञ्चोर्लङ्चश्च' and interchange of places of च् and च् due to the absence of the augment (इट्) by 'चञ्चयाचतन्'—The classical form with इट् is जग्रन्वाचतन्—

[illegible]

एताभ्यामलोकाभावश्च निपाद्यते ॥ (अङ्गितान्ते सनिससनिवा-
सम्) ॥ पावकादीनां कन्दसि प्रत्ययस्यात् कादित्वा इति
वाच्यम् (वार्तिका) । हिरण्यवर्षा श्रुचयः पावकाः ।

The augment इट् in vedic literature is irregularly prefixed to the affix क्तु following the root सन्ति or सनीति i.e. either चक् or संचसंभञ्जी (भृदि) or वक् (सन्) इति तनादि as also the absence of एत् and अथासदीप are effected when the root is preceded by the term सनिम्. As for example the नञ् runs 'अङ्गिताये'—where सनिससनिवासम् is the accusative singular of the term (वातिपादिना) सनिससनिवासम् declined as सनिससनिवाङ् सनिससनिवासी सनिससनिवासाः. The term 'सनिससनिवासम्' is derived with क्तु (क्त्) thus सनिम् + सन् (भृदि वा तनादि) + क्तु = सनिम् + सन् + क्तु = सनिससनिवासम् by duplication by 'खितः कानञ्वा' (3994—3.2.108) 'कसुब' (5.5.109) and the augment इट् prefixed to क्तु by निपातन in this rule. Here एत् and अथासदीप were due by 'अतएककस-
मञ्चे' (2260). पावकादीनाम्—This is a Varttika here. It has to be said that in vedic literature the state to qualify or the state of having the substitute एकार in place of the अकार preceding a क which remains in an affix in respect of the terms पावक etc does not apply. In other words the terms पावक etc, when the feminine affix टाप् follows will not have अकारs, existing before their ककारs, replaced by एकारs by the rule 'प्रत्ययस्यात् कातपूर्वस्यात् एदापासुप' (463) Thus पावकाः and not पाविकाः according to 'प्रत्ययस्यात्'—as पावक is derived as पू + पि (पू + पिच्) + क्तु ।

The final i.e. आकार (after duplication) of the roots designated as वृ (i.e. दा and वा ; cp 'दा वा वृक्षः') disappears optionally when the vedic affix सेट् takes place. Thus 'दक्षन् रक्षानि—' holding gems in hand for the sacrificers (रक्षान् is दावान्). Here in the case of दक्षन् the आकार of the root वृ disappears after duplication—वा+सेट् तिप्=दक्षति by duplication etc by 'सौ' as वा (and दा) are of जुहोत्यादि class. Then आकार eliding by this we have दक्षति. Now the 'वट्' by 'सेटोऽङाटी' takes effect giving दक्षति whence we have दक्षत् with the वकार of तिप् dropped by 'इतश्च सौयः परसौयदेशु'. दक्षत् is the dative singular of the term दावान् (दा+वट्) derived irregularly with वट् or वस् by 'दावान् साध्वान्मौढाव'. Similarly the term दक्षन् in 'सौमो दक्षन्—' Soma gave her (i.e. an unmarried girl) to Gandharva. When आकार of the roots (after duplication) is not dropped we have the forms (दक्षत् and) दक्षत् as in 'यदक्षिः—' But these (दक्षत् and दक्षत्) could have been formed with वाट् (the augment) also by 'सेटोऽङाटी'.

नित—। सोमोप इति । दक्षतिः विधवे वृक्षदावानां (कृतविवानां) दावान् चनाक्ष (आकारस्य इत्यर्थः) सौयो वा आङोति परतः इत्यर्थः । 'दक्षदक्षानि—' इति । अत्र दक्षत् इति दक्षतिसेटि तिप्, दक्षन् । 'सौ' विद्धि, यथासकार्यं च कृते दक्षति इति जाते-अनेन सूत्रेण ('सोमोप—' इत्यनेन) प्रत्योपास्योपः । तस्य दक्षति इति स्थिते 'सेटोऽङाटी' इति अटिभित्तिरेव दक्ष अठति दक्षति इति जाते- 'इतश्च सौयः परसौयदेशु' इति तिप् इकारलोपपूर्वं 'दक्षत्' इति सप्तसिञ्चाति । 'सोमोप—' इति सौयस्य वैकल्पिकत्वाद् सौयस्यैव पक्षे तु 'दक्षत्' इति दक्षन् इति विवेचनायाम् । दक्षत् इति विवेचितवत् । यजमानस्य रक्षानि रक्षणीयानि धनानि सखादोन्नेय वा दक्षन् दावान् चरयन् श्रितः (चरितिति शेषः) इति

इदम् । अङ्गुलं कन्दसि ॥ ७३१८२ ॥

दी—। सर्वमा इदम् । आसीदिति प्राप्तः । [अस्मैलङ्कतिपु
इडभावः । अष्टकत्वात्तलङ्गादिनोपः । कत्वविसर्गः । संज्ञितायां
सु—भोभगो— (१६०) इति यत्वम् । लोपः शाकण्यस्य
(१७) इति यलोपः । गोभिरजाः । सिच् इडभावश्चाङ्गसः ।
अट् । येषं पूर्ववत्] ॥ 'द्वस्वस्य गुणा' (२४२) । 'जसिच्'
(२४१) 'जसादिषु कन्दसि वाचचनं प्राङ् चो चङ् उपधायाः'
(वार्तिक) ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रत्वः । पञ्चे वृभ्यो
यथा गवे । पशवे ॥ "नाभ्यस्तस्याचि"—(२५०३) इति निषेधे
अङ्गुलं कन्दसोति यत्त्वम्" (वार्तिक) ॥ आनुषम् जुजोषम् ।

The augment इट् directed by the rule 'असिचि'—(२३३५) takes place variously i.e. may or may not take place in vedic literature. Thus 'सर्वमा'—'All this was present' (आ. being equivalent to आसीत्). The procedure is thus—अस् + अङ् + तिप् = आ अस् ति by 'आङ्गादीनाम्'—अप् being dropped as अस् belongs to the 'अङ्गिदि' class. Then by 'अकः सवर्णे'—we have आसि ति. Now the augment इट् is to be added before ति by 'असिचि'— is barred by 'अङ्गुलम्'—this rule. Then 'इतरे' taking effect we have आस इ of which the तकार being 'अङ्गुल' disappears by 'इङ्गावभ्यो दीर्घात् सुविधायकं इङ्' (२५४). The resultant form then is आस which again is transformed into 'चा' by 'सिच्युवीकः' (१६२) and then into 'चा'—र making room for a विसर्ग. But in the संज्ञितायां (as in the text) this र or इ is changed into व by 'भोभगो'—(१६५) which (the वकार) again is dro-

pped by 'लोपः शक्यत्वम्' (67). नोभित्वाः—Break up as नोभिः + चचाः (you live or lived with i.e. possessed with cows). चचाः is the second person singular in लृट् of the root चि निवासगतौः (भादि). Thus चट् + चि + सिच् + लिप् = चचैस्—भादि of चि being due by भित्तिः इति परस्मैपदेषु. Now the augment चट् due before लिप् by 'चलि सिच्—' (2223) being barred by 'वृत्तम्—' (the present rule) the (last) सकार disappears by 'ह्रस्वह्रादिभ्यः—' (252) whence we now have चचैस्. The augment चट् due before लिप् by 'चाईधातुह्रस्वस्यभादे' (2243) does not operate due to vedic character of the form (सात्त्विकत्वम्). Then चचाः by 'लोपः शक्यत्वम्' etc as before; for चट् disappears after having its own place and thus चचाः is done irregularly (?). 'अस्यस्य गुणः' (242) and 'जसिच' (241) these two rules were expected to operate on the base मतकतु (dealt with herein)—But this operation is barred by the Varttika 'असादिषु ह्रस्वसि वाच्यत्वम्—' which means 'the operation intended by the rule 'य ह्रस्वसि' (35:5—6.1.106) when लम् (सु, ची, लृ) etc follow extends as far as the rule i.e. before the rule 'यो चकारपवायाः ह्रस्वः' (9.4.1). Thus in चचा मतकतौ गुणम् (मतकतः + मतम्) the term मतकतः is first case ending plural of मतकतु. The form thus standing मतकतु + लम् the only result expected was मतकतः by लृट् by 'जसिच' (241). But by this Varttika we have मतकतः (by यसादीभ्यः—मतकतु + लम् = मतकतुलम् = मतकतः) also as an optional one against मतकतु. एते—एतत् + के = एत + एत्, एते (by यसादीभ्यः) and एते by लृट् by 'चिभित्ति' (245). Now, in the case of the root लृट् which is here of प्रत्ययान्त class (for लृट् प्रत्ययान्तः—अभादि), the Varttika

Thus—'बहुलं' इत्यस्यैति 'वक्तव्यम्'—directing : thereby : that the
 गुण as above may or may not operate with reference to vedic
 language. Thus—जुजोवत्=जुच् + यु (इन्द्रस्य) + कृट्, तिप्=जुजुव् ति +
 जुजोव् ति by गुण by this Varttika जुजोव् त् by 'इतच् लोपः'—=जुजोवत्
 with चट् prefixed before त् by 'सीटोऽङाटी'.

नितम्—अङ्गुलिमिति । 'चक्षुःसिचः' (अ.१.८६) इति प्रवर्तते । तस्य
 चक्षुःसिचः—विद्यमानात् सिचः चक्षुःस्य परस्य अङ्गुलस्य इत्य ईडागमः आदिति ।
 एवम् चक्षु + लृक् तिप् इति स्थिते । 'इतच्—' इति तिप् इत्यादिपाठान्
 'आङ्गुलीनाम्' इति धातोरङ्गुलिनाम् च चा चक्षु त् इति ज्ञातेऽनेन अङ्गुलस्य
 (तकारस्य) ईडागमे प्राप्ते 'बहुलं इत्यस्य' (अ.१.८६) इति प्रवर्तते । तेनाङ्गुलस्य
 ईडागमे न । ततश्च 'इन्द्राणां विद्वद्भ्यः सुतस्सुप्रकं इत्' (२.४२) इत्यङ्गुलीनाम्
 'चक्षुःसिचः' इति सप्तर्षीदीर्घस्य आस्य इति स्थिते सप्तर्षिसर्गाः । तत्र 'आ' इति
 एवम् । चक्षु 'सर्वनाः—' इति संज्ञितापाठे विशेषमाह—संज्ञितायां स्थितिः ।
 सलोप इति । 'पथे इदम् । पथान्तरे तु' यलोपाभावात् 'सर्वनासिदम्' इति
 विभाव्यम् । इदं सर्वम् आः आसीदिति अन्वयः । योभिरस्य इति—योभिः + असाः
 इतिच्छेदः । यि निवासि भूदिः । तस्य लृक् सिचि 'सिचि हविः—' इति हवीं
 आवादेने ततः सिच इत्यभावे अङ्गुलिनाम् च इन्द्रस्य रूपम् । येषां पूर्ववदिति । अन्व-
 विसर्गादि आ इत्यन्य यथा तथावादीति भावः ॥ 'इन्द्रस्य गुणः' (२.४२) इति 'जसि
 च' (२.४१) इति च । उभयमपि गुणविषयकं आस्यम् । तदेवगुणमपि वैदिक
 विभागे वैकल्पिकतया प्रवर्तत इत्याह—'जसादिषु इन्द्रसि चक्षुःस्यम्—' इति
 चार्तिर्कामदम् । 'वा जसि' (२.४१—४.१.१०६) इति 'सन्ध्यास्य' विहितं तन् 'वी
 चक्षुःपथाया इत्यस्य' (अ.४.१) इत्यस्यात् प्रायेण प्रवर्तते आस्यवैति आस्यमिति शेषः
 इन्द्रसि विषये इत्यर्थः । अतस्तत्र युयमिति । अतस्तत्र + युयम् इतिच्छेदः । अतस्तत्र +
 जम् इति स्थिते 'जसि च' (२.४१) इति प्राप्तस्य गुणस्याभावे 'अथमयोः पूर्वसवर्चः'
 इति दीर्घः प्राप्तः । सीटिप् 'वा इन्द्रसि' इति वचनादस्य न प्रवर्तत इति यथादेशः ।
 यथे-गुणेन अतस्तत्र इति + जसादिविभक्त्यादि सन्ध्यादन्वयाह—यथे इति + यथु ले

इति स्थिते 'तौल्लिति' (२४५) इति कुचे निम्ने धाते निष्ठायाः । एते यथादेवे
(यद्यत् + य) यन्ते इति । तदभावे तु कुचे छति पश्यते इति । अथ जुजीयत् प्रत्यय
कुचे 'नाम्यकासाभिः पिति-साधेय्यतुकि' (२५०२) इति शुच्यभावे शुध्विधर्धमाह—
'मनुष्यः कन्दसि—' इति 'वार्ति' जनिष्य—न तु श्चम् । कुचो श्रीमिसेयवयोः
इति तौदादिकी धातुः अज्ज्वात्तस्य 'अज्ज्वायः' । ततः कुच् + जु छेद् तिप् इति स्थिते
क्षिप्वादिना कुलुध् तिप् इति स्थिते 'इतश्च क्षेप'—इति क्षिप् इकारस्योपात्त—अनेन
(वार्तिकेन) कुचे च जुजीयत् इति नास्ति 'मिडोऽकाटो' इति तिप्सोऽकारणः । ततोऽन्यम् ।

३५८७ । नित्यं हृन्दसि । ७।४।८ ।

द्वौ— इन्द्रसि विषये शौ * चङ्गु ग्रन्थायाः कृत्वर्णस्य
अनित्यम् । अपौरुषेयम् ।

[* श्री इत्यस्यावधायकत्वेऽपि न सार्वभौमिकः पाठः]

In the matter of Vedic literature the substitute अक्ष् or अकार
is persisting in the place of a अकार remaining in the penulti-
mate of a root followed by चङ् in बिच्, i.e. after the root has
undergone the operation of बिच्. Thus अवीचत्—इप्+बिच्
चुक् तिप्=अट्+इव+बिच्+अङ्+तिप्=अट् इव् अङ् चत् तिप्=द्वित्व
द्वे to चङ् by 'चित्'. Here गुप् in connection with बिच् was
expected, but 'नित्यसंज्ञा' intervening there, does not operate.
बिच् slides by धिरिति' (३४१३). Now by 'उरत्' (२६४४) and
हिरत्' (३०) सृजिष्ये हवरद्भः. Then by हवादिषिञ्, चनुषदिषि णेय
'चनुषदिषि' (२७३६), 'हवर्' (२७३७) and 'दीधीलपी.' (२८२८) as also
'हव' शीघ्र-पठने स्थितौ हवो यनीहिव् बहुधा हवीप्रान्त-पठने हवि
हव-पठने हवो यनीहिव् बहुधा हवीप्रान्त-पठने हवि
हव-पठने हवो यनीहिव् बहुधा हवीप्रान्त-पठने हवि
हव-पठने हवो यनीहिव् बहुधा हवीप्रान्त-पठने हवि

‘वी’ बहुवचनार्थः— (अ३१) इत्येतीषी बहुवचनार्थ इति च—तदाह—इन्द्रसि विषये चाभिप्रायः । ‘चवीरुमदिति । इम्’-विष् इति स्थिते ‘विशि’— इति कर्तारि चर्कः । ततश्चकि इति द्वित्वं प्रसज्यते । ‘एवमिह’ कार्यार्थं प्रसज्यते । विशि चरती लघुपक्षस्य इमेः गुणः इत्येकम् । ‘मिशं इन्द्रसि’ इति चक् परे चो बहुवचनस्य अङ्गुपक्षस्येति द्वितीयम् । तत्र पुनस्तत्पक्षस्य च’ (अ३२) इत्यस्य प्राती ‘परनिष्ठा’ अङ्गुपक्षस्येति तृतीयम् । इति परिभाषया ‘मिशं इन्द्रसि’ (अ३३) इत्यस्य परत्वाच्चन्द्रसि विषये नित्यत्वाच्चन्द्रादेभ्यः । ततो इष् इत्यस्य द्वित्वम् । यदागतेः । ‘वेरमिडि’ (२३१२) इति चिचोपः । ‘चरत्’ (२२४४) इत्यभ्यासश्च गुणो ‘उरम्’— (२०) इति उपरत्वे इत्यादिष्वे, चक् परतयोः सङ्गत्भावात् ‘सम्भतः’ (२२१७) इत्यभ्यासस्य ‘चल’ तस्य दीर्घो चवीः— (२२१८) इति दीर्घ इतथेति प्रत्ययकारणोपे ‘च’ चवीरुमद् द्वेति सिद्धम् । ‘चोमे’ च ‘उरम्’ (अ३३) इत्यत्र ‘विप्रतेषां’ (अ३४) इत्यतो ‘वेरम्’ सुवर्तमानं चवीरुमद् भववर्धत् इति चण्डक्यम् इति विवेचनीयम् ।

इष्टम् । न इन्द्रस्यपुत्रस्य ॥ अ३३५ ॥

दी— । पुत्रमिषस्यादन्तस्य काचि इत्वदीषी न । मित्रयुः । ‘काचिन्द्रसि’ (३१५०) इति उ । अपुत्रस्य किम् ? पुत्रीयन्तः सुदाम्नः ॥ ‘अपुत्रादीनामिति वाच्यम्’ (वार्तिक) ॥ अनौयन्तोः न्यग्रथः—जषमिच्छन्त इत्यर्थः ।

दीर्घ ईकार (दीर्घ) and दीर्घ do not replace the vowel-final in a base other than ‘पुत्र’ when the affix कच is appointed after the same in vedic literature. Thus मित्रयुः (wishing a friend). The procedure is this—मित्रम् आत्मनः इच्छति इति मित्र + कच gives मित्रव (and not मित्रीय the classical one by कचि च २६५०), as the vedic कचन form ; then मित्रव + च by काचिन्द्रसि (३१५०). पुत्रीयन्तः पुत्र + कच + कच plural. Here च (final) or पुत्र has been replaced

regularly formed in vedic literature in conjunction with the affix क्त्वा. The method of treatment in each is as follows—

The base दृष्ट in 'दृष्टम् चात्मन इच्छति' is replaced by the term दृश्. Hence दृश् + क्त्वा = दृक्ष् is the nominal root (नामधातु). Then by 'क्वाञ्छन्दि', (3150) we have दृक्ष् + च = दृक्ष्चः wishing an evil (person) for himself. In the same sense as above द्रविष् + क्त्वा = द्रविष्च + यु = द्रविष्च being replaced by द्रविष्च. Then द्रविष्च (नामधातु) + च as before = द्रविष्चसुः wishing wealth for himself. इवम् चात्मन इच्छति इति इव + क्त्वा = इवश् + च = इवश् being replaced by इवश्च. Then इवश्च नामधातु + क्त्वा तिप्. Similarly दिवश्चति where the original base रिष्ट (meaning good) has been replaced by दिवश्च in connection with क्त्वा. Then क्त्वा तिप्. (= wishes good for himself). As in भाषा language, the affix च after a base taking क्त्वा is wanting which is clear from 'क्वाञ्छन्दि', we have then दृष्टीयति, द्रविष्चीयति etc in order (as in the text), ईकार in each case being accounted for by 'क्वचि च' (2658). The sense of the vedic दृक्ष्च and द्रविष्च however may be attained by adding लृच् or लृन् to the nominal bases दृष्टीय and द्रविष्चीय (दृष्टीयलृच् and द्रविष्चीयलृच्).

नित— दृक्ष्चरिति । एते इति । 'क्वचि—' (३१५६) इवश्चित्त्वं चेत । तेनैवमुक्तं क्वचि । दृक्ष्चरिति । दृष्टमात्मन इच्छति इति विषयः दृष्ट + क्त्वा इति स्थिते दृष्टमन्दि दृष्ट् इत्यादेशः । ततो दृष्ट् य इति जाये 'क्वाञ्छन्दि' (३१५६) इत्युपसर्गः । एवम् द्रविष्चमन्दि द्रविष्च + क्त्वा इति स्थिते द्रविष्चमन्दि द्रविष्च + यु = द्रविष्च इत्यादेशः । ततो द्रविष्च इति जाये क्त्वा तिप् । रिष्टमन्दि नञ्चकारौ । तस्य प्रामादये क्वचि— इति विषयः रिष्टमन्दि । भाषायां च इति । एतत् 'क्वाञ्छन्दि' इति

[illegible]

३५८. १. अग्निविद्यायां ॥ ७॥ ३५८. १. ॥

दी-। 'अश्न' 'अव' एतयोः कश्चि भात् स्वाच्छन्दसि ।
अष्टायन्तो मधवन् । मा त्वा वृका अत्रायवः । 'न छन्दसि—'
(३५८८) इति निषेध नेष्टमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीति ।
चलदन्तेन सुखं ज्ञापकम् ।

The vowel literature, 'आन्' is the final substitute after the words 'अन्' and 'अव्' when the affix कश् follows (them). Thus अन्धादन्धः कश्चिन्, चादन्धः कश्चिन् gives the forms अन्धः कश्चिन् (सङ्गतिः) = अन्धा + अन्धः (by सङ्गतिः 'अन्धादन्धो'—) = अन्धादन् + आन् + अन्धवचनः. चादन्धः (with 'सङ्गतिः' 'sin for others') अन्धः परेकाय् कश्चिन् gives अन्धः + कश्चिन् = अन्धाय् ('नामसङ्गतिः'). Note that here कश्चिन् takes place in the sense of 'others' as if by 'इच्छति परेकायां कश्चिन् उपसंख्यानम्' under the rule 'इच्छति' (3419—3.288). Then अन्धाय् (with 'सङ्गतिः') by 'अन्धादन्धः' (3450) we have अन्धायः (then plural).

"न हन्ति—" etc. That is, the prohibitions expressed by the
 न हन्ति— (here) applies not only in the case of ~~the~~ but
 also in the case of ~~the~~ (which see note). And this
 is illustrated by this very rule.

सिद्ध-मोक्षप्रदार्थिनाः कश्चित्काले (अ. १५) इत्यतः कश्चित् इत्युक्तं तस्यैव
 अर्थानुसारं २०-२१-२२ इत्येवमर्थोऽस्ति यत् तस्मिन्निबन्धे-यावत् भवत्
 एवमेव कश्चित्काले कश्चित्काले इति २३ अन्वयः इत्युक्तिः किञ्चित् कश्चित् काले
 तस्यैव विषयः कश्चित् काले कश्चित् काले इति (अ. २४) इत्युक्तिः। तस्यैव विषयः

although taking the affix कृच् (and then च ॥४॥—स्यञ्चन्द्रसि). The term कृच् here does not take 'चात्' because although the मन्त्र 'देवान् जिगाति—' (one desirous of wealth goes to gods i.e. prays to them) occurs in the Katha school yet the latter (Katha school) not belonging to the Yajurveda but to the school of the बृहस्पतयः (followers of the बृहस्पति), according to Haradatta, with a subdivision called the Katha school. Hence the term कृच्युः forms the counter-example here.

नित्यम्—देवसुखयोरिति । कश्चि वेत्ततोऽनुष्ठितिः प्राग्वत् । पूर्वसूत्रान् 'चात्' इति चातुर्वर्तते । तदाह—अनयोः कश्चि चादिति । सूत्रे काठके इत्यस्य विवरणम् । कठशास्त्रादिति । कठशास्त्रम् एव धर्मः समुच्चो वा इत्याद्यर्थे काठकम् । यजुः ['यजुर्वेदो धर्मवत्'] । यजुर्वेदस्यावयवसुधा प्रधानतो निमित्तः—काठक-काशापक-जीसायवीर्य-मजीरनीयमिमात् । ततः यजुर्वेदस्य काठकस्यास्यत्वाद् दृष्टव्यमन्यो भवति तस्मात्तस्मिन् सन्ने प्रवृत्तयोर्देवसुखयोः यज्वनोः कश्चि परत आदित्यन्वादेयः । विधीयते नाचमेति स्पष्टार्थः । देवायना इति । देवान् चायना-इत्यन्यौति विपक्षे प्राग्वत् । एवं सुखायना इति । सुखमिति धननाम् । तेन धनम् इत्यन्तः इवानर्थे याचामह इत्यर्थः ।

इति । इह कश्चिन् सूत्रे इति शेषः । न सत्यसाधपर इति । यजुःब्रह्म सत्यसाधः मार्गः किन्तु सामान्येन वेदाधीनसि इत्यर्थः । ततः किमिच्छत आह—तेनेति । अद्यावदपि मन्त्र इति । मन्यो देवा भियते । ततः एक अस्यास्य । द्वितीयो यजुःराक्षः । अर्चदमकवेवम्—प्रायेण सर्व एवमन्त्रा अन्वेदस्याः । यजुर्वेदादित्यपि तु ततः संशयः पठिताः । तच्छास्त्रं यो मन्त्रः (अन्त्यास्यः) अन्वेदे पठते स वेद यजुर्वेदे दृश्यते तदा तादृशमन्त्रस्य देवसुखयोः कश्चि चात् सादिति वाक्यमेव । मन्त्रेन यदि अन्वेदस्य एव मन्यो यजुर्वेदस्य सन् सुखकार्यभाक् भवति तर्हि अन्वेदस्योऽपि किं तस्याभूतफलभाक् न स्यादित्यन्वाह—किं चेति । किमप्येवम् । तेषां—स चेत्यन्त इति । अन्वेदस्यो मन्यो यजुर्वेदोऽयः कठशास्त्रास्यचेत् तदायं मन्यो न केवलं काठके अपि तु अन्वेदस्येति सुखफलभाक् भवति । किन्तु यो मन्त्र अन्वेदे

एव 'कृत्वा' न पुनर्वर्त्येदस्य कठमास्त्रायामपि चाप्ये सक्ते वर्तमानाः दीवसुमुक्ताः
 कचि आत्मे न प्राप्नुत इति सरलार्थः । अतएव सदाहति देवान् जिगाति—
 इति । सुनुपुर्वगमात्मनः इच्छन् देवान् जिगाति गच्छतीति नमार्थः । 'वृत्तं ह्यदिति'
 इति गमिः भूरभासकार्यम् । अनुवातिवलीपः । 'खेटोऽवाटो' इत्याट् । अथ
 सुनुपुर्वस्व कथमादुपलब्धः । तत्र कचि परे 'दीवसुमुक्ताः' इत्यनेन आत्मे प्राप्तम् ।
 तत् कथं नेत्यत्राह—अह्ठचानामप्यसि कठमासिति । अह्ठच इति अग्नौ वेदीय
 आस्त्राभेदः । तत्र नमस्य यत् वेदीय कठमास्त्रायामदशेनात् आत्मायासा सुमासु-
 रिति न । एवञ्च 'यन्धि' इति सूत्रे सार्धकमेवेति दयितम् । भग्नदाहैरचमिति ।
 विह्वीदाहैरचमिति चः ।

३५८२ । कथ्यध्वरपुतनस्वधिलोपः ॥ ७।४।३८ ॥

टी—। 'कचि' 'अध्वर' 'पुतना' * एवामन्तास्त्रलोपः स्यात्
 कचि चहन्विषये । सपूर्व्या निविदा कथ्यतायोः । 'अध्वर' वा
 मधुवापिम् । दसयन्तां पुतनुम् । 'दधतिर्हि' (३०७६) ।
 'जहातेय जि' (३३३१)— ।

In the matter of *सक्* or vedic hymn, the final (vowel) of
 the words कचि, अध्वर and पुतना disappears when the affix कच
 follows. Thus कथ्यतायोः—Break up as कथ्यत + चायोः and derive
 कथ्यत as कच + खेटत् (second person plural)—कच being the nomi-
 nal root after the elision of the स्वर of कचि and the addition
 of य of कच. अध्वर—The term अध्वर means यज्ञ (a sacrifice).
 अथ अध्वरमात्मन इच्छति gives अध्वर + कच = अध्वर + य = अध्वर्य
 the nominal root after the elision of the final स्वर. Then
 अध्वर्य + च = अध्वर्यु (one desirous of a sacrifice) with the affix च

by 'अभ्यर्चयति' (3130). But the term 'अभ्यर्च' meaning the priest of the यशुर्वेद is rather derived irregularly with the affix क् under 'अभ्यर्चयत्य', । इतन्वुम् (ope (obj. case) desirous of इतना or an army) इतनाम्, आत्मन इच्छति gives इतना + क्च = इतन्व with the elision of चा. Then इतन्व + च as before. दधातेर्हि; etc—Both these rules are to act upon the next rule—

मित—। कन्धधरेति। कधि + धधर इतन्व + कधि इतिच्छेदः । इतना-
मन्धः सेनापती । तस्य ह्ये 'इतन्' इत्यकारान्तेन निर्देशः । अगुह्या प्राग्वत्
कधि इति कन्धरे । तदाह—कधि, धधर, इतना एवामित्यादि । कन्धलातीरिति ।
कन्धत + आधोक्तिच्छेदः । तत्र कन्धरेति कधिनात्मन इच्छतीति विपदौ कधि
कविभ्यस्यानालोपात् कन्ध इति नामधातोर्लोपि सधमपुदधवद्वचने रूपम् ।
अध्वयुं वेति । अन्ध अध्वयुं इति धधरनात्मन इच्छतीति कधि कन्धलोपात्
(अध्वयुं) इति मसधातोः कन्धलोपात् उप्रत्यये-चिच्च्म् । 'यञीच्छन्' इति तदर्थः ।
तत्र ईदौ उपेक्षितवाची तु अध्वयुं नन्धः सन्धादिगण्यपाठात् कृपत्ययचिच्च इति
सूचीयम् । इतन्वमिति । प्राग्वत् इतन्व इति नामधातोर्कन्धस्य चिच्चनेनार्हात्
इत्यन्वम् । 'सेनामित्याधिकम्' इति च तदर्थः ।

दधातेर्हिरिति । अस्यात् भूवादिरित्युच्यते जडातेय— इति तदन्वयवहिनयवर्ति-
ह्ये तदुपस्थितिः । अथा 'हितभावस्य नैत्यत्वं प्राप्ते कन्देति विवक्षा चैवाह—

५५८३ । विभावा कन्दसि ॥ ७४॥४४ ॥

दी—। हित्वा प्ररीरम् । हित्वा वा * ।

In vedic language the substitutes हि only optionally re-
places the root ही when the affix क् follows. Thus हित्वा or
प्रहत्वा (leaving). Here some reads 'हीत्वा' in place हित्वा. It

(this reading) however is more grammatical as it is accounted for by the rule 'पुनस्तस्मादापञ्चतिशोऽङि' (2462) directing the substitute ई in place of स as साच् ईङि । The form हाव therefore is formed by vedic irregularity (कन्दस) ।

मित— विभाषेति । 'दधाते हिः' (अ३३९) 'जहातेऽङि' (अ३३९) इत्यती ई, जहाते, कि इत्यस्य चानुवृत्तेः—जहाति हिंरादीभ्यो वा स्यात् ज्ञात्रत्ये परतन्वदसि विभवे इति युक्तम् । हात्वा इति आदेशाभावात् इदम् । तत्र 'मुनास्वा—' (२४६२) इति ईषः प्राप्तम् । प्रत्ययस्य निष्ठात् । हान्यस्य चानुवृत्तेः । 'हीत्वा' इति अपि पाठः । स एव न ज्ञायात् । अथस्वा-सिद्धिर्वाच्यस्यासिद्धयोः पूर्वतरस्यैव पुनस्तत्त्व-सोपानात् । तत्र मुनास्वोतीत्यम् ।

२५८४ । सुचितसुधितनेमधित धिष्व धिषीय च ॥७॥१४५॥

दी— 'सु' 'मसु' 'नेम' एतत्पूर्वस्य दधातिः क्तप्रत्यये इत्स्व निपात्यते । गभै मीता सुधित दधणासु । वसुधितमग्नी । नेमधिता न पौष्ठा । तिन्यपि दृश्यते । सत स्ततं वसुधिति निरीके । धिष्व मज्जुं दक्षिण इन्द्र इत्ये । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्षिकि इट् । 'इटोऽय' (२२५७) । आशीर्येति प्राप्ते ॥ 'अपो भि' (४४९) । 'मासःकन्दसीति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । माहिः शराङ्गः ॥ 'स्वयःस्वतवसो-रुपसंवेपते' (वार्तिक) । स्वयसि । भवते रज्जुम् । शोमनेमवो येषां ते । सु इति शीतोष्णानु- । तन्मादसुम् । स्व तवो येषां ते । स्वतवसि । अनुवृत्तिरजयवा । 'मियुनिऽसि' । 'वसेः किञ्च वसिप्रतय' इति इट्प्रत्ययः । पश्योदीरोत्वा तु 'एव-कित्' इति प्राप्तेः प्रत्ययतम् । 'न कयोर्यङि' (२४६२)

1. Of the five words enumerated in the rule the first three (सुधित, वसुधित and नेमधित) are irregularly formed with इकार substituted for the वाकार of धा when followed by the affix क् and preceded by the terms सु, वसु and नेम respectively ; and the last two धिव and धिवीव, however, are formed with इकार substituted for वा of धा when the root is followed by ल् of लोट् (second person sing), and by लीव of आशीर्लङ् (first person sing). 'नमै दाता—' The mother (preserves) foetus held well (सुधित) within her womb (वसुधा). सुधित=सु धा+क् against सुधित the classical form ; धा being changed into दि by 'इवातेः दिः' (3076). वसुधितम् a नमैदाता compound वसु (वर्मन्) तदधितम् (हितम्) = वसु + धा + क्. Similarly नेमधित half-held ; नेम (नमै ध) तदधितम् नमैधाः. Both these words make a नमैधा comp—according to Haradatta which (method) has been accepted by all including Nagesha. But the vedic commentator (Sayana who is otherwise known as Madhava) explains the term वसुधित as वसुधा दातारं प्रदातारम् (the giver of wealth)—Whence it is not clear that he takes it in the way of a वही compound which is otherwise known as 'विषवही वसुधा' (according to Kaiyata and others), for this is an explanation only and not the expounding. 'धा' of धा, however, is replaced by इ when हित् also follows. Thus वसुधिति—वसु + धा + हित् (नमै). 'धिव—etc' hold up, oh Indra, the thunder bolt in your right hand : धा + लोट् लृ—वत् by 'इवातेः' and 'आशीर्लङ्' (213--13). This form is against वसुधा the classical one of धा + लृ. 'सुधिता रितः—'one of pure sex-energy should preserve the seed (from being contaminated) ;—धिवीव =

ना + प्राचीनिकृ, इट्, then 'प्रत्' by 'प्रोत्' (२२५७) whence we now have
 नि + च (इत् by this rule) = नि + चोत्, च by 'चि' (२२५५) =
 चि चोत् = चिचोत्, by 'चल' directed by 'इच्छ' and 'चादि'—The
 classical form against this, however, is चरीच ॥ 'चरी चि' (४४२)
 The sense of this rule is to act upon 'नासाम्नादि'—(Varttika).
 It has to be said (under the rule 'चोत्सि') that the final of
 the substitute चोत् (for नास) is replaced by च when चि follows.
 Thus, नास + चि = नास + चिस् by 'चोत्सि' (२२५५) = नास + चिस्
 नास + चिस् = नास + चिस्, 'सुतः सतवत्'—This is the second Varttika here.
 The result viz. चकार replacing चकार when the affix चि
 follows is intended to take effect in connection with the
 terms सतस, सतवत् and चवत् also. Thus, सतवत् = सतवत् + चिस्
 who have excellent protection i.e. protect well. Similarly
 सतवत् = सतवत् + चिस् where चवत् is formed with the (चपादि)
 affix चवत् added to the root वृ (a root seen in the rule वृत्तवत्स
 सतवत्स) and hence चोत् or belonging to roots mentioned in the
 सूत्र only). 'समुद्दि'—you were born with your companion
 Haradatta (the author of प्रवसचरी) derives the term चवत् prefixed
 with चस् from the root वृ, taking the affix चि by the चपादि rule
 'चोत्सि'—which means that the root वृ takes the affix चि
 following from the rule (चपादि): 'चिमेति पूर्वस्य सर्वम्' (चपादि
 सूत्र) and that the affix (चि) is here to be regarded as
 चि. From the fact of this procedure we get चवत् for चवत्
 by 'चिमेति'—as चवत् belongs to the चपादि class. Then by च
 as before चवत् + चवत् = चवत्चवत्. Then चवत्चवत् + चिस् = चवत्चवत्
 by the second Varttika. But the fact is that the present चवत्

rules do not read the rule 'वसिः कित्' under the rule 'नियुनेदितिः' पूर्ववत् सर्वम् (4.672). Thus the illustration of Haradatta is obscure if not objectionable. It is therefore that Bhattoji says पञ्चादीरीवा तु etc.—. That is, the unadi rules as they are presented to us contain five chapters. (And in the full text of these five chapters the rule वसिः कित् is nowhere to be met with. On the other hand), it contains the rule 'उवः कित्' (4.683) after a few intermediate rules under 'नियुनेदितिः'—(4.672). And we have explained it accordingly. According to the vedic commentary (वेदभाष्य), however, the sentence 'समुवद्विः—etc' means—you (fire) were born with you blazing rays सम्—सम्प्लव्ही (भादि) + वद्वि, where वप being irregularly (अव्ययीन) replaced by व we have समुवत् without वप (सम्प्लव्ही) as व is कित्. But this explanation does not tally with the reading of the Varttika 'उवसुः' in 'उवःसुतवसुः—'. Thus reluctantly we are to return to Haradatta. 'नक्तवतेः—' This is to supply 'न' and 'वङ्' for the next rule—.

मिदं—। सुचितः वसुचितेति । एते पञ्च शब्दाश्चन्दसि निपात्यन्ते । तत्र यथाशां निपातनप्रकारमाह—सु, वसु, नेम इति । गर्भमिति । सस्या वसुधासु सुविप्रदेशेषु सुचितं सुवृ पितम् एतन्मित्रैः गर्भम् दधति काष्ठं नीचयति इति शेषः । सु + धा + क् इति स्थिते दधातीराकारस्य इकारादीन् । खीर्षे तु 'दधानेर्भि' (१.१०६) इति सुहितमिति ज्ञात् । वसुधितमिति । वसुध्वेषपूर्वादवभातेः भान्त्वम् । वसु (धर्मे) च यदा धितं चेति कर्मधारयः । वसुनां वातर्षं प्रहातारमित्रैर्षं इति वेदभाष्यमिति सनीरभाषां ध्यातम् । एतेन वेदभाष्यकृते वसुधितमिति शेषवद्दीप्तमासुनिष्पन्न इति न भूमितत्त्वम् । वसुनामित्याहिर्यमायत्रजात्यन्यत्राज्येन । मिक्कृपाकस्रायोवादिति विभावनौयम् । नेमचितेति । नेमश्चन्दपूर्वाद्

दधतिः क्त्वन्वाः । तवडाप् । पी'का इति । पुंसि भवा इति तत्र भव इति शब् ।
 तत्र इति स क्त्वन्वाः । भेदमन्वसु चसु वाचोः । क्रियापि हृद्यत इति । सुभसादिपूर्वाद्
 दधातिराकारस्य स्थाने इकार इत्यर्थः । अत एवोदाहरति—वसुधितिमिति । धिक्
 वसुमिति । नन्वाप्यः स्यः । धिक्वेति दधातेर्घोऽटि सप्रत्यये रूपम् । व्यत्ययेन
 चर्चनं वा निपातनाद् वित्याद्यमानः । ततो वलम् । लौकिकमन्योदाहरति—धत्स्वेति ।
 चारयेति तदर्थः । सुरेता इति । शोभनं पवित्रमिति यावत् रेतोर्बोध्यं वक्तुं च रेतः
 सूत्रं धिक्वेति चारयेदिति नन्वाप्यः । तत्र धिक्वेति पदं साधयति । चाचौल्लिङ्ग
 इट् इति । इट् इति प्रत्ययः । आत्मनेपदीय इट् वटि नटिङ् इति सप्तमपुरुषविकारात्
 प्रत्ययः । तदेवं चा + विल् इट् इति स्थिते सप्तमनाह—‘इटोत्’ इति । चा + क
 इति जाते ‘चिक्’ ‘चैमुट्’ इति चकारप्रत्ययस्य सौमुटि (सीय् इत्यन्धेन) कृते सौक
 इति प्राप्ते आकारस्य निपातनाद् इकारे चिक्वेति इति । मागृत्त वलम् त ‘अपो मि’
 (३४९) इति सूत्रमिदम् । एतत्प्रत्ययं वार्तिकसु द्रष्टव्यमिति—‘मासः क्त्वन्वाः’
 इति । यथा अकारादौ प्रत्यये परतः ‘अपोमि’ इत्यपः अन्तात्स्य (पकारस्य) तकारो-
 ऽन्तादिभ्यः कियते तथा मास इत्यस्यापि भवतीति वाच्यमित्यर्थः । तदेवं मास
 भिक् इति सिद्धु पदे ‘पक्ष्मनीनास’ इति मास् भिस् इति जाते चनेन वार्तिकेन सकारस्य
 तकारः । ततो ‘भक्ता जम्—’ इति जम्वे रूपम् । सप्तः सप्तवसोः—’ इति इट्प्रत्यय
 वितोषं वार्तिकम् । इदमपि ‘अपोमि’ इति स्वस्वम् । तेन मादौ सुप् प्रत्यये परतः
 सप्तस्यन्दस्य सप्तवस्यन्दस्य सप्तस्यन्दस्य चान्तात्स्य तकार इत्यत इत्यर्थः ।
 जम्वदभिरिति । सप्तस् + भिस् इति स्थिते तकारो जात्यन्तः च । सप्तस् इत्यत्र सु
 शोभनं चतुः सप्तवसु अस्वेति विशेषः । तत्र अत्रस् शब्दं व्युत्पादयति चरतिर-
 न्नमिति । एवं सप्तवस् इति व्युत्पादयतिपुराह—यु इति सौकी धातुरिति । ‘सुवसु
 वेत्ताहः सप्तवसुके’ इति सप्तः सप्तवसुपञ्चमादिति भावः । विशदं दधयति । समिति ।
 सप्तवसुमिति । सप्तवसुम् इति यावत् । ततो वलमित्यर्थः । असुपदभिरिति ।
 असुपस्य भिस् इति स्थिते भेदात्स्य प्रत्यये ‘असुप’ इति प्रत्ययस्य व्युत्पादने इददत्तं
 असुपमिति—‘सुवसुवेत्ताहः सप्तवसुके’ इति इददत्त इत्यनेन व्युत्पादने । ‘सिद्धमिति’ सूत्रेण
 ‘असुप’ इत्यत्रादिति (३४९) सूत्रम् । अतः ‘असुपमिति’ सूत्रेण व्युत्पादने व्युत्पादनी-

ऽपभ्रंशोऽस्ति चकारात् । 'वेदोऽपभ्रंशोऽस्ति' इत्येवम् । अत्र चकारात् । तदपभ्रंशोऽस्ति ।
इति व्याख्यानम् । 'वरीः क्रियन्ते' । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति ।
उपतिष्ठते । इति इदमत्रम् । 'क्रिय' इति । 'क्रिय' इति । 'क्रिय' इति ।
'वरी' इति । (१४०८) इति सन्ध्यासंज्ञे 'वरी' इति सिध्यति । परं 'वरीः क्रिय' इति ।
इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति ।
सन्ध्याः । ततः 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति ।
पञ्चपादोऽस्ति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति ।
अत्र (अनुवर्तमानम्) इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति ।
सन्ध्यासंज्ञाः । तैः सन्ध्या सन्ध्या इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति ।
उपतिष्ठते । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति ।
इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति ।
इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति । 'वरी' इति ।

६५८५ । अथैवम् ॥ ७४१६४ ॥

दी— यद्धि सन्ध्यासंज्ञा चतुर् न । करोक्यते ।

In the vedic language चत्त i.e चकार does not replace the ककार of the चत्त of ह् when the affix यच् follows. Thus करोक्यते (ploughs frequently)—कृ + यच् + कट्, तै (apply duplication etc, then गुण of the चत्त by 'गुणो यच्चुको' and the augment रीच् (री) prefixed to the same (चत्त)—'कृदी' being barred ; करोक्यते against करोक्यते the भाषा form.

मित्र— । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' (७४१६५) इति । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' ।
(७४१६५) इति । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' ।
इति । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' ।
इति । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' ।
इति । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' । 'करोक्यते' ।

१५८६। दाघति-दघति-दघति-दोभूतु-तेति-तेऽस्य-स्य-स्य-
 कणत्-संसनिषदत्-करिक्तत्-कनिक्तद्वरिभन्-दविध्वतोद्विदु-
 तसंरिक्तः-सरीष्टपत-वरीष्टजन्म-ज्याऽगनीगमीति चा०३।४।५।

दौ—। इतिष्टादश निपात्यन्ते । आद्याश्रयो धृषी
 शारयतेर्षा । भवतेर्यङ् लुगन्तास्य गुणाभावः । तेन भाषायां
 गुषो लभ्यते । तिजैर्यङ् लुगन्तासङ् । इयतेर्लटि इलोदिः
 शेषापवादीरेकस्य सत्वमित्राभावस्य निपात्यते । अस्ति गुष
 खजकत् पुरन्दर । सिपा निदशोन तन्त्रम् । अस्ति दत्त उत ।
 फणतेराङ् पूर्वस्य यङ् लुगन्तास्य कर्तरि अभ्यासस्य नीगागमो
 निपात्यते । अन्वापनौफणत् । अन्देः संपूर्वस्य यङ् लुकि शतरि
 अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य यत्वम् । करोति यङ् लुगन्तास्य-
 भासस्य सुत्वाभावः—करिक्तत् । अन्दे लुङि अस्ति यङ्
 दिवचनमभ्यासस्य सुत्वाभावो निगागमस्य । कनिक्तदज्जलुपम् ।
 अक्रन्दीदित्यर्थः । विभर्तेरभ्यासस्य जत्वाभावः—वि यो
 भ्रतिभन्दोषभौष । अस्तेर्यङ् लुगन्तास्य शतरि अभ्यासस्य निगागमो
 यस्तेर्यङ् कर्तरि लोपस्य । दविध्वतो रस्यः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य
 संप्रसारणाभावोऽस्त्व विनाममस्य । दविदुतदीदुयच्छोऽश्चानः ।
 तस्तेः शतरि लौ अभ्यासस्य निगागमः । सहीर्जा तरिक्तः ।
 लपेः शतरि लौ द्वितीयैक्यवचने नीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि
 लपे अभ्यासस्य रीक् । वृजलिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातो
 यक् । गमेराङ् पूर्वस्य लटि लपे अभ्यासस्य सुत्वाभावो नीगागमस्य ।
 यच्चन्दी वेदागनीयश्चिकणम् ।

These eighteen words viz दाधति, दर्शति, दधति, नीयते, नेजिषी, जगर्षी, जायनीपचत्, संसनिषदत्, वरिज्ञत्, खविज्ञदत्, मरिषत्, दधिघृतत्, दधिघृतत्, त्रिततः, घरीक्षपतम्, घरीक्षन्, मृक्ये and जायनीनस्ति etc. are irregularly formed in vedic literature. The irregularity in the treatment of each term is being dealt with in order in the text. In the first three instances (दाधति, दर्शति and दधति) the underlying root is धृ (धृङ् चवसाने तुडादि पर धृङ् चवसाने भूदि) or धृ + विच्. Thus if in the case of दाधति the root is धृङ्भूदि then the procedure is thus—धृ+श्प्+तिप् (लट्) = धृ+द्यु+तिप् by ‘अण्वो बहुवन्’ (3433). Here the परस्मै affix तिप् irregularly for णि, for धृङ् being क्ति, चावसानेपर affixes by ‘अनुदा-चकितः,—’ were due after it. Then after हिल by ‘ह्री’ the अभास retains ‘द’ only by ‘उरत्’ ‘उरद्—’ and ‘इहादिः शेषः’. Thus we now have दधति=दर्शति by गुण due to तिप् by ‘सार्वधाकार्हे—’ 2168 =दाधति, the अभास being lengthened irregularly. If the root धृङ् (चवसाने तुडादि) then च only is replaced by द्य and the rest is alike. If on other hand the root is धारि (धृ+विच्) then also शप् is replaced by द्य and वि disappears by ‘उरनिष्ठि’ (2313). Then as before. दर्शति—धृ, धृ or धारि+श्प् (in place शप् or ञ)+तिप् (लट्) the process is as before excepting the irregular lengthening of the अभास and the addition of the augment इक्=र् after the अभास (द). दधति—धृ धृ or धारि+तिप् proceed as in the second case above. Note that all these forms might be arrived at according to the procedure in यङ्गुञ् also. For in यङ्गुञ् also the root receives duplication (हिल) and वच् etc. by ‘अण्वो’ and ‘यङ्गी यञ्छङ्गी’ etc. The अभास in the first

case (दावर्ति) is irregularly lengthened as before without the persisting (विज्) augment रुक् due by the rules 'द्विविधी च लुक्' (2652) and 'कस्य' (2653). But the next two cases are regular instances of यक् लुक् excepting the want of चात्त्वलिपिप्राप्तम् as in the case of the first (दावर्ति) of these cases. वीभृत् is an instance of यक् लुक् (यू + यक् लुक् + तु लोट्) without गुण of the root वृ through irregularity; (proceed in accordance with 'सन्वयोः' सुवोयक् लुकोः etc.)

लेख भाषायाम् etc.—The drift is this—The prohibition of गुण here (in the case of यक् लुक् etc) could have been effected by the rule 'भृत्तुवोक्ति' (2241) and consequently there was no need of effecting the form वीभृत् through the introduction of irregularity. But this rule ('भृत्तुवोक्ति') is not brought down here to the effect that the introduction of this irregularity as regards want of गुण may serve as an indication (साधक) which would not otherwise be had; had the want of गुण been accounted for by 'भृत्तुवोः—'; for it would apply alike in both cases vedic and classical, and accordingly would effect (without गुण) the vedic forms वीभृत् etc and would be alike in the cases of the classical forms = वीभवोति → वीभरोति etc (यक् लुक् forms of वृ in लट् लिट् with optional ईट् by 'वकी वा' (2651) which also see in this connection. Hence it is that the rule 'भृत्तुवोः' is not laid down here and that वीभृत् is effected with the introduction of irregularity as regards want of गुण of वृ. Now what is formed by नियतम् in the case of vedic forms cannot be expected to be so formed in classical language also. This rule ushering

of the 'irregularity suggests' that in such cases there will be गुण when classical forms are concerned.

In the instance गतिने proceed as तिङ् + यङ् + लृट् + ति (लृट्) addition of आत्मनेपद affix is by निपातनः द्वित्व and गुण of the अभासः. अ of तिङ् = ग by 'लोः कुः' (378), क by the rule 'हरि क' (१११). तिङ् receives no guṇa as the affix 'ति' is कित् by 'सार्धबाहुकमपित्'.

चक्षि—क्ष (to go) + च + चिप् (लृट्)—by द्वित्व due to 'लृ' and गुण of अभास as also गुण of the verbal stem (चक्ष्) by 'सार्धबाहुकमपित्' we have चक्ष् चक्षि. Now by 'इसादिः द्वेषः' we would have च चक्षि or च चक्षि (चक्ष) but निपातन superseding the rule 'इसादिः द्वेषः', we have the letter 'क्ष' in the room of 'च'. Thus we now have चक्ष् चक्षि. Then again by 'चक्षिचिप्' (2423) the चक्षि in the अभास was to be replaced by चक्षि but this (चक्षि) also being set aside by this निपातन (here spoken) we have चक्षि. From the use of चक्षि in the rule is not to be understood that the root 'क्ष' meets with so many निपातन in respect of the form चक्षि only and this (चक्षि) is the only instance of the root in the vedic language; on the other hand there are other resultants also such as चक्षि (क्ष + लृट् ति) etc.

आपनीकचक्षुः—Break up as चक्षु + आपनीकचक्षुः. The term आपनीकचक्षुः is derived as आप् (आदि) + चक्षुः + चक्षुः. See text for irregularity here.

चक्षिचक्षुः—चक्षु + चक्षुः (चक्षुः चक्षुः आदि) + चक्षुः + चक्षुः. Note the चक्षुः of the root (चक्षुः) disappears by 'चक्षिचक्षुः' (415) as the affix (चक्षुः) following is कित्, for चक्षुः being कित् or चक्षि, is to be considered as सार्धबाहुक by the rule

by विल, वलादिभिः, चभासगुण and जगत् etc the form is दृष्, चत्. Then add the augment रिक् or वि after दृ the चभास and drop by force of निपातन the चकार of the root च् and then add चत्. The classical forms, however, against this are दृष्, हविष्, दरीष् with the augment रक्, रिक् and रीक् respectively as before. 'हविष्यती रघवः'—The rays of the sun fall (or are) frequently crooked or unstraight outwardly (इच्छा = कीटिल crookedness).

द्विद्वान्—द्वान् + (दीती नृदि भाकनेपदी) + शक् शक् + मत् ; after duplication etc the form standing as द्युत् द्युत् चत् the चभास गुण due by 'गुणी वक्तुकी' is superseded by the special rule ('नपवाद एव) 'द्वितिलपुत्रीः संयचारणम्' (2344) which again is superseded or set aside by निपातन (here) consequently the चभासवकार is left whence दृ द्युत् चत् results. Then again by निपातन the चकार of दृ (in the चभास portion) is replaced by च and the form is द द्युत् चत्. Then add the augment (irregular) रिक् to form हवि द्युत्—'लक्ष्मण' due by 'पुगन्'—(2289) not having taken place as मत् is क्ति. 'हविद्युत्...etc' break up as हविद्युत् + ईद्युत् + शोद्यमानः.

तरितवः—सु + सु in place शप् by '—वृद्धन्' + मत् = वित्, तरत् etc. तत् चत् = तरितवः with the augment रिक् added after त (the चभास) and रघादिभः. Then तरितवः + तस् (first case-ending plural) = तरितवः the augment तुम being prohibited by 'नाभ्यासात्' (427) as before.

सरोक्षपतन्—शप् + दृ (in place of शप्) + चत् + रघा sing. After duplication etc, as before, the augment रीक् has been added

चलति' चापनीचलत्, संसर्गिणश्चलत्, कुर्वन्, भविष्यत्, दक्षिणम्, दक्षिणम्, वरिष्ठः, सर्वोत्तमम्, वरीष्ठम्, मन्त्रम्, आगनीगनि इत्यादिभ्यः स्यान्-इति निपात्यते । सूत्रे इतिगन्धोऽनुब्रजसमुच्चयः । तैत्तिरीयमादयोऽपि गन्धाः सप्तम्यर्थं निपात्यन्त इति बोध्यम् । एतेन वैदिकगन्धाणां नियमसंज्ञां ब्रूयितुं चापदशितम् । एतेषु सूत्रोक्तलिङ्गेषु पुनरुदात्तस्य गन्धेऽपि केचिद् बाहुल्यकालतदगन्धीय विकल्पवज्जैः केचिन् पुनरुदात्तस्य सुक्तं निपात्यते । अतएवैष प्रत्येकं निपातनप्रकारं दर्शयितुमाह—आभ्यासश्च भवति । सर्वे सूत्रे स्मृतम् । आभ्यासभाषायां विमर्शकतश्च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३५८७ । ससूवेति निगमि ॥ ७४१७४ ॥

दी— सूत्रेर्लिङि परस्मैपदं सुगागमीभ्यासस्य 'चात्' निपात्यते । अटिः ससूव सविरम् । सुपुवे इति भाषायात् ।

The term ससूव is irregularly formed in the निगम. That is सू + चिट्, out of which सू is भास्तेपदो gets by निपातन the injunction of परस्मै, the augment सुप् and the reading of the substitute च in place of च of the आभ्यास 'चात्' । अटिः—An once-calved cow gives birth to an old. The classical reading against ससूव is सुपुवे for which see.

नित् + । ससूवेति । निगमि (अन्वयि) विषये एतन्निपात्यत इत्यर्थः । निपातनप्रकारं विविचति—सूत्रेर्लिङि इत्यादिना । 'लिङि धातोरनभ्यासस्य' इति विवक्षम् । सूत्रं प्राचिगर्भविमोचने इति सुगन्धिकरचक्षुः धातुः । परस्मैपदमित्यादि । त्रयोऽपि निपातनात् । ससूव + इति इतिगन्धः । अटिरिति । अटिः सकृत्पसुता-नीः । सा सविरम् ससूवं सुपुटमिति यावत् (यत्वं) ससूवे सूत्रे इत्यर्थः । अन्वयि 'सूत्रं चिट्' इति वर्तमाने लिट् । सुपुवे इति भाषायात् इति । 'आदिनभ्यासिन आभ्यासस्य' इति वक्तव्यम् । सूत्रमित्यत्र 'दायति' दधति—'इत्यर्थे च पठितुं पुनरिति शब्देऽनुपेक्ष्य-कारादयः । 'शेनविभागात् इतिगन्धोऽपि' इति नाम इत्यर्थः कश्चिदप्यदर्शनाद् नोपविभागी-य इत्येव इति विवक्षाऽर्थः ।

वहुलोऽहन्दि ॥ अश्वि ॥

दो—। अभ्यासस्य इकार स्यात्कुन्दि । पूर्णो विवटि ।
वयोरेतदुपम ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ।

In Vedic literature it is frequently the substitute for *वय* occurring in the reduplicate (अभ्यास) when the affix *कु* follows. The term *वय* as a carrying over word is got from the tale 'निष्ठा वयाणां गवः दौ' (7.4.75). Thus *वय* + *कु* + *वि* whence by *विल* etc. *ववटि* was due. The root *वय* means to wish (काम्य) and is read in *चदादि* section (वटि, वट्ट; वयन्ति). The classical form against this is *वटि* (वट् + *वि*).

निय—। बहुलमिति । 'निष्ठा वयाणां गवः दौ' (अश्वि ॥) इत्येत दौ वयंनुवर्तते । 'अभ्यासित्' (अभ्यास) इत्येत इत् ('इकार') इति च । 'ततो वयोरे'—अभ्यासस्य इकार इति । 'दौ परत' इति योजनीयम् । विवटि इति । 'वय' काम्यो ('काम्यारिक्ता') इत्यादादिको धातुः । 'वय + कु + विप्' इति । 'वटि' इति भाषयाम् । 'पूर्वमिति । 'वयोर्' कोट्यन्तीत्यर्थः । सुर्वे बहुलवयव्यादयमपि भवति । तेन 'ददाति' इत्यादि वेदेषु सिद्धमिषाह । इति मितभाषिणा सप्तमोऽध्यायः ।

निय—। बहुलमिति । 'निष्ठा वयाणां गवः दौ' (अश्वि ॥) इत्येत दौ वयंनुवर्तते । 'अभ्यासित्' (अभ्यास) इत्येत इत् ('इकार') इति च । 'ततो वयोरे'—अभ्यासस्य इकार इति । 'दौ परत' इति योजनीयम् । विवटि इति । 'वय' काम्यो ('काम्यारिक्ता') इत्यादादिको धातुः । 'वय + कु + विप्' इति । 'वटि' इति भाषयाम् । 'पूर्वमिति । 'वयोर्' कोट्यन्तीत्यर्थः । सुर्वे बहुलवयव्यादयमपि भवति । तेन 'ददाति' इत्यादि वेदेषु सिद्धमिषाह । इति मितभाषिणा सप्तमोऽध्यायः ।

[illegible]

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ

॥ ५५८ ॥ अससुपोदः पादपूरणे ॥ ५५८ ॥

दो—। पथां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायसन्निः ।
संसमिदुवसे । लपोप मे परानृश । किं नोदुदु हर्षसे ।

The particles or उपसर्ग म, स, उ, ए, and एद् are reduplicated with a view to filling up the foot (of the veda). Although no rule among the preceding five rule of the eighth chapter containing the term 'इत्यसि' yet that the rule is for vedic application is inferred from the fact that classical literature has no such applications as म म, स स, उ उ, ए ए etc although there are such applications as उपसर्ग, उपसर्ग, etc. cp—'नवानोपसर्गो इति; पदोपराम्' (शिक्षापाल 1st.) and 'उपसर्गः पञ्चतः उपसर्गः पदोपराम्' and 'उपसर्गः पञ्चतः उपसर्गः पदोपराम्' etc. Hence Bhatoji has placed the rule in this (vedic) section of the grammar.

[illegible]

३६०० । छन्दसीट ॥ ८।२।१५ ।

दी—। इवर्चानाद्देवान्मात्र परस्व मतोर्मस्य वः स्वात् ।
हरिवते हर्यश्चाय । गीर्वाण ।

In vedic literature, व of मनुप् is replaced by व when the (मनुप्), comes after a base containing an इकार or ऐ (इकार), Thus 'हरिवते—etc' (Dedicated to Indra who have हरि or horses of that name), हरि + मनुप् + शीं sing. गीर्वाण् having speech, गिर् + मनुप् = गीर्वाण् = गीर्वाण, दीर्घ of इकार of गिर् being accounted for by 'गोत्रवशात् दीर्घ इकः' (433).

मिति—। छन्दसीति । छन्दसि + इट् । इतिच्छेदः । इच्छन् इच्छन् इति समाहारश्च । ततः पञ्चमा एकवचनम् । तस्य च भुवयश्चयः विविधत्वाद् 'यिन किमि' इति तद्वत्स एकवचिनाद्—इवर्चानाद् देवान्मात्रादि । 'मतोर्मस्य च इति । एतच्च 'नादुपभावात् मतोर्मः' (८।२।१८) इत्योऽनुपूर्वात् इति बोध्यम् । इतिच्छेदः इति । इवम् । इति चलोति इतिच्छेदमनुवि मस्य—हरिवान् । तस्यै । इत्येवाय इत्येव इत्येव इत्येव इत्येव ।

३६०१ । अमो मुट् ॥ ८।२।१६ ।

दी—। अमनामतोमुट् स्वात् । अमनामतः कर्षवन्तः ।

अमनामतः कर्षवन्तः ।

अमनामतः कर्षवन्तः (अमनामतः), in vedic literature, is pronounced as amana-mata-karṣavantaḥ. This is a base ending in the. Thus 'अमनामतः कर्षवन्तः' having the same meaning as 'अमनामतः कर्षवन्तः' the same as 'अमनामतः कर्षवन्तः' having replaced the name of the same in the rule. Then in the same way, 'अमनामतः कर्षवन्तः' is pronounced as amana-mata-karṣavantaḥ.

अथनृत्तम् (अ+नृत्तम्) न. of नृत्तम् being changed into च. Now by the rule 'पुनर्भाविकम्' (३.२.१) the augment नृत् is invalid or अविर towards अथन्, the नकार of अथन् is dropped. But despite this change the base अथ has to be considered as अथन् towards the matter of prefixing नृत् to नृत्तम् on the force of the dictum नृत्पुनर्भावा सिद्धम् or 'It is alright on assumption of the very form which it had previously'. Thus अथ+नृत्=अथनृत् अथ by 'रसाभ्याम्—' (३.४.१). Then अथनृत्+जम् (Nom. pl.)=अथनृजः in connection with हुम् by 'उमिद्वयो—' The term कर्षवन्तः is evidently a concomitant here ; अथनृजम् is derived as अथि+सन्तुप् as before. The classical forms against the two are अथिनन्तः and अथिनन्तम् respectively.

नित—। अथ इति । 'भादृपभाषाच सतोः—' (५.२.१८) इत्यसौ सतीरित्यनु-
वर्तते । सौ 'अथ' इत्यस्य पञ्चम्येकवचनम् । तेन च तदन्तपरिभाषया तदन्तत्वं
लक्ष्यते । तदाह—अथनादिति । अथनृजम् इति अथनृजम् इति प्रातिपदिकम् ।
तस्य लक्षि 'उमिद्वयो—' (३.४.१) इति श्रुत् । एवम् अथन् नृत् इति
इति जाते 'पुनर्भाविकम्' (५.२.१) इति 'अथः—' (५.२.१८) इति विहितत्वं
तदाह—अथिद्वयो 'अथन्' इत्यस्य नकारस्य लोपः । एवं नकारे लुप्तेऽपि नृत्पुनर्भावा
'अथन्' इत्यनन्तम् एवेति विभाषनीयम् । अतएव सतोर्नृत् च भवति । अथनाद
अथनृजम्भावेन नृत्पुनर्भावेन प्रसङ्गात् । ततो अथनृजम् इति सिद्धम् । 'रसाभ्याम्—'
(३.४.१) इति अथम् । अथिनन्तम् इति तु भाषावान् । कर्षवन्त इति प्रासङ्गिक-
मित्यहम् । तेन नात्र तदो दृष्टान्तात्तरम् । अथनृजम् इति—एतदन्तं विहितस्य नृत्तो
विज्ञेयस्तदाह—। अथ नृत्ताः अथविद्वयोऽपि नृत्तपोषक 'भादृपभाषाच—'
इति न. कावमिति चेत्तदेव स्मितमाकार इत्यथम् ।

३६९२ । भादृपका ॥ ५.२.१७ ॥

अथिद्वयो नृत्पुनर्भावात् परस्मै चक्षे नृत् । सुपविभक्तः ॥

वनिष्प्रः इति वनिष् । इदीरतिप्रतिभ भूरिहावा इति वूरिदावन् + तरप् इति स्थिते
नकारस्योपसंज्ञाप्रत्ययः । ईदयिन् इति । इदमन् + द्वितीयः । वादिप्रत्ययः
(वासादपि) रश्मिप्रत्ययः इत् (ईकारः) इत्यात्मनेपाद्य इति शेषः । न तु इत् ।
रघीतयः इत्येवम् इति ।

३६०३ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूतस्तूतगूतानि वन्दसि

॥ पारा६१ ॥

दी— । सदेनैजपूर्वाभिपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभायो निपा-
त्यते । नसत्तमञ्चसा । निषत्तमस्य चरतः । असत्त निषत्तमिति
प्राप्तं । वन्दे नैजपूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूतमिति—स्वरतः 'तुनी'
इत्यस्य वा । स्तूतमिति 'सु' इत्यस्य । गूतमिति 'गूरी'
इत्यस्य ।

v These six words viz नसत्त, निषत्त, अनुत्त, प्रतूत, तूत, गूत in vedic
literature, are irregularly formed in connection with the affix
ञ् in each case. Thus नसत्त as in नसत्तमञ्चसा (not settled to
speak the truth); नञ् सद + ञ् here the replacement of the
निष्ठातञ्च by नकार by the rule 'रदाभा-निष्ठातोऽन्यस्य च दः' (३०१६)
is not effected through निपातन. Consequently दकार also is not
changed into नकार by the same 'रदाभा-—' but नो तासाञ्
by चर्त्त by 'खरि च' (१२२). Thus the vedic form is against
the classical नसत्त. The form निषत्त differs from the
former in that it is preceded by the उपसर्गे 'नि' and the स of सद
is changed into ष in connection with नि by 'सदिरप्रतोः'. The
classical form against this is निषत्त. The term अनुत्त derived
as नञ् + उत्त (उत्तरेति) + त् with the elision of न् of the

root 'which' not being 'हित' the rule 'नविहितो
 कृत्प्रत्ययः कृत्ति' (415) takes place due to 'हित' of the
 affix (कृत्). Then absence of 'न' of 'नित्य' etc. being
 effected the resultant form without इट् due by 'द्वितीयोपधायात्'
 (2039) is 'अनुत्' with the augment अट् added to the subsequent
 term and the elision of न् of अनुत् by 'नलोपो नञः' (956) and
 'तत्तात्प्रत्यय' (757). The classical form against this is अनुत्तम्
 but ननुत्तम् also by the rule 'नद्वितीयोपधायात्तत्तात्प्रत्ययान्' (3036)
 which the commentators confirm, will not take place when
 ननुत् will precede the root—(नियतत्तरन्महाप्रत्ययान्, निरलोपः) ।
 प्रत्ययम्—Derive as प्र + तर् + कृत् or as प्र तुर्वी (विधायात्) + कृत्. In the
 first case तर् is changed into तृ due to the replacing of न् of
 तर् by 'चरत्तरन्महाप्रत्ययान्' (2664—4.6.4.20) whereas in the
 latter case the वकार of the root तुर्वीवा तुर्व is dropped by 'नलोपः'
 (2665) whence the form now standing as प्र + तृ + कृत् and कृत्
 being prohibited due to 'नित्य' the affix also prohibiting इट्
 being effected, the form resulting is प्रतृत् without विज्ञानकार
 being changed by 'दृष्टान्' and the दीर्घ सकार of the penulti-
 mate of the root (तृत्) being effected by 'इतिच' (354). तृत्—
 तृ + कृत् = तृत् + कृत् where सकार by नियतन is changed into कृत् or चरत्
 by 'चरत्त रपरा' (70). Then तृत् by 'इतिच' as before. प्रतृत् = प्र +
 (तृत्प्रत्ययान्) + कृत्. The classical form against the last three
 are प्रतृत्तम्—प्रतृत्तम् (but प्रतृत्तम् only in case तुर्वी), कृत and तृत्
 respectively.

नित्य—अनुत्प्रतिपत्तिः । एतेषु इट् प्रत्ययः तत्तात्प्रत्ययान् इति विनोदो
 विज्ञानकार इत्यर्थः । तत्तात्प्रत्ययान् इति विनोदो ननुत्तम् पूर्वविज्ञानादि ।

२६०४ । - अन्तरिक्षधरकश्चिन्मयया कन्दसि ॥ ८१२७० ॥

दौ—। तर्क रीति वा । अथ एव—अथरेव । अथ एव—
अथरेव । अथ एव—अथरेव ।

In vedic literature **इ** after the terms **अमुस्**, **अवस्** and **अवस्** is treated both ways i.e. is either replaced by **इ** or by **रेक** when the terms **अवस्**, etc. are followed by words beginning with a vowel. Thus **अमुस् + एव = अम् एव** or **अमुरेव**. In the former case **स्** is replaced by **इ** which again is replaced by **स्** by 'भोमयो चो **अमुस्** कोऽपि' (167). Then this **इ** is dropped (optionally) by 'चोपि शक्यते' (67) whence the resultant form is **अम् एव** (also **अमुरेव** optionally). In the latter, the **इ** of **अमुस्** has been replaced by **रेक**—**अमुर् एव = अमुरेव**, the term **अमुस्** is an indeclinable and means 'a little'. Similarly **अवस् + एव** and **अवस्** (**अव + अमुस्**) + **एव** give **अव एव** also **अवरेव** etc.

मित—। अक्षरपरितिः । 'ससक्तुषीरः' (८२५६८) इत्यती क्खित्त्वमुपेतं ।
 'सोऽमुमि' (८२५६८) इत्यती रः (रेफः) इति च । ततो अपिचित्तान्नं पूर्यन्
 ससक्तुषीर—इति रितोवेति । एतच्च सूत्रे उभयदेवस्य विवरणम् । अन्तः + उभय +
 चर्चः + इति सभयया इति सूक्ततपस्यार्थः । तत उदाहरति असूयवेत्यादि । असूय
 इत्यस्यचर्चः इति व्याख्यातारः । ततः अन्तः + एव इति स्थिते अन्तः + चर्चः
 एव इति याते 'भीमती अघो अपुर्वच'—(१६७) इति शेषकारादेरे अन्तः एव इति
 'क्षीयः शाकल्यक' (१७०) इति शलोपात् अन्तः एव इति नञिति । तत्र 'क्षीयः—'
 इति शलोपस्य याचिकस्यान्त्यस्य अन्तः एव इत्यपेक्षेति किमाशङ्क्यम् । अत्र 'ससक्तुषीरः'
 (१६१) इति तिङ्गन्तव्ये माने वेदि निष्कल्याणोऽवमारम्भः । अत्र रेफपठे चात्र—
 अन्तः इति । अतः अन्तः + एव इति स्थिते अन्तः + चर्चः रेफपठे इत्यन्तः + चर्चः
 ससक्तुषीर—इति । अतः अन्तः + एव इति स्थिते अन्तः + चर्चः रेफपठे इत्यन्तः + चर्चः
 ससक्तुषीर—इति । अतः अन्तः + एव इति स्थिते अन्तः + चर्चः रेफपठे इत्यन्तः + चर्चः

अथवा तु पक्षभावे सूत्रे महाव्याहृतिरुक्तं व्यतिरिक्तं नैवेद्येति । भूवने इत्यसि
 विषये भू + श्वसि सिप इति स्थिते 'बहुलं कन्त्यमाक्ययोगेऽपि' इत्यण्भावे 'बहुलं शब्दसि'
 इति अप्प्रत्ययगुणभावे च 'सुवः' इति भवति । तत्र भवति इत्यतश्चकम् ।
 'इन्दसि' कुञ्जलङ्घितः । 'स्तुते' तथाचाश्व 'भुवी' विषेण सम्बन्धेण (भुवनेषु) इति
 याद्वान्तरमन्त्र इत्यत्रे) इत्यत्र महाव्याहृतिभावेन 'हव्यविकस्यो न भवतिः' । किन्तु
 'इति च' (१४६) इति मिलनेन शौक्यम् । अतः सूत्रे 'महाव्याहृते' इति विशेषणम् ।
 अन्यत्रमपि त्रिधावाचकस्य 'सुवः' इत्यतश्च वाचनिकत्वात् 'संक्षयप्रतिपदी'
 त्रयोः प्रतिपदीत्यस्यैव (परिभाषा) इति महाव्याहृतिरुक्तस्य 'सुवः' इत्यतश्चैव शक्यं
 आत्रतु वाचनिकस्य तस्येति चेत् । अत्रम् । परमत्र महाव्याहृतिरुक्तत्वादेव तथाः
 परिभाषाया चमिष्यते आश्रय इत्याहुतिप्रत्ययस्य किन्तुः

भा.सं.३०६१ श्रीमन्महाभारत-अध्यायः ३०६१ : १३

दी-। श्रीकृष्णस्य भुक्तः स्वादिरसः ॥ श्रीरामः ज्ञानमयः
सुखोदितम् । अभिरादानं किम् ? श्रीमित्येकाग्रम् ।

In vedic literature the word 'चोम्' receives the द्रुतस्वर or high accentuation (prolated sound) where it occurs at the outset of rik or vedic hymn. Thus 'चोदिम् अपिन्—' (I pray to fire with the utterance of the word 'चोम्'). 'Why say at the outset: (अभ्यादाने) यत्तत्त्वम् 'चोमिति—' This is not a rik; cp—'चोमिद्वैकाक्षरं' ब्रह्म-
 स्थावरभामुपाविशायः प्रयविः स्रजम् देवं स्रः सति परमो वैतम्भे' (गीता) ११ अङ्क १०
 'मिति' 'चोमभ्यादानं' इति 'अभ्यादानशब्दस्य' 'आरम्भार्थः' इति 'आदिना' 'अभ्यादानं' 'द्रुतः सदाच' (पाशपर) इत्यतः द्रुतः इति (अदात्त इति चोमन्ते) चतुर्वर्ते । ततो व्यापकं—'चोम्' अस्वस्य द्रुतः इत्यादि । 'अभ्यादाने' किमिति ।
 'आत्मज्ञानं' वाच्यं 'चोमिद्वैकाक्षरम्' इति । 'येन' 'अक्षरम्' वा 'आत्मज्ञानं' इति । 'चोमिद्वैकाक्षरम्' इति । 'येन' 'अक्षरम्' वा 'आत्मज्ञानं' इति ।
 'आत्मज्ञानं' इति । 'चोमिद्वैकाक्षरम्' इति । 'येन' 'अक्षरम्' वा 'आत्मज्ञानं' इति ।

३३७७ । ये यज्ञकर्मणि ॥ ८१॥ ८८ ॥

दी— ये यज्ञकर्मणि । यज्ञेति किम् ? ये यज्ञकर्मणि ।

The term ये (यद्, masc. plural) in vedic language is used with reference to a sacrificial performance.

नित— ये इति । इति इत्यनुवर्तते । तेन 'ये' इत्येतत् यज्ञकर्म पुं बहुवचनान्तस्य प्रतीतिरिति स्थाप्यते । अत्र यज्ञकर्मणि कर्म इत्यर्थः । ये इति । पूर्वम् यज्ञकर्मणि इत्यत्र तदन्तः ।

३३८८ । यज्ञकर्मणि ॥ ८१॥ ८८ ॥

दी— यज्ञकर्मणि टेरेतिमत्यादिभ्यः सप्ततु । अथां रतांसि लिङ्गलोपः । टेः किम् ? इत्यन्ते अन्त्यस्य सप्ततु ।

In a sacrificial performance, dealt with in the Vedas, चोम् (the nasaling of चवम्) is the substitute for the di-portion of a word; (verbal form) of a sentence of a rik. Thus (अथां रतांसि) । Here लिङ्गलोपः is the illustration. The root is लिङ्ग or लिङ्ग (to please भूदि) by 'इति' तुम् चोम्; taking the augment तुम् = लिङ्ग + इति would give लिङ्गिति. But इति being replaced by चोम् we have लिङ्गलोपः (irregular Sandhi). Why say टेः of the final vowel along with a consonant, if any, (चोम् इत्यादि इति) — witness that the final letter of a word ending in a consonant may not be allowed to undergo the operation.

नित— यज्ञकर्मणि इति । 'ये यज्ञकर्मणि' (यज्ञकर्मणि) इत्यन्ते अन्त्यस्य सप्ततु । अत्र यज्ञकर्मणि कर्म इत्यर्थः । ये इति । पूर्वम् यज्ञकर्मणि इत्यत्र तदन्तः । अथां रतांसि इति । अत्र 'लिङ्गलोपः इत्यादि इति' — लिङ्ग लोपः इति

भीषदिनी धातुः । तस्य सटि. विटि. निवन्ति (इतिमे मुम् इति मुम्) इति. मापत् । तस्य टेरिकारस्य सोम् इति प्रचक्षते इत्यम् । सन्धिपूर्वः । तस्य 'उत्सस्य टः' चक्षते । (मापत्) इत्यस्योत्पत्त्या टेरिकस्य साभात् 'प्रचक्ष' इत्येव समासात् । टेरिकस्य स्वर्गसाधिति चैव समाधानमाह प्रत्यपूर्वकम्—टः किति । इत्यस्य समास्य आधुदिति समाधानम् । अथमाह—यदि तावदस्य टेरिकस्य निविट्-प्रत्ययं न क्रियेत तदा यद्यपि 'वाक्यस्य टः—' इत्यस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्येत तथापि 'सोमोत्सस्य' इति इत्यस्य चक्षकस्य चित्ताभ्योरप्याविशेवाद्यस्य प्रचक्षदीप्तः आपद्यत । इत्यस्य तु चक्षकस्यैव दवा साधिति न तु चक्षकस्यापीति । तदेतज् आपद्यितुं एवं पुनरेव चक्षकं कर्तव्यमिति । इत्युक्त्यादी विचारः ।

(३६५८) याज्यान्तः ॥ २॥२॥० ॥

दो—। ये याज्या मन्त्रान्तेषामन्तरस्य टः प्रुति यज्ञकर्मणि । जिह्वामन्त्रे चक्षते इत्यवाहानम् । अन्तः किम् ? याज्यानामन्त्रां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टः स्यात् । सर्वान्तरस्य चक्षते ।

In the matter of sacrifice spoken of in the Vedas the portion is regarded as but of a word that is final in the words which are technically known as वाक्यमन्त्र or मन्त्र a sum total of which are to be uttered in the course of a sacrificial performance. Thus 'जिह्वामन्त्रे—' This is one of the sacrificial incantations (वाक्यमन्त्र). The last word 'इत्यवाह' of the sentence is the sphere of operation of the rule ; well why add the term 'अन्त' here into the rule ? For had it been enunciated as 'वाक्य' then also the term 'ट' would in that case, apply only where the final letter is a vowel अकार, इकार, also the वाक्यमन्त्र being an aggregation of वाक्यमन्त्र words.

In the matter of sacrifice in the Vedas the beginning letter (vowel) is accounted as *but* in pitch of the words: इति, मय, शीघ्र, शीघ्र and आनय. But आनय देवान् यजमान—here the beginning letter आकार does not receive *but* pitch as all injunctions are optional in the matter of the Vedas—says Nagasha.

‘नितः’ बद्धिर्मेवेति । ‘बद्धिस्तु’—(पा० ८८) इत्यतः पुनः बद्धिर्बन्ध-
वर्त्तते । ‘न’ तु टीप्पिण्यपि चत्वारिंशत्स्थः । एकैकाग्रसुखवशादाह—एवमात्मेः सुख-
इति । एवमित्येव बद्धिः, मेवत्वं (प्रतीति इत्यर्थः) । नीचत्, नीचत्, आसन्न-
एवं । यजानंतिमिदं—‘यि’ एवमेवेति—(पा० ८८) इत्यतो बन्धकर्मणीति ।
बोधयति । ‘यत्र’ बोधयति । नीचत्, नीचयतिर्बन्धनिधनं—सर्वेषां बन्धत्, बन्धत्वा-
मुपलब्धयति । इत्येतोपलब्धः बन्धन्मुपलब्धः । अथवेति । आसन्नः ईदृशः अत्रागत-
इत्याहो न न प्रवः । अन्तर्नि सर्वविधीनां वैकल्पितत्वादिभिः त्वः इत्यतः ।

२६१३। ३६. अथर्ववेद-मंत्राणां सूत्रम् ॥ १०८५९ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

In vedic usage the beginning vowel in a word as well as that which follows upon it receive the वृत्त provided the sense of despatching the lighter of fire is present. ओद्गमव (oh, you cause (them) attend to hear)—ओ is an indeclinable and it is, in accordance with, the manner of vedic expression (उद्गम प्रयोग) along with the term दामव (हृ + पिब + लोट् रि). If however, the despatch of an अग्नीन् or lighter of fire is meant along with the use of the term, (अग्नीन्) then the rule will not hold good. 'अग्नीन्-रत्' O lighter of fire, walk up to i.e. serve fire; but the non-application of the rule in

मतिवचने; and, where not अप्रतिवचने; and, where हि is not प्रुत for the sentence denotes future, and not a reply to a query. Well why add हि and do not enunciate as विभाषा एव प्रतिवचने; witness कटं करोमि ननु—where ननु implies the sense expressable by हि and the sentence is evidently a reply to the query 'कटं करोमि ननु' understood—yet there is no application of the rule. For 'कटं करोमि ननु' does not contain हि.

मिति— विभाषेति । 'वाक्यस्य डेः प्रुतः' (पा३५२) इत्यतः प्रुत इत्यनुवर्तते । तेन मेव प्रत्यक्षाह—प्रुत इति । एव इत्यस्य ननु लोके भावे कः । किंवाह 'यद्विधा'— (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । 'एव'— (२८४) इति पलम् । 'तुवा'— (११२) इति प्रत्ययः । एवमस्य च मन्त्र शक्तिवत् । यमि-
वचनमस्य तु उच्यते यत्किम् । एवमप्रतिवचनम् इति यद्विधाह । मन्त्रोत्तरमिति च तदर्थः । तेनायं सूत्रार्थः—वाक्यस्य डेः (डेः) विभाषा प्रुतः स्यात् मन्त्रोत्तरमेव नमात्र इति । अकारोः कटमिति मन्त्रोत्तरम् । त्वमकरोः किमिति तदर्थः । अकारमिति विविधोत्तरम् । पूर्वक प्रुतश्रुत्या । उच्यते तदभावेन । अहं कृतवानेव इति उभयवाच्यः । ननु 'विभाषा प्रतिवचने' कः इत्येव स्वमिन् माहुरा एव इति गौरवादिनि चेन्निति दर्शयति । कटं करिष्यातीति । एतद भविष्यदर्थमकारमन्त्रोत्तरम् । न 'तु' 'प्रुतप्रतिवचनम्' । 'तेन' 'सम्प्रति' हिमन्त्र प्रुतवर्तते । नमात्रः । नन्वयमपि हि मन्त्रोत्तरं एवमेवाह—कटं करोमि ननु इति । अहं कृतवानि एवमप्रतिवचनार्थे हिमन्त्रोत्तरात् प्रुतश्रुत्यभावे । ननुमन्त्रः हिमन्त्र-समावाच्यः । हिं कृतवानेव इति मन्त्रोत्तरात् मन्त्रोत्तरात् ननु । प्रुतमन्त्र-लोपासरे । तेनायमन्त्रोत्तरस्य सूत्राप्रतिवचनमन्त्रोत्तरमिति विचारः ।

३६१२ । निटश्रुत्युपयोगे च ॥ पा३८४ ॥

लो— । अहं कृतवानि तस्य डेः प्रुतः वा । अकारमन्त्रोत्तर-

[illegible]

३६१४ । आस्वदितं भर्तुः सुते ॥ द्वाविंशत्यध्याये ॥

दौः ३३ दस्रो३ दस्रो३ घातविष्णमि त्वाम् । मान्नेदितः
ग्रहणम् द्विहोप्रसन्नयम् । चौर३ चौर३ *

The final of each of the words reduplicated (बाधित) receives the optional "pluta-accent" provided the sense of deprecation or reproach is implied thereby. Thus दसो—Thief! Thief! I will kill you (बाधितानि—दसो+दसो+हन्+सामि)। Here the word दसो (vocative) has been reduplicated by the rule बन्धद्वयसहितसामान्यसंज्ञितकोपहृद्वयसहितसनेव (2143). Well by the rule 'तद्ध परनासेदितम्' (पर) the second only of the reduplicated words being designated as बाधित, and not both of them, how is it that the final of both the words (दसो दसो) has been stated pluta, when the last only is legible to have the operation? To reply to this rejoinder he says, 'नासेदितपञ्च—etc'. That is the term, 'नासेदित' here stands for द्वित्व only and suggests pluta scansion of both the words and not of the last only.

मित्रः—आपदेवितमिति । अहं स्तेनमी । सदाधेहिष्ठं वसःदेः पुत्रो वा स्वामः ।

Hence the rule does not apply although दृढश्च is related with the verb बद्धिः। 'बद्धं पक्व'—well you may cook! Here also 'बद्ध' implies anger but yet the rule does not apply because the Verb (पक्व) is not in relation with any other verb. 'पश्य-भीष'—Why child, you may read and I shall take charge of your maintenance (भक्ष means 'rice' or पक्व). Here in बद्ध the sense of anger not being present the rule does not hold good; for the sense of reproach (भक्ष्मणे) follows from the previous rule.

नित— अत्रयुक्तमिति। अत्रयुक्तम् + तिङ् + आकाङ्क्षम् इत्यनपङ्। तत्र अङ्गिति चस्ययम्। तस्य धामर्षे अनुनये च अतिवृद्धः। तत्र सदास्य धामर्षे अति-
सदृशं सदास्यतिर्नाम्येति अदाहिरणेन कृतौनविमिति। तत्र अङ्गेन विद्वद्भ्येन
कुञ्जम् अत्रयुक्तम् इति। न तु धिक्कात् प्रत्यय विविधादादिसिद्धिन् प्रत्ययेऽङ्गम् अङ्गेन
संश्लिष्टात्प्रत्ययस्य अङ्गम्। तस्य साधुधिवत्त्वात् 'सिचस्यप्रतिपदीक्यः' प्रति-
पदीक्येव इत्यत्र तस्य यङ्पायोगात्। अत्रयुक्तमिति पदम् तिङ् इत्यस्य विभेदश्चम्।
तिङ् इत्यनेन च 'येन विधिः—' इति शब्दान् सदनस्य यङ्गम्। अतएवाङ्—
अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङ्गमिति। तत्र आकाङ्क्षमित्यपि तिङ् इत्यस्य विशेषश्चम्।
आकाङ्क्ष इत्याकाङ्क्षम् (पचात्पञ्च) इति व्युत्पत्तिः। तत्रायं सूत्रार्थः—अङ्गभ्येन
युक्तं साकाङ्क्षं अतिवृद्धं नु तन्नुतिभाक् भवति अतः समं वेद (अङ्गभ्येन इति यावत्)
यमप्येति इति। अत्र भूजेति। भूजेति भूज अन्त्यतो अर्थे (भूदिः) इत्यस्य लोभध्वनेक
वचनम्। आहमेति। आहमीमूर्खस इत्यन्वयः। इहानीं आहमेति। भूजेन-
पञ्चमिति शेषः। अर्थात् 'अदि भूजनाद न विरससि' तदा अर्पितायास्तादिना त्वां एते
विरभविश्वामीत्यर्थः। एवेवात अर्तः समं अन्तात् इति भूजभ्येनानि उक्तमिति।
तस्याङ्गेन युक्तत्वात् आहमीत्यनेन साकाङ्क्षत्वाच्चेति बोध्यम्। तिङ् इति।
तिङ्गेनयङ्गं कश्चिमन्थे। अत्र दिवदत्तपदस्य चदसौत्यनेन
सीकाङ्क्षता। एतं तस्य (दिवदत्तपदस्य) विवेकालेन तिङ्गकत्वाभावादभवेवापिना

for judgment) he adds is, however, scrutinising or examining by the help of evidences.

मिथ—। विचार्यति। विचारो नाम प्रमाणैः विषयविशेषस्य व्यवहारविचारणम् । यच्च विद्वद्वा विचारविषयोभूतो भवति स विचार्यमाण इत्युच्यते । तदुक्तं भट्ट-
हरिणा—कौटिल्यैस्मृतं विज्ञानं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्य ज्ञान-
विषयोभूतं कथ्यते—इति । इह तु जगत्सर्वस्य च यथा विचार्यमाणस्य विचार-
विषयोभूतं वाक्यं वात्पर्यम् । न हि वाक्यानि विचार्यन्ती जित्यु वाक्यैः विषयविशेषः ।
यमोदाहरणे (इहं ह्ये) दीक्षितस्य (प्राप्नोतीत्यस्य) यद्व (यद्व इति वाक्य) दीक्षितस्य
वाक्यावयवार्थानुष्ठानं कर्तव्यं भवेति विचार्यते । तद्वत्तत् सत्यं प्रमाणोप विचार्यति—
वाक्यावयवार्थानुष्ठानम् । विचार्यमाणानां वाक्यानि विचार्यते । इति । इति । एवम्
“वाक्यावयवार्थानुष्ठानम्” इति । पुनः—(इहं ह्ये) इत्यस्य अनुष्ठानं इति शेषम् । यथा इति
श्रोतव्यमिति । समस्यैव “वाक्यावयवविचारविषयपरमाणुसंज्ञात्” तत्रत्यं प्रमाणम् इति ।
अतस्तुतिरिति विवेकः । यथा—इहं ह्ये वाक्यं सुधीषिणीवाक्यमनोरमाकारेण तद्वत्तत्
कथ्यते । तच्च इहं ह्ये वाक्यं विचार्यति यमोदाहरणे “यमोदाहरणे” (इहं ह्ये) इति शेषम्
इत्युच्यते । तच्च वाक्यावयवविचार्यते । विचार्यमाणं वाक्यं व्याचष्टे—प्रमाणमिति शेषम् ।

२४१७ । पूर्व तु भाषामासु । ८२।८८ ।

द्वि- । विद्यमानां भाषाणां पूर्वमेव । पठ्यते । अहम् ।
 राजसु । प्रयोगापि च पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात् पूर्वप्रयोगोक्तम् ।
 सीति ज्ञायते ।

12. In classical languages, however, (as opposed to vedic) the first portion of the last word of the first sentence only of the two or more sentences which have clear reference to judgment (निवार) deserves to have the gā form of accentuation (and not the ṣi of the last word of last sentence also which form of

the last word is accented as: *pluta*—provided that the sense of consent, promise or listening to in expectation of an answer, is referred to thereby. Thus in the matter of consent i.e., 'अभ्युपगमः' = 'इत्थं ते' ! In the matter of promise (प्रतिज्ञा)—'नित्यः शब्दः'—(A word deserves to be permanently present—This is a proposition accepted in a general way without giving proper reasons to establish the truth of the same). In the matter of listening to (श्रवणाभिमुख्यं) = 'इत्थं'—well, Datta, what have you got to say here (i.e., let me demand your opinion about the matter).

नित्य—प्रतिशब्दे इति । प्रतिश्रुत इति प्रतिश्रवणं प्रतिश्रवः । भावे घुट । तथा च अभ्युपगमः (स्वीकारः), प्रतिज्ञानम् (समसाद्यसिद्धिर्ह्यकारिणीति प्रतिश्रुतिरित्यर्थः), श्रवणाभिमुख्यं (श्रवणाद्यन्तर्गुह्यंति सावत्) इति ध्वनिधोऽर्थः । ततो व्याकटे—वाक्यस्य टेरित्यादि । तत्र अभ्युपगमे प्रतिश्रवणे चर्चि । प्रतिज्ञाननित्यस्य गतिरुपासः । श्रवणाभिमुख्यार्थे तु—'श्रवणेनानिमित्तोऽभिमुख्ये' इति उपासः (चक्षुषीभाषः) । क्रमेणोदाहरति—इत्यन्ते इति । अत्र अभ्युपगमः । 'नित्यः शब्दः' इति । एतन् प्रमाणाद्यं प्रतिज्ञायते । दश किमिति । पञ्च किन्ते मतमिति तस्यैव श्रवणाभिमुख्यं श्रूयते ।

३६१८ । अनुदासं प्रग्राणाभिपुञ्जितयोः ॥ २११० ॥

दी—अनुदासः प्लुतः स्यात् । कूराद्वृत्तादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदासत्वमात्मनेन विधीयते । अन्विभूतः १६ । पटः २३ । अग्निभूतिं 'पेटो' एतयोः प्रग्राप्ते ॥ अनुदासः प्लुतः । शीमेनः स्वसि माचवक ।

In vedic literature, a *plut* vowel is to be regarded as अनुदास

[illegible]

३६२०१ चिदिति बोधमार्थे व्युत्पन्नानि ॥ ५२॥ १०८॥

ही— वाक्यस्य टेरनुदोक्तः प्लुतः । अस्मिन्निदमायात् ।
अस्मिन्निदमायात् । उपमाय किम् ? कथञ्चिदाहुः । प्रयुज्यमान
किम् ? अस्मिन्निदमायात् ।

In vedic language, the रि vowel will be regarded as of अनुदात्त pitch provided it is the रि portion of a word in such a sentence as contains the particle वि used in the sense of

भक्त्या प्रवृत्तस्तुतिरिव पर्यवसीयते । ततश्चास्मि 'भाक्क' (अधःसिद्धिर्लक्ष्यः) यथा 'पूर्वसुखानुतिरिव पर्यवसीयते' । ततश्चास्मि 'भाक्क' (अधःसिद्धिर्लक्ष्यः) एतच्च 'इदमेवमिति' शब्देऽनुसंधारोक्तम् । एतस्मै च ब्रह्मणः समवायिभूतवैश्वानर-
मर्तोऽवसानम् । सवि-इति तत्प्रातिगर्भात्मावाङ्मनसनीचरत्वं च दर्शयितुमि-
ष्टम् उपरिसिद्धिः । अधःसिद्धिः—इति शान्तादिशब्दाः ।

६६२२ । सवि-इति शब्देऽनुसंधारोक्तम् ।

। तद्वत्तुतिरिव पर्यवसीयते । ततश्चास्मि 'भाक्क' (अधःसिद्धिर्लक्ष्यः) यथा 'पूर्वसुखानुतिरिव पर्यवसीयते' । ततश्चास्मि 'भाक्क' (अधःसिद्धिर्लक्ष्यः) एतच्च 'इदमेवमिति' शब्देऽनुसंधारोक्तम् । एतस्मै च ब्रह्मणः समवायिभूतवैश्वानर-
मर्तोऽवसानम् । सवि-इति तत्प्रातिगर्भात्मावाङ्मनसनीचरत्वं च दर्शयितुमि-
ष्टम् उपरिसिद्धिः । अधःसिद्धिः—इति शान्तादिशब्दाः ।

सवि-इति शब्देऽनुसंधारोक्तम् । ततश्चास्मि 'भाक्क' (अधःसिद्धिर्लक्ष्यः) यथा 'पूर्वसुखानुतिरिव पर्यवसीयते' । ततश्चास्मि 'भाक्क' (अधःसिद्धिर्लक्ष्यः) एतच्च 'इदमेवमिति' शब्देऽनुसंधारोक्तम् । एतस्मै च ब्रह्मणः समवायिभूतवैश्वानर-
मर्तोऽवसानम् । सवि-इति तत्प्रातिगर्भात्मावाङ्मनसनीचरत्वं च दर्शयितुमि-
ष्टम् उपरिसिद्धिः । अधःसिद्धिः—इति शान्तादिशब्दाः ।

असुखायाम्—अभिरूपकश्च अभिरूपकं रिक्तं ते अभिरूपक-
संमती—अभिरूपकश्च अभिरूपकं शोभनीयसि । कोपे—
अविनीतकश्च अविनीतक इदानीं प्राप्तसि जायते । कम्पने—
असुखीकश्च असुखीक रिक्तोऽस्ति ।

In vedic literature, the pluta vowel enjoined for टि portion of a word is to be regarded as also सवि in pitch (and not अनुसंधारोक्तम् or उदात्त) provided a term designated as चामुच्चि follows and also the sense of malice (अधः), appreciation (संमति), anger and censure are implied. Thus अभिरूपकं—'Hallow nice-looking fellow! Your nastiness is of no avail. शोभनीयसि—'appreciate or admire your beauty. अविनीतक—'savage' or 'unsubdued'. कम्पने—'one holding' शक्ति ('a kind of weapon'). Similarly चामुच्चि—'high' or 'loud'. The pluta vowel enjoined for टि being optional may also be used with उपरिसिद्धि with the implication of उपरिसिद्धि—'high' or 'loud'.

मिह—१. स्वतन्त्रमिति । 'वाक्यस्य ङे' इत्युक्ते । इति वदन्ति । तदाह—स्वतन्त्रः
पुनः इति । एतेनमपि स्वतन्त्रं चक्ष्यामहे । पुनस्तु स्वतन्त्रत्वमेव विधीयते न तु ङे । पुनस्तु
इति पूर्ववत् बोध्यम् । मिथ पुनस्तु स्वतन्त्रत्वमेव विधीयते न तु ङे । पुनस्तु
चक्ष्यामहे इति बोध्यम् । आन्ते हितमप्यर्थः पूर्ववत् 'वाक्ये हितं सर्वत्र' (३२३३)
इत्यत्र चक्षः । अभिरुपक अभिरुपक इति । चक्ष्यामहे इत्युक्ते चक्षिति
अपवित्तम् 'चक्ष्यामहे' इत्युक्ते । एवं सर्वत्रोदाहरणानि बोध्यन्ति । चक्षिति
भुषणः । अभिरुपकः सुन्दरः दत्तः स्वार्थे कर्तव्यः । 'अन्ते सर्वत्र' 'वाक्यादिनामकित्वात्
स्वाव' इति कोप-कृत्यविवरणम् (२१३३) इति हितम् । पुनस्तु हितं चक्ष्यामहे
इति दोषितेन चक्षम्, तेन अभिरुपक इत्यपि ग्रह्यम् । चक्ष्यामहे इत्युक्ते ।

२३२३ । चियायोः प्रैषे तु तिङाकाङ्क्षम् ॥ २३२३ ॥

टीका—आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य ङेः स्वतन्त्रः । स्वतन्त्रः स्वतन्त्रः
स्वातन्त्र्यस्योदाहरी । आकाङ्क्षे—स्वतन्त्रं ह स्वतन्त्रं याति च स्वातन्त्र्यं
पदाति । गमयति । प्रार्थनायाम्—युक्तं च लक्ष्योपदेशं धनं च
तात । व्यापारणे—कटं कर्तुं आर्म्भं गच्छ । 'आकाङ्क्षं' किम् ।
दीर्घाश्चरति ; चक्ष्यामहे इति ।

If violation of custom (चित्), benediction or prayer (चक्ष्यामहे)
and despatch (प्रैष) are implied, the ति portion is, pluta and of
स्वतन्त्र character of the तिङन्त verb, which is in syntactical
connection with any other तिङन्त verb, in the sentence expres-
sing the said sense (of violation of custom etc.). Thus 'प्रैष-
ज्जोते, गति'—Himself travels by a car, whereas, causes his
preceptor to walk on foot. This is the instance of चित् or vio-
lation of custom. चित्—सिद्धि-चक्ष्यामहे इति । 'प्रैष' etc.—'May you
child, have wealth and children'—This is the instance of चक्ष्यामहे

अपेक्षितोक्तिः. - Here प्रार्थनार्थम् is in the sense of 'prayer'.
 The, तस्य वात is a term of endearment, cp—'पुण्येतिरिपुणे'
 'वत्सलः प्रवृत्तः' (पादकथाजाले). व्यापारि L. ६. in the sense
 of 'despatching' as a servant etc we have—'वटं कुम्भः'.
 Note that in the last two examples also the verbs
 लक्ष्मीकृत and कृत in the first sentences taking the putā pronuncia-
 tion of लक्ष्मी character (समाहारः लक्ष्मीः) are in relation with the
 लक्ष्मीकृत (understood) and कृत respectively. Hence
 Bhattojidiṣhitā asks 'यथाकृतम् विभ' ? why say provided the verb
 is in syntactical relation with (any other) ? Witness 'दीर्घाः—'
 you are possessed of longevity ; o the kindler of fire (दीर्घा)
 set off all the (three) fires (दीर्घा, वायुदीर्घा and गन्धर्व).
 Hence the verb विभ in the first sentence is independent
 for it has no connection with the verb विभ in the following
 sentence ; see also the rule 'दीर्घाप्रवृत्ते' (३६१)

[illegible]

आचारमेव इति । आचारीहृदये प्रसूराहरचरिति भावः । सर्व इति ।
 च इति ननस्य गद्यमन्त्रे (यजुर्वेदीयले) लिखत् । एतच्च वाक्यस्योक्तौपमस्यैव
 निरर्थकं वा । चतोदाहरणे यातीति साकाञ्चम् । तेन तस्यैव स्वरितः
 भुतः च, न, नु, गम्यदीवम् । एवमुत्तरमापि बोध्यम् । मार्थतावादिभिः—त्राभिषि
 चदाहरणयोस्तर्थाभिहितम् । पुत्रांश्च खचीट—इति । अत्र चकारिणः किञ्चाद्यदिवा
 काञ्चयां चरन्वेति । तत्र खचीट इति क्रियापदनव्याहरणम् । तत्र पुत्रैः
 साकाञ्चनात् स्वरितः भुतः । व्यापारणे इति । व्यापारस्य प्रेरणम् । अतएव भूते
 चदाहरणयोस्तर्थाभिहितम् । कटं कुर्याति स्पष्टम् । दीर्घापुरसि इति । अत्र
 'असि' इति निरा-काञ्चम् । तेनास स्वरितः भुतो न । 'अयोदयोन्—' इति अत्र
 'अयोदयोन्—' (१६११) इति द्रष्टव्यम् । 'सर्वः इती वैकल्पिक' इत्यर्थ
 यत्रैव एते शब्दम् ।

१६२४ । अनन्तास्यापि प्रश्नास्यानयोः ॥ ५२।१०५ ॥

दी—। अनन्तस्यान्वस्यापि यदस्य टः स्वरितः भुत एतयोः ।

अगमः३ पूर्वाश्च ग्रामाश्च । सर्वपदानामेवम् । आस्थाने—
 अगमश्च पूर्वाश्च ग्रामाश्च ।

The pronunciation is a *put* vowel in the character of *स्वरित* pitch with reference to the *टि* portion of a word whether the same (word) is last or last but one (अन्त) in a sentence expressed in the mode of a query or in that of a reply. Thus 'अगमः पूर्वाश्च—' Did you go to the villages (lying) in the eastern quarters? Here in this instance (of ३) the *टि* of all the words is *स्वरितः भुतः* pronounced as *पु* in the *स्वरित* character—For the term अनन्ता (here) includes all the words in the sentence excepting the last. And the *टि* of last shares the

प्रीति - 'Here both $\bar{r}$ and $\bar{p}$ constitute four मात्रा each.
 For $\bar{r}$ being declared प्र has got three मात्रा and $\bar{p}$ has one.
 Thus $\bar{r}$ has four मात्रा. Similarly प्र being declared प्र has
 got three मात्रा and $\bar{p}$ has got one. Consequently प्र gets four
 मात्रा.

मिति— 'तदावेव इति' । 'पुता + ऐचः + ह्रस्व + सती' इति च्छेदः । 'ह्रस्व' इति
 ईकारस्य षीकारस्य च 'सौकर्यम्' । इति 'इकारमादेशः' । 'अदिनि' चकारप्रत्ययः ।
 तस्य च्छेदः 'इत्सर्वमेव च्छेदः' । 'दूराद्वादिपि'— 'दूराद्वादि' । 'ह्रस्व' (५८५) 'उत्प्रेषणः'
 'अन्त्यासापेक्षीत्यत्र प्राचाम्' (६०) इत्याहो 'इत्सर्वमेव' । तव इति निमित्तं 'चलोचने'
 साचषिकम् । 'दूरम्' इति तत्स्य साचषिकम् । 'यापया' प्रथमेन सम्बोधनं कियते
 ततोऽधिकप्रथमसाधनं 'दूरस्थस्याह्वानम्' । 'ततः' यद्वा 'वाक्यानुवायेति' तस्य 'ह्रस्वः' । अतः
 छदात्त इति 'दूराद्वादिषु' विहितः । तस्य निमित्तं यथायासाह— 'ततः च ऐचः' । 'ततः' इति
 'दूराद्वादी' । 'तव' यदा ऐचः 'ऐकारस्य' षीकारस्य वा पुनः 'मात्रेति' तदा तस्य
 'ऐकारस्य' षीकारस्य च 'अक्षरयोः' 'इकारोच्चारणयोरेव' (छदान्तः) पुनः निधीयते इति
 'बोधनित्यर्थः' । इति कावचम् इति । इति कस्यापत्यं पुमान् ऐतिकाद्यनः । 'पञ्चमत्वे' ।
 'एवमुत्प्रेषणोरपत्यं' पुमान् षीप्रागः । अत्र च्छेदप्रत्ययः । 'चतुर्मासी' + अत ऐचौ इति च्छेदः ।
 'चतस्रः' मासा चतस्रोः इति 'चतुर्मासी' । 'अथ' छदात्तः— 'पुता' इति छेदः 'ययोश्चि' चो
 मासाः । 'अथर्व' च इति छेदम् (ऐकारस्य च्छेदः) । 'एका' मासा इति निमित्तं
 'चतुर्मासी' ऐकारः षीकारश्चेति ।

३६२६ । यच्चोऽप्यग्राह्यादुराह वै पूर्वस्थावस्थाऽऽदुत्तरस्थे-
दुत्तो ॥ पा३।१०७ ॥

दो—। अग्रमृद्वस्य एचोऽदूरादते प्लुतधिवये पूर्वस्यार्-
 र्थाकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वस्य इदुवौ सः ।
 प्रश्नान्ताभिपूजितविवाह्यमापग्रस्यभिषादयाव्यान्तेष्वेव—(वार्त्तिक)।
 प्रश्नान्ते—सगमः ३ पूर्वाङ्गं शामाङ्गं । अग्निभूत ३१ ।

विश्वकोश-करीषिः पटारः ३१ विचार्यमाणे—हीतव्यं
 दीक्षितस्य गृह्यारः ३१ न हीतव्यः मिति । प्रत्यभिवादे ।
 आयुमानेधि अग्निभूता ३३ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमात्मया
 ३३ । परिगणनं किम् ? भिक्षुभूते घातयिष्यामि त्वाम् ।
 अक्षुण्णं त्वं इति न सज्जयाम् । मृदास्तपहणं तु कर्तव्यम् । ३३
 मन्त्रभूतः । मन्त्रं करोषि गौरिति । अमन्त्रस्तु किम् ? योभवे
 कर्त्तव्यः । 'आमन्त्रिते' इत्यसि यत्तुर्नवकामोऽयं चक्षुषः ।
 (वार्तिकः) । अमन्त्रः पत्नीवः ।

In the matter of *वृत्* pronunciation, with reference to an address from a neighbouring place—of an अमन्त्रः एष (ए, पो) letter the अकार is pronounced as *वृत्* in the first half and the *मन्त्र*, or the *अन्त*, is written separated in the last half. 'प्रत्यभिवादि-
 भिक्षुभूते' (Vartika). It has to be remarked that this method of *वृत्* pronunciation applies in the cases of अमन्त्रः अमन्त्रितः, अमन्त्रितः, अमन्त्रितः (saluting in return) and अमन्त्रितः only (but nowhere else). Thus अमन्त्रः—etc in cases in order of अमन्त्रित etc. For explanation of अमन्त्रित and अमन्त्रित see the rule 'अमन्त्रितं अमन्त्रितं' (3619). For the explanation of विचार्यमाणे see 'विचार्यमाणे' (Rule—3616), for the explanation of प्रत्यभिवादे see 'प्रत्यभिवादे शूदे' (94) where the *दि* portion is both *वृत्* and *उदात्त*, and for अमन्त्रित see the rule 'अमन्त्रितः' (3609). It means—Be pronounced as long *वृत्* in the first half and as short *उदात्त* in the second half. As an example, the letter *अ* has been broken up into *अ* (*वा*) and *अ* (*वा*) — अमन्त्रित

परिचयः किम्-etc.—why a list is being made of प्रदानः, विसृष्टिः, etc. with reference to the application or execution of the rule? Witness 'विदुषी'—I shall get you killed. Vismubhanti. Here in the instance there has been made an address to विदुषी from an adjoining spot as also there is one of the चण्डहा एव letters present. But because it does not fall under any of the cases वृत्तः etc. said in the Varttika, therefore the एव letter (ए) has not been broken up into ए and ए nor has ए (or वा) been pronounced as ए in उदात्त चण्डहा, or सृष्टि character. Here you may argue (that) well 'विदुषी' is not evidently an address from a distance. For in that case it would have pluta pronunciation of चण्डहा character of the vocative only by the rule 'वृत्तः च' (95). Then it is doubtless an address from the vicinity. But in that case the rule 'एवोऽप्रत्ययः' (5626) must need apply as it contains the very words 'चण्डहा' (चण्डहा + क्ते—addressing from the neighbourhood). Then how can you say that because it (the instance विदुषी) does not fall under any of the cases of वृत्तः, etc. of the Varttika so it will not be allowed the operation spoken of in this rule?

To meet this rejoinder Bhartṛjīśikṣikā says 'चण्डहा' एति न चण्डहा—i.e. the phrase 'with reference to an address made from the close quarters' under वृत्तः etc. (these instances are intended by the सूत्रकार also) there is the sense of 'चण्डहा' or, calling from near as there is a separate rule dealing particularly with चण्डहा calling from afar. Thus the sense of 'चण्डहा'

in the form of a suggestion or indication (चापल) in the cases of *प्रवाच*, etc. Moreover, the provision of 'बदरावृत्ते' and 'सहित वृत्ते' spoken of is opposed to 'सहाय वृत्ते' which has been provided in the case of 'द्वरावृत्ते'; and all kinds of वृत्त pronunciation whether it is *सहाय वृत्त*, *बदरावृत्त*, or *सहित वृत्त* is optional, comp the remark of Bhattoji 'सह प्राधान्ये' इति वीर्यो विन्यते । तेन सर्वे वृत्तौ विकल्पते under 'सुदीप्तौ वीर्यप्रदायापि वीर्यकस प्राधान्ये' (Rule 97). It therefore goes without saying that a list only of those particular cases wherein the present rule ('एवोऽव्ययस्य') has been intended to take effect will suffice and consequently the intervention or rather interference of the phrase 'बदरावृत्ते' is a clear redundancy.

It is important to note in this connection, as Nagesha suggests, this view belongs to the authorship of Jayaditya (the author of *कविकावलि*).

It is by no means less important to note here that Nagesha himself rejects this view (although he explains the same) and forms an explanation of बदरावृत्ते in a quite novel method (the main substance of his view may be found in Sanskrit in the *मित्रमणि* below).

But we may add with Bhattoji that परिगणन system should be adhered to and the exclusion of the phrase 'बदरावृत्ते' in the rule should not be followed as a rule, for शब्द is silent on the point.

सहायवृत्त इति. But instead of 'बदरावृत्ते' the term 'प्राधान्य' will proper to be inserted in the term of the rule 'वृत्त' in the

rule. For otherwise the scope of the rule is narrowed. Compare 'भद्रं करोषि'—Ob, fool you are doing well—where the term नोः is vocative singular of नो and derived as नो + ह्य. Now 'नो' contains एव letter 'ओ' but it (नो) is not a पद when ह्य, which is a सर्वनामस्थान affix, follows; cp. the rule 'सावित्र्यसर्वनामस्थाने' (230). And when it is not a पद the चकार lying at the end of it (for नो = न + ओ) cannot be regarded as existing in the पूर्वपद. Thus it does not become हुत whereas its pronunciation is हुत (N. B. the text does not read the हुत vowel whereas some commentary has read as 'भद्रं करोषि नोः करिषि').

[Nagesha, however holds that it is alright as यह is seen some-
times to be a synonym of वाक्] ॥ यौमने वाक्—१०० nice garlands.
There य is यद्वा hence no वृत्तिविधि.

'वर्तन्ति'—Vartika. The वृत्तिभार or the change of place-pronunciation has to extend to the vocative singular here in the vedic language. परं etc.—It being an instance of address from a distance the rule would not apply here.

[illegible]

॥ २० ॥ लघोर्ध्वविचि संज्ञितायाम् ॥ ८२॥ १०८ ॥

॥ २० ॥ इदुतोरसिद्धत्वादेव-
यायो । पठा३-वाया । अन्ता३-विन्द्रम् । पठा३-वुदकम् । अचि-
किम् ? अन्ता३-वदणी । संज्ञितायां किम् ? अन्ता३-इन्द्र ।
'संज्ञितायाम्' इत्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादेव-
यायो । सवर्णदीर्घत्वस्य आकल्यस्य च निवृत्तार्थः । यवयोरसिद्ध-
त्वस्य 'उदासस्वरितयोर्ध्वस्वरितोऽनुदासस्य' (३६५७ वा ८२॥ १०८)
इत्यस्य विशेषणार्थो वा ।

As the matter of संज्ञिता or euphonic combination; वकार and
वकार are respectively ordered in the rooms of इकार and
उकार when an अच् or vowel follows. अथवा—अच् + आया =
अच् + आया by 'एवोऽन्यद्वयस्य'—the previous rule = अच् +
आया = अच् + आया by the rule under discussion. पटाया—पटो +
आया = पटो + आया by the previous rule = पटो + आया = पट-
आया by the present rule etc. Why add the term अचि in the
rule? अचि—अच् + इन्द्र—आकार here by the
previous rule; and this injunction of आकार being vedic irre-
gularity or optional you do not find it in the first
two cases). Here अ (a consonant) following the rule does not
apply. But why add 'संज्ञितायाम्' (in the matter of euphonic
combination). Witness अच् + इन्द्र (अच् + इन्द्र) where the previous
rule 'एवोऽन्यद्वयस्य' only takes effect and not the present rule as
'संज्ञिता' is not intended here.

'संज्ञितायाम्' अचि etc.—The term 'संज्ञितायाम्' in the rule extends
as far as the end of this (eighth) chapter. Hence in the

cases of चय + चय and चय + चय etc. (which result from चय + चय and चय + चय etc. respectively), the rule (तयोः—) (47—6.1.77) which occurs in the first foot of the sixth chapter might direct यकार in place of च and चकार in that of च, for the injunction of यच् is present when the term 'संज्ञितानाम्' follows being carried down from the pervading rule (चकारसूत्र) 'संज्ञितानाम्' (6.1.72) occurring in the same chapter. But the चकार and the उकार (चय) spoken of herein viz by the rule 'तयोः—' (3626—8.2.107) which is the one hundred seventh rule of the second foot of the eighth chapter are to be considered as invalid or चिह्न with reference to the injunction of यच् provided for in the rule 'तयोः यच्' on the force of the regulating rule (परिभाषिकसूत्र) 'पूर्ववाचिह्नम्' (8.2.1). It is therefore that the term 'यौ—' meaning यकार चकारौ has been inserted with this aphorism 'तयोः—'. Thus Bhattaji Dikshita Says इदोऽसिद्धत्वम् यकारसूत्र—This rule (तयोः—) has been coined because the चकार and उकार (तयोः) spoken in the previous rule is invalid with ref. to यच् in तयोः यच्—

Here there may be raised another rejoinder viz this system of यच् pronunciation has been dealt with in the second foot (पाद) of the eighth chapter whereas the treatment of euphonic combination in respect of vowels (चय, चय) has been spoken of in the first foot (पाद) of the sixth chapter i.e. under the rules 'युगप्रस्था चयः नियम' (90—6.1.125) etc. this implies that the system of यच् pronunciation is to be understood as valid or चिह्न with

respect (सं. चक्ष्) for otherwise the rules 'अनुप्रासः—', 'इतीति' (6.1.107) etc are meaningless. Thus it is clear the system of *सं* pronunciation, though dealt with under the chapter dealing with the invalid cases (अविवक्षित) i.e. under 'पूर्वादिभ्यः', is valid in the cases of *चक्ष्* चक्षि. Thus from this suggested sense or *साधकत्वात्* we are safe to generalise the truth and extend the same (*साधकत्वात्*) to the case in hand viz the case of *श्रुती* (spoken of) and conclude that 'इतीति' also, though dealt with in the 'invalid chapter' (अविवक्षित) under 'एचोऽनुप्रासः' (8.2.107), are valid (सिद्ध) with respect to *चक्ष्* expressed in 'इतीत्यच्' (6.1.77). This being the case the insertion of 'दी' and the rule 'ततोः—' (3627) becomes unnecessary.

Bhattoji agrees with the force of this rejoinder and thinking that even if *इतीति* are considered to be valid with respect to *चक्ष्* their use the form standing *चक्ष्* इतीत्यच् or यत इतीत्यच् the said *इतीति* will not operate for it will be superseded by *सर्वदेदीर्घ* advised under the rule 'चक्ष्. सर्वदे दीर्घः' (85—6.1.107) which is subsequent to the rule 'इतीत्यच्' (47—6.1.77); moreover the *महतिमात्र* (or remaining as it is) will supervene which has been instructed under 'इतीत्यचर्त्वे मातृलक्ष इत्यच्' (91—6.1.117). It is therefore that Bhattoji again remarks in short 'सर्वदेदीर्घ' लक्ष 'सर्वदेदीर्घ' च निमित्तम्, i.e. the rule is for the cessation of prohibition of the operation of *सर्वदेदीर्घ* and that of *महतिमात्र* under 'इतीत्यचर्त्वे'—which he elliptically puts as 'मातृलक्षम्'. The previous *सर्वदेदीर्घ* (इतीत्यच्) having been thus

of no use here this 'rule' (तदोच्चारणम्—), therefore, carries its weight for it bars both 'उदात्तदीर्घ' and 'सामान्यम्'. But again another statement in favour of the said वृद्धादेश may be made in cases like श्री विद्मः (श्री र १२२२)—वृद्धादेश indeed takes effect superseding both 'उदात्तदीर्घ' and 'सामान्यम्' although the vowel of श्री has got a pluta pronunciation spoken of in vedic language (आन्वय) and the निपात (रि) follows upon the said pluta, so वृद्धादेश was due here. If there fore वृद्धादेश comes in such cases, then undoubtedly it will be so in these (present) cases also. If so then what is the good of the commencement of this (the present) rule. To reply to this argument he puts forward the last and conclusive reflection—

यद्योरसिद्धत्वाद् etc.—or because वृद्धादेश and वृद्धादेश, spoken of in 'तयोः' are invalid, so the rule is necessary to bar the application of the (वृद्धादेश or accent spoken of in the) rule 'उदात्तस्वरितयोर्वचः'—(3657). The idea is that—on the score of the exposition 'निपातानामि पूर्वमिति परं यत्नम् चरितम्' under 'पूर्वमिति चरितम्' (3.2.1) this 'यौ'—(or य् and व्) is invalid towards the arrangement of svarita pitch (स्वरितस्वरविधि) under the rule 'उदात्तस्वरितयोः' for the present rule 'तयोर्वचः' (3.2.408) follows upon or is subsequent to the rule 'उदात्तस्वरितयोर्वचः'—(3.2.4). If so, the arrangement of वृद्धादेश i.e. the injection of स्वरित in place of वृद्धादेश, following a य् व् letter will not hold good in the present case, although वृद्धादेश also the said वृद्धादेश pitch comes after य् व् letter वृद्धादेश. वृद्धादेश. But on the other hand, had the said वृद्धादेश been adhered to in such cases also then the स्वरित pitch re-

संहितावाचिनि । 'तयोर्वीचि'—(८१।१०८) इति अष्टमाध्यायगतद्वितीय-
पादस्यान्तिमपञ्चम् । तस्य 'संहितायाम्' इति तदध्यायस्य परवर्तिपरिचये प्रतिपद्य-
मनुवर्तत इत्यर्थः ।

इदुतोरितिह्लासिति । अत्रायमनन्तर्यः—यतः (पूर्वोक्तविहितौ) इदुतौ चविही-
भयतस्ततः अयम् आरभ्य अयं वर्तमानपञ्चम आरभ्य प्रक्रमः नियत इति चेत्-
इत्येकं वाक्यम् । किमर्थमयमारभ्यसदाह—सर्वेदीयत्वमेति । सर्वेदीयत्वस्य
निष्ठार्थः शाकल्यस्य च निष्ठार्थः इत्यन्वयः । तदेतदुभयविधविधानिष्ठार्थं पूर्व-
मिदमुपस्थापितम् इति ।

अत निर्गलितासंज्ञकम्—इदुतौ तावत् 'एषोऽप्रत्यक्षः'—(८१।१०८) इति
सूत्रे विहितौ । तच्च सूत्रमष्टाध्याया अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमं सूत्रम्
'पूर्वोक्तविहितम्' (८१।१) इत्येतस्यात् परवर्ति । अतश्च पूर्वोक्तविहितमिति न्यायः तत्र
विहितं कार्यं सपादसंज्ञाभावी प्रत्यक्षम् । तद्विषयं यद्यपि 'संहितायाम्' (८१।१०९)
इत्यधिकारसूत्रात् 'संहितायाम्' इत्यनुवर्त्य 'इको यणचि' (८०—८१।१०८) इति
इकारोकारयोः स्थाने यच्चादेशेन यकारवेकारयोरिधायनं 'सञ्भवति' तथैवपि
तत्त्वव्यवसादेशः प्रति भवत्यी इदुतौ चविही इति 'एषोऽप्रत्यक्षः' इति
समानुसारिण अत्र अथवा इन्द्र, पट च चटकम् इत्यादौ स्थिते 'इको यणचि' (८०)
इति न प्रवर्तते । ततश्चात्र यच्चादेशः प्रति योगान्तरमारम्भनीयम् इति 'तयोर्वीचि'—
इत्येतत् वर्तमानं सूत्रार्थं बीजम् ।

ननु यदुक्तं यच्चादेशः प्रति एषोऽप्रत्यक्षसद्वृत्तावसिद्धाविति नैवद्वन्द्वनीयं क्वः ।
उक्तम् । सिद्धावेवाविदुतौ ? अथसिद्धात् प्रापकत्वत्वात् । किमिदं तन्मार्गधर्ममिति
चेदन्वेष्यते—विधिसावदष्टमाध्यायस्य अविहितत्वात् विहितः । तथा चविहीकार-
भूतम्—'वाक्यंसा टः पुन चहोमः' (८१।१०२) इति । तच्च 'पूर्वोक्तविहितम्'
(८१।१) इत्येतज्जात् परतो वर्तते । तथा सति तस्या सपादसंज्ञाभावी इति
अविहितत्वमेव स्पष्टम् । किन्तु 'पुन इष्टस्या अवि नित्यम्' (८१।१०५) इति
यच्चाधीना प्रथमपादेगतं सूत्रम् । तस्य न अष्टमाध्यायस्य इत्यस्य 'मन्त्रविधानो-
पविधीयते' तदर्थः—प्राप्यते—प्रकरणीयकार्यस्य (प्रकृतिसाधनं) सारसन्निधु-

‘अथ इति’ प्रतीकारार्थं विनश्यत् अथ इन्द्र इति विधीयते तदात्र भुतविकारो भवति इति सिद्धान्तः । किमनेन भुतस्यावस्थानात्संपादनान्निमित्तं भुतपूर्वभुतविकारयोर्विवेकः । तथाचैवंभो इन्द्र इत्यादि स्वस्य तयोर्गोवधि—इति निष्पन्नमिति ग्रन्थे सिद्धान्तान्तरसम्पन्नमिति—यद्यप्येवमित्यादित्यादि बाधनार्थो वेद्यकम् ।

यद्यप्येवमित्यादिति । तथापि ‘उदात्तस्वरितयोर्वचः—’ (२६५७—मृग०) इत्यत्र उदात्तस्य स्वरितस्य च स्थाने यो यच् ततः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो विहितः । स च ‘तयोर्गोवधि—’ (८५२१०८) इति इत्यस्योदहरणे अद्याद्या इत्यादौवधि । यकारवकारात्मकवधादेशस्य अत्रापि सन्धात् । परमम् स्वरितः स्वरौ नेचते । तदेवं तर्हि तत्स्वरमव्याख्यायामेव प्रयत्नः कर्तव्यः । स च प्रथमी यकारवकारयोरस्वरितत्वेत्यर्थः । अस्मिन् च यकारवकारौ ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इत्येतत्कार्यं प्रति । व्याख्यातं ‘पूर्वव्यसिचम्’ (८५२११) इत्यत्र तिपाद्यावपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमस्मिन्मिति । एवं चानयोर्व्यकारवकारयोरस्वरितत्वाद्गुदात्तस्य यच् परमत्वात्तत्वात् स्वरितस्वरौ नियतिष्यते । ततश्चाह—इत्यत्र बाधनार्थो वेति । इत्यस्मिन्—स्वरितस्वरस्य इति बोध्यम् । प्रागुक्तवधादेशान्तरके ■ ‘उदात्तस्वरितयोर्वचः—’ इति स्वरितो दुर्गारः आदिति यथादेशबाधनार्थम् (स्वरितस्वरमात्रार्थं) ‘तयोर्गोवधि—’ इति प्रसारणम् ।

३६२८ । मनुष्यसो रु संवृद्धौ ह्यन्दसि ॥ ८५२११ ॥

टी—। रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मन्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्वात् । ‘पलोऽन्तस्य’ (४२) इति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मन्वत् इह पाणि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा—‘ह्यन्दसोर’ (२६००) इति वत्वम् ।

The word ‘रु’ in the सू is mentioned without any case ending and it stands for ‘रुः’ । The rule means—(In the matter of संज्ञिता) in the vedic literature, रु is the final substitute in

vocative singular of a word ending in the affix मत् (मत्तुप्) and इत् (इत्तुप्). By the परिभाषा 'असोऽन्त्या' (it has to be understood that) इ is the substitute for इ only in both the cases. Thus 'इह मत्तुः—' Then, Oh Indra, who hast gods (मदत्) as your own, dost drink the soma-juice here ; पाहि=पा + होट् हि by मत्तुत् इन्दसि' इ is dropped and consequently no पिबदिश is effected by 'माता—' 3360. Here the term 'मदत्तुः' is the instance. It is derived as मदत् + मत्तुप् = मदत्तुः, म has been replaced by न by the rule 'असः' (1878) न however is not changed into इ as it is not प्रदाता. Now मदत्तुः in मत्तुत् or vocative singular is मदत्तुः. The final नकार of this is replaced by इ whence we have मदत्तुः and मदत्तुः + इत्तु = मदत्तु इत्तु । He puts forth another instance of 'मत्तुप्—', 'इरिवः—' To thee on Indra who have got मेदिमन्— (मेदि + इनि मत्तुप्) and इरि or horses for thy self—इरि मत्तुप् = इरिवत्—म of मत्तुप् changing into इ by the rule 'इन्दहीरः' (3600) Then as before. Now Bhattoji to illustrate इत्तु in the case of वत् of क्तु प्रत्यय beings down the next rule—

नित— मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-

मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-
मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-
मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-
मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-
मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-
मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-
मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-
मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-

मत्तुवसोऽरिः । मत्तुवसोः + इ इति क्तुः । मत्तुव वत् चेति इति-

२६१८ । दाश्वान् साह्वान् मीढान् ॥ ३।१।१२ ॥

दी—। एते कालन्ता निपात्यन्ते । मीढस्त्रोक्ताय तनयाय ।
‘यन् उपसंख्यानम्’ (वातिव) । कनिवदनियोः सामान्य-
ग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धसंज्ञा-
निर्देशात् । यस्माद्यन्तं वसुना प्रातरितः । इक्षः कनिप् ।

(Both in the vedic literature and in the classical one), the words दाश्वान्, साह्वान् and मीढान् are irregularly formed with the affix कन् added to them. The procedure in दाश्वान् is as follows दाश्—(दाने—आदि)+कन्=दाश्+वश् the affix कन् being लिट्, substituted by ‘लिटः कन्’, the root was expected to be duplicated as also the augment of इट् by ‘आर्हचातुकास्तेट्’ (2185). But both these operations do not take affect on the strength of निपात्यन् here. The base (प्रातिपदिक) is दाश्वश् thence दाश्वान् when the nominative sing affix सु follows. Note that here उपधादीर्घ or lengthenation of the penultimate takes place before the operation of नृन् although the latter (नृन् by ‘उनिदक्ष—’) is subsequent to the former (उपधादीर्घ) as also persisting (निष्); for if नृन् on the ground of its being subsequent as well as persistent (पर and निष्) takes place before उपधादीर्घ, then the base will cease to be वसुन् or ending in वश् and consequently the injunction of उपधादीर्घ will fail. Thus the very appearance of the rule suggests that उपधादीर्घ will appear first; for the subsequence (परत्वं) and precedence (पूर्वत्वं) of the rules compare ‘चलवचस—’ (6.4.14)

and 'समिदवान्—' (7.1.70). दावान् one who has given or giver comp. "दावान् सुप्रताञ्जिम्"—Rag. XIV. 71.

साह्वान्—is derived as सह (नमनर्थेणे मुदि) + हव्. Here हव् takes effect and not दावन् which is expected after आत्मनेपदी roots because by निपातन the root is here परचोषदी (cp—Shabdendu shekhra). Then we have सह + हव् = साहव् by force of निपातन the operations referred to above takes place here.

Now the instance of the rule 'सतृवसोः—' with reference to वङ् is the term सीदुः of the sentence 'सीदुः—' 'Oh thou the giver of plenty to your children and grand children (लोक). सीदुम् is Voc. singular (सन्मुहि).

'वङ् उपसंख्यानम्—' a Varttika meaning 'It has to be mentioned in the rule 'सतृवसोः—'(3628) the final of the terms ending in वङ् i.e. the affixes कृनिप् and वनिप् is also replaced by वङ् in the vedic literature when सन्मुहि follows. वङ् includes कृनिप् and वनिप्। वङ् उपसंख्यानम् तद् एतद्—The drift is this—It cannot be argued here that the term 'वङ्' in the Varttika refers to the affix वनिप् only and not to कृनिप् as there runs the regulation (परिभाषा) 'तदनुवच्यवचनं नातदनुवच्यवचनं' as much as वङ् represents वनिप् in form; the परिभाषा means that when something is enjoined in connection with an affix having particular indicatory to it, then (such) injunction or regulation is valid with ref. to that very particular affix only and not that (affix) also which has got any other indicatory affected to it (notwithstanding the substantial part of both the affixes being alike). This being the case Bhattacharya says

that there being no mention of वनवन् in the Varttika this परिभाषा will not hold good here, consequently वन् is a common term for वनिप् and वृनिप् (as also of वृनिप् see the rule 'वनीरन्' 456). 'यमुष्यवन्—' (Oh thou who art a habitual comer in the early morning—प्रातरित्.); लायन्तम् wishing you शुभम् + वन्— दीर्घं by 'अस्तु सार्वधातुस्योः' (3898) and वृन् being replaced by वन्). प्रातरित्—प्रातर + इ (6090) + वृनिप् (वन्) by 'अन्तेभ्योऽपि इत्यले'.

नित्—दात्रानिति । निपात्यन् इति । एतु प्रथिकं निपातनं भाष्ये दक्षितम् यथा—
“दात्रानिति किं निपात्यते । 'दात्रोः कस्यो हिलेट् प्रतिषेधौ' (वार्तिक) । दात्रोः कस्यो हिलेट् प्रतिषेधौ निपात्यते” । दाम् दाने (ग्राहि) + कसु इति स्थिते 'कितः कसु' इति कसोर्लिट्प्रत्ययेन हिले प्राप्ते प्रत्ययस्य अस्मादिलेनेटि च प्राप्ते निपातनाद्यन्यमात्रम् । अद्वयं दात्रम् इति प्रातिपदिकम् । तस्य असन्तत्वेन 'अन्तस्तस्य चाधातोः' (३२४) इति उपधादीर्घः । ततः 'उनिदघाम्—' (३६१) इति तुम् । सूत्रे दात्रानित्येकवचनसत्तम् । दात्रासौ दात्रः सुतम् इति भाष्योदाहरणदर्शनात् ।

काह्वानिति । वक् सर्वथे इति आहुः (भीषादिभ्यः) । तस्य चतुष्कारत्वेन निष्पन्नसाधनेपहितनित्यनाह्व परस्मैपदमिति निपात्यते । हिलेट् प्रतिषेधनिपातनं प्राप्नुत् ।

मौढानिति । मिह सेचने ग्राहिः । अत्र प्रथमस्य अस्मादित्याभावेन 'होढः' (३२४) इत्यस्माप्राप्तेरपि ह्यस्य अस्मादिधानम् निपातनात् । उपधादीर्घं हिलेट् प्रतिषेधा यथापूर्वमवापि निपात्यते ।

दात्रान् प्रहाता । मौढान् प्रहाता सेचको वा । यद्यपि दात्रान् इति सूत्रं खोक्तवाच्यं तथापि खोक्ते तत्प्रयोगप्राप्त्यर्थमावादनोपपन्नः । 'मौढस्योकाय—' इति । अत्र मौढस् इति वचनस्य सम्बुद्धौ हर्त्वे उदाहरणम् ।

अत्र उपसंख्यानमिति । वार्तिकनिर्दिष्टम् । 'अनुवसोः—' इत्यत्र वनीऽपि परिगणनं कर्तव्यमिति शेषः । वन् इत्यनेन तदन्तर्गत् लक्ष्यते । तेन वचनस्य सम्बुद्धौ वस्त्र-विशेषिते इत्यन्वयः । अत्र वार्तिके वन् इति किं वनिप्साम् एकाति सतः अधिकमपि

क्रियिन् । तदाह—कृनिवनिपोरिति । कृनिपमध्यं भजति । नभेत्तदुक्तम् ।
 यन्-इत्यत्र (वातिके) एकतरानुबन्धकस्य यङ्कादस्यतरानुबन्धकस्यङ्काद्योभात् 'तदनु-
 बन्धकस्यङ्के नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया ननिप एव यङ्चं न तु कृनिप इति
 भावे परिहरति—अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठति इति । न तु 'निरनुबन्धक यङ्के—'
 इत्यपि । तस्मात् नियमेनाग्रहणेः तस्य देव कृनिवनिपोर्योरिव यङ्चम् ।
 एवञ्च 'यनोर य' (४३४) इत्यत्र निबद्धतरीकृतम् । खत्यानुरीषाह कृनिपोऽप्रायङ्चम् ।
 यस्यावन् यमुनेति ।

३६३० । उभययङ् ॥ दा३।८ ।

टी—यङ्यरि इवि नकारस्य र्वी । पशून्सांश्रक्तौ ।

In the matter of riks (यङ्) and the vedic literature, the नकार is optionally replaced by य when इव् (इ, उ, ऋ, ए, ऌ, ऒ) letter is followed by यम् (य, र, छ, झ, ञ, ण, ऐ, ओ, औ, क, ग, घ, ङ, च, ज, ञ, ण) letters. Thus 'पशून्—' (पशून् + तान् + यङ् —he made them as beasts)—In the case of पशून् + तान्, the first नकार i.e. नकार of the term पशून् is not, due to option, declared with इ. Hence पशून् + तान् = पशून्तान्. Then in the case of पशून्तान् + यङ् here we have इ in place नकार (of तान्) whence we get पशून्तान् + यङ्. Now by the rule 'चक्रानुनासिकः पूर्वस्यतु वा' (136—8.3.2) which directs optional चक्रानुनासिक of the letter preceding इ we have (पशून्तान् + यङ् as well as) पशून्तान् + यङ्. In the case of the second form acts the rule 'चक्रानुनासिकोऽपराधनुसारः' (137—8.3.4) directing the segments चक्रानुनासिक before the substitute इ or ए. Thus we get in the latter case the form पशून्तान् + यङ्. Actually, therefore we also get the forms पशून्तान् + यङ् and पशून्तान् + यङ्. Now upon

यङ्प्रत्ययान् + श्चक्रे act the rules 'स्वरवसानवीधिसर्जनौद्यः' (76) replacing श्च by = विसर्ग and 'विसर्जनौद्यस्य सः' (138) changing विसर्ग into सकार. The resultant form is thus यङ्प्रत्ययान् in connection with the (final) operation of श्च changed into श् due to the existence of श्च by the rule 'स्वीकृत्यः' (111).

मिति—। सम्ययेति । सम्यया + च्च इतिच्च् दः । अत्र सम्ययेति विकल्पार्थकः । च्च इति कश्चां विधेय इत्यर्थः । ‘प्रभः ख्यम् परे’ (८३६) इत्यसौऽम् परे पञ्चमुक्तं । ‘अन्वय प्रमाद’ (८३७) इत्यसौ ‘नः’ इति ‘हविः’ इति शानुवर्तते । ततो व्यापद्ये—चपरि कवीत्यादि । इति ‘शानुवर्तीः—’ (८३९) इत्यसौऽनुवर्तते । पशूनांसङ्गे इति । इत्थं काचित्कृत् । अत्र इतिविकल्पात् पशूनाम् इत्यत्र पूर्वभागे पश्य इत्यस्य नकारस्य हरित्यादीशो नः यथा नाम संज्ञिता कार्यम् । किन्तु नकारतकाराद्योरुक्तवैलक्षण्ये स्थितिरिति बोध्यम् । अत्र भावे ल्वेवं पशूनाम् चक्र इति स्थिते अनेन नकारस्य (चन्तिमस्य) चक्रं पशूनाम् चक्र इति ज्ञाते ‘भवानुनासिकः पूर्वस्य तु वा’ (१२६—८३२) इति रोः पूर्वस्य आकारस्य अनुनासिकविक्षल्पात् पशूनाम् चक्र—पशूनाम् चक्र इति चक्रं ‘अनुनासिकात् मरोऽनुसारः’ (१९०—८३४) इति द्वितीयपक्षे रोः पूर्वस्यानुसाारे प्राप्ते पशूनाम् चक्रं—पशूनाम् चक्र इति लभ्यते । तस्य रकारस्य (रोः) ‘स्वरवसानधीविसर्जनीयः’ (७६) इति विसर्जनीयः (विसर्गः) । तस्य ‘विसर्जनीयस्य सः’ (१२८) इति सकारः । ततः इति सकारस्य युत्वेन शः । एवं पशूनांचक्र इति सिध्यति । [“पशूनांचक्र इत्यपि पाठो दृश्यते”] ।

३६३१ । दीर्घादटि समानपादे ॥ ८३६ ॥

दी— दीर्घावकारस्य सर्वा स्वादृष्टि तौ चेकाटी एकपादस्यो
स्वाताम् । दिवां अच्चा सुमती । महां इन्द्रो य श्रीवसा ।
उभययेत्यनुत्तरेणैह । अदित्यान्वाधिपामहे ।

*When any of the अट् letter (अ इ, इ, उ, ऊ, ए, ओ, ऐ, औ,

इ, उ, ऋ, ए) follows then ए is the substitute for नकार coming after a long vowel provided such नकार and षट् letter exist in the self-same foot only. Thus देशं चष्ठा etc—Here देशन् + चष्ठा = देशर् चष्ठा (as also देशर् चष्ठा remaining without change) = देशर् चष्ठा by 'जातोऽटिनिवन्' (3632). Now in this case, apply the rules 'भोमभोचभोचपूर्वस्योऽभि' (167) which changes ए or ऐ to एकार giving देशव चष्ठा, and 'क्षीपः शकत्वन्' (67) drops the एकार optionally. Thus we have forms here देशव चष्ठा—देशवचष्ठा of these the first case is frequently seen in the vedic literature. The final (चष्ठा) of चष्ठा has been lengthened by the rule 'निपादश्च च' (3538). The term 'उभयथा' occurring in the previous rule follows to this rule also. And it means 'optionally', so नकार in other cases may not be replaced by ए. As for example 'आदिनामन्त्रादिनामन्त्रे' we begged or shall beg of the Adityas आदिनाम् + याविशालहे—याच् + कुङ् भवे—किप् and इङ्. The augment चङ् being absent due to 'नृचङ्ङस्समाक्योऽपि'.

विश्वः—दीर्घादटोति। 'सङ्गृहीतौ ऋः' (८३१) इत्यतोऽलोऽन्त्याप-
विभासश्च नकारोऽस्ति ऋ इति चेन्ननुवर्तते। 'चन्नामुनासिङः' (८३२) इत्यतो
न इति च; ततो व्याचष्टे—दीर्घात्तकारश्चा न्वेति। चत्त सूत्रे 'समानपादौ'
इत्यत्र समानपादश्चा एकपादार्थे इति। तत्र च 'ग्रन्थ च भावेन' इति भाव-
श्चात्रासङ्गो। तत्रात्र नियमाद्यः। तद्वाह—नो चेन्नाटो एकपादार्थो स्याताम्
इति; नान्यथाभिप्रायः। नाटविति। नकारश्च षट् चेत्यर्थः। 'देशं चष्ठा—'
इति। 'सङ्गृहीतौ'—सुमन्त्रं शोभनमनुकृत्यामीत्यादि इति शेषः। सुमन्त्रोत्यत्र 'सुपां'
सङ्गृहीतौ (२१६२—आदिनामन्त्रं) इत्येवम्। 'सङ्गृहीतौ'—सङ्गृहीतौ इति
नकारश्च षट् चेत्यर्थः। 'देशं चष्ठा—' इति। 'सङ्गृहीतौ'—सुमन्त्रं शोभनमनुकृत्यामीत्यादि इति शेषः। सुमन्त्रोत्यत्र 'सुपां'
सङ्गृहीतौ (२१६२—आदिनामन्त्रं) इत्येवम्। 'सङ्गृहीतौ'—सङ्गृहीतौ इति

अथैवमव्ययमाभिलुङ्गि वर्तते । अत्र 'निपातस्य च' (२३१८—४।२।१२६) इति
संहितायां चरमस्वरदीर्घः । अत्र देवान् अथ इति स्थिते नकारस्य इत्यविकल्पः ।
तत्र इत्यप्येव इदम् । तत्राह एव इत्येव छति 'आतोऽटि नित्यम्' (२६२२) इति रोः
पूर्वस्य आकारस्य नित्यमनुनासिकः । तद्वद् देवान् अथ इति इत्येव आते 'भीमनो
नवो अथ्वंस्य घोऽभि' (१६७) इति रोऽन्तःकारः । ततो देवाय् अथ इति । अत्रात्-
'लोपः शक्यस्य' (१७) इति लोपविशेषस्यालोपपक्षे इदम् । लोपाभावे तु
देवायस्य इति बोधम् । अत्र 'च' इत्यविकल्पस्याप्येव रूपमव्ययम् । अत्राप्येव तु
देवान् अथैवमेकमेव रूपम् । एवं 'महो इत्येव' इत्येव प्रथित्या बोध्या । अः इन्द्रः सेनसा
कायधर्मेन मृद्वान् इति मन्त्रार्थः । समानपादे इति निवर्तमानमित्युक्तम् । तेन समान-
पादत्वाभावे नात्र तुल्यस्य प्रकृतिरित्याह्वयनीयम् । नन्वेवमप्यु एतद्विद्यमानम् ।
तद्विद्यमानं सूत्रम् तु सूत्रम् । तत्राह यदि तत्रमप्येवमव्ययमेव तदा 'तत्रमप्येव' (२३१८)
(२३१८) इत्येवमात्रं लाघवात् । न च तत्र समानासमानोभयपादविषयम् इदम्
समानपादविषयमेवेति नियमादिति प्रतीयमानमिति वाच्यम् । 'सर्वे विधयश्चन्द्रमि
निकल्पन्ते' इति पारिभाषिकस्यास्त्वलेन तत्रापि संहिताध्यायस्योपस्थानात् । किञ्च
ननु तथाः समानपादेऽपि कदाभावं सौकृत्यं पठन्ति—'मृद्वान् हि सः' इति । ततोऽपि
त्रायते 'दोषादटि' इति सूत्राख्येऽपि न पठितिरिति शब्देन्दुशब्दरे निरुद्धः ।
दोषोऽप्यत्र—अथवा इत्यनुवृत्तेरिति । आदित्यामिति । आदित्याम् याचिषामहे
इतिच्छेदः । अत्र नकारस्य समानपादेऽपि कदाभावः । इत्येव तु आदित्या याचिषामहे
इति च्यात् । याचिषामहे इत्यत्र याचिषास्तु किं नहि; प्रत्यये सिचि तस्य इति रूपम् ।
'ननु च चन्द्रमामात्रोऽपि' इत्यस्यपि साक्षि चन्द्रमात्रः । एवञ्च तत्रमप्येवमेव
विधे दोषादटि इति न कर्तव्यमिति तद्वचनम् ।

२६२२ । आतोऽटि नित्यम् ॥ २३१८ ॥

दी—। अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः ।
महो इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र चान्द्रसो
व्यत्ययो इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्तयाम् ।

In vedic language the substitute अनुनासिक i.e. a nasal आकार

in place चाकार preceding र is persisting when any चट् letters follow. Thus महाइन्द्रः in place of महान् इन्द्रः । There the Taittiriya school, however, reads चनुसार thus महा इन्द्र (and not the usual reading महाइन्द्रः). The old commentators (the authors of Kashika etc?) Account to the change on the score of (the pervading character of) the rule 'अत्ययी बहुलम्' (3433—3.1.85) spoken of in vedic literature (छान्दस). If so, then the result i.e. importance of the rule is obscure. The idea—If the rule 'अत्ययी बहुलम्' has to do with these cases also viz. the variance of चनुसार and चनुनासिक sound then it is to all intents and purposes somewhat uncalled for, then rather have recourse to 'अत्ययी—'(3431). In other words the rule 'अत्ययीबहुलम्' has to do with many such cases whereas 'आदीर्घः—' is serviceable in some particular cases which again have to be explained by the help of the former as the latter is of little help and therefore deserves to be left out altogether. Note that 'आदीर्घः—' is of no use in view of the परिभाषा 'सर्वेष्विव चट्सि विवक्ष्यते' also.

नित— आदीर्घः इति । 'महोवयो चः—' (८३१) इत्यतो 'ह' इत्येवातु-
वर्तते । न तु नकारस्य इत्यपि । अलभ्यमात् । 'अक्षान्नाकिः पूर्वस्य तु वा'
(८३१) इत्यतोऽनुनासिक इति पूर्वस्य इति च । तथाह—चटि परतो रोचिष्यादि ।
सिचिरोयादिति । तैत्तिरीयो यनुबदीयस्त्वामेहः । चनुसारमधीयत इति । महा इन्द्र
इत्यधीयत इत्यर्थः । न तु महा इन्द्र इति । न तु चटि स्य अत्ययी बहुलम् चयवा
तैत्तिरीयाचारमधीयत इत्येवमादि—इति । छान्दसो अत्ययी बहुलम् इति । अत्ययी इति
आयिष्यदादयोपि । अत्ययी बहुलम् (३४३३—३.१.८५) इति छिन्नादिना अत्ययी
अत्ययीचयवानि अत्ययी चनुसारः इति तेषां सर्वमिति भावः ।

वसुनः पूर्यःपतिः । अग्नेस्त्वादि किम् ? अग्निः प्रविद्वान् ।
पदयः पदयः ।

In vedic literature, the letter स् is an optional substitute for the विसर्ग followed by ह्र and य i.e any letter of कर्ग and of पवर्ग; This arrangement, however, will cease to take effect when the word 'व' or an 'आन्वितम्' follows (despite the said. 'आन्वितम्' contains any of the letters of कर्ग and पवर्ग at the outset). अग्ने—etc. वासः + ह्रतः + कविः (Oh fire the saviour the true poet—(ह्रतः कविः)) This is the instance in the case of 'ह्र' following. The alt. is ह्रतः कविः without स्. Why add. 'आन्वितम्' into the rule ; compare अग्निः व etc where the rule not applying you cannot expect to have स् in place of the विसर्ग in such cases. In पदयः पुदयः the subsequent term is आन्वितम् by the rule 'तस्य परमात्मे वितम्' (83).

१) मित—। ह्रद्विषि षेति सुवभा । अग्नेस्त्वादि किमिति । समाधत्ते—
अग्निः व इति । पदयः इति । अत्र पूर्वतः प्रथमस्य विद्यमानत्वेन विसर्गस्य
ह्रत्वाभावः । उत्तरतः 'तस्य परमात्मे वितम्' इति नीप्सायां विद्वत्स्य पुदय शब्दस्य
परभागात् आन्वितत्वाद् तस्मिन् परतो विसर्गस्य सकाशात् अत्र इति विभावनीयम् ।

१७३५ । कः करत् करति क्वचि कृतं च न दिते ॥ ८३५० ॥

द्वौ—। विसर्गस्य सः स्वात् । प्रदिवो अपस्तः । यथा नो
वस्यसस्करत् । सुविशस्करति । उरुवस्त्वधि । सोमं न चाहं
मधवत्सु तस्मात्सु । अग्नेस्त्विति किम् ? यथा नो
अग्नेस्त्विति ।

१) कः करत् करति क्वचि कृतं च न दिते ॥ ८३५० ॥

it (विभक्तं) is followed by any of the terms कः, करत्, करति, कृषि and कृत; but the विभक्तं of the term अदिति is not replaced by स in any case. The term कः is to be derived as कृ + कृत् तिप् where the affix तिप् which has to replace कृत् by 'विभक्तं' ceases to operate here by the rule 'सर्वे घञ्प्रत्ययस्य कृत् कृत्प्रत्ययस्य निमित्तम्' (3402—2.4.80). Then we have कृ + तिप् which gives कर् तिप् by गुण in connection with तिप् by 'साध्यात्'—(2168), र् having come in by 'करत्' (20). Then कृत् of तिप् eliding by 'इत्य'— and कृत् disappears by 'इत्य'—(253). Whence we now have कर् = कः by 'करत्प्रत्ययः'—(78). Note that the augment अद् has not been added before the root here (due by 'कृत्'—) as there is the prohibiting rule 'अद् अद्प्रत्ययस्य' (ante). The combination here being अयः + कः; the term अयः is the accusative plural of the base अय् (water).

It is important to note here that notwithstanding the 'विभाषा' expressed in the previous rule here is no arrangement of option although the beginning letter of every word following a विभक्तं is of कृ or कृत् i.e. कृत्, कृत्.

अयः + कृत्, here कृत् also has to be derived as कृ + कृत् तिप् but in a different way, for here the rule 'सर्वे घञ्प्रत्ययस्य' (3902) does not apply on the other hand here applies the rule 'अद् अद्प्रत्ययस्य' (3406—301.59) which enjoin अद् in place of तिप्.

अयः + कृत्—अयः + करति (कृ + कृत् तिप् where by 'अद् अद्प्रत्ययस्य')

the rule 'तनादिङ्गन्धत्' does not apply but 'कर्त्तरि ङप्' applies appointing ङप् after the root).

चरचसृजि—चर + च; + ज्जि. Here the term ज्जि has been formed as ज् + षोढ्, जि. Then जि is replaced by षि by the 'सुप्रकुप्लुङ्गभङ्गज्जि' and we have ज्जि. In the matter of the combination of चर + च; apply the rule 'नङ् वातुलोचपुनः' (3649) which makes the नङ्कार cerebral (ञ्) here.

Why say चनदिते; (च + चदिते;), but not on account of the following of the term चदिति ?; witness चदिति; चरत् (but not चदितिचरत्) as the rule here does not apply.

वित्त—। कः करदिति । 'वित्तर्जनीयस्य सः' (८२१३०) इत्येतत् सर्वमप्यनुवर्तते इत्येतत् आप्यन्नाह—वित्तमेव स इति । चन्दसि इति मेघः । 'चन्दसि वा—' (२६१५) इति मूर्ध्वाचन्दसि इत्येवानुवर्तते मान्दिति बोध्यम् । तेनात्रसल-
विकल्पो न । किन्तु निरुमेव सः । तेनोदाहरति प्रदिवचयस्करिति । चपः + चः इति स्थिति वित्तमेव सकारः । इमे कः, करत्, करति, ज्जि, कृत एवान् इतरैतरङ्ग-
विधाय सप्तमी बहुवचनम् । एषु परवो विधमात्रेषु इति च तदर्थः । चनदितेरित्यस्य
चदितियत्स्वरपठ्युदासः । तेन चदितिशब्दस्यस्य वित्तमेव कः करदित्यादिषु परवो
न सकारः । 'कः करत्—' इत्यादिषु प्रत्येकं तन्मोदाहरणम् । तत्र मूर्ध्वा चपटम् ।

२६२६ । चस्यन्ताः परावञ्च्ये ॥ ८२१५१ ॥

टी—। चस्यमोविसर्गस्य सः स्वादुपरिभवाये परिशब्दे
प्रस्यः । दिवसपरि प्रथमं अन्ते । चस्यर्थं किम् ? दिवसप्रथिव्याः
अर्थः ।

In vedic literature a चिन्ते, growing at (the end of) the
चिन्ते is replaced by सस्य provided the word चि follows

in the sense of 'generating from'. Thus 'दिवस्पृष्टिः'—'was first of all born from heaven. Here the original form is दिवः परि where विसर्ग has been replaced by स because परि implies sense of अपरिमर्श (being born from). Why add अपर्ये in the rule ? For if परि is not used in this sense then विसर्ग will not be replaced by सकार. Cp.—'दिवस्पृष्टिः'—'(His) prowess or majesty extends or pervades over all the heaven and the earth ; (Break as परि + शीजः—पर्वोजः where शीजम् means strength). Here the विसर्ग of the term पृष्टिः which is in the fifth case-ending is not turned into सकार because the indeclinable परि here does not denote the sense of वृद्धि or 'growing from' but it denotes extending all over or pervading through. The term 'दिवस्पृष्टिः' is not the effect of इत् compound by 'दिवस्य पृष्टिः' (92) for in that case we should have here दिवस्पृष्टिबीभ्याम् (ablative dual) and not दिवस्पृष्टिः (ablative singular). It is therefore a combination of the words दिवः पृष्टिः both ending in the ablative singular. सः in place of the विसर्ग of दिवः being provided by 'विसर्जनौयसः सः' (138).

नितः— पक्षस्या इति । 'हृदसि'— (५१४८) इत्यतश्च हृदसि इत्यनुवर्तते । 'विसर्जनौयसः सः' (५११४) इत्यतश्च सर्वम् । इत् पक्षस्या इति सम्बन्धमात्र विवक्षया चेत् । सन्ध्यावागुत्तिष्ठमानेन 'विसर्ग' इति पदेन । तदाह—पक्षनौ- विसर्गस्य सः भ्यादिति । इत् पक्षस्य च इत्यत्र परौ अपर्ये इत्यवगच्छः । तत्र अपर्ये इति उपरिप्रमाणे वर्तते । तत्र सत्त्वतश्च पक्षवित्यस्य विवेचनम् । ततो व्याचष्टे— सपरिमर्शपरि परत इति । दिवस्पृष्टि इति । अथ दिवः इति पक्षोक्तम् । सन्ध्यावागुत्तिष्ठमानेन विसर्गस्य सकारः । अपर्ये किमिति । अपर्येमात्रे सत्यपि परिग्रहे परतः पक्षनौविसर्गस्य सकारो मासुदित्येवमर्थमत

अध्वर्यो इत्यस्य समावेश इत्येतदुदाहरणं दर्शयति—दिवस्पृथिव्याः इति । परिवन्दः सर्वतोभावात् वर्तते । तथाच दिवः पृथिव्याश्च सर्वतः चोक्तः । अतिरस्य विद्यत इति । अत्रापि उभयत्रापि स्वत्ययेन बहुवचने पञ्चमी । तेषामेवम् पृथिव्याः परि इति स्थिते परिवन्दस्य अर्थार्थकत्वाभावात्स्वेवाव 'पृथिव्याः' इत्यस्य पञ्चमौपसर्गस्य अकारो न । दिवस्पृथिव्या इत्यत्र 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (८२७) इति इह इति न ध्वनितव्यम् । तथा सति दिवस्पृथिवीभ्यामिषेवावक्तव्यम् । तेन दिवः इति पृथिव्याः इति न पञ्चक् पञ्चभ्यस्तम् । 'विसर्जनीवस्य—' इति सः ।

३६३७ । * पातौ च बहुलम् ॥ ८१।५२ ॥

दो—। पञ्चम्या इत्येव । सूर्याग्निो दिवस्यातु ।

In vedic literature the विसर्ग at the end of a word ending in the fifth case-ending is irregularly replaced by स when the word पातु (or प्रति—if 'पतौ', † as some say is the reading) follows. Thus 'सूर्याग्निं च—' Let the sun from heaven protect us.

नित—। पातौ चेति । पूर्वद्वयान् पञ्चम्या इत्यनुवर्तते इत्येतत् आहृत्यसाह—पञ्चम्या इत्येवेति । 'विसर्जनीवस्य सः' (८१।१४) 'इन्दसि या—' (८१।४८) इत्येतदुभयतो विसर्जनीवस्य सः इति सङ्गच्छेति इति शङ्क्यते । तेनायमर्थः—पञ्चम्याः स्थाने जायमानस्य विसर्जस्य बहुलं सः श्वात् पातुनार्चकस्य पातेर्लोहप्रथमैकवचने पातुत्वम् परत इति । [यथाविलस्य पातु इत्येव तत्रा सति पतिवन्द्य परत इति आख्येयम्] । एतौ न इति । दिवस्यातु अत्रादाहरणम् । पातु इत्यस्य आहृत्यसाहः ।

३६३८ । बहुलाः पतिपुत्रपुत्रपारपदपयस्त्रोमेव ॥ ८१।५३ ॥

दो—। अथवापति विष्णुकर्माद्यम् । दिवस्यातु च आहृत्य ।

दिवस्पृष्टं मन्दमानः । तमसस्तमसश्च । परिणीतः ईशस्पृष्टः ।

दिवस्पृष्टो दिविपाचाः । शशस्वीयं यजस्रजिह्वः ।

In vedic literature the *visar* standing at the end of a word ending, in the sixth case-ending is replaced by स-प्रत्यय-सप्त terms पति, पुन, एह, पार, पयस् and पौष follow in the rest. Thus 'वाचस्पतिम्'—वाचः+पतिम्, the sixth case-ending is retained by the rule 'तत्पुनश्चेति वाहलम्' or it is retained by this very rule perhaps in इन्द्रस् । Similarly दिवस्पृष्टाव, इन्द्रस्पृष्टः । इन्द्रःपदम्—इन्द्रस्पृष्टम्—इन्द्रस्पृष्टः—इन्द्रा in प्रतिशान्त्य has been advised to be replaced by च । दिवस्पृष्टः, etc—दिवः+पयस्+दिविपाचाः holding the water of heaven. Derive दिविपाचाः as इ+इह्, पुन+वाचस् irregularly. शशस्वीयम्—शशः is the sixth case-ending of the base र् meaning wealth.

N. B.—The rule does not seem necessarily to refer to compounds only, for *vritti* says "बह्याः किम् ? मनुष्येभ्यो दास्यं व्यभिचरन्" ।

मिति—। बह्याः पतिपुत्रेति । पति, पुन, एह, पार, पद, पयस्, पौष एतेषाम् इतरितरश्च कृत्वा सप्तमीवपचनम् । 'विचरन्मीयस्य सः' (५११३) इत्येतत् सर्वमप्यनुवर्तते । 'इन्द्रसि वा—' (५११४) इत्यतश्चन्द्रसि इति च । तेनाय- नर्चः—चन्द्रसि बह्याः (किम्नेः) एवमेव जायमानश्च विचरन्मीयस्य सादीयः स्यात् पतिपुत्रादिषु परत इति । वाचस्पतिम् इति । वाचः पतिर्वाचस्पतिस्मिन् । 'तत्पुनश्चेति वाहलम्' इति बह्या चक्षुः । एवं दिवस्पृष्टाव इत्यादिषु बोद्धव्यम् । दिविपाचाः कृति—चारयन् इत्यर्थः । दधाति धारयन्नेर्वा यङ् सुमन्ताद् मत्वयेन कानच्प्रत्ययः । यथा दिवोर्ध्वं इत्यर्थः । तथा सति विधत्तेः सन् । सप्तमास तस्माद् मत्वयेन कानच् । वकारस्य इकारादीन् निपातनात् । शशस्वीयम्—इति । र् इति भविष्यदिभ्यम् । भगवन्दापरपदौयस्य तस्य बह्याः शशः इति । चरि परत चाया- द्येभ्यः । ततः सप्तमीव उच्चार्यैः चक्षुः ।

२४०३ । इलाया वा । काशः १५४ । इलायाः पुनः ।

दी—। पतिपुत्रादिकु प्रत्ये । इलायाः पुनः । इलायाः पुनः ।
इलायाः पुनः—इलायाः पुनः । 'निसस्तपतावनासेवने' (२४०३) ।
निसा सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टस रचो निष्टसा चरातयः ।
'अनासेवने' किम् ? निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

In vedic literature the 'निस' occurring at the end of the term 'इलाया' which is in the sixth case-ending is optionally replaced by च when पुन, पुन etc (enumerated in the previous rule) follow. Thus इलायाचपुनः etc. Note that here the term इलाया refers to the daughter of ननु (the imaginary offspring of Brahman). Compare 'इला नानवी'—etc under the commentary of Sayana explaining the rik 'आविध्वदिहीविध्वस'—etc in Astaka 1st. 'निसस्तपतावनासेवने' (2403) This rule, is explained before under भूदि section, has been laid down here again as it is common to both the classical and the vedic portion of the grammar. The meaning is this—If 'आसेवन' or frequency is not implied by the root, the सकार of the उपसर्ग निस becomes cerebral (च) when the root तप follows. Thus 'निष्टस'—The demon has been troubled once only (and not repeatedly) तप has been changed into दकार by 'हुनाह' (1113). Similarly निष्टसा—Eyes has have been troubled once. Why च चन सेवने ? For if frequency is implied च of च will not follow e.g. निष्टस—shining frequently.

निस—। इलाया वा । इलाया च पुनः । इलाया च पुनः ।

निसा सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टस रचो निष्टसा चरातयः ।

तेन ननीरपत्यस्य स्त्रियः लघितत्वात् । एतच्च 'इच्छानाम् मानसो—' इति 'आदिभ्यश्चोदिभ्यश्च—' इति सम्बन्धाद्व्याने साधयौघवेदमाश्रयम्, यत एतान् इच्छां प्रकृतिः । पूर्वतः तु पुंलिङ्गान्तस्य चदाहृतम् ।

निसस्यपतामिति । श्लोकेवेदसाधारणमिदं सूत्रम् । तेन पूर्वम् व्याख्यातमपि पुनरुदाहरणम् । तदेतच्च व्याचष्टे—निसः सकारोच्चाति । अनासीदन् पीनः पुन्यम् तच्च तु नैत्यभिप्राय इति बोध्यम् । निष्ठमसिति । निष्ठपतामि । अतः तपनेरादिनामन्त्ये-
कत्वेन निसः सकारस्य यत्नं न ।

२६४० । युष्मत्तत्तत्तुष्यन्तःपादम् ॥ ८३१०३ ॥

दी— पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तत्कारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादिभ्यः त्वत्वात्तत्तत्तत्तत्तत् । त्विभिर्द्वे देव सवितः । त्विभिर्द्वे । आभिर्द्वे । अपृथग्ने सविष्ठव । अग्निर्द्वद्विष्टम् । आवापृथिवी निष्ठतत्तुः । 'अन्तः पाद' किम् ? तदग्निस्तद्व्यभा । यश्च आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत् पुनराह्वयार्जितवेदा विश्ववेष्टिः । अन्तर्निष्ठिरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ।

N. B.—Break up the rule as युष्मत् + तत् + तत्तत्तु + अन्तःपादम्. Of these the term 'अन्तः पादम्' means the middle part in of a foot. Thence by transference of epithet (वचसा) it refers to the word or letter standing in this part. By the term 'युष्मत्' in the rule is understood the substitutes of युष्मत् and not the self-same word. The substitutes of युष्मत् again are restrictive and not comprehensive i.e. a few only out of a good many. Thus by the substitutes of युष्मत् we mean त्वम्, त्वा, ते and तव only (and not त्वया, त्वयि etc.) all of which have तकार at the very outset. Thus the rule means—

अन्तःपादम्—standing at the end of a word which constitutes

the middle part of the foot of a rik (in vedic literature) is replaced by a सकार (cerebral) provided (some) limited substitutes of रुचन् which have a सकार at the beginning, and the terms सन्, and सत्ते follow. Thus 'विभिदुन्'—(oh god Savita (sun) thou art moving in three ways). Break up विभिदुन् as विभिः + तन् = विभिस् तन् = विभिदुन्—सकार is replaced by टकार by 'सुनाहुः' (112). Note that although the term विभिः forms the beginning part of the rik yet the सकार at the end of it falls neither at the beginning nor at the end of the foot but at the middle of the same. Hence the rule applies. Similarly तेभिः—विभिः + तन् (तेभिः stands for and brings out the sense of तैः as the substitute ऐस् optionally or irregularly replaces भिस्. चासिष्टे—चासिः + तै। सविद्वन्—सविः + तन् = Your companion). 'सविद्वन्' (Fire forms or stands for the same universe). सविः + तन्। चावाप्रविदी—(contrived the heaven and the earth in full)—विस् + तन्तुः (तन् + तिट्, उक्)।

'सकावादन्'—Why add the term सकावादन् into the rule ? for if this term (meaning in the middle part of a foot) is not added then सकार coming in other parts of the foot would have been turned into cerebral when followed by न् etc. Thus in the above example—the सकार of the term 'सवि' is not turned into सकार although the सकावादि term, 'तन्' follows invariably upon it, for सवि here is not in the middle of the foot but at the end of it. Therefore the rule does not hold good here etc.

विभिः + तन् = विभिस् तन् = विभिदुन्। सविः + तन् = सविद्वन्। चासिष्टे + तै = चासिष्टे तै। सकावादन्—

तन्मा 'तदर्थमा' इति तन्मैव अचि वितीयपादस्य साधारण्यमात्मम् । तदेवमच चि-
 द्विष्यस्य पादान्तेन तदन्त्यस्यः सुकारस्य पादन्यास्यताभावान् यत्नं न विधीयते ।
 तथा 'यन्मा आत्मनः—' इत्येवमि अचिप्रत्ययस्य पूर्वपादस्य 'यन्मै आत्मनः, मिह-
 मूदप्रिः' इत्यस्य अन्त्यपादवत्येन तदन्त्यस्य, सकारस्यापि यन्मै प्रविधिवाले । तद्वत्तपि
 पादन्यास्यताभावमिति विम्वयान् ।

३१४१ । यञ्जुष्येकीयान् ॥ ८।३।१८४ ॥

दो—। युञ्जस्यतत्तुर्षु परतः संस्य मूर्धन्यो वा । अचि-
 मिहम् । अमिहं अग्रम् । अचिभिहृत्युः । एते अचिभिहृत्य-
 मित्यादि ।

Here in the rule the term 'एकीयान्' (according to some) implies optional character of the injunction. Thus the rule means—

In the matter of यञ्जुस् however, in the vedas (any) सुकार (whether standing at the beginning, middle or end of a sentence) is optionally changed into cerebral (च) provided that the said words viz the substitutes of युञ्जत, the word तत् as also तत्तु follow upon it. Thus अचिभिहृत्यु etc.

नित—। यञ्जुर्लोपि । यञ्जु यञधि + एकीयान् इति ऋदः । तत्र एकीया यञ्जुचं
 विहृत्यार्थम् । प्राग्वत् 'विहृत्यर्त्तौ यञ्जु स' (८।३।१४) इत्यतोऽनुवर्तमानस्य सस्य
 'अपदानस्य मूर्धन्य' (८।३।१५) इत्यधिकारसुवत्यस्य मूर्धन्यादेशाः यञ्जु विहृत्यार्थात्
 यञ्जु मूर्धन्य इत्यर्थो भवति ।

३१४२ । सुतस्तोमयोऽवकृत्यसि ॥ ८।३।१८५ ॥

दो—। सुभिहृत्यस्य * । नृभिः सुतस्य । गोष्टोमम् ।
 योऽस्तोमम् । पूर्वपादस्य (१६४४) इत्येव सिद्धे अग्रशार्थमिदम् ।

सुभिहृत्यस्य इति पाठान्तरेपि दृश्यते ।

In the vedas: *śr̥gmanas* & *śr̥gman* is optionally cerebral (च) when

followed by the terms सुत and सोमः । Thus इमिदुतस (prayed by men like sacrificers) नृभिः + सुतस—Here 'first' अकार i.e. the अकार at the end of the term नृभिः is turned into य and the सुत at the outset of the term सुतस is dropped. Then ण is replaced by ट by 'हुना'—(113). Hence the reading 'नृभिःसुतस' is evidently erroneous ; Similarly गोद्योमं वेत्योमं (a prayer meant for cows).

पूर्वपदात्. etc.—The next rule 'पूर्वपदात्' (2643) could have answered the requirements here and yet the enunciating of the present rule (सुत—) is only for illustration. For the corresponding term 'पूर्वपदात्' generally means viz—पूर्वपदम् इति पूर्वपदम् (कर्त्तव्यं) तत्पदात् । Then by transference of epi-thet (संज्ञा) it means 'पूर्वपदसात्' (standing in the previous foot). If so then the rule is redundant this could have been got by the following rule 'पूर्वपदात्' (3643) making it 'पूर्वपदाच्छन्दसि'.

मितः—सुतद्योमयेति । अथ 'छन्दसि' यद्व्यात् 'यजुषि'—(८११०४) इति सूत्रात् 'यजुषि' इति नामुक्तते । एवैयम् इति तु अनुवर्तते एव । विसर्गोऽप्येव सः' (८१११३) 'अपदान्तस्य मूर्धनः' (८१११५) इत्येतयोर्वयोः सः मूर्धन इति च प्राप्यत् । तेनायां इत्यर्थः—छन्दसि विषये सुतयम् वेत्येवमर्थे च परतः तस्य सूत्रादयो वा स्यादिति—इमिदुतस्येति । इभिः सुतस इति क्लृप्ते मूर्धन्यपचे ददम् । अथ नृभिःपदस्यस्य सस्य इति क्लृप्ते सुतयस्यसादेः सकारस्य लोपः । तेन मये इमिदुतम् इत्यपवादः । हुनादुपिति दलम् ।

पूर्वपदादित्येव सिद्धे इति । तत्र हि पूर्वपदम् इति 'सामान्य' आसीयते । न तु सभास्यमयम् एवेतिगच्छेदिति केनैव यत्तस्य सिद्धे । तथाच पूर्वे पदम् इति सभास-विषये यत्तस्य आसीयते इत्यपि । तत्रच पूर्वपदसादित्यर्थो भवति । व्याख्यातः हि 'पूर्वपदात्' (३६४३) इत्यत्र पूर्वपदसादिमितात् परस्य सकारो वैति । ततश्चपूर्वे पदम् मूर्धन्यपदम् तत्पदात् इत्यर्थोभवतीति । अथ पुनः सुतद्योमस्यस्योर्वेदस्य प्रपञ्चार्थं छन्दसि इति

तु श्रयोऽवमेतः । यस्य 'यजुभि' इत्यस्य निष्ठरप्रथमं आवाहयत्वात् । ततश्च 'हन्धि' इति 'पूर्वपदान्' इत्यस्यः सञ्च 'पूर्वपद' सुप्रक्षिप्तसिद्धावयः ।

३६४३ । पूर्वपदात् ॥ ८॥ १०॥

द्वी-। पूर्वपदस्याभिनिष्ठात् परस्य सस्य यो या ।
यदिन्नाम्नी दिविधः । (पूर्वधादात् किम् ?) युवं हि स्यः सर्पतौ ।

From the rule 'यनुच्चे भिषात्' (8.3.104) the term 'यनुच्चे' which refers to option and nothing else follows here and from the rule 'कुन्' (8.3.103) the term 'कश्चि' also follows. Thus the rule means—

In the vedic literature, a स्कार standing after a निमित्त a cause (सम्बन्ध) lying in the preceding member (of a compound word) is replaced optionally by a cerebral व. Thus 'यदिद्वाशी—' etc. Here the illustration दिविष्ट is an instance of चतुर्विध समास—दिविष्टिवीति दिविष्टः—दिविष्टः by व and ह्रस्व. The term 'निमित्त' in the explanation is got from the स्कार 'व' as it (स्कार) falls under the rule 'ह्रस्वो' (११२). Note 'दिविष्टी' was expected with reference to द्वाशी (dual) but it is alright by the dictum 'सर्वदिव्य' or 'सर्वयो ब्रह्मणः' : 'युव दि सः—'You two are the Lords of Heaven—Here ह्र of व is not turned into व as the निमित्त standing in 'दि' is not a preceding member of a compound.

[illegible]

(८३११+५) इत्यतश्चस्योति बाहुवर्धते इति कर्तव्यम् । अत्र मन्त्राद्यन्तराह—
सुबं हि ज्ञः—इति । हि इत्यस्य सप्तपिङ्गिनिसे तस्य पूर्वपदत्वाभावात् नत्वाभावात् ।

२६४४ । सुजः । ८३११+७ ॥

दी— पूर्वपदस्याभिनिस्तात् परस्य सुजो निपातस्य सस्वः ।
जङ्गं स्वपुषः । यभीषः ।

In vedic literature, the सकार of the निपात (indeclinable) सुज् (सु) coming after a निमित्त lying in the preceding member (of a compound word) is persistingly—(निष्)turned into ष । (Here the term 'एकेयान्' from 'यजुषि'—(8.3.10,) does not follow). Here जङ्गः is the illustration intended. Originally this was सजुनः. The particle 'ज' has been lengthened by the rule 'इकः सृजि' (3536). Thus we now have सजुनः then by प्लु (as ज embodies the निमित्त) we have जङ्गः. Finally न. of नः becomes ष in the संहितापाठ (or सन्धिपाठ) by the rule 'नञ् धातुस्योरुपुनः' (3649) as it follows upon नृ. Similarly यभीषः (यमिसुनः where यमि and सु are the two members of the सुपसुया compound).

नितः— सुज इति । 'विसर्जनोपस्य सः' (८३११७) 'अपह्नास्य सुजानः' (८३११८) इत्युभयदः प्राग्वत्स्यनविपरिवर्तनेन सुजः (सुर्जो नः) इत्युत्पत्तये । 'यजुषेऽकेयान्' (८३११९) इत्यत्र एकेयान् इति तु बाहुवर्धते । तेषाम् प्लु निष् विधीयते इति बोध्यम् । तथा 'सुतस्योमयोः—' (८३११५) इत्यतश्चस्योति इत्युत्पत्तये 'पूर्वपदत्वात्' (८३११६) इति तु सर्वज्ञम् । ततो म्याजदे—पूर्वपदस्याभिनितादिभ्यादि । सुजे 'सुज' इति निपातस्यङ्गत्वम् । अत्राह—सुजो निपातस्य इति । अत्र ककाराद्यन्तराह—करवन् खरायन् । 'जिन्यादिर्निवन्' (२६८६) इति प्लुमास्यङ्गत्वान्न 'सु' इत्यस्य विधीयते बाहुवर्धनत्वं यथा स्यात् । अत्राह 'सु' इत्यपस्यङ्गत्वात् पूर्वपदस्यङ्गत्वं स्यात् इति बोध्यम् ।

प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वात् गो सन् इति स्थितेन 'विष्णोर्ननुनासिकस्यत्' (२२८२—
६।३।४०) इत्यनुनासिकस्य (नकारस्य) चालो लने लोपा इति । प्रत्यात्
लोपात् स इति स्थिते 'वृक्षक्यावृक्षो दीधीत्' (२५२) इति सूत्रोपः । एवं नुना
(नृ + सन् + इट्) इत्यत्रापि प्रक्रिया बोध्यः । अतः किमिति । अतःकारणादपि
सुनोते; पत्वम् इति नियतः कथमिति प्रश्नः । तत्र अनामन्ताभ्यां यत्नात्वात् इति
समाधानं नत्वा उदाहरति—गोसन्तिरिति । तत्रां दावमिति तदर्थः ।

३६४६ । सहेः प्रतनताभ्यां च ॥ ८।३।२०८ ॥

दो—। प्रतनावाहम् । नृतावाहम् । चात्—नृतावाहम् ।

In vedic literature the सकार of the root सृ (सृज् ३६४६)
becomes cerebral (च) provided the root occurs after the terms
प्रतन (प्रतन) and सृत्, as also the term सृति—the inclusion of
which is accounted for from the fact of taking the नृकार in the
rule. Thus प्रतनावाहम् (accusative singular of the base प्रतनावाट्)
प्रतना + सृ + चि by 'सृदृति सृः' (3409—3.2.63) प्रतनावाह् with
the lengthening of the penultimate of the root by 'अन सृवायाः' ।
(2282) due to णिष् of the affix. Then प्रतनावाह् + अत् = प्रतनावाहम्
with पत्व. Note that प्रतनावाट् is not an illustration of this rule
for that is accounted by the rule 'सहेःसाङ् सः' (335—8.3.56).
Hence it is that Bhattoji takes up those cases which cannot
be provided for by 'सहेःसाङ्—'. From the acceptance of the
of the term प्रतन (प्रकारान्त meaning the same as प्रतना does viz
an army) in the rule 'सृज्प्रतनसृ' (3592—7.4.39) we may
also derive as प्रतन + सृ + चि in which case the final (नकार)
of the term (प्रतन) will be lengthened by the rule 'अननामपि
इत्यन्ते' (3339). Similarly is the procedure in the case of the
term नृतावाहम् (नृत् (truth) + सृ + चि) and नृतावाहम् (सृति +

रुह + नि । This is the view of the author (Bhattoji) in his *Pranāthanamanorāsa*.

मिथ—। सहेति । एतन् (एतन् इति वा) + कृताभ्यासीति कृत् । एतन् वा (एतन्वा इति वा) कृतसीति इत् । पञ्चमीविचयम् । प्राग्वदनुष्ठानं सस्य इति सम्बन्धः । 'सुतर्फीमयोः—' (पा३।१०९) इत्यतश्च ससि इत्यनुष्ठानेति । पूर्वपदादिति गानुवर्तते । तथा सति तैमैव सिद्धे किमितिनेति बोध्यम् । ततश्चायमर्थः—एतन्वा (एतन्) यन्माहृतस्यैवायं पदतः सहेति । अस्मात् पञ्चमीविचयसि विचये इति । एतन्वापादमिति । एतन्वापाद इति तु बोधादर्थम् । तस्य सस्य इत्यनेन सहेतिप-
नमादस्येति ।

३६४७ । मिथ्यभिभ्योऽभ्युदयाये वा कृन्दसि ॥ पा३।११८ ॥

दी—। सस्य भूधन्यः (१ वा) । असीदत्—असीदत् ।
असीदत्—असीदत् । अभ्यष्टीत्—अभ्यष्टीत् ।

In vedic literature, the सकार of a root (as सद सु etc) is optionally transformed into न despite the intervention of the षट् provided the root comes (direct) after the उपसर्ग नि वि and अभि. Thus असीदत्—असीदत् etc.

मिथ—। मिथ्यभिभ्य इति । मिथ्य विथ्य अभिभ्य इति इत् । ततः पञ्चमी
वृत्तयनम् । अहित्याजसः । सुहृत् सङ्घिहृत्सुदायः इति । अनाद्यो अनाधानम् ।
अनुष्ठानः प्राप्तवत् । तदाह—सस्य भूधन्य (वा) इति । अर्थे पूर्णार्थः—कृन्दसि
विचये नि, नि, अभि इत्येव उपसर्गस्य परतो वर्तमानस्य सदादर्शतोः सस्य भूधन्यो
वा साद सस्यपञ्चमि विचयने इति । वा प्रकारश्च प्राग्वस्य पदमासस्य विचयः ।
अत्र विचयने प्रतापसमसुदाहृत्ययति—असीदत् असीदत् इति ।

३६४८ । कृन्दस्युदयपञ्चात् ॥ पा३।१२० ॥

दी—। कृताभ्यामादयपञ्चात् पदस्य सस्य वा । नमस्य ।

मिथ्याभिम्योऽभ्युदयौ । मिथ्य (मिथ + कृत् + इति) (मिथ्य + कृत्) इत्यतश्च मिथ्य

Break up the rule as **अवदधि + अवदधप्रज्ञः**. The term **अवदधप्रज्ञः** means such an **अवदध** as ends in a short **अकार** (अ and not दीर्घ अः); here **अवदध** means **पदपाठ** or the art of distinct reading in the original from of each and every word that has been used in each of the four feet of the **rik** in the **वर्जितापाठः**; the rule, therefore means—

In vedic literature a नकार coming after an पदपाठ ending in चत् or चकार is changed to यकार in संहितापाठ । Nagesha however explains the rule as 'अवयवविधये' in the matter of पदपाठ or पदपाठ etc. That is a clearer method no doubt but is not in full keeping with the formation of the rule. भुमन्तः—पितृवाचम्—Both these terms are illustrations of चत् as they are taken in the संहितापाठ. In the matter of पादपाठ, however, their appearance will be as भुमन्तः (गरि मनी यत्त सः—वयुर्दीर्घः) and पितृवाचम् (the conveyance of i.e. intended for manes—) without चत् in each case.

[illegible]

इति संहितापाठः । सर्वेतासौ ज्ञवसन्निवायेनात् । तस्य—अधिम् । इति ।
पुरहितम् । यद्यथा । दीर्घः । अलिङ्गम्—इत्येवं पाठश्च अथपह पाठः । तत्र पदपाठकाले
अकारान्तात् पूर्वपदान् परस्मै वर्तमानस्य अन्त्यस्यो नकारस्य संहितापाठकाले
कालमिति निर्दिष्टितार्थः । अतएव त्रिगोत्रोऽप्याह—पूर्वपदादिति वर्तते । अथपह—
विषये अकारान्तपूर्वपदादुत्तरस्य तस्य न इति शब्देन् शेषोऽत्र द्रष्टव्यः । अत्र
कालमिति 'यथा' नीचाः समानपदै' (८४११) इत्यतोऽनुवर्तते इति ज्ञेयम् । नूनयो
इति संहितापाठोऽयम् । एवं पितृयाणम् इति । पदपाठ नूनयोः, पित्र्याणम्
इति अत्रापि इति एवं पाठः ।

३६४८ । नञ् धातुस्त्रोक्तुभ्यः ॥ ८४१२७ ॥

दो— धातुस्त्रात् । अन्तेरन्तात् । विद्या यो अस्मिन् ।
रक्तगच्छधि । अभावुः पाः । मोषुपाः ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः । इति
वैदिकग्रन्थसम्पत् ।

In védic literature, the letter न of न् is changed into cerebral न् provided the said dental न् stands after a root which has got any cause or निमित्त (यः च, र् or व) within, or after the term चिह्न, or after the particle हु which is nothing but the cerebral form of the indeclinable (निपात) हुन् spoken of in the rule ३६४८ (३६४८) but not necessarily the cerebral form of the अपसम्पुटः the insertion of 'हु' the cerebral form of हु (the locative plural affix) as in 'इत्येवतां सङ्गिन् न' where it is easy to see that सङ्गिन् coming after न् (हु) is not changed into cerebral. The letter न् (or न्) however is a common one. That is, it is either used substantively (नस्) as 'ब्रह्मन्' as in plural number of the accusative, dative and the genitive, or it may be that of the नञिन् which does not change, this is the case with the instrumental.

sing etc. Here of course in the instances in the text **सह** is the substitute of **ब्रह्म** only. Thus **अग्ने इक्षकः**—**अग्ने** as **Oh** fire; **सह** due to the existence of **र** in the root **रह**। **रह** is accountable by the rule 'ह्यचोऽतिष्ठः' (3537) etc. **सह ब्रह्महि**—make us great or prosperous; **सह** due to the **ब्रह्म** following from the **सह** (meaning great) which **विश्वस्य** पूर्वपद here, as the condition of पूर्वपद has been in the case of other sentences also (cp—पूर्व पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आसीदति etc under the rule 'सुतसोमयोः' 3642). Then **स** + **ह्यधि** begins **ब्रह्महि** in connection with the **सह** for its **विश्व** by 'कः करत—' (3639) **ब्रह्मिषुषः**—**सह** due to the **ब्रह्म** following after the particle **सु** in **ब्रह्मिषु** for the formation of which consult the rule 'सुषः' (3644). **सोमसुषः**—**सह** as before. Break it up as **मा + सुष + स**.

नित— नरेति । **नम् + न** इति च **न** चातुस्य उरुचसु इति च **न** क्त्वा पञ्चमीवहुवचनम् । **नम्** इति चकारादेशस्य आसिन्नादेशस्य चोभयोरपि सामान्येण पङ्क्तम् । **नालो तिष्ठतीति** चातुस्य । विधेयमिति च । तेन 'रयाम्नाम्—' (२४११) इत्यधिकारसूत्रभात् चातुस्य 'रह' (**सह**) निमित्तम् इति विधेयं निमित्तमित्याक्षेपः । **सह** इत्यधिकार्यवाची शब्दः । **सु** इति कृतवत्त्वस्य 'सुषः' (३६४३) इति सूत्रोपात्तस्य निपातरैव ग्राहकम् । न तु कृतवत्त्वस्य 'सु' इति उपसर्गस्य न या कृतवत्त्वस्य सप्तमीवहुवचनस्य रूपः । तथा सति 'अलोभर्ता यङि नः' इत्याद्यावपि **सह** स्यादिति । सुञ एवात्र नष्टमिति निष्कर्षः । अथभय स्वार्थः— चातुस्यादिनिमित्तान् परस्य उरुचन्दात् परस्य पुञ्चन्दात् परस्य नसो (नः सप्तस्य) चकारस्य कलं ग्राह्यन्दति विधये संज्ञितायामिति । अग्नेचोदाहरति—अग्ने रयाम्ना रयेति चातुस्य चकार' अलमिति नान्वित्य परिवर्तिनो नसो नस्य कलम् । एवं विधाय प्रवक्ष्ये । अथयथापि 'ह्यचोऽतिष्ठः' (३५३७) इति चोदम्भ्यामप्रत्येकवचनस्य रयाम्ना इत्यस्य चिच इत्यस्य च दीर्घः । इति चातुस्य निमित्ते उदाहरतः । उरुचन्दात्

‘नितित्वात् कृत्वाह—उच्यते’ इति । ‘उच्यते’ इत्यत्र ‘कः कर्त्तुं कर्त्तव्यं कृत्वा कृतेभ्य-
 णिति’ (२६५५) इति विसर्गस्य सकारः । ‘उच्यते’ नितित्वाह—‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इत्यत्र ‘अभिष्टु’ इति स्त्रिये ‘सुप्’ (२६४४) इति पत्वम् । इत्तः ‘सुप्’ इति
 दीर्घः । एते ‘अभीष्टम्’ इति । ‘प्रकृतस्योऽकारादिभ्य एव (नः) काव्यौ’ । तस्यैव
 ‘प्राप्तत्वात् प्रत्ययस्येव’ । ‘उपसर्गादयोः’ पर इत्युच्यते । ‘तुभ्योः काव्यौ’ इति
 ‘उपसर्ग’ इति ‘तुभ्योः’ इत्युच्यते । ‘उपसर्ग’ इति । ‘उपसर्ग’ इति । ‘उपसर्ग’ इति ।

... इत्येवमित्यादिभ्यश्चानिभ्यश्च । नानाभाष्येन दीर्घस्य—‘अभ्यासात्’ इत्युच्यते ।
 ‘सुप्’ इत्युच्यते । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।

‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।

‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।

‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।

‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।
 ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।

‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति । ‘अभीष्टम्’ इति ।

Errata on Siddhanta Kaumudi

Vol III. Part II.

P. 355 line 9 and 12 "सासुद्रिकः" read "सासुद्रकः" ।

P. 397 line 6, omit "नक्षत्रिते (११११११) इति द्वितीयः" (for it has no application here at all).

P. 465 line 15 for "नक्षत्रिते इति नक्षोपः । "यस्येति च" इति चकार लोपः—तेन चर्मतः इति" read—"नक्षत्रिते इति नक्षोपः तेन चर्मत इति"

[N.B.—"यस्येति च" has no application here].

P. 648 line 6-8, omit "नक्षत्रिते इति" and "यस्येति च इति चकारलोपः" ।

P. 455 line 16, "यच्" is attached to the words शास्त्रा and रूप and the words शास्त्रीन and कौपीन are irregularly formed" read "यच्" is attached to the words शास्त्रा and रूप the substitutes in places of शास्त्राप्रवचन and रूपावतार ; and the words शास्त्रीन and कौपीन are irregularly formed".

[N.B.—Compare "शास्त्राप्रवचनमिति रूपावतारमिति इति सूत्र प्रवचनपदलोपश्च निपात्यते"—Kasika].

Vol IV (भादि) P. 368, line 18 for "स च कच गती" read "स च कच गती" ।

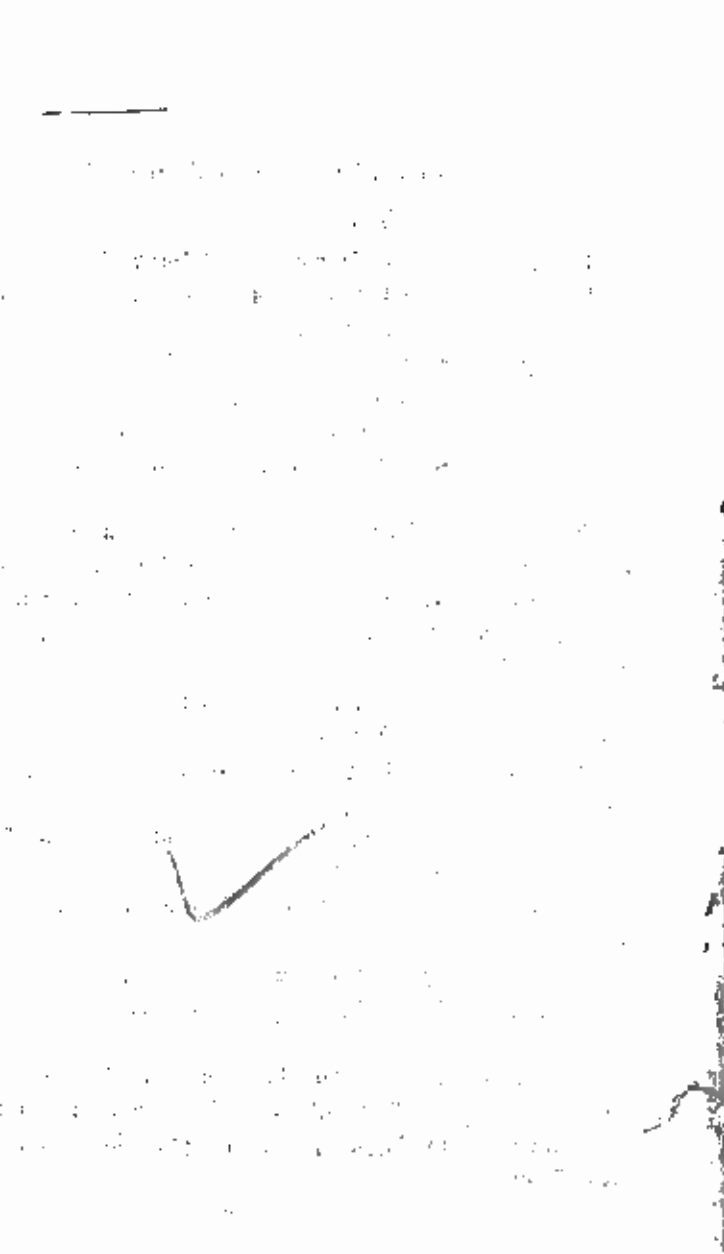
Vol V—P. 538, line 16, for "कौप and न by पत्युनी—" read "कौप and न as in पत्युनी—" ।

P. 168, line 24, for "But in भादि" read "But in तुदादि—" । (for सल is तुदादि परलोपदी) ।

P. 189, line 17, for "...यले रूपम् । वाग्यस्य किम् ? प्रकथयति—यत्न वकारात्मजान् यत्न न" read "यले रूपम्—यत्न वकारात्मजान् यत्न न । वाग्यस्य किम् ? प्रकथयति" ।

Vol VI (here)—P. 560, line, 2, for—"यत्न however is accounted for by "इवः च"—read "यत्न however is to be accounted for by "इदुपपन्न"—" । P. 561, line 2, for "यत्नम्" read "यत्नम्" ।

I. A. SAMSKRIT
SELECTIONS OF
DASAKUMAR

1937 etc.

Supra Translations, Test questions,
Thes. Notes Etc. of

SRADHAN RAY VIDYAVARDH, M. A.
Law Faculty, Vishwambhar College

and

SUDRASHAN RAY, M. A.
of Magadhika Kanya Mahavidyalaya

Edited and Published by—
SUDRASHAN RAY, M. A.

Now Available—Principal

Sakuntalam, Uttara-charitam, Mr.

Ratnavali, Swapnawatsanam

Maghadutam &c. &c.

Also—Dr. K. I.

I. EVOLUTION OF GIT

growth of metaphysical and other
the Vedic period down to the
Discussion on the principles of the
śāhads, Sūtras, Manu and Chara
Purāṇas, Tāntṛas, Pāṇini, Iḥāsa and

1. PHILOSOPHY OF

(containing its principles &c, mode
in treatment of diseases, Triśa
comparison of its principles with H
and practical medicines on Sū
Cancer, blood-pressure, Phlegm
&c. &c.)

100

(Highly spoken of by Scholars)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 452.

Author—Dikshita, Bhatoji.

Title— Siddhanta-Kaumudi. Vol. VI.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. A. V. Nagelkar by Minister, P. B. Board	11/10/54	12/3/54

P.T.O.